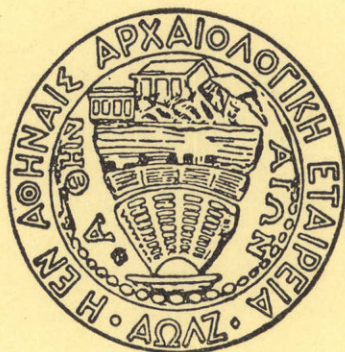

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΕΦΗΜΕΡΙΣ

ΠΕΡΙΟΔΙΚΟΝ ΤΗΣ ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ
ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ
1974

ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ
1975

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΕΦΗΜΕΡΙΣ

ΠΕΡΙΟΔΙΚΟΝ ΤΗΣ ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ
ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ
1974

ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ
1975

Μεταλλογραφήματα Κ. ΧΑΛΚΙΟΠΟΥΛΟΥ
*Αγίου Μάρκου 14

Κ. ΜΙΧΑΛΑΣ Α.Ε. - Πανεπιστημίου 39 - ΑΘΗΝΑΙ
Τηλ. 32 28 315 - 32 30 595

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΜΕΛΕΤΑΙ

Νικόλαος Μ. Κοντολέων:	Περὶ τὸ σῆμα τῆς Φρασικλείας ('Απολογία μιᾶς ἐρμηνείας)	1 - 12
Νικόλαος Μ. Κοντολέων:	'Η στήλη τῆς 'Ικαρίας (Δευτερολογία)	13 - 25
Σέμνη Καρούζου:	'Η μικρὰ ζωφόρος τῶν Θερμοπυλῶν καὶ ἡ ἐννοια τοῦ θαλασσίου θιάσου	26 - 44
Αἰκατερίνη Μαυριγιαννάκη:	Εὐρήματα τῆς ΥΜ III περιόδου ἐκ Λιγορτύνου Μονοφατσίου εἰς τὸ Μουσεῖον τοῦ Λούβρου ..	45 - 56
Γεώργιος 'Ι. Βαρουφάκης:	Τεχνικαὶ προδιαγραφαὶ τοῦ 4ου π.Χ. αἰῶνος. Συμβολὴ εἰς τὴν ἱστορικὴν μεταλλουργίαν	57 - 74
Μάρκελλος Θ. Μιτσός:	'Επιγραφαὶ ἐξ 'Ασκληπείου 'Επιδαύρου (I) ..	75 - 84
Ροζαλίνδη Λοράνδου-Παπαντωνίου:	Μυκηναϊκὸς ἀμφοροειδὴς κρατὴρ τοῦ 'Εθνικοῦ 'Αρχαιολογικοῦ Μουσείου	85 - 91
'Ιωάννης Π. Τουράτσογλου:	«Θησαυρὸς» χρυσῶν ὑπερπύρων ἐκ Βραστῶν Χαλκιδικῆς εἰς τὸ Μουσεῖον Θεσσαλονίκης ...	92 - 101
'Αγγελικὴ Κόκκου:	Τὸ κιονόκρανον τοῦ ναοῦ τῆς Σουνιάδος 'Αθηνᾶς καὶ ἡ Συλλογὴ τοῦ Καντακουζηνοῦ	102 - 112
'Αγγ. Λεμπέση - J. P. Olivier - L. Godart:	Πινακίδες Γραμμικῆς Α ἐξ 'Αρχανῶν	113 - 167
Θεοδώρα Χατζηστέλιου - Price:	'Αμφορεὺς τύπου «Nola» ἐν Σικιάγῳ καὶ ἐπανεξέτασις τοῦ «Owl-Pillar Group»	168 - 198
Χρῖστος Ντούμας:	Περὶ τῆς μινωικῆς ἀρχιτεκτονικῆς ἐν Θήρᾳ ..	199 - 219
'Αγγελικὴ 'Ανδρειωμένου:	Χαλκῇ τριφυλλόσχημος οἰνοχόη ἐκ Γαλαξειδίου	220
A. Stamelman:	Reflections on the Roof of the Tower of Winds at Athens	221 - 223
'Αγγελικὴ 'Ανδρειωμένου:	'Εκ τῆς Συλλογῆς 'Αλεξάνδρου Οἰκονόμου	224 - 243
Ροδονίκη 'Ετζεόγλου:	Παλαιοχριστιανικὴ Βασιλικὴ παρὰ τοὺς Μολάους Λακωνίας	244 - 257

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΑ ΧΡΟΝΙΚΑ

'Ηλίας Καπετανόπουλος:	Κλαύδιος Δημόστρατος καὶ Αὐρήλιος Εὐκαρπίδης	3 - 4
'Αδαμάντιος Σάμψων:	'Εκ τῆς Προϊστορικῆς Εὐβοίας	5 - 15
Αἰκατερίνη Μαυριγιαννάκη:	Εἰδώλια τύπου Φ ἐκ τῆς ἐπαρχίας Ρεθύμνης ..	16 - 18

ΠΙΝΑΚΕΣ

Α' ΜΕΛΕΤΩΝ

		Ἡ στήλη τῆς Ἰκαρίας			
Πίναξ	1	Ἡ στήλη τῆς Ἰκαρίας.	Πίναξ	17α-β	Πλάγιοι ὄψεις τῆς λάρνακος ἀρ. CA 921.
»	2	Ἡ σκηνή τῆς στήλης πίν. 1.	»	18α-β	Μουσεῖον Λούβρου. Ρυτὸν ἀρ. CA 909.
»	3α-β	α. Ἡ ἐπὶ τῆς στήλης τῆς Ἰκαρίας ἐπιγραφὴ. β. Ἡ περιοχὴ τοῦ Ταυροπολίου τῆς Ἰκαρίας.	»	19α-β	α. Προσθία ὄψεις. β. Πλάγια ὄψεις.
»	4	Ἀνάγλυφον «Μικροῦ» Μουσείου Ἀκροπόλεως ἀρ. 3030.	»	20α-β	α. Μουσεῖον Λούβρου. Ρυτὸν ἀρ. CA 909. Ὁπισθία ὄψεις. β. Μουσεῖον Λούβρου. Ἀμφοροειδὴς κρατὴρ ἀρ. CA 884.
»	5α-γ	α-β. Λήκυθος τοῦ «ζωγράφου τοῦ Θανάτου». γ. Ἀνάγλυφον «Λευκοθέας» ἐν Villa Albani.	»	21α-β	Μουσεῖον Λούβρου. Ἀμφοροειδὴς κρατὴρ ἀρ. CA 882.
»	6	Ἀνάγλυφον Μουσείου Ἀκροπόλεως ἀρ. 581.	»	22α-β	Μουσεῖον Λούβρου. Σπυρίδης ἀρ. CA 883.
»	7	Ὁ Ἅγιος Δημήτριος θέτων τὴν χεῖρα ἐπὶ μικροῦ παιδός. Βασιλικὴ Ἀγ. Δημητρίου Θεσσαλονίκης.	»	23α-β	Πλάγιοι ὄψεις τοῦ κρατῆρος ἀρ. CA 892.
		Ἡ μικρὰ ζωφόρος τῶν Θερμοπυλῶν καὶ ἡ ἔννοια τοῦ θαλασσίου θιάσου	»	24α-ς	Μουσεῖον Λούβρου. Σπυρίδης ἀρ. CA 892.
»	8α-β	α. Ἡ ζωφόρος τῶν Θερμοπυλῶν. β. Τῆς ζωφόρου τῶν Θερμοπυλῶν ἀπότμημα.	»	25	α. Ἐτέρα ὄψεις τῆς σπυρίδος ἀρ. CA 892. β. Μουσεῖον Λούβρου. Κύλιξ ἀρ. CA 893.
»	9	Ἐκ τῆς ζωφόρου τῶν Θερμοπυλῶν. Τρίτων σαλπικτῆς καὶ Νηρηΐς.			γ. Μουσεῖον Λούβρου. Ρυτὸν ἀρ. CA 905.
»	10	Ἐκ τῆς ζωφόρου τῶν Θερμοπυλῶν. Ἐρωτιδεὺς ἐπὶ ἐλαφοκίτους.			δ - ζ'. Μουσεῖον Λούβρου. Ἀγγεῖα ἀρ. CA 907, AM 765, CA 906.
»	11	Ἐκ τῆς ζωφόρου τῶν Θερμοπυλῶν. Τρίτων καὶ Νηρηΐς ἐπὶ θαλασσίῳ ἵππῳ.			Τεχνικαὶ προδιαγραφαὶ τοῦ 4ου π.Χ. αἰῶνος
»	12	Ἐκ τῆς ζωφόρου τῶν Θερμοπυλῶν. Τρίτων καὶ Ἐρωτιδεὺς ἐπὶ θαλασσίῳ λέοντος.	»	26α-β	Ἡ λιθίνη ἐπιγραφὴ τοῦ Μουσείου Ἐλευσίνος, ἡ ὁποία ἀναφέρει τὰς τεχνικὰς προδιαγραφὰς τοῦ 4ου π.Χ. αἰ. διὰ τὴν κατασκευὴν τῶν ἐκ κρατερώματος ἐμπολίων καὶ πόλων.
»	13α-β	α. Τμήμα μεγάλου κρατῆρος ἐρυθρομόρφου (Μουσεῖον Θεσσαλονίκης). β. Λεπτομέρεια τοῦ ἐρυθρομόρφου κρατῆρος τῆς Θεσσαλονίκης.			Ἐπιγραφαὶ ἐξ Ἀσκληπείου Ἐπιδαύρου (I)
»	14	Λεπτομέρεια τοῦ ἐρυθρομόρφου κρατῆρος (Μουσεῖον Θεσσαλονίκης).	»	27	α. Ἐπιγραφὴ ἐκ τοῦ ἱεροῦ τοῦ Ἀπόλλωνος Μαλεάτα. β. Προξενικὸν ψήφισμα ἐξ Ἀσκληπείου Ἐπιδαύρου.
»	15	Λεπτομέρεια τοῦ ἐρυθρομόρφου κρατῆρος (Μουσεῖον Θεσσαλονίκης).	»	28	Ἐπιγραφὴ ἐπὶ περιρραντηρίου (Μουσεῖον Ἀσκληπείου Ἐπιδαύρου).
		Εὐρήματα τῆς ΥΜ III περιόδου ἐκ Λιγορτίνου Μονοφαστίου εἰς τὸ Μουσεῖον τοῦ Λούβρου			Edictum τοῦ αὐτοκράτορος Κλαυδίου.
»	16α-β	Μουσεῖον Λούβρου. Λάρναξ ἀρ. CA 921.	»	29α-β	Μυκηναϊκὸς ἀμφοροειδὴς κρατὴρ τοῦ Ἐθνικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου
			»	30	α. Μυκηναϊκὸς ἀμφοροειδὴς κρατὴρ ὑπ' ἀριθ. 9863 EM. β. Ἡ ἑτέρα ὄψεις τοῦ ἀνωτέρω κρατῆρος.
			»	31α-β	Τὸ ἥμισυ τῆς ἐπὶ τῆς μιᾶς ὀψews τοῦ κρατῆρος παραστάσεως: ζεύγος ἀνδρικῶν μορφῶν.
					α. Τὸ ἕτερον ἥμισυ τῆς ἐπὶ τῆς μιᾶς

	ὄψεως τοῦ κρατῆρος παραστάσεως: ζευ- γος ἀνδρικῶν μορφῶν. β. Ἑτέρα ὄψις τοῦ κρατῆρος.		Τμήμα ἀγγείου τῆς ΥΜ IB περιόδου. γ. Πρόχους τῆς ΥΜ IB περιόδου.
	«Θησαυρὸς» χρυσῶν ὑπερπύρων ἐκ Βρα- στῶν Χαλκιδικῆς εἰς τὸ Μουσεῖον Θεσσα- λονίκης		Ἀμφορεὺς τύπου «Nola» ἐν Σικάγῳ καὶ ἐπανεξέτασις τοῦ «Owl-Pillar Group»
Πίναξ 32	«Θησαυρὸς» χρυσῶν ὑπερπύρων ἐκ Βρα- στῶν Χαλκιδικῆς (Μουσεῖον Θεσσαλο- νίκης).	Πίναξ 44α-β	α. Ἀμφορεὺς Σικάγου τύπου «Nola» ζωγραφηθεὶς ὑπὸ τοῦ ζ. τοῦ ἀμφορέως τοῦ Σικάγου. Classical Collection, Uni- versity of Chicago. β. Ἡ ἑτέρα ὄψις τοῦ ἀμφορέως.
	Τὸ κιονόκρανον τοῦ ναοῦ τῆς Σουνιάδος Ἀθηνᾶς καὶ ἡ Συλλογὴ τοῦ Καντακου- ζηνοῦ	» 45α-β	Λεπτομέρεια τοῦ ἀμφορέως τοῦ πίνακος 44.
» 33α-β	Τὸ κιονόκρανον Ε.Μ. 4479 τὸ ἀνευρεθὲν κατὰ τὰς ἀνασκαφὰς τοῦ ναοῦ τῆς Σου- νιάδος Ἀθηνᾶς.	» 46α-δ	Λεπτομέρεια τοῦ ἀμφορέως τοῦ πίν. 44.
» 34α-β	Ὅψις καὶ λεπτομέρεια τῆς διακοσμῆσεως τοῦ ἐκ τοῦ ναοῦ τῆς Σουνιάδος Ἀθηνᾶς κιονοκράνου Ε.Μ. 4478, τοῦ φυλασσομένου ἄλλοτε εἰς τὸ Θησεῖον.	» 47α-β	α. Ἀμφορεὺς τύπου «Nola» ζωγραφη- θεὶς ὑπὸ τοῦ ζ. τοῦ ἀμφορέως τοῦ Σικά- γου. Μασσαλία, Château Borély, ἀρ. εὐρ. 2869. β. Ἡ ἑτέρα ὄψις τοῦ ἀμφο- ρέως.
» 35α-β	Σχέδια ἀναπαραστάσεως τοῦ κιονοκράνου τοῦ εἰκονιζομένου εἰς τὸν πίν. 33, ἐκπο- νηθέντα ὑπὸ τοῦ ἀρχιτέκτονος Ἐ. Τσίλλερ. Ἑθνικὴ Πινακοθήκη.	» 48α-β	α. Λεπτομέρεια τοῦ ἀμφορέως τοῦ πίν. 44β. β. Ἀττικὸν ἐρυθρόμορφον θραῦσμα. Φραγκφούρτη, Museum für Vor- und Frühgeschichte, ἀρ. εὐρ. VF b 425.
» 36	Τὸ κιονόκρανον Ε.Μ. 4478 ἐκ τοῦ ναοῦ τῆς Σουνιάδος Ἀθηνᾶς. Σχέδιον ἀναπα- ραστάσεως τοῦ ἀρχιτέκτονος Ἐ. Τσίλλερ. Ἑθνικὴ Πινακοθήκη.	» 49α-β	α. Ἀμφορεὺς τύπου «Nola» ζωγραφηθεὶς ὑπὸ τοῦ ζ. τοῦ Ἀμφορέως τοῦ Σικάγου. Allard Pierson Museum, Πανεπιστήμιον τοῦ Ἀμστερνταμ, ἀρ. εὐρ. 3404. β. Ἡ ἑτέρα ὄψις τοῦ ἀμφορέως.
	Πινακίδες Γραμμικῆς Α ἐξ Ἀρχαίων	» 50α-β	α. Ἀμφορεὺς τύπου «Nola». Βρετανικὸν Μουσεῖον, ἀρ. εὐρ. F 145. β. Ἡ ἑτέρα ὄψις τοῦ ἀμφορέως.
» 37α-δ	α-β. Ἀμφορεὺς τῆς ΥΜ ΙΑ περιόδου. γ. Τετράωτος πίθος τῆς ΥΜ ΙΑ περιόδου. δ. Ὁ πυθμὴν τοῦ περιέχοντος ἐξηνθρα- κωμένου καρποῦς κάδου.	» 51α-β	α. Ἀμφορεὺς τύπου «Nola». Βρετανι- κὸν Μουσεῖον, ἀρ. εὐρ. F 144. β. Ἡ ἐτέ- ρα ὄψις τοῦ ἀμφορέως.
» 38α-β	α. Πίθος τῆς ΥΜ ΙΑ περιόδου. β. Ραμφό- στομος πρόχους ΥΜ ΙΑ περιόδου.	» 52α-β	α. Ὑδρία. Μητροπολιτικὸν Μουσεῖον Νέας Ὑόρκης, ἀρ. εὐρ. X. 21. 23. β. Ἀττικὴ ἐρυθρόμορφος κύλιξ. Φραγκφούρ- τη, Museum für Vor- und Frühgeschi- chte, ἀρ. εὐρ. VF b 425.
» 39α-γ	α. Ραμφόστομος πρόχους τῆς ΥΜ ΙΑ περιόδου. β. Τετράωτος πίθος τῆς ΥΜ ΙΑ περιόδου. γ. Γεφυρόστομος πρόχους καὶ δίωτος ἀμφορίσκος τῆς ΥΜ ΙΑ περιόδου.	» 53α-β	α. Ἐρυθρόμορφος «λουκανικὴ» πελίκη, γνωστὴ ὡς κίβδηλος. Nicholson Museum, Πανεπιστήμιον τοῦ Σίδνεϋ. β. Κίβδηλος «Καμπανικὸς ἀμφορεὺς τύπου Nola». Σι- κάγο, Field Museum of Natural History, ἀρ. εὐρ. 24445.
» 40α-γ	α. Μέρος πίθου τῆς ΥΜ ΙΑ περιόδου. β. Δίωτος πίθος τῆς ΥΜ ΙΑ περιόδου. γ. Ἀγγεῖα τῆς ΥΜ ΙΑ περιόδου.	» 54α-β	α. Ἀμφορεὺς τύπου «Nola» ζωγραφηθεὶς ὑπὸ τοῦ ζωγράφου Γα. Βρετανικὸν Μου- σεῖον, ἀρ. εὐρ. F 146. β. Ἡ ἑτέρα ὄψις τοῦ ἀμφορέως.
» 41α-δ	α. Μέρος πίθου τῆς ΥΜ ΙΑ περιόδου. β. Μέγας δίωτος πίθος τῆς ΥΜ ΙΑ περιό- δου. γ. Ἄωτον κωνικὸν κύπελλον τῆς ΥΜ ΙΑ περιόδου. δ. Μόνωτον κύπελλον τῆς ΥΜ ΙΑ περιόδου.	» 55α-β	α. Ἀμφορεὺς τύπου «Nola» ζωγραφηθεὶς ὑπὸ τοῦ ζωγράφου Δ. Staatliche Museen zu Berlin, ἀρ. εὐρ. F 2991. β. Ἡ ἑτέρα ὄψις τοῦ ἀμφορέως.
» 42α-δ	α. Δίωτος πίθος τῆς ΥΜ ΙΑ περιόδου. β. Πῶμα μεγάλου πίθου τῆς ΥΜ ΙΑ περιό- δου. γ. Ἄωτα κύπελλα ἐκ τοῦ ΥΜ ΙΑ-Β στρώματος. δ. Μικρὰ ἄνευ κοσμήσεως ἀγγεῖα ἐκ τοῦ ΥΜ ΙΑ-Β στρώματος.	» 56α-β	α. Κιονοειδὴς κρατὴρ ζωγραφηθεὶς ὑπὸ τοῦ ζωγράφου Ε. Βρετανικὸν Μουσείον. β. Ἡ ἑτέρα ὄψις τοῦ κρατῆρος.
» 43α-γ	α. Ὅστρακα τοῦ θαλασσίου ρυθμοῦ. β.		

- Πίναξ 57α-β α. 'Ετρουσκικός σκύφος μετ' επιθέτου έρυθροῦ καὶ ἐγχαράξεως. Πανεπιστήμιον τοῦ Σικάγου. β. 'Η ἑτέρα ὄψις τοῦ αὐτοῦ σκύφου.
- » 58α-β α. 'Υστέρα ἐτρουσκική κύλιξ μετ' επιθέτου ἐρυθροῦ. Πανεπιστήμιον τοῦ Σικάγου. β. 'Η αὐτὴ κύλιξ.
- » 59α-δ α. Φαλισκική κύλιξ. Πανεπιστήμιον τοῦ Σικάγου. β. Τὸ ἐσωτερικὸν τῆς φαλισκικῆς κύλικος (α). γ. 'Ετρουσκική κύλιξ. Πανεπιστήμιον τοῦ Σικάγου. δ. Τὸ ἐσωτερικὸν τῆς ἐτρουσκικῆς κύλικος (γ).
- » 60α-β α. 'Ετρουσκική ἐρυθρόμορφος κύλιξ. Πανεπιστήμιον τοῦ Σικάγου. β. 'Εξωτερικὸν τῆς αὐτῆς κύλικος.
- Περὶ τῆς μινωικῆς ἀρχιτεκτονικῆς ἐν Θήρᾳ**
- » 61α-β α. 'Η ἐξωτερική ὄψις τοῦ Δ15 (ἐκ ΝΔ.) μετὰ τὴν ἀποκατάστασιν τοῦ ἀνωφλίου τῆς νοτίας πλευρᾶς. β. 'Ανατολική (ἐξωτερική) ὄψις τοῦ Συγκροτήματος Δ. Διακρίνεται συνεχῆς ζώνη πελεκητῶν λίθων ὑπὲρ τὸ ὑπέρθυρον.
- » 62α-β α. Τὸ μέγα ἐπίμηκες παράθυρον τῆς οἰκίας δυτικῶς τῆς Τριγωνικῆς Πλατείας μετὰ τὴν ἀποκατάστασιν τῶν ξυλίνων πλαισίων του. β. 'Η εἴσοδος τῆς Νοτίας Οἰκίας. Συνεχῆς ζώνη ἐκ πελεκητῶν λίθων ὑπὲρ τὸ ὑπέρθυρον.
- » 63α-β α. Βορεία (ἐξωτερική) ὄψις τῆς «Ξεστῆς». Διακρίνονται ζῶναι ἐκ πελεκητῶν λίθων καὶ σύστημα ξυλοδεσιᾶς. β. Τὸ μέγα ἐπίμηκες παράθυρον τοῦ ὀρόφου τῆς Δυτικῆς Οἰκίας. Διακρίνεται ἡ ἐγκοπὴ εἰς τὸ κατώφλιον.
- » 64α-β α. Οἱ πρὸ τοῦ παραθύρου τοῦ πίν. 63β εὑρεθέντες λίθοι, προφανῶς ἄλλοτε ἰστάμενοι ἐντὸς τῆς ἐγκοπῆς τοῦ κατωφλίου (ἰδὲ εἰκ. 2). β. 'Η νοτία ὄψις τῆς Δυτικῆς Οἰκίας. 'Επὶ τοῦ τοίχου διακρίνεται ἡ κυματοειδὴς γραμμὴ.
- » 65α-β α. 'Υπόνομος τῆς Τριγωνικῆς Πλατείας συνδεόμενος μετὰ τὸ ἀποχετευτικὸν σύστημα τοῦ Δ7. Τὴν σύνδεσιν ταύτην προστατεύει ὁ εἰκονιζόμενος σωρὸς λίθων. β. 'Η ἐγκατάστασις ἀποχωρητηρίου τῆς Δυτικῆς Οἰκίας. 'Επὶ τῶν τοίχων διακρίνονται λείψανα τῶν διαχωριστικῶν τοιχαρίων (ἰδὲ καὶ εἰκ. 5).
- Ἐκ τῆς Συλλογῆς 'Αλεξάνδρου Οἰκονόμου**
- » 66α-γ Μελανόμορφος λήκυθος τῆς Συλλογῆς 'Αλ. Οἰκονόμου.
- » 67α-γ Μελανόμορφοι λήκυθοι τῆς Συλλογῆς 'Αλ. Οἰκονόμου.
- Πίναξ 68α-δ Μελανόμορφοι λήκυθοι τῆς Συλλογῆς 'Αλ. Οἰκονόμου.
- » 69α-β α. Βοιωτικὸς κἀνθαρος. β. 'Εξάλειπτρον.
- » 70α-β α. Στάμνος-πυξίς βοιωτικοῦ ἐργαστηρίου. β. Σκύφος τοῦ Lancut Group.
- » 71α-γ 'Ερυθρόμορφοι λήκυθοι τοῦ β' τετάρτου τοῦ 5ου π.Χ. αἰῶνος.
- » 72α-β Λεκανὶς τοῦ εὐβοϊκοῦ ἐργαστηρίου.
- » 73α-β α. Πῶμα πυξίδος εὐβοϊκοῦ ἐργαστηρίου. β. Βοιωτικὴ κύλιξ.
- » 74α-β Βοιωτικαὶ κύλικες.
- » 75α-β 'Ερυθρόμορφος κρατηρίσκος τῶν ἀρχῶν τοῦ 4ου π.Χ. αἰῶνος.
- » 76α-γ α-β. Μελαμβραφὴ καρχέσια. γ. Πυξίδες ἐξ ἀλαβάστρου.
- » 77α-γ α. Πίθηκος ἐπὶ ἵπποειδούς. β. 'Οστρακον εὐβοϊκοῦ ἀγγείου, εὑρεθὲν ἐν 'Ερετρίᾳ. γ. 'Ιππάρια βοιωτικοῦ ἐργαστηρίου.
- » 78α-β Ταναγραῖται τῆς Συλλογῆς 'Αλ. Οἰκονόμου.
- » 79α-β α. Βοιωτικὸν εἰδῶλιον ἀρτοποιοῦ. β. Ταναγραῖα.
- Παλαιοχριστιανικὴ Βασιλικὴ παρὰ τοὺς Μολάους Λακωνίας**
- » 80α-β Τὸ κεντρικὸν κλίτος τῆς βασιλικῆς. α. 'Αποψὶς ἀπὸ Δ. πρὸς 'Α. β. 'Αποψὶς ἀπὸ 'Α. Τὸ ἱερὸν μετὰ τῶν βάσεων τοῦ κιβωρίου καὶ τοῦ θριαμβευτικοῦ τόξου.
- » 81α-β α. 'Επιγραφὴ εἰς λακωνικὸν ἀλφάβητον ἐπὶ πωρολίθου τοῦ βορείου στυλοβάτου τοῦ κεντρικοῦ κλίτους τῆς βασιλικῆς. β. Πεσσίσκοι τοῦ τέμπλου εἰς τὸ ἀνατολικὸν τμήμα τοῦ βορείου στυλοβάτου.
- » 82α-β α. Τὸ Διακονικόν. β. 'Αποψὶς τῆς ἀνασκαφῆς ἀπὸ ΝΑ.
- » 83α-β Τὸ ψηφιδωτὸν δάπεδον τοῦ κεντρικοῦ κλίτους. α. Λεπτομέρεια ἐκ τοῦ πλαισίου. β. Τὸ τρίτον ἀριστερὸν ἀπὸ 'Α. διάχωρον.
- » 84α-β Κεντρικὸν κλίτος. α. Τὸ τέταρτον δεξιὸν ἀπὸ 'Α. διάχωρον. β. 'Η ψηφιδωτὴ ἐπιγραφὴ.
- » 85α-β Διακονικόν. α. Τὸ πρῶτον ἀριστερὸν διάχωρον. β. Τὸ τρίτον ἀριστερὸν διάχωρον τοῦ ψηφιδωτοῦ δαπέδου.
- » 86α-β α. Διακονικόν. 'Η ψηφιδωτὴ ἐπιγραφὴ. β. 'Ιωνικὸν κιονόκρανον ἐκ τοῦ χώρου τῆς ἀνασκαφῆς.
- » 87α-β α. 'Επίθημα ἰωνικοῦ κιονοκράνου εὑρεθὲν ἐπὶ τοῦ δαπέδου τοῦ κεντρικοῦ κλίτους. β. Κιονόκρανον ἀμφικιονίσκου παραθύρου.
- » 88α-β α. 'Αγρὸς Πραχάλη. Τὸ διὰ σχιστολιθικῶν πλακῶν ἐστρωμένον δάπεδον τοῦ 'Ιεροῦ τῆς βασιλικῆς. β. 'Αγρὸς Πραχάλη. 'Επίθημα κιονοκράνου ἐκ τοῦ χώρου ἀνασκαφῆς.

Β' ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΩΝ ΧΡΟΝΙΚΩΝ

Ἐκ τῆς Προϊστορικῆς Εὐβοίας			
Πίναξ Αα-ς'	α-β. Νεολιθική κεραμική ἐκ Γιάλτρων. γ. Κεραμική ἀπὸ τὸ Πελέκι Κηρίνου. δ. Ἐργαλεῖα ἀπὸ τὸ Πελέκι Κηρίνου. ε. Λίθινος πέλεκυς ἐκ Μουρτιᾶ. ζ'. Λίθινα ἐργαλεῖα ἐκ Ροβιδῶν (Παλιοχώρι).	Πίναξ Εα-δ	Θεολόγου (Πλάτωμα). δ. Λίθινα ἐργα- λεῖα καὶ νεολιθικὸν ὄστρακον ἐκ Γλύφας. ε. "Ὁστρακα ΠΕ ἐξ Ἀγίου Μηνᾶ.
» Βα-ε	α-β. ΜΕ ἀμαυρόχρωμα ὄστρακα ἐκ Καυ- κάλας Πολιτικῶν. γ. "Ὁστρακα καὶ ὀψια- νοὶ ἐκ Κάστρου Ψαχνῶν. δ. "Ὁστρακα ΜΕ ἐκ τοῦ Πύργου Ψαχνῶν. ε. Λίθινος πέλεκυς ἐκ Θεολόγου (Γκιώνη).	» Γα-δ	α. Κεραμική ἐκ τῆς Ἀγίας Καλλιόπης. β. Προϊστορικὰ εὐρήματα ἐκ Ροδιᾶς. γ. Λίθινα ἐργαλεῖα ἐκ Δύστου. δ. Λίθινον ἐργαλεῖον ἐκ Γλύφας.
» Γα-ς'	α-β. Εὐρήματα ΠΕ ἀπὸ τὴν Γλύφαν Ψα- χνῶν. γ. Κεραμική ἐκ τῆς Ἀγίας Καλ- λιόπης. δ-ε. Θραύσματα ΜΕ καὶ ΥΕ ἀγ- γείων. ζ'. Λίθινος πέλεκυς ἐκ Χαλκίδος.	Εἰδώλια τύπου Φ ἐκ τῆς ἐπαρχίας Ρε- θύμνης	
» Δα-ε	α. Κεραμική καὶ ἐργαλεῖα ἐκ τῆς Βάρ- κας Ψαχνῶν. β. Προϊστορικὰ εὐρήματα ἐκ Δύστου (Κούτσουρο). γ. Πέλεκυς ἐκ	» Ζα-ς'	Μυκηναϊκὰ εἰδώλια τύπου Φ ἐκ Χαμα- λευρίου Ρεθύμνης. Μουσεῖον Ρεθύμνης. α-β. Ἀρ. εὐρ. 504. γ-δ. Ἀρ. εὐρ. 505. ε-ζ'. Ἀρ. εὐρ. 506.

ΜΕΛΕΤΑΙ

175/31

ΠΕΡΙ ΤΟ ΣΗΜΑ ΤΗΣ ΦΡΑΣΙΚΛΕΙΑΣ (ΑΠΟΛΟΓΙΑ ΜΙΑΣ ΕΡΜΗΝΕΙΑΣ*)

Ἰδιαίτέρως εὐμενῆς τύχῃ ἔφευγεν εἰς φῶς περικαλλῇ ἀρχαϊκῇ κόρῃ ἀναγνωρισθεῖσαν αὐτομάτως σχεδὸν ὡς τὴν Φρασίκλειαν τοῦ παλαιόθεν γνωστοῦ ἐπιγράμματος¹ τοῦ ἀναγινωσκομένου ἐπὶ βάσεως ἐντετειχισμένης εἰς τὸ βυζαντινὸν ἐκκλησίδιον τῆς Παναγίας εἰς τὴν Μερένταν — τὸν ἀρχαῖον δῆμον Μυρρινοῦντος — παρὰ τὸ Μαρκόπουλον εἰς τὰ Μεσόγεια τῆς Ἀττικῆς.

Ἐπὶ τῆς προσθίας ὀψεως τῆς βάσεως τὸ ἐπίγραμμα ἔχει ὡς ἑξῆς:

*Σῆμα Φρασικλείας. Κόρε κεκλέσομαι αἰεὶ
ἀντὶ γάμου παρὰ θεῶν τοῦτο λαχῶσ' ὄνομα,*

ἐνῶ ἐπὶ τῆς ἀριστερᾶς εἶναι κεχαραγμένη ἡ ὑπογραφή τοῦ Παρίου γλύπτου Ἀριστίωνος² γνωστοῦ καὶ ἐκ τεσσάρων ἀκόμῃ ὑπογραφῶν του ἐν Ἀθήναις³.

Μὲ τὸ ἐπίγραμμα ἡσχολήθη διότι ἐθεώρησα τοῦτο σημαντικὸν ἐν τῇ ἀναζητήσει τῆς σημασίας τῶν ἐπιτυμβίων ἀρχαϊκῶν ἀγαλμάτων, κούρων καὶ κορῶν. Τὸ ἰδιαίτερον ἐνδιαφέρον τοῦ ἐπιγράμματος εἶναι τὸ γεγονὸς ὅτι ἀναφέρεται μὲν εἰς τὸ πολὺ γνωστὸν θέμα τῆς ἀγάμου θνησκούσης νεάνιδος ἀλλὰ κατὰ τρόπον ἐντελῶς ἀσυνήθη. Ὑπέθεσα ὅτι τοῦτο ὠφείλετο εἰς ἄμεσον σχέσιν τοῦ ἐπιγράμματος πρὸς τὴν μορφήν τοῦ ἀγάλματος (ἀγνώστου ἀκόμῃ ὅτε ἔγραφον τὰ σχετικὰ πρὸς αὐτὸ) εἰς τὸ ὁποῖον ἀνῆκε⁴.

*N. M. KONTOLEON, Aspects de la Grèce préclassique, Collège de France, Paris 1970, σ. 53 κέ. Τὸ βιβλίον τοῦτο περιέχει σειρὰν πέντε μαθημάτων γενομένων εἰς τὸ Collège de France κατὰ Μάιον τοῦ 1967, δημοσιευμένων ἀνευ ἀλλαγῶν. Συνεπληρώθησαν μόνον δι' ὀλίγων προσθηκῶν, αὐτόθι σ. 89 κέ.

1. Τὴν κάπως περιπετειώδη ἱστορίαν τῆς ἀναγνώσεως τοῦ ἐπιγράμματος ἀναγράφω λεπτομερῶς ἐν Aspects, σ. 89, σημ. 1.

2. Aspects, εἰκ. 1 - 4, πίν. XIV - XV, XVII, 1.

3. Αὐτόθι σ. 59 κέ.

4. Περὶ τῆς σχέσεως τοῦ περιεχομένου τοῦ ἐπιγράμματος πρὸς τὸ μνημεῖον, ἐφ' οὗ τοῦτο εἶναι ἐπιγεγραμμένον πρβ. τὰς γενικὰς παρατηρήσεις τοῦ A. E. RAUBITSCHKE, Das Denkmal-Epigramm ἐν Entretiens... Hardt 1968, σ. 3 κέ., εἰδικώτερον δὲ διὰ τὰ ἐπιτύμβια μνημεῖα CH. W. CLAIRMONT, Gravestone and Epigramm, Mainz 1970. Ὁ GEORGES DAUX, Stèles funéraires et

épigrammes, ἐν BCH 96, 1972, σ. 503 - 566, ὑποστηρίζει, ἰδίᾳ σ. 505, τὴν γνώμην τῶν ἀρνούμενων σχεδὸν τὴν σχέσιν ταύτην. Ἡ σχέσις εἶναι ὅμως στενοτάτη, βλ. καὶ LOUIS ROBERT, Gnomon 31, 1959, σ. 16: «le relief a un rapport étroit avec les épitaphes et ils s'expliquent l'un par l'autre», ὅσον καὶ ἂν δὲν εἶναι πάντοτε προφανές, ἰδίᾳ ἐὰν ἀναμένωμεν μίαν περιγραφὴν τοῦ σήματος ἐν τῷ ἐπιγράμματι. Τὸ θέμα ἔχει ἀνάγκην περαιτέρω ἐρεύνης· ἐνταῦθα πρόκειται μόνον περὶ τῆς Φρασικλείας. Ἀλλ' εἶναι ὅπωςδὴποτε ἀδύνατον νὰ μὴ ἀναγνωρίσωμεν ὅτι ἀκόμῃ καὶ μόνον τὸ ὄνομα τοῦ νεκροῦ ἀναγραφόμενον ἐπὶ τοῦ ἐπιτυμβίου μνημείου πλουτίζει τὴν παράστασιν. Εἰς τὸν Ἀριστίωνα ἢ τὴν Ἡγησὼ Προξένου εἶναι περιττὴ πᾶσα ἄλλη προσθήκη· τὸ ὄνομα συμπληρῶναι καιρίως τὸ περιεχόμενον τῆς εἰκό- νος καὶ τὴν ἐξ αὐτῆς συγκίνησιν. Αἱ ἀνώνυμοι μορφαὶ δὲν συγκινοῦν ἀμέσως. Τὶ θὰ ἦτο ἡ Ἰλιάς μὲ ἀνωνύμους ἥρωας;

Ἀλλὰ πρὸς ἔλεγχον τῆς ἐρμηνείας μου (1967) εἶδον ὅτι καθίστατο ἀναγκαία ἡ ἀπο-
τείχισις τῆς βάσεως ὥστε νὰ καταστῇ δυνατὴ ἡ μελέτη καὶ τῶν πλευρῶν αὐτῆς ὅσαι
ἐκρύπτοντο ἐν τῷ τοίχῳ, ἰδίως τοῦ τόρμου, ὅστις ἠδύνατο νὰ εἶναι διδακτικὸς διὰ τὴν
γενικὴν μορφήν τοῦ ἀγάλματος. Τοῦτο ἐγένετο κατὰ τὸ 1968¹.

Ἡ ὀλίγον μετὰ ταῦτα (1972) ἀνευρεθεῖσα «Φρασίκλεια» ἵσταται ἤδη ἰδρυμένη ἐπὶ
τῆς βάσεώς της ἐν τῷ Ἑθνικῷ Ἀρχαιολογικῷ Μουσείῳ. Τὸ ὄνομα τῆς Κόρης τὸ
ὁποῖον τῆς εἶχον κληρώσει οἱ θεοί, μετὰ πάροδον τόσων αἰώνων, τῆς ἀποδίδεται καὶ
πάλιν — ἔστω καὶ μὲ κάπως διάφορον τρόπον.

Ἦδη πρὸ τῆς ἀποτειχίσεως τῆς βάσεως εἶχον ὑποθέσει ὅτι ἀρχαϊκὴ ἐπιτύμβιος
κόρη δυναμένη νὰ ἐνισχύσῃ τὴν περεχομένην ἐρμηνείαν ἦτο ἡ γνωστὴ θεὰ ἡ κόρη τοῦ Βε-
ρολίνου, προσερχομένη ἐκ τῆς αὐτῆς ὡς καὶ ἡ Φρασίκλεια περιοχῆς τῶν Μεσογείων καὶ
τῆς ὁποίας τὸν ἐπιτύμβιον χαρακτῆρα εἶχον θεωρήσει ὡς τὸν μόνον δυνατόν². Ἡ με-
λέτη τοῦ τόρμου³, ἀφανοῦς πρὸ τῆς ἀποτειχίσεως, ἐνίσχυσε τὴν γενομένην συσχέτισιν⁴,
ἡ ἀνεύρεσις τοῦ ἀγάλματος ἐπεβεβαίωσε πλήρως τὴν εἰκασίαν μου⁵.

Σήμερον ἐπανέρχομαι εἰς τὸ θέμα τῆς ἐρμηνείας τοῦ ἐπιγράμματος κυρίως ἀλλὰ
καὶ τοῦ «σήματος» - ἀγάλματος διότι τὰ ἀκολουθήσαντα τὴν ἀνέυρεσιν τοῦ ἀγάλματος
δύο σύντομα δημοσιεύματα περὶ αὐτοῦ φοβοῦμαι ὅτι θὰ παροδηγήσουν τὴν περαιτέρω
ἔρευναν.

1. Γενικώτερον θέμα ἐξεταζόμενον δι' ὅλης σχεδὸν τῆς πραγματείας μου ἐν ἧ παρέ-
χεται καὶ ἡ ἐρμηνεία τοῦ ἐπιγράμματος τῆς Φρασίκλειας εἶναι τὰ προβλήματα τὰ σχε-
τικὰ πρὸς τὴν ἡρωολατρείαν καὶ τὴν ἐν τοῖς ἐπιτυμβίοις μνημείοις ὑποτιθεμένην ἐξει-
κόνισιν τῶν νεκρῶν ὡς ἡρώων⁶ — θέμα περὶ τὸ ὁποῖον ἐπικρατεῖ ἀρκετὴ σύγχυσις
τὴν ὁποίαν προσεπάθησα νὰ διαλύσω κατὰ τὸ δυνατόν.

Ὁ Εὐθύμιος Μαστροκώστας ἐν τῇ ἀνακοινώσει του περὶ τῆς εὐρέσεως τῆς «Φρασι-
κλείας»⁷ ἀναφερόμενος ἅπαξ εἰς τὴν ὡς ἄνω ἐργασίαν μου γράφει τὰ ἐξῆς: «Ἡ περὶ
τὴν κόμην ἀσυνήθης στεφάνη ἀποδεικνύει ὅτι δὲν πρόκειται περὶ κοινῆς θνητῆς
ἀλλὰ περὶ ἡρωίνης ἢ ἡρώισσης. Εἰς ἐπίρρωσιν τῆς γνώμης τοῦ Κοντολέοντος ἐν τῇ
μελέτῃ τοῦ ἐπιγράμματος ὅτι ἀποτελεῖ «un exemple archaïque d'identification du
mort à la divinité, au moins sous forme d'allusion». Ἡ τυχὸν ἀνεύρεσις τοῦ τάφου
αὐτῆς θὰ πρέπει ἴσως νὰ ἀποκαλύψῃ καὶ δείγματα τελέσεως λατρείας ἐπ' αὐτοῦ». Διὰ
τῆς λατρείας νοεῖ προφανῶς ἡρωικὴν λατρείαν.

1. Ἡ δημοσίευσίς τῆς βάσεως περιελήφθη ἐν ταῖς
προσθήκαις τοῦ βιβλίου μου, *Aspects*, σ. 89 κέ.

2. Αὐτόθι σ. 53 κέ.

3. Σημαντικὴ ἦτο ἐπίσης, ἐκτὸς ἄλλων λεπτομερειῶν,
καὶ ἡ ἐκ τῆς ἀπλῶς ἐπιπέδου διαμορφώσεως τῆς κάτω
ἐπιφανείας γενομένη ἐξακρίβωσις τῆς ὅλης μορφῆς τοῦ
βάθρου, ἥτις ἦτο προβληματικὴ, *Aspects*, σ. 59.

4. Πρβ. *Aspects*, σ. 54: «... la statue de Myrrhi-
nonte (= ἡ Φρασίκλεια) a du être tout-à-fait analogue

à celle de la «Coré» de Berlin» καὶ περαιτέρω σ. 90.

5. Πρβ. G. DAUX (κατ. σ. 3, σημ. 5), σ. 385,
εἰκ. 1 = Κόρη τοῦ Βερολίνου, εἰκ. 2 = Φρασίκλεια.

6. *Aspects*, σ. 23 κέ. («Ἡρωικὰ ἀνάγλυφα»), σ. 39
κέ. («Ἐπιτύμβιος στήλη καὶ ταφικὸν οἰκοδόμημα»), ὡς
καὶ σποράδην.

7. ΕΥΘ. ΜΑΣΤΡΟΚΩΣΤΑΣ, «Ἡ Κόρη Φρασίκλεια Ἀρι-
στίωνος τοῦ Παρίου καὶ Κοῦρος μαρμάρινος ἀνεκαλύφθη-
σαν ἐν Μυρρινούντι, ἐν AAA V, 1972, σ. 298 κέ.

Θὰ ἦτο ὄντως μέγα κέρδος ἐὰν διὰ τῆς ἐλπιζομένης ἀνευρέσεως τούτων¹ ἐμανθάνομεν ποῖα εἶναι τὰ δείγματα τῆς ἡρωικῆς λατρείας, δείγματα δηλαδή λατρείας ἀποτελοῦντα τὴν «εἰδοποιὸν διαφορὰν» μεταξὺ τῆς ἡρωικῆς ἀφ' ἑνὸς καὶ τῆς ἀπλῶς νεκρικῆς λατρείας ἀφ' ἑτέρου. Ὡς πολλαχῶς ἔχω παρατηρήσει ἐν τῷ βιβλίῳ μου ἡ διαφορὰ ἦτο ποσοτικοῦ τρόπον τινὰ καὶ ὄχι λειτουργικοῦ ἢ ποιοτικοῦ χαρακτήρος. Οἱ «ἥρωες» ἐλατρεύοντο ὑπὸ τῆς πόλεως ἢ γενῶν τῆς πόλεως ταυτιζόμενοι πρὸς τοὺς ἥρωας - βασιλεῖς τοῦ μυθικοῦ κόσμου καὶ τυγχάνοντες τῶν εἰς τοὺς βασιλεῖς προσηκουσῶν τιμῶν ἐνῶ εἰς τοὺς κοινούς νεκρούς προσεφέροντο τιμαὶ ὑπὸ τῶν οἰκείων μόνον αὐτῶν, ἀπλούστεραι καὶ πενιχρότεραι².

Τὸ γραφόμενον οὕτω ὅτι ἡ λατρεία τῆς Φρασικλείας ἐπιρρωνύει τὰ γραφόμενά μου ὀφείλεται εἰς παρεξήγησιν. Ὅχι μόνον δὲν ἔγραψα οὐδαμοῦ τοῦ βιβλίου μου ὅτι ἡ Φρασίκλεια ἐλατρεύετο ὡς ἀφηρωισμένη νεκρὰ ἀλλ' ἀντιθέτως διὰ μακρῶν ἀντικρουῶν τὴν περὶ ἀφηρωισμοῦ συνήθη ἀντίληψιν³. Ὅμιλῶν περὶ ταυτισμοῦ ἢ ὑπαινιγμοῦ ταυτισμοῦ τῆς Φρασικλείας πρὸς τὴν θεότητα δὲν ἐνόουν εἰμὴ ἀποκλειστικῶς καὶ μόνον ταυτισμὸν πρὸς τὴν Κόρην, τὴν θυγατέρα τῆς Δήμητρος καὶ θεὰν τοῦ Ἄδου. Ἦτο δὲ ἡ ὑπόθεσίς μου αὕτη ἀπάντησις — ἴσως ὄχι πλήρης ἀκόμη — εἰς τὴν ἀμφιβολίαν ἂν τὰ ἀρχαῖα γυναικεῖα ἀγάλματα τὰ ἰδρύνενα ἐπὶ τάφου εἰκονίζον τὴν νεκρὰν ἢ τὴν θεὰν τοῦ Ἄδου⁴. Ὁ εἰκονογραφικὸς ταυτισμὸς πρὸς τὴν θεότητα δὲν σημαίνει ἀφηρωισμόν.

2. Ὁ Georges Daux⁵ ὀρθῶς ἀρνεῖται τὸν ἰσχυρισμὸν τοῦ Μαστροκώστα ὅτι ἡ Φρασίκλεια παρίσταται ὡς ἡρώϊνη⁶, ἀδίκως ὁμῶς προσγράφει τοῦτον καὶ εἰς ἐμὲ⁷ παρακάμπτων τὴν σαφῆνειαν τῶν γραφομένων μου περὶ ταυτισμοῦ πρὸς τὴν Κόρην, θεὰν τοῦ Ἄδου, διὰ τῆς παρατηρήσεως ὅτι («l'héroïsation confine à la déification»).

Ὁ ἀρχαῖος μῦθος σαφῶς διακρίνει τὰ τρία γένη: θεούς, ἥρωας, κοινούς ἀνθρώπους. Εἰς θνητὸς δύναται νὰ τιμηθῇ ὡς ἥρωας, εἰς ἥρωας δύναται νὰ καταλήξῃ εἰς θεόν — ὁπωσδήποτε οὐχὶ πλήρως — ὡς παραδείγματος χάριν συμβαίνει προκειμένου περὶ τοῦ

1. ΕΥΘ. ΜΑΣΤΡΟΚΩΣΤΑΣ, ἔ.ἀ. σ. 304.

2. Aspects, σ. 45 κέ.: «Il ne semble pas d'ailleurs qu'il ait existé une différence dans les rites funéraires adressés aux simples mortels ou aux héros, en dehors du fait que, dans ce dernier cas (ἔτσι τὴν λατρείαν τῶν ἡρώων) ces rites avaient un caractère plus solennel, puisqu'ils étaient célébrés par l'ensemble — ou par un groupement — des citoyens. Ἐπίσης αὐτόθι σ. 47: «Croire que l'honneur rendu à un mort équivaut à l'héroïsation de ce mort est un malentendu, la distinction... étant assez difficile à faire entre culte funéraire et culte de héros».

3. Aspects, σ. 55: «L'héroïsation telle qu'on la comprend d'habitude, ne nous aide pas à saisir de manière cohérente la typologie de monuments funéraires».

4. Τὴν ἀμφιβολίαν εἶχον ἤδη ἐκφράσει ἐν τῇ δημοσιεύσει γυναικεῖου δαιδαλικοῦ κορμοῦ τῆς Θήρας, ἐπιτυμβίου πιθανώτατα, πρβ. AM 73, 1958, σ. 117 (Beil. 81 - 82): «...ob sie eine Verstorbene oder eine Unterweltsgöttin darstellt, muss dahin gestellt bleiben». Τὸ ἐρώτημα εἶχον θέσει ὁμοίως καὶ διὰ τὴν κόρην τοῦ Βερολίνου καὶ τὴν Φρασίκλειαν, Aspects, σ. 54: «Était-elle la défunte ou bien la déesse de l'Hadès, Koré-Persephone? Devant cette statue (=τὴν κόρην τοῦ Βερολίνου) la question s'impose, comme elle s'impose aussi devant le séma de Phrasicleia».

5. G. DAUX, Les ambiguïtés du grec ΚΟΡΗ ἐν CRAI 1973, σ. 382 κέ.

6. Αὐτόθι σ. 389.

7. Αὐτόθι σ. 386.

Ἀσκληπιοῦ¹, ἀλλ' οὐδέποτε εἰς θεὸς ἔχει ἐκπέσει εἰς ἥρωα. Ἐκπλήσσομαι διατί ὁ G. Daux μοῦ ἀποδίδει ὅ,τι οὐδέποτε ἐπίστευσα, διδάσκων μάλιστα ἐξ ἀφορμῆς τῆς προσγραφομένης μοι γνώμης, ὅτι δὲν πρέπει νὰ ὁμιλῶμεν περὶ ἀφηρωισμοῦ προκειμένου περὶ τοῦ θου π.Χ. αἰ., μεσοῦντος μάλιστα, ἀφοῦ ὁ ἀφηρωισμὸς ἐπιδίδει κατὰ τοὺς Ἑλληνιστικούς μόνον καὶ τοὺς Ρωμαϊκοὺς χρόνους².

Ἐν τῷ ὡς ἄνω ἄρθρῳ τοῦ ὁ G. Daux ἐπισημαίνων τὸ πολυσήμαντον τῆς λέξεως ΚΟΡΗ, ὡς δεικνύει ὁ τίτλος τοῦ ἄρθρου τοῦ³, ἀντιπαρῆλθε σχεδὸν ἀσυζητητὶ τὴν ἰδιαίτεραν ἔννοιαν τὴν ὁποίαν ἀνεζήτησα εἰς τὴν λέξιν «κόρη», ὡς αὕτη χρησιμοποιεῖται ἐν τῷ ἐπιγράμματι τῆς Φρασικλείας.

Γράφω σαφῶς: «Ce deuxième nom, Phrasicleia le prendra à cause de la statue de la «Koré» qui sera le séma de son tombeau et non pas pour elle-même⁴». Τὸ ἄγαλμα τὸ παριστῶν Κόρην καὶ ὅχι τὸ γεγονός ὅτι ἡ Φρασίκλεια ἀποθνήσκει ἄγαμος θὰ εἶναι ἡ αἰτία δι' ἣν αὕτη θὰ ἀποκαλῆται Κόρη⁵.

Ἡ ἔννοια εἶναι σαφής: Οἱ «παριόντες» βλέποντες ἄγαλμα Κόρης ἐπὶ τοῦ τάφου τῆς Φρασικλείας θὰ ἀγνοήσουν τὸ πραγματικόν της ὄνομα καὶ θὰ δώσουν εἰς τὴν ὑπὸ τὸ ἄγαλμα κειμένην τὸ ὄνομα: Κόρη.

Τὴν ἔννοιαν τοῦ ἐπιγράμματος παρέχει διαφόρως ὁ G. Daux⁶: «Οἱ θεοὶ ἐστέρησαν τὴν Φρασίκλειαν τοῦ γάμου εἰς τὸν ὅποιον ἤλπιζεν συμφώνως πρὸς τὰ ἀνθρώπινα (selon la condition humaine) καὶ ὡς ἐκ τούτου δὲν θὰ ἐπιζήσῃ αὕτη εἰς τὴν μνήμην τῶν μεταγενεστέρων γενεῶν παρὰ ὡς κόρη καὶ ὅχι ὡς σύζυγος, μήτηρ, πρόγονος». Ἀνάλογος εἶναι καὶ ἡ μετάφρασις τὴν ὁποίαν παρέχει οὗτος⁷.

1. Ἡ τοῦ Ἡρακλέους· πρβ. ΠΑΥΣΑΝΙΑΝ I 32, 4: σέβονται δὲ οἱ Μαραθῶνιοι τούτους τε οἱ παρὰ τὴν μάχην ἀπέθανον ἡρώας ὀνομάζοντες καὶ Μαραθῶνα ἀφ' οὗ τῷ δήμῳ τὸ ὄνομά ἐστι καὶ Ἡρακλέα, φάμενοι πρώτοις Ἑλλήνων σφίσι· Ἡρακλέα θεὸν νομισθῆναι.

2. Γράφω αὐτολεξεῖ ἐν Aspects, σ. 46: «L'héroïsation ne gagnant du terrain qu'à partir de l'époque hellénistique (au Ve siècle, comme nous avons vu, elle était un événement tout-à-fait exceptionnel), il serait pour le moins difficile de l'admettre pour des temps aussi reculés que ceux des reliefs archaïques». Ὁ DAUX, ἔ.ἀ. σ. 386, γράφει: «Ce développement, aux détours subtils, (= ἡ ἐρμηνεία μου) pose un problème général. Doit-on et peut-on chercher dans des représentations toutes simples (ὅπως θεωρεῖ τὴν Φρασίκλειαν) une forme d'héroïsation, au sens où l'héroïsation (περὶ τῆς ὁποίας ὁμίλησα ἀρνητικῶς μόνον) confine à la déification (τὴν ὁποίαν ὑπεστήριξα). Prenons garde que nous sommes au cœur du VIe siècle avant notre ère, et non pas dans le monde hellénistique ou romain».

3. Ἀνωτέρω σ. 3, σημ. 5

4. Aspects, σ. 54.

5. Εἰς τὴν νέαν Ἑλληνικὴν θὰ ἀπητεῖτο τὸ ἄρθρον ἐμπροσθεν τοῦ Κόρη: θὰ ἀποκαλοῦμαι «ἡ Κόρη», ὅποτε

ἡ ἀναφορὰ τοῦ ὀνόματος εἰς τὸ ἄγαλμα θὰ ἦτο προφανής. Χρῆσιν τοῦ ἄρθρου εἰς τὴν περίστασιν αὐτὴν ἀποκλείει ἡ ἀρχαία Ἑλληνική.

6. Αὐτόθι σ. 388.

7. Ὁ DAUX, ἔ.ἀ. σ. 384 μεταφράζει: «Tombeau de Phrasicleia»; puis la morte prend la parole: «Pour toujours je serai appelée jeune-fille, les dieux m'ayant au lieu du mariage attribué ce nom» προσθέτων ὅτι ἡ ἔννοια τοῦ ἐπιγράμματος εἶναι «l'impide; il ne prête pas, semble-t-il, à discussion. Pourtant un livre important et précieux à divers titres dû à M. N. M. Kontoleon... a présenté et défendu une interprétation plus complexe, plus chargée de sens et de mystère». Τὴν ἀνάπτυξιν τῆς ἐρμηνείας μου χαρακτηρίζει πλήρῃ détours subtils. Ἡ διαφωνία συνίσταται εἰς τὸ ὅτι ὁ G. Daux δὲν δέχεται τὴν ἄμεσον σχέσιν τοῦ «Κόρη» πρὸς τὸ ἄγαλμα, ἀνευ τῆς ὁποίας τὸ ἐπίγραμμα παραμένει ἀκατανόητον. Ἡ ἄμεσος αὕτη σχέσις ἀγνοεῖται καὶ ἐν τῇ μεταφράσει τοῦ W. PEEK, Griech. Grabgedichte, ἀρ. 30 (σ. 61 ἐν πεζῷ, σ. 330 ἐμμέτρως): Dies der Phrasicleia Mal. Ach, Mädchen heiss' ich auf immer, / denn nicht die Hochzeit ward, nur dieser Name mein Teil. Τὸ νόημα εἶναι τὸ αὐτὸ καὶ ἐν τῷ πεζῷ: Phrasikleia eignet das Grabmal. Jungfrau werde ich immerdar heissen, denn... .

Παραβλέπει δηλαδή ὁ G. Daux τὴν ἄμεσον καὶ αἰτιώδη σχέσιν ἢ ὁποία ὑπάρχει μεταξὺ τοῦ ἀγάλματος καὶ τῆς ἐπωνυμίας τῆς Φρασικλείας ὡς Κόρης.

Ἀλλὰ τό: Κόρη, δὲν δύναται νὰ εἶναι ἐνταῦθα ἀπλῶς ἐπίθετον σημαῖνον τὴν κοινωνικὴν ἢ ἀνατομικὴν κατάστασιν τῆς παρθένου¹ θανούσης Φρασικλείας². Εἶναι ἀναμφιβόλως κύριον ὄνομα ὡς λέγεται ἐν τῷ δευτέρῳ στίχῳ τοῦ ἐπιγράμματος: *παρὰ θεῶν τοῦτο λαχοῦσ' ὄνομα*. Ὅνομα σημαίνει ἐνταῦθα ἐπωνυμίαν ἐνὸς ὠρισμένου προσώπου, δὲν εἶναι προσηγορικὸν μιᾶς καταστάσεως. Οὔτε τὸ κεκλήσομαι τοῦ πρώτου στίχου οὔτε τὸ ὄνομα τοῦ δευτέρου ἐπιτρέπουν ἀμφιβολίαν. Τὸ ὄνομα Κόρη — ἤτοι ἡ ἐπιβίωσις τῆς μνήμης τῆς Φρασικλείας διὰ τοῦ εἰκονίζοντος Κόρην ἀγάλματος — χαρακτηρίζεται ὡς προσωπικὸς κλῆρος τῆς Φρασικλείας ἀντὶ τοῦ γάμου.

Ἀλλὰ καὶ ἀντιστρόφως· ἐὰν μὴ ὑπῆρχεν ἄγαλμα Κόρης ἐπὶ τοῦ τάφου τῆς Φρασικλείας, διατί οἱ παριόντες θὰ τὴν ἀπεικάλουν Κόρην, ὡς τόσον σαφῶς λέγεται ἐν τῷ ἐπιγράμματι; Διότι προφανῶς τὸ δεύτερον ὄνομα, τό: Κόρη, εἶναι ἡ ἐπωνυμία τὴν ὁποίαν αὐτομάτως θὰ τῆς ἀπέδιδον οἱ βλέποντες τὸν τάφον. Ἡ ἐκίκλησις τῆς Φρασικλείας ὡς Κόρης δὲν θὰ ἀνεφέρετο ἐν τῷ ἐπιγράμματι, ἂν μὴ ὑπῆρχε τὸ ἄγαλμα Κόρης ἐπὶ τοῦ τάφου αὐτῆς.

Τὸ λαγχάνω ἐξ ἄλλου δυσκόλως δύναται νὰ χρησιμοποιηθῇ — λογικῶς τουλάχιστον — προκειμένου περὶ συνήθους ὀνοματοθεσίας. Πᾶν βρέφος λαμβάνει ἐν ὄνομα ὅπως δῆποτε μετὰ τὴν γέννησίν του· δὲν ὑπάρχει περίπτωσις κληρώσεως ὑπὸ τῶν θεῶν ἢ τῆς Μοίρας³. Εὐνόητος ὅμως εἶναι ἡ χρῆσις τοῦ λαγχάνω προκειμένου περὶ τοῦ γάμου καὶ δὴ τοῦ μὴ τελουμένου. Πρόχειρα εἶναι τὰ ἐκ τῆς Ἀντιγόνης τοῦ Σοφοκλέους παραδείγματα: ἡ Ἀντιγόνη, στ. 917 κέ., θρηνεῖ τὴν τύχην της διότι ἄλεκτρον, ἀνυμνῶναιον, οὔτε του γάμου μέρος λαχοῦσαν οὔτε παιδείου τροφῆς τὴν ὁδηγοῦν εἰς τὸν τάφον. Ὅμοίως καὶ ὁ Αἴμων, στ. 1240 κέ.: τὰ νυμφικὰ τέλη λαχὼν δείλαιος εἰν Ἀδου δόμοις.

Ἡ ἀρνητικὴ αὕτη σύναψις τοῦ λαγχάνω πρὸς τὸν γάμον γίνεται ἐδῶ θετικὴ πρὸς τὸ ὄνομα. Ἡ τραγικὴ μοῖρα τῆς Φρασικλείας δεικνύεται χαρακτηριστικῶς διὰ τῆς μεταφορᾶς τοῦ «λαγχάνω» ἀπὸ τοῦ γάμου (τῆς ἀνθρωπίνης μοίρας) εἰς τὸ ὄνομα τὸ ἐνθυ-

1. Πρβ. G. DAUX, ἔ.δ. σ. 389 α... ce mot (κόρη) qui désigne le plus souvent une vierge au sens anatomique ou social...»

2. G. DAUX, ἔ.δ. σ. 386, σημ. 1 καὶ σ. 388: «Certes κόρη n'est pas seulement un nom commun, et Perséphone porte parfois ce nom propre... mais Phrasicleia, elle, ne devient pas pour autant Koré, avec un K majuscule...». Ἀλλὰ παρὰ τὴν βραχυλογίαν ἢ γνώμη μου εἶναι σαφές: Ἡ Φρασίκλεια ἀποθνήσκει ἄγαμος, ὡς κόρη. Ἀπὸ τοὺς βλέποντας ὅμως τὸ ἄγαλμα νεάνιδος ἐπὶ τοῦ τάφου της λαμβάνει τὴν ὀνομασίαν Κόρη. Ἀλλὰ Κόρη εἶναι καὶ ἡ θεὰ τοῦ Ἀδου (πρβ. σ. 12, σημ. 2).

3. Ἐν ἄλλο παράδειγμα ἐξ ἐπιτυμβίου ἐπιγράμματος τὸ ὁποῖον θὰ ἡδύνατο νὰ μνημονευθῇ εἶναι τὸ τῆς Μυρρίνης, ἱερείας τῆς Ἀθηνᾶς Νίκης ἐπὶ τῆς Ἀκροπόλεως

ἢ ὁποία εὐλογία δ' ὄνομα ἔσχε συνέμπορον καὶ ἀπὸ θείας Μυρρίνης κλήθη συντυχίας ἐτύμως. Ἐνταῦθα ὅμως λείπει ἡ ἀντίδοσις. Τὸ ὄνομα τῆς Μυρρίνης εἶναι οὔτω ὅχι ἀντίδοσις ἀλλὰ θεία εὐλογία καὶ συντυχία, πρβ. I. ΠΑΠΑΔΗΜΗΤΡΙΟΥ, ΑΕ 1948-49 (1951), σ. 146 καὶ τὰς παρατηρήσεις τοῦ I. ΚΑΚΡΙΑΝ, Ἑλληνικά 12, 1952, σ. 143 κέ. Τὸ ἐπίγραμμα παρὰ ΡΕΕΚ, Vers-Inscriptionen I, Grab-Epigramme, ἀρ. 1961. Τὸ νόημα εἶναι βεβαίως διάφορον. Ἀλλοτε τὸ ὄνομα, ἐντελῶς ἀντιθέτως, ἀποκαλύπτεται ἐκ τῶν περιπετειῶν τοῦ βίου συνέμπορον ἢ ἐπώνυμον τῆς δυστυχίας τοῦ ἀνθρώπου, ὅπως π.χ. προκειμένου περὶ τοῦ Αἴαντος, πρβ. ΣΟΦ. Αἴαντι, στ. 430 κέ.: *Αἰατ' τίς ἂν ποτ' ᾤεθ' ὧδ' ἐπ' ὀνυμον / τοῦμόν ξυνοίσειν ὄνομα, τοῖς ἐμοῖς κακοῖς; / νῦν γὰρ πάρεστι καὶ δις αἰάξ εἰν ἐμοὶ / καὶ τρίς...* Γνωστὴ εἶναι ἐπίσης ἡ σύναψις τοῦ ὀνόματος τοῦ Ὀδυσσεύς πρὸς τὸ ὁδύσασθαι. Ὁδ. α

μίζον τὸν πρόωρον θάνατον ὅστις τῆς ἀπηγόρευσε τὴν ὀλοκλήρωσιν τῆς ζωῆς (ἀπάνθρωπος μοῖρα). Μόνον οὕτω ἀποκαλύπτεται ἡ ποιητικὴ δύναμις τοῦ ἐπιγράμματος.

Πρόκειται ἀναμφιβόλως διὰ μίαν ἀντίδοσιν τῶν θεῶν πρὸς τὴν Φρασίκειαν ἥτις στερουμένη τοῦ γάμου παρὰ τῶν θεῶν, λαμβάνει παρ' αὐτῶν ἀντὶ τοῦτου τὸ ὄνομα τῆς Κόρης. Εἰς τὴν ἀντίδοσιν ταύτην εἶναι φανερά μία τραγικὴ εἰρωνεία.

Ἐὰν ἀρνηθῶμεν τὴν σχέσιν τοῦ ὀνόματος Κόρη πρὸς τὸ ἄγαλμα, δεχόμενοι ὅτι κόρη ἐσήμαινεν ἀπλῶς τὴν ἄγαμον θανοῦσαν Φρασίκειαν καὶ ὅτι εἰς τὸ γεγονὸς αὐτὸ καὶ μόνον ἀνεφέρετο τὸ ἐπίγραμμα¹, τοῦτο θὰ ἀπεστερεῖτο πάσης ποιητικῆς πνοῆς, πάσης ἀμέσου συγκινήσεως μεταδιδομένης εἰς τοὺς βλέποντας τὸ σῆμα. Θὰ εἴχομεν μίαν ἐπανάληψιν τοῦ αὐτοῦ γεγονότος εἰς ἀμφοτέρους τοὺς στίχους ἥκιστα ποιητικὴν: «Θὰ ἐπιζήσω εἰς τὴν μνήμην τῶν ἀνθρώπων ἀποκαλουμένη κόρη, διότι ἀντὶ γάμου αὐτὸ τὸ ὄνομα μοῦ ἐκλήρωσαν οἱ θεοί». Ἡ ὑπαρξίς τοῦ ἀγάλματος θὰ εἶναι ἡ μαρτυρία ὅτι οἱ θεοὶ ἐκλήρωσαν εἰς τὴν Φρασίκειαν ἀντὶ γάμου τὴν ἐπωνυμίαν Κόρη.

Διὰ τῆς ἐρμηνείας: Κόρη = τὸ ἄγαλμα Κόρης, εἶναι φανερόν ὅτι οὐδὲν ἰδιαίτερον χρῶμα παρέχεται εἰς τὸ κεκλήσομαι οὕτω δὲ εἶναι περιττὴ ἡ παρατήρησις ὅτι «κεκλήσομαι n'a pas de couleur spéciale et s'applique dans une autre épigramme au tombeau seul»². Ἀντιθέτως τὸ κεκλήσομαι παραμένει εἰς τὴν ἀρχικὴν του, ἀπλῆν καὶ συγκεκριμένην ἔννοιαν.

Λυποῦμαι διότι δὲν ἠδυνήθην νὰ ἀνέρω τὸ «ἄλλο» τοῦτο ἐπίγραμμα τὸ ὁποῖον ἀναφέρει ὁ G. Daux (δυστυχῶς δὲν σημειώνει παραπομπήν). Οὐχὶ ὅμως ἄνευ σχέσεως πρὸς τὸ ἐπίγραμμα τῆς Φρασικλείας εἶναι οἱ στίχοι τῆς Ἑκάβης τοῦ Εὐριπίδου, στ. 1270 κέ., ἔνθα ὁ Πολυμήστωρ προλέγει εἰς τὴν Ἑκάβην ὅτι αὕτη θὰ μεταμορφωθῇ εἰς κύνα καὶ εἰς τὸν τύμβον τῆς θὰ δοθῇ τὸ ὄνομα Κυνὸς σῆμα. Οἱ στίχοι ἔχουν οὕτω:

ΕΚ. Θανοῦσα δ' ἢ ζῶσα ἐνθάδ' ἐκπλήσω βίον;

ΠΟΛ. Θανοῦσα· τὸ μὲν βω δ' ὄνομα σὺ κεκλήσεται —

ΕΚ. Μορφῆς ἐπὶ δόρυ, ἢ τί, τῆς ἐμῆς ἐρεῖς;

ΠΟΛ. Κυνὸς ταλαίνης σῆμα, ναυτίλοις τέκμαρ.

Ἐχει τις τὴν ἐντύπωσιν ὅτι οἱ στίχοι οὗτοι ἀποτελοῦν μεταφορὰν ἐπιγράμματος ἀναλόγου πρὸς τὸ τῆς Φρασικλείας εἰς διάλογον, παρὰ τὴν διαφορὰν τοῦ θέματος. Μεταφερόμενοι εἰς ἐπίγραμμα θὰ ἠδύναντο νὰ ἔχουν περίπου οὕτω: Τύμβος Ἑκάβης. Κυνὸς σῆμα ὄνομα κεκλήσεται μορφῆς τῆς ἐμῆς ἐπὶ δόρυ. Ἐπὶ δόρυ σημαίνει ὅ,τι καὶ ἐπώνυμον, ἐπίκλησις. Τὸ ὄνομα διὰ τοῦ ὁποίου θὰ ἀποκαλῆται ὁ τύμβος τῆς Ἑκάβης, θὰ εἶναι ἐπὶ δόρυ τῆς μορφῆς τὴν ὁποίαν θὰ λάβῃ αὕτη, ἥτοι τῆς μορφῆς τῆς κυνός. Αἰτία τῆς ἐπικλήσεως ταύτης — Κυνὸς Σῆμα — θὰ εἶναι τὸ ἐπὶ τοῦ τάφου ἄγαλμα κυνός. Ἐν τῇ πραγματικότητι τὸ κεκλήσεται ἀναφέρεται εἰς τὸ σῆμα ὅχι εἰς τὸν τύμ-

62: τί γὰρ οἱ τόσον ὠδύσαιο, Ζεῦ; κ.ά. Πρβ. καὶ ΣΟΦΟΚΛΕΑ, ἀπ. 965 (Pearson): Ὁρθῶς δ' Ὀδυσσεύς εἰμ' ἐπώνυμος κακῶν/ πολλοὶ γὰρ ὠδύσαντο δυσμενεῖς ἐμοί.

1. Ὡς πιστεύει ὁ G. DAUX.

2. G. DAUX, ἔ.ά. σ. 388.

βον ἦτοι τὸ πρὸς κύνα παρομοιασθὲν ἀκρωτήριον, ὅπερ ἐν τῷ κόσμῳ τοῦ μύθου εἶναι ἢ κύων ἢ ἰδρυμένη ἐπὶ τοῦ τάφου τῆς Ἑκάβης. Ἐδῶ εἶναι ἀναμφισβήτητον ὅτι πρόκειται περὶ κυρίου ὀνόματος: «ὄνομα κικλήσκεσθαι», ὅπως καὶ «ὄνομα καλεῖν» σημαίνει ἀπλῶς «ὀνομάζεσθαι» καὶ «ὀνομάζειν»¹.

Ἡ λέξις σῆμα δὲν λείπει καὶ ἀπὸ τοῦ ἐπιγράμματος τῆς Φρασικλείας, ἐνθα τὸ «Σῆμα Φρασικλείας» δὲν εἶναι ἀπλῶς ἐπεξηγήσεις, ἀλλ' ἀνήκει εἰς τὴν οὐσίαν τοῦ ἐπιγράμματος. Ἄν δὲν ὑπῆρχεν ἡ ἀνάγκη τῆς ἀντιθετικῆς διακρίσεως τῶν δύο ὀνομάτων: «Φρασίκλεια» - «Κόρη»: «Εἶμαι μὲν ἡ Φρασίκλεια, ἀλλὰ θὰ ἀποκαλῶμαι Κόρη . . .», θὰ ἡδύνατο ἐπίσης νὰ γραφῇ «Σῆμα Κόρης», διότι ὅπωςδήποτε καὶ εἰς τὸ «Σῆμα Φρασικλείας» ὀφείλει νὰ νοηθῇ τὸ «εἰμί» καὶ ὅχι τὸ «ἐστί». Ἡ μετάβασις ἀπὸ τῆς πραγματικότητος: «Σῆμα Φρασικλείας (εἰμί)» εἰς τὴν πρόρρησιν: «Σῆμα Κόρης κεκλήσομαι» εἶναι αὐτονόητος.

Τὸ γεγονός ὅτι παρ' Εὐριπίδῃ πρόκειται περὶ μυθικοῦ τάφου δὲν ἔχει ἰδιαιτέραν σημασίαν. Αἷτιον τοῦ μύθου εἶναι ἡ παρομοίωσις ὠρισμένων ἀκρωτηρίων πρὸς κύνα² λόγῳ τοῦ σχήματος αὐτῶν³, συμφώνως πρὸς γνωστὴν συνήθειαν. Ὅπως δὲ τὸ ἀκρωτήριον - κύων θὰ εἶναι ναυτίλοις τέκμαρ οὕτω καὶ ἡ Φρασίκλεια, ἀλλ' ὡς ἄγαλμα Κόρης, μὲ τὸ ὄνομα αὐτό, ὡς «ἡ Κόρη», θὰ ἀποτελέσῃ τοπογραφικὴν ἔνδειξιν τῆς περιοχῆς⁴.

Χαρακτηριστικὸν παράδειγμα τῆς σχέσεως τοῦ ἐπιτυμβίου ἀγάλματος πρὸς τὸ ὑπ' αὐτὸ ἐπίγραμμα εἶναι τὸ ἐπὶ τοῦ τάφου τοῦ Μίδα ὅπερ ἐφαίνετο λεγόμενον ὑπὸ τῆς κοσμοῦσης τὸν τάφον «χαλκῆς παρθένου», Σειρήνος ἢ Σφιγγός. Τὸ ἐπίγραμμα ἀπεδίδετο εἰς τὸν Ὅμηρον ἢ τὸν Κλεόβουλον τὸν Λίνδιον· παλαιότερα μνεῖα⁵ παρὰ Πλάτωνι, ἐν Φαίδρῳ 264C:

1 Χαλκῇ παρθένος εἰμί, Μίδα δ' ἐπὶ σήματι κεῖμαι.
ἔστ' ἂν ὕδωρ τε νάη καὶ δένδρεα μακρὰ τεθήληι

.....
5 αὐτοῦ τῆιδε μένουσα πολυκλαύτῳ ἐπὶ τύμβῳ
ἀγγελέω παριοῦσι, Μίδας δτι τῆιδε τέθαπται.

1. Πρβ. τὰς λέξεις ὀνομακλήθην, ὀνομακλήτωρ (μτγν.) καὶ τὸ συγγενὲς ὀνομακλυτός.

2. Θὰ ἡδύνατο νὰ σκεφθῇ τις ὅτι ἡ παρομοίωσις τοῦ ἀκρωτηρίου ὅχι ἀπλῶς πρὸς κύνα — πρβ. Κυνόσουρα — ἀλλὰ πρὸς σῆμα κυνὸς δὲν εἶναι ἄσχετος πρὸς τὴν παρομοίωσιν τῆς σφιγγὸς πρὸς κύνα, ὅπως εἰς τὸ γνωστὸν π.χ. ἐπίγραμμα ἐκ Δημητριάδος, ΡΕΕΚ, Grab - Epigramme, ἀρ. 1831, L. H. JEFFERY, Local Scripts, σ. 99 ἀρ. 8:

σφίξ, *haïð*[α]ο κύον, *τίν'* ἔ[χοσα. . .] *δπιδ*[. .
φυ]λάσεις:

heμέν[α ἐν φ]/*ρο*[*ρᾱ* *κᾶ*] *δο*[ς] *ἀποφθιμ*[ένο;']/
ἔ[νε, - - -] (Jeffery)

3. Πρόκειται διὰ τὸ Κυνὸς Σῆμα, ἀκρωτήριον εἰς τὸν Ἑλλησποντον, ΣΤΡΑΒΩΝ Ζ 331. 56: *ἐνταῦθα δ' ἐστὶ τὸ Κυνὸς Σῆμα ἄκρα, οἱ δ' Ἑκάβης φασὶ καὶ γὰρ δεῖ-*

κνται κάμψαντι τὴν ἄκραν τάφος αὐτῆς. Ἐπίσης τὸ αὐτὸ ὄνομα εἶχεν ἀκρωτήριον τῆς Καρίας. ΣΤΡΑΒΩΝ ΙΔ 656 ὡς καὶ ἄλλο εἰς Αἴγυπτον, αὐτόθι ΙΖ 799. Ὄνομα-σάι ἀκρωτηρίων ἢ νησίδων ἐκ τοῦ σχήματος τῶν εἶναι συχνόταται καὶ εἰς τὴν ἀρχαίαν καὶ εἰς τὴν νέαν Ἑλληνικήν.

4. Θραύσματα μεγάλου ἀγάλματος τῆς Ἀρτέμιδος κείμενα εἰς τὴν ἀνατολικὴν ἀκτὴν τῆς Πάρου ἀπεκαλοῦντο ὁ «Δράκος», ὄνομα ἀποδοθὲν εἰς τὴν περιοχὴν, ὡς τὸ χαρακτηριστικὸν σημεῖον αὐτῆς. Νῦν ἀποκατεστημένον τὸ ἄγαλμα ἐν τῷ Μουσείῳ τῆς Πάρου, βλ. κατωτ. σ. 22, σημ. 6. «Ἑλληνας» ἀπεκαλεῖτο μέχρι πρό τιος ὁ παρὰ τὸ χωρίον Μέλανες τῆς Νάξου κείμενος μέγας κοῦρος κ.π.δ.

5. Τὸ ἐπίγραμμα πολλαχῶς παραδεδομένον, W. ΡΕΕΚ, Griech. Vers-Inschriften I, Grab-Epigramme, ἀρ. 1171, καὶ Griech. Grabgedichte, ἀρ. 29.

Τὸ πρῶτον ἡμιστίχιον τοῦ ἐπιγράμματος δηλώνει τὴν παρουσίαν τῆς χαλκῆς παρθένου ὡς «μνήματος» τοῦ ὑπ' αὐτὴν νεκροῦ: 'Εφ' ὅσον ὑπάρχει ἡ φύσις, ζωντανή¹, ἡ χαλκῆ παρθένος θὰ ἐξαγγέλλῃ τὸ ὄνομα τοῦ νεκροῦ, τοῦ Μίδα.

Πρὸς τὸ ἐπίγραμμα ἔχει συναφθῇ ἄλλο ἐξ 'Ερετρίας² τονίζον ἐπίσης τὴν αἰωνιότητα τοῦ ἐπιτυμβίου μνημείου, τῆς στήλης, ἣτις ἐρεῖ τοῖς παριοῦσι... διαμπερές ἄματα πάντα / Τιμαρέτε μ' ἔσστησε φίλοι ἐπὶ παιδὶ θανόντι.

Δὲν εἶναι πολὺ διάφορος ἡ ἔννοια τοῦ σήματος τῆς Φρασικλείας: 'Η μαρμαρίνη κόρη — ὡς Κόρη — θὰ ἐξαγγέλλῃ τὸ παρὰ θεῶν λάχος αὐτῆς.

'Η αἰωνιότης αὕτη τοῦ ἐπιτυμβίου μνημείου θὰ ἡδύνατο νὰ θεωρηθῇ ὅτι ἐδῶ ἐκφράζεται διὰ τοῦ αἰεί, ὅπερ οὕτω θὰ ἐσήμαινεν ἀβιάστως «π ἄ ν τ ο τ ε» καὶ ὅχι («ἐ π ἰ») ὡς ὑπεστήριξα³. 'Αλλὰ τὸ αἰεί (κεκλήσομαι αἰεί) ὁδηγεῖ ἀβιάστως εἰς τὸ ἐπικεκλήσομαι ἥτοι τὴν ἐπίκλησιν (= ἐπωνυμίαν): Κόρη, τὸ δεύτερον δηλαδὴ ὄνομα ὅπερ θὰ ἐπικαλύψῃ τὸ πρῶτον καὶ πραγματικόν. Τὸ ἐκ τοῦ ἐπικεκλήσομαι ἐξαγόμενον ἐ π ἰ κ λ η σ ι ς ἔχει τὴν αὐτὴν ἔννοιαν ὡς καὶ τό: Μ ο ρ φ ῆ ς ἐ π ω δ ὶ ν τοῦ Εὐριπίδου — τὸ δεύτερον τοῦτο ποιητικώτερον, μαγικώτερον, τὸ πρῶτον πεζότερον. Εἰς ἀμφοτέρω περιέχεται ἡ ἐπί. Τὸ παρ' Εὐριπίδῃ ζεῦγος: ὄνομα - ἐπωδόν⁴, ἀντιστοιχεῖ πρὸς τὸ: ὄνομα - ἐπίκλησις.

'Η σημασία τοῦ: αἰεί = ἐπί, δὲν εἶναι ἐντελῶς ἀτεκμηρίωτος καὶ πρὶν ἢ τὴν ἀπορρίψωμεν θὰ ἔπρεπε νὰ ἀποδειχθῇ ὅτι τὰ συγκεντρωθέντα παραδείγματα⁵ κακῶς ἔχουν ἐρμηνευθῇ. Τό: ὄνομα κεκλήσεται μορφῆς ἐπωδόν, ἥτοι ἐπώνυμον, ὀφειλόμενον εἰς τὸ σχῆμα τῆς κυνός, εἰς τὴν ὁποίαν θὰ μεταμορφωθῇ ἡ 'Εκάβη, ἣτις ὡς ἄγαλμα μυθικῆς ὑποστάσεως — ἀκρωτήριον ἐν σχήματι κυνός — θὰ κοσμήῃ τὸν τάφον τῆς, ἀναγκαστικῶς ἐπιβάλλει ἵνα καὶ τὴν ἐπίκλησιν «Κόρη» τὴν ὁποίαν θὰ φέρῃ ἡ Φρασικλεία θεωρήσωμεν ὀφειλομένην εἰς τὸ σῆμα ὅπερ ὑπὸ μορφὴν Κόρης θὰ ἀποτελέσῃ τὸ ἐπώνυμον (ἐπίκλησιν) τῆς Φρασικλείας.

Εἰς τὸ ἐπίγραμμα τοῦ Μίδα παρέχεται μία ἐκτενὴς εἰκὼν δηλοῦσα τὴν αἰωνιότητα τῆς φύσεως, μία συνοπτικωτέρα δὲ διὰ τοῦ ἄματα πάντα εἰς τὸ ἐπίγραμμα τῆς 'Ερετρίας. Καὶ εἰς τὰς δύο ταύτας ὁμηριζούσας περιγραφικὰς εἰκόνας ἀποφεύγεται ἡ χρῆσις τοῦ αἰεί πρὸς δῆλωσιν τῆς αἰωνιότητος τοῦ σήματος, ἥτοι τῆς μνήμης τοῦ νεκροῦ

1. Τὸ ἐπίγραμμα ἔψεξεν Σιμωνίδης ὁ Κεῖος, παρὰ ΔΙΟΓΕΝΕΙ ΛΑΕΡΤΙΩ I 89. 22 (=Bergk 57, Diehl 48, Page 76): Τίς κεν αἰνήσειε, νόφ πῖσινος / Λίνδον ναέταν Κλεόβουλον / ἀνέοις ποταμοῖς / ἀνθεσὶ τ' εἰαρινοῖς... ἀντία θέντα μένος στάλας; / ἅπαντα γὰρ ἐστὶ θεῶν ἥσσω· λίθον δὲ / καὶ βρότεοι παλάμαι θραύοντι· μωροῦ φωτὸς ἄδε βουλά.

2. IG XII, 9, 285. Πρβ. ΧΡ. ΚΑΡΟΥΤΖΟΝ, Περικαλὺς ἄγαλμα, σ. 39 κέ.

3. Βλέπε ὅσα παραδείγματα ἔχω συλλέξει ἐν ΑΕ 1963, σ. 6-7 καὶ ἐν Festschrift Grumach, σ. 189, σημ. 37 ἀκολουθήσας γνώμην τοῦ Ο. HOFFMANN, SGDI IV, 4 (1915), 863, 894 κέ. 'Εν Fests. Grumach, ἑ.ἀ. ἐρμηνεύω

τὸ ὄνομα τοῦ ἐτέρου τῶν οἰκιστῶν τῆς 'Ερετρίας τὸ ἀναφερόμενον ὡς 'Αἰκλος (καὶ θεωρούμενον βαρβαρικὸν παρὰ ΣΤΡΑΒΩΝΙ 7. 321) ὡς ταυτόσημον πρὸς τὸ 'Επικλος ἥτοι 'Επικλῆς, ὅπως Πάτροκλος-κλῆς, 'Ιφικλος-'Ιφικλῆς. Τὸ 'Επικλῆς ἤδη παρ' 'Ομήρῳ.

4. Πρβ. καὶ τὸ ἐν Αἶαντι (σ. 263, σημ. 2): ὄνομα... ἐπώνυμον, τοῖς ἐμοῖς κακοῖς. ΟΜ. τ 409: τῷ δ' 'Οδυσσεὺς ὄνομ' ἔστω ἐπώνυμον.

5. Εἰς πολλὰς περιπτώσεις δύναται νὰ ὑποστηριχθῶσι ἀμφότεραι αἱ ἔννοιαι. Οὕτω π.χ. τὸ τοῦ Σόλωνος αἰεί πολλὰ διδασκόμενος δύναται εὐχερῶς νὰ ἀποδοθῇ διὰ τοῦ «ἐπιδιδασκόμενος».

τὸν ὁποῖον «σημαίνει» τὸ ταφικὸν μνημεῖον. Ἐκφρασις τῆς αἰωνιότητος διὰ μιᾶς ἀναλόγου ποιητικῆς εἰκόνας δὲν ὑπάρχει οὔτε εἰς τοὺς στίχους τῆς Ἑκάβης ἀλλ' οὔτε καὶ εἰς τὸ ἐπίγραμμα τῆς Φρασικλείας. Τὸ ἐν αὐτῷ αἰεὶ δὲν ἀποτελεῖ εἰκόνα, συμπληρώνει ἀπλῶς τὸ κεκλήσεται. Τὴν αἰωνιότητα τοῦ σήματος τῆς Φρασικλείας ἐρεῖ ἡ ἀγγελεῖ τὸ ἄγαλμα· τὸ δεύτερον ὄνομα τῆς νεκρᾶς χαρακτηριζόμενον ὡς «λάχος» τῆς Φρασικλείας, ὡς ἀντίδοσις¹ διὰ τὸν πρόωρον θάνατον, εἶναι αὐτονοήτως αἰώνιον, ἐφ' ὅσον θὰ ὑφίσταται τὸ σῆμα, τὸ ὁποῖον ἀναγκαστικῶς θὰ πρέπει νὰ ἔχῃ ἐν ὀνόματι.

Ἐλπίζω ὅτι ἡ μακρηγορία δὲν ἦτο περιττή, ἀφοῦ ἦτο ἀνάγκη νὰ διασαφηνῇ ὅτι ἀπὸ δειξίς τρόπον τινὰ τῆς προρρήσεως ὅτι ἡ Φρασικλεία θὰ καλῆται Κόρη, κατὰ τὴν θέλησιν τῶν θεῶν, εἶναι ἡ ὑπαρξίς τοῦ ἀγάλματος Κόρης ἐπὶ τοῦ τάφου της.

Καὶ ἤδη τίθεται τὸ ἐρώτημα: ποίαν παριστᾷ ἡ Κόρη αὕτη; Τὴν κόρην Φρασικλείαν, τὴν νεκράν, ἢ τὴν Κόρην-Περσεφόνην; Ὑπέθεσα ὅτι εἰς τὴν ἀντίληψιν τῶν παριόντων τὸ σῆμα παρίστα ἀμφοτέρως², καὶ ὅτι τοῦτο ἐξάγεται ἐκ τῆς «λοξῆς» ἐκφράσεως τοῦ ἐπιγράμματος, τὸ ὁποῖον «σημαίνει» μᾶλλον ἢ ἐρμηνεύει. Λοξοὶ δὲν ἦσαν μόνον οἱ χρησιμοὶ τοῦ Ἀπόλλωνος, ὡς εἶχον τὴν εὐκαιρίαν νὰ παρατηρήσω ἐσχάτως³.

Τὰ ἀρχαῖα ἐπιτύμβια ἀγάλματα δὲν εἶναι εἰκόνες, πορτραῖτα, τῶν νεκρῶν ἀλλ' ἀναθήματα εἰς τὰς θεότητας τοῦ Ἄδου, ὅπως καὶ προκειμένου περὶ τῶν ἀναθηματικῶν ἀγαλμάτων ἔχομεν μίαν προσφοράν εἰς τοὺς θεούς, ἥτις ἀσφαλῶς δὲν εἰκονίζει τοὺς ἀναθέτας. Διὰ νὰ μνημονεύσω ἐν παράδειγμα, ἡ Κόρη ἢ ἀνατεθεῖσα εἰς τὴν Ἀθηνᾶν ὑπὸ τοῦ Εὐθυδίκου δὲν εἰκονίζει τὸν Εὐθύδικον βεβαίως.

Εἶναι οὕτω δύσκολον νὰ δεχθῶμεν ὅτι τὸ ἀνευρεθὲν ἄγαλμα εἶναι ἀπλῶς τὸ «πορτραῖτον» τῆς Φρασικλείας ἐν ἀρχαῖκῃ συμβατικότητι, ὡς αὐταπόδεικτον θεωρεῖ τοῦτο ὁ G. Daux⁴. Ἀρχαῖα ἀγάλματα εἰκονίζοντα ὠρισμένα πρόσωπα δὲν εἶναι ἄγνωστα, ἀλλ' ὁ ταυτισμὸς γίνεται ἀποκλειστικῶς καὶ μόνον διὰ τῆς ἐπιγραφῆς, ὡς δεικνύουν π.χ. ὁ Κλέοβις καὶ ὁ Βίτων ἐν Δελφοῖς, τὰ ἀγάλματα τῆς συνθέσεως τοῦ Γενέλεω ἐν Σάμῳ.

Ἐξ ἀφορμῆς τῶν δύο τούτων περιπτώσεων ἐπωνύμων ἀρχαῖκῶν ἀγαλμάτων θὰ μοῦ ἐπιτραπῇ νὰ ἐκφέρω μίαν τολμηρὰν ἴσως εἰκασίαν, ἀλλ' ὅχι ἐντελῶς ἀστήρικτον.

1. Οὐχὶ συνήθως ὅπωςδήποτε εἰς τὰ ἐπιτύμβια ἐπιγράμματα· χαρακτηριστικὸν εἶναι ὅτι ἀπαντᾷ εἰς τὸ ἐπίγραμμα τοῦ ὑπὸ τοῦ Ἀριστίωνος ἐπίσης ποιηθέντος σήματος τοῦ Ξενοφάντου ἰδρυθέντος δὲ ὑπὸ τοῦ πατρὸς αὐτοῦ Κλεοβούλου: ἀντ' ἀρετῆς ἡδὲ σωφροσύνης IG I² 98C, Aspects, σ. 59 κέ.

2. Πρβ. κατ. σ. 12, σημ. 1.

3. Ἐν τῷ ἄρθρῳ μου: Ἀνδριάς καὶ τὸ σφέλας, ἐν *Études déliennes* (BCH, Supplément I, 1973, σ. 239-251), σ. 251.

4. G. DAUX, ἑ.δ. σ. 388: «La statue est celle de Phrasicleia, et cette fois, grâce à l'union retrouvée de l'épigramme et de la figure, il n'y a place ni pour le doute ni pour la discussion... La jeune fille est représentée en tenue de fête, parée de bijoux, dans

toute sa beauté de mortelle». Εἶχον τὴν εὐκαιρίαν νὰ ἀμφισβητήσω τὴν ὁρθότητα τῆς συνήθους ἀντιλήψεως ὅτι ἡ παράστασις προσώπων κρατούντων καρπούς, ἄνθη, ζῶα σημαίνει ἀφηρωισμόν καὶ ὅτι τὰ ἀντικείμενα ταῦτα εἶναι χθονία προσφορά, ἐνῶ πρέπει νὰ θεωρηθοῦν ὡς accessoires qui caractérisent la jeunesse dorée, la noblesse, comme les armes caractérisent les guerriers κτλ., Aspects, σ. 30. Ἀλλ' ὁ τοιοῦτος τρόπος τῆς παραστάσεως χαρακτηρίζει ἐπίσης τὰς παραστάσεις καὶ τῶν θνητῶν καὶ τῶν θεῶν. Διὰ τὴν ταύτισιν πρὸς τὴν Κόρην, τὴν θεάν, θὰ ἠδύνατο νὰ προβληθῇ ἡ ἀντίρρησης ὅτι εἰς τὸ ἀνευρεθὲν ἄγαλμα λείπουν χαρακτηριστικὰ σύμβολα αὐτῆς· ἀλλ' ἡ Κόρη πρὸ τῆς ἀρπαγῆς της ὑπὸ τοῦ Πλούτωνος δὲν ἦτο ἀκόμη Ἑλευσινιακὴ θεότης-ὥστε νὰ κρατῇ σύμβολα τῆς Ἑλευσινιακῆς λατρείας.

Εἶναι πολὺ γνωστὸν ὅτι εἰς τὰ ἐπιτύμβια ἀνάγλυφα ἀκόμη καὶ τὰ πλέον ἀρχαῖα ἢ ἐπ' αὐτῶν παράστασις σχετίζεται ἀμέσως πρὸς τὸν νεκρὸν οὕσα μία «διήγησις» χαρακτηρίζουσα τὴν ζωὴν αὐτοῦ.

Εἷς γυμνὸς νέος παριστανόμενος ἀνάγλυφος ἐπὶ στήλης, δὲν εἶναι ἀκριβῶς εἷς κοῦρος εἰκονιζόμενος κατὰ κρόταφον· διακρίνεται διὰ τῶν χαρακτηριστικῶν τῆς προσωπικότητός του (ὅπλα, σκεύη ἀγωνιστικά κ.τ.τ.), ἐνῶ ἡ ἀκίνησία καὶ ἡ ἀδράνεια τοῦ περιόπτου ἐπιτυμβίου κούρου ἀποκλείουν οἰανδήποτε πληροφορίαν περὶ τοῦ νεκροῦ. Τοῦτο ὀφείλεται εἰς τὸ γεγονὸς ὅτι τὸ ἀνάγλυφον ἐκ τῆς φύσεώς του προορισμὸν ἔχει τὴν διήγησιν· ἐὰν ἐνίοτε παραβιάζεται ὁ κανὼν, τοῦτο δὲν ἔχει ἰδιαιτέραν σημασίαν· ἡ ἀλληλοεπίδρασις εἶναι φυσική.

Δυνάμεθα ἐπομένως ἀκινδύνως νὰ ὑποθέσωμεν ὅτι ἡ ταύτισις διὰ τῶν ἐπιγραφῶν τῶν διδύμων ἀγαλμάτων τῶν Δελφῶν ἢ τῆς συνθέσεως τοῦ Γενέλεω ὀφείλεται εἰς τὴν μεγαλυτέραν συγγένειαν ἢ ὁποία ὑπάρχει μεταξὺ τῶν «συνθέσεων» καὶ τῶν ἀναγλύφων παραστάσεων¹. Ὅσον καὶ ἂν ὁ Κλέοβις καὶ ὁ Βίτων ἢ τὰ ἀγάλματα τοῦ Γενέλεω εἶναι καθ' ἑαυτὰ μεμονωμένα, ἀποτελοῦν εὐκρινῇ «διήγησιν» περὶ τῆς μεταξύ των σχέσεως. Ὁ συνεκτικὸς δεσμὸς ὁ δημιουργούμενος διὰ τῆς πρὸς ἀλλήλα στενῆς γειτνιασεως, τῆς ἐπὶ κοινῆς βάσεως τοποθετήσεως καὶ τῆς ἀναγκαστικῆς τοιουτοτρόπως διὰ τῆς κατὰ πλάτος ἐκτάσεως, ὡς ἐν ἀναγλύφῳ, ἐνιαίας αὐτῶν ὑπάρξεως, τοποθετεῖ τὰς συνθέσεις περιόπτων ἀγαλμάτων εἰς τὸν κόσμον τῆς «πραγματικότητος»· ἕκαστον τῶν ἀγαλμάτων μιᾶς συνθέσεως παρὰ τὴν περιόπτον κατασκευὴν του γίνεταί μέλος μιᾶς ὁμάδος, ἐντάσσεται εἰς ἓν γενικώτερον σύνολον ὅπως ἀκριβῶς καὶ αἱ παραστάσεις μιᾶς ζωφόρου, συνεχοῦς (ὡς ἡ ἰωνικὴ ζωφόρος) ἢ διακεκομμένης (ὡς ἡ δωρικὴ). Ἡ πολυπρόσωπος ὁμὰς εὐρίσκεται οὕτω πολὺ πλησιέστερον πρὸς τὴν ζωὴν καὶ τὴν κίνησιν, πρὸς τὸν ἡμέτερον, τὸν ἀνθρώπινον κόσμον, ἀντιθέτως πρὸς τὴν ἀπομόνωσιν καὶ τὴν ἀπόστασιν, τὴν ἀπομάκρυνσιν ἀφ' ἡμῶν τοῦ ἐν ἀκίνησίᾳ ἀδρανοῦντος μεμονωμένου ἀρχαῖκου ἀγάλματος. Τὴν διήγησιν τὴν δηλουμένην εἰς τὰ ἀνάγλυφα συμπληρώνουν συνήθως καὶ αἱ συνοδεύουσαι ἐπεξηγηματικαὶ ἐπιγραφαί. Τὸ γεγονὸς τοῦτο συνδέει ἀκόμη περισσότερον τὰς ἐνεπιγράφους περιόπτους συνθέσεις πρὸς τὰς ἀναγλύφους παραστάσεις καὶ τὰ ἐνίοτε ἐνεπίγραφα καθήμενα ἀρχαῖα ἐπιτύμβια ἀγάλματα. Λαμβάνοντες ὑπ' ὄψιν πόσον ἰσχυρῶς συνδεδεμένα εἶναι καὶ ταῦτα πρὸς τὴν ἀνάγλυφον τεχνικὴν καὶ τὴν «ἐξηρητημένην» πλαστικὴν² δυνάμεθα νὰ ἐννοήσωμεν τὴν δημιουργουμένην ἀνάγκην τῆς ὀνομασίας αὐτῶν, ὅπως π.χ.

Χαρῆς εἰμι ὁ Κλείσιος

Εἷς ἐν, ἀντιθέτως, ὀρθιον ἀρχαῖκόν ἄγαλμα, περιόπτον καὶ μεμονωμένον, οὐδέποτε ἀνευρίσκεται ἐπιγραφὴ δηλοῦσα ἀμέσως τὸ ὄνομα τοῦ εἰκονιζομένου προσώπου. Οὕτε ἐπομένως καὶ τὸ ἄγαλμα τὸ ἐπὶ τοῦ τάφου τῆς Φρασικλείας ἦτο δυνατόν νὰ ὀνομάζη σαφῶς τὴν παριστανομένην. Σῆμα Φρασικλείας δένηση μαίνει «ἄγαλμα τῆς Φρα-

1. Περὶ τῆς «ἐξηρητημένης» πλαστικῆς, ὡς εἶναι τὸ ἀνάγλυφον ἀλλ' ἐπίσης καὶ τὰ καθήμενα ἀγάλματα βλ. τὴν μελέτην μου «Παρατηρήσεις εἰς τὴν Δαιδαλικὴν τέ-

χην τῆς Κρήτης» ἐν «Πεπραγμένα τοῦ Γ' Διεθνοῦς Κρητολογικοῦ Συνεδρίου», τ. Α', 1973, σ. 134-153.

2. Πρβ. προηγουμένην σημείωσιν.

σικλείας», τὸ ὄνομα «Κόρη» τὸ μεταφέρει διὰ τοῦ ἀγάλματος ἐμμέσως, ἐν τῷ δευτέρῳ στίχῳ, εἰς τὴν ἰδικὴν τῆς τραγικῆς μοῖραν ἢ Φρασίκλεια.

Οἱ «παριόντες» ἀβιάστως, ὥς ἄνευ ἀμφιβολίας ἐξάγεται ἐκ τοῦ ἐπιγράμματος, θὰ ὠνόμαζον Κόρην τὸ ἄ γ α λ μ α - σ ῆ μ α τῆς Φρασικλείας.

Ἄλλ' ἐδήλου ὄντως ἡ λέξις (κατὰ τὴν ἀρχαϊκὴν ἐποχὴν) οἰονδήποτε ἀγαλμα νεάνιδος, ὥς γίνεται π.χ. ἐν τῇ σημερινῇ ἀρχαιολογικῇ γλώσσῃ; Τοῦλάχιστον δὲν φαίνεται ὅτι ἦτο συνήθης ὅρος. Εἰς τὰς ἐπιγραφὰς ἀναθηματικῶν ἀγαλμάτων ἡ λέξις κόρη εἶναι πάντοτε ἐπίθετον μὲ τὴν ἔννοιαν τοῦ θυγάτηρ. Αἱ «Καρυάτιδες» τοῦ Ἑρεχθείου ἐκαλοῦντο κόραι ἐν τῇ ἐπιγραφῇ τοῦ 409 π.Χ., κατὰ πληθυντικόν, μὲ τὴν ἔννοιαν ἀγάλματα νεανίδων — ἂν μὴ ὑπάρχῃ ἰδιαίτερός τις λόγος τὸν ὁποῖον ἀγνοοῦμεν. Εἰς τὰ δημιουργήματα τῶν κοροπλάθων εἶναι προφανὴς ἡ ἔννοια τῆς σ μ ι κ ρ ό τ η τ ο ς εἰς τὴν ὁποίαν καὶ ὀφείλεται ἡ ὀνομασία.

Ἡ ἔννοια τοῦ προσηγορικοῦ, θυγάτηρ ἢ ἀπλῶς νεᾶνις, παρθένος, πάντοτε ὥς ἐπίθετον, εἶναι συνήθης, ἀλλ' ὥς κύριον ὄνομα ἐξειδικεύθη μόνον εἰς τὴν θυγατέρα τῆς Δήμητρος, ὅπως τὸ Μήτηρ εἰς τὴν μητέρα τῶν θεῶν, τὸ ὁποῖον ἀνευρίσκεται ἐπίσης καὶ εἰς τὸ Δη-μήτηρ.

Ἐν περιοχῇ πλήρει τάφων, περιοχῇ δι' ἧς ἐπικοινωνεῖ ὁ Ἄδης πρὸς τὴν ἐπίγειον ζωὴν, ἡ παρουσία τῶν θεῶν καὶ τῶν δυνάμεων τοῦ Ἄδου ἦτο αὐτονόητος. Ἡ περικαλλὴς Κόρη, τὴν ὁποίαν μᾶς ἐχάρισεν ἡ Ἀττικὴ γῆ ἰσταμένη ἐπὶ τάφου καὶ ἐν τοιαύτῃ περιοχῇ, ἦτο ἀδύνατον νὰ μὴ ὑποβάλλῃ εἰς τοὺς ἀρχαίους θεατὰς τῆς τὴν ιδέαν τῆς Κόρης, θυγατρὸς τῆς Δήμητρος - Μητρὸς Γῆς. Γεννήματα τῆς Γῆς εἶναι ἡ Σφίγξ, ἡ Γοργὼ καὶ τὰ ἄλλα πέλωρα ὅσα ἐκόσμουσαν τοὺς ἀρχαίους τάφους· ἡ δαιμονικὴ δύναμις τοῦ λέοντος ἔτασσε καὶ τοῦτον παρὰ τὰ μυθικὰ γεννήματα τῆς Γῆς. Διατί καὶ τὰ περίοπτα ἀνθρωπόμορφα ἀγάλματα νὰ μὴ εἶναι αἱ θεότητες τοῦ Ἄδου ἀλλ' ὑποτεταγμένοι πλέον εἰς τὸν «νόμον τοῦ Διός»;

Οἱ κατὰ τὴν ἀρχαιότητα πλησίον τοῦ ἀγάλματος παίζοντες παῖδες ἠδύναντο νὰ τὸ ὀνομάζουν «Κόρην», (τὸ «Κορίτσι») ἀποβλέποντες ἀτεχνῶς εἰς τὴν νεανικότητα τοῦ ἀγάλματος. Ἄλλ' οἱ ἀναγινώσκοντες τὸ ἐπίγραμμα, τοῦ ὁποῖου ἐκάστη λέξις μεταφέρει τὸν νοῦν εἰς τὸν ἐπέκεινα κόσμον καὶ εἰς τὴν τραγικὴν ἀντίθεσιν τῆς ἀνθρωπίνης ἀδυναμίας πρὸς τὴν δύναμιν τῶν θεῶν ἦτο ἀδύνατον νὰ μὴ ἴδουν εἰς αὐτὸ οὐδὲν ἕτερον πέρα τοῦ κοινοῦ θέματος τῆς νέας καὶ ἀγάμου θνησκούσης κόρης.

Διὰ τοὺς ἐπιτυμβίους κούρους ἔχω ἐκφράσει ἤδη τὴν γνώμην ὅτι ἔχουν τὴν αὐτὴν σημασίαν ὅπως καὶ οἱ ἀναθηματικοὶ μὲ τὴν διαφορὰν ὅτι εἶναι ἀναθήματα εἰς τὰς θεότητας τοῦ Ἄδου¹. Θὰ ἠδυνάμεθα νὰ ὑποθέσωμεν τὸ αὐτὸ καὶ διὰ τὰς ἐπιτυμβίους κόρας.

Χαρακτηρίζοντες ὅμως ἀπλῶς τὰ ἐπιτύμβια ἀρχαῖα ἀγάλματα ὡς (ἀνα)θήματα εἰς τοὺς θεοὺς τοῦ Ἄδου μετατοπίζομεν τὸ πρόβλημα, τὸ ὁποῖον δὲν εἶναι δυνατόν

1. Aspects, σ. 53.

νά έρευνηθῇ ένταῦθα έν τῇ άπαιτουμένη εύρύτητι. 'Επί τοῦ παρόντος θά ἤθελον νά υπομνήσω μόνον δύο τινά: Πρῶτον, ὅτι ἡ ὅλη ἱστορία τῆς μεγάλης περιόπτου έλληνικῆς πλαστικῆς διδάσκει ὅτι αὕτη δέν έδημιουργήθη έκ τῆς ανάγκης πρὸς εἰκονογράφησιν κοινῶν θνητῶν. Δυνάμεθα ἴσως νά εἴπωμεν άκινδύνως ὅτι ἡ περίοπτος πλαστική άποδίδει μίαν ὑψηλότεραν, θείαν ὄψιν τοῦ κόσμου. Τὸν θεῖον κόσμον τοῦ "Αδου εἶναι εύλογον νά εἰκονίζουν τὰ άρχαῖκά έπιτύμβια άγάλματα.

Δεύτερον, ὅτι έάν τὰ τελευταῖα ταῦτα ἦσαν «εἰκόνες» τῶν νεκρῶν, θά ἦτο φυσικόν, ἵνα ἡ μεταγενεστέρως άναπτυχθεῖσα εἰκονιστική άνδριαντοποιία εἶχεν ἐξελιχθῇ κυρίως έκ τῶν έπιτυμβίων άγαλμάτων. 'Αλλά τοῦτο ὡς γνωστὸν δέν συμβαίνει. "Ας σημειωθῇ ἐπίσης ὅτι εἰς τὰ έπιτύμβια άνάγλυφα μέχρι τέλους τοῦ άρχαίου κόσμου οὐδεμία έσημειώθη σοβαρὰ προσπάθεια εἰκονιστικῆς παραστάσεως. "Ας επανέλθωμεν εἰς τὴν «Φρασίκλειαν» παραμερίζοντες ἐπὶ τοῦ παρόντος τὸ ὅλον πρόβλημα.

'Εάν ὁ τύπος καὶ αἱ μορφαὶ αὐτοῦ τούτου τοῦ άνευρεθέντος άγάλματος δύνανται ὀρθότερον νά έρμηνευθοῦν ὡς Φρασίκλεια ἢ ὡς Κόρη, θυγάτηρ τῆς Δήμητρος, δέν θέλω νά έρευνήσω ένταῦθα προλαμβάνων τὴν δημοσίευσιν. 'Αλλά ἡ βεβαιότης σχεδὸν μεθ' ἧς εἶχεν υποστηριχθῇ ἡ άπόδοσις τοῦ άγάλματος τοῦ Βερολίνου εἰς θεάν δέν εἶναι άνευ σημασίας καὶ διὰ τὴν «Φρασίκλειαν»¹. 'Αμφότερα προέρχονται έκ τάφου καὶ δέν δύνανται νά εἶναι εἰμῇ εἰκῶν τῆς θεότητος τοῦ "Αδου. Εἰς τὸ επίγραμμα τῆς Φρασικλείας δέν ἦτο δυνατόν εἰμῇ νά ὑποδηλωθῇ μόνον ὁ διπλοῦς χαρακτήρ τοῦ άγάλματος: Σῆμα Φρασικλείας - εἰκῶν τῆς Κόρης².

ΝΙΚΟΛΑΟΣ Μ. ΚΟΝΤΟΛΕΩΝ

1. Πρβ. Aspects, σ. 54: C'est la statue de Berlin qui illustre le mieux... cette double qualité de Phrasicleia qui est Coré, déesse de l'Hadès en même temps que cette Phrasicleia qui sera appelée dorénavant Coré.

2. 'Ανωτ. σ. 3, σημ. 4. "Αλλως τε τὸν περιορισμὸν τοῦ ταυτισμοῦ εἰς ὑπαινιγμὸν δέν βλέπω νά ἔχω παραλείψει οὔτε εἰς τὴν σ. 53 οὔτε εἰς τὴν σ. 54, ὡς σημειώνει ὁ DAUX, έ.ά. σ. 388 (άνω).

Η ΣΤΗΛΗ ΤΗΣ ΙΚΑΡΙΑΣ

(ΔΕΥΤΕΡΟΛΟΓΙΑ)

Ὡς πρῶτον κεφάλαιον τοῦ βιβλίου μου *Aspects de la Grèce préclassique*¹ παρέχεται ἡ διαπραγμάτευσις² σημαντικωτάτης ἐπιτυμβίου στήλης (ἐνταῦθα πίν. 1, 2, 3α) εὐρεθείσης κατὰ τὰς ἐργασίας ἀνοικοδομήσεως τοῦ Δημοτικοῦ Σχολείου τοῦ ὀρεινοῦ χωρίου «Καταφύγι» τῆς νήσου Ἰκαρίας, χρονολογουμένης εἰς τοὺς περὶ τὸ 460 π.Χ. χρόνους³. Τὴν στήλην εἶδον διὰ πρώτην φοράν τὸ 1955, ἀλλ' εἶχεν εὐρεθῇ ἤδη κατὰ τὸν Αὐγούστον τοῦ 1933⁴. Οἱ κάτοικοι τοῦ χωρίου μὲ περισσὴν στοργὴν τὴν ἵδρυσαν ἐν τῷ Γραφείῳ τοῦ Σχολείου, ὅπου καὶ ἐξακολουθεῖ νὰ εὐρίσκεται· ἦτο ὁ ἀσφαλέστερος τρόπος σωτηρίας της, διότι κατὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην ἡ μεταφορὰ της εἰς «Ἁγίον Κήρυκον», τὴν μικρὰν παράλιον, εἰς τὴν θέσιν τῶν ἀρχαίων *Θερμῶν*—τῶν *Ἀσκληπιέων*⁵ τῆς Ἑλληνιστικῆς ἐποχῆς—σημερινὴν πρωτεύουσαν τῆς νήσου ἦτο ἰδιαιτέρως δυσχερής.

Καινοφανὴς ἦτο ἡ παρασχεθεῖσα ἐν τῷ ὥς ἄνω βιβλίῳ μου ἐρμηνεία τοῦ ἐπιγράμματος τῆς Φρασικλείας· ὑπὲρ ταύτης καὶ ἐναντίον ἀσκηθείσης κριτικῆς «ἀπελογήθη» εἰς προηγουμένας σελίδας τοῦ περιοδικοῦ τούτου⁶. Ἦδη λαμβάνω γινῶσιν ἐπίσης αὐστηρᾶς κριτικῆς διὰ τὴν ἐρμηνείαν, ὄντως καινοφανῇ ἐπίσης, τῆς ἀναγλύφου παραστάσεως τῆς στήλης τῆς Ἰκαρίας⁷. Ἡ ἀκολουθοῦσα δευτερολογία περὶ αὐτῆς ἦτο ἀναγκαία.

Ἡ ὥς ἄνω πρώτη παρουσίασις τῆς στήλης τῆς Ἰκαρίας ἀνεφέρετο εἰς γενικότητος μόνον· τὸ σχῆμα, τὴν παράστασιν καὶ τὴν Παριακὴν καταγωγὴν⁸ τοῦ ἀξιολογωτάτου τούτου μνημείου. Τὴν διεξοδικωτέραν δημοσίευσιν μὴ ἀναπληρουμένην ὑπὸ τῆς παρούσης δευτερολογίας, ἀναφερομένης ἀποκλειστικῶς εἰς τὴν ἐρμηνείαν τῆς εἰκονιζομένης σκηνῆς, ἐξακολουθῶ νὰ χρεωστῶ εἰς τὴν Ἀρχαιολογικὴν Ἐφημερίδα. Τοῦλάχιστον ἐπὶ τῇ εὐκαιρίᾳ ταύτῃ δημοσιεύονται καὶ ἐνταῦθα φωτογραφίαι τοῦ μνημείου, αἵτινες καθιστῶσι περιττὴν τὴν μακρὰν περιγραφὴν· ἡ ἀριστερὰ καθήμενὴ γυναικεία μορφή κρατεῖ διὰ τῆς

1. Ἐκδοθέντος τὸ 1970, Paris, Collège de France.

2. Ὑπὸ τὸν τίτλον *Une stèle funéraire d'Icarie*, σ. 1 - 21. Εἰς τὸ κεφάλαιον τοῦτο συνεξετάζεται καὶ ἡ ἐν γένει σημασία τῆς νήσου κατὰ τὴν ἀρχαιότητα.

3. Τὴν χρονολογίαν ταύτην ἐπιβάλλει ἡ ἀπαραγνώριστος συγγένεια πρὸς τὰ γλυπτὰ τῆς Ὀλυμπίας.

4. Τὴν εὐρεσιν τῆς στήλης ἀναφέρει διὰ μακρῶν ὁ Ι. ΣΥΚΟΤΡΗΣ ἐν ἐπιστολῇ του ἀπὸ τοῦ χωρίου Ράχες τῆς Ἰκαρίας μὲ ἡμερομηνίαν 3 Σεπτεμβρίου 1933 δημοσιευ-

μένη ἐν «Νέᾳ Ἑστία» 1958, σ. 539. (Ἡ ἐν *Aspects*, σ. 1, σημ. 1 ἀναφερομένη χρονολογία 1952 ὀφείλεται εἰς παραδρομήν.)

5. Πρβ. L. ROBERT, *Les Asclépieis de l'Archipel* ἐν *Revue de Philologie* 1934, σ. 43 κέ.

6. *AE* 1974, σ. 1 - 12.

7. Πρβ. *Aspects*, σ. 7 κέ.

8. *Παλίων Πάριος* ἐποίησε ἀναγινώσκειται ἐπὶ τῆς «βάσεως» τῆς στήλης.

ἀριστερᾶς θῆλυ βρέφος ἐν τῷ κόλπῳ αὐτῆς, εἷς γυμνὸς παῖς ἵσταται ἔμπροσθεν αὐτῆς θέτων τὰς χεῖρας ἐπὶ τῶν γονάτων της, γυμνὸν ἄρρεν νήπιον ἐρπύζει, ὅπισθεν τούτου, ἐπὶ τοῦ ἐδάφους. Ὅπισθεν τῶν τριῶν παίδων ἵστανται δύο ἱματιοφόροι ἀνδρικοὶ μορφαί¹ προσβλέπουσαι πρὸς τὴν καθημένην, γυναῖκα ἢ θεάν, τελοῦντες ἐκάτερος διὰ τῆς δεξιᾶς θρησκευτικὴν προφανῶς χειρονομίαν.

Ἡρμήνευσα τὴν σκηνὴν ταύτην ὡς τὴν τελετὴν παραστάσεως παίδων ἐνώπιον κουροτρόφου θεᾶς ἢ νύμφης θεωρήσας ὅτι ἡ στήλη αὕτη ἐκόσμι παιδικὸν τάφον — ἐνὸς ἢ καὶ τῶν τριῶν εἰκονιζομένων μικρῶν ἀδελφῶν τῶν ὁποίων τὰ ὀνόματα εἶναι ἀναγεγραμμένα ὑψηλὰ ὑπὲρ τὴν κεφαλὴν τοῦ μεγαλυτέρου ἱματιοφόρου. Παιδικὸν τάφον οὐδὲν σημαντικώτερον ἡδύνατο νὰ κοσμήσῃ εἰμὴ θρησκευτικὴ τις τελετὴ σκοποῦσα τὴν ἀνάπτυξιν τῶν παίδων ὡς ἦτο ἡ παράστασις.

Τὴν ἐρμηνείαν ταύτην ἀποκρούει ἡ Hilde Rühfel² διότι ἀδυνατεῖ νὰ πιστεύσῃ ὅτι μία θεὰ εἶναι δυνατόν νὰ εἰκονίζεται ἐπὶ ἐπιτυμβίου ἀναγλύφου. Ὅπως δὲ ποτε τὴν ὅλην παράστασιν χαρακτηρίζει ὡς ἐκπληκτικὴν³, ἐκπληκτικὴν ὅμως χαρακτηρίζει καὶ τὴν ἐρμηνείαν τὴν ὁποίαν δίδω. Ἀλλὰ ἐὰν εἶναι ἐκπληκτικὴ ἡ εἰκονιζομένη σκηνή, οὐδὲν ἄπορον ὅτι ἐξ ἴσου «ἐκπληκτικὴ» εἶναι καὶ ἡ ἐρμηνεία αὐτῆς. Ἐὰν ἐπρόκειτο περὶ συνήθους θέματος, διατί θὰ μᾶς ἐξέπλησσε;

Ἐκπλήξεις, ὡς γνωστόν, μᾶς παρουσιάζουν συχνάκις τὰ μνημεῖα τῆς ἀρχαίας τέχνης, συνηθέστερον τὰ ἐπιτύμβια. Δὲν εἶναι ὀλιγώτερον ἐκπληκτικὴ π.χ. ἡ παράστασις ἡ κοσμοῦσα τὸ σφζόμενον ἄνω τμήμα μιᾶς ἐγγαράκτου στήλης (πεσσοῦ) τοῦ Μουσείου τῆς Χίου⁴: ἐπὶ τῆς μιᾶς πλευρᾶς εἰκονίζονται τέσσαρες ὀρχηστρίδες, ἐνῶ ἐπὶ τῆς παρ' αὐτὴν εἰκονίζεται ὀρχηστρὶς ἐπίσης ἐμφανιζομένη ἐπὶ σκηνῆς μεταξὺ ἀνοικτῶν παραπετασμάτων. Ὅτι πρόκειται περὶ ἐπιτυμβίου στήλης εἶναι ἀναμφίβολον: ἔχει τὸ αὐτὸ ἀκριβῶς σχῆμα καὶ εἶναι διακεκοσμημένη διὰ τῆς αὐτῆς τεχνικῆς τῆς ἐγγαράξεως ὡς καὶ ἡ γνωστὴ στήλη τοῦ Μητροδώρου ἐν Βερολίῳ· κυρίως ὅμως μαρτυρεῖ τοῦτο ἡ ἐπὶ τῆς τρίτης πλευρᾶς ἐλλιπῶς σφζομένη ἐπιγραφή⁵, τῆς ὁποίας ὅμως ἀναγιγνώσκονται ἀσφαλῶς δύο λέξεις: [τ]άφον καὶ χλιδῆς, αἵτινες καὶ ἐρμηνεύουν τὴν παράστασιν.

Τὸ σχετικῶς εὐτελὲς τοῦτο μνημεῖον παραμεῖναν ἄγνωστον γενικώτερον⁶, συνέκρι-

1. Ταύτας ἐχαρακτήρισα ὡς ἄνδρας (deux hommes) χωρὶς τὸ πρόβλημα τῆς ἡλικίας των νὰ μὲ ἀπασχολήσῃ ἰδιαιτέρως. Ἡ H. Rühfel (βλ. κατ.) ἐχαρακτήρισε τοὺς ὡς «νέους» (Jünglinge), τέκνα ἐπίσης τῆς καθημένης, γράφουσα μάλιστα ὅτι ὁ μεγαλύτερος τούτων εἶναι 14 - 15 ἐτῶν, ὁ νεώτερος 12 - 13. Βεβαίως δὲν πρόκειται περὶ ἀνδρῶν προκεχωρημένης ἡλικίας — ὅποτε θὰ ἦσαν γενειῶντες — ἀλλ' ἴσως εἶναι ὀλίγον μεγαλύτεροι ἢ ὅσον νομίζει ἡ Rühfel, διότι τόσον παιδικαὶ μορφαὶ δὲν φαίνονται νὰ εἶναι. Ἐραγε ποῖον ἔτος τῆς ἡλικίας των εἰκονίζονται ἔχοντες οἱ γνωστοὶ κοῦροι;

2. HILDE RÜHFEL, Göttin auf einem Grabrelief? Betrachtungen zur Grabstele der Apollonia von der

Insel Ikaria, ἐν Antike Kunst 17, 1974, σ. 42 - 49.

3. RÜHFEL, ἑ.δ. σ. 42a: «... Grabrelief... das bemerkenswert und überraschend ist. Überraschend ist auch die Interpretation die das Relief in der Publikation von N. M. Kontoleon erfuhr».

4. N. M. CONDOLÉON, Monuments à décoration gravée du Musée de Chios ἐν BCH 71/72, 1947/48, σ. 273 κέ., πίν. XLVIII 1 - 2.

5. Αὐτόθι σ. 277 κέ.: Πολλὰ ἐ. / χλιδῆς. . . [τ] / άφον ἐ. / σαν ν. / εος ἐ. / τερ. . Ἡ ἐπιγραφή εἶναι στοιχηδὸν ὥστε ἡ συμπλήρωσις [τ]άφον δὲν προσκρούει εἰς τὴν δυσχέρειαν τῆς παραβιάσεως τοῦ συλλαβικοῦ χωρισμοῦ.

6. A. RUMPF, Malerei und Zeichnung, ἐν Handb.

νεν ὅμως ὁ Χρ. Καροῦζος¹ πρὸς τὸ ἐν Κῶ ὥραϊον ἀρχαῖκόν ἐρωτικὸν ἀνάγλυφον², ὅπερ ἐκόσμει ὡς πλᾶξ ζωφόρου ἐπιτύμβιον κατασκευάσμα.

Ἀμφότερα τὰ μνημεῖα ταῦτα προέρχονται ἐξ ἰωνικῶν περιοχῶν, ἀκριβῶς ὅπως καὶ ἡ στήλη τῆς Ἰκαρίας, ἔργον Παριακῆς παραδόσεως, τῆς ὁποίας ἡ σχέσις μετὰ τὴν Ἀνατολικὴν Ἑλλάδα ἦτο στενοτάτη, ὡς εἶχον συχνάκις τὴν εὐκαιρίαν νὰ τονίσω³.

Ὦντως δὲν ἐμφανίζονται θεοὶ εἰς τὰς συνήθεις ἐπιτυμβίους στήλας. Ὁ Ἑρμῆς, ὁ Θάνατος, ὁ Ὑπνος, ὁ Χάρων, καὶ ὅσαι ἄλλαι χθόνιαι θεότητες εἰκονίζονται εἰς ἐπιτύμβια γενικῶς μνημεῖα δὲν δύνανται νὰ παραλληλισθοῦν πρὸς τὴν ἐκ πρώτης ὄψεως ὡς οἰκογενειακὴν, ἐπίγειον σκηνὴν ἐμφανιζομένην ἀνάγλυφον διακόσμησιν τῆς ἡμετέρας στήλης, οὔτε ἐπίσης τὰ ἐπιτύμβια ἀγάλματα τὰ ὁποῖα πιθανῶς εἰκονίζουν — ἰδίως τὰ γυναικεῖα — θεότητας τοῦ Ἄδου. Πρὸς ταῦτα συνδέονται οἱ γνωστοὶ ἐπίσης ἐκ τῆς Ἀνατολικῆς Ἑλλάδος ναῖσκοι τῆς Κυβέλης. Ἀποφασιστικωτέρας σημασίας εἶναι ἡ ἀμφίγλυφος στήλη τοῦ Δορυλαίου κοσμουμένη ὑπὸ πτερωτῆς θεᾶς ἐπὶ τῆς ἐτέρας αὐτῆς ὄψεως. Ὡστε τοῦλάχιστον ἡ γενικότης τοῦ ἀφορισμοῦ τῆς H. Rühfel: «Οὐδέποτε ἐμφανίζεται μία θεότης ἐπὶ Ἑλληνικοῦ ἐπιτυμβίου ἀναγλύφου»⁴ περιορίζεται σημαντικῶς ὑπὸ τοῦ παραδείγματος τούτου.

Ἡ H. Rühfel παραβλέπει τὰ παραδείγματα ταῦτα προφανῶς διότι ἔχει ὑπ' ὄψιν της — παρὰ τὴν γενικότητα τῆς διατυπώσεως — οὐχὶ πάντα τὰ ἐπιτύμβια ἀνάγλυφα, ἀλλ' ἐκεῖνα εἰς τὰ ὁποῖα εἰκονίζονται σκηναὶ τοῦ ἐπιγείου βίου: μεταξὺ τῶν θνητῶν μελῶν μιᾶς οἰκογενείας θεωρεῖ προφανῶς ἀδύνατον τὴν ἐμφάνισιν μιᾶς θεότητος, πρᾶγμα ὅμως ἰδιαίτερος σύνηθες καὶ χαρακτηριστικὸν εἰς τὰ ἀναθηματικὰ ἀνάγλυφα ἀπὸ τοῦ τέλους τοῦ 5ου αἰ. καὶ ἐξῆς, ἔνθα οἱ θεοὶ εἰκονίζονται δεχόμενοι τὰς προσφορὰς καὶ τὸν σεβασμὸν τῶν πρὸ αὐτῶν ἱσταμένων θνητῶν. Μία κατηγορία συνδέουσα τὰ ἀναθηματικὰ πρὸς τὰ ἐπιτύμβια ἀνάγλυφα εἶναι ἡ σειρὰ τῶν («ἡρωικῶν») ἀναγλύφων, οὕτω δὲ καὶ ἡρμῆνευσεν ἡ H. Hiller τὴν καθημένην μορφήν θεωρήσασα ταύτην — ἀκολουθοῦσα τὴν συνήθη γνώμην — ὡς τὴν ἀφηρωισμένην νεκρὰν μητέρα τῶν εἰκονιζομένων μικρῶν τέκνων⁵.

d. Archäol., σ. 157, σημ. 2 ἀναφέρεται ὡς Ἑλληνιστικὸν ὅμοῦ μετὰ τῆς στήλης τοῦ Μητροδώρου. Ἀνήκει ἀσφαλῶς εἰς τὸν πρώιμον 4ον αἰ.

1. AM 77, 1962, σ. 124.

2. Ch. Karusos, αὐτόθι σ. 125 κέ., Beil. 35. Ἀμφότερα ἀνήκουν βεβαίως εἰς ζωφόρον (ἀνάγλυφον εἰς τὸ μνημεῖον τῆς Κῶ, μικρὰν ἐγχάρακτον ἐπίσης ζώνην εἰς τὸ ἄνω μέρος τῆς στήλης τῆς Χίου), καὶ οὐχὶ τὴν κυρίαν παράστασιν μνημείου, ἀλλὰ τοῦτο δὲν ἔχει ἰδιαίτεραν σημασίαν.

3. Πρβ. ΑΕ 1952, σ. 82 κέ., AM 73, 1958, σ. 117 κέ., 138 κέ., Entretiens...Hardt, X, Archiloque, σ. 54 κέ., Aspects, σ. 66 κέ. Παρεπιπτόντως σημειοῦται τοῦτο καὶ ἐν RÜHFEL, αὐτόθι σ. 48, σημ. 58, ὁπόθεν εὐχαρίστως μαυθάνω ὅτι ἡ H. Hiller δέχεται, wohl mit Recht ὡς παρατηρεῖ ἡ Rühfel, ὅτι ὁ εἰκονογραφικὸς τύπος τοῦ ἀναγλύφου τῆς Ἰκαρίας ἀνάγεται εἰς Μιλησιακὰ πρότυπα

πα εἰς ἃ ἀνάγει καὶ τὸ ἀνάγλυφον τῆς «Λευκοθέας». Ἄν καὶ ἐν ἀντιστρόφῳ ἢ ὡς ἐγὼ πιστεύω σχέσει, εἶναι ἀρκετὴ ὁπωσδήποτε ἡ ἀναγνώρισις τῆς συγγενείας.

4. Αὐτόθι σ. 44b: «auf griechischen Grabreliefs tritt nie eine Gottheit auf». Βεβαίως εἰς τὴν στήλην τοῦ Δορυλαίου ἡ θεὰ εἶναι ἀποκεχωρισμένη ἀπὸ τῆς παραστάσεως τῆς ἐτέρας αὐτῆς ὄψεως, ἀλλ' ὁπωσδήποτε πρόκειται περὶ ἐμφάνσεως θεότητος ἐπὶ ἐπιτυμβίου ἀναγλύφου. Πιθανώτατα θεὰν εἰκονίζει καὶ ἡ ἐκ Θράκης προερχομένη ἀνάγλυφος ἀνθεμωτὴ στήλη, Γ. Μ. ΜΠΑΚΑΛΑΚΗΣ, Προαν. ἔρευνες στὴ Θράκη, πίν. 1, ὡς σημειῶναι ἐν Aspects, σ. 51.

5. Ὡς μαυθάνω ἐκ τοῦ ἄρθρου τῆς H. RÜHFEL, σ. 42, σημ. 2. Τὴν διατριβὴν τῆς HILLER, ἀτύπωτον ἀκόμῃ, ἄγνω.

Ἄλλ' ἢ H. Rühfel ἐνῶ, ὡς λέγει, ἐπιζητεῖ «νὰ παρουσιάσῃ τὸ πνευματικὸν περιεχόμενον τῆς παραστάσεως ὑπὸ ἄλλην ἔποψιν» καὶ νὰ «ἐρευνήσῃ ἐὰν ὁ διάλογος τῶν μετεχόντων τῆς δράσεως ἀντιστοιχεῖ εἰς μίαν πραγματικὴν κατάστασιν τῆς ζωῆς» ἐν τούτοις ἐρμηνεύουσα τὴν στήλην παραμένει εἰς τὰ πολὺ γνωστά¹, κυρίως εἰς τὸ θεματολόγιον τῶν ἀττικῶν ἐπιθυμβίων στηλῶν τῆς ἀπὸ τῶν μέσων τοῦ 5ου αἰ. καὶ ἐξῆς ἐποχῆς καὶ προσπαθεῖ νὰ ἐντάξῃ εἰς ταύτας καὶ τὴν νέαν εἰκόνα, τὴν ὄντως ἐκπληκτικὴν, μιᾶς ἐπιθυμβίου στήλης τῆς Ἰωνίας τοῦ αὐστηροῦ ρυθμοῦ: εἰς τὴν καθημένην βλέπει τὴν μητέρα τῶν πέντε ἄλλων εἰκονιζομένων προσώπων, νεκράν, ὅχι ὅμως ἀφηρωισμένην, ἀλλ' ὡς ἦτο ἐν τῇ ζωῇ μετὰ τῶν τέκνων της. Ὁ «διάλογος» διεξάγεται ἄρα ἐν τῷ οἴκῳ, μετὰ τῆς μητρὸς καὶ τῶν τέκνων της.

Ἀντικρούουσα τὰς γνώμας μου, «τίποτε — γράφει² — δὲν ἀποδεικνύει ὅτι πρόκειται περὶ ἀνωτέρου ὄντος, περὶ θεότητος: οὐδεμίαν προσφορὰν δέχεται, αἱ χειρονομίαι τῶν δύο ἐνηλίκων δὲν ἀνήκουν ἀποκλειστικῶς καὶ μόνον εἰς τὴν περιοχὴν τῆς λατρείας, ὁ «πολύτιμος θρόνος»³ εἶναι δίφρος γυναικωνίτου». Ἄλλ' εἶναι γνωστὸν ὅτι οἱ θεοὶ δὲν παρίστανται πάντοτε ἐν πάσῃ αὐτῶν τῇ μεγαλωσίῃ, πλεονάκις δ' ἡ σημερινὴ ἀρχαιολογία εὐρίσκεται ἐν δυσχερείᾳ νὰ διακρίνῃ ἀσφαλῶς ἐὰν μία εἰκὼν παριστᾷ θεῖαν ἢ ἀνθρωπίνην μορφήν. Ἄν π.χ. ἐκ τῆς «ἀγορᾶς θεῶν» τῆς ἀνατολικῆς ζωφόρου τοῦ θησαυροῦ τῶν Σιφνίων δὲν εἶχε σωθῇ εἰμὴ τὸ τεμάχιον μόνον ἐφ' οὗ εἰκονίζεται ἡ Ἀρτεμις, δυσκόλως θὰ ἦτο δυνατόν νὰ ἀναγνωρισθῇ ὅτι τὸ τεμάχιον τοῦτο εἰκονίζει τὴν θεὰν αὐτήν. Παραστάσεις τῆς Ἀρτέμιδος — ἀλλὰ καὶ τῶν ἄλλων θεῶν — ἄνευ τῶν συμβόλων αὐτῶν εἶναι πολὺ γνωστὸν ὅτι εἶναι συχνόταται.

Ἀρνεῖται ἐπίσης⁴ ὅτι ἐπὶ τῆς στήλης εἰκονίζεται «παράστασις» παίδων ἐνώπιον θεᾶς διότι ἐν τοιαύτῃ περιπτώσει «εἶναι ἀκατανόητος ἡ δεικνυμένη οἰκειότης (der vertrauter Umgang) μετὰ ταύτης καὶ τῶν μικρῶν τέκνων», ἐνῶ δυσκόλως θὰ εἰκονίζετο τέκνον ἐρπύζον πρὸς τὴν θεὰν διότι, ὡς γράφει, ὅταν μικρὰ τέκνα συμμετέχουν εἰς θρησκευτικὰς τελετάς (ἐννοεῖ προφανῶς τὴν εἰκονογραφίαν τῶν ἀναθηματικῶν ἀναγλύφων τοῦ 4ου π.Χ. αἰ.), «ταῦτα εἰκονίζονται περιβεβλημένα σφικτῶς τὸ ἱμάτιόν των, εὐτάκτως καὶ μετὰ σεβασμοῦ (schüchtern und brav), ὡς ἐὰν ὑπῆρχεν ἐν ἰδιαίτερον θέμα («τόπος») «παῖς ἐν Ἱερῷ», ἀφοῦ πάντοτε καὶ τὰ παιδία ὁμοιάζουν μετὰ τῶν τόσο πολλῶν».

1. RÜHFEL, ἐ.ἀ. σ. 44: «... sie ist (ἡ στήλη τῆς Ἰκαρίας) eine Grabstele und ihre Reliefdarstellung muss sich im Kanon aller griechischen Grabreliefs ihrer Zeit halten, dass heisst, sie muss eine im menschlichen Zusammensein mögliche Situation wieder spiegeln...».

2. Αὐτόθι σ. 43b κέ.

3. Ὡνόμασα «θρόνον» τὸ κάθισμα τῆς Κουροτρόφου ἕνεκα τοῦ ὅπισθεν τοῦ λαίμου αὐτῆς διακρινομένου ἔχοντος δυναμένου νὰ ἐκληφθῇ ὡς ὁ ἀνώτερος ὀριζόντιος πῆχυς τοῦ ἐρεισινώτου. Ἄλλὰ καὶ ἐὰν πρόκειται περὶ τμήματος τοῦ ἱματίου — ὅπερ εἶχον ἀποκλείσει ὅτε εἶδον διὰ τελευταίαν φορὰν τὸ ἀνάγλυφον — καὶ πρόκειται ὄντως περὶ δίφρου, ἂς ὑπομνησθῇ ὅτι ὁ δίφρος δὲν εἶναι ὀλιγώτερον

πολύτιμος, πρβ. G.M.A. RICHTER, Furniture², σ. 38, καὶ ὅπωςδὴποτε δὲν εἶναι κάθισμα ἀνάξιον τῶν θεῶν ὡς δεικνύει ἀπλοῦν φυλλομέτρημα τῆς Furniture. Εἰς τὴν στήλην τῆς Σινώπης, E. BERGER, Das Basler Arztrelief, Basel 1970, σ. 126, εἰκ. 145, εἰς ἣν παραπέμπει ἡ Rühfel ἵνα δειχθῇ ἡ εὐτέλεια τοῦ δίφρου εἶναι φανερά ἡ ἐπαρχιακὴ πῶς κατασκευὴ ἀλλὰ συγχρόνως καὶ ἡ ἐπισημότης τῆς νεκρᾶς: ὁ κίων καὶ ὁ θριγκὸς εὐρίσκονται ἀσφαλῶς εἰς σχέσιν πρὸς τὴν καθημένην γυναικεῖαν μορφήν χαρακτηριζομένην οὕτω ὡς ἀνήκουσαν εἰς δυναστικὸν ἢ βασιλικὸν οἶκον ὅπως καὶ τὰ πρόσωπα τοῦ Μνημείου τῶν Ἀρπιδῶν. Δὲν εἶναι λοιπὸν ἀεικέλιος ὁ δίφρος(;) ἐφ' οὗ κάθεται.

4. Αὐτόθι σ. 43b.

Τὸ τελευταῖον τοῦτο ἰσχύει διὰ τὰ ἀναθηματικά ἀνάγλυφα τοῦ 4ου αἰ. ὄντως, ἀλλὰ δυσκόλως δύναται νὰ ἐννοήσῃ τις πῶς εἶναι δυνατόν ἐν βρέφος καὶ ἐν νήπιον μὴ δύναμενα ἀκόμη νὰ σταθοῦν ὀρθία, νὰ εἰκονίζοντο *schüchtern und brav* ἔμπροσθεν τῆς θεᾶς. Ἐξ ἄλλου εἰς τὰ ἀναθηματικά ἀνάγλυφα δὲν εἰκονίζεται συνήθως ἡ εἰδικὴ τελετὴ τῆς παραστάσεως, ὅπως συμβαίνει ἐνταῦθα· εἰς τὴν τελετὴν τῆς παραστάσεως τὰ ἀνήλικα τέκνα εἶναι τὰ κύρια πρόσωπα, ἡ τελετὴ γίνεται ὑπὲρ αὐτῶν, τὸ ἕτερον μέρος τοῦ «διαλόγου» τὸ ἀποτελοῦσι τὰ τέκνα. Ἐὰν μείνωμεν εἰς τὸ μοτίβον «διάλογος», ὁ τελευταῖος οὗτος εἶναι προφανῶς διπλοῦς: πρὸς τὴν καθημένην ἄλλως διαλέγονται τὰ τρία ἀνήλικα καὶ ἄλλως οἱ δύο ἱματιοφόροι. Διὰ τὸν γλύπτην δὲ τῆς στήλης, ὅπως καὶ διὰ τὸν ἀρχαῖον θεατὴν, σημαντικώτερος εἶναι ὁ διάλογος τῶν μικρῶν παιδῶν πρὸς τὴν θεάν, εἰς τὸν ὁποῖον δίδεται καὶ ἡ μεγαλυτέρα ἔμφασις. Τὰ ἐν ἱματίῳ «παιδιά» τῶν ἀναθηματικῶν ἀναγλύφων εἶναι ἐντελῶς συμπληρωματικά καὶ δευτερεύοντα στοιχεῖα τῆς συνθέσεως. Ὁ πνευματικὸς κόσμος τῶν χρόνων τοῦ αὐστηροῦ «ρεαλιστικοῦ» ρυθμοῦ τῆς Ἰωνίας εἶναι προφανῶς διάφορος ἐκείνου τῶν μεταγενεστέρων ἀναθηματικῶν ἀναγλύφων, γεγονόςς ὅπερ παραγνώριζει πλήρως ἡ ἐπικρίνουσα τὴν γνώμην μου. Εἰς τὰς «νησιωτικὰς» στήλας τοῦ πρώτου ἡμίσεος τοῦ 5ου αἰ. ὁ «διάλογος» τῶν ἀνδρικῶν μορφῶν τελούμενος ἀκόμη καὶ πρὸς τὸν κύνα, ὅπως εἰς τὰς στήλας τοῦ Ἀλξήνορος καὶ τὰς ὁμοίας, εἶναι ἀπολύτως σαφές: ὁ κύων εἶναι σημαντικὸν στοιχεῖον τῆς συνθέσεως ἐνῶ τὰ παιδιά τῶν ἀναθηματικῶν ἀναγλύφων τοῦ 4ου αἰ. εἶναι τυποποιημένη παράστασις, ὡς καὶ ὅλον τὸ πλῆθος τῶν σεβιζόντων προσώπων ἀποδιδομένων χωρὶς τὴν διατήρησιν τῆς ἰδιαίτερας μορφῆς ἐνὸς ἐκάστου ἐξ αὐτῶν.

Ἀκριβῶς ὅμως ὅταν πρόκειται παράστασις παιδίου, ἡ ἐξεικόνισις τούτου δεικνύει ὅτι τὸ παιδίον εἶναι τὸ κύριον πρόσωπον, ὅπως εἰς τὸ ἀνάγλυφον τοῦ «μικροῦ» Μουσείου τῆς Ἀκροπόλεως (πίν. 4) ἐνθα ὁ παῖς μεγαλύτερος ἢ ὅσον δεικνύει ἡ μικρότης αὐτοῦ, εἰκονίζεται μετὰ τοῦ πατρὸς καὶ τῆς καθημένης Ἀθηνᾶς. Ἡ τυπικότης τῶν σκηνῶν ἐπὶ τῶν ἀναθηματικῶν ἀναγλύφων τοῦ 4ου αἰ. εἶναι τόσο μεγάλη, ὥστε δὲν μᾶς ἐπιτρέπεται νὰ θεωρήσωμεν τὰ ἱματιοφόρα παιδιά τὰ ἐμφανιζόμενα ἐπὶ τούτων, παρὰ τὴν παρεχομένην ἐντύπωσιν, ὡς μὴ φθάσαντα ἀκόμη εἰς τὴν ἡβην, εἶναι προφανῶς μεγαλυτέρας ἡλικίας ἢ ὅσον φαίνονται. Ὡστε ἡ «οἰκειότης» τοῦ ἔρποντος νηπίου καὶ τοῦ μελλεφθήβου τοῦ θέτοντος τὰς χεῖρας ἐπὶ τῶν γονάτων τῆς καθημένης, ἡ τόσο ἐντόνως δεικνυομένη μετὰ τούτων καὶ τῆς καθημένης γυναικείας μορφῆς, ὀφείλεται εἰς τὸ γεγονός ὅτι ταῦτα δὲν εἶχον φθάσει ἀκόμη εἰς τὴν ἡλικίαν ἢ ὁποία ἐπέβαλλε καὶ καθίστα δυνατόν τὴν ἐνώπιον τῆς θεᾶς εὐτακτον καὶ εὐλαβικὴν στάσιν.

Διὸ καὶ εἶχον θεωρήσει ὡς περιέργον μόνον τὸ γεγονός ὅτι ἡ ἐρμηνεία τῆς καθημένης μητρὸς ὡς θεᾶς — καὶ ὅχι τῆς νεκρᾶς μητρὸς — δὲν προσέκρουεν εἰμὴ εἰς τὴν δυσκολίαν ὅτι θεὰ παρίστατο κρατοῦσα θνητὸν βρέφος¹.

Ἄλλ' ἐνῶ ἡ τοιαύτη «οἰκειότης» θεωρεῖται ὑπὸ τῆς H. Rühfel ὡς ἀποκλείουσα τὴν

1. Τοῦτο ἐσημείωσα ἐν *Aspects*, σ. 20, θεωρήσας ὅτι πρόκειται διὰ μίαν ἀποκάλυψιν τοῦ θείου, δι' ἐν ὄραμα.

ἐκδοχὴν τῆς καθημένης μορφῆς ὡς θεᾶς, ὀλίγον περαιτέρω¹ δέχεται καὶ αὕτη τὴν ἐπιβλητικότητα καὶ ἐπισημότητα τῆς καθημένης μορφῆς γράφουσα αὐτολεξεῖ: «Ἡ Ἀπολλωνία (ὡς τὴν ὀνομάζει) κἀθηται εὐγενῶς ἐπὶ τοῦ ἄνευ ἐρεισινώτου δίφρου. Ἀξιοπρέπεια (Würde) καὶ (ἀνθρώπινον) μεγαλεῖον (Grösse) ἀπαστράπτουν ἀπ' αὐτῆς ὥστε πάντες ὑποχρεώνονται πλήρεις σεβασμοῦ (Ehrfurcht, λέξεις ἥτις θὰ ἠδύνατο νὰ ἀποδοθῇ: ἐν φόβῳ Κυρίου) νὰ προσβλέπουν πρὸς αὐτήν. Ἐν τῇ ἀσφαλείᾳ τῆς μητρικῆς ἀγάπης προστατεύονται πάντες. Ἡ σκληρότης καὶ ἡ αὐστηρότης τοῦ προσώπου τῆς μητρὸς ὀφείλεται εἰς τὴν τεχνοτροπίαν τῆς ἐποχῆς» (καὶ ὅχι, ὡς προφανῶς ἐννοεῖ, εἰς τὸ ὅτι πρόκειται εἰκὼν θεᾶς)². Διὰ τοῦ τοιοῦτου ὅμως χαρακτηρισμοῦ τὰ πρόσωπα τῆς στήλης χωρίζονται ἐπίσης εἰς δύο κόσμους: Τὸν ἓνα ἀντιπροσωπεύουν ἡ ἀξιοπρέπεια καὶ τὸ μεγαλεῖον τῆς καθημένης μητρὸς, τὸν ἕτερον ὁ μετὰ «φόβου» δεικνυόμενος σεβασμός (Ehrfurcht ἢ Verehrungsgruss, ὡς λέγει περαιτέρω) ὑπὸ τῶν δύο ἱματιοφόρων οἵτινες πλαισιώνουν δεξιὰ τὴν σκηνήν. Ὡστε «die sich gegenüber tretenden zwei Welten» τοὺς ὁποίους, ὡς γράφει, βλέπω ἐγὼ εἰς τὴν παράστασιν, τοὺς βλέπει καὶ ἡ ἐπικρίτριά μου. Ἡ διαφορὰ εἶναι ὅτι ἐκεῖνη θεωρεῖ ἀμφοτέρους ὡς ἀνθρωπίνους.

Ἰδωμεν ἐὰν εἶναι δυνατόν τοῦτο. Τὴν ἀντίθεσιν μεταξὺ τῶν δύο παριστανομένων κόσμων ἡ H. Rühfel χαρακτηρίζει ὡς «διάλογον». Ἐπειδὴ ὅμως ὁ διάλογος ἔχει ὡς ἀναγκαστικὴν προϋπόθεσιν τὴν ἰσότητα τῶν διαλεγομένων, εἶναι εὐνόητον νὰ ἀνήκουν εἰς τὸν αὐτὸν κόσμον, εἰς τὸν αὐτὸν βαθμὸν ἐν τῇ κοσμικῇ ἱεραρχίᾳ καὶ ἡ καθημένη καὶ αἱ ἐνώπιον αὐτῆς ἰστάμεναι μορφαί.

Δύναται ὅμως νὰ θεωρηθῇ—κατὰ τὴν Ἑλληνικὴν ἀντίληψιν—ὡς κατάστασις ἀπὸ τοῦ ἴσου «διαλεγομένων»³ τὸ σαφές σέβισμα τὸ δεικνυόμενον διὰ τῶν χειρονομιῶν τῶν δύο ἱματιοφόρων μορφῶν; Εὐτυχῶς, τοῦλάχιστον, ἡ H. Rühfel ἀναγνωρίζει ὅτι αἱ χειρονομίαι αὗται περὶ τῶν ὁποίων ἀπησχολήθη ἐν τῷ βιβλίῳ μου, εἶναι καὶ θρησκευτικοῦ χαρακτῆρος. Ἀλλ' εἶναι πάντῃ ἀμφίβολον ὅτι αὗται δύνανται νὰ θεωρηθῶσι καὶ ὡς χειρονομίαι ἀπλοῦ χαιρετισμοῦ, ὡς θέλει νὰ ἀποδείξῃ. Τὸν χαρακτῆρα τοῦ ἀπλοῦ χαιρετισμοῦ τὸν ἀποκλείει αὐτὴ αὕτη ἡ H. Rühfel ὅταν ὁμιλῇ περὶ Ehrfurcht καὶ Verehrungsgruss.

1. Αὐτόθι σ. 45 κέ.

2. Περιέργως τὰ παραδείγματα ὅσα ἀναφέρει, αὐτόθι σ. 45 καὶ σημ. 38, δὲν εἰκονίζουν κοινὰς θνητάς: Μαινὰς θραύσματος τοῦ ζωγράφου τοῦ Πιστοξένου, BEAZLEY, ARV² 860, 3. Ἡ Ἀφροδίτη τοῦ γνωστοῦ δίσκου τῆς Μήλου, KARUSOS, JHS 71, 1951, σ. 96 κέ., τὴν ὁποίαν δὲν θεωρεῖ (!). Ἀφροδίτην καὶ τὴν, περὶ ἧς ἀμφιβάλλει ἐπίσης ἂν εἶναι Ἀφροδίτη, μορφὴν τῆς κύλικος, BEAZLEY, ARV³ 835, 1. Ἀλλ' ὅπωςδήποτε δὲν εἶναι τὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ προσώπου καὶ τῆς περιδέσεως τῆς κόμης ἀπαντῶντα εἰς πλῆθος παραστάσεων τῆς Ἀρτέμιδος ἀλλὰ κυρίως ἡ ἐπιβλητικότης καὶ ἡ ἐπισημότης τῆς καθημένης μορφῆς ἡ τόσον σαφῶς μαρτυροῦσα τὴν ἀπόστασιν τὴν ὑπάρχουσαν μεταξὺ αὐτῆς καὶ τῶν ἄλλων προσώπων τῆς στήλης.

3. RÜHFEL, ἔ.ἀ.σ. 44b κέ. ἐνθα παραπέμπει εἰς BERGER,

ἔ.ἀ. σ. 126 καὶ 128. Ὁ ὅρος «διάλογος» χρησιμοποιεῖται κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη κατὰ ὑπερβολικῶς μεταφορικὸν τρόπον· εἶναι δύσκολον νὰ ὁμιλήσωμεν περὶ «διαλόγου» εἰς τὴν προκειμένην περίπτωσιν, διαλόγου ἐν τῇ συνήθει ἐννοίᾳ. Προκειμένου περὶ ἐπιτυμβίων μνημείων οἱ Ἀρχαῖοι ἐνόουν τὸν διάλογον μεταξὺ τοῦ παροδίου καὶ τοῦ σήματος τοῦ νεκροῦ, κατὰ τὴν ἀσφαλῆ μαρτυρίαν τῶν ἐπιγραμμάτων. Κατὰ τί νοοῦμεν βαθύτερον τὸν πνευματικὸν κόσμον τοῦ ἀναγλύφου τῆς Ἰκαρίας χαρακτηρίζοντες ὡς «διάλογον» τὴν μεταξὺ τῆς καθημένης καὶ τῶν πρὸ αὐτῆς ἰσταμένων προσώπων ἐκφραζομένην σχέσιν; Σημασίαν ἔχει ὁ καθορισμὸς τῆς σχέσεως εἰς τὸν ὁποῖον δυνάμεθα νὰ ὀδηγηθῶμεν μόνον διὰ τῆς ἀνιχνεύσεως τοῦ (πνευματικοῦ) κόσμου ἐκάστης μορφῆς.

Τι μὴ εἰς τὴν ἀρχαίαν Ἑλληνικὴν εἶναι ἡ λέξις ἡ χρησιμοποιοῦμένη διὰ τὴν ἐκδήλωσιν σεβασμοῦ, λατρείας, διακρίσεως κ.τ.τ. δεικνυομένης εἴτε πρὸς θεούς, εἴτε πρὸς βασιλεῖς εἴτε πρὸς ἐπιλέκτους πολίτας· εἶναι ἡ λέξις, ἡ ὁποία σημαίνει πάντοτε τὴν διάκρισιν τῆς τάξεως ἢ καταστάσεως μεταξὺ τοῦ τιμωμένου καὶ τοῦ τιμῶντος. Διὰ τῆς ἐρμηνείας τῆς H. Rühfel μαθητόμεν τώρα ὅτι εἰς τὴν ἀρχαίαν Ἑλλάδα, ἐντὸς τῆς οἰκογενείας ἐχώριζε τὴν μητέρα ἀπὸ τῶν τέκνων μία τόσον μεγάλη ἀπόστασις ὥστε τὰ τέκνα εὐρισκόμενα ἐντὸς τῆς οἰκίας νὰ ἴστανται ἐνώπιον τῆς μητρὸς αὐτῶν εἰς στάσιν προσοχῆς καὶ μὲ χειρονομίαν ἐνθυμίζουσιν στρατιωτικὸν χαιρετισμόν!

Τὸ κύριον παράδειγμα ἀναλόγων χειρονομιῶν τὸ ὁποῖον προσάγει¹ ἡ Rühfel διὰ νὰ δείξῃ ὅτι αὗται εἶχον τὴν ἔννοιαν ἀπλοῦ χαιρετισμοῦ — στερούμεναι λατρευτικοῦ χαρακτήρος — εἶναι ἡ ἐπὶ λευκῆς ληκύθου τοῦ «ζωγράφου τοῦ Θανάτου» σκηνὴ δύο γυναικῶν ἰσταμένων ἐκατέρωθι ἐπιτυμβίου στήλης² (πίν. 5α-β) καὶ χειρονομουσῶν κατὰ τρόπον ἀνάλογον πρὸς τὸν δεικνυόμενον ἐπὶ τῆς στήλης τῆς Ἰκαρίας. Ὅτι δύο γυναῖκες δύνανται νὰ συναντηθοῦν τυχαίως εἰς τὸν τάφον προσφιλοῦς προσώπου βεβαίως δὲν ἀποκλείεται. Ἀλλ' ἡ συνήθεια, παλαιὰ καὶ νέα, εἶναι αἱ πενθοῦσαι νὰ μεταβαίνουν οὐχὶ μόναι ἀλλ' ἐν ὁμίλῳ εἰς τὸν τάφον — ἀπὸ τὴν Ἀγίαν Γραφὴν εἶναι γνωστὴ ἡ μετάβασις τῶν τριῶν Μαριῶν ὁμοῦ εἰς τὸν τάφον τοῦ Σωτῆρος. Θὰ ἦτο δὲ ὄντως περίεργον ὁ ἀγγειογράφος νὰ εἰκονίσῃ τὸν ἀπλοῦν χαιρετισμόν τῶν εἰς τὸν τάφον συναντωμένων γυναικῶν ὡς ἐὰν ἐπρόκειτο περὶ «κοσμικοῦ» γεγονότος, θεωρῶν ὅτι ἡ συνάντησις δύο γυναικῶν εἰς τὸν τάφον ἦτο ὁ κύριος σκοπὸς τῆς ἐπὶ τῆς ληκύθου ἀπεικονίσεως τῆς σκηνῆς.

Νομίζω ὅτι εἶναι πολὺ εὐλογώτερον νὰ ὑποθέσωμεν ὅτι εἴτε ἀμφότεραι αἱ γυναῖκες τελοῦν μίαν θρησκευτικὴν χειρονομίαν σεβασμοῦ πρὸς τὸν τάφον εἴτε ἡ μία τῶν δύο γυναικῶν εἶναι ἡ νεκρά πρὸς τὴν ὁποίαν τελεῖται ὑπὸ τῆς ἐτέρας — τῆς ζώσης — ἡ χειρονομία σεβίσματος³. Ἀλλ' οἰαδῆποτε καὶ ἂν εἶναι ἡ ἐρμηνεία τῆς παραστάσεως ταύτης, εἶναι γεγονὸς ὅτι τοιαύτη χειρονομία οὐδέποτε ἐμφανίζεται ἐπὶ ἐπιτυμβίου ἀναγλύφου· διὰ πρώτην φοράν τὴν ἀνευρίσκομεν ἐπὶ τῆς στήλης τῆς Ἰκαρίας.

Εἶναι περιττὸν νὰ ἐπαναλάβω ἐνταῦθα ὅτι ἔχω γράψῃ περὶ τῶν χειρονομιῶν προσπαθῶν νὰ συλλάβω τὴν ἔννοιαν τῆς σκηνῆς τῆς στήλης τῆς Ἰκαρίας. Ἀσφαλῶς αἱ χειρονομίαι ἐκφράζουν καταστάσεις τὰς ὁποίας εἶναι δύσκολον νὰ ἐννοήσωμεν πάντοτε, ἀλλ' ἐν τῇ προκειμένῃ περιπτώσει δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία. Τὸ ὅτι ἀναφέρω παραδεί-

1. RÜHFEL, αὐτόθι σ. 45a.

2. D. V. BOTHMER, *Ancient Art from New York Private Collections*, ἀρ. 240, πίν. 88 καὶ 92. F. FELTEN, *Thanatos — und Kleophonmaler*, 1971, πίν. 4, 2.

3. Ὁ ἐκκινῶν ἐκ τῆς ρηζικελεύθου καὶ πάντοτε ἐπικαίρου μελέτης τοῦ E. BUSCHOR, *Attische Lekythen der Parthenonzeit* ἐν Münch. Jahrb. 1925 (=Von griech. Kunst², 1963, σ. 143 κέ.) θὰ ἠδύνατο νὰ θεωρήσῃ ὅτι αἱ δύο γυναῖκες τῆς ληκύθου ταύτης, ἐντελῶς ἄσχετοι ἐν τῇ πραγματικότητι πρὸς τὴν μεταξὺ αὐτῶν ἐπιτύμβιον στήλην, εὐρίσκονται ἐν τῇ αὐτῇ σχέσει μεταξὺ τῶν ἐν ἧ καὶ αἱ δύο ἀντωπαῖ γυναικεῖαι μορφαί — νεκρά καὶ θεραπεί-

νις πρὸ αὐτῆς — τῶν ἐπιτυμβίων ἀττικῶν στήλων. Ἀλλ' ἡ ὀπτασιακὴ σύμμεξις τοῦ κόσμου τῆς ζωῆς πρὸς τὴν περιοχὴν τοῦ θανάτου, τὴν ὁποίαν μὲ τόσην διεισδυτικότητά διέκρινεν ὁ Buschor ἐν τῇ εἰκονογραφίᾳ τῶν λευκῶν ληκύθων τῆς παρθενωνείου ἐποχῆς δὲν ὑπῆρξεν, ὡς ἀναγνωρίζει ὁ ἴδιος ὁ Buschor, χωρὶς σαφῆ ἐπηρεασμὸν τῶν εἰς τὸ νεκροταφεῖον μετατοπισμένων σκηνῶν τοῦ γυναικωνίτου ἐκ τοῦ τύπου τούτου εἰς τὸν ὁποῖον ἐμφανίζονται. Ἡ λατρευτικὴ χειρονομία τῆς δεξιᾶ ἰσταμένης γυναικὸς εἶναι ἄγνωστος εἰς τὰς ἐπιτυμβίους στήλας.

γματα εἰλημμένα ἐκ τῶν ἀπεικονίσεων τῆς «προθέσεως» ὁμοῦ μετὰ τῶν ἐκ τῶν ἀναθηματικῶν ἀναγλύφων ἢ ἐκ τοῦ Μνημείου τῶν Ἀρπυιδῶν, εἶναι ἀπολύτως εὐλογον, ἐφ' ὅσον ἡ ἀρχὴ εἶναι κοινὴ εἰς πάσας τὰς περιπτώσεις: εἶναι ἡ δῆλωσις τῆς διαφόρου τάξεως ἢ φύσεως, τῆς ἀποστάσεως ἣτις ὑπάρχει μεταξὺ σεβίζοντος καὶ σεβιζομένου καὶ ἡ ὕψους τῆς χειρὸς — εἰς τὸ βάθος δεῖγμα ὑποταγῆς — καθιστᾷ ἀκίνδυνον τὴν ἀπόστασιν ταύτην. Ἡ καθημένη θεὰ διὰ τῆς δεξιᾶς χειρὸς δεικνύει ὅτι δέχεται εὐμενῶς τὰ εἰς αὐτὴν «παριστάμενα» τέκνα¹. Εἶναι ἀπολύτως εὐλογον τὰ παιδία νὰ εἰκονίζονται μὲ ἀπόλυτον φυσικότητα ἐνώπιον τῆς Κουροτρόφου ὡς ἐὰν ἐπρόκειτο περὶ τῆς φυσικῆς τῶν τροφοῦ καθὼς ἐπίσης καὶ ἡ θεὰ ὡς τροφός, νὰ εἰκονίζεται κρατοῦσα τὸ βρέφος. Ἐνδιαίτημα τῆς τροφοῦ εἶναι ὁ γυναικωνίτης.

Ἡ Rühfel ἐθεώρησε τόσον ἀστήρικτον τὴν ἐρμηνείαν μου ὥστε ἀπέφυγε νὰ ἀντικρούσῃ τὰς ὅσας σχέσεις διεπίστωσα τῆς στήλης τῆς Ἰκαρίας πρὸς οὐχὶ ἀσήμαντον ἀριθμὸν μνημείων τὰ ὅποια ἔχουν ἀναντιρρήτως ἀποφασιστικὴν σημασίαν διὰ τὴν ἐρμηνείαν τῆς στήλης τῆς Ἰκαρίας.

Συγγενέστερον πρὸς ταύτην εἶναι τὸ ἀνάγλυφον τῆς «Λευκοθέας» ἐν τῇ Villa Albani, ἐπὶ τοῦ ὁποίου καθ' ὅμοιον τρόπον τὸ ἀριστερὸν τμήμα κατέχει βρεφοκρατοῦσα γυναικεία μορφή² (πίν. 5γ).

Ἐνῶ διὰ τὴν ἐρμηνείαν τῆς μορφῆς ταύτης ἐπιτρέπεται ἴσως ἡ συζήτησις, ἐὰν πρόκειται περὶ κουροτρόφου ἢ τῆς νεκρᾶς μητρὸς τῶν πρὸ αὐτῆς παιδίων, οὐδεμία ἀμφιβολία ὑπάρχει διὰ τὸ ἀνάγλυφον τῆς Ἀκροπόλεως ἀρ. 581 (πίν. 6)³. Ἀριστερά, ἀπαργνωρίστος ἕνεκα τοῦ κράνους, ἴσταται ἡ Ἀθηνᾶ ἄνευ ὅμως οὐδενὸς ἄλλου συμβόλου αὐτῆς, γυμνοὶ δὲ καὶ σφικτὰ περιτετυλιγμένοι εἰς τὸ ἱμάτιον αὐτῶν εἰκονίζονται δύο παῖδες ἀγόμενοι ἔμπροσθεν αὐτῆς ὑπὸ τῶν γονέων — οὐχὶ ἐντελῶς ἀκίνητοι — ἐνῶ σεβίζοντες παρίστανται οἱ γονεῖς καὶ ἡ κορασὶς ἐνδεδυμένη κατὰ τὴν ἀρχαίαν συνήθειαν, καθ' ἣν τὰ μὲν ἄρρενα τέκνα εἰκονίζονται πάντοτε γυμνά — πιθανώτατα ἐφ' ὅσον δὲν εἶχον ἀκόμη εἰσελθεῖ εἰς τὴν ἡβην — ἐνδεδυμένα δὲ τὰ θήλεα, ἀκόμη καὶ τὰ βρέφη.

Παράστασιν ἄρρενος παιδός, γυμνοῦ ὀδηγούμενου ἐνώπιον καθημένης (;) Ἀθηνᾶς ὑπὸ τοῦ πατρὸς του (πίν. 4) ἀνεγνώρισε ὁ O. Walter εἰς τὸ μνημονευθὲν ἀνωτέρω ἀνάγλυφον τοῦ Μουσείου τῆς Ἀκροπόλεως⁴. Ἡ χειρονομία καὶ τοῦ πατρὸς καὶ τοῦ γυμνοῦ μικροῦ τέκνου εἶναι σαφής. Τὸ ἀνάγλυφον εἶναι βεβαίως ἀναθηματικὸν ἀλλὰ τὸ θέμα εἶναι τὸ αὐτὸ ὡς καὶ εἰς τὴν στήλην τῆς Ἰκαρίας: εἰς ἀμφοτέρω οὐδὲν προσφέρεται εἰς τὴν θεάν.

Ἀλλ' ἀκόμη διδακτικώτερα εἶναι ἡ περίπτωσις τοῦ ἀναγλύφου τῆς Ξενοκρατείας⁵,

1. Ὡς γράφει καὶ ἡ RÜHFEL, ἔ.ἀ.: «mit dieser Geste nimmt sie die Hiebe und Verehrung der vor ihr versammelten zurück».

2. Ἐν Aspects, σ. 10, σημ. 1 καὶ σ. 17 ἐδέχθη ὅτι ἡ «Λευκοθέα» εἶναι θεότης — κουροτρόφος ἀσφαλῶς — διότι ἡ αὐστηρότης αὐτῆς ἐν σχέσει μὲ τὴν εὐλαβικὴν στάσιν τῶν πρὸ αὐτῆς ἱσταμένων εἶναι σκηνὴ ἄγνωστος ἐκ τῆς

ἐν τῷ γυναικωνίτῃ καθημερινῆς ζωῆς.

3. Πρβ. Aspects, σ. 16 καὶ σημ. 1.

4. O. WALTER, Beschreibung der Reliefs im kleinen Akropolismuseum, σ. 32, ἀρ. εὐρ. 3030, εἰκ. 46.

5. Ἐθν. Ἀρχ. Μουσείον Ἀθηνῶν, ἀρ. 2756, Aspects, σ. 26.

τὴν ἀκριβῆ ἑρμηνείαν τοῦ ὁποίου ὀφείλομεν εἰς τὸν O. Walter¹. Εἰς τὴν 4ην ἀπ' ἀριστερῶν μορφήν καθὼς καὶ εἰς τὸ πρὸ αὐτῆς γυμνὸν ἄρρεν τέκνον, ἀρ. 5, ἀνεγνώρισε τὴν Ξενοκράτειαν καὶ τὸν υἱὸν αὐτῆς Ξενιάδην, ἐνῶ τὴν 6ην μορφήν, θεὸν «διαλεγόμενον» πρὸς τὸν μικρὸν Ξενιάδην, ἐταύτισε πρὸς τὸν Κηφισόν, θεὸν κουροτρόφον εἰς τὸν ὁποῖον ἀνῆκε τὸ ἱερόν. Εἰς τὴν πολυπρόσωπον σύνθεσιν τοῦ ἀναγλύφου διέκρινεν οὕτω ὁ Walter δύο σκηνάς, τοὺς θεοὺς ἀπὸ τοῦ Πυθίου Ἀπόλλωνος, εἰς τὸ ἀριστερὸν ἄκρον, μέχρι τοῦ Ἀχελώου εἰς τὸ δεξιὸν ἀφ' ἑνός, καὶ τὴν ὁμάδα Ξενοκρατείας, Ξενιάδου, Κηφισοῦ ἀφ' ἑτέρου. Ὁ Ξενιάδης σκιρτᾷ προσβλέπων τὸν Κηφισὸν παρόντα καὶ ὁρατόν, εἰκονιζόμενον ὅπως ἀκριβῶς καὶ ἡ Κουροτρόφος τῆς Ἰκαρίας, ἥτις, ὡς ἐν ὁράματι, εἰκονίζεται κρατοῦσα τὸ βρέφος καὶ ὅπως εἰς τὸ μωσαϊκὸν τοῦ Ἀγ. Δημητρίου τῆς Θεσσαλονίκης (πίν. 7), ὁ Ἅγιος ἐπιθέτει τὴν χεῖρα ἐπὶ τοῦ ὤμου τοῦ ἀριστερὰ αὐτοῦ ἱσταμένου παιδίου. Βεβαίως ὁ Ἅγιος εἶχε πρὸ πολλοῦ μαρτυρήσει καὶ εἶναι ἐντελῶς νοερά καὶ ὁπτασιακὴ ἢ συγκεκριμένη πρᾶξις τῆς ἐπεμβάσεως τοῦ Ἀγίου εἰς τὴν ὁποίαν ἡ πίστις βλέπει πραγματουμένην τὴν ὑπὲρ τοῦ παιδίου εὐχήν.

Πράγματι, εἰς τὰ ἀναθηματικὰ ἀνάγλυφα οἱ θεοὶ οἱ προσδεχόμενοι τὴν δέησιν τῶν λατρευτῶν αὐτῶν, νοοῦνται ὡς πραγματικῶς παρόντες, ὅχι ὡς τὰ ἀγάλματα αὐτῶν εἰς τὰ ὁποῖα προσφέρεται ἡ θυσία. Πρόκειται δι' ἀποκαλυπτικὸν ὄραμα, μίαν «ἐπιφάνειαν» θεῶν, τοὺς ὁποίους σεβίζουσιν οἱ λάτρες αὐτῶν. Ἡ ἄμεσος «ὁμιλία» τῶν θνητῶν πρὸς τὸν θεὸν δὲν εἰκονίζεται, πρόκειται ἀκόμη περὶ ὁράματος. Περαιτέρω βῆμα εἶναι ὅταν ὁ Ἀσκληπιὸς εἰκονίζεται θεραπεύων διὰ τῆς συγκεκριμένης του ἐπεμβάσεως ἐπὶ τοῦ ἀσθενοῦς², ὅποτε πλέον θραύεται τὸ φράγμα μεταξὺ θεοῦ καὶ θνητοῦ· εἶναι ἀδιάφορον ἂν τῇ περιπτώσει ταύτῃ ἡ ἐπιφάνεια τελῇται ἐν ὀνείρῳ. Ὁραμα καὶ ὄνειρον εἶναι τὸ αὐτό. Ἀνάλογος εἶναι καὶ ἡ περίπτωσις τῆς στήλης τῆς Ἰκαρίας· ἡ θνητὴ τροφὸς ἐν τῇ οἰκειότητι αὐτῆς πρὸς τὰ τρία παιδία μεταφέρεται εἰς τὴν θεῖαν τροφόν, ἐν μιᾷ καταστάσει ὁπτασίας, θὰ ἡδυνάμεθα νὰ εἴπωμεν³.

Ἡ Κουροτρόφος τῆς στήλης τῆς Ἰκαρίας δὲν εἶναι ἡ ἀκριβὴς ἀπεικόνισις τοῦ ἀγάλματος τῆς Ταυροπόλου Ἀρτέμιδος ἀλλ' αὕτη αὕτη ἡ Ἀρτεμις, τυχὸν δὲ μία ἄλλη κουροτρόφος· εἰκονίζεται ἡ σκηνὴ τῆς παραστάσεως συμφώνως πρὸς τὴν ἐπιθυμίαν τῶν δεομένων ὑπὲρ τῶν τριῶν τέκνων, ὅπως εἰς τὴν περίπτωσιν τοῦ μωσαϊκοῦ τοῦ Ἀγ. Δημητρίου. Ἄς μοῦ ἐπιτραπῇ νὰ ἀναφέρω ἐνταῦθα καὶ τὴν ἐν τῇ ἡμετέρᾳ Ὁρθοδόξῳ Ἐκκλησίᾳ γινομένην τελετὴν τοῦ «Σαραντισμοῦ» καθ' ἣν τὸ βρέφος ὀδηγούμενον εἰς τὴν ἐκκλησίαν καὶ ἀναλαμβάνόμενον ὑπὸ τῶν χειρῶν τοῦ ἱερέως ἀνυψώνεται ἔμπροσθεν

1. O. WALTER, AE 1937, A', σ. 101 κέ.

2. Βλ. τὸ ἐκ Πειραιῶς ἀνάγλυφον U. HAUSMANN, Griechische Weihreliefs, εἰκ. 28 καὶ τὸ ἐκ τοῦ Ἀμφιαρείου θραῦσμα, αὐτόθι εἰκ. 29.

3. Εἶναι οὐχὶ ἀδιάφορον ἴσως νὰ παρατηρηθῇ ὅτι ἡ ταύτη ἀποκαλυπτικὴ παράστασις τοῦ θεοῦ ἐπεμβαίνοντος αὐτοπροσώπως πρὸς βοήθειαν παρατηρεῖται προκειμένου

περὶ τῶν ἀδυνατούντων ἀνευ τῆς θείας ἀρωγῆς νὰ ὑπερνικήσουν τὴν ἀδυναμίαν των, ὅπως π.χ. τὰ παιδία τὰ ὁποῖα εἶναι ἀνώριμα ἀκόμη καὶ μεγαλώνουν διὰ τῆς βοήθειας τῆς τροφῆς καὶ οἱ ἀσθενεῖς τοὺς ὁποίους νοσηλεύουν οἱ ἱατροί. Ἀλλὰ καὶ οὗτοι ἔχουν τὸ θεῖόν των πρότυπον εἰς τὸν Ἀσκληπιόν, ὡς καὶ αἱ τροφαὶ εἰς τὰς κουροτρόφους θεότητας.

τῶν ἁγίων εἰκόνων. Ὁ συμβολισμὸς εἶναι προφανής: ἡ ἀνάπτυξις τοῦ βρέφους ἀναλαμβάνεται ὑπὸ τῶν χειρῶν τῆς θείας δυνάμεως, τοῦτο δὲ συμβολίζει ἡ βρεφοκρατοῦσα θεά.

Ἐπομένως δὲν ἀποτελεῖ ἐκπληξιν ἐὰν ἐνίοτε θεοὶ καὶ ἄνθρωποι εἰκονίζονται ἐν «ὁμίλῃ» συγγεομένων τῶν μεταξὺ τῶν δύο κόσμων ὁρίων. Τὸ φαινόμενον εἶναι ἄξιον ἰδιαιτέρας ἐρεῦνης, ὅπως δὴ ποτε σαφέστερον γίνεται ἀπὸ τοῦ 5ου αἰ. Ὀλίγα κοινὰ παραδείγματα δύνανται νὰ ἀναφερθοῦν, ὡς λ.χ. ἡ Νίκη, ἥτις καίπερ ἀνήκουσα εἰς τὸν κόσμον τῶν θεῶν εἰκονίζεται στεφανοῦσα τὸν θνητὸν νικητὴν ἢ ὁ «Λύσανδρος στεφανούμενος ὑπὸ τοῦ Ποσειδῶνος» ἐν τῷ Δελφικῷ ἀναθήματι τῶν Ναυάρχων¹. Ἐπίσης εἰς τὸ κατὰ ἡμισυ αἰῶνα παλαιότερον ἀνάθημα τῶν Ἀθηναίων ἐν Δελφοῖς², ἃν καὶ δὲν ἀναφέρεται στεφάνωσις, ἡ τοποθέτησις τοῦ ἀγάλματος τοῦ Μιλτιάδου ὁμοῦ μετὰ τῶν ἀγαλμάτων τοῦ Ἀπόλλωνος καὶ τῆς Ἀθηνᾶς δὲν ἀποτελεῖ διάφορον περίπτωσιν: οἱ θεοὶ καὶ οἱ ἐπώνυμοι παρίστανται ζῶντες καὶ μεταξὺ αὐτῶν ὁ Μιλτιάδης ἄξιος ἰσοθέων τιμῶν.

Δὲν ἔχει οὕτω καμμίαν σημασίαν ἂν τὸ ἄγαλμα τῆς Ταυροπόλου ἦτο ξύλινον³ ἐν τῷ ἱερῷ αὐτῆς ἐν Ἰκαρίᾳ (πίν. 3β). Ἀνεφέρθη ἐν τὴν λατρείαν ταύτην τῆς νήσου⁴, διότι αὕτη συνδεομένη ἀμέσως μὲ τὴν ἀνάπτυξιν τῶν παιδίων⁵ ἐπιρρωννύει τὴν ἐρμηνείαν μου, ὡς μαρτυροῦσα τὴν ἐν τῇ νήσῳ ὑπαρξίν λατρείας σχετιζομένης πρὸς τὴν ἀνάπτυξιν τῶν παιδίων. Ὁ Παλίων εἰκόνισε τὴν Ἀρτεμιν ἢ οἰανδὴ ποτε ἄλλην Κουροτρόφον κατὰ τὸν τύπον τῆς θεᾶς, τὸν συνήθη κατὰ τὴν ἐποχὴν. Τὸ παλαιότερον ἄγαλμα τῆς καθήμενης Ἀρτέμιδος τῆς Πάρου πιθανώτατα ἦτο γνωστὸν εἰς αὐτόν⁶.

Ἐὰν ὑποθέσωμεν ὅτι ἡ προέλευσις τῆς στήλης ἀπὸ τάφου δὲν ἦτο τόσον σαφής, οὐδεὶς πιστεύω θὰ ἐπείθετο ὅτι πρόκειται περὶ ἀπεικονίσεως σκηνῆς τοῦ γυναικωνίτου. Ἡ καθήμενη θὰ ἀνεγνωρίζετο ὡς κουροτρόφος θεὰ ἢ πιθανώτερον ὡς ἡρώϊνη⁷.

Ὡς ἐσημειώθη καὶ ἀνωτέρω⁸ ἡ H. Rühfel ὠρμήθη ἀπὸ τῆς ἀρχῆς — τὴν ὁποίαν

1. ΠΑΥΣΑΝΙΑΣ X 9. 3. Ὁ Λύσανδρος εἶναι, ὡς γνωστόν, τὸ παλαιότερον παράδειγμα ἀνδρὸς ἐπιζητήσαντος θείας τιμᾶς, M. P. NILSSON, G.G.R. II, σ. 132.

2. ΠΑΥΣΑΝΙΑΣ X 10. 1: Ἀθηναίη τε καὶ Ἀπόλλων καὶ ἄνθη τῶν στρατηγησάντων Μιλτιάδης.

3. ΚΑΙΗΜΗΣ, Προτρεπτικὸς IV 13. Ὁ πίν. 3β δεικνύει τὴν ὁμοιότητα τῆς θέσεως τοῦ Ταυροπόλου τῆς Ἰκαρίας πρὸς τὴν Βραυρώννα.

4. Aspects, σ. 7 καὶ σ. 21.

5. Μνημονεύς τῆς Ταυροπόλου ὡς θεότητος ἐντελῶς ἀναλόγου πρὸς τὴν Βραυρωνίαν, τῆς ὁποίας ἡ σχέσις πρὸς τὴν ἀνάπτυξιν τῶν παιδίων εἶναι ἀσφαλής. Ἡ διάκρισις τῆς λατρείας τῆς Ταυροπόλου ἀπὸ τῆς Βραυρωνίας εἰς τὴν Ἀνατολικὴν ἀκτὴν τῆς Ἀττικῆς, κατόπιν τῶν ἀνασκαφῶν τοῦ Ἱεροῦ τῆς Βραυρώννας, εἶναι ἐντελῶς ἀσθηρικός. Ὅσα ἡ RÜHFEL, σ. 43, γράφει περὶ τῆς λατρείας τῆς Ταυροπόλου εἶναι ἀπλᾶ ὑποθέσεις στηριζόμεναι εἰς μεμονωμένα καὶ μεταγενεστέρως παραδόσεις καὶ ὅπως δὴ ποτε ἄσχετα πρὸς τὴν ἐρμηνείαν τῆς στήλης, τὴν ὁποίαν οὐδόλως στηρίζω εἰς τὴν ἐν τῇ νή-

σῳ ὑπαρξίν τῆς λατρείας τῆς Ταυροπόλου. Ἀλλ' ἐὰν ἡ Βραυρωνία ἐμφανίζεται ὡς φιλικὴ πρὸς τὰ παιδιά, ἡ Ταυροπόλος εἶναι ἐπίσης φιλική, ἐφ' ὅσον πρόκειται περὶ κοινῆς λατρείας.

6. BERGER, ἐ.δ. σ. 44, εἰκ. 47 - 48.

7. Ὅτι εἰς οὐδὲν ἐπιτύμβιον ἀνάγλυφον ὁ νεκρὸς εἰκονίζεται ὡς «ἥρωες» δεχόμενος λατρείαν ἢ προσφοράς ἐν μεταθανάτιῳ ὑποστᾶσει καὶ ὅτι πάντοτε εἰκονίζεται ἐν τῇ ἐπιγείῳ ζωῇ του εἶναι ἀντίληψις τὴν ὁποίαν πολλαχῶς ἔχω ἐκφράσει καὶ χαίρω ὅτι τὴν αὐτὴν γνώμην ἀντιπροσωπεύει καὶ ὁ E. BERGER ἐν τῷ μνημονευθέντι ἔργῳ του, εἰς ὃν καὶ παραπέμπει ἡ RÜHFEL, αὐτόθι σ. 44a κέ. ἄγνωστον τὸ ὑπὸ τὸν τίτλον «Les reliefs héroïques» κεφάλαιον τοῦ βιβλίου μου, σ. 23 - 37. Πρβ. καὶ ὅσα ἔχω γράψει εἰς Χαριστήριον εἰς Ἀ. Κ. Ὁρλάνδον, Α', 1964, σ. 359, ἰδίᾳ περὶ Λακωνικῶν ἀναγλύφων καὶ Νεκροδείπνων, τῶν ὁποίων στενωὺς συνδεομένων μεταξὺ των ἀποδεικνύω τὴν στενὴν σχέσιν πρὸς τὴν τέχνην τῆς Ἰωνίας.

8. Πρβ. ἀνωτέρω σ. 15, σημ. 5.

ἤδη ἀπὸ μακροῦ ἰσχυρῶς ὑποστηρίζω — ὅτι οὐδεμία παράστασις ἐπιτυμβίου ἀναγλύφου ἐκφεύγει τοῦ κανόνος ὅτι αὕτη ὀφείλει νὰ εἰκονίζῃ σκηνὴν ὑπαρκτὴν μόνον ἐν τῷ ἐπιγίῳ, τῷ ἀνθρωπίνῳ βίῳ.

Τὸ περίεργον ὅμως καὶ θεμελιῶδες λάθος τῆς H. Rühfel εἶναι ὅτι ἀπὸ τῆς ἀνθρωπίνης ζωῆς ἀποκλείει τὰς θρησκευτικὰς ἐκδηλώσεις, αἵτινες ὅμως εἶναι πρωταρχικῆς σημασίας. Ἡ θρησκευτικὴ πίστις εἶναι καίριον βίωμα τῆς ἀνθρωπίνης κοινωνίας. Τὸ θεῖον νοεῖται πάντοτε παρόν. Ἡ θρησκευτικὴ ὄψις τῆς ἀρχαίας τέχνης ἀποτελεῖ κυριώτατον αὐτῆς χαρακτῆρα. Αἱ ἐορταὶ δὲν λείπουν οὔτε ἀπὸ τῆς ζωῆς οὔτε ἀπὸ τῆς τέχνης. Ἡ παράστασις τῶν παίδων εἶναι μία θρησκευτικὴ τελετὴ καὶ ἡ παρουσία τῆς ἐπὶ ἐπιτυμβίου ἀναγλύφου κοσμοῦντος παιδικὸν τάφον εἶναι ὅ,τι σημαντικώτερον ἡδύνατο νὰ διατηρηθῇ εἰς τὴν μνήμην ἐκ τοῦ βραχέος βίου τῶν παιδίων. Ἡ εἰκονογράφησις ἐορτῆς μὲ παροῦσαν τὴν θεάν, εἶναι θέμα τῆς ζωῆς, ὅχι τοῦ Ὑπερέραν.

Αἱ σκηναὶ τῶν ἐπιτυμβίων ἀττικῶν στηλῶν τοῦ 5ου ἢ καὶ τοῦ 4ου π.Χ. αἰ. εἶναι σκηναὶ τῆς ἀστικῆς ζωῆς. Εἰς ταύτην ἀκριβῶς ἀποκλείεται ἡ μήτηρ νὰ ἀπασχολῇται μὲ τὴν ἀνατροφὴν τῶν τέκνων· αὕτη εἶναι ἔργον τῆς τροφοῦ. Ἡ συνήθεια αὕτη εἶναι χαρακτηριστικὴ ἐξ ἴσου τῆς ἀρχαίας ὅσον καὶ τῆς νεωτέρας ζωῆς (ἴσως ὅχι πλέον τῆς συγχρόνου).

Εἰς φωτογραφίας τῆς συνόλου οἰκογενείας, μέχρι τοῦλάχιστον πρό τινων ἐτῶν, ὅταν ὑπῆρχε καὶ βρέφος συμφωτογραφεῖται καὶ ἡ τροφός, ἡ ὁποία — αὕτη καὶ ὅχι ἡ μήτηρ — καὶ κρατεῖ τὸ βρέφος ἐπὶ τῶν γονάτων.

Προκειμένου περὶ τῆς ἀρχαιότητος οὐδεμία ἀσφαλὲς μνημειακὴ μαρτυρία ὑπάρχει καθ' ἣν ἡ μήτηρ νὰ κρατῇ τὸ βρέφος τῆς ἐπὶ τῶν γονάτων. Τὸ παράδειγμα τῆς Ἀμφαρέτης¹, μάμμης καὶ οὐχὶ μητρὸς τοῦ ὑπ' αὐτῆς κρατουμένου νηπίου εἶναι ἰδιαιτέρως διδακτικόν. Εἶναι γνωστὴ καὶ σήμερον ἡ συνήθεια ἵνα ἡλικιωμένοι συγγενεῖς, μήτηρ ἢ ἀδελφαὶ τῶν συζύγων καὶ συζῶσαι μετ' αὐτῶν ἀπασχολῶνται μὲ τὰ μικρὰ τέκνα ἀντὶ τροφοῦ. Τοιαύτη θὰ ἦτο πιθανῶς ἡ περίπτωσις τῆς Ἀμφαρέτης.

Εἰς μίαν δὲ τῶν ὅπωςδὴποτε ὀλίγων ἀρχοντικῶν οἰκογενειῶν τῆς Ἰκαρίας θὰ ἦτο ἀνήκουστον νὰ μὴ ὑπῆρχε τροφός καὶ ἡ ἰδίᾳ ἡ μήτηρ νὰ ἡσχολεῖτο μὲ τὰ «μωρά».

Εἵμεθα οὕτω ἠναγκασμένοι νὰ δεχθῶμεν ὅτι ἐὰν ἡ καθημένη μορφή τῆς στήλης τῆς Ἰκαρίας εἰκονίζῃ τὴν νεκράν ὥς ἦτο ἐν τῇ ζωῇ² αὕτη δὲν εἶναι δυνατόν νὰ εἶναι εἰμὴ ἡ τροφός — ὅχι ἡ μήτηρ — ἐπειδὴ δὲ τοῦτο ἀποκλείεται παντάπασιν ἐκ τῆς ἱερατικότητος καὶ τῆς ἐπιβλητικότητος τῆς ὅλης σκηνῆς θὰ μεταφερθῶμεν κατ' ἀνάγκην εἰς ὑψηλότεραν σφαῖραν, ἐν τῇ ὁποίᾳ εἰς τὴν ἀνθρωπίνην ἀδυναμίαν συνεπικουρεῖ ἡ θεία δύναμις — προκειμένου δὲ περὶ νηπίων — αἱ κουροτρόφοι θεότητες. Καθημένη εἶναι ἡ θεία τροφός, ἡ Κουροτρόφος εὐλογοῦσα τὰ μικρὰ τέκνα.

Νέα εἶναι ἡ ἐρμηνεία τὴν ὁποίαν δίδει ἡ H. Rühfel καὶ εἰς τὴν ἐπὶ τοῦ ἀριστεροῦ

1. Aspects, σ. 17.

2. Αἱ δύο ἄλλαι δυνατότητες εἶναι ὅτι ἡ καθημένη

εἶναι ἡ ἀφρωσιμένη μήτηρ ἢ μία θεά, Aspects, σ. 16.

ἄκρου τῆς στήλης ἐπιγραφὴν: *Κοίρανος καὶ Εὐρυμήδης*¹ ἀδελφοὶ Ἀπολλωνίης. Δημοσιεύων τὴν ἐπιγραφὴν εἶχον θεωρήσει πιθανώτερον ὅτι τὰ ὀνόματα ταῦτα ἀντιστοιχοῦν πρὸς τὰ τρία μικρὰ παιδία καὶ ὅχι τὰς τρεῖς μεγαλυτέρας μορφάς, τὴν καθημένην καὶ τοὺς δύο ἱματιοφόρους.

Ἡ Rühfel ἐκπλήσσεται διατί ἡ ἐπιγραφὴ δὲν ἔχει μνημειωδεστέραν μορφήν καὶ ἀναζητήσασα εὗρε θεσσαλικά παραδείγματα² διὰ τὰ συγκρίνη τὴν τοιαύτην χάραξιν τῶν ὀνομάτων· καὶ ὅμως πρόκειται περὶ σαφῶς ἰωνικῆς παραδόσεως, πολλαχῶς γνωστῆς ἐκ τῶν «ἰωνικῶν - νησιωτικῶν» στήλων ὡς ἔχω ἤδη σημειώσῃ³ ἔνθα ἡ ἐπιγραφὴ χαράσσεται ἐπὶ τοῦ κορμοῦ τῆς στήλης καὶ ὅχι ἐπὶ τῆς βάσεως ὡς ἐν Ἀττικῇ.

Ἀναλαμβάνουσα ἐπίσης γνώμην τῆς G. H. Jeffery πιστεύει ὅτι *Κοίρανος καὶ Εὐρυμήδης* εἶναι οἱ ἀδελφοὶ τῆς Ἀπολλωνίας, ὡς ὀνομάζει τὴν καθημένην μορφήν, οἱ ἰδρύσαντες τὴν στήλην ὥστε ὅμως δὲν εἰκονίζονται ἐπ' αὐτῆς κατὰ τὸν τύπον τῆς ἐπιγραφῆς τῆς στήλης τῆς Τανάγρας: Ἀμφάλης ἔστησε ἐπὶ Κιτύλῳ, ἡδ' ἐπὶ Δέρμνι. Εἰκονίζονται οἱ δύο ἀδελφοί(;) ἀλλ' οὐχὶ καὶ ὁ πατὴρ Ἀμφάλης.

Ἡ ἀντίρρησίς μου, πολὺ ἀπλῆ, εἶναι ὅτι ἂν ἐπρόκειτο περὶ τοιούτου τινός, ἡ ἐπιγραφὴ θὰ τὸ ἔλεγε, ὡς τόσον συχνὰ συμβαίνει: Ὀφσιοῦ ἡδὲ ἀλόχου, Ἀψυνθίῃς ἡδέε θυγατρὸς Οἰνάνθης θῆκε μνῆμα, διὰ τὰ ἀναφέρω ἐν μόνον παράδειγμα⁴. Ἡ ἀρχαϊκὴ γλῶσσα ἔχει τι τὸ γριφῶδες δι' ἡμᾶς ὅπωςδήποτε, οὐδέποτε ὅμως ἐπιτρέπον τὴν σύγχυσιν. Ἀντιθέτως εἶναι ἄπειρα τὰ παραδείγματα καθ' ἃ τὸ ὄνομα τοῦ νεκροῦ ἀναγράφεται κατ' ὀνομαστικὴν ἐπὶ πλείονων ὀνομάτων δηλοῦται σαφῶς καὶ ἡ μεταξὺ των συγγένεια: *Χαιρίων Μικυλίωνος Αἰξω(νεύς). Νάκιον Ἡγησίῳ Αἰξω(νέως) Χαιρίωνος γυνή. Εὐξιθέα Χαιρίωνος θυγ(άτηρ)*· ἐπὶ τοῦ ἀναγλύφου⁵ εἰκονίζονται καὶ τὰ τρία ταῦτα πρόσωπα σαφῶς ἀναγνωρίζόμενα. Ἐχω μνημονεύσει τὴν ἐκ Παντικαπαίου ἐνεπιγραφον στήλην⁶ ἥτις λεπτομερῶς ἐπίσης δηλώνει τὴν μεταξὺ τῶν τριῶν προσώπων συγγενικὴν σχέσιν: *Ἰ[τίη] Αὐάσιος γυνή, Βολᾶς Αὐάσιος υἱός, Σίμο μήτηρ καὶ ἀδελφεός*. Προφανῶς ὁ Σίμος ἦτο υἱὸς τῆς Ἰτίης ἐκ συζύγου προηγηθέντος τοῦ Αὐάσιος ἐξ οὗ εἶχε νεώτερον υἱὸν τὸν Βολᾶν. Εἰς Κρητικὴν ἐπιγραφὴν εἶναι σαφές ὅτι ἡ μήτηρ καὶ ὁ ἀδελφὸς εἶναι οἱ ἰδρύοντες τὴν στήλην εἰς τὸν θανόντα υἱὸν καὶ ἀδελφόν: *Επιτίμα ἁ μάτηρ καὶ Μαστοκλῆς ὁ ἀδελφεός Ἀγησιλόφ μναμεῖον*⁷. Ἀνάλογον διατύπωσιν ἠδύνατο τὰ λάβη

1. Ἡ RÜHFEL, σ. 48a, σημ. 58 συμπληρώνει *Εὐρυμέδων*, ἐπεὶ δὲ ἀνεύρισκει τὸ ὄνομα εἰς τὴν μυθικὴν ἱστορίαν τῆς Πάρου ἀλλὰ τὸ Η εἶναι ἀσφαλές μετὰ τὸ Μ. Περὶ τῆς ἐπιγραφῆς καὶ τοῦ ἀριστοκρατικοῦ χαρακτήρος τῶν ὀνομάτων πρβ. ὅσα γράφω ἐν *Aspects*, σ. 16 καὶ σημ. 2.

2. Αὐτόθι σ. 48b.

3. *Aspects*, σ. 36b. Πρβ. τὴν στήλην τοῦ «Ἀγασίνου», *Aspects*, πίν. II, 2 τοῦ «Ἀναξάνδρου» εἰς Σόφιαν, CH. CLAIRMONT, *Gravestone and Epigram*, 8, σ. 28 κέ., πίν. 4, ἔνθα ἡ ἐπιγραφὴ εὕρεται ἐπίσης εἰς τὸ ἄνω τμήμα τῆς στήλης, τοῦ «Λεώξου» ἐν Χερσῶνι, αὐτόθι 9, σ. 31 κέ., πίν. 5 μετὰ τὰς ἐπιγραφὰς εἰς τὰς δύο στενάς πλευρὰς τῆς στήλης. Ἡ ἐκπληξίς τῆς RÜHFEL, σ. 48a

διὰ τὸν τόπον καὶ τρόπον χάραξεως τῆς ἐπιγραφῆς εἶναι οὕτω ἄνευ ἀντικειμένου.

4. *Aspects*, σ. 18, σημ. 8. Ὅπωςδήποτε ἀγνοοῦμεν ποία ἦτο ἡ ἐπὶ τῆς στήλης τῆς φερομένης ἐπὶ τῆς βάσεως ταύτης εἰκονιζομένη σκηνή.

5. CH. CLAIRMONT, *ἔ.δ.* σ. 136 κέ., ἀρ. 58, πίν. 26, 27.

6. *Aspects*, σ. 16, σημ. 2.

7. SGDI, 5055, *Inscr. Creticae* II, VI, ἀρ. 5 καὶ 6. Ἀναφέρω προχείρως μόνον ἐλάχιστα παραδείγματα ἐξ ὁλοκλήρου σειρᾶς ἐπιτυμβίων ἐπιγραφῶν ἔνθα καὶ ἡ δῆλως τῆς συγγενείας καὶ οἱ ἰδρύοντες τὸ μνημεῖον ἀναφέρονται μετὰ πάσης σαφηνείας.

καὶ ἡ ἐπιγραφὴ τῆς στήλης τῆς Ἰκαρίας ἐὰν ὁ Κοίρανος καὶ ὁ Εὐρυμήδης ᾗσαν οἱ μὴ εἰκονιζόμενοι ἰδρυταὶ τῆς στήλης τῆς ἀδελφῆς των χωρὶς τοῦτο νὰ ἐμποδίζηται ὑπὸ τοῦ ἐλλιποῦς χώρου, π.χ. *Κοίρανος καὶ Εὐρυμήδης τῇ ἀδελφεῇ Ἀπολλωνίῃ*. Τὰ τρία ὀνόματα ἀναφέρονται ἀναμφισβητήτως εἰς τὴν ἑτέραν τῶν δύο εἰκονιζομένων ὁμάδων: εἴτε τοὺς τρεῖς ἐνήλικας εἴτε τὰ τρία ἀνήλικα τέκνα.

Ἐπειδὴ ὅ,τι ἐξαίρεται ἰδιαιτέρως ἐνταῦθα εἶναι τὰ τελευταῖα ταῦτα, ἡ ἐκλογὴ δὲν εἶναι δύσκολος· ταῦτα εἶναι τὰ κύρια πρόσωπα τῆς σκηνῆς.

Θὰ ἀποδειχθῇ ἐσφαλμένη ἡ ἐρμηνεία μου μόνον ὅταν προσαχθῇ σαφὲς παράδειγμα παραστάσεως μητρὸς καθημένης καὶ βρεφοκρατούσης¹. Τὰ παραδείγματα τὰ ὅποια ἀναφέρει ἡ Rühfel πᾶν τοῦναντίον ἀποδεικνύουν. Ἐὰν δὲ ἴδωμεν τὰς παραστάσεις τῶν ὀρθίων βρεφοκρατουσῶν γυναικείων μορφῶν, οὐδέποτε καὶ εἰς ταύτας πρόκειται περὶ μητρὸς. Ἡ Εἰρήνη π.χ. εἶναι ἡ τροφὸς τοῦ Πλούτου. Ἡ Εἰλείθυια κρατοῦσα τὸν Σωσίπολιν ἢ οἰονδήποτε βρέφος εἶναι Εἰλείθυια Κουροτρόφος². Βεβαίως ἄφθονα εἶναι τὰ παραδείγματα τῶν θνητῶν τροφῶν.

Ἄς μνημονευθῇ καὶ μία ἀκόμη δυνατότης ἐρμηνείας: Ἡ καθημένη εἶναι μία ἡγεμονὶς καὶ σεβίζοντες εἶναι θεράποντες. Ἀλλ' ἡ ἐρμηνεία αὕτη θὰ ἡδύνατο νὰ συζητηθῇ μόνον ἐὰν μὴ παρίστατο βρεφοκρατοῦσα. Ἐπίσης οὐδὲν θὰ ἐδικαιολόγει τὴν ἀπουσίαν τοῦ συζύγου ἐὰν ἡ καθημένη ᾗτο ἡ μήτηρ τῶν εἰκονιζομένων τέκνων.

Σκοπὸς τῶν ἀνωτέρω γραμμῶν δὲν εἶναι ἀπλῶς νὰ ἀντικρούσω ἐρμηνείαν διάφορον τῆς ἰδικῆς μου, ἥτις δὲν εἶναι ἀδύνατον νὰ ἀποδειχθῇ κάποτε ἐσφαλμένη. Ἐπανῆλθον εἰς τὸ θέμα μόνον καὶ μόνον ἐπειδὴ ἡ ἐρμηνεία τῆς Hilde Rühfel, ὡς καὶ ἡ τῆς H. Hiller, ἐπιμένουν νὰ τάζουν τὴν τόσον ἐκπληκτικὴν παράστασιν εἰς τὸ γνωστὸν θεματολόγιον τῶν ἐπιτυμβίων ἀναγλύφων. Ἀμφότεραι ἀδυνατοῦν νὰ ἴδουν τὴν νέαν μαρτυρίαν περὶ τῆς ἀρχαίας ζωῆς καὶ τῆς τέχνης τὴν ὁποίαν μᾶς προσφέρει ἡ στήλη τῆς Ἰκαρίας, τόσον διάφορος κατὰ πάντα τῶν μέχρι τοῦδε γνωστῶν μνημείων. Ἡ στήλη μᾶς ἀνάγει εἰς μίαν ἄλλην σφαῖραν, τὴν ὁποίαν ὀφείλομεν νὰ ἐννοήσωμεν.

ΝΙΚΟΛΑΟΣ Μ. ΚΟΝΤΟΛΕΩΝ

1. Εἰς τὰς ἐπιτυμβίους παραστάσεις, καὶ εἰς τὴν ἀγγειογραφίαν καὶ εἰς τὰ ἀνάγλυφα, ὅταν ἡ νεκρὰ μήτηρ κάθηται ἐπὶ θρόνου τὸ ὑπάρχον βρέφος τὸ κρατεῖ ὀρθία ἢ τροφὸς καὶ τὸ ἐπιδεικνύει εἰς τὴν μητέρα ὅπως π.χ. εἰς τὸ ἀνάγλυφον CLAIRMONT, ξ.ά. σ. 128, ἀρ. 51, πίν.

24 (ἀρχῶν 4ου αἰ.) καὶ πολλὰ ἄλλα.

2. B. SCHWEITZER, *Eileithyia Kurotrophos* ἐν *Leipziger Winkelm.* - Pr. 1933 (= *Zur Kunst der Antike* II, σ. 81 κέ., πίν. 25).

Η ΜΙΚΡΑ ΖΩΦΟΡΟΣ ΤΩΝ ΘΕΡΜΟΠΥΛΩΝ ΚΑΙ Η ΕΝΝΟΙΑ ΤΟΥ ΘΑΛΑΣΣΙΟΥ ΘΙΑΣΟΥ

Μεταξύ των ολίγων σχετικῶς γλυπτῶν τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου τῶν χρονολογουμένων εἰς τὴν ἑλληνιστικὴν ἐποχὴν ἡ λεγομένη ζωφόρος τῶν Θερμοπυλῶν δὲν εἶχεν ἐντελῶς παραμεληθῇ ὑπὸ τῶν ἐρευνητῶν, ὅπως μαρτυρεῖ ἡ ὑπὸ τοῦ Ἰ. Σβορώνου συγκεντρωθεῖσα βιβλιογραφία¹. Ὁ Η. Heydemann μάλιστα, ἐκ τῶν παλαιότερων, εἶχε φροντίσει νὰ παρουσιάσῃ καὶ σχέδια φιλοτεχνηθέντα ἴσως ὑπὸ τοῦ λαμπροῦ ἀρχιτέκτονος - ἀρχαιολόγου τῆς ἐποχῆς ἐκείνης Ε. Ziller, τὰ ὁποῖα, μὲ αὐθαιρέτους φωτοσκιάσεις, ἐπανελήφθησαν εἰς τὸ μυθολογικὸν λεξικὸν τοῦ W. H. Roscher².

Τὰ ἀπεικονίζομεν ἐδῶ ἐκ τοῦ ὁδηγοῦ τοῦ Η. Heydemann, παρ' ὅλην τὴν ἀνακρίβειάν των, ὡς συνοδευτικὰ τῶν νέων φωτογραφιῶν (εἰκ. 1α-β). Τὸ ἐν ἐκ τῶν σχεδίων (εἰκ. 1γ) διευκρινίζει τὴν ὥχραν παράστασιν τοῦ λίαν διαβεβρωμένου μικροτέρου ἀποτμήματος τῆς ζωφόρου, ἣτις ἐν τούτοις ἀπεδόθη καλῶς ὑπὸ τῆς τελευταίας φωτογραφίας³.

Αἱ μικραὶ διαστάσεις τῆς ζωφόρου ὑπῆρξαν ἡ κυρία αἰτία τοῦ ὅτι δὲν ἔχει δημοσιευθῇ κατὰ τὰς τελευταίας δεκαετηρίδας μὲ συγχρονισμένας ἀπεικονίσεις, προσθέτομεν ἀκόμη τοῦ ὅτι δὲν ἔχει γίνῃ ἀπόπειρα καθορισμοῦ τοῦ ἀρχικοῦ μνημείου ἐκ τοῦ ὁποίου εἶναι δυνατόν νὰ προέρχεται. Τὸ τελευταῖον τοῦτο, εἰς συνδυασμὸν μὲ τὴν ἐννοιαν τοῦ εἰκονιζομένου θαλασσίου θιάσου, εἶναι τὸ θέμα τοῦ παρόντος ἄρθρου.

1. Ι. ΣΒΟΡΩΝΟΣ, Ἐθνικὸν Μουσεῖον, ἀρ. εὐρ. 221-222, εἰς τὸν πίν. 33 (μὲ πενιχρὰν ἀπεικόνισιν). Σ. ΚΑΡΟΥΖΟΥ, Ἐθνικὸν Ἀρχαιολογικὸν Μουσεῖον. Συλλογὴ γλυπτῶν, Ἀθῆναι 1967, σ. 185. Κατωτέρω, εἰς τὴν περιγραφὴν καὶ ἀνάλυσιν τῆς ζωφόρου, θὰ ἀναφερθῶμεν καὶ εἰς ἄλλα δημοσιεύματα. Βλ. κατ' ἀρχὴν τὴν εἰκόνα ἐν JHS 29, 1904, σ. 56, εἰκ. 6 (Α. DANIEL). Ἡ λεῖα ἄνω ἐπιφάνεια τῆς ζωφόρου ἀποκλείει ἄλλην ἐπίστεψιν. Ἐκ τοῦ ἰδίου μαρμάρου εἶναι ἡ ἀτελὴς σωθεῖσα προεξοχή, μὲ κυμάτιον, πιθανῶς τυνισθὲν ἀρχικῶς καὶ διὰ χρώματος.

2. Myth. Lex. III, σ. 233, εἰκ. 9-9b. Η. HEYDEMANN, Die antiken Marmorbildwerke zu Athen, Berlin 1874, ἀρ. 250-251. Ἡ πληροφορία τοῦ Η. Heydemann ὅτι ἡ ἀπεικόνισις τοῦ ἔγινε «nach einer dem Architekten Herrn Paul Ziller freundlichst (sic) verdankten Zeichnung» θὰ ἠδύνατο νὰ φέρῃ εἰς σύγχυσιν. Ὅμως, εἰς παραδρομὴν εἶναι δυνατόν νὰ ὀφείλεται ἡ μετατροπὴ τοῦ Ernst εἰς Paul Ziller, ὅστις δὲν εἶναι ἄλλως γνωστός. (Τοῦτο

ἐβεβαίωσαν εἰς ἐμὲ καὶ οἱ φίλοι Ἰω. Τραυλὸς καὶ Μαρῖνος Καλλιγᾶς.) Αἱ ἀτέλειαι τῶν σχεδίων τῆς ζωφόρου, εἰς τὰς ὁποίας θὰ ἐπανεέλθωμεν κατωτέρω, ὄχι ἀνταξίαν τοῦ Ernst Ziller, δύνανται νὰ ἐρμηνευθοῦν ἐκ τῆς νεανικῆς ἀπειρίας του. Θὰ ἐξεπονήθησαν κατὰ τὰ πρῶτα ἔτη τῆς δραστηριότητός του εἰς τὴν Ἑλλάδα, ὅπου ἦλθε τὸ 1868 (ὁ κατάλογος τοῦ Heydemann φέρει χρονολογίαν 1870). Τὸ πρόβλημα ἐν τούτοις μένει ἀνοικτόν, ἀφοῦ ἡ ὑπογραφὴ P. Ziller del(ineavit) φέρει εἰς τὴν ὑπόνοιαν ὅτι ἄλλος πράγματι ἐξεπόνησε τὰ σχέδια (εἰκ. 1γ).

3. Ὀφείλονται αὗται εἰς τὸν φωτογράφον τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου κ. Κ. Κωνσταντόπουλον. Τὸν διευθυντὴν τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου κ. Ν. Γιαλουργὴν, καθὼς καὶ τὸν γλύπτην κ. Στέλιον Τριάντην εὐχαριστῶ διὰ τὴν συμπαράστασιν των εἰς τὴν ἐξέτασιν τοῦ μνημείου. Μῆκος ὀλικόν 1.62 μ., ὕψος 0.173-0.18 μ., βάθος 0.25 μ. Ὑψος τοῦ ἀναγλύφου 0.01 μ.

Διὰ τὴν προέλευσιν τῆς ζωφόρου ἀναγκαῖον εἶναι νὰ προταχθῶν μερικαὶ διευκρινήσεις. Ὁ πραγματικὸς τόπος εὐρέσεώς της εἶναι χωρίον τῆς κοιλάδος τοῦ Σπερχειοῦ, ὁ Μῶλος. Ὁ Ἰ. Σβορώνος, ἀκολουθῶν πιθανῶς παλαιότερας γνώμας, προτείνει διὰ τὴν ἀρχαίαν θέσιν τὴν κόμην Ἀλπηνοί, ἀνατολικῶς καὶ πλησιέστατα τοῦ στενοῦ τῶν Θερμοπυλῶν, ἀγχοτάτῳ τῆς ὁδοῦ. . . ἐκ ταύτης δὲ ἐπισιτεῖσθαι ἐλογίζοντο οἱ Ἕλληνες¹. Πλησιέστερον ἐν τούτοις πρὸς τὸν Μῶλον εὐρίσκετο ἡ ἀρχαία Νίκαια². Καὶ μὲ τὰς δύο δυνατότητας εὐρισκόμεθα εἰς τὸν χώρον τῶν Ἐπικνημιδίων, τῶν ἀνατολικῶν Λοκρῶν, οἵτινες, ἂν δὲν ἀναφέρονται, ὅπως οἱ ἰταλιωτικοὶ ὁμώνυμοι εἰς ὠδὰς τοῦ Πινδάρου, ἐπλέχθησαν μὲ παλαιστάτους μύθους. Βοηθοῦντες τὸν Ἡρακλῆ, συνέβαλον καὶ αὐτοὶ εἰς τὴν ἄλωσιν τῆς Οἰχαλίας³.

Ἄν οἱ Ἐπικνημιδιοὶ Λοκροὶ ὑπῆρξαν οἱ ἰδρυταὶ τῆς πολυμνήτου ἀποικίας τῶν Ἐπιζεφυρίων Λοκρῶν, ἦτο τοῦτο ἀβέβαιον ἤδη διὰ τοὺς ἀρχαίους, ὑπενθυμίζει ὁ T. J. Dunbabin⁴. Θὰ ἐκλινέ τις πρὸς τοὺς Λοκροὺς τῆς Κρίσης, ἐν τούτοις «ἡ ἀνατολικὴ Λοκρὶς εἶναι στενὴ γείτων τῆς Χαλκίδος, ἀφ' ἐτέρου ἡ λατρεία τοῦ Αἴαντος. . . εὐνοοῦν τὴν καταγωγὴν ἀπὸ τὸν Ὀποῦντα», τονίζει ὁ ἴδιος ἀρχαιολόγος, ὅστις παρ' ὅλα ταῦτα ὑπενθυμίζει κατωτέρω ὅτι «οἱ Ὀζόλαι Λοκροὶ εὐρίσκοντο εἰς τὴν κορινθιακὴν ἐπιρροήν, ὥστε εἶναι δυνατόν ἡ Κόρινθος νὰ προεκάλεσε τὴν λοκρικὴν ἀποικίαν»⁵.

Ὅλοι οἱ ἐρευνῆται συμφωνοῦν τοῦλάχιστον εἰς τοῦτο, ὅτι εἰς τὰς πρώτας δεκαετίαις τοῦ 7ου αἰῶνος πρέπει νὰ ἐγκατεστάθησαν οἱ Ἐπιζεφύριοι Λοκροὶ εἰς τὴν ἤδη κατωκλήμενην ταύτην θέσιν, ὑποδουλώσαντες ἢ παραμερίσαντες τοὺς ἐντοπίους⁶.

Ἄν ἀναλογισθῶμεν πόσον ὀλίγα εἶναι τὰ εὐρήματα ἐκ τῆς περιοχῆς τῶν Ἐπικνημιδίων Λοκρῶν, ἡ ἀσχολία μὲ τὴν μικρὰν ζωφόρον τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου φαίνεται περισσότερο δικαιολογημένη. Θὰ ἐξακολουθῶμεν νὰ τὴν ὀνομάζωμεν, ὅπως οἱ παλαιότεροὶ ἀρχαιολόγοι, ζωφόρον τῶν Θερμοπυλῶν, ἔνεκα τῆς ἱερότητος τοῦ ὀνόματος, ἀφοῦ μάλιστα προέρχεται ἐκ τῆς κοιλάδος τοῦ Σπερχειοῦ, εἰς τὸν ὁποῖον – ἅς μὴ λησμονῆται – εἶχεν ὑποσχεθῆ ὁ Ἀχιλλεὺς νὰ ἀφιερῶσιν τὴν κόμην του, ἐὰν ἐπέστρεφεν ἐκ τῆς Τροίας, τοῦ ἐμελλεν ὅμως νὰ τὴν ρίψῃ εἰς τὴν πυρὰν τοῦ Πατρόκλου (Ἰλ. Ψ 140 κέ.).

Ἐπειδὴ τὸ πρόβλημα τοῦ προορισμοῦ τῆς ζωφόρου δὲν εἶναι ἄσχετον μὲ τὸ εἰκονι-

1. ΗΡΟΔΟΤΟΣ 7, 176. FR. STÄHLIN, Das hellenische Thessalien, Stuttgart 1924, σ. 199 (παρὰ τὴν ἀνατολικὴν πύλιν)· ἄλλοι (σ. 202, 218) τονίζει ὅτι ὁ Ἄλπιος (-ός), ἢ Ἀλπηνός ἦτο ἡ τελευταία θέσις τῶν Λοκρῶν πρὸς Δυσμάς. Βλ. καὶ Y. BEQUIGNON, La vallée de Spercheios, Paris 1937.

2. STÄHLIN, ἔ.α. σ. 218. Βλ. καὶ τὸν ἐκεῖ προσηρητημένον χάρτην τῆς Θεσσαλίας.

3. ΑΠΟΛΛΟΔΩΡΟΣ Βιβλιοθ. II 156. RE XIII, 1, 115 κέ. (OLDFATHER). Διὰ τὴν θέσιν βλ. καὶ τὰς σημαντικὰς παρατηρήσεις τοῦ ΝΙΚ. ΠΑΠΑΧΑΤΖΗ εἰς τὴν ἔκδοσιν τῶν Φωκικῶν τοῦ Παυσανίου (1969), σ. 250.

4. T. J. DUNBABIN, The Western Greeks, Oxford 1948, σ. 33 κέ.

5. Αὐτόθι σ. 37. Ἀμφιβολίας ὡς πρὸς τοὺς ἀποίκους ἐκφράζει καὶ ὁ A. DE FRANCISCIS, EAA 4, σ. 668, ὅπου ὅμως δὲν μνημονεύονται οἱ Ἐπικνημιδιοὶ Λοκροί. Πίνακες λοκρικοὶ EAA 4, σ. 674 κέ. (P. ZANCANI - MONTUORO). Λοκροὶ Ἐπιζεφύριοι: RE XIII, 2, σ. 1290 κέ. (OLDFATHER). Πρβ. Ν. ΠΑΠΑΔΑΚΗΝ, εἰς τὴν λαμπρὰν δημοσίευσίν του τοῦ λοκρικοῦ θεσμοῦ, ΑΕ 1924, σ. 140 κέ. DE FRANCISCIS, Stato e Società in Locri Epizefiri, Napoli 1972, σ. 180 κέ. Διὰ τὸν ἀποικισμὸν βλ. καὶ RE XIII, 1, 116 κέ. (OLDFATHER).

6. Διὰ τὰ πρῶτα ἔτη βλ. OLDFATHER, RE XIII, 2, 311 κέ., 1318 κέ. («Um 700 v. Chr.») καὶ σ. 1319: «Sicher aber ist dass Ephoros (bei Strabon VI 259) sich für Ost-Lokris erklärte...» κλπ.

Είκ. 1 α-γ. Ἡ ζωφόρος τῶν Θεριμοπυλῶν κατὰ σχέδιον P. Ziller.

ζόμενον θέμα, τὸν θαλάσσιον θίασον, θὰ ἀσχοληθῶμεν πρῶτον μὲ τὰς ἀναγλύπτους μορφάς της.

Δὲν ἔχουν βεβαίως λείψει λεπτομερειακαὶ περιγραφαί: Μία τῶν ἀξιολογωτέρων εἶναι ἡ τοῦ B. Stark, ὅστις εἶδε τὸ 1871 τὰ δύο ἀποτμήματα μεταξὺ ἄλλων ἀρχαίων ἀποτεθειμένων εἰς τὴν ἀποθήκην τῆς στοᾶς τοῦ Ἀδριανοῦ. Πρέπει ἰδιαιτέρως νὰ ἐμαγεύθη ἐξ αὐτῶν, ἀφοῦ ἐκ τῶν ἄλλων ἐκεῖ εὐρισκομένων μόνον τὴν ζωφόρον ἐθεώρησεν ἀξίαν περιγραφῆς¹.

Ἡ κατεύθυνσις τοῦ θιάσου εἶναι εἰς τὰ δύο ἀποτμήματα κατὰ τὸν B. Stark ἀντιθετική, ἡ ἐργασία προδίδει δύο γλύπτας. Ἀξιοσημείωτον εἶναι ὅτι, ἤδη τότε συνέκρινε τὸ μικρὸν ἔργον μὲ ὅμοια θέματα ἐπὶ ρωμαϊκῶν σαρκοφάγων, ἐπρότεινε δὲ νὰ ἀναζητηθῇ παρὰ τὸν τόπον τῆς εὐρέσεως λατρεία τῶν Νηρηίδων, ἰδιαιτέρως τῆς Θέτιδος.

Πρὶν νὰ προχωρήσωμεν εἰς τὴν περιγραφὴν, λογικὸν εἶναι νὰ στηριχθῶμεν κατὰ πρῶτον λόγον εἰς τὸ ἀπότμημα τὸ ὅχι μόνον πληρέστερον ἀλλὰ καὶ καλύτερον διασωθέν. Δὲν ἔπαθεν ἐκ τοῦ χρόνου οὔτε ἡ γάνωσις ἡ φανερωτέρα εἰς τὸν κορμὸν τοῦ Τρίτωνος ἀριστερά, ὀλιγώτερον εἰς ἄλλα σημεῖα.

Ὡς τὸ κεντρικὸν θέμα τῆς μεγαλυτέρας πλακός (πίν. 8α καὶ 11) δυνάμεθα νὰ θεωρήσωμεν τὸν μακρύσωμον θαλάσσιον ἵππον, ἐπὶ τοῦ ὁποίου κάθεται Νηρηὶς γυμνὴ τὸ ἄνω σῶμα. Τὸ μεταξὺ τῆς ράχεως τοῦ ἵππου καὶ τῆς Νηρηίδος κενὸν καλύπτεται ὑπὸ τοῦ ἱματίου, ἀνεμιζομένου ὅπισθεν εἰς ἡμικυκλικὸν σχῆμα — θέμα τὸ ὅποῖον γίνεται κοινὸς τόπος ἐπὶ τῶν ρωμαϊκῶν σαρκοφάγων². Ἡ οὐρὰ τοῦ κήτους ἀναδιπλωμένη, λήγει εἰς πτερύγια. Ἐκ τῆς θαλάσσης, δηλωθείσης ἀναμφιβόλως ἀρχικῶς καὶ διὰ γλαυκοῦ χρώματος, ἀναδύεται πρὸ τοῦ ἵππου τὸ ἄνω σῶμα Τρίτωνος. Κρατεῖ τὰ ἡνία καὶ εἰς τὴν δεξιὰν χεῖρα, τὴν χαμηλὰ καμπτομένην, τὴν μᾶστιγα. Πρὸς ἀντίθεσιν μὲ τὴν κατ' ἐνώπιον παρασταθεῖσαν Νηρηίδα ἀναπτύσσεται, ὅχι ἀκριβῶς εἰς δεύτερον ἐπίπεδον, μὲ τὸ πλεῖστον τῆς ράχεώς του ἐπὶ τῆς ἐπιφανείας ὁ Τρίτων, στρέφων τὴν κεφαλὴν του πρὸς τὰ ἀριστερά. Ἀποχωρίζεται οὕτω, μὲ ποίαν τινα αὐτονομίαν, τὸ κεντρικὸν θέμα ἀπὸ τοῦ δεξιᾶ παρασταθέντος ἰχθυελάφου, τοῦ φέροντος ἐπὶ τῆς ράχεως Ἐρωτιδέα (πίν. 8α καὶ 10). Τὰ πτερὰ τοῦ τελευταίου, τεταμένα ὅπισθεν, ὑπογραμμίζουν τὴν προβολὴν τοῦ κέρατος τῆς ἐλάφου. Τὸ σῶμα τῆς τελευταίας εἶναι, σχετικῶς μὲ τὸ φερόμενον βάρος, ὑπερβολικῶς ὀγκῶδες, ἀναδιπλοῦται ὅμως κατὰ τρόπον ἀνάλογον μὲ τοῦ θαλασσίου ἵππου· παρόμοιον εἶναι καὶ τὸ ἄκρον τῆς οὐρᾶς του, ἐνῶ ἀντιθέτως οἱ πόδες τοῦ ζώου κάμπτονται, μὴ προβαλλόμενοι ὅπως τοῦ ἄλλου.

Δεξιώτερον παρίσταται ζεῦγος Νηρηίδος καὶ Τρίτωνος, συμφυοῦς μὲ τὸ σῶμα ἰχθύος, ἐπὶ τοῦ ὁποίου ἱππεύει Νηρηὶς ἀτελῶς σωθεῖσα (πίν. 8 καὶ 9). Κρατεῖ κένιστρον μὲ σταφυλὰς καὶ σῦκα, κατὰ τὸν B. Stark³. Τὸ σῶμα τοῦ Τρίτωνος, συνδεόμενον μετὰ τοῦ ἱππέου διὰ μελωδικῆς καμπύλης, ὀρθοῦται μὲ τὴν ράχιν ἀναπτυσσομένην ἐπὶ τῆς ἐπιφανείας. Ἐκ τῶν βραχιόνων ὁ ἀριστερὸς κάμπτεται πρὸς τὰ κάτω μὲ τὴν χεῖρα ὅπι-

1. K. B. STARK, Nach dem griech. Orient, Heidelberg 1874, σ. 351 - 2.

2. Βλ. κατωτέρω, σ. 31, σημ. 1.

3. STARK, ἔ.δ. σ. 351.

σθεν τῆς ράχεως. Ὁρθῶς ὁ Ἴ. Σβορώνος ὁμιλεῖ περὶ κώπης τὴν ὁποῖαν κρατεῖ εἰς τὴν ἀριστερὰν χεῖρα, τὴν κώπην ταύτην ὅμως παρέβλεψεν ὁ σχεδιαστής (εἰκ. 1β). Ὁ δεξιὸς βραχίον προτείνεται συγκρατῶν μακρὰν θαλασσίαν κόγχην διὰ τῆς ὁποίας σαλπίζει ὁ Τρίτων¹. Ὁρθὸν θὰ ἦτο νὰ ἐρμηνευθῇ οὗτος ὡς ὁ πρῶτος, ὁ ἐξάρχων τῆς πομπῆς, ἥτις ἀκολουθεῖ ὀπισθεν. Ἡ ἀναθύρωσις εἰς τὴν στενὴν πλευρὰν τῆς ζωφόρου φέρει εἰς τὴν ὑπόθεσιν ὅτι ἐδῶ εἶχε προσαρμοσθῇ ἡ πλάξ τῆς πλαγίας ὀψεως τῆς ζωφόρου, τοῦτο δὲ θὰ ἐνίσχυε, ἂν ἦτο δυνατόν νὰ ἀποδειχθῇ, τὴν ἄποψιν ὅτι πράγματι ὁ σαλπικτὴς Τρίτων προηγεῖτο τῆς πομπῆς. Ἄν ἀφ' ἐτέρου εἰς τὴν ἀναθύρωσιν προσηρμόζετο ἄλλη πλάξ τῆς κυρίας ὀψεως, θὰ εἶχεν αὕτη μῆκος περισσότερον τοῦ 1.62 μ., ἄρα ἀρκετὰ ἐκτεταμένον, πρᾶγμα ἀπίθανον².

Ἄς ἐπανέλθωμεν τώρα εἰς τὸ θέμα τὸ ὁποῖον ἐχαρκτηρίσαμεν ὡς κεντρικόν. Ὅπισθεν τοῦ φέροντος τὴν Νηρηίδα θαλασσίου ἵππου, ἀκολουθεῖ ἡ ἀνάρμοστος συζυγία ὀγκωδεστάτου θαλασσίου λέοντος ἐπὶ τοῦ ὁποίου ἱπεύει Ἐρωτιδεὺς ἀρκετὰ ἀκροβατικῶς (πίν. 8α καὶ 12). Ἡ κίνησις τῶν χειρῶν του δὲν ἐρμηνεύεται ἄλλως παρὰ ἐὰν κρατῇ, παίζων μὲ αὐτά, τὰ ἡνία. Εἶναι ὁ λέων οὗτος τὸ κῆτος τὸ περισσότερον ἀδικημένον ἀπὸ τὸ σχέδιον, ὅπου ἡ κεφαλὴ, ὁ λαιμὸς καὶ ἡ χαίτη ἀπεδόθησαν μὲ συμβατικὴν, ἀρκετὰ χονδροειδῇ ἀπλοποίησιν, ἡ δὲ οὐρὰ παρουσιάζεται, ὅπως καὶ τοῦ προηγουμένου, τοῦ θαλασσίου ἵππου, μὲ ἀνύπαρκτα αὐλακώματα (εἰκ. 1α). Ἀκολουθεῖ ἀριστερὰ Τρίτων μὲ ἀνάπτυξιν τοῦ σώματος κατ' ἐνώπιον, εἰς ἀντιθετικὴν ἀνταπόκρισιν μὲ τοὺς δύο ἄλλους, τοὺς παρασταθέντας ἐκ τῶν νώτων. Ὁ τελευταῖος οὗτος Τρίτων συγκρατεῖ διὰ τῆς ἀριστερᾶς χειρὸς ἐπὶ τοῦ ὤμου βαρὺν κρατῆρα νεοαττικοῦ τύπου, ὑποχρεωθεὶς οὕτω νὰ κλίνη τὴν κατὰ τὰ 3/4 παρασταθεῖσαν κεφαλὴν του πρὸς τὸν δεξιὸν ὦμον. Καὶ ἐδῶ τὸ σχέδιον ἐξηφάνισε τὸ πρόσωπον, τὸ ὁποῖον σώζεται πολὺ καλύτερον, πληρέστερον εἰς τὸ ἔργον (πίν. 12). Ἀντιθέτως πρὸς τὸν ἀριστερὸν βραχίονα, ὅστις κάμπτεται πρὸς τὰ ἄνω, ὁ δεξιὸς καμπυλῶνεται ὑπὸ τὸ βάρος τοῦ μεγάλου οἶακος ἢ κώπης, τὸ κάτω ἄκρον τῆς ὁποίας κρατεῖ ἡ δεξιὰ χεὶρ. Ἐχει καὶ ὁ Τρίτων οὗτος, ὅπως καὶ οἱ ἄλλοι δύο, ὑπὸ τὴν ὀσφὺν διπλὴν σειρὰν ἀκανθωτῶν πτερύγων.

Ἄν καὶ εἶναι διαγωνίως ἀποκεκρουμένον τὸ ἄκρον τῆς πλακὸς ὀπισθεν τοῦ Τρίτωνος, ἐν τούτοις ἡ στροφή τῆς κεφαλῆς του δὲν ὑποβάλλει ἀναγκαστικῶς ἄλλο, ὀπισθεν ἐρχόμενον κῆτος ἢ Τρίτωνα· ἐνδεχόμενον εἶναι νὰ συνδέῃ ἀπλῶς οὕτω μὲ τὴν στενὴν πλευρὰν τῆς ζωφόρου.

Ὅλος ὁ θίασος τῆς ζωφόρου «πλέει» ἐπὶ τῆς θαλάσσης ἥτις ἰδιαιτέρως ἔχει ἀδικηθῇ εἰς τὸ σχέδιον, παρασταθεῖσα σχεδὸν ἀκύμαντος, δι' ἐπαλλήλων γραμμῶν, ὁμοιο-

1. Ἡ νεοελληνική, πιθανῶς ὀνοματοποιημένη λέξις διὰ τὴν θαλασσίαν κόγχην-σάλπιγγα εἶναι «μπουρού». Πρβ. ἐν τούτοις: «Ἦβρε ὥστοςο τὸν κόχυλα καὶ φύσηξε ὁ ναύκληρος τρεῖς φορές.» (Καρκαβίτσα, Λόγια τῆς πλώρης.)

2. Τὴν ἀναθύρωσιν ἐβεβαίωσεν ὁ γλύπτης τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου κ. Στ. Τριάντης· πιστεύει ὅτι ἐγένεν εἰς τὸ κεν-

τρικὸν μέρος μὲ «βελονάκι» ὡς πρὸς τὸ εἶδος τοῦ μαρμάρου οἱ λεπτοὶ κόκκοι του τὸν φέρουν εἰς τὸ νὰ πιστεῦσθαι ὅτι εἶναι πεντελικόν.

Μῆκος τοῦ σαλπικτοῦ Τρίτωνος, μέχρι τοῦ ἄκρου τῆς σάλπιγγος: 0.395 μ. Μῆκος τοῦ θαλασσίου ἵππου: 0.36 μ. Τοῦ ἐλαφοκήτους: 0.31 μ.

μόρφως ρεουσῶν καθ' ὅλον τὸ μῆκος. Εἰς τὸ πρωτότυπον ἡ διάταξις ἔχει περισσοτέραν ποικιλίαν καὶ ἐναλλαγὴν, ὅχι ἀπολύτως σχηματικὴν.

Παρομοία εἶναι ἡ δῆλωσις τῆς θαλάσσης ἥτις, ὡς εἶδομεν, πρέπει νὰ εἴχε τονισθῇ καὶ μὲ γλαυκὸν χρῶμα καὶ εἰς τὸ μικρόν, τὸ διαβεβρωμένον ἀπότμημα τῆς ζωφόρου (εἰκ. 1γ καὶ πίν. 8β). Τὸ ὅτι προέρχεται ἐξ ἄλλης, στενῆς μᾶλλον ἢ μακρᾶς πλευρᾶς τοῦ μνημείου, βεβαιοῦται ἐκ τῆς κατευθύνσεως τοῦ ἰχθυοκενταύρου, ἥτις εἶναι, ὡς παρατηρήθη ἀνωτέρω, ἀντίθετος πρὸς τὴν τοῦ θιάσου τῆς μεγάλης πλακῶς· ἄλλου κήτους ἀριστερά, ἐσώθη μόνον τὸ ἄκρον τῆς οὐρᾶς μὲ τὸ πτερύγιον.

Ὁ ἰχθυοκενταύρος πρὸ αὐτοῦ, μὲ μακρὸν τὸ ἐλισσόμενον σῶμα του, ὁ μόνος τοῦ τύπου τούτου ἐπὶ τῆς ζωφόρου, κρατεῖ εἰς τὴν δεξιὰν χεῖρα μεγάλην τρίαιναν, εἰς τὴν ἄλλην τὸ ἄκρον τοῦ ἱματίου τῆς γυμνῆς Νηρηίδος. Τὸ στήθος της ἀναπτύσσεται διὰ στροφῆς πρὸς τὰ ἐμπρός, ὁλόκληρον κατ' ἐνώπιον, τὸ δεξιὸν σκέλος κάμπτεται, ἐνῶ τὸ ἄλλο κρέμαται ὀπισθεν καὶ πρὸ τῆς οὐρᾶς τοῦ κήτους (ὁ σχεδιαστὴς δὲν διέκρινε τὰ ἴχνη του, (εἰκ. 1γ). Διὰ τῶν δακτύλων τῆς ἀριστερᾶς χειρὸς κρατεῖ ἡ Νηρηὶς τὸ ἄλλο ἄκρον τοῦ ἱματίου, τοῦ ὁποίου τρεῖς ὀφιοειδεῖς πτυχαὶ ἀνεμίζονται πρὸς τὰ ἄνω. Τὴν ἐρμηνεῖαν των ὡς πτυχῶν στηρίζουν μεταγενέστερα μνημεῖα, ὅπως ρωμαϊκαὶ σαρκοφάγοι, ἐπὶ τῶν ὁποίων παραδόξως ἀπαντᾷ τὸ σχῆμα τοῦτο¹. Ὁ ἐπὶ τοῦ ὀγκωδεδεστέρου, τοῦ ὑψωμένου τμήματος τῆς οὐρᾶς τοῦ κήτους καθήμενος Ἑρωτιδεὺς φαίνεται ὅτι αὐλεῖ συνοδεύων τὴν πνοὴν τοῦ ζεφύρου καὶ τῶν κυμάτων τὸ ἀνήριθμον γέλασμα.

Προκειμένου περὶ πομπῆς θαλασσίου θιάσου προβάλλει κατ' ἀρχὴν τὸ ἐρώτημα μήπως τὸ θέμα εἶναι μυθολογικόν. Δὲν ἔχομεν ἐν τούτοις ἔνδειξιν, ἥτις νὰ πείθῃ περὶ τούτου. Αἱ σεμνῶς ἐνδεδυμέναι, ἐπὶ δελφίνων ὀχούμεναι Νηρηίδες, αἱ συνοδευτικαὶ τῆς Θέτιδος, μὲ κορυφαῖον παράδειγμα τὴν λήκυθον τοῦ ζωγράφου τῆς Ἑρετρίας εἰς τὸ Μητροπολιτικὸν Μουσεῖον τῆς Νέας Ὑόρκης, κρατοῦν κατὰ κανόνα τὰ ὅπλα, ἔργα τοῦ Ἡφαίστου, τὰ ὁποῖα θὰ προσφερθοῦν εἰς τὸν Ἀχιλλέα διὰ νὰ ἐκδικηθῇ τὸν φόνον τοῦ Πατρόκλου².

Μὲ τὸν θαλάσσιον ἵππον ἐπὶ τοῦ ὁποίου ὀχεῖται Νηρηὶς (ἡ Θέτις κατὰ τὸν F. Eichler) εἰς τὸν κρατῆρα τοῦ Πολυγνώτου εἰς τὴν Βιέννην πλουτίζεται ὁ ἀριθμὸς τῶν κητῶν τῆς κλασσικῆς ἐποχῆς, ἐνῶ, συμφώνως πρὸς τὴν παλαιότεραν παρατήρησιν τοῦ A. Rumpf, «μὲ τὸν δελφῖνα, κῆτος καὶ ἱππόκαμπον κλείνει ὁ ἀριθμὸς τῶν ζώων ἐπὶ τῶν ὁποίων βαίνουν αἱ Νηρηίδες εἰς τὸν κλασσικὸν 4ον αἰῶνα»³.

Πότε ἀκριβῶς καὶ ὑπὸ τίνος καλλιτέχνου ἐδημιουργήθη εἰς τὴν τέχνην ἡ μορφή τοῦ

1. A. RUMPF, Die Meereswesen auf den antiken Sarkophagreliefs (Die antiken Sarkophagreliefs, τ. 5, 1), μεταξύ ἄλλων εἰς τοὺς πίν. 25, 1 - 2 καὶ 34, 36, 2, σημ. 14 κέ., καθὼς καὶ εἰς τὰς εἰκ. 21 - 24 κέ.

2. G.M.A. RICHTER καὶ L. F. HALL, Red-figured Athenian Vases in the Metropolitan Museum of Art, 1936, πίν. 143 - 4. J. D. BEAZLEY, ARV², 1248 - 9.

3. A. RUMPF, ἑ.δ. σ. 117. Πολυγνώτου, Βιέννης: ÖJh 33, σ. 1 κέ. (H. KENNER). BEAZLEY, ARV², 1030,

33. Τοῦ ἰδίου, Paralipomena, Oxford 1971, σ. 442. Essays in Memory of K. Lehmann, New York 1964, σ. 100 κέ. (F. EICHLER). A. LESKY, Thalatta, Wien 1947, σ. 91 κέ. Ἐπισκόπησιν τῶν κητῶν δίδει ὁ E. BIELEFELD ἐν Antike Plastik IX, 4, σ. 52 κέ., μὲ ἐπιτυχῇ μνείαν καὶ τῆς (πιθανῶς κορινθιακῆς) πελίκης ἐκ τῶν ἀνασκαφῶν τοῦ Κ. Ρωμαίου εἰς Βούρβουρα (BCH 80, 1956, σ. 274, εἰκ. 1).

Τρίτωνος με τὰς ἀκανθωτὰς πτέρυγας εἶναι τοῦτο πρόβλημα τὸ ὁποῖον ἐκφεύγει τῶν ὁρίων τῆς μελέτης μας. Ὁ ἐξαίρετος, παρὰ τὸν νεώτερον «ἐξωραϊσμὸν» τοῦ προσώπου, μαρμαρίνος Τρίτων τοῦ Μουσείου τοῦ Βερολίνου, ἔχων ὁμοίας πτέρυγας, θεωρεῖται ὡς ἡ ἀρχαιότερα μορφή Τρίτωνος ἢ γνωστὴ ἐκ τῆς πλαστικῆς, δημιουργηθεῖσα μάλιστα ὑπὸ γλύπτου τοῦ κύκλου τοῦ Σκόπα¹. Πολυπρόσωπον σύνταγμα τοῦ Σκόπα με τὴν Θέτιδα, τὸν Ἀχιλλέα Τρίωνα, καθὼς καὶ με χορὸν ἀπὸ τὸν Φόρκυν καὶ πολλὰ κῆτη ἀναφέρει ὁ Πλίνιος ὅτι εὕρισκετο εἰς τὸν Circus Flaminius, «Praeclarum opus, etiam si totius vitae fuisset»². Ὁ Τρίτων τοῦ Βερολίνου, περισσότερον «περγαμηνός» ἢ ὁ ἄλλος τοῦ Βατικανοῦ, διδάσκει ποία θὰ ἦτο ἡ μορφή τοῦ Τρίτωνος εἰς τὸ σύνταγμα τοῦ Σκόπα³.

Υπῆρξαν πάντως αἱ ἀκανθωταὶ πτέρυγες καλὴ ἐπινόησις, ἥτις ἀντικατέστησε τὸν βραχὺν χιτῶνα, ὅστις εἰς τοὺς ἀρχαίους Τρίτωνα ἐκάλυπτε κάπως ἀπλοϊκῶς τὴν μετάβασιν ἀπὸ τὸ ἀνθρώπινον σῶμα εἰς τὸ τοῦ κήτους⁴.

Διὰ τὸ θέμα τῆς ἀπουλικῆς πυξίδος τοῦ Ruvo με τὰς Νηρηίδας τῆς Θέτιδος σημειώνει ὁ H. Sichtermann τὴν παραλλαγὴν ὅτι μία τῶν Νηρηίδων δὲν ὀχεῖται ἐπὶ κήτους, ἀλλ' ἐπὶ τῆς Σκύλλης⁵. Ὁμοίαν συναντῶμεν καὶ εἰς ἀττικὸν ἀγγεῖον, τὴν λαμπρότητα τοῦ ὁποῖου συμπεραίνομεν ἐκ τοῦ σωθέντος τμήματος, εἰς τὸν κρατῆρα τῆς Θεσσαλονίκης ἀπὸ τὴν Ὀλυνθον (πίν. 13 - 15). Ἡ παρουσία τῆς Σκύλλης, ἥτις βαστάζει τὴν Θέτιδα, βεβαιοῦται διὰ τοῦ ἐπιθέτου λευκοῦ χρώματος, τὸ ὁποῖον σαφῶς διακρίνεται εἰς τὴν κεντρικὴν ταύτην μορφήν τοῦ ἀγγείου⁶. Ἡ ἀνάδειξις τῆς ἔγινε, ἀφ' ἑνὸς διὰ τοῦ ἐξαιρετικοῦ μεγέθους τῆς οὐράς, ἀφ' ἑτέρου διὰ τῆς ἐντάξεώς της εἰς τὸ κενὸν μεταξὺ τῶν κητῶν καὶ τῶν Νηρηίδων τῆς ἄνω καὶ τῆς κάτω ζώνης. Ὁ ζωγράφος, ὅστις «ἐκέντησε» με σπανίαν ἐπιμέλειαν τὰ ἐνδύματα τῶν Νηρηίδων, μένει ἄγνωστος, τὸ ἀγγεῖον δὲν ἀπεδόθη ὑπὸ τοῦ Sir J. D. Beazley. Εἰς τὴν τολμηρὰν διάταξιν τοῦ θέματος ὑπερέβη ὁ ἀγγειογράφος τὸν ζωγράφον τοῦ Οἰνομάου καὶ τὸν ζωγράφον τοῦ Μελε-

1. JdI 56, 1941, σ. 179 κέ. (K.A. NEUGEBAUER, ὅστις τὸν θεωρεῖ μορφήν ἀετώματος. Εἶναι ὅμως δύσκολον νὰ τὸν φαντασθῶμεν ὡς κεντρικὸν θέμα). P. E. ARIAS, Skopas, Roma 1952, σ. 53. C. BLÜMEL, Die klass. griech. Skulpturen, Berlin 1966, ἀρ. 103, πίν. 142 - 143.

2. J. OVERBECK, Die antiken Schriftquellen, Leipzig 1868, ἀρ. 1175. ΠΛΙΝΙΟΣ, Naturalis Historia 36, 26. U. THIEME-F. BECKER, Allgemeines Lexikon..., 31, σ. 115 κέ., λ. Skopas (M. BIEBER). ARIAS, ἔ.δ. σ. 112 κέ.

3. Βατικανοῦ: W. HELBIG, Führer durch die öffentlichen Sammlungen klassischer Altertümer in Rom⁴, τ. I, ἀρ. 118 (H. v. STEUBEN, ὅστις ἀμφιβάλλει ἂν τὸ σῶμα ἐσυνεχίζετο πρὸς τὰ κάτω).

4. Διὰ τοὺς ἀρχαίους Τρίτωνα βασικὴ μένει πάντοτε ἡ κλασσικὴ μελέτη τοῦ E. BUSCHOR, Meermänner (Sitzungsber. Bayer. Akad. 1941, II, σ. 103 κέ. Βλ. ἰδίως σ. 18 κέ., 28 κέ., 33 κέ., 48): «ἀντιθέτως πρὸς τὸν Νηρέα, ὅστις βαθμυδὸν ἐκλείπει ἀπὸ τὴν τέχνην, ὁ Τρίτων ἔχει μέγα ἢ ἐν τούτοις πλούσιον μέλλον». Δὲν ἠδυνήθην νὰ

συμβουλευθῶ σχετικῶς τὸ βιβλίον τῆς KATH. SHEPARD, The fish-tailed Monster in Greek and Etruscan Art, 1940. Ἀξιοπρόσεκτον ὅτι τὸ ἀρχαῖον σχῆμα κρατεῖται, με προσπάθειαν ἀναδείξεώς του, εἰς τὸν καλυκωτὸν κρατῆρα τῆς Βολωνίας, τοῦ ζωγράφου τοῦ Κάδμου, με παράστασιν τοῦ Τρίτωνος σχεδὸν ἀπαραδέκτως ὑψηλοῦ: BEAZLEY, ARV² 1184, ἀρ. 6. Διὰ τὸ κῆτος τῆς ἀρχαῖκῆς μήτρας τῆς Ὀξφόρδης H. PAYNE, Necrocorinthia, Oxford 1931, πίν. 45,3. EAA 7, σ. 990, λ. Tritone: δελεαστικὸς εἶναι ὁ ὀνοματισμὸς τοῦ ἀπὸ τὴν SYLVIA BENTON: Εὐρυνόμη (JHS 90, 1970, σ. 193).

5. H. SIGHTERMANN, Griechische Vasen in Unteritalien, Tübingen 1966, σ. 52, ἀρ. 74, εἰς τὸν πίν. 128. Πρβ. τὰς Νηρηίδας ἐπὶ τοῦ λέβητος αὐτόθι πίν. 74, σ. 38, ἀρ. 44 καὶ ἐπὶ τοῦ ἀμφορέως πίν. 119 καὶ σ. 48, ἀρ. 70.

6. Olynthos 5, πίν. 78 - 79, ἀρ. 131, σ. 110. RUMPF, ἔ.δ. σ. 117, 160. E. BIELEFELD, ἔ.δ. σ. 53, εἰκ. 9: Εἰς τὴν εὐγενῆ προθυμίαν τῆς Ὀξφόρδης Δ. Αἰκ. Ρωμιοπούλου ὀφείλω τὰς φωτογραφίας τοῦ ἀγγείου.

ἀγρου, τὴν ἐπίδρασιν τῶν ὁποίων ἐδέχθη πιθανώτατα. Τὸ ἀγγεῖον τὸ ὁποῖον ἐθεωρεῖτο πολύτιμον καὶ εἰς τοὺς ἀρχαίους χρόνους (ὡς μαρτυροῦν αἱ ὅσαι διὰ τὴν στήριξιν μολυβδίνων συνδέσμων πρὸς συναρμολόγησιν μετὰ τινα θραῦσιν του), ἀξίζει ἰδιαιτέραν πραγματείαν καὶ νέαν ζωγραφικὴν ἀπεικόνισιν. Σημαντικὸν εἶναι ἀκόμη ὅτι χρονολογεῖται ἀσφαλῶς πρὸ τοῦ 348 π.Χ. καὶ ὅτι δὲν εὗρέθη εἰς τάφον, ἀλλ' ἐντὸς τῆς πόλεως Ὀλύμπου.

Εἰς ὅλα τὰ μνημεῖα τῆς κλασσικῆς ἐποχῆς παρίστανται αἱ Νηρηίδες κατὰ κανόνα ἐνδεδυμέναι, ἀργότερον ἀποβάλλουν μέρος τῶν ἐνδυμάτων των ἢ παρουσιάζονται βαθμηδὸν ἐντελῶς γυμναί, ἐνῶ ἐκλείπει ἀπὸ τὸν θίασον τὸ παλαιὸν μυθικὸν περιεχόμενον¹. Τρίτωνες, Τριτωνίδες καὶ Νηρηίδες χρησιμοποιοῦνται ὡς συμβολικὰ ἢ διακοσμητικὰ θέματα, ὅπως ἐγένε ἀπὸ τὸν Δαμοφῶντα εἰς τὸν θρόνον τῆς Λυκοσούρας, καθὼς καὶ εἰς τὸ ἄνω τμήμα τοῦ ἱεροῦ ὑφάσματος μιᾶς ἐκ τῶν ἐκεῖ θεαινῶν².

Ἀπὸ τὴν ἐλληνιστικὴν ἐποχὴν γίνεται ἐπὶ πλέον κανὼν νὰ παρίστανται τὰ κῆτη με συνεστραμμένην τὴν οὐράν³. Εὖρεν ἄρα ἔτοιμον, δυνάμεθα νὰ συμπεράνωμεν, ἀπὸ τὴν ἀρχαιοτέραν τέχνην, ὁ γλύπτης τῆς μικρᾶς ζωφόρου τὸν τύπον τοῦ θαλασσίου θιάσου, εἶχον ὅμως ἀρχίσει πλέον νὰ χάνουν ἤδη ἀπὸ τῶν μέσων τοῦ 2ου π.Χ. αἱ αἱ Νηρηίδες καὶ οἱ Τρίτωνες μέρος ἀπὸ τὴν λιγερότητά των⁴.

Δὲν ἰσχύει ἀπολύτως ἡ παρατήρησις αὕτη διὰ τὰς Νηρηίδας καὶ τοὺς Τρίτωνας ἐνὸς πολυμνήτου ἔργου τῆς Γλυπτοθήκης τοῦ Μονάχου, γνωστοῦ ἄλλοτε (μαζὶ με τὰς συνανηκούσας πλάκας τοῦ Λούβρου) ὡς «μνημεῖου τοῦ Ἀγνοβάμβου»⁵. Ὁ θαλάσσιος θίασος, συνοδεύων ἐδῶ ἐορταστικῶς τοὺς γάμους τοῦ Ποσειδῶνος καὶ τῆς Ἀμφιτρίτης, ἀποτελεῖται ἀπὸ Τρίτωνας καὶ Νηρηίδας ἱππευούσας τὰ πλέον φανταστικὰ κῆτη. Εἰς μόνον τῶν Τριτωνῶν εἶναι γενειοφόρος, οἱ ἄλλοι ἔχουν παρασταθῇ ἀγένειοι, ὅπως εἶναι καὶ οἱ τρεῖς Τρίτωνες τῆς ζωφόρου τῶν Θερμοπυλῶν.

1. EAA 5, σ. 422 (H. SICHTERMANN).

2. P. CAVVADIAS, Fouilles de Lycosoura, Athènes 1893, σ. 11, πίν. 4. BSA 13, 1906-7, πίν. 12 (G. DICKINS), JHS 31, 1911, σ. 311, εἰκ. 2 (G. DICKINS). G. LIPPOLD, HdA, σ. 350 κέ. K. ΚΟΥΡΟΥΝΙΩΤΗΣ, Κατάλογος τοῦ Μουσείου Λυκοσούρας, Ἀθῆναι 1911· Τριτωνίδες: Σ. ΚΑΡΟΥΖΟΥ, Συλλογὴ γλυπτῶν, σ. 170, ἀρ. 2171 - 75 καὶ πίν. 58. Ἀνήκω καὶ ἐγὼ εἰς τοὺς διαφωνοῦντας μετὰ τὴν χρονολόγησιν τῶν ἀγαλμάτων τοῦ Δαμοφῶντος ὑπὸ τοῦ E. LÉVY εἰς τὴν ἐποχὴν τοῦ Ἀδριανοῦ (BCH 91, 1967, σ. 518 κέ., μετὰ πλήρη βιβλιογραφίαν). Ἀντικατάστασις τῆς μιᾶς τῶν Τριτωνίδων εἰς τὴν ρωμαϊκὴν ἐποχὴν εἶχεν ἤδη ἐπισημανθῇ εἰς τὸν κατάλογον S. PAPASPYRIDIS, Guide du Musée National d'Athènes..., Athènes 1927.

3. Ἀπὸ τὰ ἀρχαιότερα μνημεῖα γυμνώσεως τῆς ὁμοπλάτης τὸ κάλυμμα πυξίδος ἀπὸ τὴν Canosa, τῶν ἀρχῶν τοῦ 3ου π.Χ. αἱ: AA 1937, σ. 435 κέ., εἰκ. 30 (R. HORN). RUMPF, ἔ.δ. σ. 120, εἰκ. 164. W. FUCHS, Die Skulptur der Griechen, München 1969, σ. 97. Ὁ E. LANG-

LOTZ, Die Kunst der West Griechen, München 1963, σ. 97 (μετὰ καλὴν ἐγχρωμον ἀπεικόνισιν εἰς τὸν πίν. XX), τὴν θεωρεῖ Ἀμφιτρίτην. LEONARD V. MATT, Magna Grecia, σ. 187 κέ. C. HAVELOCK, Hellenistische Kunst, σ. 209, ἀρ. 177: α' ἡμισυ τοῦ 2ου π.Χ. αἱ.

4. HELBIG⁴ 4, 10, ἀρ. 3001 (P. ZANKER), ἐξ ἀφορμῆς τοῦ κορμοῦ τῆς Νηρηίδος εἰς τὴν Ostia, τῶν μέσων τοῦ 2ου π.Χ. αἱ. Παλαιότερον ὁ Ashmole, εἰς J. D. BEAZLEY - B. ASHMOLE, Greek Sculpture and Painting, Cambridge 1932, εἰκ. 117, σ. 56, τὴν ἐπίστευε σκοπαδικήν.

5. D. OHLY, Glyptothek, σ. 94 κέ. H. KÄHLER, Seethiasos und Census; die Reliefs aus dem Palazzo Santa Croce in Rom, 1966, ὅπου ἡ παλαιότερα βιβλιογραφία. Βλ. καὶ SCHEFOLD, Essays K. Lehmann, σ. 279 κέ., καθὼς καὶ T. KRAUS, Das römische Weltreich, Berlin 1967, πίν. 173 - 174 καὶ σ. 221 κέ. (HELGA V. HEINTZE). Διαφωτιστικαὶ σχετικῶς αἱ σελίδες τοῦ Guido Kaschnitz - Weinberg, Römische Kunst II, 1961, σ. 26 κέ.

Συμφώνως πρὸς τὴν τελευταίαν, διεξοδικὴν ἔρευναν τοῦ H. Kähler, ὅστις πλὴν τῶν τεχνολογικῶν, ἐχρησιμοποίησε (διὰ τὰς πλάκας τοῦ Λούβρου) καὶ ἱστορικὰ τεκμήρια, ὑποχρεούμεθα νὰ κατέλθωμεν χαμηλότερον τῆς ἐπικρατησάσης ἄλλοτε χρονολογίας. Στηριζόμενος ἀκόμη καὶ εἰς τὸ γεγονὸς τῆς χρήσεως τοῦ μαρμάρου προτείνει ὁ H. Kähler διὰ τὰ ἀνάγλυφα τοῦ Μονάχου - Λούβρου «im grossen Umriss» τὸ β' τέταρτον τοῦ 1ου π.Χ. αἰ.¹

Εἰς τὴν ἰδίαν ἐποχὴν πρέπει νὰ ἔγινε καὶ ἡ ζωφόρος τῶν Θερμοπυλῶν, κατὰ τὸν W. Fuchs, ὅστις διέκρινε καὶ νεοαττικὴν ἐπίδρασιν². Δὲν κερδίζει βεβαίως τὸ τελευταῖον τοῦτο μνημεῖον ἀπὸ τὴν σύγκρισιν μὲ τὸ ἄλλο ἐκεῖνο τὸ προσωρισμένον διὰ τὴν μητρόπολιν, ἔργον, ἂν ὄχι Ἑλληνας γλύπτου, πάντως μαθητεύσαντος εἰς ἑλληνικὸν ἐργαστήριον, ἀξιοθέντος διὰ τοῦτο νὰ δώσῃ εἰς τὸ θέμα, εἰς τὰ σώματα στρογγυλότητα πλαστικὴν³. Νηφαλία, ἄνευ δυναμισμού, παρουσιάζεται εἰς τὸ πρῶτον βλέμμα ἡ τέχνη τῆς μικρᾶς ζωφόρου πρὸ τοῦ κοχλασμοῦ ἐκείνου τοῦ θαλασσίου στοιχείου εἰς τὴν σχεδὸν καταστρεπτικὴν ἀναταραχὴν του. Δὲν ὑπάρχει εἰς τὴν παλαιότεραν τέχνην γνωστὸν ἀνάλογον παρομοίου συνδέσμου Νηρηίδος μὲ τὸ θυμοειδέστατον κῆτος, τὸ ὁποῖον ἡδονικῶς ἀναδιπλώνει μέρος τῆς μακρᾶς οὐρᾶς του περὶ τὸ σῶμα τῆς⁴.

Ἀκόμη καὶ ἐνὸς ἄλλου ρωμαϊκοῦ ἔργου, συγχρόνου μὲ τὴν ζωφόρον Μονάχου - Λούβρου, τοῦ μαρμαρίνου ἀγγείου ἀπὸ τὸν S. Spirito τῆς Ρώμης — ἀπὸ τὰ ὀλίγα νεοαττικὰ μὲ τὸ θέμα τοῦ θαλασσίου θιάσου — ὑπολείπεται ἡ ζωφόρος μας εἰς δαιμονικότητα. Ἡ παρουσία τῆς εἰς τὸ ἀγγεῖον ἐκεῖνο ἐρμηνεύεται μὲ τὴν ἐξάρτησιν ἐκ περγαμνοῦ προτύπου, πιστεύει ὁ W. Fuchs⁵. Αἱ οὐραὶ τῶν κητῶν ὑψοῦνται μὲ πολλὰς ἀναδιπλώσεις ἐνῶ οἱ ἰχθυοκένταυροι, ἐπιθετικοί, φαίνονται ἕτοιμοι νὰ συγκρουσθοῦν.

Χαρακτηριστικὴ διαφορὰ τῆς ζωφόρου τῶν Θερμοπυλῶν ἀπὸ τὸ τελευταῖον μνημεῖον εἶναι ὅτι εἰς ἐκείνην ὅλαι αἱ μορφαὶ «πλέουν» ἐπὶ μιᾶς ἐπιφανείας καὶ ὅτι τὰ κῆτη εὐρίσκονται εἰς ἀπόστασιν τὸ ἐν ἀπὸ τοῦ ἄλλου. Εἶναι ἐκδηλὸς ἐν τούτοις ἡ ριπὴ τοῦ ἀνέμου, ἡ «φριζ» τοῦ Ζεφύρου, τὴν ὁποίαν τὸ γλαυκὸν χρῶμα θὰ ἔκαμε περισσότερον αἰσθητήν.

Στηριζόμενοι εἰς τὴν ἀπλουστευμένην ταύτην ἀπόδοσιν τῆς θαλάσσης θὰ ἐκλίνομεν πρὸς χαμηλότεραν χρονολόγησιν τῆς ζωφόρου μέχρι τῆς ἐποχῆς τοῦ Αὐγούστου, ἀφοῦ δι' ἐπαρχιακὰ ἔργα — καὶ μεταξὺ τούτων ὑποχρεούμεθα νὰ κατατάξωμεν τὴν ζωφόρον — ἐπιβάλλεται χρονολόγησις νεωτέρα τῶν μνημείων ἐκ τῆς μητροπόλεως. Ὑπάρχουν

1. KÄHLER, ἔ.δ. σ. 32.

2. FUCHS, *Neuattische Reliefs*, σ. 160, σημ. 2.

3. KÄHLER, ἔ.δ. σ. 29.

4. KÄHLER, ἔ.δ. πίν. 3b. SCHEFOLD, ἔ.δ. εἰκ. 8 καὶ τελευταῖον, P. MINGAZZINI, *Riv. Arch.* 18, 1971, σ. 80, εἰκ. 11. Περγαμνὸν πρότυπον ὑποβάλλει, ἐκτὸς τοῦ δυναμισμού καὶ ἡ γυμνὴ ὠμοπλάτη τῆς Νηρηίδος, ἥτις ἀνακαλεῖ τὴν Σελήνην τοῦ βωμοῦ τῆς Περγάμου. Ὁμοίαι εἰκόνισις τῆς Σελήνης εἰς σάρδιον τῆς Ὁξφόρδης, J. BOARDMAN, *Greek Gems*, London 1970, πίν. 1003 καὶ

σ. 371 (μὲ βιβλιογραφίαν). Βλ. καὶ τοῦ ἰδίου *Engraved Gems: The Ionides Collection*, London 1968, ἀρ. 43 (ἐδῶ μὲ κοσμικὴν φρικίαν). Τὰς παραστάσεις μορφῶν μὲ τὴν ράχιν πρὸς τὸν θεατὴν (Rückenakt) πραγματεύεται διεξοδικῶς ὁ H. MÖBIUS, *Alexandria und Rom*, Abh. Bayer. Akad. NF 59, 1964, σ. 19 κέ. Ἐκεῖ εἰς τὴν σ. 20 μνεία καὶ τῶν Νηρηίδων.

5. FUCHS, ἔ.δ. σ. 160 καὶ 162, πίν. 30b. SCHEFOLD, ἔ.δ. εἰκ. 4.

ἐν τούτοις ἐνδείξεις πηγαίας ἑλληνιστικῆς ἐμπνεύσεως: Αἱ μελωδικαὶ καμπύλαι τοῦ σώματος τῶν δύο Τριτώνων, καθὼς καὶ τοῦ ἀκράιου ἀριστερά, τοῦ βαστάζοντος τὸ ἄγγειον, ἡ στροφή τοῦ ἄνω σώματός του, ἡ ἀνατομία τοῦ στήθους του, καθὼς καὶ τῶν ράχεων τῶν δύο ἄλλων Τριτώνων, ἡ στρογγυλότης τῶν ἐλισσομένων οὐρῶν τῶν κητῶν, ὅχι ὀλιγώτερον ἢ χάρις τῶν Ἑρώτων. Καμμία δῆλωσις τοῦ βάθους εἰς τὴν διάταξιν τῶν κητῶν — ἀποκλείεται διὰ τοῦτο ὁ 2ος π.Χ. αἰὼν, μορφικὸν κατὰλοιπον τοῦ ὁποίου εἶναι ἐν τούτοις ἡ παράστασις τῆς ράχεως τοῦ πρώτου, τοῦ σαλπικτοῦ Τρίτωνος. Ἄν δὲν ἀπεδόθη μὲ ζωηρότερον τρόπον ὁ βρυχηθὺς τοῦ ἵππου, ἂν ἢ ἐπ' αὐτοῦ ὀχουμένη Νηρηὶς μόνον διὰ τοῦ συμβατικῶς δηλωθέντος ἱματίου συμμετέχει εἰς τὴν μεσημβρινήν (;) ἔξαρσιν τῆς αὔρας, ἔχει ἐν τούτοις ἡ ὅλη εἰκὼν γοητεῖαν ὅχι ἀπολύτως ἐπιγονικὴν. Ἄς σταθῶμεν ὀλίγον καὶ εἰς τὸ πρόσωπον τοῦ πρὸ τοῦ ἵππου Τρίτωνος, τὸ ἰδιαιτέρως ἀδικηθὲν ὑπὸ τοῦ σχεδίου (βλ. διὰ τοῦτο ἰδίως τὸν πίν. 11). Δὲν θὰ συναντήσωμεν εἰς νεοαττικὰ μνημεῖα ὅμοιον βλέμμα, τὸ ὁποῖον ἐδῶ, σκιασμένον ὑπὸ τοῦ βοστρύχου, περικλείει θαλασσινὸν μυστήριον καὶ γνησίως ἑλληνιστικὴν *terribilità*, οὔτε εὐρίσκομεν ἵππον ὁμοίως θυμοειδῆ μὲ τόνον ἀπαλὰς τὰς ἀνατομικὰς μεταβάσεις. Δὲν εἶναι τυχαῖον ὅτι ἐκ τῶν Ἑρωτιδέων ὁ ἐπὶ τοῦ λέοντος ὀχούμενος ἐνθυμίζει ἀγαλμάτια Ἑρακλίσκων τῆς ἑλληνιστικῆς ἐποχῆς.

Ἄν ἐσώζετο καλύτερον ἢ ἐπιφάνεια τοῦ μικροῦ ἀποτμήματος θὰ ἀπελαμβάνομεν καλύτερον τὴν εἰκόνα τῆς γυμνῆς Νηρηίδος καὶ τοῦ αὐλητοῦ Ἑρωτιδέως, ὅπως καὶ τὴν σύνδεσιν τῆς πρώτης μετὰ τοῦ ἰχθυοκενταύρου, τοῦ ἱπποτικῶς κρατοῦντος τὸ ἄκρον τοῦ ἱματίου τῆς (πίν. 8β). Ἀξίζει νὰ σταθῶμεν καὶ πάλιν εἰς τὸν ἐπὶ τοῦ λεοντομόρφου κήτους θριαμβικὸν μικρὸν ἀκροβάτην (πίν. 12), καθὼς καὶ εἰς τὴν μεστὴν χάριτος συζυγίαν τοῦ ἐπὶ τῆς ἐλάφου-κήτους Ἑρωτιδέως (πίν. 10), διὰ νὰ ἀντιληφθῶμεν ὅτι οὐδεὶς εἶναι ἐπανάληψις τοῦ ἄλλου, ἀλλὰ παρουσιάζονται ἕκαστος μὲ εἰδύλλιον ἀτομικόν.

Ἄς σημειωθῇ ὅτι πρῶτος ἐκ τῶν παλαιότερων ὁ A. M. Daniel, ἀντιθέτως πρὸς τὸν Π. Καββαδίαν, ὅστις ἐχρονολόγησε τὴν ζωφόρον εἰς τὰ τέλη τοῦ 4ου αἰῶνος, ἔδωκεν ὀρθήν, ἂν καὶ σύντομον ἐκτίμησίν της: «In movement, in its subtle contrasts, well shown in the different modelling of the torsos and the delicacy of the chiselling, it far surpasses the Munich frieze, but compared with the design of the Lycosura drapery, it is hellenistic in the sense in which the latter is not»¹.

Σχετικῶς μὲ τὴν σύνθεσιν εἶδομεν ἀνωτέρω ὅτι οὔτε αὕτη εἶναι πτωχὴ εἰς διαλογικὰς ἀνταποκρίσεις. Ἐκτὸς τοῦ κεντρικοῦ θέματος, μὲ τὸν Τρίτωνα παρασταθέντα ἐκ τῶν ὀπισθεν, ἀντιθέτως πρὸς τὴν Νηρηίδα, ἥτις εὐρίσκεται ἐπὶ πλεον εἰς πρῶτον ἐπίπεδον, ὁμοία εἶναι ἡ διάταξις τῆς Νηρηίδος καὶ τοῦ σαλπικτοῦ Τρίτωνος. Ἐσημειώσαμεν ἤδη ἀνωτέρω καὶ τὰς ἀντιθετικὰς εἰκόνας τῶν δύο ἀκράιων Τριτώνων, οἵτινες ἀνοίγουν καὶ κλείνουν τὴν πομπήν. Ὁ ὅλος θιάσος προχωρεῖ κανονικῶς πρὸς τὰ δεξιὰ.

Ἡ ἔνταξις οὕτω τοῦ ἔργου ὑπὸ τοῦ W. Fuchs (βλ. ἀνωτέρω σ. 34) εἰς τὸ β' τέταρ-

1. JHS 24, 1904, σ. 56.

τον του 1ου π.Χ. αιώνας μικράν μόνον επιδέχεται, θά ἐλέγομεν, τροποποιήσιν καὶ μᾶλλον πρὸς τὰ ἄνω. Τὴν ἐνισχύει καὶ τὸ λεπτῶς λαξευθὲν ὑπεράνω τῶν μορφῶν «κυμάτιον», διὰ τὸ ὅποιον προεβλέφθη ἀπαλὴ κοίλανσις.

Οὕτε ἀντιτίθεται εἰς τὴν χρονολόγησιν ταύτην ἡ γάνωσις, ἡ σωθεῖσα, ὅπως παρετηρήθη ἀνωτέρω, εἰς τινὰ σημεῖα. Γάνωσις ἐχρησιμοποιήθη, πρὸς τόνωσιν καὶ συντήρησιν τοῦ μαρμάρου εἰς τὸν Γαλάτην τῆς Δήλου, ἀλλὰ καὶ εἰς τὸν Σάτυρον τῆς Λαμίας, ἔργα καὶ τὰ δύο παλαιότερα τῆς ζωφόρου¹.

Διὰ τῆς Γλυπτοθήκης τὴν ζωφόρον ὑπέθεσεν ὁ H. Kähler πρότυπον σχεδιαστικόν, τὸ ὅποιον ὁ ἐκτελεστὴς ἐστάθη ἄξιος νὰ μετατρέψῃ εἰς ἐξώγλυφον ἔργον. Ἐὰν πράγματι ὑπῆρξε τοιοῦτον, ὁ γλύπτης εἰργάσθη ἀνεξαρτήτως, προχωρήσας εἰς ἀναγλυφικὴν, σχεδὸν φωτοσκιασμένην ἑξάρσιν.

Στενοτέρα ὑπῆρξεν ἡ ἐξάρτησις ἐκ τοῦ σχεδιαστικοῦ προτύπου εἰς τὴν ζωφόρον τῶν Θερμοπυλῶν, μὲ τὴν διαφορὰν ἀκόμη, ὅτι, ἔνεκα τῆς μικρότητος τοῦ μνημείου, ἡ μεταφορὰ εἰς τὸ μάρμαρον δὲν ἔγινεν, οὔτε ἐχρειάσθη νὰ γίνῃ μὲ δεξιотεχνίαν, ἐφάμιλλον τοῦ μεγαλύτερου ἔργου.

Ὀλίγον ἀργότερον γλύπτης τῆς Ρώμης ἐτόλμησε νὰ δώσῃ εἰς τὴν εἰκόνα τοῦ Τρίτωνος καὶ τῆς Νηρηίδος ἔμφασιν θεαματικὴν, νὰ ἀποδώσῃ «ζωγραφικῶς» τῶν κυμάτων τὸν στροβιλισμόν, νὰ ἐξάρῃ μελοδραματικῶς τὴν ἐκρηκτικὴν χειρονομίαν. Ἐγίνε τοῦτο εἰς τὸ σύνταγμα Ἰπποκενταύρου καὶ Νηρηίδος τοῦ Μουσείου τοῦ Βατικανοῦ². Εἶναι τὸ τέλος μιᾶς θεματογραφίας κυριαρχησάσης καθ' ὅλην τὴν ἑλληνιστικὴν ἐποχὴν, μέχρις ἐνὸς σημείου καὶ ἀθέλητος παρωδία του. Χλευαστικὸς πρέπει νὰ ἴστατο ὁ ἐλλαδικὸς θεατὴς πρὸ τῆς ἡχηρᾶς ταύτης ἐκμεταλλεύσεως ἐνὸς ὠραίου παλαιοῦ εἰδυλλίου.

Τὰ μνημεῖα, τὰ ὁποῖα προσφέρονται πρὸς σύγκρισιν ὡς πρὸς τὰ θέματα μὲ τὰς μορφὰς τῆς ζωφόρου τῶν Θερμοπυλῶν, ἀνάγονται εἰς πολὺ νεώτερον αἰῶνα, εἶναι δὲ ταῦτα αἱ μαρμαρίναι σαρκοφάγοι τοῦ 2ου π.Χ. αἱ.

Διὰ τὸ θέμα λ.χ. τῆς γυμνῆς, νωχελῶς ἐξηπλωμένης Νηρηίδος παρατηρεῖ ὁ A. Rumpf ὅτι ἤδη ἀπὸ τοῦ 4ου π.Χ. αἱ. παρίστανται αἱ Νηρηίδες κολυμβῶσαι πλησίον τοῦ κήτους ἢ ἐξηπλωμέναι ἐπὶ τῆς ράχεώς του³. Κανονικὴ εἶναι ἐν τούτοις ἐπὶ τῶν μνημείων ἐκείνων ἡ ἄλλη παραλλαγή, μὲ τὴν γυμνὴν ἢ ἡμίγυμνον Νηρηίδα, καθημένην μὲ ὀρθιον τὸ ἄνω σῶμα ἐπὶ τῆς ράχεως τοῦ Τρίτωνος ἢ τοῦ κήτους⁴. Διὰ τῆς μιᾶς

1. Χαριστήριον εἰς Ἀ. Κ. Ὀρλάνδον, Α', σ. 185 (ὅχι στίλβωσις, ὁ ἐπίπαγος εἰς τὰ ἀγάλματα τῆς ἐποχῆς τῶν Ἀντωνίων). Σ. ΚΑΡΟΥΖΟΥ, Συλλογὴ γλυπτῶν, σ. 167, ἀρ. 247.

2. HELBIG⁴ 176, ἀρ. 100 (v. STEUBEN). MINGAZZINI, ἔ.ἀ. σ. 81, εἰκ. 12. FUCHS, Die Skulptur der Griechen, σ. 379, εἰκ. 420. Ἀναλυτικὴ ἡ περιγραφὴ (μὲ καλὴν ἀπεικόνισιν) ὑπὸ τοῦ W. H. SCHUCHHARDT, Die Epochen der griechischen Plastik, Baden-Baden 1959, σ. 128, εἰκ. 103.

3. RUMPF, ἔ.ἀ. σ. 118 κέ. Πρβ. EAA 5, σ. 421 κέ. (SICHTERMANN). Ὁ V. LORENTZ εἶχε παρατηρήσει ὅτι ἤδη ἀπὸ τοῦ τελευταίου τετάρτου τοῦ 5ου αἰῶνος ἀρχίζουν αἱ Νηρηίδες νὰ ἱππεύουν ὅχι μόνον ἐπὶ δελφίνων, ἀλλὰ καὶ ἐπὶ Ἰπποκενταύρων καὶ ἄλλων κητῶν (RM 52, 1957, σ. 172, σημ. 2). Τὴν σχέσιν τῶν δελφίνων μὲ τὴν μουσικὴν τονίζει ὁ LESKY, Thalatta, σ. 106.

4. RUMPF, ἔ.ἀ. σ. 9, εἰκ. 15, σ. 24, εἰκ. 36, σ. 28 κέ., εἰκ. 42 - 44. Διὰ τὰς ἀρχαιοτέρας παραστάσεις Τριτωνίδων βλ. RUMPF, ἔ.ἀ. σ. 110 κέ.

χειρὸς στηρίζεται ἐπ' αὐτοῦ, ἐνῶ συγκρατεῖ διὰ τῆς ἄλλης ἀνεμιζόμενον ἱμάτιον. Τὰ κύματα, ἐλικωτὰ ἢ ρέοντα, παριστάνονται μὲ τρόπον συμβατικὸν καὶ σχεδὸν πάντοτε γραμμικά. Δὲν συναντῶμεν μεταξὺ τῶν σχετικῶν θεμάτων ἐπὶ τῶν σαρκοφάγων παρόμοιον μὲ τὸ ἐπὶ τοῦ μικροτέρου, διαβεβρωμένου ἀποτμήματος τῆς ζωφόρου, τὸ ὁποῖον ἀναδεικνύεται καὶ μὲ τὴν συσχέτισιν ταύτην ὡς ἀπ' εὐθείας καταγόμενον ἐκ λεπτοῦ εὐρήματος καλλιτέχνου τῆς ἐλληνιστικῆς ἐποχῆς. Αἱ ἐπὶ τῶν νώτων τῶν κητῶν ἢ Τριτώνων καθήμεναι Νηρηίδες, τυπικῶς ἐπαναλαμβάνονται ἐπὶ τῶν σαρκοφάγων, μαρτυροῦν τὴν πτωχὴν ἔμπνευσιν τῶν πλείστων λιθοργῶν των. Ὅταν ὁμως συμβαίνει, ὅπως ἐπὶ τῆς στενῆς πλευρᾶς σαρκοφάγου τῆς Bocca di Leone, νὰ φουᾷ ὁ Τρίτων θυμοειδῶς τὴν κόγχην - σάλπιγγα, πρέπει ἡ εἰκὼν αὕτη νὰ ἀνάγεται εἰς ἐλληνιστικόν, ἂν ὅχι εἰδικῶς εἰς περγαμηνὸν πρότυπον¹.

Ἡ συχνὴ παρουσία ἐπὶ τῶν σαρκοφάγων ὁμοίου σαλπιγκτοῦ Τρίτωνος, ἀγενείου ἢ γενειοφόρου, δὲν εἶναι ἄσχετος μὲ τὸν μῦθον διὰ τὸν ἐταῖρον τοῦ Ὀδυσσέως καὶ κατόπιν σαλπιγκτὴν ἐπὶ τοῦ πλοίου τοῦ Αἰνείου, τὸν Μισσηνόν. Ἡττηθεὶς ὁ ὑπερφίαλος εἰς τὸν μουσικὸν ἀγῶνα μὲ τὸν Τρίτωνα, κατεποντίσθη ὑπ' αὐτοῦ ἐντὸς τῆς θαλάσσης. Τὸ παρὰ τὴν Κύμην, εἰς τὴν δυτικὴν ἀκτὴν τῆς Ἰταλίας, ἀκρωτήριον Μισσηνὸν ἦτο ἐπώνυμον τοῦ ἀτυχοῦς ἐκείνου μυθικοῦ σαλπιγκτοῦ².

Εἶναι πολὺ γνωστὴ ἡ γονιμοποιὸς ἐπίδρασις τὴν ὁποίαν ἤσκησαν αἱ σαρκοφάγοι ἐπὶ τῶν καλλιτεχνῶν τῆς Ἰταλικῆς Ἀναγεννήσεως, ὥστε περιττεῖται ἡ ἀπασχόλησίς μας μὲ τὸ ζήτημα τοῦτο. Περιοριζόμεθα μόνον νὰ προσθέσωμεν εἰς τὰ σχέδια τῶν καλλιτεχνῶν ἐκείνων τὰ ἐμπνευσμένα ἐκ τοῦ θαλασσίου θιάσου, τὰ συγκεντρωθέντα ὑπὸ τοῦ A. Rumpf, μεταφέροντες ἐκ σχετικοῦ δημοσιεύματος, ἐν ἐκ τῶν διαυγεςτέρων (εἰκ. 2). Προέρχεται ἐκ τῆς χειρὸς ἀγνώστου ζωγράφου τῶν ἀρχῶν τοῦ 16ου αἰῶνος, τῆς ρωμαϊκῆς σχολῆς καὶ εὕρισκετο εἰς τὴν συλλογὴν τῶν ἀνακτόρων Windsor.

Μὲ θαυμαστὸν τρόπον ἔγινεν ἡ μεταφορὰ ἐκ τῆς πιθανώτατα ἀμούσου λαξεύσεως τοῦ προτύπου εἰς τὰ παλλόμενα ἀπὸ ζωικὴν ὁρμήν, περιτέχνως φωτοσκιασμένα σώματα τῶν Τριτώνων καὶ Νηρηίδων. Ἀκόμη καὶ τὸ σχεδὸν αἰωρούμενον ἱμάτιον ὑπεράνω τῆς μιᾶς ἐξ αὐτῶν δὲν εἶναι ὁ συνήθης τύπος τῶν σαρκοφάγων· ἔχει ἀποκτήσει κοιλότητα πλήρη ἀέρος, ὥσει ἀσκοῦ. Ἔργα τοῦ Ραφαήλ ἀνακαλεῖ ἡ αἰσθησιακὴ στρογγυλότης τῶν σωμάτων, καθὼς καὶ ἡ ἱκανότης τοῦ καλλιτέχνου εἰς τὴν σύνδεσιν τῶν μορφῶν, ἥτις πολὺ ἀπέχει ἀπὸ τὴν ἀνιερὰν συγκεντρωσίν των ἐπὶ τῶν πλείστων σαρκοφάγων³.

1. RUMPF, ἔ.ἀ. πίν. 16, 2 καὶ σ. 19, εἰκ. 30. Τρίτων μὲ κόπην-οἶακα, ἀλλά, παραδόξως καὶ μὲ ὄφεις ἐπὶ τῆς κεφαλῆς του εἰς τὸ χαλικωτὸν δάπεδον οἰκίας τῆς Ρόδου, AAA VI, 1973, σ. 120, εἰκ. 9 (ΓΡΗΓ. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΠΟΛΙΣ).

2. ΣΤΡΑΒΩΝ Ε 6. Αἰνείας σ. 166 κέ. ROSCHER, Myth. Lex. II², 3026. A. MAIURI, I Campi Flegrei, Roma 1949, σ. 95 κέ. Πρβ. ΜΟΣΧΟΥ, Εὐρώπην, στίχ. 123 - 124: Τρίτωνες πάντοιο βαρύθροοι ἀλτήρες, / κό-

χλοισιν ταναοῖς γάμου μέλος ἠπύοντες. Βλ. καὶ κατωτέρω σ. 43, σημ. 2.

3. PHYLLIS P. ROBER, Seathiasos in the Renaissance ἐν Essays K. Lehmann, σ. 44, εἰκ. 2. Ἐκεῖ, σ. 46 κέ. καὶ εἰκ. 6, τὸ ἐνδιαφέρον ἀνάγλυφον τοῦ Giuliano da Sangallo, ἐμπνευσμένον ἀπὸ ὁμοίον θέμα σαρκοφάγου (1489). Δὲν εἶμαι εἰς θέσιν νὰ γνωρίζω τὰ νεώτερα τυχόν δημοσιεύματα τὰ σχετικὰ μὲ τὸν θαλάσσιον θίασον εἰς ἔργα τῆς Ἀναγεννήσεως.

Δύο δεκαετίες αργότερον, τὸ 1514, ἐπέτυχεν ὁ Ραφαήλ εἰς τὴν γνωστὴν τοιχογραφίαν τῆς Villa Farnesina νὰ δώσῃ τὴν ἀποθέωσιν τοῦ θαλασσίου θιάσου. Ἐκτὸς τῆς συχνάκις τονισθείσης ἐπιδράσεως σχετικῆς εἰκόνας τοῦ Φιλοστράτου, καθὼς καὶ Λατίνων ποιητῶν, παρωρμήθη ἀναμφιβόλως καὶ ὁ Ραφαήλ ἀπὸ τοὺς θαλασσίους θιάσους τῶν ἀρχαίων σαρκοφάγων, τὰς ὁποίας ἦτο εὐκολὸν νὰ ἴδῃ εἰς τὰς ἐπαύλεις, τὰς αὐλὰς, τὰ μοναστήρια τῆς Ρώμης. (Διὰ τὸ θέμα τῆς Farnesina ἐκ τῶν γοητευτικωτέρων μένει πάντοτε ἡ περιγραφὴ τοῦ A. v. Salis, *Antike und Renaissance*, σ. 210 κέ.)

Εἰκ. 2. Θαλάσσιος θιάσος εἰς σχέδιον Ἰταλοῦ ζωγράφου τοῦ 16ου αἰῶνος (Windsor, Βασιλικὴ Βιβλιοθήκη).

Ἐνῶ ἡ ἐμφάνισις τῶν σαρκοφάγων συνεδέθη ἄνευ ἀντιρρήσεων μὲ τοὺς νέους τρόπους ταφῆς κατὰ τὸν 2ον μ.Χ. αἰ., μὲ τὴν βαθεῖαν θρησκευτικὴν ἀλλαγὴν τῶν πνευμάτων, ἥτις, εἰς τὸν αἰῶνα τοῦ Ἀδριανοῦ ἐκυρίευσεν τοὺς ἀνθρώπους εἰς τὴν ρωμαϊκὴν Οἰκουμένην¹, πολλὰς καὶ ζωηρὰς συζητήσεις προεκάλεσεν ἡ ἔννοια, τὸ κρυπτόν ἢ μὴ νόημα τοῦ θαλασσίου θιάσου. Ἦδη ἀπὸ τοῦ 17ου αἰῶνος ὁ Buanarotti, ἀργότερον ὁ Bachhofen καὶ εἰς τὰς τελευταίας δεκαετηρίδας ὁ Fr. Cumont διέγνωσαν εἰς τὸ θέμα τοῦτο ἐσχατολογικὸν περιεχόμενον: αἱ Νηρηίδες, οἱ Τρίτωνες καὶ τὰ κήτη ὑπαινίσσονται τὸ ταξίδιον τῶν νεκρῶν διὰ μέσου τοῦ Ὠκεανοῦ, μέχρι τῶν νήσων τῶν Μακάρων, ὅπου θὰ ζήσουν αἰωνίως μετὰ τῶν Εὐσεβῶν².

Πολέμιος τῆς ἀντιλήψεως ταύτης ἐστάθη παραδόξως ὁ A. Rumpf εἰς τὴν μνημειακὴν ἔκδοσιν τῶν σαρκοφάγων μὲ θαλάσσιον θιάσον. Ὁδηγηθεὶς ἀπὸ ἓνα ἐπίμονον ὀρθολο-

1. W. TECHNAU, *Kunst der Römer*, Berlin 1940, σ. 236 κέ.

2. Τὴν παλαιότεραν βιβλιογραφίαν ἔδωσαν οἱ B. ANDREAE, *Studien zur römischen Grabkunst*, Heidelberg 1963, σ. 151 κέ., A. BRANDENBURG καὶ H. SICHTERMANN (βλ. κατωτέρω σ. 40, σημ. 4) καὶ FR. CUMONT,

Recherches sur le symbolisme funéraire des Romains, Paris 1966 (σ. 147 κέ.). Εἰς τὰ ρωμαϊκὰ μνημεῖα τῆς ἀδριανείου ἐποχῆς κατατάσσεται καὶ τὸ σανδάλιον τοῦ κολοσσικοῦ ποδός, ἐξ ἀκρολίθου ἀγάλματος, μὲ θαλάσσιον θιάσον (Μουσεῖον τῶν Conservatori: HELBIG⁴ II, ἀρ. 1526, πιθανῶς ἐξ ἀγάλματος τῆς Ἰσιδος).

γισμὸν ἡρνήθη, ὅχι ἄνευ σοβαρῶν ἐπιχειρημάτων, πᾶσαν ὑπερβατικὴν ἔννοιαν εἰς τὰ θέματα τῶν ἀναγλύφων τούτων¹. Ριζικῶς διεφώνησαν μὲ τὸν A. Rumpf, ἐκτὸς τοῦ Fr. Cumont εἰς τὸ κλασσικὸν σύγγραμμά του, ὁ K. Meuli εἰς τὸν ὑπομνηματισμὸν τῆς ἐκδόσεως τῶν ἔργων τοῦ J. J. Bachhofen, καθὼς καὶ μὲ διεξοδικωτέραν ἀνάπτυξιν ὁ B. Andreae εἰς γνωστὸν βιβλίον του². Προδρομικὸν διὰ τὴν μεταπολεμικὴν ἔρευναν ὑπῆρξεν ἐν τούτοις τὸ ἄρθρον τοῦ Otto Walter, ὅστις ἐτόλμησε νὰ προβάλῃ σοβαρὰς ἀντιρρήσεις εἰς τὴν ἄρνησιν τοῦ A. Rumpf³.

Ἀξιομνημόνευτος εἶναι ἐκτὸς τῶν ἄλλων καὶ ἡ παρατήρησις του ὅτι, ἂν ὁ Βιργίλιος καὶ οἱ ἄλλοι ποιηταὶ τῆς Ρώμης, ὅσοι ἔδωσαν ὑπερβατικὴν ἔννοιαν εἰς τὸν θαλάσσιον θίασον, ἐμιμήθησαν ἑλληνικὰ πρότυπα, ἔγινε τοῦτο δυνατόν διότι τοιαύτας ἀντιλήψεις «τὰς παρέλαβον οὗτοι μαζὶ μὲ ὅλην τὴν ἑλληνικὴν φιλοσοφίαν καὶ ἐσχατολογία». Τὴν μνείαν τῶν Ἡλυσίων — Fortunatorum Insulae λέγονται εἰς τοὺς Λατίνους συγγραφεῖς — ὑπενθυμίζει εὐστόχως καὶ ὁ B. Andreae⁴.

Δὲν ἔλλειψαν καὶ ἄλλαι φωναὶ βοηθητικαὶ τῶν ἀπόψεων τούτων. Σημαντικὴ συμβολὴ ὑπῆρξεν ἡ κατηγορηματικὴ ἐρμηνεία τοῦ Lullies τῶν μικρῶν πηλίνων θαλασσίων ὄντων ἐκ ξυλίνων σαρκοφάγων τοῦ Τάραντος, παλαιότερων αὐτῶν τοῦ 4ου π.Χ. αἰ., ὡς συνδεομένων «μὲ τὴν ἀντίληψιν δι' ἀνυψωμένην ὑπαρξιν καὶ μὲ τὸ ταξίδιον τῆς ψυχῆς διὰ τοῦ Ὠκεανοῦ εἰς τὰς νήσους τῶν Μακάρων»⁵.

Ὡς ἐνδειξιν ὅτι ἤδη ἀπὸ τοῦ 5ου αἰ. παρέστησεν ἡ τέχνη τὸ ταξίδιον τοῦτο ἐθεωρήσαμεν ἄλλοι τὴν μελανόμορφον λήκυθον τοῦ Βερολίνου, τοῦ ζωγράφου τῆς Ἀθηνᾶς, μὲ τὴν ὄνειρευτὴν εἰκόνα τοῦ Ὑακίνθου — ἐνὸς «θνήσκοντος θεοῦ» ὅστις διασχίζει ἐπὶ τοῦ κύκνου τοῦ τὸν Ὠκεανόν⁶. Παρομοίαν εἰκόνισιν ἡμιθέων ἡρώων δικαιοῦμεθα νὰ συμπεράνωμεν καὶ δι' ἔργα τῆς μνημειακῆς ζωγραφικῆς.

Περὶ σφόδρον ἀδιαφιλονίκητος εἶναι ἡ ὑπερβατικὴ ἔννοια τῶν Νηρηίδων ἐπὶ τῶν ἰταλιωτικῶν μνημείων. Ὅταν ἐπὶ ἀπουλικῷ ἀμφορέως τοῦ Ruvo παρεστάθῃ ζώνη Νηρηίδων ὑπὸ τὸν ἐπιτάφιον ναῖσκον, ὁ ὑπαινιγμὸς διὰ τὴν συνοδείαν πέραν τοῦ Ὠκεανοῦ δὲν ἐπιδέχεται συζήτησιν⁷. Παρομοίαν σημασίαν περικλείει, ὑπογραμμίζει ὁ E. Langlotz, καὶ ἡ ἐπὶ κήτους ὀχουμένη Νηρηὶς τοῦ καλύμματος πυξίδος ἐκ τάφου τῆς Canosa⁸.

Ἐνδεικτικὴ τῆς χρησιμοποίησεως, θὰ ἐλέγομεν ἀναβιώσεως, εἰς ρωμαϊκὰ μνημεῖα ἡλυσιακῶν θεμάτων εἶναι ἡ σκηνὴ καρπολογίας ἐπὶ σαρκοφάγου εἰς Velletri⁹. Παρομοία ἔχει παρασταθῇ ἐπὶ τῆς βάσεως ἐπιταφίου μαρμαρίνου ἀγγείου εἰς τὸ Ἑθνικὸν Μουσεῖον, ἐκ τῶν ὠραιότερων ἀναγλύφων τοῦ β' ἡμίσεος τοῦ 5ου π.Χ. αἰῶνος. Ἡ

1. RUMPF, ἔ.ἀ. σ. 131 κέ.

2. Βλ. ἀνωτέρω σ. 38, σημ. 2.

3. ΑΕ 1953 - 54, Α' Μελέται, σ. 81 κέ.

4. ANDRAE, ἔ.ἀ. σ. 134. Πρβ. ἐκεῖ εἰς τὴν εἰκ. 72, 1 (κάλυμμα σαρκοφάγου).

5. R. LULLIES, Vergoldete Terrakotta-Appliken aus Tarent, Heidelberg 1962, πίν. 6, 1 - 2, πίν. 30 - 31 καὶ σ. 77 κέ. Ὅμοια ἐρμηνεία ἐν Lexikon der alten Welt, 3127, λ. Triton. Βλ. καὶ CH. PICARD, Revue de

l'Histoire des Religions 103, 1931, σ. 5 κέ. Ἐπίσης I. JUCKER, Mus. Helvet. 16, 1959, σ. 67.

6. «Κέρνος»: Τιμητικὴ προσφορὰ στὸν καθηγητὴ Γ. Μπακαλάκη, Θεσσαλονίκη 1972, σ. 70, πίν. 25.

7. SICTERMANN, Griechische Vasen in Unteritalien, πίν. 112 - 113 καὶ τὴν ἀμέσως ἐπομένην σημείωσιν.

8. Βλ. ἀνωτέρω σ. 33, σημ. 3.

9. ANDRAE, ἔ.ἀ. πίν. 26, 2.

παρουσία του Έρμου ψυχοπομποῦ ἐπὶ τῆς μιᾶς στενῆς πλευρᾶς στηρίζει τὴν ἐρμηνείαν ταύτην¹.

Παρόμοια θέματα, ὅπως καὶ τὸ θέμα τοῦ θαλασσίου θιάσου, πρέπει νὰ ᾔσαν διαδεδομένα εἰς μὴ ἀττικά ἐπιτάφια μνημεῖα τῆς ἐλληνιστικῆς ἐποχῆς· ἂν δὲν ἐσώθησαν ὀφείλεται εἰς τὸ ὅτι αὐτὰ κυρίως εὔρον ὄρθια οἱ Ρωμαῖοι κατὰ τὸν 2ον π.Χ. αἰῶνα καὶ τὰ ἐσύλησαν ἀδιστάκτως. Τὴν εἰκόνα δύο Τριτῶνων σαλπικτῶν κάτωθεν τῆς μορφῆς τοῦ νεκροῦ ἐπὶ ἐπιταφίας στήλης τοῦ Πειραιῶς, ὀρθῶς ἡρμήνευσεν ὁ Fr. Cumont ὡς συμβολικὴν τοῦ τελευταίου ταξιδίου του². Παρ' ὅλας τὰς ἐνδείξεις ταύτας, κατόπιν μάλιστα τῶν ἐπιχειρημάτων τοῦ B. Andreae εἰς τὸ ἄνωτέρω μνημονεθὲν σύγγραμμά του, θὰ ἐνόμιζέ τις ὅτι εἶχε πλέον περατωθῇ ἡ συζήτησις.

Ἀπροσδόκητον ὑπῆρξε διὰ τοῦτο ὅτι ἐνεφανίσθη τὰ τελευταῖα ἔτη ὁ Brandenburg, διὰ νὰ ὑποστηρίξῃ τὴν παλαιὰν θέσιν τοῦ A. Rumpf καὶ μάλιστα πεισματικῶς, ἴσως ὅχι καὶ χωρὶς προκατάληψιν³. Δὲν θὰ σταθῶμεν ἐδῶ εἰς τὸ πλούσιον ἄρθρον του, καθὼς καὶ εἰς τὴν ἐπιμελέστατα συλλεγεῖσιν ἀφθονον τεκμηρίωσιν, ἀλλὰ θὰ περιορισθῶμεν νὰ παραπέμψωμεν εἰς τὸν ζωντὸν ἀντίλογον τὸν ὁποῖον προεκάλεσεν ἡ παλινδρομήσις αὕτη.

Τὴν ἐσχατολογικὴν ἔννοιαν τοῦ θαλασσίου θιάσου ὑπεστήριξαν ἀμέσως κατόπιν ὁ Sichtermann, καθὼς καὶ ὁ καλύτερος γνώστης τῶν σαρκοφάγων μετὰ τὸν G. Rodenwaldt, ὁ F. Matz⁴. Ἐπιμένων ὁ πρῶτος εἰς τὸν συμβολισμόν τοῦ θιάσου ἐκφράζει εἰς ἐπίλογον τὴν θλίψιν του διὰ τὴν προσπάθειαν τῆς ἀναβιώσεως τῆς ἀμφισβητουμένης θεωρίας ἐνὸς ἐκ τῶν σπουδαίων παλαιότερων ἀρχαιολόγων⁵.

Σημαντικὸν ἐπιχείρημα ἐκ τῶν μνημείων προσέφερεν ὁ F. Matz εἰς τὴν ἄνωτέρω μελέτην του, ἐπιστήσας τὴν προσοχὴν ἐπὶ τῆς παρουσίας τῶν Τριτῶνων ὅχι μόνον εἰς τὴν ἐπιταφίαν στήλην τοῦ Πειραιῶς, ἀλλὰ καὶ εἰς ἄλλα μνημεῖα παλαιότερα τῶν σαρκοφάγων. Ἡ ὑπ' αὐτοῦ εἰκονισθεῖσα ἐπίστεψις νεκρικοῦ βωμοῦ ἀπὸ τὴν νεκρόπολιν τοῦ Albino ἀνάγεται, ὅπως ἀπέδειξεν, εἰς τὸν 1ον μ.Χ. αἰ. Τὴν προτομὴν τῆς νεκρᾶς πλαισιώνουν οἱ κρατοῦντες ταύτην δύο Τρίτωνες⁶.

Ἐπικαλεῖται ἀκόμη ὁ F. Matz, μεταξὺ ἄλλων καὶ παλαιότερα μνημεῖα τῆς ἐλληνιστικῆς ἐποχῆς, ἐκ Βιθυνίας καὶ Προύσης⁷.

1. Ἐθνικὸν Μουσεῖον ἀρ. 4502. Σ. ΚΑΡΟΥΖΟΥ, Συλλογὴ γλυπτῶν, σ. 47. Ἀναμένεται ἡ δημοσίευσις τοῦ ἀγλαοῦ τούτου μνημείου ἀπὸ τὸν εὐρέτην Εὔθ. Μαστροκόσταν. Παρόμοιον θέμα εἰς λοκρικὸν πίνακα τῆς Heidelberg, RM 60/61, 1953-1954, πίν. 20 καὶ 62. (B. NEUTSCH). Ὁ W. FUCHS, Skulptur der Griechen, σ. 513, εἰς τὴν εἰκ. 598, ἐρμηνεύει τὴν παρομοίαν σκηνὴν τοῦ πίνακος ἐκ Λοκρῶν εἰς τὸ Ρήγιον, ὡς καρπολογίαν τῶν Ἑσπερίδων.

2. FR. CUMONT, Symbolisme funéraire, σ. 147 κέ., εἰκ. 19. AM 13, 1888, σ. 377 κέ., πίν. 4 (A. BRÜCKNER). Τρίτωνες σαλπικταὶ ἐπὶ νεκρικοῦ μνημείου, FR. CUMONT, ἔ.ἀ. σ. 167, σημ. 1 καὶ πίν. 12, 2-3.

3. JdI 82, 1967, σ. 165 κέ.

4. JdI 85, 1970, σ. 224 κέ. (H. SIGHTERMANN). AA 86, 1971, σ. 104 κέ. (F. MATZ). Τὸν συμβολισμόν τοῦ θιάσου εἶχεν ἐπισημάνει καὶ ὁ K. SCHEFOLD, Römische Kunst als religiöses Phänomen, München 1964, σ. 64 κέ.

5. H. SIGHTERMANN, ἔ.ἀ. σ. 237, σημ. 70: «Es wäre bedauerlich, wenn in der Rumpf-Schule gerade dieses Erbteil des Meisters, das, wenn es schon zur Anwendung gelangen soll, wie nichts anderes meisterliche Formulierung und Souveränität verlangt, weiterleben sollte».

6. F. MATZ, ἔ.ἀ. σ. 106, εἰκ. 12.

7. Αὐτόθι εἰκ. 13-14, εἰς σ. 108, ὅπου μνημονεύονται καὶ ἐπιτάφια μνημεῖα τῆς ἐλληνιστικῆς ἐποχῆς.

Περισσότερον πειστικοὶ θὰ ἦσαν ἂν ἀνεφέροντο οἱ ἐρευνηταὶ εἰς ἓν παλαιότερον σπηλαιολογικὸν μνημεῖον, τοῦ 2ου π.Χ. αἰ. ἐκ τῆς περιφερείας, ἐπιβλητικὸν καὶ μὲ τὰς διαστάσεις του. Ἡ βαρεῖα καὶ ὑψηλὴ ἐπιτυμβία στήλη τοῦ Κριτολάου, εὔρημα τοῦ Γ. Σωτηριάδη παρὰ τὴν αἰτωλικὴν κωμόλιν Γαβαλοῦ, ἄλλοτε εἰς τὸ Ἐθνικὸν Μουσεῖον, εἶναι σήμερον ἐκτεθειμένη, μαζὶ μὲ μίαν παρομοίου τύπου, εἰς τὸ Μουσεῖον τοῦ Ἀγρινίου. Ἄν καὶ εἶχε συντόμως περιγραφῇ ὑπὸ τοῦ Ch. Picard, πρῶτην φορὰν ἀπεικονίσθη ὑπὸ τοῦ H. Möbius, μὲ καλὰς λεπτομερειακὰς φωτογραφίας¹.

Εἶναι ἔργον ἀξιόλογον μὲ καλὴν λάξευσιν καὶ σπάνιότατον διὰ τὰ θέματά του. Ὑπεράνω κλάδου δρυός, ἐπίσης ἀνάγλυπτον εἶναι τὸ ὄνομα τοῦ νεκροῦ: Κριτολάου. Ὅριζοντία ἐξοχὴ ἀνωτέρω χωρίζει τὸ ὑπὸ τὸ γεῖσον ζευγὸς Τρίτωνος ὑψώνοντος λίθον ἐναντίον θαλασσίου δράκοντος. Τὸ κέντρον τοῦ ἀετώματος, ὑπεράνω καλῶς φωτοσκιασμένης σειρᾶς γεισοπόδων καὶ κυματίων κατέχει φοβερὰ Σκύλλα, ἥτις ἐπιτίθεται μὲ κόπην ἐναντίον ἀνθρωπίνου ὄντος, ἀναδυομένου μὲ τμήμα τοῦ ἄνω σώματός του ὑπεράνω τῆς θαλάσσης.

Εὐστόχως ὁ H. Möbius παρατήρησεν ὅτι ὁ ἰταλιωτικὸς τύπος τῆς Σκύλλης, ὅστις ἀπαντᾷ ἐπὶ ἀετωμάτων ναύσκων τοῦ Τάραντος, προσφέρει νέαν πολύτιμον ἔνδειξιν διὰ τὴν ἰταλιωτικὴν ἐπίδρασιν ἐπὶ τῶν σπηλῶν τῆς δυτικῆς Ἑλλάδος. Κερδίζομεν ἐπὶ πλέον μὲ τὴν παρουσίαν ταύτης θαλασσίων δαιμόνων εἰς ἐπιτυμβίαν στήλην τοῦ 2ου π.Χ. αἰ. ἐν εἰσέτι σημαντικὸν τεκμήριον διὰ τὸν ὑπερβατικὸν συμβολισμὸν τοῦ θαλασσίου θιάσου ἐπὶ τῶν ἑλλαδικῶν ἐπιτυμβίων μνημείων τῆς ἐποχῆς.

Πόσον ριζωμένος ἦτο εἰς τὴν Δύσιν ὁ μῦθος τοῦ Ὠκεανοῦ καὶ τῶν νήσων τῶν Μακάρων εἰς τοὺς προαυτοκρατορικοὺς χρόνους μαρτυρεῖται ἀπὸ τὸ σποραδικῶς μόνον μνημονευόμενον ὑπὸ τῶν ἐρευνητῶν συναρπαστικὸν ἐπεισόδιον, τὸ παραδοθὲν κυρίως ὑπὸ τοῦ Πλουτάρχου. Ὁ Σερτώριος εἶχε διέλθει τὸν πορθμὸν τῶν Γαδεύρων, ὀλίγον ἔξω τῶν ἐκβολῶν τοῦ Βαίτιος: Ἐνταῦθα ναῦται τινες ἐντυγχάνουσιν αὐτῷ, νέον ἐκ τῶν Ἀτλαντικῶν νήσων ἀναπεπλευκότες, αἱ δύο μὲν εἰσὶ, λεπτῶ παντάπασιν πορθμῶ διαιρούμεναι, μυρίους δ' ἀπέχουσαι Λιβύης σταδίους καὶ ὀνομάζονται Μακάρων. Ἀκολουθεῖ ἡ περιγραφὴ τῶν μετρίων ὄμβρων, τοῦ ἀλύπου ἀέρος, τῶν πελαγίων ἀνέμων, τῆς καρποφόρου γῆς, ὥστε μέχρι τῶν βαρβάρων δεῖχθαι πίστιν ἰσχυράν, αὐτόθι τὸ Ἠλύσιον εἶναι πεδίον καὶ τὴν τῶν εὐδαιμόνων οἴκησιν, ἣν Ὁμηρὸς ὕμνησε. Ταῦθ' ὁ Σερτώριος ἀκούσας, ἔρωτα θαυμαστὸν ἔσχεν οἰκῆσαι τὰς νήσους καὶ ζῆν ἐν ἡσυχίᾳ τυραννίδος ἀπαλλαγείς καὶ πολέμων ἀπάντων. (Βίος Σερτωρίου Η καὶ Θ)²

Ἀφοῦ καὶ διὰ τῶν ἐλληνιστικῶν μνημείων ἐξασφαλίζεται ἡ ἐσχατολογικὴ σημασία τοῦ θαλασσίου θιάσου, γίνεται πιθανὸν ὅτι καὶ εἰς τὴν ζωφόρον τῶν Θερμοπυλῶν οἱ Τρίτωνες καὶ αἱ Νηρηίδες μαζὶ μὲ τοὺς Ἑρωτας δηλοῦν τὴν ἀπόδρασιν (Entrü-

1. CH. PICARD καὶ F. COURBY, Recherches archéologiques à Stratos, Paris 1924, σ. 113 κέ. H. MÖBIUS, Ornamente der griechischen Grabstelen², München 1968, σ. 68, πίν. 60c-61.

2. Βλ. καὶ ΣΑΛΛΟΥΣΤΙΟΥ, Ἱστορίαι I, 100 - 103.

ROSCHER, Myth. Lex., 1200. Ἄς μὴ λησμονῇται ὅμως καὶ τοῦ E. RHODE (Psyche, ἰδίως σ. 369 κέ.) ἡ στοχαστικὴ ἐπισκόπησις, ἀπὸ τὴν ὁποῖαν ὅμως λείπει ἡ μνεία τοῦ θαλασσίου θιάσου.

kung) δια τοῦ Ὠκεανοῦ τοῦ νεκροῦ, εἰς τὸν ὁποῖον — ἀγόμεθα οὕτω νὰ συμπεράνωμεν — εἶχεν ἀφιερωθῇ τὸ μνημεῖον τοῦτο.

Διὰ τὸ εἶδος ὅμως τοῦ μνημείου, διὰ τὸν ἀρχικὸν προορισμὸν τοῦ δὲν ἔχουν ἀναρωτηθῇ οἱ ἀρχαιολόγοι. Αἱ μικραὶ διαστάσεις τοῦ ἀποκλείουν ὅτι ἀνῆκεν εἰς ναόν, εἶναι δὲ ἐντελῶς ἀπίθανον νὰ ἐκόσμηι τὸ ἴδιον κτήριον τὸ ὁποῖον ἐστεφάνωνεν ὡς ἀκρωτήριον ὁ ἀρχαιότερος ἄλλωστε Σάτυρος τῆς Λαμίας¹.

Δὲν μένει ἄλλο ἢ νὰ ἐξετάσωμεν μήπως ἡ ζωφόρος προέρχεται ἐκ ταφικοῦ μνημείου. Παρομοίας μικρὰς ζωφόρους, ἐκ τῶν βορείων κυρίως περιοχῶν, ἔχουν συγκεντρώσει οἱ Γ. Μπακαλάκης καὶ Γ. Δεσπίνης². Εἶναι δύσκολον πάντως νὰ θεωρήσωμεν τὴν ζωφόρον, ἥτις θὰ ἦτο στημένη ἀρκετὰ ὑψηλά, ὡς ἐπιστέγασμα ἐπιταφίου τραπέζης. Πιθανώτερον φαίνεται ὅτι θὰ ἐστεφάνωνε μνημεῖον, ὅπως αἱ ἄλλαι μικραὶ ζωφόροι ἐκ τῶν βορειοῶν περιοχῶν, μὲ κύρια παραδείγματα τὴν ἐκ Σιγείου εἰς τὸ Βρετ. Μουσεῖον, ἢ τὴν ζωφόρον τῆς Βαλτιμόρης, ἥτις προέρχεται ἐκ τῆς Ἀττικῆς³. Ἀθηναῖκὸν ταφικὸν κτήριον (περίβολον;) θὰ ἐκόσμηι καὶ ἡ γνωστὴ «ζωφόρος» τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου, ἐξ Ἀθηνῶν, ἴσως καὶ τὸ μικρὸν ἀέτωμα τῆς συλλογῆς Himmel εἰς τὴν Ζυρίχην, ἀττικὸν ἔργον κατὰ τὸν H. Bloesch τῆς τελευταίας δεκαετίας τοῦ 5ου π.Χ. αἰῶνος, ἂν καὶ ἡ διάχυτος τρυφερότης εἰς τὴν λάξευσιν θὰ ὑπέβαλλε τὴν τέχνην Ἰωνος γλύπτου⁴.

Ἄν προσθέσωμεν εἰς τὰ ἀνωτέρω γλυπτὰ τὴν μικρὰν ζωφόρον τῆς Θάσου, τὸ ἀνάγλυφον τοῦ Τλέω ἐκ Ρόδου, καθὼς καὶ τὴν ἐνεπίγραφον πλάκα τοῦ Δίου, βλέπομεν ὅτι δὲν ἦσαν ἀσυνήθεις κατὰ τὴν κλασσικὴν καὶ ἐλληνιστικὴν ἐποχὴν, ἀκόμη καὶ εἰς ἀπομεμακρυσμένας περιοχὰς τοῦ Ἑλλαδικοῦ χώρου τὰ ἐπιστεγάσματα νεκρικῶν μνημείων εἰς σχῆμα μικρῶν ζωφώρων ἢ καὶ μὲ ἀέτωμα, μὲ μοναδικόν, ἄλλωστε, παράδειγμα, τὸ ἀνάγλυφον τῆς Ζυρίχης⁵. Οὕτε ἐκπλήττει τὸ πλῆθος τῶν ἐκ Τάραντος μικρῶν παρομοίων ζωφώρων αἵτινες προϋποθέτουν ἐπιτάφια μνημεῖα, μερικὰ μάλιστα

1. Βλ. ἀνωτέρω σημ. 33.

2. Γ. ΜΠΑΚΑΛΑΚΗΣ, Ἀνάγλυφα, Θεσσαλονίκη 1969, σ. 9 κέ. Γ. ΔΕΣΠΙΝΗΣ, ΑΕ 1963, σ. 46 κέ.

3. Σιγείου: JdI 50, 1935, σ. 27, εἰκ. 13. Γ. ΜΠΑΚΑΛΑΚΗΣ, ἔ.δ. σ. 14. Γ. ΔΕΣΠΙΝΗΣ, ἔ.δ. σ. 63. Βαλτιμόρης: Γ. ΜΠΑΚΑΛΑΚΗΣ, ἔ.δ. σ. 14, εἰκ. 6. Φωτογραφίας τοῦ μνημείου εἶδεν ὁ A. BRÜCKNER εἰς τὰς Ἀθήνας πρὸ τῆς φυγαδεύσεώς του: AM 51, 1926, σ. 63, πίν. 2b.

4. Ἀθηνῶν: Ἐθνικὸν Μουσεῖον 1688. ΣΒΟΡΩΝΟΣ, Ἐθνικὸν Μουσεῖον, πίν. 128. Σ. ΚΑΡΟΥΖΟΥ, ἔ.δ. σ. 107. AM 18, 1893, σ. 16, πίν. 1. M. COLLIGNON, Les statues funéraires dans l'art grec, Paris 1911, σ. 107, εἰκ. 35. CH. PICARD, Manuel d'archéologie grecque, IV^{2B}, 1279, εἰκ. 570. G. NEUMANN, Gesten und Gebärde in der griechischen Kunst, Berlin 1965, σ. 130, εἰκ. 67. Γ. ΜΠΑΚΑΛΑΚΗΣ, ἔ.δ. σ. 18. Ζυρίχης: Abh. Bayer. Ak. 1902, σ. 99 κέ., πίν. A (FURTWÄNGLER). H. BLOESCH, Antike Kunst in der Schweiz, ἀρ. 18, πίν. 41 καὶ σ. 74,

176, K. SCHEFOLD, Meisterwerke griechischer Kunst, 1960, εἰκ. 308. PICARD, Manuel IV^{2B}, 1280. COLLIGNON, ἔ.δ. 1080, εἰκ. 56. Ὁ ΧΡ. ΚΑΡΟΥΖΟΣ («Τηλαυγὲς μνημῆα», εἰς Χαριστήριον εἰς Α. Κ. ὉΡΑΝΔΟΝ, Γ', σ. 276) τὸ θεωρεῖ ἴσως τῆς Μεγάλης Ἑλλάδος καὶ τὸ χρονολογεῖ εἰς τὸ τέλος τοῦ 5ου αἰ. Ἐκεῖ, εἰς τὴν σ. 276 καὶ διὰ τὰ ἄλλα ὅμοια μνημεῖα. Βλ. καὶ Γ. ΜΠΑΚΑΛΑΚΗΝ, ἔ.δ. σ. 15.

5. Θάσου: Quide 130, ἀρ. 27, εἰκ. 72. Γ. ΜΠΑΚΑΛΑΚΗΣ, ἔ.δ. σ. 14. BCH 91, 1967, σ. 479, πίν. 17 (G. DAUX). Τοῦ Τλέω: LIPPOLD, HdA, πίν. 125, 3. ANDREAE, ἔ.δ. σ. 70, σημ. 379. M. BIEBER, The Sculpture of the Hellenistic Age, New York 1955, σ. 127, εἰκ. 2490. M.d.I. 14, 1951, σ. 20 κέ., πίν. 8 (L. CURTIUS). Γ. ΜΠΑΚΑΛΑΚΗΣ, ἔ.δ. σ. 15. ΧΡ. ΚΑΡΟΥΖΟΣ, Ρόδος, Ἀθήνα 1949, σ. 32 (εἰκ.) καὶ σ. 36: τέλη τοῦ 3ου π.Χ. αἰ. Βλ. καὶ τὴν πλάκα τοῦ Δίου: Γ. ΜΠΑΚΑΛΑΚΗΣ, ἔ.δ. σ. 15.

υπόγεια, διότι εἶναι γνωστὴ ἡ προσήλωσις τῶν Ἰταλιωτῶν Ἑλλήνων εἰς τὰς χθονίας δυνάμεις καὶ εἰς τὰς ἐνεργείας των¹.

Μεταξὺ τῶν μνημείων τοῦ εἵδους τούτου, ὡς ἐν τῶν ὑστερωτέρων γνωστῶν, θὰ ἦτο λογικὸν νὰ ἐνταχθῇ ἡ ζωφόρος τῶν Θερμοπυλῶν καὶ χωρὶς τὴν συσχέτισιν μὲ τὸ εἰκονιζόμενον θέμα. Ἄν ὅμως, ὡς ἐλπίζομεν, ἀπεδείχθη τὸ ὑπερβατικὸν περιεχόμενον τοῦ θαλασσίου θιάσου, στηρίζεται περισσότερον ὁ καθορισμὸς τοῦ γλυπτοῦ ὡς ἐπιστεγάσματος ταφικοῦ μνημείου.

Ποίαν μορφήν θὰ εἶχε τοῦτο, ὅπως καὶ τὰ ἄλλα ἐκ τῶν ὁποίων προέρχονται τὰ ἀνωτέρω ἀναφερθέντα ἐπιστεγάσματα, δὲν εἴμεθα εἰς θέσιν νὰ συμπεράνωμεν. Ἀπὸ τὴν ἀντιθετικὴν κατεύθυνσιν τῶν μορφῶν ἐπὶ τοῦ διαβεβρωμένου ἀποτμήματος τῆς ζωφόρου τῶν Θερμοπυλῶν δικαιούμεθα τοῦλάχιστον νὰ ὑποθέσωμεν ὅτι δὲν ἐκοσμεῖτο διὰ τῆς ζωφόρου μόνον ἡ πρόσοψις, ἀλλὰ τοῦλάχιστον καὶ αἱ δύο πλάγαι πλευραί.

Πρὶν ἀποχωρισθῶμεν ἀπὸ τὸν θαλάσσιον θίασον τῆς ζωφόρου εἶναι δελεαστικὸν νὰ ἐπικαλεσθῶμεν τὸν ὠραῖον ἐπίλογον τοῦ E. Buschor εἰς τὴν ἀνωτέρω (σ. 32, σημ. 4) ἀναφερθεῖσαν μελέτην του. Ἐνῶ ὁ Ποσειδῶν, παρατηρεῖ, ἔγινεν ἀπὸ τὸ τέλος τῆς 2ας χιλιετηρίδος θεὸς τῆς θαλάσσης καὶ ἀδελφὸς τοῦ Διός, ὁ Τρίτων ἔμεινε πάντοτε ὄν, τὸ ὁποῖον ἐνθυμίζει ἕως ἐν σημεῖον τὰ θεϊκὰ πλάσματα τῆς 2ας χιλιετηρίδος: «Δὲν ἴσταται ὑπεράνω τῶν στοιχείων, διαπεραστικὸς καὶ κυρίαρχος, ἀλλὰ τὰ ἐνσαρκώνει. Εἶναι οὕτως ὁ δυνατὸς θεὸς ἐξ ἀρχῆς συνοδὸς τοῦ Ποσειδῶνος. Τέλος ἐπανερχεται πάλιν εἰς τὰ στοιχεῖα ἐκ τῶν ὁποίων κατὰγεται. Μᾶς συγκινεῖ εἰς τὰς γλυπτικὰς δημιουργίας τῶν ὑστέρων ἐλληνικῶν ἐποχῶν, αἵτινες ἐπλησίασαν περισσότερον τὴν ὑπαρξίν του, τὸ βλέμμα του, ὡς βλέμμα τοῦ ἀλυτρώτου ζώου».

Ὡς πρὸς τὰ ἄλλα πρότυπα, ἐκ τῶν μὴ εἰκαστικῶν τεχνῶν, ἐκ τῶν ὁποίων παρωρμήθη ὁ γλύπτης, παρατηροῦμεν ὅτι τὸ θέμα πρέπει νὰ ἦτο διάχυτον, ἀπὸ τὴν ἐλληνιστικὴν ποίησιν. Τὸ ἐπύλλιον λ.χ. τοῦ Συρακοσίου Μόσχου «Εὐρώπη», ὅπου τὴν ἀπαγωγὴν ἐπλασιῶνεν ὁ θαλάσσιος θίασος, θὰ εἶχε βεβαίως διάδοσιν καὶ εἰς τοὺς ἐλλαδικοὺς χώρους². Μία τοιαύτη ἐπίδρασις δὲν ἀποκλείει ὅτι διὰ τὸν στολισμὸν τῶν νεκρικῶν μνημείων μὲ μικρὰς ζωφόρους ἐχρησίμευσαν, μέχρις ἐνὸς σημείου τοῦλάχιστον ὡς πρότυπα, τονωτικὰ τῆς παλαιότερας παραδόσεως, αἱ μικραὶ ζωφόροι τῶν Μακεδονικῶν τάφων τῆς ἐλληνιστικῆς ἐποχῆς.

Ἡ γραπτὴ ζωφόρος εἰς τὴν πρόσοψιν τοῦ τάφου τῶν Λευκαδίων δὲν ἔχει ὡς θέμα τὸν θαλάσσιον θίασον, ἀλλὰ μάχην (ὅμοιον ἦτο τὸ θέμα τῆς ζωγραφικῆς διακοσμῆσεως τοῦ θαλάμου εἰς τὸν τάφον τῆς Νάουσας), δὲν εἶναι ὅμως παράτολμον νὰ ἀναμείνωμεν ὅτι θὰ εὐρεθῇ καὶ ἄλλος μακεδονικὸς τάφος μὲ γραπτὴν ζωφόρον ἔχουσαν ὡς

1. H. KLUMBACH, Tarentiner Grabkunst, Reutlingen 1937, Beil. A 62. P. WUILLEUMIER, Tarente, Paris 1939, σ. 298, πίν. 14,3. PICARD, ἔ.ἀ. IV^{2B} 1283, εἰκ. 502.

2. U. WILAMOWITZ, Bucolici, Oxford 1910, 131 κέ.

A.S. F. GOW, Bucolici Graeci, Oxonii 1958, 153 κέ. W. BÜHLER, Europa, München 1968, σ. 26 κέ. RE XVI, 1, 355. LESKY, Ἱστορία τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς λογοτεχνίας (μετάφρ. Ἀγ. Τσοπανάκη), σ. 991 κέ.

θέμα τὸν θαλάσσιον θίασον¹. Τὸ γεγονὸς ὅτι οἱ τάφοι δὲν ἦσαν ὁρατοὶ δὲν ἀποτελεῖ ἐμπόδιον διὰ τοιαύτην ἐκδοχὴν, ἀφοῦ θὰ ἐκυκλοφόρουν τὰ προσχέδια, ὥστε νὰ μὴ ᾔτο ἀδύνατος ἡ ἐλευθέρᾳ μεταφορᾷ τῶν εἰς γλυπτὰς ζωφόρους.

Ἐκ τῆς ἀνωτέρω ἐρεῦνης μένει τοῦλάχιστον ὡς θετικόν, ἃς ἐλπίσωμεν, κέρδος τὸ ἀκόλουθον συμπέρασμα: συνδεομένη ὡς πρὸς τὸν τύπον ἡ ζωφόρος τῶν Θερμοπυλῶν κυρίως μὲ τὰ βόρεια, μὲ τὰ μικρασιατικά, κατὰ δεύτερον λόγον καὶ μὲ τὰ ἄλλα παρόμοια ἐλλαδικὰ μνημεῖα, ἀποχωρίζεται τούτων ὡς πρὸς τὸ θέμα, ἀφοῦ ἐπὶ οὐδενὸς ἐξ αὐτῶν παρεστάθῃ ὁ θαλάσσιος θίασος. Προσφέρει διὰ τοῦτο ἕνεκα τῆς μοναδικότητός της καὶ κάτι περισσότερον, ἓνα σύνδεσμον ἀπὸ τὴν παλαιὰν ἐλληνιστικὴν ποίησιν τοῦ θαλασσίου θιάσου πρὸς τὴν ὑπερβατικὴν ἀλληγορίαν τῶν πλουσιωτέρων, ὅχι ὅμως καὶ ὁμοίως εὐλογημένων ἀπὸ τὰς Χάριτας, ταφικῶν μνημείων τοῦ κόσμου τῆς Ρώμης.

ΣΕΜΝΗ ΚΑΡΟΥΖΟΥ

1. Φ. ΠΕΤΣΑΣ, 'Ο τάφος τῶν Λευκαδίων, 'Αθῆναι 1966, πίν. Α' καὶ σ. 159 κέ. Τάφοι παρὰ τὴν Νάουσταν: Κ. F. KINCH, Tombeau de Niaousta, πίν. .2 κέ. καὶ ὁ

τελευταῖον ἀνακαλυφθεὶς AAA 6, 1973, σ. 87 κέ. (ΑΙΚ. ΡΩΜΙΟΠΟΥΛΟΥ).

ΕΥΡΗΜΑΤΑ ΤΗΣ ΥΜ ΙΙΙ ΠΕΡΙΟΔΟΥ ΕΚ ΛΙΓΟΡΤΥΝΟΥ ΜΟΝΟΦΑΤΣΙΟΥ ΕΙΣ ΤΟ ΜΟΥΣΕΙΟΝ ΤΟΥ ΛΟΥΒΡΟΥ

Εἰς τὸ χωρίον Λιγόρτυνος, εὐρισκόμενον περίπου εἰς τὸ κέντρον τῆς ἐπαρχίας Μονοφατσίου τοῦ νομοῦ Ἑρακλείου, πρὸς τὸ τέλος τοῦ παρελθόντος αἰῶνος καὶ συγκεκριμένως κατὰ τὸ 1896, χωρικοὶ ἀνεῦρον τυχαίως δύο ὑστερομινωικοὺς θαλαμωτοὺς τάφους ἀνεσκαμμένους εἰς τὸν μαλακὸν κούσκουραν. Ἡ ἀνεύρεσις τῶν τάφων τούτων καὶ αἱ μετέπειτα περιπέτειαι τῶν ἐντὸς αὐτῶν ἀρχαιοτήτων καθρεπτίζουσιν σαφῶς τὰς δυσκόλους στιγμὰς τὰς ὁποίας διήρχετο ἡ Μεγαλόνησος κατὰ τὴν περίοδον ταύτην. Ὁ Sir Arthur Evans ἐπεσκέφθη τὸν πρῶτον ἐκ τῶν ἀνωτέρω τάφων καὶ ἐσχέδιασε τὰ εὐρήματα τὰ ὁποῖα ἀπεκαλύφθησαν εἰς αὐτὸν ὀλίγον μετὰ τὴν ἀνακάλυψίν του. Αὐτοψία τοῦ δευτέρου, εὐρισκομένου πρὸς Νότον τοῦ χωρίου, ἐγένετο — λόγῳ τῆς ἀνωμάλου καταστάσεως ἡ ὁποία ἐπεκράτει τότε εἰς τὴν Μεγαλόνησον — μόνον κατὰ τὸ 1899 ὑπὸ τοῦ L. Savignoni, ὁ ὁποῖος καὶ μᾶς δίδει εἰς μίαν βραχεῖαν ἔκθεσιν σχεδιογράφημα ἐνὸς ἐκ τῶν τάφων καὶ μίαν φωτογραφίαν ὠρισμένων ἐκ τῶν εὐρημάτων¹, τὰ ὁποῖα, εὐρισκόμενα εἰς χεῖρας ἐμπόρων εἰς Ἑράκλειον, ἡγοράσθησαν ἐν τῷ μεταξύ διὰ λογαριασμὸν τοῦ Μουσείου τοῦ Λούβρου. Ὁ A. Evans, ὁ ὁποῖος εἶχε λάβει γνῶσιν περὶ τοῦ δευτέρου τάφου ἀπὸ μίαν λίαν λεπτομερῆ ἐπιστολὴν τοῦ Στεφάνου Ξανθουδίδου, χρονολογουμένην ἀπὸ τὴν ἐποχὴν τῆς ἀνακαλύψεως τῶν τάφων, ἐπληροφόρησεν ἐν συνεχείᾳ τὸν Savignoni ὅτι ὁ εἰς ἐκ τῶν τάφων περιεῖχε τρεῖς καὶ ὁ ἕτερος πέντε λάρνακας, καὶ ὅτι ἡ κεραμεικὴ ἀνῆκεν εἰς ἀμφοτέρους καὶ ὅχι εἰς τὸν ἕνα ἐκ τῶν τάφων, ὥς ὁ Savignoni εἶχεν ἀρχικῶς ὑποθέσει².

Μεταξὺ τῶν ὑπὸ τοῦ Savignoni φωτογραφηθέντων εὐρημάτων, ἐκτὸς τῶν ἐκτεθειμένων σήμερον εἰς τὸ Μουσεῖον τοῦ Λούβρου, εἰκονίζονται ἐπὶ πλέον: τρίωτος ἀμφορίσκος, μόνωτος οἰνοχόη, μικρὸς ψευδόστομος ἀμφορεὺς πεπιεσμένου σχήματος, ὁ ὦμος ἐτέρας ραμφοστόμου οἰνοχοῦσκης, κυλινδρικὸν ἀγγεῖον μετὰ κρουνοῦ δίκην στρόφιγγος, τριποδικὸς βωμός, θυμιατήριον, βαθύ κύπελλον, βωμὸς ἐκ πωρολίθου μετ' ἐγχαρακτῶν ἐπαλλήλων γωνιῶν εἰς τὰς τέσσαρας πλευρὰς καὶ τρίτων ἀναφέρονται ἐπὶ πλέον ἐτέρα οἰνοχόη, μία κύλιξ, ἕξ μόνωτα κύπελλα καὶ δύο τεμάχια πίθου. Ὁρισμένα ἐκ τῶν κεραμικῶν εὐρημάτων ἐδημοσιεύθησαν ἀκολούθως ὑπὸ τοῦ E. Pottier³.

1. Scavi e scoperte nella necropoli di Phaistos, Mon. Ant. 14, 1904, σ. 656 κέ., εἰκ. 119 - 120.

2. Αὐτόθι σ. 659.

3. Documents céramiques du Musée du Louvre,

BCH 31, 1907, σ. 116 κέ. Τὸ αὐτὸ ἄρθρον περιελήφθη ἀκολούθως ἐν Recueil E. Pottier. Études d'Art et d'Archéologie (Bibl. des Écoles françaises d'Athènes et de Rome, 142), Paris 1937.

Θεωροῦμεν ἀπαραίτητον μίαν νέαν λεπτομερῆ δημοσίευσιν τῶν εὐρημάτων τούτων¹ ἐπειδὴ: α) τὰ διακοσμητικὰ θέματα δὲν εἶναι ἐπαρκῶς εὐδιάκριτα εἰς τὴν ὑπὸ τοῦ Savignoni δοθεῖσαν φωτογραφίαν καί, ὅπως ἀνεφέραμεν ἀνωτέρω, ἡ ἐκθεσίς του εἶναι ἐξαιρετικῶς περιληπτικὴ καὶ ἀπεδείχθη ἔμμεσος καὶ β) ἡ δημοσίευσιν τοῦ E. Pottier, ἥτις περιλαμβάνει μόνον ἐλάχιστα ἐκ τῶν εὐρημάτων, εἶναι ἀνεπαρκής.

1) Ἀριθμὸς καταλόγου CA 921 (πίν. 16 - 17).

Ὁρθογώνιος λάρναξ μετὰ τεσσάρων ποδῶν καὶ τραπεζοειδοῦς καλύμματος μετ' ἐξεχούσης δοκοῦ, ἡ ὁποία εἰς τὰ ἄκρα φέρει ἀνὰ μίαν διαμπερῆ ὀπὴν. Ὑψος 0.88 μ., μῆκος 1.05 μ., πλάτος 0.42 μ. Συγκολλημένη καὶ ἐλαφρῶς συμπληρωμένη. Πηλὸς κίτρινος, διακόσμησης καστανή, ἐπάλειψις κιτρίνη.

Αἱ τέσσαρες πλευραὶ σχηματίζουν μετόπας αἱ ὁποῖαι εἰς τὰ πλάγια ἄκρα περιορίζονται ὑπὸ ἐγχαράκτων καθέτων γραμμῶν. Ἐπὶ τοῦ ἄνω μέρους τῶν στενῶν πλευρῶν τὸ κύριον σῶμα φέρει ἀνὰ μίαν διαμπερῆ ὀπὴν, ἡ ὁποία ἀντιστοιχεῖ πρὸς ἰσάριθμους τοιαύτας τοῦ πώματος. Διὰ μέσου τῶν ὀπῶν τούτων διήρχετο λεπτὸν σχοινίον, ἡμᾶς ἢ ἄλλο τι, διὰ τοῦ ὁποίου προσεδέετο ἡ λάρναξ. Ὁ πυθμὴν τοῦ κυρίως σώματος εἶναι ἐπίπεδος μετὰ δύο σειρῶν ὀπῶν τοποθετημένων κατὰ μῆκος. Αἱ μακρᾶι πλευραὶ τοῦ σώματος κοσμοῦνται ὑπὸ εἰδους δικτυωτοῦ κοσμήματος μετ' ἐπαλλήλων τοξοειδῶν γραμμῶν εἰς τὰς γωνίας. Αἱ στεναὶ πλευραὶ σώματος καὶ καλύμματος κοσμοῦνται δι' ἀντιθετικῶν φεστονοειδῶν κοσμημάτων ὀλογράφων, περιγραφομένων ὑπὸ λεπτῆς γραμμῆς τοῦ αὐτοῦ σχήματος. Αἱ ἐπιφάνειαι τῶν δοκίσκων κοσμοῦνται ὑπὸ καθέτου σειρᾶς μονήρων σπειρῶν. Ἐφ' ἐκάστης τῶν μακρῶν πλευρῶν τοῦ καλύμματος εἰκονίζονται ἀνὰ τρία ὑδρόβια πτηνὰ μεθ' ὑπερυψωμένων περυγῶν, ἐκ τῶν ὁποίων τὸ ἐν λίαν δυσδιάκριτον². Ἐπὶ τῆς ἐπιφανείας τῆς ὀριζοντίου δοκοῦ εἰκονίζονται ἑπτὰ κάθετα συστήματα, ἀποτελούμενα ἐκ τριῶν ταινιῶν ἑκάστον.

Βιβλιογραφία: B. Rutkowski, Les sarcophages minoens et mycéniens en dehors de la Grèce, *Archeologia* 15, Varsovie 1964, σ. 153 - 155, πίν. 1-2.

Ἡ προέλευσις τοῦ κοσμήματος τῶν μακρῶν πλευρῶν κατὰ τινὰς ἀνάγεται εἰς ἐν εἶδος *cardium*³, ἐνῶ ἄλλοι πιστεύουν ὅτι παριστᾷ εἶδος δικτύου⁴, εἰς τινὰς δὲ περιπτώσεις, ἀφηρημένην παράστασιν ὕδατος⁵. Τὸ αὐτὸ κόσμημα τῆς λάρνακος τῆς Λιγορτύνου ἀπαντᾷται εἰσέτι ἐπὶ λαρνάκων τῆς περιοχῆς Κνωσοῦ⁶ καὶ Τυλίσου⁷, ἀπασῶν χρονολογουμένων εἰς τὴν ΥΜ ΙΙΑ2 περίοδον.

1. Αἱ διαστάσεις τῶν εὐρημάτων ἐλήφθησαν ἐκ τῶν καταλόγων ὑπὸ τοῦ προσωπικοῦ τοῦ μουσείου. Εὐχαριστοῦμεν ἐνταῦθα τὸν καθηγητὴν κ. P. Devambez, διευθυντὴν τῶν ἐλληνορωμαϊκῶν ἀρχαιοτήτων τοῦ μουσείου τοῦ Λούβρου, διὰ τὴν ἄδειαν φωτογραφήσεως καὶ δημοσιεύσεως.

2. Ὁ L. SAVIGNONI (*Mon. Ant.* 14, 1904, σ. 658) καὶ ὁ A. EVANS (*PM* II, σ. 787, σημ. 2· III, σ. 116· IV, σ. 338) ἀναφέρουν ὅτι τὸ ἐν ἐκ τῶν πτηνῶν κυνηγεῖ ψυχὴν.

3. M. OULIÉ, *Les animaux dans la peinture de la Crète préhellénique*, ἀρ. 126 καὶ σ. 131.

4. Sp. MARINATOS καὶ M. HIRMER, *Kreta und das*

mykenische Hellas, München 1959, σ. 145 καὶ εἰκ. 90b.

5. Αὐτόθι εἰκ. 86a, σ. 145. Διὰ μυκηναϊκὰς παραλλαγὰς τοῦ αὐτοῦ μοτίβου πρβ. A. FURUMARK, *MP*, εἰκ. 68, ἀρ. 8-16.

6. Νεκροταφεῖα τῆς Ζαφὲρ Παπούρας (A. EVANS, *The Prehistoric Tombs of Knossos*, *Archeologia* 59, 1906, σ. 91, εἰκ. 102a) καὶ Κάτω Γυψάδων (G. N. GOLDSTREAM, *BSA* 58, 1963, σ. 33, πίν. 10b).

7. J. HATZIDAKIS, *Tylissos à l'époque minoenne*, Paris 1921, εἰκ. 45 - 46.

Τὸ θέμα τῶν ὑδροβίων πτηνῶν τῶν μακρῶν πλευρῶν τοῦ καλύμματος πρέπει νὰ θεωρηθῇ ὡς δάνειον ἐκ τῶν λεγομένων νειλωτικῶν θεμάτων. Εἰς τὴν Κρήτην τὸ θέμα τοῦ πτηνοῦ ὡς διακοσμητικοῦ κεραμικοῦ μοτίβου ἐμφανίζεται κατὰ τὴν διάρκειαν τῶν ΥΜ ΙΙΑ2 καὶ ΥΜ ΙΙΓ περιόδων, ἐνῶ εἶναι σπανιώτερον κατὰ τὴν ΥΜ ΙΙΒ περίοδον¹.

Τὰ φεστονοειδῆ κοσμήματα τῶν στενῶν πλευρῶν σώματος καὶ καλύμματος μετὰ ἢ ἄνευ περιγραφομένης γραμμῆς, εἶναι κοινὰ θέματα τῆς ΥΜ ΙΙΑ καὶ ΥΜ ΙΙΒ κεραμικῆς². Ὅμοιως ἡ σειρὰ τῶν μονήρων σπειρῶν ἐπὶ τῶν δοκίσκων εἶναι θέμα σύννηθες ἤδη ἀπὸ τῆς ΥΜ ΙΙΑ περιόδου.

2) Ἀριθμὸς καταλόγου CA 909 (πίν. 18-19α).

Ρυτὸν σχήματος κεφαλῆς ταύρου. Στόμιον μετ' ἐξέχοντος χείλους ἐπὶ τοῦ ὀπισθίου μέρους τοῦ κρανίου. Κάθετος ραβδωτὴ πρὸς ταινιωτὴν λαβή, ἡ ὁποία ἀπὸ τοῦ κάτω μέρους τοῦ στομίου κατέρχεται ἕως τὴν ἐπίπεδον καρδιόσχημον βάσιν. Μικρὰ ὀπὴ ἐπὶ τοῦ ρύγχους. Μέγιστον ὕψος μετὰ τῆς λαβῆς 0.164 μ. Ὑψος κεφαλῆς 0.127 μ. Πλάτος μεταξύ τῶν κεράτων 0.161 μ. Πηλὸς κίτρινος, διακόσμησις ἐξίτηλος καστανὴ ἐπὶ κιτρινωπῆς ἐπαλείψεως.

Φυτικὴ συμβατικὴ διακόσμησις ἐκ τετραμελῶν θυσάνων, θεωρουμένη ὡς προερχομένη ἐκ θεμάτων καλαμοειδῶν. Ὀφθαλμοὶ κεχρωσμένοι. Ὅριζόντιοι παχεῖαι ταινίαι ἐπὶ τῆς λαβῆς καὶ φεστονοειδὲς ὀλόχρωμον κόσμημα ἐπὶ τῆς βάσεως τοῦ λαιμοῦ.

Βιβλιογραφία: L. Savignoni, Mon. Ant. 14, 1904, σ. 659, εἰκ. 120. E. Pottier, BCH 31, 1907, σ. 117, πίν. XXIII, 1. Recueil E. Pottier, Paris 1937, σ. 149 - 150, εἰκ. 1. CVA, France (Louvre ΙΙΑ - ΙΙΒ), πίν. Ι: 6.

Πρόκειται περὶ ἑνὸς ἐκ τῶν πλέον ἐπιτυχημένων δειγμάτων ρυτῶν σχήματος κεφαλῆς ταύρου τῆς ΥΜ ΙΙΙ περιόδου, τῶν ὁποίων ὁ ὠραιότερος ἴσως πρόδρομος ἐκ πηλοῦ εἶναι τὸ ρυτὸν ἐκ Γουρνιῶν³, ἀκολουθούμενον ἐκ δειγμάτων ἐκ Παλαικάστρου⁴ καὶ Φαιστοῦ⁵. Ἡ λαβὴ ἐπὶ τῆς ὀπισθίας πλευρᾶς ἀπαντᾶται ἐπὶ ρυτοῦ ἐκ τοῦ Μικροῦ ἀνακτόρου τῆς Κνωσοῦ⁶ καὶ ἐπὶ ἐτέρου νεωτέρου, ἄνευ λαιμοῦ, ἐκ Γουρνιῶν⁷.

Τὰ θέματα τῶν καλαμοειδῶν⁸ ἐνθυμίζουσιν τὰς ἐγχαράξεις πρὸς δῆλωσιν τοῦ τριχώματος ἐπὶ τῶν θαυμασίων ἐκ στεατίτου ρυτῶν ἐκ τοῦ Μικροῦ ἀνακτόρου τῆς Κνωσοῦ⁹ καὶ τοῦ ἀνακτόρου τῆς Ζάκρου¹⁰.

1. Πρβ. καὶ C. MAVRIYANNAKI, Recherches sur les larnakes de la Crète occidentale, Rome 1972, σ. 65.

2. Πρβ. ἀνάλυσιν τοῦ θέματος αὐτόθι σ. 41 κέ.

3. H. BOYD HAWES κ.ά., Gournia, Vasiliki and other Prehistoric Sites on the Isthmus of Hierapetra (Crete), Philadelphia 1908, ἐγχρωμος πίναξ Ι. A. EVANS, PM II, σ. 544, εἰκ. 346.

4. CH. ZERVOS, L'art de la Crète néolithique et minoenne, Paris 1956, εἰκ. 443.

5. L. PERNIER, Il palazzo minoico di Festos, I, σ. 372 κέ., εἰκ. 225. M. BORDA, Arte cretese micenea nel Museo Pigorini di Roma, Roma 1945, πίν. XXIX.

6. A. EVANS, Archaeologia 65, 1914, σ. 88, εἰκ. 95.

PM II, σ. 538, εἰκ. 342a. CH. ZERVOS, ἔ.δ. εἰκ. 706-707.

7. G. MARAGHIANNIS, Antiquités Crétoises I, πίν. XXXIX: 6. Gournia, πίν. XI:20. CH. ZERVOS, ἔ.δ. εἰκ. 580.

8. Πρβ. παρομοίαν διακόσμησιν ἐπὶ εἰδωλίου ταύρου ἐκ Δικταίου ἄντρου (BSA 6, 1899 - 1900, σ. 104, εἰκ. 33). Διὰ καλαμοειδῆ θέματα πρβ. A. FURUMARK, MP, σ. 191.

9. A. EVANS, Archaeologia 65, 1914, σ. 79 κέ., εἰκ. 87. PM II, σ. 527 κέ., εἰκ. 330. SP. MARINATOS καὶ M. HIRMER, ἔ.δ. εἰκ. 98. ST. ALEXIOU, N. PLATON, H. GUANELLA καὶ L. VON MATT, Das antike Kreta, σ. 90.

10. N. PLATON, Crète, Archaeologia Mundi, 1966,

3) Ἀριθμὸς καταλόγου CA 905 (πίν. 24γ).

Μόνωτον ρυτὸν σκυφοειδοῦς σχήματος μετὰ χωνοειδοῦς ἀπολήξεως. Ὑψος 0.123 μ. Διάμετρος στομίου 0.066 μ. Ἀκέραιον. Πηλὸς ἐρυθρωπός, διακόσμησις ἐρυθρὰ ἐπὶ κιτρινωπῆς ἐπαλείψεως.

Τὸ ἄνω ἥμισυ τῆς κοιλίας εἰς τὸ ὕψος τῆς λαβῆς φέρει ζώνην πεπληρωμένην διὰ τοῦ κοσμήματος τῆς ἱρίδος. Ἐπὶ τοῦ λαιμοῦ, μεταξὺ δύο παχειῶν ταινιῶν καὶ δύο λεπτοτέρων, ἑτέρα ὀριζόντιος ζώνη ἀποτελουμένη ἐκ καμπύλων γραμμιδίων. Τὸ κάτω ἥμισυ τοῦ σώματος περιθέεται ὑπὸ λεπτῶν καὶ παχειῶν ταινιῶν. Λαβὴ κεχρωσμένη.

Βιβλιογραφία: L. Savignoni, Mon. Ant. 14, 1904, σ. 659, εἰκ. 120.

Τὸ σχῆμα τοῦ ἀγγείου τούτου, ὅπως ἀπέδειξεν ἡ ὀξυδέρκεια τοῦ A. Evans, προέρχεται ἐκ τῶν ῥῶν στρουθοκαμήλου (PM, II, 1, σ. 224 κέ., εἰκ. 129). Ἀπὸ τὰ πρῶτα δείγματα μετὰ καθέτου λαβῆς ἐκτεινομένης ἀπὸ τοῦ χείλους μέχρι τῶν ὠμων, εἶναι ρυτὸν τραχωτοῦ ρυθμοῦ ἐκ Ζάκρου¹ καὶ τὸ θαυμάσιον καμαραϊκὸν ρυτὸν ἐκ τοῦ ἀνακτόρου τῆς Φαιστοῦ². Εἰς τὴν πρόωμον YM I περίοδον τὸ σχῆμα τοῦ ρυτοῦ τούτου ἀποκτᾷ καὶ πλαστικὴν διακόσμησιν κεφαλῆς αἰγᾶγρου ἐπὶ τῆς ἑναντι τῆς λαβῆς πλευρᾶς τῶν ὠμων καὶ περισσοτέρας λαβᾶς, ὡς τὰ δύο παραδείγματα ἐκ Παλαικάστρου³, εἰς δὲ τὴν YM IB φάσιν ἀνήκει τὸ ρυτὸν ἐκ τοῦ ἀνακτόρου τῆς Φαιστοῦ⁴, τοῦ ὁποίου τὸ σχῆμα μετὰ μικρῶν παραλλαγῶν θὰ συνεχισθῇ εἰς τὴν YM III περίοδον, ἐκ τῆς ὁποίας παράδειγμα εἶναι τὸ ρυτὸν τῆς Λιγορτύνου. Παραδόξως, εἰς τὰς μεταγενεστέρας περιόδους τῆς μινωικῆς κεραμικῆς, τὸ σχῆμα τοῦ μονώτου ρυτοῦ μετὰ χωνοειδοῦς ἀπολήξεως εἶναι σπανιώτατον: εἰς τὴν Κρήτην τὸ ρυτὸν τῆς Λιγορτύνου ὁμοῦ μετὰ ἑτέρου ἀδημοσιεύτου ἐξ ἀνατολικῆς Κρήτης, εἶναι, ἐξ ὧν γνωρίζω, τὰ μόνον παραδείγματα· μινωικὸν ὁμοίως θεωρεῖται καὶ ἕτερον ρυτὸν ἐκ Καρπάθου⁵ ἔνεκα τῆς πλαστικῆς κεφαλῆς ταύρου, τὴν ὁποίαν φέρει ἐπὶ τῆς ἑναντι τῆς λαβῆς πλευρᾶς, χρονολογηθὲν εἰς τὴν YM IIIB περίοδον⁶. Ἡ ἐσωτερικὴ χοάνη ἀπαντᾷται εἰς τὴν Κρήτην ἐπὶ ρυτῶν τοῦ ἰδίου τύπου⁷ καὶ ἐπὶ ἀγγείων ὁμοίας χρήσεως, ἤδη ἀπὸ τῆς

πίν. 71. Τοῦ αὐτοῦ, Zakros. The Discovery of a Lost Palace, New York 1971, σ. 161 κέ., εἰκόνες εἰς τὰς σελίδας 2 καὶ 160. ST. ALEXIOU, N. PLATON, H. GUANELLA καὶ L. VON MATT, ἔ.δ. σ. 180. Διὰ ρυτὰ σχήματος κεφαλῆς ζῶων τῆς Ὑστεροχαλκῆς III Αἰγαιᾶς περιόδου, πρβ. V. KARAGEORGHIS, Nouveaux documents pour l'étude du Bronze Récent à Chypre, Paris 1965, σ. 224 κέ. Διὰ κρητικὰ ρυτὰ, αὐτόθι σ. 229 - 230. Βλ. ὁμοίως CH. DOUMAS, AA 83, 1968, σ. 374 κέ. Διὰ τὸ ρυτὸν τῆς Λιγορτύνου, αὐτόθι σ. 383 καὶ εἰκ. 9.

1. R. M. DAWKINS, JHS 23, 1903, σ. 259, εἰκ. 37. A. EVANS, PM, II, 1, εἰκ. 129: 11.

2. ASAtene 33 - 34, 1955 - 1956, σ. 298, εἰκ. 10. 35 - 36, 1957 - 1958, σ. 225 καὶ ἔγχρ. πίν. XXIIb.

3. α: BSA 10, 1903 - 1904, σ. 206 - 207, εἰκ. 4. G. MARAGHIANNIS, ἔ.δ. II, πίν. 37:5. A. EVANS, PM

II, σ. 537, εἰκ. 341. SP. MARINATOS καὶ M. HIRMER, ἔ.δ. εἰκ. 89. β: L. H. SACKETT καὶ M. R. POPHAM, BSA 65, 1970, σ. 217, 238, εἰκ. 9, πίν. 57.

4. L. PERNIER καὶ L. BANTI, Il palazzo minoico di Festos, II, Roma 1951, σ. 173, 175, εἰκ. 103. SP. MARINATOS καὶ M. HIRMER, ἔ.δ. εἰκ. 85.

5. E. J. FORSDYKE, Catalogue of the Greek and Etruscan Vases in the British Museum: I (1). Prehistoric Aegean Pottery, London 1925, σ. 178 - 179 (A 972), εἰκ. 244, πίν. XV. CVA, London (British Museum III A), σ. 10, εἰκ. 14.

6. A. FURUMARK, MP, σ. 73, σ. 181, σ. 393.

7. L. PERNIER καὶ L. BANTI, ἔ.δ. II, εἰκ. 103a - 104. Πρβ. ὁμοίως μυκηναϊκὸν ρυτὸν μετὰ ἐσωτερικῆς χοάνης ἐκ Minet el Beida ἐν CL. F. A. SCHAEFFER, Ugaritica, II, Paris 1949, σ. 222, εἰκ. 93:1.

ΥΜ Ι περιόδου¹. όμοίως έτερα χωνοειδή σκεύη του τύπου σχημάτων 198 του Furumark (MP, εικ. 21) εύρέθησαν εις ΥΜ ΙΙΙ στρώματα εις Παλαίκαστρον² και άλλαχου εισέτι άδημοσίευτα. Τό σχήμα του ρυτού της Λιγορτύνου δέν φαίνεται έξαιρετικώς διαδεδομένον και εκτός Κρήτης, άν έξαιρέσωμεν τά όλίγα παραδείγματα έξ ήπειρωτικής Έλλάδος³, Σκοπέλου⁴, Δωδεκανήσου⁵, Κύπρου⁶ και Συρίας⁷. Τό ρυτόν της Λιγορτύνου άνήκει εις τόν τύπον σχημάτων 201 του Furumark (MP, σ. 73 και εικ. 20), ως πιθανή δέ χρονολογία τών μυκηναϊκών ρυτών του τύπου τούτου θεωρείται υπό του ίδιου έρευνητού ή ΥΜ ΙΙΑ2 ύστέρα φάσις⁸. εκ τών νεωτέρων όμως εύρημάτων, τά προαναφερθέντα ρυτά της Σκοπέλου και της Κω είναι προγενέστερα. Τό πεπιεσμένον σωμα του ρυτού της Λιγορτύνου πλησιάζει περισσότερον πρός τό σχήμα του ρυτού της Minet el Beida, ένφ ή λαβή επί τών ωμων άπαντάται επί τών ρυτών Προσύμνης, Άττικής, Βοιωτίας, Ρόδου, Κω και Έγκώμης.

Τά θέματα της Ίριδος άπαντώνται συνήθως παρατεθειμένα εις μίαν ζώνην. Δέν έχω ύπ' όψει μου έτέραν διάταξιν τοιούτων θεμάτων όμοίαν πρός εκείνην του ρυτού της Λιγορτύνου. Όμοια θέματα μετά παχέος περιγράμματος, άλλ' εις διαφορετικήν διάταξιν, άπαντώνται εις ΥΜ ΙΙΑ κεραμεικήν εκ Κνωσοῦ⁹.

4) Άριθμός καταλόγου CA 882 (πίν. 20).

Άμφοροειδής κρατήρ μετά κωνικού άπιοειδοῦς σώματος, έλαφρῶς άναγλύφου ταινίας εις τό σημείον ένώσεως του λαιμού μετά του κυρίως σώματος, όριζοντίου και ίσχυρῶς έξω νεύοντος χείλους, δύο καθέτων ταινιωτών λαβῶν και βάσεως άποτελουμένης εκ δύο δισκίων. Ύψος 0.408 μ., διάμετρος στομίου 0.297 μ. Πηλός κιτρινωπός, διακόσμησις καστανή επί κιτρινωπῆς έπαλείψεως.

Έκάστη πλευρά κοσμεΐται δι' όκτάποδος μετά έξ πλοκάμων και φυλλοειδοῦς όλογράφου θέματος μετά περιγεγραμμένης γραμμῆς εις τό άνω μέρος της κεφαλῆς. Κάτωθεν της μιᾶς τών λαβῶν εικονίζεται κάθετον και με την κεφαλήν πρός τά άνω τοξοειδές κόσμημα (είδος φύλ-

1. JHS 27, 1903, σ. 253, εικ. 16, εκ Ζάκρου. BSA 9, 1902 - 1903, σ. 286 και εικ. 4, εκ Παλαίκαστρου. R. C. BOSANQUET και R. M. DAWKINS, The Unpublished Objects from Palaikastro, Excavations 1902 - 1906 (BSA, Suppl. I) 1923, σ. 103 και εικ. 86, μεταγενέστερον άγγείον εκ της περιοχῆς Παλαίκαστρου. Προσέτι εκ Κρήτης και εκ του άνακτόρου της Ζάκρου προέρχεται ώραϊον χωνοειδές πρώιμον σκεῦος (ρυτόν;) μετά βραχείας άπολήξεως (ΠΑΕ 1962, σ. 157, πίν. 155α).

2. R. C. BOSANQUET και R. M. DAWKINS, έ.ά. σ. 72, εικ. 58b.

3. Έκ Προσύμνης: C. BLEGEN, Prosymna. The Helladic Settlement preceding the Argive Heraeum, II, Cambridge 1937, εικ. 261: 1056, εικ. 726: 138. Έξ Άττικής: MV, πίν. XIX: 139. F. H. STUBBINGS, BSA 42, 1947, σ. 56, πίν. 18: 3. S. IMMERWAHR, The Athenian Agora, III. The Neolithic and Bronze Ages, 1971, σ. 215, πίν. 50:6. Έκ Καλλιθέας Βοιωτίας: Θ. ΣΠΥΡΟΠΟΥΛΟΣ, AAA 3, 1970, σ. 329, εικ. 4. BCH 95, 1971, σ. 926, εικ. 280.

4. N. ΠΑΛΑΤΩΝ, Ό τάφος του Σταφύλου και ό μινωικός άποικισμός της Πεπαρήθου, Κρητικά Χρονικά 3, 1949, σ. 552, 559. Άρ. εύρ. Έθνικοῦ Μουσείου 9076.

5. Έκ Ρόδου: ASAtene 6 - 7, 1923 - 1924, σ. 256 και εικ. 160. Έκ Κω: L. MORRIGONE, ASAtene 27 - 28, 1965 - 1966, σ. 230, εικ. 248: 202.

6. P. DIKAIOS, Enkomi, Excavations 1948 - 58, τ. I, Mainz 1969, σ. 370, άρ. 108, τ. ΙΙΑ, πίν. 210/47 - 48.

7. Έκ Minet el Beida: Syria III, 1932, σ. 5, εικ.

4. CL. F. A. SHAEFFER, Ugaritica II, σ. 222, εικ. 93A, 93:1.

8. MP, σ. 619. Προσθετέα εις τόν κατάλογον του Furumark τά μνημονευθέντα νεώτερα εύρήματα: βλ. άνωτέρω σημ. 3 - 6.

9. M. R. POPHAM, The Destruction of the Palace at Knossos. Pottery of the Late Minoan ΙΙΑ Period, Studies in Mediterranean Archaeology XII, 1970, πίν. 8a, 10c, 36e. S. HOOD, BSA 53 - 54, 1958 - 1959, εικ. 26, II 1, πίν. 55e.

λου κισσοῦ) μετὰ τριπλοῦ στελέχους. Ἐπὶ τῆς ἀναγλύφου εἰς τὴν βάσιν τοῦ λαιμοῦ ταινίας φέρει κάθετα γραμμίδια. Λαιμὸς κεχρωσμένος, ἀφῆνων εἰς τὸ μέσον ὀριζόντιον κυματοειδῆ περιθέουσιν ταινίαν εἰς τὸ χρῶμα τοῦ πηλοῦ, ἡ ὁποία διασχίζεται ὑπὸ λεπτῆς κεχρωσμένης γραμμῆς. Χεῖλος κεχρωσμένον ἔξω καὶ ἔσω· ἡ ὀριζόντιος ἐπιφάνεια αὐτοῦ κοσμεῖται ἐκ συστημάτων λεπτῶν καὶ παχέων γραμμιδίων ἐναλλασσομένων μετὰ ροδάκων ἐκ στιγμῶν. Λαβαὶ κεχρωσμέναι, ἀφῆνουσαι εἰς τὸ μέσον ταινίαν εἰς τὸ χρῶμα τοῦ πηλοῦ, ἡ ὁποία πληροῦται διὰ σειρᾶς ἐλαφρῶς καμπύλων ὀριζοντίων γραμμιδίων. Κάτωθεν τῶν κεφαλοπόδων τὸ κυρίως σῶμα περιθέεται ὑπὸ μιᾶς παχείας καὶ ἐτέρας παχυτέρας ταινίας μετὰ δύο λεπτοτέρων ταινιῶν εἰς τὸ μέσον. Τὰ δισκία τῆς βάσεως εἶναι ὁμοίως κεχρωσμένα.

Βιβλιογραφία: L. Savignoni, Mon. Ant. 14, 1904, σ. 658, εἰκ. 120 εἰς τὸ μέσον. E. Pottier, BCH 31, 1907, σ. 119, εἰκ. 3. Recueil E. Pottier, σ. 151 - 152, εἰκ. 4.

Ἡ γενικὴ δομὴ τοῦ ἀγγείου, ἡ διαμόρφωσις τῆς βάσεως, τῆς λαβῆς καὶ ὁ ἀνάγλυφος δακτύλιος ἐπὶ τῆς βάσεως τοῦ λαιμοῦ μαρτυροῦν μεταλλικὰ πρότυπα. Τὸ σχῆμά του ἀνήκει εἰς τὸν τύπον 52 τοῦ Furumark, χρονολογηθέντα εἰς τὴν ΥΜ ΙΙΑ2, πρῶμιον φάσιν καὶ εἰς τὴν σειρὰν τοῦ ἀνασυγκροτηθέντος ἀμφοροειδοῦς κρατῆρος ἐκ Κνωσοῦ¹, ὁ ὁποῖος εἶναι εἷς ἐκ τῶν πρωιμωτέρων ἀμφοροειδῶν κρατῆρων ἐν Κρήτῃ, ὁμοῦ μετὰ ἐτέρου δείγματος ἐκ Χανίων². Ἡ διπλῇ δισκοειδῆς βάσις ἀπαντᾶται εἰς τὸν ἐκ Πύλα Βέργι ἀμφοροειδῆ κρατῆρα, τοῦ ὁποῖου εἶναι πολὺ πιθανὴ ἡ μινωικὴ καταγωγὴ³.

Ἡ διακόσμησις τοῦ λαιμοῦ τοῦ ἐκ Λιγορτύνου ἀμφοροειδοῦς κρατῆρος μετὰ κυματοειδοῦς ταινίας εἰς τὸ χρῶμα τοῦ πηλοῦ, ἐνθυμίζει τὴν διακοσμητικὴν διάταξιν τοῦ λαιμοῦ τῶν ἀνακτορικῶν ἀμφορέων. Ὁ ὀκτάπους, ἂν καὶ περισσότερον ἐσχηματοποιημένος ἐνταῦθα, ἐνθυμίζει τὸν ὀκτάποδα τοῦ ἀμφοροειδοῦς κρατῆρος ἐκ Κνωσοῦ⁴. Τὸ τοξοειδὲς θέμα κάτωθεν τῆς μιᾶς τῶν λαβῶν ἀπαντᾶται ὡς παραπληρωματικὸν κόσμημα ἀπὸ τῆς ΥΜ ΙΙΑ1 μέχρι τῆς ΥΜ ΙΙΒ περιόδου.

5) Ἀριθμὸς καταλόγου CA 884 (πίν. 19β).

Ραδινὸς ἀμφοροειδῆς κρατῆρ ἀπιοειδοῦς σχήματος μετὰ ταινιωτῶν λαβῶν καὶ ἐλαφρᾶς δισκοειδοῦς βάσεως. Ὑψὸς 0.34 μ., διάμετρος στομίου 0.21 μ. Πηλὸς κίτρινος, διακόσμησις ἐρυθρὰ ἐπὶ κιτρίνης ἐπαλείψεως.

Ἐπὶ τοῦ ὤμου φέρει ταινίαν ἐξ ἀντιθετικῶς ἀλληλοδιαδεχομένων καμπύλων τριγώνων πεπληρωμένων διὰ καμπύλων γραμμῶν. Κάτωθεν αὐτῆς φέρει σύστημα ἐκ τεσσάρων ταινιῶν. Ὁ λαιμὸς κοσμεῖται διὰ ταινίας ἀποτελουμένης ἐκ τοῦ θέματος τοῦ «διπλοῦ φυλλώματος». Τὸ κάτω ἥμισυ τοῦ σώματος φέρει σύστημα ἐκ τριῶν ταινιῶν. Βάσις κεχρωσμένη. Ἐπὶ τῆς ἐπιφανείας τῶν λαβῶν εἰκονίζεται σειρὰ ὀριζοντίων γραμμιδίων.

Βιβλιογραφία: L. Savignoni, Mon. Ant. 14, 1904, σ. 658, εἰκ. 120. E. Pottier, BCH 31, 1907, σ. 119 - 120, εἰκ. 4. Recueil E. Pottier, σ. 152, εἰκ. 5.

1. Arch. Rep. 1963/64, σ. 26, εἰκ. 31. M. R. Popham, Antiquity 40, 1966, σ. 27, πίν. V, 1. M. P. Popham, The Destruction of the Palace at Knossos. Pottery of the Late Minoan IIIA Period, σ. 76, πίν. 8a. BSA 62, 1967, πίν. 84a.

2. C. G. Styrenius καὶ J. Tzedakis, AAA 3, 1970,

σ. 101, εἰκ. 3.

3. P. Dikaios, ἑ.ἀ. τ. II, σ. 916, ἀρ. 38· τ. ΙΙα, πίν. 238, εἰκ. 1 (38).

4. A. Evans, PM IV, σ. 311, εἰκ. 246, σ. 1017, εἰκ. 965: κ.

Τὸ σχῆμα τοῦ ἀγγείου τούτου ταυτίζεται μετὰ τὸν τύπον 54 τοῦ Furumark, χρονολογούμενον εἰς τὴν ΥΜ ΙΙΑ2 ὑστέραν φάσιν.

Τὸ θέμα τοῦ ὧμου τῶν ἀλληλοδιαδεχομένων καμπύλων τριγώνων, καταγόμενον κατὰ τὸν Α. Evans ἐκ τῶν κοσμημάτων τοῦ δέρματος τῆς ἐχίδνης (PM IV, σ. 183 καὶ εἰκ. 144), ταυτίζεται μετὰ τὸ FM 69 (MP, σ. 181 καὶ εἰκ. 70). Ὅμοια κοσμήματα μετὰ παχείας διαχωριστικῆς γραμμῆς, ἡ ὁποία καθορίζει ἕκαστον τρίγωνον, ἀπαντῶνται ἐπὶ ΥΜ ΙΙΑ ἀγγείων, ὡς ὁ μέγας ψευδόστομος ἀμφορεὺς ἐκ Χανίων¹, μικρότερον ὁμοίου σχήματος ἀγγεῖον ἐκ Καλαμίου Χανίων² καὶ τὸ τεμάχιον πυξίδος ἐκ Παλαικάστρου³. Τὸ θέμα τοῦ «διπλοῦ φυλλώματος» (FM 64) μετὰ μονῆς διαχωριστικῆς γραμμῆς ἀπαντᾶται ὁμοίως ἐπὶ τῶν ὧμων ἀγγείων τῆς ΥΜ ΙΙΑ περιόδου ὡς ἡ ραμφόστομος πρόχους ἐκ Μυρσίνης Σητείας⁴ καὶ ἐπὶ ἀγγείου ὁμοίου σχήματος ἐξ Ἀνω Γυψάδων Κνωσοῦ⁵.

6) Ἀριθμὸς καταλόγου CA 883 (πίν. 21 - 22).

Ἀμφοροειδὴς κρατὴρ ἀπιοειδοῦς πεπιεσμένου σχήματος, στηριζόμενος ἐπὶ μικρᾷ βάσει, μετὰ χαμηλοῦ λαιμοῦ, χεῖλους καθετοῦ, ἔξω νεύοντος, καὶ δύο ἰσχυρῶν καθετῶν λαβῶν, αἱ ὁποῖαι σχηματίζουν ἐλαφρὰν αὐλάκωσιν εἰς τὸ μέσον. Ὑψὸς 0.322 μ. Διάμετρος στομίου 0.224 μ. Διάμετρος βάσεως 0.094 μ. Συνεκολλήθη εἰς τὴν βάση. Πηλὸς κίτρινος, διακόσμησις καστανέυθρος ἐπὶ κιτρινωπῆς ἐπαλείψεως.

Ἀνὰ μία κάθετος ταινία κάτωθεν τῶν λαβῶν διαχωρίζει τὴν ἐφ' ἑκάστης κυρίας ἐπιφανείας τῆς κοιλίας διακόσμησιν. Ἡ μία, πεπληρωμένη διὰ κυματοειδῶν ὀριζοντίων λεπτῶν γραμμῶν, καὶ ἡ ἑτέρα διὰ δύο ὀλοχρώμων ἀντιθετικῶν φεστονοειδῶν κοσμημάτων εἰς τὰ ἄκρα, ἕκαστον τῶν ὁποίων συνοδεύεται ὑπὸ διπλῶν φεστονοειδῶν γραμμῶν, καὶ δι' ἀντωπῶν ὁμοίων γραμμῶν εἰς τὸ μέσον αἱ ὁποῖαι περικλείουν στιγμάς.

Α' Ὅψις: Δύο ἀντωποὶ αἰγάγροι μετὰ δαντελωτῶν κεράτων εἰκονίζονται ἑκατέρωθεν φοίνικος, ἐπὶ τοῦ ὁποίου καὶ στηρίζουν τὰ ἐμπρόσθια ἄκρα. Εἰς τὴν βάση τοῦ κορμοῦ τοῦ δένδρου τρίγωνον ὀλόχρωμον πρὸς δῆλωσιν ἴσως τῆς ἀνωμαλίας τοῦ ἐδάφους καὶ ἑκατέρωθεν σχηματικὰ φυτικά κοσμήματα. Ἰχθὺς μετὰ δικτυωτοῦ εἰς τὸ μέσον καὶ ὀλόχρωμος ἐπὶ τοῦ ὑπολοίπου σώματος, μετὰ ζωηροῦ ὀφθαλμοῦ, ἀνοικτοῦ ρύγχους καὶ σαφῶς τονισμένων πτερυγίων εἰκονίζεται κάτωθεν ἀριστερά, δίδων τὴν ἐντύπωσιν ὅτι καιροφυλακτεῖ πρὸς ἄγραν τῆς λείας. Δύο ἐσχηματοποιημένα παπυροειδῆ φυτὰ καὶ εἰς ῥόδαξ μετὰ ἀκτινωτῶν γραμμιδίων ὀπισθεν τοῦ ἀριστεροῦ αἰγάγρου καὶ ἕτερος μετὰ στιγμῶν κάτωθεν τοῦ ζώου, πληροῦν τὴν σκηνὴν ἐπὶ τῆς ἀριστερᾷ πλευρᾷ. Ἐπὶ τῆς δεξιᾷ, ἕτερον μικρότερον ζῶον ἐπικάθηται διὰ τῶν ὀπισθίων ἄκρων ἐπὶ τῶν ὀπισθίων τοῦ δεξιοῦ αἰγάγρου, ἐνῶ ἀναπληρωματικοὶ ἐκ στιγμῶν ῥόδακες εἰκονίζονται ἐπὶ τοῦ χώρου μεταξὺ τῶν δύο ζώων.

Β' Ὅψις: Κοσμεῖται διὰ τοῦ νοθογενοῦς θέματος τοῦ ὀκτάποδος - φοίνικος. Τὸ κυρίως σῶμα πληροῦται διὰ δικτυωτοῦ, ἐκ τῆς κορυφῆς ἐκφύονται φύλλα φοίνικος πεπληρωμένα δι' ὀριζοντίων γραμμιδίων, ἐφ' ἑκάστης δὲ πλευρᾷ ἐκτείνεται ἀνὰ μία κυματοειδὴς ταινία δίκην πλοκάμου, ἀμφότεραι πληροῦσαι τὸν χῶρον.

1. Β. ΘΕΟΦΑΝΕΙΔΗΣ, ΑΕ 1948 - 1949, σ. 14, εἰκ. 24 δεξιᾷ.

2. Ι. ΤΖΕΔΑΚΙΣ, ΑΑΑ 2, 1969, σ. 365, εἰκ. 1.

3. Ε. J. FORSDYKE, ἔ.δ. σ. 116, εἰκ. 152.

4. BCH 84, 1960, σ. 820, εἰκ. 2, πρώτη σειρὰ δεξιᾷ.

5. S. HOOD, BSA 53 - 54, 1958 - 1959, σ. 224, εἰκ. 30, πίν. 55d.

Ταινίαι περιθέουν τὸ κάτω ἥμισυ τοῦ σώματος καὶ τὴν βάσιν. Ἐτέρα ταινία ἐπὶ τοῦ σημείου ἐνώσεως τοῦ λαιμοῦ καὶ τοῦ κυρίως σώματος, χεῖλος κεχρωσμένον καὶ ταινίαι κάτωθεν αὐτοῦ. Κυματοειδὴς ὀριζόντιος ταινία περιθεῖ τὸν λαιμόν. Τὰ ἄκρα τῶν λαβῶν εἶναι κεχρωσμένα.

Βιβλιογραφία: L. Savignoni, Mon. Ant. 14, 1904, σ. 658, εἰκ. 120. E. Pottier, BCH 31, 1907, σ. 117 - 119, εἰκ. 1 - 2. Recueil E. Pottier, σ. 150 - 151, εἰκ. 2-3.

Τὸ σχῆμα τοῦ ἀμφοροειδοῦς τούτου κρατῆρος, διάφορον τοῦ σχήματος τῶν δύο προηγούμενων, παρουσιάζει στενὴν συγγένειαν πρὸς τὸ σχῆμα ἑτέρου κρατῆρος ἐξ Ἑγκώμης¹ — χαρακτηριζομένου ὑπὸ τοῦ Furumark ὡς ἀγγείου μινωικοῦ χαρακτῆρος καὶ χρονολογουμένου εἰς τὴν ΥΜ ΙΙΑ2 περίοδον² — ἀνήκει εἰς τὴν ἰδίαν ὁμάδα τοῦ ἀμφοροειδοῦς κρατῆρος τοῦ Temple Tomb³, ταυτοχρόνως ὅμως ἐνθυμίζει τὰ ΥΜ ΙΙΒ παραδείγματα ἐκ Κρήτης μετὰ τὴν διαφορὰν ὅτι ὁ λαιμὸς τῶν τελευταίων τούτων εἶναι συνήθως ὑψηλότερος. Ἐξ ἄλλου, ἡ μονήρης κυματοειδὴς μετ' ἀβαθῶν καμπυλῶν ταινία ἐπὶ τοῦ λαιμοῦ ἀπαντᾶται συνήθως ἐπὶ πρωίμων ΥΜ ΙΙΒ ἀμφοροειδῶν κρατῆρων.

Ἄντωποι αἰγάγροι ἐκατέρωθεν φυτικοῦ κοσμήματος, ἐνθυμίζοντες τὸ θέμα τοῦ ἀγγείου τῆς Λιγορτύνου, εἰκονίζονται ἐπὶ ΥΜ ΙΙΑ2 κύλικος τοῦ Βρετανικοῦ Μουσείου⁴. Τὸ θέμα τῶν ἀντωπῶν αἰγάγρων ἀπαντᾶται ἐπὶ τῆς πρωίμου ἀνατολικῆς θεματολογίας⁵, εἰς δὲ τὴν προελληνικὴν καὶ πρωτοελληνικὴν ἀγγειογραφίαν, τὸ ἐραλδικὸν σύμπλεγμα γενικῶς — εἰς Κρήτην ἀπαντῶμενον συχνότερον μετὰ πτηνῶν — θεωρεῖται ὡς δάνειον ἐκ τῆς Ἀνατολῆς⁶. Εἰς τὴν πρωτοελληνικὴν ἀγγειογραφίαν τὸ θέμα τοῦ αἰγάγρου, ἐκτὸς τῶν προαναφερθέντων παραδειγμάτων ἐκ Λιγορτύνου καὶ Βρετανικοῦ Μουσείου, ἀπαντᾶται ἐπὶ κεραμεικῆς τῆς Φυλακωπῆς⁷ καὶ τῶν Μουλιανῶν⁸. Πλαστικαὶ κεφαλαὶ αἰγάγρου κοσμοῦν τὰ προαναφερθέντα ρυτὰ ἐκ Παλακάστρου, αἰγάγροι εἰς ἀναγλύφους παραστάσεις κοσμοῦν θαυμάσιον ἐκ στεατίτου ρυτὸν ἐκ Ζάκρου⁹, πηλίνη κεφαλὴ αἰγάγρου προέρχεται ἐκ τῆς αὐτῆς περιοχῆς¹⁰, κέρατα δὲ αἰγάγρου εἰκονίζονται ἐπὶ πινακίδων τῆς Γραμμικῆς Β ἐκ Κνωσοῦ¹¹.

Τὸ θέμα τοῦ φοίνικος τῆς αὐτῆς πλευρᾶς μετὰ τοῦ θυσάνου ἐκ φύλλων ἐπὶ τῆς κορυφῆς, πεπληρωμένων δι' ὀριζοντίων γραμμιδίων, ἐνθυμίζει τὸ FM 15 II, ἀρ. b-c

1. The Swedish Cyprus Expedition I, σ. 484, πίν. LXXVII, πρώτη σειρὰ ἐκ τῶν ἄνω, τέταρτον ἐκ δεξιῶν, πίν. CXXI, κάτω δεξιά.

2. MP, σ. 593, ἀρ. 56:3. Πρβ. ὁμοίως H. W. Catling καὶ V. Karageorghis, BSA 55, 1960, σ. 114, πίν. 27b.

3. A. Evans, PM IV, σ. 311, εἰκ. 246.

4. E. J. Forsdyke, ἑ.δ. σ. 119: A719, πίν. IX. A. Evans, PM IV, σ. 370, εἰκ. 309e. A. Furumark, MP, σ. 171, σημ. 3.

5. Πρβ. π.χ. Ur, Excavations, II, πίν. 100:3 III, ἀρ. 197, 213, 483.

6. Πρβ. A. Furumark, MP, σ. 199 κέ., ὅπου καὶ διὰ

τὴν παράστασιν τοῦ ἀγγείου τῆς Λιγορτύνου. P. Demargne, La Crète Dédalique, Paris 1947, σ. 171. H. Reusch, Minoica, Festschrift J. Sundwall, 1958, σ. 346. A. ΣΑΚΕΛΛΑΡΙΟΥ, Μυκηναϊκὴ Σφραγιδογλυφία, σ. 93 - 94.

7. Excavations at Phylakopi in Melos (JHS, Suppl. 4), 1904, σ. 176, εἰκ. 149.

8. ΣΤ. ΞΑΝΘΟΥΔΙΔΗΣ, ΑΕ 1904, πίν. 3α.

9. ST. Alexiou, N. Platon, G. Guanello καὶ L. von Matt, ἑ.δ. σ. 192 - 194.

10. Αὐτόθι σ. 195. CH. Zervos, ἑ.δ. εἰκ. 442.

11. BSA 10, 1903 - 1904, σ. 59, εἰκ. 21b-c.

(έλεφαντοστᾶ) καὶ α (γλυπτική) (MP, εἰκ. 39). Συγγενῆ θέματα φοινίκων ἀπαντῶνται ἐν Κρήτῃ κυρίως ἐπὶ λαρνάκων δημοσιευμένων¹ καὶ μή.

Ἡ σύνθεσις τοῦ ἰχθύος μετὰ τῶν αἰγάγων τοῦ ἀγγείου μας ἐθεωρήθη ὡς σύνολον ἀνατολικῆς ἐπιδράσεως². Ἐκ Φυλακωπῆς προέρχεται πρωιμώτερον παράδειγμα, ἀλλὰ μετὰ πτηνοῦ ἄνωθεν δελφίνος³. Ὡς πρὸς τὸ θέμα τοῦ ἰχθύος αὐτοῦ καθ' ἑαυτοῦ, παρατηροῦμεν ὅτι συγγενῆ θέματα μετὰ δικτυωτοῦ ἀπαντοῦν ἐπὶ ΥΜ ΙΙΑ2 κεραμεικῆς ἐκ Παλαικάστρου⁴ καὶ Κνωσοῦ⁵. Τὸ παχὺ περίγραμμα τοῦ σώματος, μετὰ δικτυωτοῦ εἰς τὸ μέσον, ἐνθυμίζει προσέτι τὸ βοοειδὲς τῆς λάρνακος τῶν Γουρνιῶν⁶. Οἱ ρόδακες τέλος, εἶναι συνήθη παραπληρωματικὰ κοσμήματα τῆς μινωικῆς κεραμεικῆς⁷.

Μέγα ἐνδιαφέρον παρουσιάζει τὸ νοθογενὲς κόσμημα φοίνικος-πολύποδος τῆς Β' ὀψεως. Μέχρι σήμερον ἐγνωρίζαμεν τὰ νοθογενῆ θέματα φοίνικος-παπύρου ἐπὶ λάρνακος ἐξ Ἀθανάτων Τεμένους⁸ καὶ φοίνικος-ὀκτάποδος ἐπὶ ἀμφοροειδοῦς κρατῆρος ἐξ ἀνατολικῆς Κρήτης⁹, ἐπὶ κύλικος κρητικῆς προελεύσεως νῦν ἐν Ὁξφόρδῃ¹⁰ καὶ ἐπὶ ψευδοστόμου ἐκ Γουρνιῶν¹¹, ἀπάντων χρονολογουμένων εἰς τὴν ΥΜ ΙΙΒ περίοδον. Εἰς τὰ νοθογενῆ θέματα ταξινομεῖται ὁμοίως ὁ φοινίξ μετὰ δύο πλοκάμων ὀκτάποδος ἐπὶ ἀδημοσιεύτου λάρνακος κρητικοῦ μουσείου. Τὰ νοθογενῆ ὅμως θέματα ὀκτάποδος-φοίνικος, τὰ ὅποια περισσότερον πάντων τῶν προαναφερθέντων ἐνθυμίζουν, ἕκαστον κεχωρισμένως, τὸ κόσμημα τοῦ ἀγγείου τῆς Λιγορτύνου, ἀπαντῶνται ἐπὶ ΥΜ ΙΙΒ κεραμεικῆς ἐκ Μαλίων¹². Σημειώνομεν τέλος ἐν καθαρῶς μυκηναϊκῆς ἐμπνεύσεως νοθογενὲς θέμα φοίνικος-ὀκτάποδος ἐπὶ ψευδοστόμου ἐκ τῆς νεκροπόλεως Χανίων¹³.

Ἡ κάθετος κάτωθεν τῆς λαβῆς ταινία, πεπληρωμένη διὰ κυματοειδῶν λεπτῶν γραμμῶν (πίν. 22α), ἀπαντᾶται ἐπὶ λαρνάκων χρονολογουμένων πιθανῶς εἰς τὴν ΥΜ ΙΙΑ2¹⁴ καὶ ἐτέρας τῶν ἀρχῶν τῆς ΥΜ ΙΙΒ περιόδου¹⁵.

Τὰ φρεστονοειδῆ τέλος κοσμήματα, κάτωθεν τῆς ἐτέρας τῶν λαβῶν (πίν. 22β), παρό-

1. ΣΤ. ΑΛΕΞΙΟΥ, ΑΕ 1972, πίν. 36γ - δ, πίν. 37. C. MAVRIYANNAKI, ἑ.ἄ. πίν. XV - XVI, XX - XXI.

2. A. FURUMARK, MP, σ. 200 καὶ σημ. 4.

3. Excavations at Phylakopi in Melos, σ. 121, εἰκ. 93. Πρβ. ὁμοίως συνδυασμὸν πτηνοῦ καὶ ἰχθύος ἐπὶ ΥΜ ΙΙΑ2 κεραμεικῆς: A. EVANS, PM IV, σ. 337, εἰκ. 280b.

4. R.C. BOSANQUET καὶ R. M. DAWKINS, ἑ.ἄ. σ. 83, εἰκ. 66a.

5. A. EVANS, PM II, σ. 622, εἰκ. 390.

6. Gournia, πίν. X: 44.

7. Πρβ. A. EVANS, PM IV, σ. 337, εἰκ. 280a - b. P. ORSI, Mon. Ant. 1, 1889, πίν. I: 3. C. MAVRIYANNAKI, ἑ.ἄ. πίν. XXI, XXVI - XXVII.

8. ST. ALEXIOU, N. PLATON, G. GUANELLA καὶ L. VON MATT, ἑ.ἄ. σ. 154, 161 εἰς τὸ μέσον.

9. M. R. POPHAM, BSA 62, 1967, πίν. 87a.

10. H. W. CATLING, BSA 63, 1968, εἰκ. 8: 38, πίν. 27d. Πρβ. παρόμοιον θέμα καὶ ἐπὶ ΥΜ ΙΙΒ κύλικος ἐκ τῆς πόλεως Χανίων: I. TZEDAKIS, ΑΔ 22, Β' 2, 1967, πίν. 377γ.

11. Gournia, πίν. X:39.

12. O. PELON, Mallia, Maisons (III), Études Crétoises 15, 1970, σ. 122, πίν. XXIV, 4 - 6. J. DESHAYES καὶ A. DESSENNE, Mallia, Maisons (II), Études Crétoises 11, 1959, σ. 127, πίν. LXXI, a.

13. FR. MATZ κ.ἄ., Forschungen auf Kreta 1942, Berlin 1951, πίν. 49:2, 59. A. FURUMARK, MP, θέμα 18b, εἰκ. 44.

14. ΣΤ. ΑΛΕΞΙΟΥ, Κρητικά Χρονικά 8, 1954, πίν. Ε' 2. ST. ALEXIOU, N. PLATON, G. GUANELLA καὶ L. VON MATT, ἑ.ἄ. σ. 153.

15. C. MAVRIYANNAKI, ἑ.ἄ. πίν. XXIX, XXXII.

μοια τῶν ὁποίων εἰκονίζονται ἐπὶ τῶν στενῶν πλευρῶν τῆς λάρνακος, πλησιάζουν προσέτι εἰς θέματα εἰκονιζόμενα εἰς κεραμεικὴν καὶ λάρνακας τῆς πρώιμου ΥΜ ΙΙΒ περιόδου.

7) Ἀριθμὸς καταλόγου CA 892 (πίν. 23, 24).

Σπυρίς μετὰ στρογγύλης ἐξεχούσης βάσεως, σώματος πεπιεσμένου ἰσχυρῶς ἐξέχοντος πρὸς τὰ ἄνω, χεῖλους τονισμένου, κάτωθεν τοῦ ὁποίου σχηματίζεται αὐλαξ. Αἱ δύο κάθετοι ἐπὶ τοῦ χεῖλους λαβαὶ φέρουν πρόσθετον κεντρικὴν νεύρωσιν. Ὑψος μετὰ τῶν λαβῶν 0.148 μ. Διάμετρος στομίου 0.187 - 0.101 μ. Διάμετρος βάσεως 0.10 μ. Ἀκεραία. Πηλὸς χρώματος κιτρίνου ἀνοικτοῦ, διακόσμησις ἐξίτηλος ἐρυθρὰ ἐπὶ λευκοκιτρίνου ἐπαλείψεως.

Τέσσαρες κάθετοι μετόπαι κοσμοῦν τὸ σῶμα. Ἀνὰ μία πεπληρωμένη μετ' ἐπαλλήλων γωνιῶν ἐπὶ τῶν πλατειῶν πλευρῶν. Ἡ μία τῶν στενῶν πλευρῶν φέρει μετόπην ζατρίκιου καὶ ἡ ἑτέρα μετόπην ὀριζοντίων κυματοειδῶν ταινιῶν. Ἡ βάσις καὶ ἡ κάτωθεν τοῦ χεῖλους αὐλαξ εἶναι κεχρωσμένοι. Ἡ ἄνω ἐπιφάνεια τοῦ χεῖλους καὶ ἡ κεντρικὴ νεύρωσις τῶν λαβῶν κοσμοῦνται διὰ καθέτων γραμμιδίων.

Βιβλιογραφία: L. Savignoni, Mon. Ant. 14, 1904, σ. 659, εἰκ. 120.

Τὸ σχῆμα τῆς σπυρίδος μετὰ πεπιεσμένου σώματος εἶναι ἀπὸ τὰ πλέον σπάνια εἰς τὴν μινωικὴν κεραμεικὴν καὶ ἀνύπαρκτον ἐξ ὧσων ἔχω ὑπ' ὄψει μου εἰς τὴν μυκηναϊκὴν. Τὰ πρῶτα δείγματα ἀνάγονται εἰς τὴν ΜΜ περίοδον καὶ προέρχονται ἐκ τοῦ ἀνακτόρου τῆς Φαιστοῦ. Τὸ ἓν, εὑρεθὲν εἰς τὸν Προμαχῶνα ΙΙ, φέρει ὀριζόντιον καὶ κάθετον διακόσμησιν ἐκ ταινιῶν λευκοῦ χρώματος¹, τὸ δὲ δεύτερον, εὑρεθὲν εἰς τὸ δωμάτιον LV, κοσμεῖται ὑπὸ κυματοειδῶν ταινιῶν². Ὑπάρχει καὶ ἓν τρίτον δείγμα, προερχόμενον ὡς καὶ τὰ προηγούμενα ἐκ τοῦ ἀνακτόρου τῆς Φαιστοῦ, τὸ ὁποῖον — ἰσχυρῶς συμπεπληρωμένον — ἐδημοσιεύθη ἀρχικῶς ὡς ποτήριον κυλινδρικοῦ σχήματος, εὐρυνόμενον πρὸς τὰ ἄνω³. Κατὰ τὸ 1961 ἐταυτίσθησαν τὰ ἐλλείποντα τεμάχια ὑπὸ τῆς Paola Pelagatti καὶ οὕτω συνεκολλήθη ἐκ νέου ὡς σπυρίς πεπιεσμένου σχήματος. Εἰς τὴν ΥΜ Ι περίοδον ἀνήκει ἡ γνωστὴ σπυρίς ἐκ Ψύρας⁴ καὶ ἑτέρα θαυμασία σπυρίς, νῦν εἰς Ἐθνικὸν Μουσεῖον, κεκοσμημένη μετὰ δελφίνων⁵, οἱ ὅποιοι ἀντανακλοῦν κνωσιακὰ πρότυπα τῆς ΥΜ ΙΙ περιόδου, προέρχεται δὲ ἐκ Βαρκίζης Ἀττικῆς. Ἀπαντα τὰ ἀνωτέρω παραδείγματα εἶναι ὑψηλοῦ καὶ ραδινοῦ σχήματος, ἐνῶ τὸ χαμηλὸν σχῆμα τῆς σπυρίδος τῆς Λιγορτύνου μετὰ τῆς τονισμένης

1. D. LEVI, ASAtene 35 - 36, 1957 - 1958, σ. 310, εἰκ. 144b. Τὸ ἀγγεῖον τοῦτο χαρακτηρίζεται ὑπὸ τοῦ Α. ΖΩΗ («Φαιστιανά», ΑΕ 1965, σ. 106 καὶ πίν. 30), ὡς ἓν ἄριστον δείγμα καθαρᾶς τεκτονικῆς ἀντιλήψεως τοῦ καμαραϊκοῦ ρυθμοῦ. Πρβ. ἀνάλυσιν τῆς κεραμεικῆς τοῦ Προμαχῶνος ΙΙ, αὐτόθι σ. 82 κέ.

2. D. LEVI, Bollettino d'Arte, 1956, σ. 250, εἰκ. 22. Πρβ. ἀνάλυσιν τῆς κεραμεικῆς τοῦ δωματίου LV, Α. ΖΩΗΣ, ἔ.δ. σ. 46 - 47.

3. L. Pernier, ἔ.δ. Ι, πίν. XXII, c.

4. R. B. SEAGER, Excavations on the Island of Psira, Crete, University of Pennsylvania, The Museum, Anthropological Publications, III, ἀρ. Ι, Philadelphia 1910, εἰκ. 12. CH. ZERVOS, ἔ.δ. εἰκ. 557. SP. MARINATOS καὶ M. HIRMER, ἔ.δ. εἰκ. 84 κάτω δεξιὰ βλ. τὴν πλαγίαν ὄψιν: A. EVANS, PM IV, σ. 290, εἰκ. 226.

5. M. D. THEOCHARIS, A Knossian Vase from Attica, Antiquity 34, 1960, σ. 266 κέ.

βάσεως, της αύλακος κάτωθεν τοῦ χείλους καὶ τῆς προσθέτου ἐπὶ τῶν λαβῶν κεντρικῆς νευρώσεως ἐνθυμίζει ΥΜ ΙΙΑ2 ὑστέρας καὶ ΥΜ ΙΙΒ μικρὰς πυξίδας καὶ καλάρθους. Ἡ μετοπικὴ τέλος διακόσμησις δύναται νὰ χαρακτηρισθῇ ὡς προῶν τῆς ΥΜ ΙΙΑ2 ὑστέρας περιόδου.

8) Ἀριθμὸς καταλόγου CA 893 (πίν. 24β).

Δίωτος χαμηλὴ κύλιξ μετὰ εὐρείας καὶ σχεδὸν κωνικῆς γάστρας. Ὑψος 0.137 μ. Διάμετρος στομίου 0.141 μ. Διάμετρος βάσεως 0.069 μ. Ἀκεραία. Πηλὸς κίτρινος, ἐπάλειψις κιτρίνη. Ἀδιακόσμητος.

Βιβλιογραφία: L. Savignoni, Mon. Ant. 14, 1904, σ. 658, εἰκ. 120.

Τὸ σχῆμα τῆς ἀνωτέρω κύλικος ἀνήκει εἰς τὸν τύπον 265 τοῦ Furumark (MP, εἰκ. 17 καὶ σ. 64), χρονολογούμενον εἰς τὴν ΙΙΑ2 ὑστέραν φάσιν. Ὁμοίου σχήματος ἀδιακόσμητοι κύλικες εὐρέθησαν εἰς Κνωσόν¹, εἰς Κατσαμπᾶν², εἰς τὴν νεκρόπολιν Χανίων καὶ περίπου ὁμοίου σχήματος εἰς τὸ Κεφάλι Χόνδρου Βιάννου³.

9) Ἀριθμὸς καταλόγου CA 906 (πίν. 24ς').

Κυλινδρικὸν ἀγγεῖον μετὰ κρουνοειδοῦς προχοῆς κάτωθεν τοῦ ἐλαφρῶς ἐξέχοντος καθέτου χείλους καὶ μετὰ δύο ὀριζοντίων πρὸς τὰ ἄνω νεουσιῶν λαβῶν, ἐκ τῶν ὁποίων ἡ μία ἐλλείπει. Ὑψος 0.045 μ. Διάμετρος 0.056 μ. Πηλὸς χρώματος λευκοκίτρινου, διακόσμησις καστανὴ ἐπὶ ὠχρᾶς ἐπαλείψεως.

Δύο ὀριζόντια συστήματα καθέτων σιγμοειδῶν γραμμῶν, χωριζόμενα ὑπὸ τριῶν ὀριζοντίων ταινιῶν, περιθέουν τὸ σῶμα.

Βιβλιογραφία: L. Savignoni, Mon. Ant. 14, 1904, σ. 658, εἰκ. 120.

Τὸ σχῆμα τοῦ ἀγγείου τούτου ἀνήκει εἰς τὴν ἰδίαν κατηγορίαν πρωιμωτέρων ἀγγείων (Gournia, πίν. VII: 14, πίν. VIII: 21, 22) μὲ τὴν διαφορὰν ὅτι τὰ τελευταῖα ταῦτα φέρουν γεφυρόστομον προχοῇ καὶ μόνις σχηματιζομένους ὤμους⁴.

Τὸ διακοσμητικὸν θέμα ταυτίζεται μὲ τὸ FM 67 (MP, σ. 403, εἰκ. 70). Τὸ αὐτὸ θέμα, πλέον ἐπιμελημένον καὶ ἐκλεπτυσμένον, ἀπαντᾶται ἐπὶ ΥΜ ΙΙΑ1 κεραμεικῆς⁵.

1. M. R. Popham, The Destruction of the Palace at Knossos. Pottery of the Late Minoan IIIA Period, πίν. 11e.

2. ΣΤ. ΑΛΕΞΙΟΥ, AAA 3, 1970, σ. 235, εἰκ. 3 δεξιά.

3. Ν. ΠΑΛΑΤΩΝ, ΠΑΕ 1957, πίν. 70β, πρώτη σειρά, δεύτερον ἐξ ἀριστερῶν.

4. Εἰς τὸ Μουσεῖον τοῦ Λούβρου εὐρίσκεται ἕτερον ἀγγεῖον σχήματος συγγενοῦς τοῦ προηγουμένου, ἀλλὰ μεγαλυτέρων διαστάσεων, εἰκονιζόμενον ὑπὸ τοῦ L. SAVIGNONI (Mon. Ant. 14, 1904, σ. 658, εἰκ. 120, κάτω δεξιά, ἀκραῖον ἐξ ἀριστερῶν), ἀλλὰ μὴ ταξινομημένον εἰς τὴν ὁμάδα τῆς Λιγορτύνου. Τὸ σχῆμά του, ἐξαιρεσε

τῶν τελείως ὀριζοντίων λαβῶν, πλησιάζει ἰδιαιτέρως πρὸς ἀγγεῖον ἐκ Κεφάλι Χόνδρου τῆς Βιάννου (Ν. ΠΑΛΑΤΩΝ, ΠΑΕ 1957, πίν. 70α), εἰς τὴν αὐτὴν δὲ κατηγορίαν ἀνήκουν τὰ ἀγγεῖα ἐκ Γουρνιῶν (Gournia, πίν. VII:7), Κνωσοῦ (S. HOOD καὶ P. DE JONG, BSA 53 - 54, 1958 - 1959, πίν. 48b), Γάζι (ΣΤ. ΑΛΕΞΙΟΥ, ΑΕ 1972, πίν. 40β), Μιλάτου (ΣΤ. ΞΑΝΘΟΥΔΑΙΔΗΣ, ΑΔ 6, 1920/21, παρ. σ. 155, εἰκ. 2, πρῶτον ἐξ ἀριστερῶν) ὡς καὶ ἕτερα εἰσέτι ἀδημοσίευτα ἀγγεῖα εὑρεθέντα εἰς ΥΜ ΙΙΒ σύνολα.

5. A. EVANS, Archaeologia 59, 1905, σ. 457, εἰκ. 67. BSA 6, 1899-1900, σ. 74, εἰκ. 17. R. C. BOSANQUET καὶ R. M. DAWKINS, ἐ.ά. σ. 78, εἰκ. 62, ἡ διακόσμησις τῶν ὤμων.

10) 'Αριθμός καταλόγου CA 907 (πίν. 24δ).

Ραμφόστομος προχοΐσκη μετά σφαιρικού, ελαφρώς πεπιεσμένου σώματος. Ύψος 0.071 μ. Διάμετρος 0.065 μ. 'Ακεραία. Πηλός ώχρος, διακόσμησις καστανή ἐπὶ κιτρινωπῆς ἐπαλείψεως. Ἡ ἐπιφάνεια τῶν ὤμων πληροῦται διὰ στιγμῶν. Σύστημα ἐκ τριῶν ταινιῶν εἰς τὸ μέσον καὶ ἑτέρα ἄνωθεν τῆς βάσεως περιθέουν τὸ σῶμα. Λαβὴ καὶ λαιμὸς κεχρωσμένα.

Τὸ σχῆμα τοῦ ἀγγείου τούτου εἶναι κοινὸν κατὰ τὴν ΥΜ IIIA, ἐνίοτε δὲ ἐμφανίζεται καὶ κατὰ τὴν ΥΜ IIIB περίοδον. Τοῦτο ἐνθυμίζει ἰδιαιτέρως τὸ σχῆμα ἀγγείων ἐκ Γουρνιῶν¹ καὶ Κνωσοῦ², χρονολογουμένων ὑπὸ τοῦ Furumark εἰς τὴν ΥΜ IIIA2 περίοδον³. Ὁμοία διακόσμησις ἀπαντᾶται ἐπὶ ἀγγείου ἐκ Προσύμνης⁴.

11) 'Αριθμός καταλόγου AM 765 (πίν. 24ε).

Ραμφόστομος προχοΐσκη μετά σφαιρικοῦ πεπιεσμένου σώματος. Ύψος 0.058 μ. Διάμετρος 0.049 μ. 'Ακεραία. Πηλός χρώματος ἀνοιχτοῦ ἐρυθροῦ. Διακόσμησις καστανή ἐπὶ κιτρινωπῆς ἐπαλείψεως.

Δύο ὀριζόντια συστήματα καθέτων γραμμιδίων καὶ σειρὰ στιγμῶν ἐπὶ τοῦ ἄνω μέρους περιθέουν τὸ ἄνω ἥμισυ τοῦ σώματος, ἐνῶ ταινία τὸ κάτω ἥμισυ. Βάσις, λαιμὸς καὶ λαβὴ κεχρωσμένα. Ἐπὶ τῆς ἐπιφανείας τῆς βάσεως σταυρός.

Τὸ ραμφοειδὲς στόμιον ἐνθυμίζει τὴν διαμόρφωσιν τοῦ στομίου προχοΐσκης ἐκ Κνωσοῦ⁵.

Ἡ σχηματικὴ διακόσμησις ἐκ καθέτων γραμμιδίων προέρχεται ἐκ τοῦ θέματος τῆς «φυλλοειδοῦς ταινίας» (FM 64)⁶, τὸ ὁποῖον θέμα, ἐπὶ τῆς ΥΜ IIIA κεραμεικῆς ὡς ἐπὶ τοῦ ἀγγείου τῆς Λιγορτύνου, ἐνίοτε συνοδεύεται ὑπὸ στιγμῶν⁷. Ὁ σταυρὸς ἐπὶ τῆς ἐπιφανείας τῆς βάσεως, ὅπως δὴποτε οὐχὶ ἀπλοῦν διακοσμητικὸν θέμα, ἀπαντᾶται ἐπὶ μικρῶν ΥΜ IIIA2 ἀδημοσιευτῶν ἀγγείων ἐκ δυτικῆς Κρήτης⁸.

Τὰ εὐρήματα τῶν τάφων τούτων ἐχρονολογήθησαν ὑπὸ τοῦ Furumark⁹ εἰς τὴν ΥΜ IIIA2 περίοδον. Ἐκ τῶν πρωιμωτέρων εὐρημάτων δύναται νὰ θεωρηθῇ ὁ κρατὴρ ἀρ. 4 τοῦ πίνακος 7¹⁰. Εἰς τὰ ὑστερώτερα ἀγγεῖα ἀνήκουν ὁ κρατὴρ ἀρ. 6 τῶν πινάκων 21 - 22, ὁ ὁποῖος δύναται νὰ χρονολογηθῇ εἰς τὴν ΥΜ IIIA2 ὑστέραν ἢ μᾶλλον εἰς τὴν ΥΜ IIIB πρώιμον φάσιν, ὁμοῦ μετὰ τῆς σπυρίδος ἀρ. 7 τῶν πινάκων 23 - 24α.

ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗ ΜΑΥΡΙΓΙΑΝΝΑΚΗ

1. Gournia, πίν. X: 19.

2. A. EVANS, *Archaeologia* 59, 1905, σ. 518, εἰκ. 117: 76, g.

3. A. FURUMARK, *The Chronology of Mycenaean Pottery*, Stockholm 1941, σ. 105.

4. C. BLEGEN, *ξ.δ.* εἰκ. 274/518.

5. S. HOOD, *BSA* 53 - 54, 1958 - 1959, εἰκ. 26, II 1, πίν. 55e.

6. Διὰ τὸ ΥΜ III θέμα πρβ. A. FURUMARK, *MP*, σ. 180 - 181.

7. Π.χ. Gournia, πίν. X: 14. H. καὶ M. VAN EFFENTERE, *Fouilles exécutées à Mallia. Étude du site*

(1956 - 1957. Exploration des nécropoles (1915 - 1928), *Études Crétoises* 13, πίν. XLVIII G, A.

8. Πρβ. κατάλογον σημείων τῶν κεραμοποιῶν ἐπὶ τῆς βάσεως τῶν ἀγγείων ἐκ τῶν ὁποίων καὶ τρία δείγματα σταυροῦ ἢ X, ἐκτὸς Κρήτης: CL. F. A. SCHAEFFER, *Missions en Chypre* 1932 - 35, Paris 1936, σ. 119 - 121 καὶ εἰκ. 50/V, X, XXII.

9. Βλ. ἄνωτέρω σημ. 3.

10. Πρβ. ὁμοίαν διακόσμησιν τοῦ λαιμοῦ ἐπὶ κρατῆρος ἐκ Καρπάθου, Σ. ΧΑΡΙΤΩΝΙΔΗΣ, *ΑΔ* 17, Α', 1961 - 62, σ. 36 - 37, πίν. 12:δ.

ΤΕΧΝΙΚΑΙ ΠΡΟΔΙΑΓΡΑΦΑΙ ΤΟΥ 4^{ΟΥ} Π.Χ. ΑΙΩΝΟΣ

ΣΥΜΒΟΛΗ ΕΙΣ ΤΗΝ ΙΣΤΟΡΙΚΗΝ ΜΕΤΑΛΛΟΥΡΓΙΑΝ*

Τὸ 1893 ἀνευρέθη εἰς τὸν ἀρχαιολογικὸν χώρον τῆς Ἐλευσίνος μία λιθίνη ἐπιγραφὴ τοῦ 4ου π.Χ. αἰῶνος, ἡ ὁποία ἀναφέρεται εἰς τὴν ἐκ κρατερώματος (βρούνζου) κατασκευὴν ἐμπολίων καὶ πόλων διὰ τὴν ἀνέγερσιν τῶν κίωνων τοῦ προστώου τοῦ Τελεστηρίου τῆς Ἐλευσίνος, γνωστοῦ ὡς Φιλωνίου στοᾶς, ἐκ τοῦ ὀνόματος τοῦ ἀρχιτέκτονος Φίλωνος. Ἡ ἐν λόγῳ ἐπιγραφὴ φυλάσσεται σήμερον εἰς τὸ Μουσεῖον τῆς Ἐλευσίνος καὶ ἀποτελεῖ εὕρημα ἐξαιρετικῆς σημασίας διὰ τοὺς ἀσχολουμένους μὲ τὴν ἱστορικὴν μεταλλουργίαν καὶ γενικῶς τὴν ἀρχαίαν τεχνολογίαν, διότι τὸ κείμενόν της ἀποτελεῖ μίαν παραγγελίαν βάσει τῶν ἀρχαιοτέρων τεχνικῶν προδιαγραφῶν.

Ἡ παροῦσα ἐργασία μελετᾷ τὸ κείμενον τῆς ἐπιγραφῆς ἀπὸ τεχνικῆς πλευρᾶς, προκειμένου νὰ ἐκτιμηθοῦν αἱ γνώσεις καὶ ἡ στάθμη τοῦ ἀρχαίου ἐλληνικοῦ πολιτισμοῦ εἰς τὸν τομέα τῆς τεχνικῆς.

1. Εἰσαγωγή

Ὁ βαθμὸς ἐφαρμογῆς τεχνικῶν προδιαγραφῶν ἐπὶ ἀγοραπωλησιῶν μέσων παραγωγῆς, πρώτων ὑλῶν καὶ καταναλωτικῶν ἀγαθῶν, ἀποτελεῖ σοβαρὸν κριτήριον τοῦ τεχνικοῦ ἐπιπέδου μιᾶς χώρας. Εἰς τὰ βιομηχανικῶς ἀνεπτυγμένα κράτη παρατηρεῖται αὐστηρὰ καὶ σχολαστικὴ χρῆσις τεχνικῶν προδιαγραφῶν εἰς ὅλους τοὺς τομεῖς τῆς ἐμπορικῆς καὶ βιομηχανικῆς δραστηριότητος μὲ σκοπὸν τὴν ἐξασφάλισιν: α) τοῦ ἐλέγχου τῶν παραγομένων καὶ διακινουμένων ποιότητων κάθε ὑλικοῦ καὶ β) τῆς δυνατότητος ἐκλογῆς τοῦ καταναλωτοῦ, δι' ἐκάστην περίπτωσιν, τῆς πλέον καταλλήλου ποιότητος. Ἀντιθέτως εἰς τὰς ὑπὸ ἀνάπτυξιν χώρας ἀτονεῖ ἡ ἐφαρμογὴ τῶν προδιαγραφῶν, διότι

*Ἐπιθυμῶ νὰ ἐκφράσω τὰς θερμὰς εὐχαριστίας μου πρὸς τὸν καθηγητὴν τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν κ. Σπ. Ἰακωβίδην διὰ τὰς πολυτίμους πληροφορίας καὶ συμβουλὰς του εἰς ἀρχαιολογικά θέματα. Θερμὰς εὐχαριστίας ὀφείλω ἐπίσης εἰς τὴν ἱστορικὴν καὶ διδάκτορα τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν κυρίαν Ἀννὰν Ραμοῦ-Χαψιάδου διὰ τὴν πάντοτε πρόθυμον συνεργασίαν της καθ' ὅλον τὸ διάστημα τῆς παρούσης ἐργασίας, ὡς καὶ εἰς τὴν δ. Ἀσπ. Δριγκοπούλου, ζωγράφον τῆς Σχολῆς Καλῶν Τεχνῶν τοῦ Ε.Μ.Π. διὰ τὰ πολὺ ὠραῖα σχέδιά της. Θὰ ἤθελα ἐξ ἄλλου νὰ σημειώσω, ὅτι ἡ παροῦσα ἐργασία δὲν θὰ ἐπραγματοποιεῖτο, ἐὰν ὁ κ. Χρ. Χατζηλιού, συνεργάτης τοῦ ἐργα-

στηρίου συντηρήσεως τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου, δὲν μοῦ ἀνέφερε περὶ τῆς υπάρξεως τῆς ἐπιγραφῆς τῆς Ἐλευσίνος. Θεωρῶ, ὡς ἐκ τούτου, ὑποχρέωσίν μου νὰ τὸν εὐχαριστήσω θερμῶς διὰ τὴν συμβολήν του εἰς τὸν τομέα τῆς ἱστορικῆς Μεταλλουργίας.

Τέλος ὀφείλω νὰ ἀναφέρω τὸν ἀκούραστον καὶ πάντοτε πρόθυμον συνεργάτην μου, ἀείμνηστον κ. H. G. Bryant τῆς Βρετανικῆς Πρεσβείας Ἀθηνῶν διὰ τὴν φωτογράφησιν τῆς παρούσης ἐπιγραφῆς καὶ κάθε ἀρχαιολογικοῦ ὑλικοῦ, τὸ ὅποιον ἀπετέλεσεν εἰς τὸ παρελθὸν ἀντικείμενον ἐρεῦνης μου.

οί καταναλωταί δὲν γνωρίζουν καλῶς τὰς ιδιότητες οὔτε τῶν πρώτων ὑλῶν οὔτε τῶν ἐτοιμῶν προϊόντων καὶ ὥς ἐκ τούτου ἀδυνατοῦν νὰ ἐργασθοῦν βάσει αὐτῶν, ἀκόμη καὶ ἐὰν ὑπάρχουν ἐν ἰσχύι ἐπίσημοι τοιαῦται. Εἰς τὴν χώραν μας παρ' ὅλην τὴν κατὰ τὴν τελευταίαν δεκαπενταετίαν σημαντικὴν βιομηχανικὴν ἀνάπτυξιν μόλις τελευταίως παρατηρεῖται χρῆσις τεχνικῶν προδιαγραφῶν εἰς τὰς ἰδιωτικὰς συναλλαγὰς. Εἰς πολλὰς μάλιστα περιπτώσεις αἱ ἐφαρμοζόμεναι προδιαγραφαὶ δὲν εἶναι ἑλληνικαί (διότι ἀπλούστατα δὲν ὑπάρχουν), ἀλλὰ ἀναλόγως τοῦ ἐκάστοτε καταναλωτοῦ εἶναι ἀμερικανικαί, γερμανικαί, γαλλικαί, βρεταννικαὶ καὶ πολλάκις μεῖγμα αὐτῶν. Ζητεῖται π.χ. μέταλλον μὲ μηχανικὰς ιδιότητας βάσει τῶν γερμανικῶν DIN καὶ χημικὴν σύνθεσιν βάσει τῶν ἀμερικανικῶν SAE. Τὸ μωσαϊκὸν τοῦτο τῶν χρησιμοποιουμένων προδιαγραφῶν προκαλεῖ σύγχυσιν καὶ παρεξηγήσεις μεταξὺ τῶν συναλλασσομένων, ἀκόμη καὶ εἰς τὸν κόσμον τῶν τεχνικῶν. Τελευταίως ἔχουν συσταθῇ εἰδικαὶ ἐπιτροπαὶ διὰ τὴν μελέτην καὶ σύνταξιν ἑλληνικῶν προδιαγραφῶν μὲ τὴν τάσιν ταυτίσεώς των μετὰ τῶν εὐρωπαϊκῶν τοιούτων.

Ἐχοντες τὰ ἀνωτέρω ὑπ' ὄψει ἀντιλαμβανόμεθα εἰς πόσον ὑψηλὴν βαθμίδα τεχνικῆς ἀναπτύξεως εὐρίσκετο ἡ περιοχὴ τοῦ ἑλληνικοῦ χώρου κατὰ τὸν 4ον π.Χ. αἰ., ὅταν ἐπιγραφαί, ὡς ἡ ἀναφερομένη εἰς τὸ παρὸν ἄρθρον, δίδουν μὲ τόσην σχολαστικότητα τὰς τεχνικὰς προδιαγραφὰς, βάσει τῶν ὁποίων ἔπρεπε νὰ κατασκευασθοῦν τὰ διάφορα ὑλικά τῶν θαυμαστῶν ἔργων τέχνης τῆς μακρινῆς ἐκείνης ἐποχῆς. Τὸ σπουδαιότερον δὲ ὅλων εἶναι, ὅτι αἱ ἐν λόγῳ προδιαγραφαὶ ἀπετέλουν ψήφισμα, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον ἔδιδεν εἰς αὐτὰς κῦρος καὶ σοβαρότητα τοιαύτην, ὥστε ἡ εὐθύνη τόσον τοῦ ἐκτελεστοῦ τῆς παραγγελίας, ὅσον καὶ τοῦ ὑπευθύνου ἐπὶ τῆς παραλαβῆς νὰ εἶναι πολὺ μεγάλη.

Θὰ πρέπει νὰ σημειωθῇ, ὅτι ἐκτὸς τῆς ὑπὸ μελέτην ἐπιγραφῆς ἔχουν εὑρεθῇ καὶ ἄλλαι πέντε, αἱ ὁποῖαι ἔχουν καὶ αὐταὶ σχέσιν μὲ τὴν οἰκοδόμησιν τοῦ προστώου τοῦ Τελεστηρίου τῆς Ἐλευσίνος¹.

2. Μελέτη τῆς ἀρχαίας ἐπιγραφῆς

Ὁ ἀρχαιολόγος Δ. Φίλιος εἰς ἀνακοίνωσίν του, δημοσιευομένην ἐν AM 19, 1894, σ. 186 - 189², ἀναφέρει, ὅτι ἡ ἐν λόγῳ ἐπιγραφή ἀνευρέθη τὸ 1893 εἰς τὴν Ἐλευσίνα, «εἰς τὰ Βυζαντινὰ χαλάσματα», ὡς ὁ ἴδιος ἀποκαλεῖ ταῦτα. Τὸ ὕψος τῆς στήλης (πίν. 25) κατὰ τὸν αὐτὸν πάντοτε ἀρχαιολόγον, ὁμοῦ μετὰ τοῦ εἰς τὸ ἄνω μέρος προεξέχοντος γείσου, εἶναι 51 ἐκ. Τὸ πλάτος τῆς εἰς μὲν τὸ γεῖσον εἶναι 29 ἐκ., εἰς δὲ τὴν ἐνεπίγραφον ἐπιφάνειαν ἄνω 27 ἐκ. καὶ κάτω 28 ἐκ. Τὸ πᾶχος εἰς μὲν τὸ γεῖσον εἶναι 6 ἐκ., εἰς δὲ τὸ ὑπόλοιπον τμήμα 5 ἐκ. Τὸ σχῆμα τῶν γραμμάτων, κατὰ τὸν Φίλιον, «... χρόνους μαρτυροῦν τοὺς πρώτους Μακεδονικούς». Κατὰ τὸν Ἀ. Κ. Ὁρλάνδον ἡ ἐπιγραφή χρονικῶς τοποθετεῖται εἰς τὸ τέλος τοῦ 4ου π.Χ. αἰ.³

1. AJA 9, 1905, σ. 147. G. E. MYLONAS, Eleusis and the Eleusinian Mysteries, Princeton 1969. F. NOACK, Eleusis, Berlin-Leipzig 1927.

2. Δ. ΦΙΛΙΟΣ, AM 19, 1894, σ. 186 - 189.

3. Α. Κ. ΟΡΛΑΝΔΟΣ, Τὰ ὑλικά δομῆς τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων, τευχ. 2, Ἀθήναι 1959 - 60.

Κατωτέρω ἀναγράφεται τὸ κείμενον τῆς ἐπιγραφῆς, ὡς δίδεται εἰς τὴν ἀναφερθεῖσαν ἀνακοίνωσιν τοῦ Δ. Φίλιου¹.

Θεο[ί]

- Εἰς τὸ ἱερόν Ἐλευσινάδε τοῖς σφονδύ-
λοις τῶν κίωνων τοῦ Προστώιου εἰς το-
ὺς ἄρμους πόλους ποῆσαι καὶ ἐμπόλια
χαλκᾶ, δύο εἰς ἕκαστον τὸν ἄρμον ἐμπό-
5 λια καὶ ἓνα πόλον, τὰ μὲν κάτω τὰ πρῶτα
ἐγδάκτυλα πανταχῇ, τετράγωνα, τὰ δὲ
ἀνωτάτω πεντεδάκτυλα πανταχῇ, τὰ δ-
ὲ ἄλλα ἀμειβόμενα τὸ ἴσον ἀπὸ τοῦ μεγ-
ίστου εἰς τὸ ἐλάχιστον· τοὺς δὲ πόλου-
10 ς στρογγύλους τοῦ(ς) μὲν κάτω μῆκος πεν-
τεδακτύλους, πάχος δὲ διδακτύλους τ-
οὺς δὲ ἄνω μῆκος μὲν παλαστιαίους πά-
χος δὲ δακτύλου καὶ ἡμίσεος δακτύλο(υ),
τοὺς δὲ ἄλλους ἀμειβομένους τῶι μήκ-
15 ει καὶ τῶι πάχει τὸ ἴσον ἀπὸ τοῦ μεγίσ-
του εἰς τὸν ἐλάχιστον· χαλκοῦ δὲ ἐργά-
σεται Μαριέως κεκραμένον τὴν δωδεκάτ-
ην, τὰ ἔνδεκα μέρη χαλκοῦ, τὸ δὲ δωδέκα-
τον καττιτέρον· καὶ ἀποδώσει τὰ μὲν ἐ-
20 μπόλια ὀρθὰ καὶ ἀστραφῇ καὶ εὐγώνια,
τοὺς δὲ πόλους τορνεύσει στρογγύλο-
υς πρὸς τὸ παράδειγμα καὶ ἐναρμόσει
εἰς τὰ ἐμπόλια ἀρμόττοντας καὶ ὀρθο-
ὺς καὶ ἐντόρνους πανταχῇ, ὅπως ἂν τὸ
25 αὐτὸ ποιῶσιν περιαγόμενοι· μισθώσε-
ται δὲ κατὰ μνᾶν καὶ ἀποστήσει τῶι ἀε-
ὶ παρόντι τῶν ἐπιστατῶν, ἢ τῶι δημοσί-
ωι, ἢ τῶι ἀρχιτέκτονι· ἀποδώσει δὲ τὰ ἔ-
ργα μὴ ἐπικωλύων τοὺς ἐ[ρ]γαζομένους
30 τοὺς κίονας. Ἐμισθώθη ἡ μνᾶ: ||||| C D. Μισ-
θωτῆς Βλεπαῖος Σω[κλ]έον[ς] [Λ]αμ(πτρεύς): Ἐ[γ]γυητ-
ῆς Κηφι[σοφ]ῶν Κεφαλί[ω]νος Ἀφ(ι)δναῖος.

1. Δ. ΦΙΛΙΟΣ, ξ.ξ.

Ἡ ἀνωτέρω ἐπιγραφή ἀποτελεῖ μίαν κλασσικὴν μορφήν παραγγελίας, βάσει τεχνικῶν προδιαγραφῶν. Διὰ τὴν καλυτέραν διερεύνησιν τοῦ θέματος αὗται διεχωρίσθησαν εἰς δύο κεφάλαια καὶ ἐξητάσθησαν χωριστὰ ὑπὸ τοὺς τίτλους: Κατασκευαστικαὶ προδιαγραφαὶ καὶ Χημικαὶ προδιαγραφαί.

α. Κατασκευαστικαὶ προδιαγραφαί. Τὸ ψήφισμα παραγγέλλει τὴν κατασκευὴν ἐμπολίων καὶ πόλων ἐκ κράματος χαλκοῦ καὶ κασσιτέρου, ἥτοι ἐκ κρατερώματος (βροῦνζου). Ἡ χρῆσις τοῦ χαλκοῦ κράματος διὰ τὴν συναρμολόγησιν τῶν σπονδύλων ἀποτελεῖ κάτι τὸ νέον, διότι τὸ μέχρι τότε χρησιμοποιούμενον ὕλικόν ἦτο τὸ ξύλον (ἐκ κέδρου διὰ τὰ ἐμπόλια καὶ ἐξ ἐλαίας διὰ τοὺς πόλους). Ἡ κοπή ἐπραγματοποιεῖτο τὴν ἀνοιξιν ὅτε τὸ ξύλον εἶχε καὶ τὸν μεγαλύτερον ὄγκον, πρὸς ἀποφυγὴν περαιτέρω διογκώσεώς του κατὰ τοὺς ὑγροὺς μῆνας. Ἡ πεῖρα ὅμως θὰ ὠδήγησε τοὺς μηχανικοὺς νὰ προτιμήσουν τὸ κρατέρωμα ἀντὶ τοῦ ξύλου, ἴσως διότι ἡ διόγκωσις κατὰ τὴν ὑλοτομίαν δὲν ἦτο πάντοτε πλήρης καὶ ὑπῆρχεν ὁ κίνδυνος τῆς ἔτι περαιτέρω διογκώσεώς του κατὰ τὴν ἐποχὴν τῆς ὑψηλῆς ὑγρασίας μὲ δυσμενεῖς ἐπιπτώσεις ἐπὶ τῆς στερεότητος τῶν κιόνων. Τὸ ξύλον προσβάλλεται, ὡς γνωστόν, ὑπὸ ἐντόμων, τὰ ὅποια μεταβολίζουν τὰ συστατικά του μέχρι πλήρους καταστροφῆς του. Ἀντιθέτως ὁ βροῦνζος ἀνθίσταται εἰς τὴν διάβρωσιν καὶ μάλιστα κατὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην, κατὰ τὴν ὁποίαν δὲν ὑπῆρχε θέμα προσβολῆς τῶν χαλκῶν ὑπὸ διοξειδίου τοῦ θείου (SO_2), διοξειδίου τοῦ ἀνθρακος (CO_2), αἰθάλης καὶ ἄλλων ἐπιβλαβῶν χημικῶν ἐνώσεων, αἱ ὁποῖαι ὑπάρχουν σήμερον εἰς ἄρκετὰ ἀνησυχητικὸν ποσοστὸν ἐντὸς τῆς ἀτμοσφαίρας καὶ ἀπειλοῦν καθημερινῶς τὴν ζωὴν τόσον τῶν ἀνθρώπων, ὅσον καὶ τῶν μετᾶλλων. Ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὸν σίδηρον, ὁ ὁποῖος διογκοῦται κατὰ τὴν ὀξειδωσιν λόγῳ τῆς ἀναπτύξεως ὀγκώδους σκωρίας σπογγώδους μορφῆς, ὁ ἀνθεκτικὸς βροῦνζος διατηρεῖ τὰς διαστάσεις του. Ὡς πρὸς τὴν ἀξίαν του, αὕτη θὰ ἦτο μικρὰ συγκριτικῶς πρὸς τὴν ἀξίαν τοῦ ὅλου ἔργου τῆς Φιλωνίου στοᾶς. Ὅλα αὐτὰ τὰ πλεονεκτήματα τοῦ κρατερώματος ἔναντι τῶν ἄλλων ὕλικῶν θὰ ἀπετέλεσαν τὸν ἀποφασιστικὸν παράγοντα, ὁ ὁποῖος θὰ ἔπεισε τοὺς τότε τεχνικοὺς νὰ τὸ χρησιμοποιήσουν εἰς τὴν κατασκευὴν τῶν ἐμπολίων καὶ πόλων διὰ τὴν σύνδεσιν τῶν σπονδύλων τῶν κιόνων τῆς ἐν λόγῳ στοᾶς. Τὸ πότε ἤρχισεν ἡ χρῆσις τοῦ χαλκοῦ κράματος εἰς ἀντικατάστασιν τοῦ ξύλου εἰς τοιαύτας κατασκευάς, δὲν εἶναι ἀπολύτως γνωστόν. Ἐκ τῆς ἐρεύνης ὅμως διαπιστοῦται, ὅτι κατὰ τὸν 4ον π.Χ. αἰ., εἰς τὸν ὁποῖον ἀνήκει καὶ ἡ ἐπιγραφή, ἡ χρῆσις τῶν χαλκῶν ἐμπολίων καὶ πόλων εἶναι ἄρκετὰ διαδεδομένη¹.

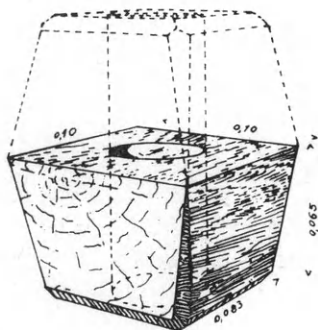
Συμφώνως πρὸς τὰς μέχρι σήμερον γενομένας ἐρεῦνας, τὰ ἐκ ξύλου ἐμπόλια, τὰ ὁποῖα ἀνῆκον εἰς δύο συνεχομένους σπονδύλους, συνίσταντο ἐκ ζεύγους συμμετρικῶν κύβων, τῶν ὁποίων ἡ βάσις ἦτο μικροτέρα τῆς ἔναντι ἑδρας, τῆς φερούσης τὴν ὀπὴν ὑποδοχῆς τοῦ πόλου². Ἐπρόκειτο δηλαδὴ περὶ δύο κατοπτρικῶς ὁμοίων κολούρων πυ-

1. ROLLAND MARTIN, Manuel d'architecture grecque, Paris 1965.

2. Α. Κ. ΟΠΑΝΔΟΣ, ἑ.ἀ. τεύχ. 2. ALLAN MARQUAND, Greek Architecture, New York 1909.

ραμίδων, συνδεδεμένων κατὰ τὴν μεγάλην των βάσιν (εἰκ. 1). Εἰς τὸ κέντρον ἐκάστης βάσεως ὑπῆρχεν ὁπὴ κυκλικῆς διατομῆς ἴσου βάθους. Ἐντὸς τῆς ὁπῆς τῶν δύο ἐφαπτομένων ἐμπολίων εἰσῆρχετο κυλινδρικός ἄξων, ὁ ὀνομαζόμενος πόλος, τοῦ ὁποίου τὸ μῆκος ἦτο ἴσον πρὸς τὸ ἄθροισμα τοῦ βάθους τῶν δύο ἐμπολίων. Κατὰ ὠρισμένους ἐρευνητὰς οἱ πόλοι ἐχρησίμευον μόνον διὰ τὴν ἀκριβῆ τοποθέτησιν τῶν σπονδύλων καὶ ἐπομένως ὄχι καὶ διὰ τὴν στήριξιν των. Δὲν γνωρίζω, ἐὰν οἱ ἐρευνηταὶ οὗτοι ἦσαν

Εἰκ. 1. Ἐμπόλια ἐκ κέδρου ἐκ τοῦ Ἐρεχθείου. Μουσεῖον Ἀκροπόλεως (Stevens).

μηχανικοὶ καὶ ἡ γνώμη των εἶναι τελεσίδικος, ἡ ἔρευνα τῶν τεχνικῶν καὶ ἀρχαιολόγων ἴσως δείξῃ μελλοντικῶς τὸν ἀκριβῆ ρόλον τῶν ἐξαρτημάτων τούτων συναρμοολογήσεως τῶν σπονδύλων. Μήπως ἡ ἀντικατάστασις τοῦ ξύλου ὑπὸ τοῦ κρατερώματος ἀποτελεῖ στοιχεῖον, ἀποδεικνύον τὸν διπλοῦν ρόλον τούτων;

Ἀπὸ κατασκευαστικῆς τώρα πλευρᾶς ἡ ὑπὸ συζήτησιν ἐπιγραφὴ δίδει εἰς τὸν ἐκτελεστὴν τῆς παραγγελίας αὐστηρὰς ἐντολὰς ὡς πρὸς τὸ σχῆμα καὶ τὰς διαστάσεις τῶν ἐμπολίων καὶ τῶν πόλων. Οὕτω εἰς τοὺς 5ον, 6ον καὶ 7ον στίχους ἀναφέρεται, ὅτι τὰ ἐμπόλια ἔπρεπε νὰ εἶναι «τετράγωνα», ἥτοι κυβικοῦ σχήματος. Ἡ εἰκὼν 2 δίδει μίαν ἰδέαν τοῦ κυβικοῦ σχήματός των καὶ τῆς θέσεώς των

ἐντὸς τοῦ κεντρικοῦ τμήματος τῆς ἐπιφανείας ἐπαφῆς τῶν σπονδύλων. Αἱ διαστάσεις διὰ μὲν τὰ «κάτω» ἐμπόλια νὰ εἶναι 6 δάκτυλοι (περίπου 10,8 ἐκ.)¹ «πανταχῇ», διὰ δὲ τὰ «άνωτάτω» 5 δάκτυλοι (περίπου 9 ἐκ.) «πανταχῇ». Τὸ «πανταχῇ» σημαίνει, ὅτι ἔπρεπε νὰ δοθῇ μεγάλη προσοχή, ὥστε ὅλαι αἱ πλευραὶ νὰ εἶναι ἴσαι μεταξὺ των καὶ τὸ σχῆμα ἀπολύτως τετραγωνικόν. Ἐφ' ὅσον ὅλαι αἱ ἀκμαὶ των θὰ ἦσαν ἴσαι, τότε καὶ τὸ ὕψος των θὰ ἦτο 6 δάκτυλοι διὰ τὰ «κάτω» καὶ 5 δάκτυλοι διὰ τὰ «άνωτάτω».

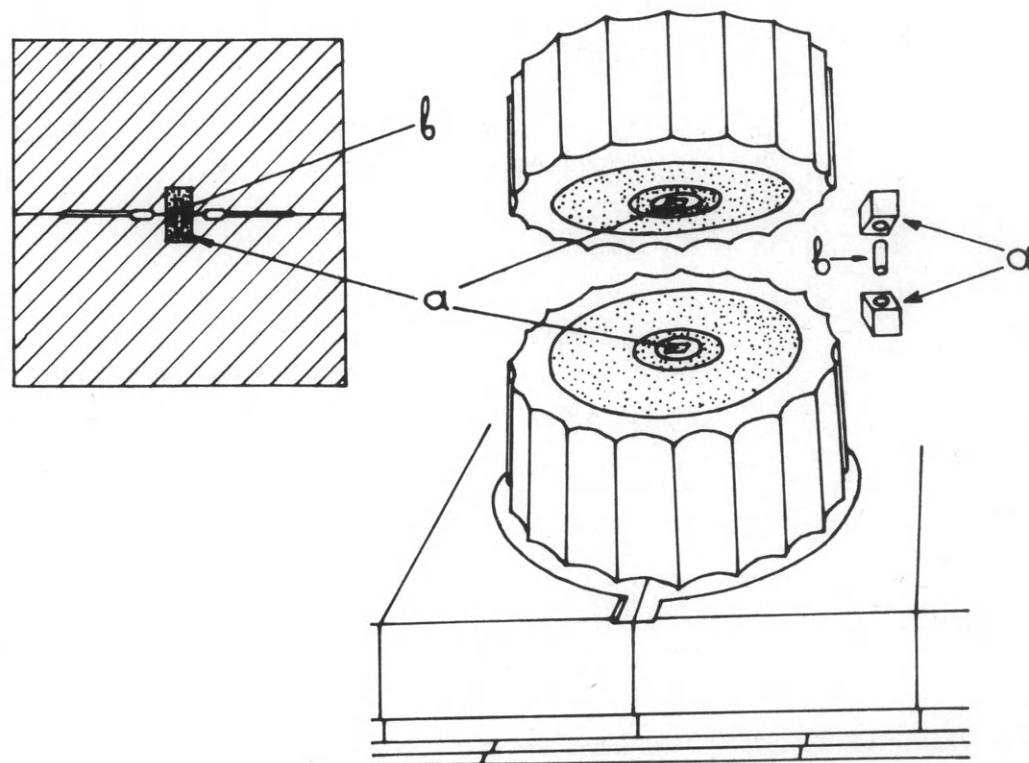
Εἰς τοὺς στίχους 9, 10, 11 καὶ 12 δίδονται αἱ διαστάσεις τῶν πόλων, δηλαδὴ τῶν κυλινδρικῶν ἄξονίσκων, οἱ ὅποιοι θὰ εἰσῆρχοντο εἰς τὰς ἀντιστοίχους ὑποδοχὰς τῶν ἐμπολίων. Αὗται θὰ ἔπρεπε νὰ εἶναι διὰ μὲν τοὺς ἀνήκοντας εἰς τὰ ἐμπόλια ἀκμῆς 6 δακτύλων διαμέτρου 2 δακτύλων, διὰ δὲ τοὺς ἀνήκοντας εἰς τὰ ἐμπόλια ἀκμῆς 5 δακτύλων διαμέτρου 1,5 δακτύλου καὶ μήκους μιᾶς παλάμης (δηλαδὴ 4 δακτύλων)².

Ἡ ἐπιγραφὴ δὲν ἀναφέρει τὰς διαστάσεις, ἥτοι διάμετρον καὶ βάθος τῶν ὁπῶν τῶν ἐμπολίων, αἱ ὁποῖαι θὰ ὑπεδέχοντο τοὺς πόλους. Αὗται εἶναι δυνατὸν νὰ ὑπολογισθοῦν κατὰ προσέγγισιν ἐκ τῶν διαστάσεων τῶν πόλων. Οὕτω ἡ μὲν διάμετρος των θὰ ἔπρεπε νὰ εἶναι κατὰ τι μεγαλυτέρα τῆς ἀντιστοίχου τῶν πόλων (2 δάκτ. διὰ τὰς ὁπὰς τῶν «κάτω» ἐμπολίων καὶ 1,5 δάκτ. διὰ τὰς ὁπὰς τῶν «άνωτάτω»), ὥστε νὰ δύνανται ἀνέ-

1. Encyclopaedia Britannica, τ. 23 (1971) λ. *Weights and Measures*. MABEL LAND καὶ MARGARET CROSBY, *Weights, Measures and Tokens, The Athenian Agora*, τ. X, Princeton 1964.
2. Αὐτόθι.

τως νὰ δεχθοῦν τούτους, τὸ δὲ βάθος κατὰ τι μεγαλύτερον τοῦ ἡμίσεος μήκους τοῦ ἀντιστοίχου πόλου (2,5 δάκτ. διὰ τοὺς πόλους μήκους 5 δάκτ., καὶ 2 δάκτ. διὰ τοὺς πόλους τῆς μιᾶς παλάμης).

Εἰς τοὺς στίχους 19 καὶ 20 αἱ τεχνικαὶ προδιαγραφαὶ τῆς ἐπιγραφῆς ὀρίζουν, ὅτι τὰ ἐμπόλια ἔπρεπε νὰ εἶναι «ὀρθά, ἀστραφῇ καὶ εὐγώνια». Θὰ ἔπρεπε δηλαδὴ ὁ

Εἰκ. 2. Σπόνδυλοι κίονος μετὰ τῶν ἐμπολίων (α) καὶ πόλων (β).

κατασκευαστῆς νὰ προσέξῃ πολὺ ὥς πρὸς τὴν ἀκρίβειαν τοῦ κυβικοῦ σχήματος. Ἐπίσης αἱ γωνίαι ἔπρεπε νὰ εἶναι σαφῶς ὀρθαί, νὰ μὴ ἐμφανίζουν καμπυλότητας με συνέπειαν νὰ παρουσιάζουν κάποιο «παίξιμο» ἐντὸς τῶν ὑποδοχῶν τῶν σπονδύλων. Μόνον ἐὰν ἐξησφαλίζετο τὸ κανονικὸν κυβικὸν σχῆμα με τὰς ὀρθὰς γωνίας καὶ τὰς ἀκριβεῖς διαστάσεις του, θὰ ἦτο δυνατόν τὰ ἐμπόλια νὰ εἶναι «ἀστραφῇ».

Διὰ τοὺς πόλους αἱ προδιαγραφαὶ τῆς ἐπιγραφῆς, ὡς ἀναφέρονται εἰς τοὺς στίχους 21, 22, 23 καὶ 24, ἀπαιτοῦν ἀπὸ τὸν προμηθευτὴν νὰ τορνεύσῃ τούτους στρογγύλους πρὸς τὸ παράδειγμα καὶ ἐναρμόσει εἰς τὰ ἐμπόλια ἀρμόττοντας καὶ ὀρθοὺς καὶ ἐντόρους πανταχῇ, ὅπως ἂν τὸ αὐτὸ ποιῶσιν περιηγόμενοι. Δύο πράγματα ἔπρεπε λοιπὸν νὰ προσέξῃ ὁ ἀρχαῖος μηχανουργός: α) νὰ τορνεύσῃ τοὺς πόλους στρογγύλους, ὥστε ἡ διατομὴ νὰ εἶναι τελείως κυκλική καὶ νὰ μὴ παρουσιάζῃ «γωνιάσματα» καὶ β) αἱ ὅποιαι τῶν ἐμπολίων διὰ τὴν ὑποδοχὴν τῶν πόλων νὰ εἶναι ἐπίσης ἀπολύτως κυκλικά καὶ

τοιαύτης διαμέτρου, ὥστε νὰ ἐπιτυγχάνεται πλήρης ἐφαρμογὴ μεταξύ των καθ' οἷον-
δήποτε τρόπον καὶ ἂν περιστραφοῦν τὰ ἐμπόλια ἐκάστου ζεύγους περὶ τὸν ἀντιστοιχόν
τοῦ πόλων. Τοῦτο ἦτο βασικὸν διὰ τὴν μετέπειτα ἀσφαλῆ τοποθέτησιν καὶ ἐφαρμογὴν
τῶν σπονδύλων. Τὸ ἀναφερόμενον εἰς τὸν στίχον 22 «παράδειγμα» εἶναι τὸ δοθὲν εἰς
τὸν προμηθευτὴν δείγμα, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον συμβαίνει συχνὰ καὶ σήμερον, ὅταν δὲν
δίδεται σχέδιον κατὰ τὴν παραγγελίαν κάποιου ἐξαρτήματος, ἀλλὰ αὐτὸ τοῦτο τὸ
ἐξάρτημα μὲ τὴν σημείωσιν «συμφώνως πρὸς τὸ δείγμα».

Ἐνδιαφέρον προκαλεῖ ἡ χρῆσις τοῦ τόνου διὰ τὴν διαμόρφωσιν τοῦ σκληροῦ βρούν-
ζου πρὸς τοὺς ἐν λόγῳ πόλους. Τὸ κοπτικὸν ἐργαλεῖον τοῦ τόνου θὰ ἦτο ἐκ βεβαμμέ-
νου χάλυβος, ὁ ὁποῖος, ὡς γνωστόν, παρουσιάζει πολλαπλασίως ἀνωτέραν σκληρότητα
ἐκείνης τοῦ κρατερώματος. Ὅλα αὐτὰ δεικνύουν μεγάλην τεχνικὴν ἐξέλιξιν εἰς τὸν
τομέα τῆς μεταλλοτεχνίας καὶ προκαλοῦν τὸν θαυμασμόν τῶν συγχρόνων τεχνικῶν διὰ
τοὺς συναδέλφους των τῆς τόσον μακρινῆς ἐκείνης ἐποχῆς.

Ἀπομένει ἡ ἐξέτασις τοῦ τρόπου κατασκευῆς τῶν ὀπῶν τῶν ἐμπολίων διὰ τὴν ὑπο-
δοχὴν τῶν πόλων. Κατὰ τὴν γνώμην μου, αὗται θὰ ἐπετυγχάνοντο μᾶλλον ἐξ ἀρχῆς
διὰ τῆς χρησιμοποίησεως κατὰ τὴν χύτευσιν τοῦ κρατερώματος καταλλήλων πρὸς τοῦ-
το τύπων. Προφανῶς θὰ εἶχε ληφθῇ ἡ πρόνοια, ὥστε αἱ ὀπαὶ κατὰ τὴν χύτευσιν νὰ
εἶναι μικρότεραι τῶν ἀναφερομένων εἰς τὰς προδιαγραφὰς τῆς ἐπιγραφῆς καὶ νὰ διεμορ-
φώθησαν ἐκ τῶν ὑστέρων συμφώνως πρὸς αὐτάς εἰς τὸν τόνον οὕτως, ὥστε καὶ ἡ
ἐφαρμογὴ τῶν κυλινδρικῶν πόλων νὰ εἶναι πλήρης καὶ ἡ ἐπιφάνειά των νὰ εἶναι λεία
καὶ ὄχι τραχεῖα, ὡς συμβαίνει συνήθως μὲ τὰ χυτὰ ἀντικείμενα. Ὑπάρχει βεβαίως καὶ
τὸ ἐνδεχόμενον νὰ ἐχύτευον τοὺς κύβους τῶν ἐμπολίων χωρὶς ὀπάς καὶ νὰ τοὺς ἐτόρνενον
ἐκ τῶν ὑστέρων, ἢ νὰ παρήγαγον ράβδον τετραγωνικῆς διατομῆς, νὰ τὴν ἔκοπτον εἰς
κύβους τῶν ἐπιθυμητῶν διαστάσεων καὶ ἐν συνεχείᾳ νὰ ἐτόρνενον τὰς ὀπάς. Τοῦτο
ὅμως θὰ ἦτο πολὺ κοπιαστικὸν μὲ τὰ μέσα τῆς ἐποχῆς ἐκείνης καὶ διὰ τὴν μίαν καὶ τὴν
ἄλλην περίπτωσιν καὶ ὡς ἐκ τούτου τὸ θεωρῶ μᾶλλον ἀπίθανον.

β. Χ η μ ι κ α ἰ π ρ ο δ ι α γ ρ α φ α ῖ. Διὰ τῆς ἀναφερθείσης ἀνωτέρω παραγγελίας
δίδονται σαφεῖς ὁδηγίαι εἰς τὸν ἀνάδοχον τοῦ ἔργου τόσον διὰ τὴν προέλευσιν τοῦ χαλ-
κοῦ κράματος ὅσον καὶ διὰ τὴν χημικὴν του σύνθεσιν. Οὕτω ἀναφέρεται μεταξύ τοῦ
16ου καὶ 19ου στίχου: χαλκοῦ δὲ ἐργάσεται Μαριέως κεκραμένου τὴν δωδεκάτην, τὰ
ἐνδεκα μέρη χαλκοῦ, τὸ δὲ δωδέκατον καττιτέρον. . . Τοῦτο σημαίνει, ὅτι τὸ κράμα,
τὸ προοριζόμενον διὰ τὴν κατασκευὴν τῶν ἐμπολίων καὶ τῶν πόλων, θὰ ἔπρεπε νὰ προ-
έρχεται ἀπὸ τὰ χαλκουργεῖα Μαρίου τῆς Κύπρου καὶ νὰ ἔχῃ σύνθεσιν ἐπὶ τοῖς ἐκατόν:
χαλκὸς 91,67 καὶ κασσίτερος 8,33. Ἡ προτίμησις τοῦ κυπριακοῦ χαλκοῦ ὀφείλεται
εἰς τὴν ἀρίστην ποιότητα τούτου ὡς πρὸς τὴν καθαρότητά του. Ἡ Κύπρος ἦτο γνωστὴ
ἀπὸ τῆς Μινωικῆς καὶ Μυκηναϊκῆς ἐποχῆς διὰ τὸν καθαρὸν ὡς πρὸς τὰς ξένας προσμεί-
ξεις χαλκόν, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὸν προερχόμενον ἐκ τῆς ἀνατολικῆς Μ. Ἀσίας καὶ
τῶν χωρῶν τῆς Μέσης καὶ Ἑγγύς Ἀνατολῆς, ὁ ὁποῖος περιεῖχεν εἰς μικρὰ ἢ μεγάλα
ποσοστὰ ξένας ἀκαθαρσίας, ὡς λόγου χάριν ἄργυρον, χρυσόν, μόλυβδον, ψευδάργυρον,

νικέλιον, κοβάλτιον, άρσενικόν, σίδηρον κλπ. 'Η καθαρότης αὕτη τοῦ κυπριακοῦ χαλκοῦ βοηθεῖ πολλάκις τὸν ἀσχολούμενον μὲ τὴν ἱστορικὴν μεταλλουργίαν ἐρευνητὴν εἰς τὴν διαπίστωσιν τῆς προελεύσεως τῶν χαλκῶν ἀντικειμένων.

Διὰ τὴν περίπτωσιν τῶν ἐμπολίων καὶ πόλων, πιθανὸν τὸ πρωτόχυτον μέταλλον νὰ προήρχετο ἐκ Μαρίου Κύπρου, ἀλλὰ ἡ κατεργασία τούτου πρὸς κατασκευὴν τῶν ἐν λόγῳ ἐξαρτημάτων νὰ ἐπραγματοποιήθη εἰς τὴν Ἑλλάδα, συμφώνως πρὸς τὰς προδιαγραφὰς τῆς ἐπιγραφῆς.

Ἐκ τῆς ἀναγνώσεως τῆς χημικῆς συνθέσεως τοῦ χαλκοῦ κράματος, δύο πράγματα προκαλοῦν τὸ ἐνδιαφέρον τοῦ ἐρευνητοῦ: 1) Ἡ χρησιμοποίησις τοῦ δώδεκα ὡς βάσεως ἐκφράσεως τῆς ποσοστιαίας συνθέσεως τοῦ κράματος καὶ 2) ὁ καθορισμὸς ὠρισμένης περιεκτικότητος τοῦ κράματος εἰς χαλκὸν καὶ κασσίτερον:

1) Ἀπὸ τῆς 2ας π.Χ. χιλιετηρίδος, ἴσως καὶ ἐνωρίτερον, οἱ Βαβυλώνιοι ἐχρησιμοποιοῦν ὡς βάσιν τῶν ὑπολογισμῶν των τὸ 60. Διὰ τὴν προϊστορίαν καὶ μέχρι τοὺς περσικοὺς χρόνους ὀλίγα εἶναι γνωστὰ περὶ τῶν ἐπιτευγμάτων τῶν Βαβυλωνίων εἰς τὰ μαθηματικά. Φαίνεται ὅμως, ὅτι εἶχον ἀναπτύξει εἰς σημαντικὸν βαθμὸν τὴν ἀριθμητικὴν, γεωμετρίαν καὶ τὸν ἀλγεβρικὸν τρόπον ἐπιλύσεως πολλῶν προβλημάτων. Ἀναφέρεται, ὅτι οἱ Σουμέριοι ἔλυον συστήματα μὲ δύο ἢ καὶ περισσοτέρους ἀγνώστους. Ἐκ τῶν κειμένων τῆς νεωτέρας περιόδου τῆς βαβυλωνιακῆς ἱστορίας ἀποδεικνύεται, ὅτι ἡ παράδοσις συνεχίζετο ἐντονώτατα καὶ μετὰ τὸν 6ον π.Χ. αἰ. Ἡ ραγδαία ἐξέλιξις τῆς βαβυλωνιακῆς ἀστρονομίας ἤρχισε τὸν 5ον καὶ 4ον π.Χ. αἰῶνα καὶ ἀπετέλεσε τὸν βασικὸν φορέα τῶν βαβυλωνιακῶν ἀριθμητικῶν μεθόδων πρὸς ὅλον τὸν τότε γνωστὸν κόσμον. Ἀκόμη καὶ σήμερον διατηρεῖται ἡ βάσις τοῦ 60 εἰς πολλοὺς τομεῖς τῆς καθημερινῆς μας ζωῆς. Τὸ ἔτος ἔχει 12 μῆνας, ἡ ἡμέρα $12 \times 2 = 24$ ὥρας, ἡ ὥρα 60 πρῶτα λεπτὰ καὶ τὸ κάθε πρῶτον λεπτὸν 60 δευτέρα. Αἱ γωνίαι μετρῶνται εἰς μοίρας μὲ βάσιν τὸ 60. Ἐξ ἄλλου τὸ 12, ὡς ὑποπολλαπλάσιον τοῦ 60, χρησιμοποιοῦμεν πολλάκις χωρὶς νὰ συνειδητοποιοῦμεν τὴν προέλευσίν του. Λέγομεν π.χ., μίαν δωδεκάδα τετραδίων ἢ φιαλῶν ἢ ἄλλων ἀντικειμένων καὶ ὅχι μίαν δεκάδα, ὡς ἐπιβάλλει τὸ ἐν χρήσει σήμερον δεκαδικὸν σύστημα καὶ θὰ ὑπάρχουν ἀσφαλῶς καὶ ἄλλα πολλὰ παραδείγματα, τὰ ὁποῖα θὰ ἠδύνατο νὰ παραθέσῃ κανεὶς. Ὡς πρὸς τοὺς πολλαπλασιασμοὺς οἱ Βαβυλώνιοι καὶ ἀργότερον οἱ Ἕλληνας καὶ Ἀραβες ἀστρονόμοι ἐχρησιμοποιοῦν πίνακας γινομένων μέχρι τοῦ 60×60 ἀντὶ τοῦ 10×10 τῶν πινάκων τοῦ δεκαδικοῦ μας συστήματος.

Ἐκ τῶν ἀνωτέρω συνάγεται, ὅτι ἡ διατύπωσις εἰς τὴν ὑπὸ μελέτην ἐπιγραφὴν τῆς χημικῆς συνθέσεως τῶν ἐμπολίων καὶ πόλων βάσει τοῦ 12, τὸ ὁποῖον εἶναι, ὡς ἐλέχθη, ὑποπολλαπλάσιον τοῦ 60, ἀποτελεῖ κλασσικὴν περίπτωσιν ἐφαρμογῆς τοῦ βαβυλωνιακοῦ ἀριθμητικοῦ συστήματος.

2) Αἱ ἀπαιτήσεις τῆς παραγγελίας ὡς πρὸς τὴν σύνθεσιν τοῦ κράματος ἀποδεικνύουν δι' ἄλλην μίαν φορὰν τὴν βαθεῖαν γνῶσιν τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων εἰς τὸν τομέα τῶν μηχανικῶν ιδιοτήτων τῶν τότε γνωστῶν μετάλλων καὶ τῶν κραμάτων αὐτῶν συναρτήσῃ τῆς συνθέσεώς των.

Ἐρευνά μου ἐπὶ ὅπλων καὶ ἄλλων μυκηναϊκῶν ἀντικειμένων, τὰ ὅποια χρονολογικῶς ἀνῆκον εἰς τὸ τέλος τῆς Μεσοελλαδικῆς, ἀρχὰς τῆς Ὑστεροελλαδικῆς ἐποχῆς ἔδειξεν, ὅτι οἱ μεταλλουργοὶ τῆς μακρινῆς ἐκείνης ἐποχῆς εἶχον μεγάλην ἐμπειρίαν εἰς τὸ θέμα τῆς σχέσεως τῶν μηχανικῶν ιδιοτήτων τῶν κραμάτων τοῦ χαλκοῦ καὶ τῆς περιεκτικότητός των εἰς κασσίτερον. Εἶναι γνωστόν, ὅτι ὁ κασσίτερος αὐξάνει τὴν σκληρότητα καὶ ἀντοχὴν τῶν κραμάτων τούτων καὶ συγχρόνως βελτιώνει τὴν εὐχυτότητα κατὰ τὴν χύτευσίν των ἐντὸς τῶν τύπων. Ἡ αὕξησις ὅμως τῆς περιεκτικότητος τοῦ κασσιτέρου πέραν ἐνὸς ὀρίου μειώνει τὴν δυσθραυστότητα καὶ τὴν πλαστικότητα τῶν κραμάτων τοῦ χαλκοῦ μὲ ἀποτέλεσμα νὰ καθίσταται δύσκολος ἡ ἐν ψυχρῷ διαμόρφωσις των πρὸς τελικὰ προϊόντα, ἄνευ ἐνδιαμέσων ἀνοπτήσεων, τῶν ὁποίων ἡ συχνότης ἀποτελεῖ συνάρτησιν τῆς συνθέσεως καὶ τοῦ βαθμοῦ ψυχρηλασίας.

Αἱ λόγχοι, αἱ λεπίδες τῶν ξιφῶν, παραξιφίδων, ἐγχειριδίων καὶ λοιπῶν ὅπλων ἦσαν πάντοτε κράματα χαλκοῦ καὶ κασσιτέρου, τὰ ὅποια ἐσφυρηλατοῦντο ἐν ψυχρῷ (δηλαδὴ εἰς τὴν θερμοκρασίαν τοῦ περιβάλλοντος). Διὰ τοῦ συνδυασμοῦ τῆς χημικῆς συνθέσεως καὶ τῆς ψυχρᾶς κατεργασίας τοῦ κράματος ἐπετυγχάνοντο αἱ ἐπιθυμηταὶ διὰ κάθε περίπτωσιν μηχανικαὶ ιδιότητες οὕτως, ὥστε τὰ ὅπλα νὰ διαθέτουν ὑψηλὴν ἀντοχὴν, δυσθραυστότητα, σκληρότητα καὶ συγχρόνως μίαν ἱκανοποιητικὴν ἐλαστικότητα. Ἡ ψυχρὰ κατεργασία (σφυρηλασία εἰς τὴν περίπτωσίν μας) τῶν ὅπλων, ὡς λόγχοι, ξίφη κλπ., θὰ ἔπρεπε νὰ φθάσῃ, ἀναλόγως τῆς συνθέσεως, μέχρις ὀρισμένου βαθμοῦ, ὥστε νὰ ἐξασφαλίζεται συγχρόνως ὑψηλὴ ἀντοχή, ἡὑξημένη δυσθραυστότης καὶ νὰ μὴ θραύωνται εὐκόλως κατὰ τὴν μάχην, πρᾶγμα ὀλέθριον διὰ τὸν τότε πολεμιστὴν. Ἀντιθέτως τὰ «πριτσίνια», τὰ ὅποια συνέδεον τὴν λαβὴν μετὰ τῆς λεπίδος τοῦ ξίφους ἢ τοῦ ἐγχειριδίου, συνίσταντο ἐκ μὴ κεκραμένου χαλκοῦ. Τὰ ξένα πρὸς αὐτὸν ἀνευρισκόμενα στοιχεῖα ἀποτελοῦν ἀκαθαρσίας, αἱ ὁποῖαι θὰ προῆλθον ἐκ τῶν πρώτων ὑλῶν καὶ δὲν ἀποτελοῦν σκόπιμον προσθήκην τοῦ ἀρχαίου μεταλλουργοῦ. Τὰ χαλκᾶ ταῦτα πριτσίνια ἦσαν, λόγῳ συνθέσεως, πολὺ μαλακὰ καὶ ἡδύναντο εὐκόλως νὰ διαμορφωθοῦν διὰ σφυρηλασίας. Ὁ ἀρχαῖος μεταλλοτεχνίτης εἶχε πράγματι ἀνάγκην μιᾶς μαλακῆς ποιότητος χαλκοῦ διὰ τὴν σύνδεσιν τῆς λαβῆς μετὰ τῆς λεπίδος, ἡ ὁποία δὲν ἔπρεπε νὰ σκληρύνεται ταχέως κατὰ τὴν σφυρηλασίαν. Τὸ αὐτὸ παρατηρεῖται καὶ διὰ μίαν σειρὰν χαλκῶν ἀντικειμένων, τὰ ὅποια εὐρέθησαν νὰ ἔχουν πάντοτε σύνθεσιν κατάλληλον πρὸς τὴν ἐκάστοτε ἀπαιτουμένην χρῆσίν των. Ἀποδεικνύεται οὕτω, ὅτι ἀπὸ τῆς 2ας ἤδη χιλιετηρίδος οἱ μεταλλοτεχνῖται ἐγνώριζον νὰ διαλέγουν ἐπιτυχῶς δι' ἐκάστην ἐργασίαν των τὸ ἀναγκαῖον κράμα ἢ μέταλλον.

Εἰς ἐρευνητικὴν μου ἐργασίαν¹ ἀνέφερον χωρὶς νὰ γνωρίζω τὴν ὑπαρξίν τῆς ἐξεταζομένης ἐνταῦθα ἐπιγραφῆς, τὰ ἑξῆς: «... Προφανῶς θὰ ἐφήρμοζον ὀρισμένας δοκιμασίας (τέστ) ἐπὶ τῶν μετάλλων καὶ τῶν κραμάτων αὐτῶν, ἀφ' ἐνὸς μὲν διὰ νὰ ἐπιλέγουν τὴν ἐπιθυμητὴν ἐκάστοτε ποιότητα, ἀφ' ἑτέρου δὲ διὰ

1. Γ. ΒΑΡΟΥΦΑΚΗΣ, Μεταλλουργικὴ ἔρευνα ἀντικειμένων ἐκ χαλκοῦ ἐκ τοῦ ταφικοῦ περιβάλλου Β τῶν Μυκηναίων ἐν Γ. Ε. ΜΥΛΩΝΑ, Ὁ ταφικὸς Κύκλος Β τῶν Μυκηναίων, Ἀθῆναι 1973.

νά εκτιμούν ταῦτα κατὰ τὰς ἐμπορικὰς τῶν συναλλαγὰς. Θὰ ὑπῆρχον τρόπον τινὰ τεχνικαὶ προδιαγραφαί, ἐπὶ τῶν ὁποίων θὰ ἐβασίζοντο αἱ ἀγοραπωλησίαι τῶν μετάλλων. . .». Εἰς τὸ συμπέρασμα τοῦτο ἔφθασα κατόπιν τῶν ἀποτελεσμάτων τῆς ὡς ἄνω ἀναφερθείσης ἐργασίας, μιᾶς παλαιότερας ἐπὶ μεταλλικῶν ἀντικειμένων τοῦ νεκροταφείου τῆς Περαιτῆς τοῦ 12ου π.Χ. αἰ.¹ καὶ τῶν ἐργασιῶν ἄλλων ἐρευνητῶν εἰς τοὺς χώρους τῆς Μέσης καὶ Ἑγγύς Ἀνατολῆς, εἰς τὴν κεντρικὴν καὶ δυτικὴν Εὐρώπην. Εἶναι φυσικὸν λοιπὸν νὰ ὑποθέσῃ κανεὶς, ὅτι οἱ ἄνθρωποι τοῦ 4ου π.Χ. αἰ., εἶχον τεραστίαν πεῖραν, ἡ ὁποία ἐστηρίζετο εἰς παράδοσιν πέραν τῶν δύο χιλιετηρίδων εἰς τὸν τομέα τῶν μηχανικῶν ιδιοτήτων τῶν κραμάτων συναρτῆσαι τῆς συνθέσεώς των.

Κατόπιν τῶν ὧσων ἔχουν λεχθῇ εἰς τὴν παροῦσαν ἐργασίαν, τίθεται τὸ ἐρώτημα, πῶς ἐγίνετο ὁ ἔλεγχος κατὰ τὴν παράδοσιν τῶν παραγγεληθέντων χαλκῶν ἐμπολίων καὶ πόλων. Ἡ ἀπάντησις δὲν εἶναι καὶ τόσον ἀπλῆ, ἐφ' ὅσον δὲν ἔχομεν μέχρι σήμερον στοιχεῖα περὶ ὁποιασδήποτε ποιοτικῆς παραλαβῆς. Τὸ γ-γονὸς ὅμως, ὅτι ἐγνώριζον ἐκ τῶν προτέρων τὰς μηχανικὰς ιδιότητας τῶν κραμάτων βάσει τῆς περιεκτικότητός των εἰς τὸ ἐν ἢ τὸ ἄλλο στοιχεῖον καὶ τὸ σπουδαιότερον ὄλων, ἡ ἀνεύρεσις τῆς ἐπιγραφῆς, διὰ τῆς ὁποίας δίδεται εἰς τὸ χαλκουργεῖον μία παραγγελία βάσει σαφῶν προδιαγραφῶν ὡς πρὸς τὴν σύνθεσιν, συνηγοροῦν ὑπὲρ τῆς ὑπάρξεως κατὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην κάποιας, πρακτικῆς ἔστω, μεθόδου ἐλέγχου τῶν παραλαμβανομένων προϊόντων. Ἐξ ἄλλου, αἱ ὑπὸ τῆς ἐπιγραφῆς καθοριζόμεναι προδιαγραφαὶ θὰ ᾔσαν ἄνευ ἀξίας, ἐὰν δὲν ὑπῆρχε κάποιος τρόπος ἐλέγχου, ὃχι μόνον τῆς ποιότητος τοῦ παραδιδομένου κράματος, ἀλλὰ καὶ τῆς τυχόν ὑπάρξεως νοθείας διὰ καθαρῶς κερδοσκοπικοὺς λόγους. Θὰ πρέπει νὰ σημειωθῇ, ὅτι ἡ τιμὴ τοῦ χαλκοῦ κατὰ μίαν ἐπιγραφὴν², ἀναγομένην εἰς τὸ 420 π.Χ., ἀνῆρχετο εἰς 35 δραχμὰς ἀνὰ τάλαντον, ἐνῶ ἡ τιμὴ τοῦ κασσιτέρου εἰς 230 δραχμὰς ἀνὰ τάλαντον, ἥτοι ὁ κασσίτερος ἦτο κατὰ 6,5 φορὰς περίπου ἀκριβώτερος τοῦ χαλκοῦ. Ἡ μεγάλη αὕτη διαφορὰ τιμῆς μεταξὺ τῶν δύο μετάλλων ἐνισχύει τὴν ἂποψιν περὶ τῆς ὑπάρξεως ἐλέγχου τοῦ κράματος, διότι ὁ τεχνίτης θὰ εἶχε πάντοτε τὴν τάσιν νὰ χρησιμοποιοῖ ὀλιγώτερον κασσίτερον διὰ τὴν πραγματοποίησιν μεγαλυτέρου κέρδους.

3. Ὑπολογισμὸς τοῦ βάρους ἐμπολίων, πόλων καὶ τῆς ἀξίας τῶν πρώτων ὄλων

Ἐκ τοῦ σχεδίου τῆς εἰκόνης 3 παρατηρεῖται, ὅτι ὁ ἀριθμὸς τῶν κίωνων τοῦ προστάφου τοῦ Τελεστηρίου ἦτο 14. Κατὰ τὸν Noack ἐξ ἄλλου ὁ ἀριθμὸς τῶν σπονδύλων ἐκάστου κίονος ἀνῆρχετο εἰς 10. Τοῦτο σημαίνει, ὅτι διὰ τὴν συναρμολόγησιν καὶ στήριξιν ἐκάστου κίονος ἀπητοῦντο 11 ζεύγη ἐμπολίων καὶ 11 πόλοι. Ἐξ αὐτῶν τὰ 10 ἐμπόλια μετὰ τῶν πόλων των ἀνῆκον εἰς τοὺς 9 σπονδύλους, ἐνῶ τὸ ἐνδέκατον ζεῦγος ἐμπολίων μετὰ τοῦ πόλου των εὐρίσκετο μεταξὺ τοῦ δεκάτου σπονδύλου τῆς κορυφῆς

1. Γ. ΒΑΡΟΥΦΑΚΗΣ, Ἐξέτασις μεταλλικῶν ἀντικειμένων τοῦ μυκηναϊκοῦ νεκροταφείου Περαιτῆς, ΑΕ 1967,

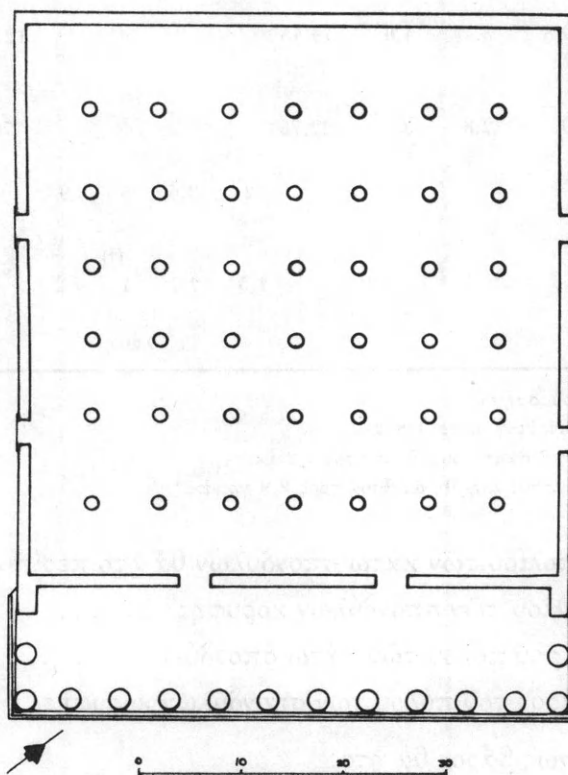
σ. 70 - 82.

2. IG I², 370, 371.

τοῦ κίονος καὶ τοῦ κιονοκράνου. Τὸ σύνολον λοιπὸν τῶν ἐμπολίων καὶ πόλων τῶν 14 κίωνων τῆς Φιλωνίου στοᾶς εἶχεν ὡς ἑξῆς:

1) Ἐμπόλια:	Τεμάχια τῶν κάτω σπονδύλων	280
	Τεμάχια τῶν σπονδύλων τῆς κορυφῆς	28
2) Πόλοι:	Τεμάχια τῶν κάτω σπονδύλων	140
	Τεμάχια τῶν σπονδύλων τῆς κορυφῆς	14

Διὰ τὸν ὑπολογισμόν τοῦ βάρους δίδονται ὑπὸ τῆς ἐπιγραφῆς αἱ διαστάσεις τῶν ἐμπολίων καὶ πόλων, δὲν ἀναφέρονται ὅμως αἱ διαστάσεις τῶν ὀπῶν τῶν ἐμπολίων

Εἰκ. 3. Τὸ Τελεστήριον μετὰ τῆς Φιλωνίου στοᾶς (κατὰ Ἰ. Ν. Τραυλόν).

διὰ τὴν ὑποδοχὴν τῶν πόλων καὶ εἶναι ἄγνωστον τὸ εἰδικὸν βάρος τοῦ κράματος. Ἐπειδὴ εἰς τὴν προκειμένην περίπτωσιν δὲν ἐνδιαφέρει τόσον ἡ ἀκρίβεια τοῦ συνολικοῦ βάρους τῶν ἐμπολίων καὶ πόλων, ὅσον ἡ ὑπαρξίς τὴν ἐποχὴν ἐκείνην ἐνὸς ἐλέγχου ποιότητος, ἡ ὁποία θὰ ἐξησφάλιζεν ἀφ' ἐνὸς μὲν τὴν κατάλληλον ποιότητα καὶ ἀφ' ἑτέρου τὴν ἀποφυγὴν νοθείας διὰ κερδοσκοπικοὺς λόγους, ἐθεωρήθη ὅτι τὸ μὲν εἰδικὸν βάρος τοῦ κράματος θὰ ᾔτο ἴσον πρὸς 8,9 γρ./ἐκ.³, αἱ δὲ διαστάσεις τῶν ὀπῶν τῶν ἐμπολίων θὰ ᾔσαν κατὰ τι μεγαλύτεραι τῶν διαστάσεων τῶν πόλων. Συγκεκριμένως ἡ

διάμετρος τῆς ὀπῆς ἐλήφθη κατὰ 0,1 ἐκ. μεγαλύτερα τῆς τοῦ πόλου καὶ τὸ βάθος τῆς ὀπῆς ἐπίσης κατὰ 0,1 ἐκ. μεγαλύτερον τοῦ ἡμίσεος τοῦ μήκους πόλου.

Εἰς τὸν κατωτέρω πίνακα ἀναγράφονται αἱ διαστάσεις τῶν ἐμπολίων καὶ πόλων καὶ βάσει τούτων ὑπολογίζεται τὸ βάρος ἐνὸς ἐκάστου εἴδους.

ΠΙΝΑΞ ΔΙΑΣΤΑΣΕΩΝ ΚΑΙ ΒΑΡΩΝ ΤΩΝ ΕΜΠΟΛΙΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΩΝ

	(1) Ἀκμὴ ἐμπολίου		Διάμετρος ὀπῆς ἐμπολίου ἐκ.	Βάθος ὀπῆς ἐμπολίου ἐκ.	Ὅγκος ὀπῆς ἐμπολίου εἰς κυβ. ἐκ.	Διάμετρος πόλου		Μήκος πόλου		Ὅγκος πόλου εἰς κυβ. ἐκ.	Βάρος ἐμπο- λίου (4) γρ.	Βάρος πόλου (4) γρ.
	Δάκτυλοι (2)	ἐκ.				Δάκτυ- λοι	ἐκ.	Δάκτυ- λοι	ἐκ.			
Ἐμπόλιον τῶν κάτω σπονδύλων	6	10,8	3,7	4,6	49,45					1210,26		10771,31
Ἐμπόλιον τῶν σπονδύλων κορυφῆς	5	9	2,8	3,7	22,75					706,25		6285,62
Πόλος τῶν κάτω σπονδύλων						2	3,6	5	9		91,62	815,41
Πόλος τῶν σπονδύλων κορυφῆς						1,5	2,7	4	7,2		41,18	366,5
								(3) (1 πα- λάμη)				

(1) Τὰ ἐμπόλια ἦσαν κυβικοῦ σχήματος.

(2) Εἰς δάκτυλος ἦτο ἴσος περίπου πρὸς 1,8 ἐκ.

(3) Μία παλάμη ἦτο ἴση πρὸς 4 δακτύλους, ἦτοι πρὸς 7,2 ἐκ.

(4) Τὸ εἰδικὸν βάρος τοῦ κράματος ἐλήφθη ὡς ἴσον πρὸς 8,9 γρ./ἐκ.³

Οὕτω τὸ βάρος τοῦ ἐμπολίου τῶν κάτω σπονδύλων θὰ ἦτο περίπου .	10,77	κιλά
τοῦ ἐμπολίου τῶν σπονδύλων κορυφῆς	6,3	»
τὸ βάρος τοῦ πόλου τῶν κάτω σπονδύλων	0,82	»
καὶ τὸ βάρος τοῦ πόλου τῶν σπονδύλων κορυφῆς	0,37	»

Τὸ συνολικὸν ἐπομένως βάρος θὰ ἦτο:

1) Ἐμπόλια τῶν κάτω σπονδύλων:	280 τεμάχια	×	10,77	=	3.015,60	»
2) » τῶν σπονδύλων κορυφῆς:	28	»	×	6,3	=	176,40 »
3) Πόλοι ἐμπολίων τῶν κάτω σπονδύλων:	140	»	×	0,82	=	114,80 »
4) Πόλοι ἐμπολίων τῶν σπονδύλων κορυφῆς:	14 τεμάχια	×	0,37	=	5,18	»
Συνολικὸν βάρος					3.311,98	»
ἢ περίπου					3.300	»

Ἐὰν τώρα θεωρήσωμεν, ὅτι τὸ τάλαντον ἐξύγιζε περίπου 26 κιλά, τότε τὸ ἐν λόγῳ βάρος θὰ ἦτο περίπου 127 τάλαντα. Δεδομένου, ὅτι ἡ εἰς κασσίτερον περιεκτικότης

τοῦ κράματος ἀνήρχετο εἰς 8,33%, τὸ βάρος τοῦ περιεχομένου τούτου μετάλλου θὰ ἦτο: $127 \text{ τάλ.} \times 0,0833 = 10,57 \text{ τάλαντα}$. Ἄν λάβωμεν ὡς τιμὴν μονάδος δι' ἑκα-
στον μέταλλον, τὴν ἀναφερομένην εἰς τὴν ἐπιγραφὴν τοῦ 5ου π.Χ. αἰ.¹ ὁ περιεχόμε-
νος κασσίτερος θὰ ἐστοίχιζεν ὡς πρώτη ὕλη:

$$10,57 \text{ τάλ.} \times 230 \text{ δρχ.} = 2.431 \text{ δρχ.}$$

Τὸ βάρος τοῦ χαλκοῦ ἐξ ἄλλου θὰ ἦτο:

$$127 - 10,57 = 116,43 \text{ τάλαντα}$$

καὶ βάσει τῆς ἰδίας πάντοτε ἐπιγραφῆς θὰ ἐστοίχιζεν:

$$116,43 \text{ τάλ.} \times 35 \text{ δρχ.} = 4.075 \text{ δρχ.}$$

Τὸ σύνολον ἐπομένως τῆς ἀξίας τῶν πρώτων ὑλῶν διὰ τὴν κατασκευὴν τῶν ἐμπολίων καὶ πόλων πρὸ τῆς χυτεύσεως καὶ κατεργασίας των θὰ ἀνήρχετο εἰς 6.500 περίπου ἀρχαίας δραχμὰς. Αἱ τιμαὶ τῆς ἐπιγραφῆς τοῦ 5ου π.Χ. αἰ. θὰ ἦσαν ἀσφαλῶς διαφορε-
τικαὶ τῶν τοῦ 4ου π.Χ. αἰ., ἡ ἀπόστασις ἐν τούτοις μεταξὺ τῆς τιμῆς τοῦ χαλκοῦ καὶ ἐκείνης τοῦ κασσιτέρου θὰ ἦτο κατὰ τὸν 4ον π.Χ. αἰ. μεγάλη, ἂν ὅχι μεγαλύτερα καὶ διὰ τοῦτο αὗται ἐχρησιμοποιήθησαν εἰς τοὺς ἀνωτέρω ὑπολογισμοὺς μόνον καὶ μόνον διὰ νὰ ὑπογραμμισθοῦν τὰ μεγάλα περιθώρια κέρδους εἰς περίπτωσιν νοθείας. Οὕτω ὁ κασσίτερος παρὰ τὴν σχετικῶς μικρὰν του περιεκτικότητά (8,33%) ἐν σχέσει πρὸς τὴν χαλκοῦ ἀπετέλει τὸ 37% τῆς συνολικῆς ἀξίας τοῦ κράματος. Ἄν λοιπὸν ὁ μεταλ-
λοτεχνίτης ἦτο ἀνεξέλεγκτος, τὰ κέρδη του ἐκ τῆς μειώσεως τῆς περιεκτικότητος τοῦ χαλκοῦ θὰ ἦσαν ἀναμφιβόλως σημαντικά. Ὑπολογίζεται, ὅτι, ἐὰν ἐμείωνε τὴν περι-
εκτικότητά τοῦ κασσιτέρου κατὰ 2 — 3%, ἡ συνολικὴ ἀξία τῶν πρώτων ὑλῶν θὰ ἦτο 6.010 δρχ. καὶ 5.763 δρχ. ἀντιστοίχως καὶ τὸ κέρδος τοῦ κατασκευαστοῦ μόνον ἐκ τῆς νοθείας ταύτης θὰ ἀνήρχετο περίπου εἰς 500 δρχ. καὶ 740 δρχ., δι' ἑκάστην περίπτωσιν. Τὰ ποσὰ ταῦτα πρέπει νὰ θεωρηθοῦν σημαντικά διὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην καὶ ἐνισχύουν τὴν ὑποστηρικθεῖσαν ἄποψιν περὶ ὑπάρξεως ἐλέγχου τῆς ποιότητος καὶ μάλιστα ὅχι μόνον διὰ τὴν συγκεκριμένην περίπτωσιν τῶν ἐμπολίων καὶ πόλων, ἀλλὰ καὶ διὰ κάθε ἄλλην παραλαβὴν κράματος μετάλλων. Πῶς ὅμως ἐπραγματοποιεῖτο ὁ ἔλεγχος; Χημικὴ ἀνάλυσις ἢ ἄλλος ἐπιστημονικὸς ἔλεγχος δὲν ἦτο δυνατόν νὰ πραγμα-
τοποιηθῇ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην καὶ ἀπομένει νὰ ὑποθέσωμεν, ὅτι ὁ ἔλεγχος θὰ ἐβασί-
ζετο μᾶλλον εἰς ἐμπειρικὰς μεθόδους.

Μία σκέψις εἶναι, ὅτι εἰς πολὺ ἐμπειρος ὀφθαλμὸς θὰ ἠδύνατο νὰ διακρίνῃ βάσει τοῦ χρώματος ἐνὸς στιλβωμένου δοκιμίου χαλκοῦ κράματος τὴν σύνθεσίν του. Ἡ περι-
εκτικότης εἰς κασσίτερον ἐνὸς κρατερώματος σπανίως ὑπερβαίνει τὰ 15 — 18%. Ἐὰν
λοιπὸν ὁ τότε ὑπεύθυνος ἐπὶ τῆς ποιότητος τῶν παραλαμβανομένων ὑλικῶν εἶχε μίαν
σειρὰν μικρῶν στιλβωμένων προτύπων δοκιμίων, γνωστῆς περιεκτικότητος εἰς κασσί-
τερον, θὰ ἠδύνατο νὰ συγκρίνῃ μετ' αὐτῶν τὸ ἀγνώστου συνθέσεως στιλβωμένον ἐπί-

1. IG I² 370, 371.

σης κρᾶμα καὶ νὰ καθορίσῃ κατὰ προσέγγισιν τὴν σύνθεσίν του. Ἐὰν δηλαδὴ ἡ παραγωγελία ἀνέφερεν, ὅτι ἡ περιεκτικότης εἰς κασσίτερον ἔπρεπε νὰ εἶναι 10% καὶ τὸ κρᾶμα περιεῖχεν 9 ἢ 11%, ἀσφαλῶς θὰ ἦτο ἀρκετὰ δύσκολον νὰ τὸ διακρίνῃ. Ἐὰν ὅμως περιεῖχε κάτω τῶν 6%, τότε τὸ χρῶμα θὰ ἐπρόδιδε σαφῶς τὴν ἐκτὸς προδιαγραφῶν σύνθεσίν του καὶ τὸ κρᾶμα θὰ ἀπερρίπτετο. Ὁ ἴδιος ἐπραγματοποίησα ἐν τοιοῦτον πείραμα διὰ τῆς χυτεύσεως μικρῶν δοκιμίων βρούνζου, τῶν ὁποίων ἡ περιεκτικότης εἰς κασσίτερον ἐκυμαίνετο ἀπὸ 0% ἕως καὶ 13%. Πράγματι ἡ διαφορὰ χρώματος μεταξὺ τῶν δοκιμίων ἦτο σαφής, ὅταν ἡ περιεκτικότης των εἰς κασσίτερον διέφερε κατὰ $\pm 2\%$ μονάδας. Ἐξ ἄλλου ἡ διαφορὰ μιᾶς ἢ δύο ἐπὶ τοῖς ἑκατὸν μονάδων δὲν θὰ ὠφέιλετο ἀσφαλῶς εἰς ἐσκεμμένην πρόθεσιν τοῦ ἀρχαίου τεχνίτου, ἀλλὰ μᾶλλον εἰς κάποιαν ἀτυχῇ ὁμοιογενοποίησιν τοῦ κράματος κατὰ τὴν ἀνάμειξιν τῶν ἐν ρευστῇ καταστάσει μετὰλλων, ἢ εἰς τὴν ὀξείδωσιν ἐνὸς ἐκ τῶν συστατικῶν του ἢ, τέλος, εἰς μεταλλουργικὸν σφάλμα, ὀφειλόμενον εἰς τὴν ἀτέλειαν τῶν τότε τεχνικῶν μέσων παραγωγῆς καὶ παρακολουθήσεως. Ἐκεῖνο, τὸ ὁποῖον θὰ ἐνδιέφερε τὸν παραλήπτην ἐργολάβου τοῦ ἔργου θὰ ἦτο ἡ τυχὸν ἀπόκλισις ἐκ τῆς ὀρισθείσης συνθέσεως τοῦ κράματος πέραν τῶν δύο ἢ τριῶν ἐπὶ τοῖς ἑκατὸν μονάδων, διότι τοῦτο θὰ εἶχε δυσμενεῖς ἐπιπτώσεις ἐπὶ τῶν μηχανικῶν ιδιοτήτων τοῦ κράματος καὶ συγχρόνως θὰ ἀπετέλει, ἀπὸ καθαρῶς ἐμπορικῆς πλευρᾶς, ἀπάτην πρὸς ζημίαν τοῦ ἀγοραστοῦ.

Ἡ ἀναπτυχθεῖσα ἀνωτέρω ὑπόθεσις τοῦ προσδιορισμοῦ τῆς συνθέσεως τῶν κραμάτων χαλκοῦ καὶ κασσιτέρου διὰ τῆς συγκριτικῆς μεθόδου ἐβασίσθη καὶ ἐπὶ μιᾶς παρομοίας μεθόδου, διὰ τῆς ὁποίας καθωρίζετο εἰς τὴν ἀρχαιότητα ἡ καθαρότης τοῦ χρυσοῦ. Ἡ μέθοδος αὕτη, γνωστὴ ἀκόμη καὶ σήμερον μεταξὺ τῶν χρυσοχόων ὡς μέθοδος τῆς Λυδίας λίθου, ἐπραγματοποιεῖτο διὰ τῆς συγκρίσεως τῶν κιτρίνων ἰχνῶν, τὰ ὁποῖα ἄφηνον διὰ τῆς τριβῆς ἐπὶ μιᾶς μελανῆς καὶ στιλπνῆς ἐπιφανείας τῆς Λυδίας λίθου ἀφ' ἐνὸς μὲν τὰ χρυσᾶ πρότυπα δοκίμια, γνωστῆς συνθέσεως, ἀφ' ἑτέρου δὲ τὸ πρὸς ἐξέτασιν χρυσοῦν ἀντικείμενον. Οἱ σύγχρονοι χρυσοχόοι δὲν ἀρκοῦνται μόνον εἰς τὴν σύγκρισιν τῶν ἰχνῶν τούτων, ἀλλὰ προχωροῦν ἀκόμη περισσότερον διὰ τῆς προσθήκης ἐπ' αὐτῶν σταγόνων διαλύματος νιτρικοῦ ὀξέος, τὸ ὁποῖον διαλύει τὸν χαλκὸν καὶ βραδέως τὸν ἄργυρον, ὅχι ὅμως καὶ τὸν χρυσόν. Διὰ τῆς ἐπιδράσεως τοῦ ὀξέος τὸ χρῶμα τῶν χαραχθέντων ἰχνῶν φθίνει ἀναλόγως τῆς περιεκτικότητός των εἰς ξένα πρὸς τὸν χρυσὸν στοιχεῖα καὶ οὕτω ὁ προσδιορισμὸς τῆς συνθέσεως τοῦ ἀγνώστου κράματος καθίσταται ἀκριβέστερος.

Ἡ σκληρότης τοῦ ἀγνώστου κράματος χαλκοῦ καὶ κασσιτέρου καὶ ἡ παραβολὴ ταύτης πρὸς ἐκείνην μιᾶς σειρᾶς προτύπων δειγμάτων θὰ ἠδύνατο νὰ ἀποτελέσῃ ἕνα ἄλλον τρόπον ἐλέγχου κατὰ τὴν ποιοτικὴν παραλαβήν. Κατὰ τὴν δοκιμὴν ὅμως ταύτην, ἐπειδὴ ἡ σκληρότης τοῦ κράματος εἶναι συνάρτησις ὅχι μόνον τῆς συνθέσεώς του, ἀλλὰ καὶ τῶν τυχόν πραγματοποιηθεισῶν μηχανικῶν καὶ θερμικῶν κατεργασιῶν, θὰ ἔπρεπε ὁ ἐπὶ τοῦ ἐλέγχου τῆς ποιότητος τεχνικὸς νὰ προβαίνει εἰς τοιαύτας περιπτώσεις εἰς ἀνόπτησιν τοῦ κράματος οὕτως, ὥστε νὰ ἐξαλείφονται ὅλαι αἱ ἐσωτερικαὶ τάσεις καὶ τὸ κρᾶμα νὰ ἀποκτᾷ τὰς μηχανικὰς ιδιότητας, αἱ ὁποῖαι θὰ ἀνταπεκρίνοντο ἀποκλειστικῶς εἰς τὴν

σύνθεσίν του. Ὁ ἐλεγκτὴς ἐξ ἄλλου θὰ εἶχε τοιαύτην ἐμπειρίαν, ὥστε δι' ἀπλοῦ ἐλέγχου τῆς σκληρότητος τοῦ κράματος καὶ ἄνευ τῆς ταυτοχρόνου συγκρίσεώς του πρὸς μίαν σειρὰν προτύπων δειγμάτων θὰ ἠδύνατο νὰ χαρακτηρίσῃ, πάντοτε κατὰ προσέγγισιν, τὴν σύστασίν του, διαπιστώνων τὴν τυχὸν ὑπαρξίν νοθείας.

Ὁ ποιοτικὸς οὗτος ἔλεγχος σκληρότητος δυνατόν νὰ ἐπραγματοποιεῖτο διὰ τῆς χρήσεως ρίνης (λίμας), ὅπως γίνεται καὶ σήμερον εἰς πολλὰ μηχανουργεῖα, τὰ ὅποια δὲν διαθέτουν ὄργανα σκληρομετρήσεως, ἢ πάλιν διὰ παρατηρήσεως τοῦ βάθους τοῦ ἀποτυπώματος, τὸ ὅποῖον θὰ ἄφηνεν ἐπὶ τῆς λειανθείσης μεταλλικῆς ἐπιφανείας ἢ πτωῖσις ἀπὸ σταθεροῦ ὕψους κάποιου αἰχμηροῦ ἀντικειμένου, ἢ τέλος διὰ χαράξεως τοῦ κράματος διὰ μιᾶς σειρᾶς αἰχμηρῶν ὕλικῶν, ἀκόμη καὶ μὴ μεταλλικῶν καὶ διὰ συγκρίσεως τοῦ βάθους τῶν ἀποτυπωμάτων, ἢ τῆς χαραγῆς μεταξὺ τοῦ ἀγνώστου καὶ τῶν προτύπων δειγμάτων.

Ὑπολογισμὸς τοῦ εἰδικοῦ βάρους καὶ ἐξ αὐτοῦ τῆς συνθέσεως τοῦ κράματος οὐδὲν ἀποτέλεσμα θὰ ἔδιδε, ἀκόμη καὶ ἂν ἦτο τὴν ἐποχὴν ἐκείνην γνωστὴ ἡ μέθοδος τῆς ἀνώσεως τῶν σωμάτων ἐντὸς τοῦ ὕδατος, τὴν ὁποίαν ἀνεκάλυψεν ὁ Ἀρχιμήδης, διότι τὰ εἰδικὰ βάρη τοῦ χαλκοῦ καὶ τῶν κραμάτων του δὲν διαφέρουν αἰσθητῶς μεταξὺ των. Ἀντιθέτως ὁ χρυσὸς καὶ τὰ κράματά του δύνανται νὰ χαρακτηρισθοῦν κατὰ προσέγγισιν διὰ τοῦ προσδιορισμοῦ τοῦ εἰδικοῦ βάρους των, λόγῳ τῆς μεγάλης διαφορᾶς μεταξὺ τοῦ εἰδικοῦ βάρους τοῦ χρυσοῦ (19,3 γρ./ἐκ.³) καὶ ἐκείνων τοῦ χαλκοῦ (8,82 γρ./ἐκ.³) καὶ τοῦ ἀργύρου (10,4 γρ./ἐκ.³)¹. Ἡ διαφορὰ αὕτη ἐβोधήθησε τὸν Ἀρχιμήδη νὰ διαπιστώσῃ τὴν ἀπάτην τοῦ χρυσοχόου, ὁ ὁποῖος κατεσκεύασε στέφανον διὰ τὸν τύραννον τῶν Συρακουσῶν Ἰέρωνα ὅχι ἐκ καθαροῦ χρυσοῦ, ὡς ὥφειλεν, ἀλλὰ ἐκ κράματος χρυσοῦ καὶ ἀργύρου.

Ἀπομένει πλέον εἰς τὴν ἀρχαιολογικὴν σκαπάνην νὰ ἀνακαλύψῃ διαφωτιστικόν τι στοιχεῖον ἐπὶ τοῦ τόσον ἐνδιαφέροντος θέματος τοῦ ἐλέγχου τῆς ποιότητος τῶν μετάλλων καὶ τῶν κραμάτων αὐτῶν πρὸς συμπλήρωσιν καὶ διόρθωσιν τῶν ἀνωτέρω διατυπωθεισῶν ὑποθέσεων.

Τέλος θὰ πρέπει νὰ σημειωθῇ, ὅτι συμπτωματικῶς αἱ ἀνωτέρω ἀρχαῖαι προδιαγραφαὶ ἐψηφίσθησαν εἰς τὸν χῶρον τῆς Ἑλευσίνος, ὁ ὁποῖος ἔμελλε νὰ ἀναπτυχθῇ μετὰ παρέλευσιν 2300 ἐτῶν εἰς ἓν τῶν μεγαλυτέρων βιομηχανικῶν κέντρων σιδηρομεταλλουργίας τῆς συγχρόνου Ἑλλάδος. Οὕτω ἡ λιθίνη ἐπιγραφή τῆς Ἑλευσίνος λαμβάνει τὴν μορφήν συμβόλου διὰ τὸν τεχνικὸν κόσμον τῆς πατρίδος μας.

4. Συμπεράσματα

Ἡ ἐξεταζομένη ἐπιγραφή ἀνήκει εἰς τὸν 4ον π.Χ. αἰ. καὶ ἀναγράφει ψήφισμα, διὰ τοῦ ὁποῖου καθορίζονται αἱ τεχνικαὶ προδιαγραφαὶ κατασκευῆς τῶν χαλκῶν ἐμπολίων καὶ πόλων διὰ τὴν σύνδεσιν τῶν σπονδύλων τῆς Φιλωνίου στοᾶς. Ἡ ἐπιγραφή φυλάσ-

1. EARLE R. CALEY, Validity of the Specific of Gold Objects, The Ohio Journal of Science, τ. Gravity Method for the Determination of the Fineness 49, 2, Μάρτιος 1949.

σεται εἰς τὸ Μουσεῖον τῆς Ἐλευσίνος καὶ ἀποτελεῖ εὖρημα ἐξαιρετικῆς σημασίας, διότι δίδει ἐν δεῖγμα τῆς ὑψηλῆς στάθμης τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς τεχνολογίας εἰς τὸν τομέα τῆς μεταλλοτεχνίας.

Ἡ παροῦσα μελέτη ἐξετάζει τὴν ἐπιγραφὴν ὑπὸ τὸ πρῖσμα τῆς Ἱστορικῆς Μεταλλουργίας εἰς μίαν προσπάθειαν ἐκτιμήσεως τῶν τεχνικῶν γνώσεων τῶν προγόνων μας εἰς θέματα παραγωγῆς καὶ ἐλέγχου τῆς ποιότητος τῶν μετάλλων καὶ τῶν κραμάτων των. Ἐκ τῆς ἐν λόγω μελέτης ἐξάγονται τὰ ἀκόλουθα ἐνδιαφέροντα συμπεράσματα:

1) Οἱ πρόγονοί μας ἐγνώριζον πολὺ καλῶς τὰς μηχανικὰς ιδιότητας τῶν κραμάτων χαλκοῦ συναρτήσας τῆς συνθέσεώς των καὶ συγκεκριμένως τῆς περιεκτικότητός των εἰς κασσίτερον.

2) Τὸ ψήφισμα τῆς ἐπιγραφῆς προσδίδει εἰς τὰς λεπτομερείας καὶ ἀπαιτήσεις τῆς παραγγελίας τὴν μορφήν καὶ τὸ κῦρος ἐπισήμων τεχνικῶν προδιαγραφῶν.

Αἱ τεχνικαὶ αὗται προδιαγραφαὶ διαχωρίζονται κατὰ τὴν διερεύνησιν εἰς α) κατασκευαστικὰς καὶ β) χημικὰς προδιαγραφάς. Εἰς τὴν πρώτην περίπτωσιν ὑπογραμμίζεται ἡ αὐστηρότης τούτων ὡς πρὸς τὰς διαστάσεις καὶ τὰ σχήματα τῶν ἐμπολίων καὶ τῶν πόλων καὶ γίνονται ὑποθέσεις ὡς πρὸς τὸν πιθανὸν τρόπον κατασκευῆς καὶ διαμορφώσεώς των. Ἐκτιμᾶται ἰδιαιτέρως ἡ χρῆσις τοῦ τόρνου διὰ τὴν τórνευσιν τῶν σκληρῶν χαλκῶν κραμάτων πρὸς τοὺς κυλινδρικοὺς πόλους, ὡς καὶ τὴν τελικὴν διὰ τοῦ τόρνου πάντοτε διαμόρφωσιν τῶν ὁπῶν τῶν ἐμπολίων διὰ τὴν ὑποδοχὴν τῶν πόλων. Σημειοῦται ἀκόμη, ὅτι διὰ τὴν κατεργασίαν τοῦ σκληροῦ κρατερώματος, τὸ κοπτικὸν ἐργαλεῖον τοῦ τόρνου θὰ ἔπρεπε νὰ εἶναι ἐκ σκληροῦ βεβαμμένου χάλυβος. Τοῦτο ἀποδεικνύει δι' ἄλλην μίαν φορὰν τὴν βαθεῖαν γνῶσιν τῶν ἀρχαίων τεχνιτῶν εἰς θέματα μηχανικῶν καὶ θερμικῶν κατεργασιῶν τῶν μετάλλων διὰ τὴν ἐπίτευξιν τῶν ἐκάστοτε ἐπιθυμητῶν μηχανικῶν ιδιοτήτων.

Εἰς τὴν περίπτωσιν τῶν χημικῶν προδιαγραφῶν ἀναφέρονται:

1) Ἡ χρῆσις τοῦ βαβυλωνιακοῦ ἀριθμητικοῦ συστήματος εἰς τὴν διατύπωσιν τῆς ποσοστιαίας συνθέσεως τοῦ χαλκοῦ κράματος.

2) Αἱ γνώσεις καὶ ἡ μεγάλη ἐμπειρία τῶν ἀρχαίων μεταλλοτεχνιτῶν τοῦ ἐλληνικοῦ χώρου εἰς θέματα, τὰ ὅποια ἀφοροῦν εἰς τὰς μηχανικὰς ιδιότητες τῶν χαλκῶν κραμάτων.

3) Οἱ πιθανοὶ τρόποι ἐλέγχου τῆς ποιότητος τῶν παραλαμβανομένων χαλκῶν κραμάτων. Εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο ὑποστηρίζεται, ὅτι θὰ ὑπῆρχεν ὅπωςδῆποτε, ἔστω καὶ ἐμπειρικῶς, κάποιος ἔλεγχος ποιότητος, διότι, ὡς τονίζεται, ἐλλείψει τούτου αἱ εἰς τὴν ἐπιγραφὴν ἀναφερόμεναι χημικαὶ προδιαγραφαὶ θὰ ἦσαν ἄνευ ἀξίας. Πρὸς τὸν σκοπὸν τοῦτον ὑπελογίσθη τὸ κατὰ προσέγγισιν βάρος τῶν ἐμπολίων καὶ πόλων, τὰ βάρη τῶν περιεχομένων μετάλλων, χαλκοῦ καὶ κασσιτέρου, ἡ ἀξία ἐνὸς ἐκάστου καὶ ἐκ ταύτης τὰ μέγιστα περιθώρια κέρδους εἰς περίπτωσιν νοθείας.

ΓΕΩΡΓΙΟΣ Ι. ΒΑΡΟΥΦΑΚΗΣ

SUMMARY

TECHNICAL SPECIFICATIONS OF THE 4th CENTURY B.C.

The inscription under investigation was found in 1893 at Eleusis and belongs to the 4th century B.C.; it is a decree concerning the manufacture of bronze fittings, known as empolia and poloi, for the erection of the columns of the Philonian Stoa; the latter name derives from its architect, Philon, who undertook to build the portico (stoa) of the Telestirion during the 4th century B.C. The said inscription, which is in the Museum of Eleusis, demonstrates the high technical standards achieved by ancient Greeks in metallurgy.

The report examines the inscription in the light of historical metallurgy in an endeavour to assess their technical knowledge in the making of metals and their alloys.

Before the 4th century fittings for the assembly of the column drums were made of hard wood; cedar for the empolia and olive tree for the poloi (cylindrical dowels mortised into the cubical blocks of empolia which being set in the drums permitted their safe and accurate fixing). The author gives probable reasons for the substitution of wood by the much harder and corrosion resistant copper-tin alloy-bronze. An interesting point mentioned in this inscription is the use of lathe for the shaping of this hard alloy into the cylindrical form of polos. This involves the use of a cutting tool much harder than bronze; beyond doubt this was a heat treated hard steel.

The second and probably the more important part of this article refers to the "chemical specifications" according to which the column drum fittings should be produced by the supplier. The bronze was to contain 11 parts of copper and one part of tin (91,67 - 8,33 %). The question now is how the contractor or the inspector could check, whether the bronze fittings composition was according to the requirements of the stated specifications. He believes that some kind of quality control existed, otherwise the given chemical specifications would be of no value. There were also two main reasons imposing the quality control on the said fittings: a) The mechanical properties of the bronze depend largely on its chemical composition. Copper-tin alloy is harder the higher its tin content. Therefore, if the tin was lower than specified, the bronze would be softer and its mechanical properties would be deficient for the given structural purposes, and b) the inspector would have to know the approximately alloy composition, because the price of bronze was based upon its tin content, since its value was six and a half times higher than that of copper. The manufacturer would therefore be inclined to supply a poorer and consequently a cheaper and for him more profitable copper-tin alloy, if he knew that no control existed.

Finally the fact, that the inscription constitutes a decree, underlines the importance of the above stated technical specifications and the obligations undertaken by

both the supplier and the quality control inspector. To emphasize the necessity of existence of a quality control in those days the writer calculates on the basis of data given by the above specifications, by an inscription of the 5th century B.C., referring to metal prices and by modern literature, the approximate total weight of the empolia and poloi, the weights of copper and tin contained in the alloy, and finally the corresponding value of each of these metals, proving in this way the existence of large margins of profit in case of some illegitimacy from the part of the supplier.

The author describes two possible ways of checking the alloy composition at that remote time:

a) A comparison between the colours of the supplied bronze and a set of copper-tin alloys of known composition, all alloys being well polished. The author carried out an experiment by casting a number of small size bronze specimens with a tin content ranging from 0 % to 13 %, and noticed that it could be possible to classify approximately a bronze of an unknown composition by comparing it with this set of standards. A similar process, known as "the Lydian Lithos" (touchstone) method was used in antiquity to identify the purity of gold objects and to differentiate gold alloys composition. A development of this process is still used by goldsmiths.

b) Qualitative hardness test could be another possible test of the copper-tin alloy composition. In this case the metal to be checked would be annealed before testing in order to eliminate any internal stress, due probably to previous cold work treatment and thus restore its original mechanical properties, which would correspond to its chemical composition. This test, if ever used, would always be done on a comparison basis, as in the above mentioned case of colour matching test under paragraph a.

Future archaeological research may throw more light on the subject of testing the metal composition in antiquity and fill the gaps of knowledge in this field.

GEORGE VAROUFAKIS

ΕΠΙΓΡΑΦΑΙ ΕΞ ΑΣΚΛΗΠΕΙΟΥ ΕΠΙΔΑΥΡΟΥ (I)

A'

Corrigenda

Ἐν Abhandlungen Sächs. Akad. Wiss. Leipzig, Philol. - Hist. Klasse, Band 63 Heft 5 ἐδημοσίευσεν ὁ καθηγητὴς κ. Werner Peek σειρὰν ἐπιγραφῶν ὑπὸ τὸν τίτλον Neue Inschriften aus Epidauros¹. Ἐπ' εὐκαιρίᾳ παραμονῆς μου εἰς Ἀσκληπιεῖον, καθ' ἣν ἐπεμελήθη τῆς μεταφορᾶς τῶν ἐπιγραφῶν εἰς τὴν προσφάτως κατασκευασθεῖσαν αἴθουσαν στεγάσεώς των, ἐμελέτησα καὶ ἄλλας, ὡς καὶ τινὰς τῶν ἐν τῇ ὥς ἄνω μελέτῃ πραγματευθεισῶν, σχετικῶς δὲ ἔχω νὰ παρατηρήσω:

- 1 -

Σελ. 7 ἀριθ. 4. Grauer Kalkstein; . . .

I. [Λ]ίνου Αἰλίνου

Der Stein ist in der späten Kaiserzeit auf die einstige Oberseite gestellt und neu beschriftet worden . . . Παραθέτει δὲ ἐν συνεχείᾳ ὡς ὑπ' ἀριθ. II τὴν ἐπὶ τῆς ἰδίας πλευρᾶς τοῦ λίθου κεχαραγμένην ἐπιγραφὴν, ἥτοι τὸ σφζόμενον ἀριστερὸν δέκα τριῶν στίχων ταύτης.

Ἄλλὰ καὶ ἡ ὀπισθία, ἡ ἔναντι δηλαδὴ ταύτης, πλευρὰ τοῦ βωμοῦ τούτου φέρει ἄλλην ἐπιγραφὴν, ἥτοι:

[Λ]ίνου
Αἰλίνου

ὁμοίαν δηλαδὴ πρὸς τὴν ὑπ' ἀριθ. I, μὲ τὴν διαφορὰν ὅτι, ὡς φαίνεται ἐπὶ τοῦ πίν. 26α, ἑκατέρω τῶν λέξεων ταύτης ἔχει ἀναγραφῇ εἰς ἰδιαιτέρον στίχον. Αὕτη φαίνεται,

1. Τὸ ἐπιγραφικὸν τοῦτο ὕλικόν προέρχεται ἐξ ἀνασκαφῶν, αἱ ὁποῖαι διενεργήθησαν ἀναλώμασι τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας καὶ τοῦ Ἑλληνικοῦ Δημοσίου. Ἐδεῖ κατὰ ταῦτα νὰ δημοσιευθῇ παρ' Ἑλλήνων ἀρχαιολόγων, πολλῶ μᾶλλον ἀφοῦ τυχαῖα εὐρήματα ἐστεγασμένα εἰς τὸ Μουσ

σεῖον τοῦ Ἱεροῦ εἶχον προσφάτως εἰσαχθῇ εἰς τοῦτο. Ἡ μελέτη καὶ δημοσίευσίς των ἔγινε κατὰ παράβασιν τοῦ νόμου, χωρὶς τὴν συγκατάθεσιν τῆς ἀρμοδίας Ἐφόρου καὶ εἰς περίοδον ἀνωμάλου πολιτικῆς καταστάσεως εἰς τὴν χώραν.

ὅτι εἶναι κατὰ τι παλαιότερα, ἐχαράχθη πάντως ἐντὸς τοῦ β' ἡμίσεος τοῦ 5ου π.Χ. αἰῶνος. Αἰτία τῆς διπλῆς ἀναγραφῆς ἐνδέχεται νὰ ᾔτο ἡ ἀπόσπασις τεμαχίου τῆς ἄνω ἀριστερᾶς γωνίας τοῦ λίθου, ἐφ' οὗ τὸ πρῶτον γράμμα τῆς πρώτης λέξεως. Τότε ἀνεστράφη ὁ λίθος καὶ κατὰ τὴν νέαν χρῆσιν ἡ ἄνω ὀριζοντία πλευρά του ἔγινεν ἡ κάτω ὀριζοντία. Ἐνδέχεται ἐπίσης νὰ προὔπηρχεν ὁ βωμὸς οὗτος, ὅταν δέ, ἀρχομένου τοῦ ἐπομένου αἰῶνος, ἐστήθη ἡ σειρά τῶν ἄλλων τοῦ αὐτοῦ σχήματος βωμῶν ἐπὶ τοῦ Μαλεάτα, ἐχρησιμοποιήθη καὶ οὗτος καὶ ἐχαράχθη ἡ νέα ἐπιγραφή.

- 2 -

Σελ. 8 ἀριθ. 6. Nördlich der σκανά. Schaft eines περιρραντήριον. Die Inschrift

Σώξενος, / Θιάρης / Ἀπόλλων[νι].

Eine gleichlautende Inschrift befindet sich im Asklepieion, IV² 191. Die unter 192 publizierte mit der Weihung Θιάρης, / Σώξενος / Ἀπόλλωνι habe ich «in Apollinis Maleatae fano» nicht wiedergefunden.

Δέχεται δηλαδή οὗτος ὑπάρχοντα τρία ἐνεπιγράφα ἀναθήματα τῶν δύο τούτων συναρχόντων, ἤτοι: 1) ἐκεῖνο, ἐφ' οὗ ἡ ἐν I.G. IV² 1, 191 ἐπιγραφή, ἀποκείμενον εἰς τὸ Ἀσκληπιεῖον καὶ 2 - 3) δύο ἄλλα εἰς τὸ ἱερὸν τοῦ Ἀπόλλωνος Μαλεάτα¹, ὧν τὸ μὲν ἐν δημοσιεύει ὡς ἀνωτέρω, τὸ δ' ἕτερον (ἐκεῖνο, ἐφ' οὗ ἡ ἐν I.G. IV² 1, 192 ἐπιγραφή), ὅπερ δὲν ἐπανεῦρεν ἐν Apollinis Maleatae fano. Ἀλλ' ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὸ πρῶτον τῶν τριῶν: Ἐὰν οἱ παλαιότερον δημοσιεύσαντες τὴν ἐν I.G. IV² 1, 191 ἐπιγραφὴν δὲν προσδιορίζουν εἰς ποῖον σημεῖον τοῦ ἀνασκαφέντος χώρου ἀπέκειτο τὸ ἐφ' οὗ αὕτη περιρραντήριον, αὐτὸ δὲν σημαίνει, ὅτι ἀπεκλείετο τὸ περιρραντήριον τοῦτο νὰ εὐρίσκετο εἰς τὸ ἱερὸν τοῦ Μαλεάτα, ἀφοῦ μάλιστα ἡ ἀνάθεσις γίνεται εἰς τὸν Ἀπόλλωνα. Ὁ Blinkenberg, πρῶτος δημοσιεύσας τὴν ἐπιγραφὴν (Ath. Mitt. 1898, σελ. 23 ἀριθ. 19) δὲν ἀναφέρει ἐν τῇ περὶ περιρραντηρίων μελέτῃ του ταύτῃ δι' οὐδὲν τούτων εἰς ποῖον σημεῖον τῶν ἀνασκαφῶν ἀπέκειτο.

Τὰ ἀναθήματα τοῦ Σωξένου καὶ Θιάρους εἶναι ἐν τῇ πραγματικότητι δύο, ἤτοι 1) τὸ ἐφ' οὗ ἡ ἐν I.G. IV² 1, 191 ἐπιγραφή, ἐκεῖνο δηλαδή τοῦ ὁποίου ὁ Peek παραθέτει τὴν ὡς ἄνω ἐπιγραφὴν, ὡς δημοσιευομένην νῦν τὸ πρῶτον, (ὅρα καὶ εἰκόνα ἐν Taf. III Abb. 5.6) καὶ 2) τὸ περιρραντήριον, ἐφ' οὗ ἡ ἐν I.G. IV² 1, 192, ἐπιγραφή, ἐκεῖνο τὸ ὁποῖον δὲν ἐπανεῦρεν οὗτος εἰς τὸ ἱερὸν τοῦ Μαλεάτα. Τοῦτο ἐν τούτοις ἴσταται ἐπιβλητικῶς εἰς σημεῖον περὶ τὰ 12 μέτρα ἀνατολικώτερον (τῆς θέσεως δηλαδή, εἰς ἣν ἐμελέτησεν ὁ Peek τὸ προηγούμενον ἀνάθημα) μετὰ τὴν λίαν εὐανάγνωστον ἐπιγραφὴν Θιάρης, / Σώξενος / Ἀπόλλωνι².

1. Ἐπὶ τῶν ἐπιγραφῶν τοῦ Ἱεροῦ ἡ γενικὴ τοῦ ὀνόματος κεῖται ὡς ὕψιστον. Τοῦ Μαλεάτου ποιεῖται χρῆσιν ὁ Π. Καββαδίας.

2. Προσφάτως μετεκομίσθη ἐκεῖθεν εἰς τὴν νέαν αἶθουσαν, ἥτις ἐκτίσθη διὰ τὴν στέγασιν τῶν ἐπιγραφῶν τοῦ Ἀσκληπιείου. Τούτων ἡ ταξινόμησις συντελεῖται νῦν.

- 3 -

Σελ. 10 ἀριθ. 12. Οἱ στίχοι 5. 6. 9 ἄλλως ἀποδίδονται ἐν τῇ διὰ κεφαλαίων γραμμάτων ἀναγραφῇ καὶ ἄλλως πως ἐν συνεχείᾳ.

- 4 -

Σελ. 12 ἀριθ. 15. Τὸ ἴδιον ἰσχύει καὶ διὰ τοὺς στίχους 3. 5 τῆς ἐπιγραφῆς ταύτης.

- 5 -

Σελ. 32/3 ἀριθ. 52. Ἐπιγραφὴ ἐπὶ (zwei anpassende Stücke von der linken Hälfte einer profilierten Miniatur - Basis) ἀναθηματικοῦ βωμίσκου προερχομένου ἀ σ φ α - λ ὼ ς ἐκ τῶν ἀνασκαφῶν Ἰ. Παπαδημητρίου (wahrscheinlich identisch mit der im Heiligtum des Apollon Maleatas gefundenen «moitié d'une petite base»). Ὅτι ὅμως τὸ wahrscheinlich περιττεύει διαπιστοῦται, πλὴν ἄλλων, καὶ ἐκ τοῦ ὅτι καὶ ὁ Παπαδημητρίου χαρακτηρίζει τοῦτο ὡς μικρὰν βάσιν, μικρὸν τετράγωνον βᾶθρον (ΠΑΕ 1948, σελ. 97). Πρόκειται περὶ βωμίσκου, ὁμοίου πρὸς τοὺς ἐφ' ὧν αἱ ἐπιγραφαὶ ἐν I.G. IV², 417 κέ.

- 6 -

Σελ. 41 ἀριθ. 72. Ἡ ἐπιγραφὴ αὕτη εἶχεν ἤδη δημοσιευθῇ παρ' ἐμοῦ ἐν ΑΔ 25, 1970, σελ. 32/3, ὅπερ εἶχε κυκλοφορήσει διαρκοῦντος τοῦ 1970. Τὸ χειρόγραφον τοῦ κ. καθηγητοῦ παρεδόθη πρὸς ἐκτύπωσιν τὴν 30ην Ἀπριλίου 1971 (καί: Druckfertig erklärt am 6. Mai 1972). Ἐν τῇ σελίδι 32 ἀναφέρω τὴν θέσιν, εἰς ἣν εὑρέθη τὸ ἐφ' οὗ αὕτη περιρραντήριον, ὅπερ ὁ κ. καθηγητὴς εἶδε vor der Nordwand des Museums.

- 7 -

Σελ. 52 ἀριθ. 110. Καὶ ἡ ἐπιγραφὴ αὕτη εἶχε δημοσιευθῇ παρ' ἐμοῦ ἐν ΑΔ 25, 1970, σελ. 34.

- 8 -

Σελ. 54 ἀριθ. 119. Ὅμοίως καὶ αὕτη εἶχε δημοσιευθῇ παρ' ἐμοῦ ἐν σελ. 34/5 τοῦ αὐτοῦ τόμου τοῦ ὡς ἄνω περιοδικοῦ.

- 9 -

Ἐν ΠΑΕ 1948, σελ. 97 κέ. (καὶ BCH LXXIII, 1949, σελ. 366 κέ.) ἐδημοσιεύθη ὑπὸ Ἰ. Παπαδημητρίου ἱερὸς νόμος, εὑρεθεὶς εἰς τὰς ἀνασκαφὰς διὰ τὴν ἀπο-

κάλυψιν τοῦ ἀναλήμματος τοῦ ἱεροῦ τοῦ Ἀπόλλωνος Μαλεάτα. Ἡ ἐπιγραφή ἀνεδημοσιεύθη ἔκτοτε παρ' ἄλλων καὶ τοῦ W. Peek ἐν Abhandl. Sächs. Akad. Wiss. Leipzig, Philol. - Hist. Klasse, Band 60· Heft 2, «Inschriften aus dem Asklepi-eion von Epidauros», σελ. 138/9. Ἐπειδὴ εἰς τινὰ σημεῖα αἱ ἀναγνώσεις τούτου, ἰδόντος τὸν λίθον καὶ μελετήσαντος ἐπὶ τόπου τὴν ἐπιγραφὴν, δὲν συμφωνοῦν πρὸς τὸ ἐπὶ τοῦ λίθου κείμενον, σημειῶ κατωτέρω τὰς περιπτώσεις ταύτας, ἥτοι:

Στίχ. 4/5. λαμβ[αν]/όντων. Ἐπὶ τοῦ λίθου ἀναγινώσκεται λαμβ[αν]όντω.

Στίχ. 5. Εἰς τὸ τέλος τούτου ὁ Παπαδημητρίου συνεπλήρωσε τριωδέ[λιον]. Οἱ ἀσχοληθέντες ἔκτοτε μὲ τὴν ἐπιγραφὴν ἀποδέχονται τὴν συμπλήρωσιν τοῦ M. Tod τριώδε[λον]. Εἰς τὸ κενὸν ὅμως ὑπάρχει θέσις διὰ περισσότερα τῶν δύο γράμματα.

Στίχ. 8. Ὁ Παπαδημητρίου ἀνέγνωσεν ἡμιωδέλιον καὶ τοῦτο εὑρηται ἐπὶ τοῦ λίθου. Ὁ Peek ἡμιωδέλιον.

Στίχ. 9. Περὶ τὸ μέσον τούτου ἔχει λήξει ὅ,τι ἀφεώρα εἰς τὸν ἱερέα τοῦ Ἀσκληπιοῦ καὶ ἄρχεται νέα παράγραφος ἀφορῶσα εἰς τὰς ὑποχρεώσεις τοῦ ἱερέως τοῦ Ἀπόλλωνος. Ὁ χαρακτὴς ἐδήλωσε τοῦτο διὰ τῆς ἐγγαράξεως τοῦ σημείου — Μετὰ τοῦτο ὑπάρχει ἐπὶ τοῦ λίθου ἄγραφος χῶρος δι' ἓν γράμμα. Πόσος διαθέσιμος χῶρος ὑπῆρχε δεξιώτερον ἐκεῖθεν δὲν γνωρίζομεν· δι' ἑξ γράμματα ὅμως, ὡς θέλει ὁ κ. Peek, ἀσφαλῶς δὲν ἀπομένει χῶρος· τὸ [δὲ] κατὰ ταῦτα μᾶλλον δὲν ἔχει ἐκεῖ θέσιν.

Στίχ. 12. Προθύσι ΤΩ - - ὁ Παπαδημητρίου (ΠΑΕ ἑ.ἀ.), ἀλλὰ προθύσι τοῖς [...] ὁ Peek. Ἡ ἀνάγνωσις ὅμως τοῦ ο δὲν εἶναι βεβαία, τὸ δὲ ς δὲν ἀναγινώσκεται ἐπὶ τοῦ λίθου.

Ἀλλ' ἡ ἐπιγραφή προέρχεται ἐκ τοῦ ἱεροῦ τοῦ Ἀπόλλωνος Μαλεάτα, ἡ λατρεία τοῦ ὁποίου τυγχάνει ἀρχαιότερα τῆς λατρείας τοῦ Ἀσκληπιοῦ ἐν τῷ Ἱερῷ· θὰ ἀνέμενέ τις λοιπὸν δι' ἀμφοτέρους τοὺς λόγους τούτους νὰ προηγεῖτο ὅ,τι ἀφορᾷ εἰς τοῦτον. Συμβαίνει ὅμως τὸ ἀντίστροφον. Ἡ ἐπιγραφή χρονολογεῖται εἰς τὸν 4ον αἰῶνα καὶ συνδέεται πιθανῶς μὲ ἀναδιοργάνωσιν τινὰ ἐπιβληθεῖσαν ἐκ τῆς αὐξήσεως τοῦ ἀριθμοῦ τῶν προσερχομένων εἰς τὸ Ἱερόν, λαβοῦσαν χώραν εὐθὺς ἴσως μετὰ τὴν περίοδον τοῦ οἰκοδομικοῦ ὀργασμοῦ ἐν τῷ Ἱερῷ καὶ ἐν τῷ πλαισίῳ γενικωτέρου μέτρου, εἰς τὸ ὅποιον θὰ ἐνταχθῇ καὶ ἡ ἐν συνταχθέντι καταλόγῳ ἀναγραφὴ τῶν ἀνὰ τὸ πανελλήνιον θεαροδόκων, I.G. IV² 1, 94/95. Ἡ περίπτωσις ἐντυπωσιάζει κατὰ τοῦτο περισσότερον, διότι ἐπὶ ἄλλου, καλύτερον τούτου σφζομένου, ἱεροῦ νόμου ἐξ Ἀσκληπιείου, I.G. IV² 1, 40/41 (= Sokolowski, Lois sacrées des cités grecques, 1969, σελ. 113/114 ἀριθ. 60), προερχομένου ἐκ τῆς χρονικῆς περιόδου περὶ τὸ ἔτος 400 π.Χ. καὶ ὀρίζοντος τὸ εἶδος τῶν θυομένων καὶ προσφερομένων εἰς ἑκάτερον τῶν θεῶν τούτων καὶ τοὺς ὁμονάους του, εὐρεθέντος δὲ ἐγγὺς τοῦ Ἀβάτου, προτάσσεται ἡ ἀναγραφὴ τῆς διαδικασίας τῆς ἀφορώσεως εἰς τὸν Ἀπόλλωνα. Γενικῶς, ὅπου εἰς τὰς ἐπιγραφὰς τοῦ Ἱεροῦ γίνεται μνεία τοῦ Ἀπόλλωνος καὶ τοῦ Ἀσκληπιοῦ ὁμοῦ, ἀναγράφεται πρό-

τερον τὸ ὄνομα τοῦ πρώτου τούτων. Σχετικῶς ὅρα καὶ Καββαδία, Τὸ ἱερὸν τοῦ Ἀσκληπιοῦ ἐν Ἐπιδάурῳ καὶ ἡ θεραπεία τῶν ἀσθενῶν, σελ. 182, 183.

B'

Προσκτήματα

- 10 -

Κορμὸς περιρραντηρίου ἐκ φαιοῦ τιτανολίθου. Ἡ λεκάνη ἔχει ἐκκρουσθῇ καὶ σφίζονται τμήματα μόνον κατὰ τὸ σημεῖον τῆς ἐκφύσεώς της πέριξ. Ὑψος 0.72 μ. Περὶ-μετρος ἄνω 1.38 μ. καὶ κάτω 1.73 μ. Εἰς τὸ ἄνω μέρος τοῦ κορμοῦ καὶ ἐντὸς ἐγχαράκτου πλαισίου ἡ ἐν πίν. 27 ἐπιγραφή

Εὐκλῆς

Σωσθὲ Διὶ

ἀνέθηκε

δυναμένη νὰ χρονολογηθῇ εἰς τὸ α' τέταρτον τοῦ 4ου π.Χ. αἰῶνος. Εὐρέθη ἐν ἔτει 1971/72 κατὰ τὴν διάνοξιν ὁδοῦ ἀπὸ Βοθίκι εἰς Ματαράγκα, συνοικισμὸν τῆς κοινότητος Τραχειᾶς καὶ μετεφέρθη εἰς τὸ Ἱερὸν κατὰ Μάιον 1974.

Ὁ δεύτερος στίχος δὲν εἶναι πλήρης· παρελείφθησαν, μετὰ τὰ πρῶτα πέντε, τρία πιθανῶς γράμματα, ἥτοι τὰ τελευταῖα τοῦ ὀνόματος πατρός, οἷον *Σωσθέ(νος)*.

Εἰς τὴν περιοχὴν εὐρέσεως τούτου θὰ πρέπει νὰ ἐντοπισθῇ μία τῶν κωμῶν τῆς ἀρχαίας Ἐπιδάουρου (περὶ τούτων ὅρα Hiller ἐν I.G. IV² 1, σελ. 166), εἰς τὴν ὁποίαν διαπιστοῦται διὰ τῆς ἄνω ἐπιγραφῆς ἡ ὑπαρξίς ἱεροῦ τοῦ Διός. Λείψανα ἀρχαίων κτισμάτων ὑπάρχουν εἰς τὴν θέσιν «Ἀντρειωμένου» τῆς περιοχῆς ταύτης.

- 11 -

Ἀπότμημα ἐνεπιγράφου πλακὸς ἐκ λευκοῦ μαρμάρου, ὅπερ εὐρέθη ὑπὸ τοῦ ἀρχαιοφύλακος Ἰωάν. Β. Σαρρῇ εἰς τὸ ἀγρόκτημα τοῦ Γεωργίου Γκάντζιου ἢ Νταβέλλη, περὶ τὰ 200 μ. ἀνατολικῶς τῶν Προπυλαίων εἰς τὸ ἱερὸν τοῦ Ἀσκληπιοῦ. Ἡ θέσις εὐρέσεως ἔχει κατὰ τοῦτο σημασίαν, διότι ὁ ἀγρὸς εἶναι ἐκτὸς τοῦ ἱεροῦ ἄλσους, πλήρης δὲ κτισμάτων τῶν ἐλληνιστικῶν χρόνων. Ἐὰν κατὰ ταῦτα ᾗτο ἐξ ἀρχῆς ἐκεῖ που τοποθετημένη, τοῦτο θὰ εἶχε γίνῃ εἰς οἶκημα ἐν ᾧ ἐφυλάσσοντο τὰ δημόσια ἔγγραφα, ἢ εἰς θέσιν ἐν ᾗ ἐξετίθεντο ἐκεῖνα ὧν ἔδει νὰ λαμβάνωσι γνῶσιν οἱ παροικοῦντες.

Τοῦτο εἶναι πανταχόθεν ἐλλιπές, πλὴν κατὰ τὴν ἄνω ὀριζοντίαν στενὴν πλευράν, ἐφ' ἧς σφίζεται αἰολικὸν κυμάτιον καὶ ἐπ' αὐτοῦ ταινία, ἅτινα ἐπέστεφον τὴν στήλην. Μετρεῖ κατὰ τὸ μέγιστον σφζόμενον ὕψος 0.43, τὸ μέγιστον σφζόμενον πλάτος 0.57 μ.

[Τιβέρι]ος Κλαύδιος Καῖσαρ Σεβαστός Γε[ρμαν]ικός ἀρχιερεὺς μέγιστος δημαρ]-
[χικῆς ἐξ]ουσίας †Εἰς αὐτοκράτωρ †ΙΔ' ὅ[πατος ἂ]πὸ †Δ πατὴρ π[ατρίδος· ἐπειδὴ ὁ φί]-
[λος μου Νικο]τέλης καὶ οἱ πρέσβεις [οἱ περὶ αὐτὸν] π[ρ]οσηλθο[ν - - - - -]
- - - - - τοις Ἀσκληπιοῦ - - - - -

5 - - - - - ν μετὰ παν[τ - - - - -]
 - - - - - PNHCTPA - - - - -
 - - - - - YP - - - - -
 - - - - -

Τὸ ὕψος τῆς στήλης παραμένει ἄγνωστον· ὡς πρὸς τὸ πλάτος ὅμως, δεδομένου ὅτι ἕκαστος στίχος περιεῖχε ± 62 γράμματα, ἡ ἐπιγεγραμμένη ἐπιφάνεια θὰ εἶχε πλάτος ± 1.45 μ. (δέκα γράμματα καταλαμβάνουν χῶρον 0.235 μ.).

Στίχ. 1. Ἡ διαπίστωσις τῆς ἐν ἀρχῇ τούτου ἀναγραφῆς ὁλοκλήρου τοῦ πρώτου ὀνόματος ἔδωκε τὸ μέτρον μήκους τῶν στίχων καὶ τὸν ἀριθμὸν γραμμάτων ἑκάστου τούτων.

Στίχ. 1/2. Ὁ διαχωρισμὸς τῆς λέξεως [δημαρ/χικῆς] θὰ γίνῃ ὡς ἔχω τοῦτον ἐν τῷ κειμένῳ, ἀφοῦ εἰς τὸ ἐν ἀρχῇ τοῦ ἐπομένου, δευτέρου, στίχου κενὸν θὰ πρέπει νὰ συμπληρωθοῦν ἑπτὰ γράμματα.

Στίχ. 2. ἀπο(δεδειγμένος).

Στίχ. 2/3. [λέγει· ἐπειδὴ / ὁ ἐμὸς] ἢ [ἐπειδὴ ὁ φίλος μου] κατὰ τὸ ἐν Syll.³ 801 D στίχ. 6.

Στίχ. 3. [οἱ πεμφθέντες] ἢ [οἱ περὶ αὐτόν].

Στίχ. 3. προσῆλθόν μοι δηλοῦντε[ς] διατείνονται ὅτι ἀνέγνωσαν οἱ πρὸ τοῦ Fränkel δημοσιεύσαντες τὴν ἐπιγραφὴν. Ἀλλὰ πῶς θὰ ἐναρμονισθοῦν ταῦτα πρὸς τὴν δοτικὴν τοῦ ἐπομένου στίχου;

Στίχ. 4. Κατὰ τὸ τέλος τοῦ ἀνέγνωσαν [τ]οῦ Ἀ[πό]λλωνος. Ἀλλὰ 1) τὸ ὄνομα τοῦ θεοῦ τούτου ἔδει νὰ προηγῇται ἐκείνου τοῦ Ἀσκληπιοῦ καὶ 2) ἂν δεχθῶμεν ἑκτροπήν ἀπὸ τοῦ συνήθους, τότε μεταξὺ τῶν ὀνομάτων τῶν δύο θεῶν θὰ παρεμβληθῇ κενὸν ± 12 γραμμάτων, τοῦ ὁποίου ἡ συμπλήρωσις εἶναι δυσχερής.

Στίχ. 6. - - P (ἢ Ω ἢ Ο)NHCTPA[THΓO(;) -].

Καὶ μετὰ τὴν εὑρεσιν τοῦ νέου τεμαχίου δὲν ἔχομεν πλῆρες τὸ κείμενον τοῦ edictum, ἀφοῦ τῶν τριῶν πρώτων στίχων ἐλλείπει ἡ ἀρχὴ καὶ τὸ τέλος, ἐπίσης τὰ γράμματα περὶ τὸ σημεῖον εἰς τὸ ὁποῖον ἀπεσπάρσθησαν τὰ δύο ὡς ἄνω τμήματα τῆς στήλης, ὡς καὶ τὸ κάτω ταύτης, ἐφ' οὗ ἀνεγράφετο τὸ ἱστορικὸν ἀποστολῆς τῆς πρεσβείας. Παρὰ ταῦτα, διὰ τοῦ κειμένου τοῦ νέου τεμαχίου ἐπιτυγχάνεται: 1) Ὁ ἀκριβὴς χρονικὸς προσδιορισμὸς τῆς ἐκδόσεως τοῦ edictum διότι, ἀπὸ τὸν δεῦτερον στίχον πληροφοροῦμεθα, ὅτι ὁ Κλαύδιος ἦτο τότε περιβεβλημένος διὰ πέμπτην ἤδη φορὰν τὴν δημαρχικὴν ἐξουσίαν καὶ διήνυεν ὡς αὐτοκράτωρ τὸ 11ον ἔτος. Ἐξεδόθη κατὰ ταῦτα τοῦτο μεταξὺ 1 - 25ης Ἰανουαρίου τοῦ ἔτους 46 μ.Χ. 2) Διαπιστοῦται, ὅτι τὸ μῆκος τῶν στίχων δὲν εἶχεν ὑπολογισθῇ καλῶς ὑπὸ Fränkel καὶ Hiller· διότι, ἀφοῦ ἐκ τῆς ἀρ-

χῆς τοῦ πρώτου στίχου ἐλλείπουν ἐξ μόνον γράμματα, τὰ συμπληρούμενα ἐν τέλει τοῦ στίχου τούτου τρία γράμματα, *KHΣ*, ὡς καὶ τὰ πρὸ τούτων δύο, *XI*, (τὰ ὅποια ἐκ τῶν παλαιοτέρων μελετητῶν ἄλλοι μὲν διατείνονται ὅτι εἶδον ἐπὶ τοῦ λίθου ἄλλοι δὲ ὄχι) θὰ μεταφερθοῦν εἰς τὴν ἀρχὴν τοῦ ἐπομένου, δευτέρου στίχου, εἰς τὸν ὅποιον ἀνήκουν. Παρεσύρθησαν δηλαδὴ οὗτοι ἐκ τοῦ ὅτι τοῦ ὀνόματος Τιβέριος γράφονται συνήθως τὰ πρῶτα δύο ἢ τρία γράμματα.

Ἡ διάταξις τοῦ *cursus honorum* εἶναι ἡ αὐτὴ περίπου, οἷα καὶ ἐπὶ τῆς ἐπιγραφῆς ἐν *Syll.*³ 801D τῆς περιεχούσης ἐπιστολὴν τοῦ αὐτοκράτορος τούτου πρὸς τοὺς Δελφούς.

Στίχ. 3. [Νικο]τέλης. Οὗτος θὰ ᾔτο προφανῶς ὁ ἐπὶ κεφαλῆς τῆς πρεσβείας καὶ ἀσφαλῶς πρόσωπον κύρους ἐν Ἐπιδαύρῳ, ἀπολαύων ἐν ταύτῳ τῆς ἐκτιμήσεως καὶ ἐμπιστοσύνης τοῦ αὐτοκράτορος. Εἶναι ὁ αὐτὸς μὲ τὸν σύγχρονον τοῦ Κλαυδίου, καὶ γνωστὸν ἐξ ἐπιγραφῶν ἐν Δελφοῖς καὶ Ἀσκληπιείῳ Ἐπιδαύρου Τι(βέριον) Κλαύδιον Εὐνόμου υἱὸν Νικοτέλην, ὅστις διετέλεσεν ἀγωνοθέτης Ἀσκληπειῶν ἐν Ἐπιδαύρῳ τῇ ἱερᾷ, εἰς τὰ ὅποια ἐνίκησε στάδιον ἢ Διονυσία, θυγάτηρ τοῦ Ἑρμησιάνακτος, κατὰ τὴν χρονικὴν περίοδον μετὰ 41 - 47 μ.Χ., *Syll.*³ 802A III. Κατὰ τὸ ἔτος, καθ' ὃ διετέλεσεν ἀγωνοθέτης Ἀσκληπειῶν ἀναγράφεται μὲ μόνον τὸ ἐλληνικὸν ὄνομά του, προφανῶς διότι δὲν εἶχεν ἀκόμη ἀξιωθῆ τῆς αὐτοκρατορικῆς δωρεᾶς, ἥτοι δὲν εἶχε γίνει ἀκόμη ρωμαῖος πολίτης. Πότε συνέβη τοῦτο δὲν μαρτυρεῖται· ἀλλ' ἀφοῦ κατὰ Ἰανουάριον ἀκόμη τοῦ ἔτους 46 ἀναφέρεται ἐπίσης μὲ μόνον τὸ ἐλληνικὸν ὄνομά του, θὰ ἔγινε ρωμαῖος πολίτης μετὰ τὴν ἡμερομηνίαν ταύτην. Εἰς ἀνταμοιβὴν τῆς πρὸς αὐτὸν εὐνοίας ἐφρόντισε νὰ ἀνατεθοῦν εἰς τὸ Ἱερὸν ἀνδριάντες τοῦ Κλαυδίου καὶ τῆς συζύγου τοῦ Ἀγριππίνης κατὰ τὴν χρονικὴν περίοδον μετὰ τὸ ἔτος 49 καὶ πρὸ τοῦ ἔτους 54 (I.G. IV² 1, 602). Εἰς μίαν ἄλλην περίστασιν βραδύτερον ἐπανελάβε τὸ ἴδιον, *Abhandl. Sächs. Akad. Wiss. Leipzig, Philol. - Hist. Klasse, Band 63, Heft 5*, σελ. 42, ἀριθ. 76. Καὶ τῶν δύο τούτων ἀναθημάτων τοῦ Νικοτέλους περιεσώθησαν αἱ βάσεις — ὄχι ἐντελῶς ἀκέραιαι — φέρουσαι πανομοιότυπον τὴν ἐπιγραφὴν. Πρόκειται ὅμως περὶ νέου ἀναθήματος ἢ περὶ ἀντικαταστάσεως τῆς βάσεως; Περὶ τούτου καὶ τοῦ πιθανοῦ υἱοῦ τοῦ Τιβερίου Κλαυδίου Δημοστράτου ὅρα Ἡλ. Καπετανόπουλον, ΑΕ 1964, σελ. 122.

Διὰ μίαν πρεσβείαν πρὸς τὸν αὐτοκράτορα ᾔτο οὗτος ἀσφαλῶς ἐν τῶν καταλληλοτέρων προσώπων, ἵνα αὕτη ἐπιτύχῃ τοῦ σκοποῦ τῆς. Τὸ ἀντικείμενον ταύτης δὲν εἶναι γνωστὸν, ἀφεώρα ὅμως εἰς θέματα τοῦ ἱεροῦ τοῦ Ἀσκληπιοῦ, ὡς ἐξάγεται ἐκ τοῦ 4ου στίχου τοῦ νέου τεμαχίου τῆς στήλης. Ἴσως θὰ πρέπει νὰ ἐνταχθῇ αὕτη εἰς τὸ πλαίσιον γενικωτέρας ρυθμίσεως θεμάτων καὶ ἄλλων Ἱερῶν τῆς Ἑλλάδος παρὰ τῶν Ρωμαίων. Γνωρίζομεν δηλαδὴ, ὅτι ἡ πόλις τῶν Δελφῶν εἶχεν ἀναθέσει τρεῖς ἀνδριάντας τοῦ Κλαυδίου εἰς τὸ ἐκεῖ Ἱερὸν, *Syll.*³ 801A,B,C. Εἰς τούτων (801C) εἶχεν ἀνατεθῆ κατὰ τὴν χρονικὴν περίοδον ἀμέσως μετὰ ἀπὸ τὴν ἐκδοσιν τοῦ *edictum*, ὅπερ ἀφορᾷ εἰς τὸ Ἀσκληπιεῖον (δημαρχικῆς ἐξουσίας τὸ ἔκτον). Ἡ ἀνάθεσις τῶν ἀνδριάντων τούτων δὲν εἶναι ἄσχετος πρὸς τὰ ἐν τῇ ἐν *Syll.*³ 801D ἐπιστολῇ τοῦ αὐτοκράτορος τῇ χρονολογούμενῃ ἐκ τοῦ ἔτους 52 μ.Χ., ἐν ᾗ ἀναφέρεται παλαιότερα παρέμβασίς του εἰς τὰς

δελφικὰς ὑποθέσεις, δι' ἣν προφανῶς ἡξιώθη τῶν ἀνδριάντων ἐκείνων, πάλ[αι μὲν] τῇ
π[όλει τ]ῶν Δελφ[ῶν πρόθ]υμο[ς ἐγενόμην - - καὶ εὖνους ἐξ ἀρ]/χῆς, ἀεὶ δ' ἐτήρη[σα
τῇ]ν θρησκεί[αν τ]οῦ Ἀπό[λλωνος τοῦ Πυθίου· ὅσα δὲ - -]/ νῦν λέγεται καὶ [πολ]-
ειτῶν ἔρι[δες ἐ]κεῖναι ὧ[ν μνήμην πεποιήται?].

- 12 -

Τμῆμα στήλης ἐκ λευκοφαίου τιτανολίθου (πίν. 26 β). Εἶναι ἀκέραιον ἐν δεξιᾷ μόνον.
Εὐρέθη ἐπὶ τοῦ χώρου μεταξὺ τοῦ βωμοῦ τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀσκληπιοῦ καὶ τοῦ οἰκοδομή-
ματος Ε παρὰ τοῦ ἀρχαιοφύλακος Ἰωάν. Β. Σαρρῆ. Σφζόμενον ὕψος 0.39 μ., μέγι-
στον σφζόμενον πλάτος 0.30 μ., πάχος ἄνω 0.11 μ. καὶ κάτω 0.12 μ. Ἐπὶ τούτου ἐσώ-
θη τὸ δεξιὸν 12 στίχων προξενικοῦ ψηφίσματος, ἦτοι:

- - - - -
[ἀρετᾶς ἔνεκεν καὶ εὐνοίας, ἃς ἔχων δι]ατελεῖ
[πολίταν εἶμεν καὶ στεφανῶσαι αὐτ]ὸν χρυσῶι
[στεφάνωι καὶ εἶμεν αὐτὸν πρόξεν]ον τᾶς πόλι-
[ος τᾶς Ἐπιδαυρίων καὶ ἐκγόν]ους αὐτοῦ καὶ ὁ-
5 [πάρχειν καὶ τὰ λοιπὰ φιλ]άνθρωπα παρὰ τᾶς πό-
[λιος ὅσα τοῖς ἄλλοις προ]ξένοις· τὸ δὲ δόγμα τοῦ-
[το ἀναγράψαι τοὺς κατα]σταθέντας εἰς στάλαν λι-
[θίναν καὶ ἀναθέμεν εἰς] τὸ ἱερόν τοῦ Ἀπόλλωνος
[καὶ τοῦ Ἀσκληπιοῦ· ἄνδρες οἶδε] κατεστάθησαν
10 [ἐπὶ τὰν ἀνάθεσιν τᾶς στάλας Ἀρί(;)]στων Ἀριστοκρά-
[τεος- - - - - λαμβανόντω(;)]δ' εἰς ταῦτα
[καὶ τὰν ἀγγροφὰν τὸ ἀνάλωμα(;)] παρὰ τᾶς πόλιος.

Ἡ ἐπιγραφή, ἂν κρίνωμεν ἀπὸ τὰς μορφὰς τῶν γραμμάτων, δύναται νὰ χρονολογη-
θῇ εἰς τὸν 2ον-1ον αἰῶνα. Διὰ τοῦ ψηφίσματος προτείνεται ἡ στεφάνωσις διὰ χρυσοῦ
στεφάνου τοῦ τιμωμένου — τοῦ ὁποίου τὸ ὄνομα ἀνεγράφετο εἰς τὸ ἐλλεῖπον ἄνω
τμῆμα τῆς στήλης —, ἐπὶ πλέον ἀναγορεύεται οὗτος πολίτης καὶ πρόξενος τῆς πόλεως
τῶν Ἐπιδαυρίων, εἰς ἀνταμοιβὴν διὰ παρασχεθείσας ὑπηρεσίας εἰς τὴν πόλιν. Εἰδι-
κῶς πρὸς τοῦτο συσταθεῖσα ἐπιτροπὴ ἐπεφορτίσθη τὴν ἐπιμέλειαν τῆς ἀναγραφῆς
τοῦ ψηφίσματος ἐπὶ λιθίνης στήλης καὶ τῆς ἀναθέσεώς της εἰς τὸ Ἱερόν, συγκειμένη

καὶ αὕτη ἐκ δύο μελῶν, ὡς ἐκείνη ἐπὶ τοῦ ἰδίου τύπου ψηφίσματος ἐν Abhandl. Sächs. Akad. Wiss. Leipzig, Philol. - Hist. Klasse, Band 63, Heft 5, σελ. 12/13 ἀριθ. 15, στίχ. 12/13. Τὸ σύνολον τῶν γραμμάτων ἐκάστου στίχου ποικίλλει ἀπὸ 36 - 39, πλὴν τοῦ 4ου στίχου, ὅστις ἀντὶ 35 θὰ ἔχῃ 40 γράμματα, ἐὰν δεχθῶμεν, ὅτι μετὰ τὴν λέξιν *Ἐπιδαυρίων* ἀνεγράφετο ἡ ἀντωνυμία αὐτόν.

Ὁ χαρακτήρ διατηρεῖ τοὺς λεκτικούς τύπους τῆς δωρικῆς διαλέκτου, παρεμβάλλει ὅμως καὶ τοιοῦτους τῆς Κοινῆς, οἷον *εἰς*, *ιερὸν*.

ΜΑΡΚΕΛΛΟΣ Θ. ΜΙΤΣΟΣ

ΜΥΚΗΝΑΪΚΟΣ ΑΜΦΟΡΟΕΙΔΗΣ ΚΡΑΤΗΡ ΤΟΥ ΕΘΝΙΚΟΥ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟΥ ΜΟΥΣΕΙΟΥ

Ὁ ὑπ' ἀριθ. 9863 ἀμφοροειδὴς κρατῆρ (πίν. 29) τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου¹ ἀνήκει εἰς μυκηναϊκὸν τάφον εὑρεθέντα ὑπὸ τοῦ Β. Στάη² εἰς Σφηττόν (Κοπρέζαν) Ἀττικῆς.

Αἱ διαστάσεις τοῦ ὥς ἄνω ἀμφοροειδοῦς κρατῆρος εἶναι: ὕψος 0.30 μ., διάμετρος βάσεως 0.12 μ., διάμετρος στομίου 0.30 μ. Συγκεκολλημένος καὶ συμπεπληρωμένος εἰς τμήματα τοῦ κορμοῦ καὶ τοῦ χεῖλους. Πηλὸς κιτρινέρυθρος. Ἐπίχρυσμα ὑπέρυθρον.

Ἡ βάσις εἶναι δακτυλιόσχημος, ὁ ποὺς βραχύς, ὁ κορμὸς βαθὺς μὲ κυρτὰς πλευράς, εὐρυνόμενος πρὸς τὰ ἄνω, τὸ στόμιον εὐρύ, τὸ χεῖλος ἐκτρεπόμενον· αἱ δύο ταινιόσχημοι κατακόρυφοι λαβαὶ ἐκφυόμεναι ἀπὸ τοῦ χεῖλους ἀπολήγουν εἰς τὸν κορμόν.

Ἡ διακόσμησις ἀπεδόθη διὰ καστανοζάνθου στιλπνοῦ χρώματος καὶ διὰ καστανομέλανος εἰς τὰς λαβάς. Ἡ βάσις εἶναι ὁλόβαφος. Ὁ ποὺς καλύπτεται διὰ χρώματος, πλὴν ἐξηρημένου δακτυλίου εἰς τὸ ἀνώτερον τμήμα αὐτοῦ. Τὸ κατώτερον τμήμα τοῦ κορμοῦ κοσμεῖται διὰ δύο ἐπαλλήλων δακτυλίων. Ἡ μεταξὺ τῶν λαβῶν κυρία ζώνη εἰς τὴν μίαν ὅψιν ποικίλλεται διὰ τριῶν κατακορύφων φοινικοειδῶν στοιχείων φυομένων ἐκ διπλῶν βοστρυχοειδῶν μίσχων (πίν. 29α). Ἐκαστον τῶν στοιχείων τούτων περιβάλλεται ἄνω τοξοειδῶς διὰ διπλῆς σειρᾶς στιγμῶν. Αἱ σπειροειδεῖς ἀπολήξεις τῶν μίσχων ὀρίζονται κάτω διὰ στιγμῶν. Εἰς τὸ διάκενον μεταξὺ τῆς μιᾶς τῶν λαβῶν καὶ τοῦ πρώτου ἐξ ἀριστερῶν φοινικοειδοῦς στοιχείου ἐγράφη κατακόρυφος βοστρυχοειδὴς μίσχος ὡς διπλῇ τεθλασμένη γραμμῇ. Εἰς τὴν ἑτέραν ὅψιν τοῦ κρατῆρος (εἰκ. 1, πίν. 29β, 30, 31α) εἰκονίζονται δύο ζεύγη ἀνδρικῶν ἀντωπῶν μορφῶν ἐν χειραψίᾳ, μὲ ἀνυψωμένας τὰς χεῖρας· φέρουν ποδῆρη χιτῶνα καὶ κράνος, περιβαλλόμενον ἄνω τοξοειδῶς διὰ γραμμιδίων. Ἀξιοσημείωτος ἡ δήλωσις μόνον τῆς μιᾶς τῶν χειρῶν αὐτῶν, πιθανῶς τῆς δεξιᾶς. Τὸ περίγραμμα τῶν μορφῶν ἐδηλώθη διὰ παχείας γραμμῆς. Εἰς τὸ πρῶτον ζεῦγος τῶν μορφῶν, ἡ παράστασις τοῦ πρὸς τὰ ἀριστερὰ ἀνδρὸς ἔχει σχεδὸν ἀποσβεσθῇ. Ἀμυδρῶς μόνον διακρίνεται διὰ συμπαγοῦς γραμμῆς τὸ ἄνω τμήμα τοῦ ἐνδύματος, ἀπολήγον ἡμικυκλικῶς κάτωθεν τοῦ στήθους. Ὁ πρὸς τὰ δεξιὰ ἀνὴρ διαφέρει τοῦ πρώτου ὡς πρὸς τὸ κεκοσμημένον κάτω ἔνδυμα (φούστα)· ὀρίζοντιοι

1. Θερμόταται εὐχαριστίαι ἐκφράζονται καὶ ἀπὸ τῆς θέσεως ταύτης εἰς τὸν ἐπιμελητὴν ἀρχαιοτήτων τοῦ Ἐθνικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου κ. Ἰωάννην Σακελλαράκη διὰ τὴν εὐγενῆ παραχώρησιν τῆς παρούσης δημοσιεύσεως.

2. Β. ΣΤΑΗΣ, Προϊστορικοὶ συνοικισμοὶ ἐν Ἀττικῇ καὶ Αἰγίνῃ, ΑΕ 1895, σ. 257 - 259 καὶ πίν. 10, ἀρ. 9 καὶ 9α.

ταινίαι άπλαϊ, έναλλασσόμεναι δι' άλλων πεποικιλμένων, πληρουμένων δια κατακορύφων γραμμιδίων, κοσμοῦν τὸ κάτω ένδυμα (φούστα) τοῦ άνδρός.

Είς τὸ έτερον ζεύγος τῶν μορφῶν, ὁ πρὸς τὰ άριστερὰ άνήρ φέρει ποδῆρες ένδυμα πεποικιλμένον κάτωθεν τῆς ὀσφύος δι' ὀριζοντίων ταινιῶν. Τὸ άνω τμήμα τοῦ κορμοῦ τῆς μορφῆς ταύτης περιοριζόμενον ήμικυκλικῶς κάτωθεν τοῦ στήθους δι' εὐρείας συμπαγοῦς ταινίας κοσμεῖται διὰ φολιδωτοῦ στοιχείου (ίσως θώραξ). Ὁ πρὸς τὰ δεξιὰ άνήρ

Εἰκ. 1. Ἡ μία ὄψις τοῦ άμφοροειδοῦς κρατῆρος ὑπ' άρ. 9863 τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου. (Σχηματικὴ ἀπεικόνισις.)

άντικρύζων τὴν προαναφερθεῖσαν μορφήν φαίνεται ραδινώτερος, διαφέρων ἐκείνης ὡς πρὸς τὴν στικτὴν διακόσμεισιν τοῦ άνω τμήματος τοῦ κορμοῦ, πιθανῶς επίσης θώρακος. Ἐκατέρωθεν τῶν λαβῶν έγράφησαν φυλλοειδῆ λογχόσχημα ὀξυκόρυφα στοιχεῖα (πίν. 31β). Ἐπὶ τῆς ράχεως τῶν λαβῶν ἐτέθη χιαστὶ άνὰ εἰς σταυρὸς περιοριζόμενος εἰς τὰ άκρα καὶ κατὰ μήκος τῶν λαβῶν διὰ ταινιῶν ένουμένων ήμικυκλικῶς κάτωθεν αὐτῶν. Ἡ παράστασις ὀρίζεται κάτω διὰ τριῶν έπαλλήλων ταινιῶν. Τὸ χεῖλος καλύπτεται διὰ χρώματος.

Αἱ μορφαι άπεδόθησαν έν περιγράμματι, αἱ δὲ λεπτομέρειαι ἐδηλώθησαν διὰ χρώματος. Οἱ εἰκονιζόμενοι άνδρες στεροῦνται πλαστικότητος καὶ τὰ χαρακτηριστικὰ αὐτῶν εἶναι έσχηματοποιημένα. Ἡ τεχνοτροπία εἶναι πρωτόγονος. Ἐμφανὴς εἶναι ἡ άδυναμία τοῦ ζωγράφου διὰ τὴν ἀπεικόνισιν άμφοτέρων τῶν χειρῶν. Ὑπὸ τοῦ Α. Furumark¹ θεωρεῖται ἰδιάζουσα ἡ σχεδιάσις τῆς παραστάσεως, προσεγγίζουσα πρὸς τὰς «Levanto Mycenaean». Ὁ Α. Evans² έτόνισεν ἤδη ὅτι αἱ εἰκονιζόμεναι μετὰ ποδῆρους ένδύματος μορφαι εἰς ὠρισμένας τοιχογραφίας τῆς Κνωσοῦ καὶ εἰς σφραγιδολίθους τῆς ΥΜ Ι περιόδου ἔχουν χαρακτῆρα θρησκευτικὸν καὶ άνατολίζοντα. Ὁμοίως ὁ P. Demargne³ ὑποστηρίζει ὅτι ἡ Ἄνατολή επέδρασεν ἐμφανῶς εἰς τὴν τέχνην καὶ τὸν πολι-

1. Διὰ τὴν σχεδίασιν τοῦ σώματος βλ. Α. FURUMARK, *The Mycenaean Pottery, Analysis and Classification*, Stockholm 1941, σ. 447.

2. SIR A. EVANS, *The Palace of Minos at Knossos*, IV, London 1921 - 1936, σ. 397 κέ. Βλ. καὶ V. KARA-

GEORGHIS, *Les personnages en robe sur les vases mycéniens*, BCH 83, 1959, σ. 193.

3. P. DEMARGNE, *Un prêtre oriental sur une gemme crétoise du MRI*, BCH 70, 1946, σ. 148 - 153. V. KARAGEORGHIS, *ε.ά.* σ. 193.

τισμὸν τῆς Κρήτης κατὰ τοὺς χρόνους τῶν δευτέρων ἀνακτόρων. Προσέτι ἡ H. Lorimer¹ πιστεύει ὅτι τὸ μακρὸν ἔνδυμα προέρχεται ἐξ Ἀνατολῆς. Ὁ B. Καραγιώργης², ἀναφερόμενος εἰς τὰς φερούσας ποδῆρες ἔνδυμα ἀνδρικὰς μορφάς, τὰς εἰκονιζομένας εἰς μυκηναϊκὰ ἀγγεῖα τοῦ 14ου π.Χ. αἰῶνος, ὑποστηρίζει ὅτι αἱ μορφαὶ αὗται ἀκολουθοῦν ἀνατολικὸν πρότυπον. Ὁ συγγραφεὺς κάμνει μνείαν καὶ τοῦ κρατῆρος τῆς Κοπρέζης³, ὑποθέτει δὲ ὅτι ἐπ' αὐτοῦ εἰκονίζονται δύο ζεύγη ἀνδρικῶν μορφῶν ἐν χειραψίᾳ ἢ προτιθεμένων νὰ ἐκτελέσουν θρησκευτικὸν τινα χορὸν· πιστεύει ὅτι ἡ σύνθεσις αὕτη ἀποτελεῖ μοναδικὸν παράδειγμα ἐκ τῆς μυκηναϊκῆς Ἑλλάδος καὶ ὅτι ὁ καλλιτέχνης ἀκολουθεῖ ἀνατολικὸν πρότυπον.

Ὁ A. Furumark⁴ θεωρεῖ τὴν ὡς ἄνω σύνθεσιν ὡς σκηνὴν πυγμαχίας (boxers), ἀποτελουμένην ἐκ δύο ζευγῶν ὠπλισμένων ἀνδρῶν· ἴσως ὅμως ἡ ὑπόθεσις αὕτη νὰ μὴ εἶναι πολὺ ἱκανοποιητικὴ, ὡς ἤδη ἐλέχθη ὑπὸ τοῦ B. Καραγιώργη⁵. Ἡ στάσις τῶν μορφῶν τῆς προαναφερθείσης παραστάσεως εἶναι ἥρεμος καὶ εἰρηνικὴ καὶ μᾶλλον θὰ πρέπει νὰ ἀπορριφθῇ ἢ σκέψις ὅτι πρόκειται περὶ σκηνῆς πυγμαχίας, ἐπὶ πλέον δὲ τὸ ποδῆρες ἔνδυμα δὲν εἶναι κατάλληλον διὰ πυγμαχίαν⁶. Εἰς τὸν κρατῆρα τῆς Κοπρέζης προφανῶς παρίστανται ἐπίσημα πρόσωπα, ὡς ὑποδεικνύει ὁ ποδῆρης χιτῶν· ἐκ τοῦ κράνους αὐτῶν χαρακτηρίζονται ὑπὸ τοῦ B. Καραγιώργη⁷ ὡς ἄνδρες. Αἱ πρὸς τὰ δεξιὰ μορφαὶ φέρουν πιθανῶς θώρακα, ὡς ὑποδηλοῖ τὸ πεποικιλμένον ἄνω τμήμα τοῦ ἐνδύματος. Παράλληλα δείγματα θωράκων ἔχομεν ἐκ Κύπρου⁸. Τὸ ἕτερον ζεῦγος τῶν ἀνδρῶν εἰς τὸν κρατῆρα τῆς Κοπρέζης πιθανῶς ἔφερε παρόμοιον θώρακα μὴ πεποικιλμένον. Τοῦτο ὀφείλεται ἴσως εἰς τὴν προχειρότητα σχεδιάσεως καὶ ἀφαίρεσιν τῆς ὡς ἄνω παραστάσεως. Σημειωτέον ὅτι οἱ πρὸς τὰ δεξιὰ ἄνδρες εἰς ἕκαστον ζεῦγος παρίστανται μὲ λεπτότερα καὶ βραχύτερα πῶς σώματα, διακρινόμενοι οὕτω τῶν ἀντικρυζόντων αὐτοῦς μορφῶν. Ἡ ἐκδοχὴ τοῦ Καραγιώργη ὅτι πρόκειται νὰ ἐκτελέσουν θρησκευτικὸν τινα χορὸν⁹ ἴσως δὲν εἶναι πολὺ πιθανή, καθ' ὅτι αἱ μέχρι τοῦδε παραστάσεις χοροῦ διαφέρουν ὡς πρὸς τὴν κίνησιν τῶν χειρῶν τῶν μορφῶν τοῦ κρατῆρος τῆς Κοπρέζης¹⁰. Πιθανῶς πρόκειται περὶ σκηνῆς «δεξιώσεως» ἐπισήμων προσώπων ἐπὶ τῇ ἀφίξει ἢ ἀναχωρήσει τοῦ ἐνὸς ἐξ αὐτῶν.

1. H. L. LORIMER, *Homer and the Monuments*, London 1950, σ. 391. V. KARAGEORGHIS, *ἔ.ἄ.* σ. 193.

2. V. KARAGEORGHIS, *ἔ.ἄ.* σ. 193 - 205.

3. V. KARAGEORGHIS, *ἔ.ἄ.* σ. 204 καὶ B. ΣΤΑΗΣ, *ἔ.ἄ.* σ. 258, ἐνθα ἀναφέρεται ὡς χορὸς γυναικῶν.

4. A. FURUMARK, *ἔ.ἄ.* σ. 443 ἀρ. 4 διὰ τὴν παράστασιν τοῦ κρατῆρος τῆς Κοπρέζης καὶ δι' ἄλλας παραστάσεις πυγμαχίας καὶ σ. 447 καὶ σημ. 1.

5. V. KARAGEORGHIS, *ἔ.ἄ.* σ. 204, σημ. 5.

6. ΣΠ. ΜΑΡΙΝΑΤΟΣ, *Κρήτη καὶ Μυκηναϊκὴ Ἑλλάς*, εἰκ. 107 κάτω, διὰ σκηνὴν πυγμαχίας εἰκονιζομένην ἐπὶ ρυτοῦ ἐξ Ἀγίας Τριάδος, βλ. καὶ H. B. WALTERS, *Catalogue of Vases in the Dep. of Gr. and Rom. ant. Brit. Mus.*, τ. I, μέρος II, σ. 64, εἰκ. 108, ἀρ. C 334.

7. V. KARAGEORGHIS, *ἔ.ἄ.* σ. 204. Διὰ παρόμοια κρά-

νη πρβ. τοῦ ἰδίου, *Mycenaean Art from Cyprus*, Nicosia 1968, πίν. I, ἀρ. 1 καὶ σ. 12.

8. Πρβ. H. B. WALTERS, *ἔ.ἄ.* σ. 68, εἰκ. 114, ἀρ. C 345. Διὰ παρόμοιους στικτοὺς θώρακας βλ. αὐτόθι σ. 68, εἰκ. 119, ἀρ. C 344 καὶ σ. 69 - 70, εἰκ. 116, ἀρ. C 352.

9. V. KARAGEORGHIS, BCH 83, 1959, σ. 204, σημ. 5.

10. Περὶ χοροῦ κατὰ τὴν Μυκηναϊκὴν περίοδον βλ.: M. EMMANUEL, *La dance grecque antique*, Paris 1896, LILLIAN B. LAWLER, *The dance in Ancient Greece*, London 1964, LOUIS SÉCHAN, *La danse grecque antique*, Paris 1930, GERMAINE PRUDHOMMEAU, *La danse grecque antique*, Paris 1965, T. B. L. WEBSTER, *The Greek Chorus*, London 1970.

Ἡ χειραψία ἢ δεξίωσις μαρτυρεῖται εἰς τὰ ὁμηρικὰ ἔπη διὰ δύο βασικὰς περιπτώσεις: πρῶτον κατὰ τὴν εὐμενῇ ὑποδοχὴν ἀτόμου τινὸς ἐπιστρέφοντος ἐκ ταξιδίου ἢ ἐπισκεπτομένου ξένην χώραν, ὡς ἐπὶ παραδείγματι ἡ ἀναφερομένη εἰς τὴν Ἰλιάδα (Κ 540 κέ.): οὐ πῶ πάν εἴρητο ἔπος ὅτ' ἄρ' ἤλυθον αὐτοί· καὶ ῥ' οἱ μὲν κατέβησαν ἐπὶ χθόνα, τοὶ δὲ χαρέντες δεξιῇ ἡσπάζοντο ἔπεσσι τε μειλιχίοισι. . . . δεῦτερον κατὰ τὴν περίπτωσιν, καθ' ἣν παρίσταται σύναψις συνθήκης ἢ ἄλλης ἐπισήμου πράξεως ὡς μαρτυροῦν τὰ κάτωθι χωρία: Ἰλιάς Β 341 (λόγος Νέστορος): . . . σπονδαὶ τ' ἄκρητοι καὶ δεξιάι, ἧς ἐπέπιθμεν καὶ Ἰλιάς Δ 158-9 (λόγος Ἀγαμέμνονος): οὐ μὲν πως ἄλιον πέλει ὄρκιον αἰμά τε ἄρνων σπονδαὶ τ' ἄκρητοι καὶ δεξιάι, ἧς ἐπέπιθμεν. Χαρακτηριστικῶς εἰς τὸ λεξικὸν τοῦ Ἑσυχίου (ἐκδοσις Kurt Latte, σ. 418), ἡρμηνεύθη τὸ λῆμμα δεξιάι ὡς αἱ γενόμεναι κατὰ συνθήκας ἐπαφαὶ τῶν δεξιῶν χειρῶν. Ἐν Τροίᾳ αἱ συνθήκαι αὗται συνήπτοντο μεταξύ πολεμιστῶν καὶ πιθανῶς θὰ ἦσαν ὥπλισμένοι οἱ δίδοντες τὰς δεξιάς χειράς πρὸς ἐπικύρωσιν τῆς συμφωνίας. Κατὰ ταῦτα δυνάμεθα νὰ ὑποθέσωμεν ὅτι εἰς τὸν κρατῆρα τῆς Κοπρέζης ἔχομεν παράστασιν «δεξιώσεως» ἐπισήμων ὥπλισμένων προσώπων, ὡς οἱ εἰκονιζόμενοι ἐν χειραψίᾳ καὶ δὴ καὶ διὰ τῆς δεξιᾶς.

Ὁ ζωγράφος τοῦ κρατῆρος, προτιθέμενος νὰ προβάλῃ τὴν πρώτην ἐξ ἀριστερῶν ἐκάστου ζεύγους μορφήν ὡς τὴν πλέον ἐπιβλητικὴν, ἀπεικόνισεν αὐτὴν περισσότερον μεγαλόσωμον τῆς ἄλλης, ὡς ἐλέχθη ἤδη ἀνωτέρω. Εἰς τὴν μυκηναϊκὴν ἀγγειογραφίαν παρίσταται συνήθως ὡς ἐπιβλητικώτερα μορφή ὁ ἀνώτερος ἀξιωματοῦχος¹.

Προφανῶς λοιπὸν ὁ καλλιτέχνης ἀπέδωκε καὶ ἐνταῦθα ἐπιβλητικώτερον τὸν ἀνώτερον ἢ πλέον ἰσχυρὸν ἄνδρα. Θὰ ἦτο λίαν παράτολμον, ἔάν ἡγόμεθα εἰς τὴν σκέψιν ὅτι εἰκονίζεται σκηνὴ ἀποχαιρετισμοῦ μεταξύ ἀνακτος καὶ λαΦαγέτα, προκειμένου ὁ τελευταῖος νὰ ἀναχωρήσῃ δι' ἐκστρατείας; Ἐκ τῶν πινακίδων γνωρίζομεν ὅτι ὁ ὑπατος ἄρχων τῆς πολιτείας ἐκαλεῖτο Φάναξ², δὲν μᾶς λέγουσιν ὅμως ἐὰν ἦτο καὶ ὁ ἀνώτατος ἀρχηγὸς τῶν στρατιωτικῶν δυνάμεων. Ὁ Γ. Μυλωνᾶς³ ἀναφέρει ὅτι «εἰς τὴν Πύλον ὑπὸ τὸν Φάνακτα ὑπῆρχεν ἀξιωματοῦχος, φέρων τὸν τίτλον τοῦ λαΦαγέτα (RA-WA-KE-TA), ὁ ὁποῖος ἦτο ἴσως ὁ ἀρχηγὸς τῶν δυνάμεων αὐτῶν. Ὁ συγγραφεὺς πιστεύει ὅτι ὁ Φάναξ ἦτο ἀρχιστράτηγος τῆς πολιτείας καὶ ὅτι ὁ ἀμέσως ὑπ' αὐτὸν ἀξιωματοῦχος ἦτο ὁ πραγματικὸς ἀρχηγὸς τοῦ στρατοῦ, ἦτοι ὁ λαΦαγέτα. Ὁ L. Palmer τὸν ἀναφέρει ὡς «leader of the war-host». Δὲν ἀποκλείεται λοιπὸν εἰς τὸν κρατῆρα τῆς Κοπρέζης ἡ ραδινώτερα μορφή νὰ εἰκονίζῃ τὸν λαΦαγέτα, ὁ ὁποῖος ἀποχαιρετᾷ πρὸ τῆς ἐκστρατείας τὸν ἀνακτα, ταυτιζόμενον ἐδῶ πρὸς τὴν ἑτέραν μορφήν. Διὰ λόγους ἴσως καλλιτεχνικῆς συμμετρίας ὁ ζωγράφος ἐπανέλαβε τὸ αὐτὸ θέμα δύο φορές.

1. Π.χ. βλ. WALTERS, ἔ.ἀ. σ. 66, εἰκ. 110, ἀρ. C 339 καὶ V. KARAGEORGHIS, ἔ.ἀ. σ. 198, εἰκ. 1 καὶ σ. 199 διὰ τὴν διαφορὰν τοῦ ὕψους τῶν μορφῶν.

2. M. VENTRIS - J. CHADWICK, Documents in Mycenaean Greek, Cambridge 1956, σ. 120, L.R. PALMER, The Interpretation of Mycenaean Greek Texts, Ox-

ford 1963, σ. 83 κέ. καὶ D. PAGE, History and the Homeric Iliad, Berkeley 1959, σ. 183.

3. Γ. Ε. ΜΥΛΩΝΑΣ, 'Ο Φάναξ τῶν πινακίδων, ΑΕ 1966, σ. 133 - 134, τοῦ ἰδίου, Mycenae and the Mycenaean Age, Princeton 1966, σ. 206, καὶ L.R. PALMER, ἔ.ἀ. σ. 84.

Χρονολογικῶς ὁ κρατὴρ τῆς Κοπρέζης ἀνήκει κατὰ τὸν Α. Furumark¹ εἰς τὴν ΥΕ ΠΙΑ:2ε περίοδον, ὡς ὑποδεικνύει τὸ σχῆμα αὐτοῦ. Εἰς τοὺς αὐτοὺς περίπου χρόνους θέτει καὶ τὴν παράστασιν τοῦ κρατῆρος, τὴν ὁποίαν δέχεται, ὡς ἐλέχθη ἤδη, ὡς σκηνὴν πυγμαχίας. Τὰ φοινικοειδῆ στοιχεῖα ἀνήκουν εἰς τὴν αὐτὴν χρονικὴν περίοδον². Παρόμοια φυτικά κοσμήματα εἶναι συνήθη εἰς νεωτέρους ἀμφοροειδεῖς κρατῆρας, ἀνήκοντας εἰς τὸν εἰκονογραφικὸν ρυθμὸν, ὡς ἐπὶ παραδείγματι ὁ εὗρεθεις εἰς Κόρινθον ὑπὸ τοῦ S. Weinberg³. Παράλληλα φοινικοειδῆ στοιχεῖα, σχεδὸν σύγχρονα τοῦ κρατῆρος τῆς Κοπρέζης, ἔχομεν εἰς ἀμφοροειδεῖς κρατῆρας ἐκ Κύπρου⁴ καὶ ἀλλαχόθεν. Ὡς γνωστὸν τὰ ὡς ἄνω διακοσμητικὰ στοιχεῖα, ἃ καὶ ἔχουν μινωικὴν τὴν προέλευσιν, εἶναι συνήθη εἰς τὴν Μυκηναϊκὴν Ἑλλάδα⁵. Εἰς κρατῆρα ἐκ Λάρνακος, ὁ ὁποῖος ἐδημοσιεύθη ὑπὸ τοῦ H. B. Walters⁶, εἰκονίζεται παρόμοιος πρὸς τὸν τῆς Κοπρέζης βοστρυχοειδὴς μίσχος (ὡς διπλῇ τεθλασμένη γραμμῇ), τεθειμένος μεταξὺ εἰκονογραφικῆς παραστάσεως καὶ φυτικοῦ στοιχείου. Τὸ σταυρικὸν κόσμημα τῆς λαβῆς ἐνθυμίζει νεώτερα δείγματα ἀναφερόμενα ὑπὸ τοῦ Furumark⁷, ἅτινα ἀποτελοῦν προφανῶς παραλλαγὴν τοῦ σταυρικοῦ στοιχείου τοῦ εἰκονιζομένου ἐπὶ τῆς λαβῆς τοῦ κρατῆρος τῆς Κοπρέζης. Ὁ τύπος τοῦ σταυροῦ χιαστὶ ἀποτελεῖ κατὰ τὸν Furumark διακοσμητικὸν στοιχεῖον λαβῶν ψευδοστόμων ἀμφορέων, ὡς καὶ ἀγγείων κεκοσμημένων κατὰ τὸν ρυθμὸν τοῦ Σιτοβολῶνος. Τὰ προαναφερθέντα ὅμως διακοσμητικὰ στοιχεῖα τοῦ κρατῆρος τῆς Κοπρέζης καθὼς καὶ τὸ σχῆμα αὐτοῦ, ὡς ἐλέχθη, ὑποδεικνύουν παλαιότερους χρόνους, συγκεκριμένως τὴν ΥΕ ΠΙΑ:2 περίοδον, συνεπῶς καὶ τὸ σταυρικὸν στοιχεῖον τῆς λαβῆς πρέπει νὰ ἀναχθῇ εἰς τοὺς χρόνους ἐκείνους.

Εὐρέως μέχρι πρό τινας ἐπιστεύετο ὅτι οἱ ἀμφοροειδεῖς κρατῆρες τοῦ ὡς ἄνω τύπου κατεσκευάζοντο εἰς Κυπρομυκηναϊκὰ κέντρα.

Ὁ S. Weinberg⁸ ἐν ἀντιθέσει ἐτόνισεν ὅτι οἱ ὡς ἄνω κρατῆρες ἀνήκουν εἰς ἐργαστήρια τῆς ἡπειρωτικῆς Ἑλλάδος καὶ ὅτι κατεσκευάζοντο μετ' ἄλλων μυκηναϊκῶν ἀγγείων. Ἐκτὸς τῶν ὑπὸ τοῦ Furumark⁹ ἀναφερομένων εἰκονογραφικῶν παραστάσεων ἐπὶ ἀγγείων μυκηναϊκῆς ἐποχῆς ἔχομεν ἄλλα δείγματα ἐκ Μυκηνῶν¹⁰ καὶ ἐκ Τίρυνθος¹¹. Αἱ ὡς ἄνω παραστάσεις ἀνήκουν εἰς τὴν ΥΕ ΠΙΒ περίοδον. Εἰκονογραφικὴν παράστα-

1. Πρβ. Α. FURUMARK, ἔ.ἀ. σ. 23, εἰκ. 4, ἀρ. 7, τῆς ΥΕ ΠΙΑ:2ε διὰ τὸ σχῆμα καὶ σ. 443, ἀρ. 4 (7:2) διὰ τὸ θέμα τῆς συνθέσεως (boxers) ἀνήκουσα εἰς τὴν ΥΕ ΠΙΑ:2· ἐπίσης σ. 238, εἰκ. 25, mot. 1, man «g» τῆς ΥΕ ΠΙΑ:2ε καὶ σ. 239 διὰ τὰ κράνη.

2. Πρβ. Α. FURUMARK, ἔ.ἀ. σ. 277, εἰκ. 38, mot. 14, palm I, ἀριθ. 6 τῆς ΥΕ ΠΙΑ:2.

3. Πρβ. S. WEINBERG, Amphoroid Krater from Pit, Investigations at Corinth, 1947 - 48, Hesperia 18, 1949, πίν. 23 - 24 καὶ σ. 156 καὶ 157 διὰ τὰ κατακόρυφα παρόμοια φυτικά κοσμήματα ἐπὶ κρατῆρος εἰκονογραφικοῦ ρυθμοῦ 13ου αἰῶνος (σ. 156).

4. Διὰ παράλληλα φυτικά στοιχεῖα πρβ. H. B. WALTERS, ἔ.ἀ. σ. 71 - 72, εἰκ. 117, ἀρ. C 364 καὶ V. KARAGEORGHIS, CVA, Cyprus Museum (1), Fasc. 1, πίν.

7, ἀρ. 1 καὶ 3.

5. Α. FURUMARK, ἔ.ἀ. σ. 276 κέ., καὶ σ. 136, 141, 160 διὰ τὴν προέλευσιν τοῦ φοινικοειδοῦς στοιχείου.

6. Πρβ. H. B. WALTERS, ἔ.ἀ. σ. 80, εἰκ. 136, ἀρ. C 398 διὰ τὸν βοστρυχοειδῆ μίσχον ἐπὶ κρατῆρος εἰκονογραφικοῦ ρυθμοῦ.

7. Α. FURUMARK, ἔ.ἀ. σ. 377, εἰκ. 66 (c) καὶ (d) διὰ παρόμοια σταυρικὰ στοιχεῖα.

8. S. WEINBERG, ἔ.ἀ. σ. 157.

9. Α. FURUMARK, ἔ.ἀ. σ. 237 κέ., 430 κέ., 446 κέ.

10. Ἔργον 1968, σ. 8, εἰκ. 6. Γ. Ε. ΜΥΛΩΝΑΣ, Mycenaean and the Mycenaean Age, ἔ.ἀ. σ. 200 καὶ εἰκ. 150a, τῆς ΥΕ ΠΙΒ περιόδου.

11. Ν. ΒΕΡΔΕΛΗΣ, ΑΕ 1956, Χρονικά, σ. 6, εἰκ. 9 - 14.

σιν τῆς αὐτῆς περιόδου ἔχομεν ἐπὶ ἀγγείου εὐρεθέντος εἰς Γλυφάδαν¹, προσέτι δὲ περὶ τὰς διακοσίας μὴ εἰσέτι δημοσιευθείσας παραστάσεις ἐπὶ μυκηναϊκῶν ἀγγείων εὐρεθέντων εἰς Μπερμπάτι², ἅτινα ἀνήκουν εἰς τὴν αὐτὴν χρονικὴν περίοδον, ἥτοι εἰς τὴν ΥΕ ΙΙΑ καὶ ΥΕ ΙΙΒ. Εἰς τὰ ὡς ἄνω προαναφερθέντα ἀγγεῖα προστίθεται καὶ τὸ εὐρεθὲν ἐν Λακωνίᾳ³.

Πιθανῶς ὁ ζωγράφος τοῦ κρατῆρος τῆς Κοπρέζης νὰ εἶχεν ἀνατολικὸν πρότυπον διὰ τὴν ἐκτέλεσιν τῆς παραστάσεώς του, ὡς ὑποδεικνύει ὁ ποδῆρης χιτῶν τῶν μορφῶν, δὲν ἀποκλείεται ὅμως ὁ κρατῆρ νὰ ἀνήκῃ εἰς ἡπειρωτικὸν ἐργαστήριον, ὡς τὰ προαναφερθέντα δείγματα τοῦ εἰκονογραφικοῦ ρυθμοῦ τῆς ἡπειρωτικῆς Ἑλλάδος.

Ἐλέχθη ἀνωτέρω ὅτι ὁ κρατῆρ τῆς Κοπρέζης⁴ πρέπει νὰ ἀναχθῇ εἰς τὴν ΥΕ ΙΙΑ:2 περίοδον. Ἐνδεικτικὸν προσέτι εἶναι ὅτι τὰ μετὰ τοῦ κρατῆρος εὐρεθέντα ἀγγεῖα εἰς τὸν ἴδιον τάφον ἐπιβεβαιοῦν τὴν χρονολόγησιν ταύτην⁵, ἥτοι τὴν ΥΕ ΙΙΑ:2 περίοδον.

Ὁ Β. Καραγιώργης⁶ ἀπέδειξεν ὅτι αἱ παραστάσεις μορφῶν μετὰ ποδῆρους ἐνδύματος εἶναι συνήθεις εἰς ἀγγεῖα τοῦ 14ου π.Χ. αἰῶνος. Τὰ ἐκ τῆς ἡπειρωτικῆς Ἑλλάδος δείγματα⁷ εἰκονογραφικοῦ ρυθμοῦ τοποθετοῦνται εἰς τὰς ΥΕ ΙΙΑ καὶ ΙΙΒ περιόδους. Εἰς τὴν αὐτὴν περίπου χρονικὴν περίοδον πρέπει νὰ συμπεριληφθῇ καὶ ὁ κρατῆρ τῆς Κοπρέζης, ὡς ὑποδεικνύουν καὶ τὸ σχῆμα καὶ τὰ προαναφερθέντα χαρακτηριστικὰ αὐτοῦ (ἰδίᾳ εἰς τὴν ΥΕ ΙΙΑ:2). Ὡς εἶναι γνωστὸν, οἱ ζωγράφοι τοῦ πρώιμου εἰκονογραφικοῦ ρυθμοῦ εἶχον ὡς πρότυπα θέματα μυκηναϊκῶν τοιχογραφιῶν⁸, χωρὶς νὰ ἀποκλείωνται καὶ ἄλλαι πηγαὶ ἐμπνεύσεως⁹.

Πόθεν ἐνεπνεύσθη ὁ ζωγράφος τῆς Κοπρέζης δὲν δυνάμεθα μετὰ βεβαιότητος νὰ ἀποφανθῶμεν, ἐφ' ὅσον ἡ παράστασις τοῦ ἐξετασθέντος κρατῆρος εἶναι μοναδικὴ εἰς

1. Ι. ΠΑΠΑΔΗΜΗΤΡΙΟΥ, ΠΑΕ 1954, σ. 79 καὶ 80, εἰκ. 5 - 6.

2. Α. ÅKESTRÖM, Atti e Memorie del 1o Congresso Internazionale di Micenologia, τ. 1, Roma 1968, σ. 48, πίν. II, 1 - 3.

3. Κ. ΔΕΜΑΚΟΠΟΥΛΟΥ, BSA 66, 1971, σ. 95 κέ., καὶ πίν. 12.

4. Α. FURUMARK, ἔ.δ. σ. 23, εἰκ. 4 ἀρ. 7, βλ. καὶ εἰς τὸ παρὸν ἄρθρον σ. 89, σημ. 1, 2.

5. Β. ΣΤΑΗΣ, ΑΕ 1895, πίν. 10 ἅπαντα πλὴν τοῦ ἀρ. 7. Διὰ τὴν πρόχουν ἀρ. 8 πρβ. Α. FURUMARK, ἔ.δ. σ. 30, εἰκ. 5 ἀρ. 77 τῆς ΥΕ ΙΙΑ:1. Διὰ τὸ τριποδικὸν ἀγγεῖον ἀρ. 10 πρβ. σ. 67, εἰκ. 20 ἀρ. 336 καὶ σ. 643· πιθανὴ χρονολόγησις ΥΕ ΙΙΑ:2. Ἐξαίρεσιν ἀποτελεῖ τὸ ὄστρακον ὑπ' ἀρ. 13, χρονολογούμενον ὑπὸ τοῦ FURUMARK (σ. 241, εἰκ. 26, mot. 1, man, ἀρ. 40) εἰς τὴν ΥΕ ΙΙΒ:1 περίοδον, ἀλλὰ δὲν εἶναι σαφὴς ἡ θέσις τῆς εὐρέσεώς του μετὰ τῶν ἄλλων ἀγγείων.

6. V. KARAGEORGHIS, BCH 83, 1959, σ. 193 κέ. καὶ ἰδίᾳ σ. 205.

7. H. W. CATLING καὶ A. MILLETT, BSA 60, 1965, σ. 214 καὶ 219, H. W. CATLING, AA 1970, σ. 29 καὶ Κ. ΔΕΜΑΚΟΠΟΥΛΟΥ, ἔ.δ. σ. 100, Α. FURUMARK, ἔ.δ. σ. 236 κέ., 430 - 470, Ν. ΒΕΡΔΕΛΗΣ, ΑΕ 1956, Χρονικά, εἰκ. 9-14, Ἔργον 1968, σ. 8, εἰκ. 6 (Γ. ΜΥΛΩΝΑΣ), Ι. ΠΑΠΑΔΗΜΗΤΡΙΟΥ, ΠΑΕ 1954, σ. 79 καὶ 80, εἰκ. 5-6, Α. ÅKESTRÖM, ἔ.δ. σ. 48, πίν. II, 1-3 καὶ S. WEINBERG, ἔ.δ. σ. 156 - 157.

8. Α. FURUMARK, ἔ.δ. σ. 436 καὶ 440. E. POTTIER, BCH 31, 1907, σ. 245 - 6, G. RODENWALDT, Tiryns, II, σ. 153-4. P. DEMARGNE, La Crète dédalique, Paris 1947, σ. 167 - 8. S. A. IMMERWAHR, AJA 49, 1945, σ. 548 καὶ AJA 60, 1956, σ. 148. Σ. ΧΑΡΙΤΩΝΙΑΔΗΣ, ΑΔ 16, 1960, Α', σ. 87.

9. H. W. CATLING, ἔ.δ. σ. 29, Κ. ΔΕΜΑΚΟΠΟΥΛΟΥ, ἔ.δ. σ. 100· βλ. καὶ Β. ΣΤΑΗΝ, ἔ.δ. σ. 258.

τὴν μέχρι τοῦδε μυκηναϊκὴν εἰκονογραφίαν καὶ τέχνην γενικώτερον¹. Ὁ καλλιτέχνης ἀπέδωσε μετὰ παιδαριώδους ἀδεξιότητος ἀφηγηματικὴν παράστασιν καὶ διὰ λιτοῦ ζωγραφικοῦ ρυθμοῦ προσέδωκεν εἰς τὸ ἔργον τοῦ πνευματικότητα. Διὰ τοῦ ἔργου τοῦ μᾶς μεταφέρει πιθανῶς εἰς τὰς ὑπὸ τοῦ Ὅμηρου περιγραφομένας σκηνάς «δεξιώσεως», ἀπεικονίζων οὕτω ἐκφράσεις ζωῆς καὶ ἔθιμα τῶν μακρινῶν ἐκείνων χρόνων.

ΡΟΖΑΛΙΝΔΗ ΛΟΡΑΝΔΟΥ-ΠΑΠΑΝΤΩΝΙΟΥ

1. V. KARAGEORGHIS, ἑ.ἀ. σ. 204.

«ΘΗΣΑΥΡΟΣ» ΧΡΥΣΩΝ ΥΠΕΡΠΥΡΩΝ ΕΚ ΒΡΑΣΤΩΝ ΧΑΛΚΙΔΙΚΗΣ ΕΙΣ ΤΟ ΜΟΥΣΕΙΟΝ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ

Κατὰ τὸ ἔτος 1968 ἡ Νομισματικὴ Συλλογὴ τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου Θεσσαλονίκης ἀπέκτησε μικρὸν θησαυρὸν ἐξ ἑννέα τὸν ἀριθμὸν χρυσῶν ὑπερπύρων τῶν χρόνων τῆς δυναστείας τῶν Κομνηνῶν¹. Τὸ εὑρημα προέρχεται ἐκ τῆς περιοχῆς τῆς Κοινότητος Βραστῶν Χαλκιδικῆς, θέσις «Παναγιά», παρεδόθη δὲ εἰς τὸ Μουσεῖον ὑπὸ τοῦ εὐρόντος τοῦτο Ἀντωνίου Παντάλη. Παρὰ τὸ γεγονός, ὅτι οὐδεμία μετὰ βεβαιότητος πληροφορία περὶ τῶν συνθηκῶν ἀνευρέσεως καὶ τοῦ τρόπου ἀποκρύψεως τοῦ θησαυροῦ τούτου κατέστη τελικῶς δυνατὸν νὰ παρασχεθῇ, ἐλπίζεται, ἐκ τῆς ὅλης συνθέσεως τοῦ θησαυροῦ, ὅτι τὰ κατατεθέντα ὡς ἄνω ἑννέα ὑπέρπυρα ἀπετέλουν τὸ σύνολον τούτου (πίν. 32).

Ὡς κατωτέρω ἐκ τῆς κατ' αὐτοκράτορας, νομισματοκοπεῖα καὶ ἐργαστήρια κατατάξεως τῶν νομισμάτων καὶ ἐκ τῆς ἀναλυτικῆς περιγραφῆς των καταφαίνεται, τὸ εὑρημα Βραστῶν, ἐκτὸς τοῦ ἐνδιαφέροντος τὸ ὁποῖον παρουσιάζει προστιθέμενον εἰς τοὺς ἐλαχίστους, πτωχοὺς δὲ εἰς ἀριθμὸν νομισμάτων, θησαυροὺς ἐκ τοῦ ἐλλαδικοῦ χώρου καὶ τῆς Μακεδονίας εἰδικώτερον (Κόρινθος/1907, Κόρινθος/1914, Κόρινθος/1938, Δεπέντζικος/1927, Καστορία/1945)², πρῶτον μὲν ἐπιβεβαιοῖ τὴν ὀρθὴν ἀπόδοσιν εἰς τὸ Νομισματοκοπεῖον τῆς Θεσσαλονίκης τῶν ὑπὸ τοῦ M. Hendy, Coinage and Money . . . , σ. 82 - 83 ὡς Mint Thessaloniki/Var I καὶ Var II χαρακτηρισθεῖσων κοπῶν τῶν μετὰ-μεταρρυθμιστικῶν (post-reform) ἐκδόσεων τοῦ Ἀλεξίου Α' Κομνηνοῦ, δεύτερον δὲ ἀποδεικνύει τὴν ὑπαρξιν καὶ ἐτέρας «μεταβατικῆς» (transitional), μετὰξὺ Δευτέρας καὶ Τρίτης κοπῆς εἰς τὸ αὐτὸ νομισματοκοπεῖον διὰ τὰς ἐκδόσεις τοῦ Ἰωάννου Β' Κομνηνοῦ (ὅρα Hendy, ἔ.ἀ. σ. 103).

1. Εὐχαριστίαι ἐκφράζονται εἰς τὴν κ. Εὐγ. Λεβεντοπούλου-Γιούρη διὰ τὴν εὐγενῆ παραχώρησιν τοῦ ὕλικου πρὸς δημοσίευσιν καὶ πρὸς τὴν δ. Αἰ. Ρωμιοπούλου, Ἐφορον Ἀρχαιοτήτων, διὰ τὰς παρασχεθείσας διευκολύνσεις εἰς τὸ Μουσεῖον Θεσσαλονίκης. Τὸ εὑρημα φέρει ἀρ. εἰς. Μ.Θ. 10444. Διὰ λόγους καθαρῶς τεχνικοῦς, εἰς τὸν παρατιθέμενον πῖνακα, τὰ νομίσματα ἀπεικονίσθησαν κατὰ τὸ παλαιὸν σύστημα. Αἱ φωτογραφίαι ὀφείλονται εἰς τὸν καλλιτέχνην-φωτογράφον κ. Μ. Σκιαδαρέσην.

2. Ἀντιθέτως ὁ χώρος τοῦ σημερινοῦ κράτους τῆς

Βουλγαρίας παρουσίασε πλουσιωτάτους καὶ ἱκανοὺς εἰς ἀριθμὸν θησαυροὺς, ὡς ἐκεῖνοι τοῦ Gornoslav/1961, Khissar/1922, Lakité/?, Novo Selo/1958, Sofia/1897, Suedinenie/1955, Stara Zagora/1935, Alexandrovo/1937, Khadzhidimovo/1956, περὶ τῶν ὁποίων βλ. M. HENDY, Coinage and Money..., Washington 1969, σ. 325 (Κεφάλαιον 15), METCALF, The Reformed Gold Coinage of Alexius I Comnenus, τοῦ αὐτοῦ δὲ καὶ Coinage in the Balkans, σ. 81 κέ.

Ἀναφορικῶς πρὸς τὰς μετὰ τὴν ἐπισυμβᾶσαν τὸ ἔτος 1092 νομισματικὴν μεταρρυθμισιν ἐκδόσεις τοῦ Ἀλεξίου Α' Κομνηνοῦ, ἡ λεπτολόγος μελέτη τοῦ D.M. Metcalf ἐν HBN 1962, σ. 271 - 284 (The reformed Gold Coinage of Alexius I Comnenus), ὡς αὕτη ἐτροποποιήθη εἰς τινὰ σημεῖα τῆς καὶ συνεπληρώθη ὑπὸ τοῦ M. Hendy, ἔ.ἀ. σ. 89 κέ., ἀναμφιβόλως ἔθεσε τὰς βάσεις τῆς νομισματοκοπίας ταύτης. Αἱ ἐπελθοῦσαι προσθῆκαι, ἀλλαγαί, ἀνακατατάξεις καὶ ἀποδόσεις ὀφείλονται κυρίως εἰς τὴν ἀνεύρεσιν νέων τύπων καὶ δὴ εἰς τὸ εὔρημα Gornoslav/1961. Ὁμοῦ ὅμως μετὰ τοῦ Metcalf (ὅρα κριτικὴν του διὰ τὸ βιβλίον τοῦ Hendy ἐν HBN ὑπὸ ἐκτ.)¹, θὰ πρέπει νὰ δεχθῇ τις ὡς πιθανωτέραν τὴν τοποθέτησιν τῶν Var V καὶ Var VI κοπῶν τοῦ Νομισματοκοπείου Θεσσαλονίκης (Hendy, ἔ.ἀ. σ. 83), τῆς πρώτης μὲν ἀμέσως μετὰ τὴν Var I (B) iii, τῆς δευτέρας δὲ ἐν τῇ ἀρχῇ τῆς Var II, ἀμφοτέρων κοπῶν τοῦ Νομισματοκοπείου Κωνσταντινουπόλεως. Εἰς τοῦτο συνηγοροῦν καθ' ἡμᾶς, διὰ τὴν πρώτην περίπτωσιν: α) ἡ παρουσία στιγμῆς (dot) ἐπὶ τοῦ κοντοῦ ἀκριβῶς κάτωθι τοῦ λαβάρου, β) ἡ ὑπαρξίς διαγωνίως βαινούσης πτυχῆς εἰς τὸ ἐσωτερικὸν τῆς χλαμύδος, γ) τὸ μέτριον μέγεθος τῶν στιγμῶν-λίθων (jewels) τῆς παρυφῆς τῆς χλαμύδος ὑπὸ τὴν ἀριστερὰν χεῖρα τοῦ αὐτοκράτορος καὶ δ) ἡ ὑπαρξίς στιγμῆς (dot) ὑπὸ τὸ ταβλίον, ἀπάντων τούτων χαρακτηρίζοντων τὴν κοπὴν Var I (B) iii τοῦ Νομισματοκοπείου Κωνσταντινουπόλεως· διὰ τὴν δευτέραν δέ: α) ἡ ἀπουσία τῆς πτυχῆς, β) ἡ ὑπαρξίς στιγμῆς (dot) ὑπὸ τὸ ταβλίον, γ) ἡ παρουσία στιγμῆς (dot) ἐπὶ τοῦ κοντοῦ ἀκριβῶς κάτωθι τοῦ λαβάρου καὶ δ) ἡ ὁμοιότης τῶν γραμμάτων (δι' ἀμφοτέρα πρβ. Hendy, ἔ.ἀ. πίν. 4. 3 - 5 καὶ 5. 7 - 10).

Ἐξ ἄλλου αἱ ἐκδόσεις τοῦ Νομισματοκοπείου Θεσσαλονίκης χαρακτηρίζονται γενικῶς ὑπὸ τῆς παντελοῦς ἀπουσίας στιγμῆς (dot) ἐπὶ τοῦ κοντοῦ τοῦ λαβάρου καὶ τῆς ἀπεικονίσεως τῆς μορφῆς τοῦ αὐτοκράτορος κατὰ τρόπον οἶονεῖ ἐξπρεσσιονιστικόν, τῆς κεφαλῆς μάλιστα τεινούσης νὰ προσλάβῃ τετράγωνον σχῆμα (squat), τοῦ δὲ ὑπολοίπου σώματος οὐδέποτε ἐπιμηκυνομένου ὡς εἰς τὰς ἐκδόσεις Κωνσταντινουπόλεως. Τὸ αὐτὸ θὰ ἡδύνατό τις νὰ παρατηρήσῃ ἐν τινι μέτρῳ καὶ διὰ τὰς ἀντιστοίχους ἐκδόσεις τοῦ αὐτοκράτορος Ἰωάννου Β' Κομνηνοῦ (πρβ. Hendy, ἔ.ἀ. πίν. 9.4-9 καὶ 9.10-14) ἀλλὰ καὶ διὰ τὰς εἰς ἡλεκτρον τοιαύτας τοῦ Ἀλεξίου Α' (πρβ. Hendy, ἔ.ἀ. πίν. 6. 1-5 καὶ 6. 6-9).

Ἀναφορικῶς πρὸς τὴν ὑπὸ τοῦ Hendy, ἔ.ἀ. σ. 81 - 82 ἑνταζίν εἰς ἓν καὶ τὸ αὐτὸ νομισματοκοπεῖον — Κωνσταντινουπόλεως — (Var I(A), Var I(B) καὶ Var II) τῶν ὑπὸ τοῦ Metcalf διαχωρισθεισῶν ομάδων (groups) A, B καὶ Γ, αἱ ἐκτιθέμεναι ἀπόψεις ἐν Hendy, ἔ.ἀ. σ. 89 κέ. εἶναι ὀριστικαὶ καὶ ἀπολύτως πειστικά.

Ὡς ἀνεφέρθη ἤδη, τὸ εὔρημα Βραστῶν παρουσιάζει τύπον ὑπερπύρου, ὅστις δέον ὅπως ἐνταχθῇ εἰς τὴν χαρακτηρισθεῖσαν ὡς «μεταβατικὴν», μεταξὺ Δευτέρας καὶ Τρίτης, κοπὴν τοῦ Νομισματοκοπείου Θεσσαλονίκης ἐπὶ Ἰωάννου Β' Κομνηνοῦ

1. Εὐχαριστῶ τὸν κ. D.M. Metcalf διὰ τὴν πρόθυμον ἀποστολὴν τοῦ μηχανογραφημένου κειμένου τῆς κριτικῆς του, καθὼς καὶ διὰ τὸ ὑπ' αὐτοῦ ἐπιδειχθὲν ἐνδιαφέρον σχετικῶς μὲ τὴν δημοσίευσιν τοῦ θησαυροῦ.

(ὄρα Hendy, ἔ.ἀ. σ. 103 καὶ 108)· οὗτος διαφέρει ἐκείνου τῆς Ἑθνικῆς Βιβλιοθήκης τῶν Παρισίων (C. Morisson, Catalogue. . ., πίν. XCVI, A /04 = Hendy, ἔ.ἀ. πίν. 9. 12), παρουσιάζει δὲ τὰ ἐξῆς χαρακτηριστικά:

- α) Ἐμπρ. Ὁ θρόνος στερεῖται ἐρεισινώτου. Ὁ Χριστὸς εὐλογεῖ διὰ τῆς δεξιᾶς (ἀμφοτέρα χαρακτηριστικὰ γνωρίσματα τῆς Δευτέρας κοπῆς). Κυκλοτερῶς τῆς καθημένης μορφῆς τοῦ Ἰησοῦ, ἐν τῷ πεδίῳ, ὑπάρχει ἡ ἐπιγραφή $[+K \in RO] - H\Theta \in I$ (χαρακτηριστικὸν γνώρισμα τῆς Τρίτης κοπῆς).
- β) Ὁπισθ. Ὁ αὐτοκράτωρ κρατεῖ εἰς τὴν ἀριστερὰν χεῖρα ἀνεξικακίαν, εἰς δὲ τὴν δεξιὰν σκῆπτρον-λάβαρν. Ὑπάρχει ἐπιγραφή καὶ κατὰ τὸ δεξιὸν τμήμα τῆς παραστάσεως ὀπισθεν τῆς Θεοτόκου ($\Psi - O - \Phi - [;]$). (Ἀμφοτέρα χαρακτηριστικὰ τῆς Δευτέρας κοπῆς.) Ἐν τῷ πεδίῳ δεξιὰ $\overline{M}\overline{P}$ (χαρακτηριστικὸν γνώρισμα τῆς Τρίτης κοπῆς).

Ἡ μελέτη ἐξ ἄλλου τοῦ θησαυροῦ Καστορίας/1945¹ (BCH 71-2, 1947-8, σ. 393 = GRBS 3, 1960, σ. 205 = Metcalf, Coinage in the Balkans, σ. 100), ἀποτελουμένου ἐξ ἑννέα ὑπερπύρων, ἀποκειμένου δὲ εἰς τὴν Νομισματικὴν Συλλογὴν Ἀθηνῶν, ἀπεκάλυψε τὴν ὑπαρξίν καὶ ἑτέρων δύο, διαφόρων τοῦ ἡμετέρου, ἀγνώστων μάλιστα μέχρι σήμερον, τύπων τῆς ὡς ἄνω «μεταβατικῆς» κοπῆς, μὲ ἀποτέλεσμα οἱ τύποι τῆς κοπῆς ταύτης νὰ ἀνέλθουν εἰς τὸν ἀριθμὸν τῶν τεσσάρων.

Κατωτέρω παρατίθενται ἀναλυτικῶς αἱ χαρακτηριστικαὶ δι' ἐν ἑκαστον νόμισμα, ὅσον ἀφορᾷ τὴν ἐμπροσθίαν ὄψιν, «ἀνωμαλίαι» εἰς τὴν παράστασιν.

- I. α) Ἐμπρ. Ὁ θρόνος στερεῖται ἐρεισινώτου. Ὁ Χριστὸς εὐλογεῖ διὰ τῆς δεξιᾶς. (Ἀμφοτέρα χαρακτηριστικὰ γνωρίσματα τῆς Δευτέρας κοπῆς.)
- β) Ὁπισθ. Ὁ αὐτοκράτωρ κρατεῖ εἰς τὴν ἀριστερὰν χεῖρα σφαῖραν ἐξουσίας (χαρακτηριστικὸν τῆς Τρίτης κοπῆς) καὶ εἰς τὴν δεξιὰν λάβαρον-σκῆπτρον (χαρακτηριστικὸν τῆς Δευτέρας κοπῆς). Ἐπιγραφή ὡς εἰς Δευτέραν κοπὴν.
- II. α) Ἐμπρ. Ὁ θρόνος στερεῖται ἐρεισινώτου. Ὁ Χριστὸς εὐλογεῖ διὰ τῆς δεξιᾶς. (Ἀμφοτέρα χαρακτηριστικὰ γνωρίσματα τῆς Δευτέρας κοπῆς.)
- β) Ὁπισθ. Ὁ αὐτοκράτωρ κρατεῖ εἰς τὴν ἀριστερὰν χεῖρα ἀνεξικακίαν καὶ εἰς τὴν δεξιὰν σκῆπτρον-λάβαρν (ἀμφοτέρα χαρακτηριστικὰ τῆς Δευτέρας κοπῆς). Μεταξὺ αὐτοκράτορος καὶ Θεοτόκου, ἄνω, εἰς τὸ πεδίον $\overline{M}\overline{P}$, κατὰ τὸ δεξιὸν

1. Εἰς τὸ τέλος τοῦ παρόντος ἀρθροῦ παρατίθενται ὡς παράρτημα ἀναλυτικοὶ κατάλογοι ἐκδόσεων, τύπων κλπ. τῶν θησαυρῶν Βραστῶν/1968, Καστορίας/1945 καὶ Δεπεντζίκου/1927, συμφώνως πρὸς τὰ ἰσχύοντα σήμερον. Τὴν κ. Μ. Καραμεσίνη-Οἰκονομίδου, Ἐφορον Ἀρχαιο-

τήτων καὶ Διευθύντριαν τῆς Νομισματικῆς Συλλογῆς Ἀθηνῶν εὐχαριστῶ θερμῶς, τόσο διὰ τὰς παντοδαπὰς διευκολύνσεις, ὅσον καὶ διὰ τὴν παραχώρησιν ἀδημοσιεύτου ἢ μερικῶς δημοσιευμένου ὕλικου.

δὲ τμήμα τῆς παραστάσεως ὀπισθεν τῆς Θεοτόκου $\sqrt{\Theta}$. (Χαρακτηριστικὰ τῆς Τρίτης κοπῆς/Var B, κατ' ἀντίθετον θέσιν.)¹

Ἐκ τοῦ γεγονότος ὅτι εἰς τὸν θησαυρὸν Βραστῶν ἀπαντοῦν μόνον ἐκδόσεις τοῦ Νομισματοκοπείου Θεσσαλονίκης, σχετικῶς βεβαίως πρὸς τὰς ἐκδόσεις τοῦ Ἰωάννου Β', εἰς δὲ τὸ εὔρημα Καστορίας ὑπερισχύουν αὗται, ἔστω καὶ εἰς μικρὸν ποσοστὸν, δυνάμεθα πλέον νὰ θεωρήσωμεν βεβαίαν τὴν ἀπόδοσιν εἰς τὴν συμβασιλεύουσιν, μετὰ περισσοτέρας μάλιστα ἀσφαλείας, τῶν νομισματικῶν ἐκείνων τύπων, τοὺς ὁποίους ἡ διορατικότης τοῦ Hendy ἐνέταξεν εἰς τὸ σχῆμα Mint of Thessaloniki/First - Third Coinage.

Ἡ Νομισματοκοπία τοῦ αὐτοκράτορος Μανουὴλ Α' Κομνηνοῦ ἀντιπροσωπεύεται εἰς τὸ νέον εὔρημα Βραστῶν ὑπὸ δύο νομισμάτων (Var IV καὶ Var V) τοῦ Νομισματοκοπείου Κωνσταντινουπόλεως. Εἰς τὴν πρώτην περίπτωσιν, περίεργος δύνανται νὰ ἐκληφθῇ ἡ κατὰ τὴν ὀπισθίαν ὄψιν τοῦ νομίσματος ὕπαρξις στιγμῆς (dot) ὑπὸ τὴν δεξιὰν χεῖρα τοῦ αὐτοκράτορος εἰς τὸ ἐσωτερικὸν τῆς ἀναπεπταμένης χλαμύδος· αὕτη ἐξ ὧν δύναμαι νὰ γνωρίζω (π.χ. τὸν θησαυρὸν Κορίνθου/1938—AJA 43, 1939, σ. 268-77—καὶ εἰς C. Morrisson, Catalogue, πίν. XCVII, Δ /11, 12, 13) ἀπαν-

1. Παραστατικῶς ἡ ὅλη εἰκὼν τὴν ὁποίαν παρουσιάζει τὸ σύστημα κοπῶν, τύπων κλπ. τοῦ Νομισματοκοπείου Θεσσαλονίκης, πλὴν τῆς Πρώτης κοπῆς, ἔχει οὕτω:

Δευτέρα Κοπή	ΜΕΤΑΒΑΤΙΚΗ ΚΟΠΗ				Τρίτη Κοπή	
	Bibl. Nat.	Βραστὰ	Καστορία (I)	Καστορία (II)	VAR A	VAR B
(Ε) Χριστὸς εὐλογῶν. (1) Θρόνος ἄνευ ἐρεισι- νώτου. $\overline{\text{IC}} \overline{\text{XC}}$	(Ε) Χριστὸς εὐλογῶν. (1) Θρόνος ἄνευ ἐρεισι- νώτου. $\overline{\text{IC}} \overline{\text{XC}}$	(Ε) Χριστὸς εὐλογῶν. (1)+(2) Θρόνος ἄνευ ἐρεισι- νώτου. $\overline{\text{IC}} \overline{\text{XC}}$ + ΚΕΡΟΗΘΕΙ	(Ε) Χριστὸς εὐλογῶν. (1) Θρόνος ἄνευ ἐρεισι- νώτου. $\overline{\text{IC}} \overline{\text{XC}}$	(Ε) Χριστὸς εὐλογῶν. (1) Θρόνος ἄνευ ἐρεισι- νώτου. $\overline{\text{IC}} \overline{\text{XC}}$ + ΚΕΡΟΗΘΕΙ	(Ε) Θρόνος μετὰ ἐρεισινώτου. (2) $\overline{\text{IC}} \overline{\text{XC}}$ + ΚΕΡΟΗΘΕΙ	(Ε) Θρόνος μετὰ ἐρεισινώτου. (2α) $\overline{\text{IC}} \overline{\text{XC}}$ + ΚΕΡΟΗΘΕΙ
(Ο) Λάβαρον + ἀκακία. M Θ (ἄνω) Ἐπιγρ.: ↓/↓ (1)	(Ο) Λάβαρον + σφαῖρα. ΘV (ἄνω) Ἐπιγρ.: ↓/ $\overline{\text{MP}}$	(Ο) Λάβαρον + ἀκακία. ΘV (ἄνω) Ἐπιγρ.: ↓/ $\overline{\text{MP}}$ ↓ (1)+(2)	(Ο) Λάβαρον + σφαῖρα. Θ (ἄνω) Ἐπιγρ.: ↓/↓ (1)+(2)	(Ο) Λάβαρον + ἀκακία. ϞM (ἄνω) Ἐπιγρ.: ↓/ $\sqrt{\text{V}}\Theta$ (1)+(2α)	(Ο) Σφαῖρα $\overline{\text{ΘV}}$ (ἄνω) Ἐπιγρ.: ↓/ $\overline{\text{MP}}$ (2)	(Ο) Σφαῖρα $\sqrt{\text{V}}\Theta$ (ἄνω) Ἐπιγρ.: ↓/ ϞM (2α)

Παρατηρήσεις ἐπὶ τῆς ὡς ἄνω διαμορφουμένης καταστάσεως καὶ τοῦ ἀκολουθηθέντος συστήματος εἰς τὰς κοπὰς, ὡς ἐπίσης καὶ τῆς ἀλληλοεξαρτήσεως τούτων ὅσον ἀφορᾷ τὴν ἐκλεκτικὴν, οὕτως εἰπεῖν, χρησιμοποίησιν τοῦ ἐνὸς ἢ τοῦ ἄλλου τύπου, ὁδηγοῦν εἰς τὸ πιθανὸν συμπέρασμα, ὅτι χρονολογικῶς αἱ ἐκδόσεις-τύποι τοῦ Νομισματοκοπείου Θεσσαλονίκης, ἀπὸ τῆς Δευτέρας κοπῆς καὶ ἐξῆς, θὰ πρέπει νὰ ἐνταχθοῦν εἰς τὸ ἐξῆς σχῆμα:

1/1, 2/2, 2α/2α, 1+2/1+2, 1/1+2 (Bibl. Nat.),

1/1+2 (Καστορία I), 1/1+2α ὁπότε, κατὰ φυσικὴν ἀκολουθίαν, ἡ ὀνοματισθεῖσα Transitional (Μεταβατικὴ) κοπή, ἐν τῇ πραγματικότητι ἔπεται τῆς Τρίτης, χαρακτηριζομένη τοιοῦτοτρόπως ὡς Συμπληρωματικὴ.

Εἰς τοῦτο συνηγοροῦν, οὐχὶ μόνον εἰκονογραφικοὶ λόγοι, ἀλλὰ καὶ τὸ γεγονός, ὅτι εἰς τὸ ἐν τῇ Ἑθνικῇ Βιβλιοθήκῃ τῶν Παρισίων ἀποκείμενον νόμισμα ἐπεσημάνθη ἀπόπειρα μετατροπῆς τοῦ τύπου τοῦ θρόνου ἀπὸ ἐκείνου τῆς Τρίτης εἰς ἐκεῖνον τῆς Δευτέρας κοπῆς (ἀντίθετον γνώμην ἐκφράζει ὁ M. HENDY, ἔ.δ. σ. 108).

τῶ μόνον εἰς τὰς κοπὰς Var V (ὄρα καὶ Hendy, ἔ.ἀ. πίν. 12.10-11). Διὰ τὴν δευτέραν περίπτωσιν, ἀνεξήγητος παραμένει ἡ ἔλλειψις διαγωνίου πτυχῆς ἐκ τῆς αὐτοκρατορικῆς χλαμύδος, χαρακτηριζούσης ἀπάσας τὰς κοπὰς τοῦ Νομισματοκοπέου Κωνσταντινουπόλεως (Var I - Var V).

Ὁ D.M. Metcalf (Coinage in the Balkans, σ. 100) ἀποδίδει τὰς κοπὰς Var V εἰς ἐπαρχιακὸν νομισματοκοπεῖον, γεγονὸς τὸ ὁποῖον ἀρνεῖται νὰ δεχθῇ ὁ Hendy (ἔ.ἀ. σ. 124). Ἐν τούτοις, ἐφ' ὅσον βεβαίως εὐσταθεῖ μία τοιαύτη ἄποψις, βασιζομένη ἐν μέρει καὶ ἐπὶ στυλιστικῶν κριτηρίων, θὰ ἡδύνατό τις νὰ παρατηρήσῃ, ὅτι ἡ ὑπὸ τοῦ Metcalf διατυπωθεῖσα γνώμη δὲν φαίνεται ἀπίθανος, λαμβανομένων ὑπ' ὄψιν καὶ τῶν ἐξῆς παρατηρήσεων:

α) Ὁ τύπος τῆς διὰ στιγμῶν (jewels) διακοσμήσεως τοῦ μανιακίου (8 - 12 στιγμαὶ) ὅστις ἰσχύει διὰ τὰς κοπὰς Var V, ἐν τῇ πραγματικότητι δὲν ἀποτελεῖ συνέχειαν τοῦ διὰ τὰς προγενεστέρας ταύτης (Var I-Var IV) ἰσχύοντος, ἀλλὰ τρόπον τινὰ νεωτερισμὸν δηλοῦντα, ἂν μὴ τι ἄλλο, τοῦλάχιστον διάφορον παράδοσιν νομισματοκοπίας.

β) Ἡ ὑπαρξὶς στιγμῆς (dot) ὑπὸ τὸ ταβλίον καὶ τὴν δεξιὰν χεῖρα τοῦ αὐτοκράτορος εἰς τὸ ἐσωτερικὸν τῆς χλαμύδος, παρατηρεῖται μόνον εἰς τὰς κοπὰς Var V καὶ δὴ εἰς ὑψηλὸν ποσοστὸν, ὥστε νὰ ἀποτελῇ σχεδὸν κανόνα (π.χ. εἰς τὸ εὔρημα Gornoslav ἐκ τῶν 35 νομισμάτων κοπῆς Var V τὰ 25 φέρουν στιγμάς).

γ) Ἀκριβῶς εἰς τὰς κοπὰς Var V διαπιστοῦνται πλεῖσται ὅσαι «ἀνωμαλίαι» τόσον περὶ τὴν κατανομήν τῶν ἐπιγραφῶν τῆς ὀπισθίας ὥψεως, ὅσον καὶ τὸν τύπον τῶν πενδουλίων.

Βεβαίως ὑπάρχει πάντοτε ἡ παρουσία τοῦ πατριαρχικοῦ σταυροῦ ἐπὶ τῆς σφαίρας ἐξουσίας καὶ τοῦτο ἀναμφιβόλως χαρακτηρίζει τὰς ἐκδόσεις τοῦ Νομισματοκοπέου Κωνσταντινουπόλεως· ἐν τούτοις θὰ πρέπει ἐκ τῶν πραγμάτων νὰ δεχθῶμεν μᾶλλον, ὅτι αἱ κοπαὶ Var V ἀποτελοῦν μίαν — καὶ δὴ τὴν πρώτην, τὴν πλουσιωτέραν εἰς ἀριθμὸν νομισμάτων — ἐκ τῶν δύο(;) κοπῶν τοῦ Νομισματοκοπέου Θεσσαλονίκης, ὡς δευτέρας λαμβανομένης τῆς χρησιμοποιούσης τὸν ἀπλοῦν σταυρὸν ἐπὶ τῆς σφαίρας ἐξουσίας (ὄρα Hendy, ἔ.ἀ. σ. 112 καὶ 124, πίν. 12.12). Εἰς τὴν περίπτωσιν ταύτην, δὲν εἶναι μάλιστα ἀπίθανον, ὡς συνδετικὸς μεταξὺ τῶν δύο τούτων κοπῶν κρίκος — «μεταβατική»(;) κοπὴ — νὰ ἐκληφθῇ ὑπέρπυρον τοῦ Μανουὴλ ἐκ τοῦ θησαυροῦ Καστορίας, κοπῆς Var V, τοῦ ὁποίου τὸ μέγεθος εἶναι μικρότερον ἐκείνου τῶν συνήθων νομισμάτων τῆς κοπῆς ταύτης (ταυτιζόμενον κατὰ τοῦτο πρὸς τὸ ἐν Hendy, ἔ.ἀ. πίν. 12.12), παρουσιάζον ἐπὶ τῆς σφαίρας ἐξουσίας πατριαρχικὸν σταυρὸν καὶ κατὰ τὴν ὀπισθίαν ὄψιν τὴν ἐπιγραφὴν: MA-[N] Ϛ - [H]Λ - [ΔΕC]/ΠΟ-ΤΗ-Τ Ψ -ΠΡ-Φ-С.

Ὁ Metcalf (Coinage in the Balkans, σ. 100) πιστεύει ὅτι ὁ θησαυρὸς Καστορίας «may have been the family savings of some simple inhabitant of the place». Ἡ δυσπρόσιτος καὶ ὀρεινὴ θέσις, εἰς ἣν ἀνεφέρθη ὅτι ἀνευρέθη ὁ θησαυρὸς Βραστῶν, δὲν νομίζομεν, ὅτι θὰ ἐδικαιολόγῃ παρομοίαν ἐρμηνείαν ὡς πρὸς τοὺς λόγους ἀποκρύψεώς του· ἡ παρουσία τῆς κοπῆς Var V, θεωρουμένης ὅπωςδὴποτε, ἀσχέτως τῆς ἀποδόσεώς της τελικῶς εἰς τὸ Νομισματοκοπεῖον Κωνσταντινουπόλεως ἢ Θεσσαλονίκης, «as the

latest issue» τοῦ Μανουήλ «related to the coinage of Andronicus I» (Hendy, *ἐ.ἀ.* σ. 123), καθὼς καὶ ἡ ἀπουσία νομισμάτων τοῦ αὐτοκράτορος τούτου ἐκ τοῦ εὐρήματος, τοποθετοῦν χρονολογικῶς τὴν ἀπόκρυψιν, πιθανώτατα, εἰς τὸ χρονικὸν διάστημα ἔνθεν καὶ ἔνθεν τοῦ ἔτους 1183, ἔτους στέψεως τοῦ Ἀνδρονίκου· ἐφ' ὅσον βεβαίως, ἀφ' ἐνὸς μὲν ἀγνοοῦμεν ἐὰν ἐκόπησάν ποτε νομίσματα ὑπὸ τοῦ Ἀλεξίου Β', ἀφ' ἑτέρου δὲ γνωρίζομεν ὅτι τὰ ὑπὸ τοῦ Ἀνδρονίκου ἐκδοθέντα — τὰ ὑπέρπυρα τοῦλάχιστον — εἶναι ἐλάχιστα καὶ συνήθως ἀπουσιάζουν ἐκ τῶν νομισματικῶν θησαυρῶν. Διὰ τοὺς ὡς ἄνω λοιπὸν ἐκτεθέντας λόγους δὲν θὰ ἦτο παρακινδυνευμένον, ἡ αἰτία τῆς ἀποκρύψεως νὰ ἀναζητηθῇ ἀκόμη καὶ εἰς τὴν δημιουργηθεῖσαν, ἐκ τῆς νορμανδικῆς εἰσβολῆς ἀπὸ τοῦ Ἰουνίου τοῦ 1185 καὶ ἐξῆς, χάωδη κατάστασιν καθ' ἅπασαν τὴν ἑκτασιν τῆς Μακεδονίας (ὄρα Ostrogorsky, *Histoire* . . ., 1956, σ. 423, Ch. Brand, *Byzantium confronts the West, 1180 - 1204*, Cambridge - Mass. 1968, σ. 160 κέ.).

«ΘΗΣΑΥΡΟΣ» ΒΡΑΣΤΩΝ ΧΑΛΚΙΔΙΚΗΣ 1968

(Δι' ἅπαντα τὰ νομίσματα ἢ φορὰ τῶν ἀξόνων τῶν μητρῶν [die-axes] εἶναι : ↑↓)

Ἀλέξιος Α' Κομνηνός (1081 — 1118)

Μετά - μεταρρυθμιστικαὶ ἐκδόσεις (1092 — 1118)

A) Νομισματοκοπεῖον Κωνσταντινουπόλεως

Δευτέρα κοπή (1092/3 - 1118)

1. Var I (A) iii (πρβ. Hendy, *ἐ.ἀ.* σ. 81 - 82, πίν. 3.6 - 8) —1

2. Var II (A) iii (πρβ. αὐτόθι σ. 82, πίν. 4.3 - 5) —1

(1) Ἐμπρ. + $\overline{\kappa\epsilon}$ RO-HΘ ∈ I / $\overline{\tau\epsilon}$ $\overline{\chi\epsilon}$

Ὅπισθ. Λ-Λ ∈ - Σ I Ψ - Δ ∈ C-ΠΟ-ΤΗ / Τ-Ψ-KO-MH-N Ψ

πρεπενδούλια: ⌘ , μανιάκιον: ⌘ (3 στιγμαὶ/jewels).

(2) Ἐμπρ. + $\overline{\kappa\epsilon}$ RO-HΘ ∈ I / $\overline{\tau\epsilon}$ $\overline{\chi\epsilon}$

Ὅπισθ. Λ-Λ ∈ - Σ I Ψ - Δ ∈ C-ΠΟΤΗ / ΤΨ-KO-MH-N Ψ

πρεπενδούλια: ⌘ , μανιάκιον: ⌘ (3 στιγμαὶ/jewels).

B) Νομισματοκοπεῖον Θεσσαλονίκης

3. Var I(i) (πρβ. Hendy, *ἐ.ἀ.* σ. 82, πίν. 4.6-10) —1

4. Var III(i) (πρβ. αὐτόθι σ. 83) —1

(3) Ἐμπρ. + $\overline{\kappa\epsilon}$ RO-HΘ ∈ I / $\overline{\tau\epsilon}$ $\overline{\chi\epsilon}$

Ὅπισθ. Λ-Λ ∈ - I I I-Ψ - Δ ∈ C-ΠΟ-[Τ] / Τ-Ψ-K.-MH-N

πρεπενδούλια: ⌘ , μανιάκιον: ⌘ (6 στιγμαὶ/jewels).

(4) Ἐμπρ. + $\overline{\kappa\epsilon}$ RO-HΘ ∈ I / $\overline{\tau\epsilon}$ $\overline{\chi\epsilon}$

Ὅπισθ. Λ-Λ ∈ -II-Ψ - Δ ∈ C-Π-Τ / Τ-Ψ-KO-MH-N-Ψ

πρεπενδούλια: ⌘ , μανιάκιον: ⌘ (5 στιγμαὶ/jewels).

Ἰωάννης Β' Κομνηνός (1118 — 1143)

Νομισματοκοπεῖον Θεσσαλονίκης

1. Δευτέρα κοπή (πρβ. Hendy, ἑ.ἄ. σ. 103, πίν. 9. 11) —1
2. Μεταβατική κοπή (πρβ. αὐτόθι σ. 103, πίν. 9. 12) —1
3. Τρίτη κοπή (πρβ. αὐτόθι σ. 103, πίν. 9. 13 —14) —1

(1) Ἐμπρ. $\overline{\text{IC}} \overline{\text{XC}}$ Ὅπισθ. $\overline{\text{I}\Psi} - \Delta \text{EC} - \text{ΠO} - [ ] / \Phi \text{V} - \text{PO} - \Gamma \text{C} - \text{NH} - \text{T}$

Ἐν τῷ πεδίῳ ἄνω: ΜΘ

Πρεπενδούλια: λ , μανιάκιον: (8 στιγμαί/jewels).

Μία στιγμή (dot) ἐπὶ τοῦ κοντοῦ τοῦ σκήπτρου-λαβάρου.

(2) Ἐμπρ. $[+K \in \text{RO}] - \text{H}\Theta \in \text{I} / \overline{\text{IC}} \overline{\text{XC}}$ Ὅπισθ. $\overline{\text{I}\Psi} - [ ] \text{C} - [.] \text{O} / \text{I} - \text{O} - \Phi - [;]$ Ἐν τῷ πεδίῳ ἄνω ΘN , δεξιὰ MH .

Τρεῖς στιγμαί (dots) ἐπὶ τοῦ κοντοῦ τοῦ σκήπτρου-λαβάρου.

(Graffiti ἔμπρ. ἄνω ἀριστ. ἐκτὸς παραστάσεως, πρβ. AJA 43, 1939, σ. 268-77. T. Gerasimov, Monnaies byzantines en or ayant graphiti, Byzantinobulgarica V, 1973, σ. 4.)

(3) Ἐμπρ. $+K \in [\text{RO}] - \text{H}\Theta \in \text{I} / \overline{\text{IC}} \overline{\text{XC}}$ Ὅπισθ. $] \text{o} [$ Ἐν τῷ πεδίῳ ἄνω: Θ, δεξιὰ MH . Σφαῖρα ἐξουσίας: $\ddot{\circ}$

Μανουὴλ Α' Κομνηνός (1143 — 1180)

Νομισματοκοπεῖον Κωνσταντινουπόλεως

1. Var IV (πρβ. Hendy, ἑ.ἄ. σ. 111, πίν. 12. 9) —1
2. Var V (πρβ. αὐτόθι σ. 112, πίν. 12. 10-11) —1

(1) Ἐμπρ. $\overline{\text{KE}} \text{RO} - \text{H}\Theta \in \text{I} / \overline{\text{IC}} \overline{\text{XC}}$ Ὅπισθ. $\text{MA} - \text{I}\Theta \text{V} - \text{HA} - \Delta \text{EC} - [\text{Π}] \text{O} - \text{T} . (;) / \text{W} - \text{ΠO} - \Phi \text{V} - \text{PO} \Gamma - \text{N} . . .$ Πρεπενδούλια: $\ddot{\circ} \ddot{\circ}$, μανιάκιον: (3 στιγμαί/jewels).(2) Ἐμπρ. $+ \overline{\text{KE}} \text{RO} - \text{H}\Theta \in \text{I} / \overline{\text{IC}} \overline{\text{XC}}$ Ὅπισθ. $\text{MA} - \text{N} \gamma \text{HA} - \Delta \in \text{C} - \text{Π} [\text{O}] - \text{T} - \text{H} (;) / \text{W} - \text{Π} - \text{OP} - \Phi . - \text{P} . - \Gamma \in - \text{N} - [\text{H}]$ Πρεπενδούλια: $\ddot{\circ} \ddot{\circ}$, μανιάκιον: (9 στιγμαί/jewels).(Τὸ συμπίλημα W ἐμφανίζεται ἐνταῦθα τὸ πρῶτον.)

«ΘΗΣΑΥΡΟΣ» ΚΑΣΤΟΡΙΑΣ 1945

Ρωμανὸς Δ', Εὐδοκία, Μιχαὴλ Ζ'

Κωνσταντῖνος καὶ Ἀνδρόνικος (1067 — 1071)

BMC II (Βυζ.), σ. 524, ἀρ. 2 (type 1).

DO III, 2 (Romanus IV; histamenon/Class I) σ. 789 - 90

—1

Ἰωάννης Β' Κομνηνός (1118 — 1143)

Νομισματοκοπεῖον Κωνσταντινουπόλεως

1. Πρώτη κοπή (πρβ. Hendy, ἔ.ἀ. σ. 102, πίν. 9. 1-3) —1

2. Δευτέρα κοπή (πρβ. αὐτόθι σ. 102, πίν. 9. 4-5) —1

(1) Ἐπὶ τοῦ κοντοῦ, κάτω, στιγμή (dot).

Νομισματοκοπεῖον Θεσσαλονίκης

3-4. Μεταβατική κοπή (πρβ. Hendy, ἔ.ἀ. σ. 103, πίν. 9. 12) —2

5. Τρίτη κοπή (πρβ. αὐτόθι σ. 103, πίν. 9. 13-14) —1

(3) Ἐμπρ. IC XC. Ὁ Ἰησοῦς καθήμενος ἐπὶ θρόνου ἄνευ ἐρεισινώτου εὐλογεῖ
διὰ τῆς δεξιᾶς.

Φωτοστέφανον: ☩

Ὁπισθ. Ὁ αὐτοκράτωρ κρατεῖ διὰ τῆς δεξιᾶς σκήπτρον-λάβαρν

(ὁ κοντὸς δὲν φέρει στιγμήν) καὶ διὰ τῆς ἀριστερᾶς σφαῖραν: ☩

Ἐν τῷ πεδίῳ, ἄνω: Θ

Ἐπιγραφὴ εἰς στήλας, ἀρ. ΙΨ - C - O - T

δεξ. ΜΡ - Ι - Π

(4) Ἐμπρ. IC XC. Ὁ Ἰησοῦς καθήμενος ἐπὶ θρόνου ἄνευ ἐρεισινώτου εὐλογεῖ
διὰ τῆς δεξιᾶς.

Φωτοστέφανον: ☩

Ὁπισθ. Ὁ αὐτοκράτωρ κρατεῖ διὰ τῆς δεξιᾶς σκήπτρον-λάβαρν (ὁ κοντὸς
φέρει δύο στιγμᾶς) καὶ διὰ τῆς ἀριστερᾶς ἀκακίαν.

Ἐν τῷ πεδίῳ, ἄνω: ΦΜ

Ἐπιγραφὴ εἰς στήλας, ἀρ. ΙΨ - C - ΠΟ - T

δεξ. ∇Θ

(5) Ἐμπρ. (+KERO - HΘEI) Φωτοστέφανον: ☩

Ὁπισθ. Πρεπενδούλια: ♀, σφαῖρα ἐξουσίας: ♂

Ἐν τῷ πεδίῳ, ἄνω: Θ

Ἐπιγραφὴ εἰς στήλας, ἀρ. ΙΨ - ΔΕ C - ΠΟ - ΤΗ

δεξ. ΜΡ

Μανουήλ Α' Κομνηνός (1143 — 1180)

Νομισματοκοπεῖον Κωνσταντινουπόλεως

- 1-2. Var II] (πρβ. Hendy, ἑ.ἀ. σ. 111, πίν. 12. 5-6) —2
 3. Var V (πρβ. αὐτόθι σ. 112, πίν. 12. 10-11) —1

- (1-2) Ἐμπρ. +ΚΕΡΟΗΘΕΙ / IC XC Φωτοστέφανον:
 Ὅπισθ. Μανιάκιον: (5 στιγμαὶ/jewels), σφαῖρα:
 Ὑπὸ τὸ ταβλίον ἀστήρ.
 Πρεπενδούλια: † καὶ †
 Ἐπιγραφή εἰς στήλας, ἀρ. ΜΑ-ΝΥ ΗΛ-ΔCC-ΠΟ-ΤΗ
 δεξ. ΤΨ -ΠΟΡ-ΦV-ΡΟΓ-ΝΗ-Τ
 (3) Ἐμπρ. Ὡς 1 - 2.
 Ὅπισθ. Μανιάκιον: στιγμαὶ ἄνω τῶν ἑξ, σφαῖρα: †
 Πρεπενδούλια: † Οὐδεμία στιγμή ὑπὸ τὸ ταβλίον ἢ ἀλλαχοῦ.
 Ἐπιγραφή εἰς στήλας, ἀρ. ΜΑ-[Ν]Υ -[Η]Λ-[ΔΕC]
 δεξ. ΠΟ-ΤΗ-ΤΨ -ΠΡ-Φ-C

«ΘΗΣΑΥΡΟΣ» ΔΕΠΕΝΤΖΙΚΟΥ (Μεσσηνίας) / 1927

Ἀλέξιος Α' Κομνηνός (1081 — 1118)

Μετά-μεταρρυθμιστικαὶ ἐκδόσεις (1092 — 1118)

Νομισματοκοπεῖον Κωνσταντινουπόλεως

Δευτέρα κοπή (1092/3-1118)

1. Var I (A)iii (Metcalf, The reformed . . . , ἀρ. 13) —1
 2. Var I (B)iii (αὐτόθι ἀρ. 26) —1
 3-9. Var II (A)iii (αὐτόθι ἀρ. 51, 37, 38, 40, 59, 31) —7

- (1) Ἐμπρ. +ΚΕΡΟΗΘΕΙ / IC XC
 Ὅπισθ. Πρεπενδούλια: †, ὑπὸ τὸ ταβλίον στιγμή, ὑπερμεγέθεις στιγμαὶ
 ὑπὸ τὴν σφαῖραν.
 Διαγώνιος πτυχή εἰς τὸ ἐσωτερικὸν τῆς χλαμύδος. Στιγμή ὑπὸ τὸ
 λάβαρον.
 Λ-ΛΕ- ΣΙΨ-ΔΕC-ΠΟ-ΤΗ / ΤΨ -ΚΟ- ΜΝ -ΝΨ
 (2) Ἐμπρ. Ὡς 1.
 Ὅπισθ. Πρεπενδούλια: †, ὑπὸ τὸ ταβλίον στιγμή, μέσου μεγέθους στιγμαὶ
 ὑπὸ τὴν σφαῖραν.
 Διαγώνιος πτυχή εἰς τὸ ἐσωτερικὸν τῆς χλαμύδος. Στιγμή ὑπὸ τὸ
 λάβαρον.

Λ-Λ € - Π Ψ -Δ € C-ΠΟ-ΤΗ / Τ Ψ -ΚΟ-ΜΝ-Ν Ψ

(3-7) Ἐμπρ. Ὡς 1.

Ὡπισθ. Πρεπενδούλια: ♪ , ὑπὸ τὸ ταβλίον στιγμῇ, ὑπερμεγέθεις στιγμαὶ ὑπὸ τὴν σφαῖραν.

Ἀπουσία διαγωνίου πτυχῆς. Στιγμὴ ὑπὸ τὸ λάβαρον.

Λ-ΛC-Π Ψ -ΔCC-ΠΟ-ΤΗ / Τ Ψ -ΚΟ-ΜΝΗ -Ν Ψ

(8-9) Ἐμπρ. Ὡς 1.

Ὡπισθ. Πρεπενδούλια: ♪ , ὑπὸ τὸ ταβλίον στιγμῇ, ὑπερμεγέθεις στιγμαὶ ὑπὸ τὴν σφαῖραν.

Ἀπουσία διαγωνίου πτυχῆς. Στιγμὴ ὑπὸ τὸ λάβαρον.

Λ-Λ € - Σ ἸΨ -Δ € C-ΠΟ-ΤΗ / Τ Ψ -ΚΟ-ΜΝ-Ν Ψ

ΙΩΑΝΝΗΣ Π. ΤΟΥΡΑΤΣΟΓΛΟΥ

ΤΟ ΚΙΟΝΟΚΡΑΝΟΝ ΤΟΥ ΝΑΟΥ ΤΗΣ ΣΟΥΝΙΑΔΟΣ ΑΘΗΝΑΣ Ε.Μ. 4478 ΚΑΙ Η ΣΥΛΛΟΓΗ ΤΟΥ ΚΑΝΤΑΚΟΥΖΗΝΟΥ

Εἰς τὴν αἴθουσαν τῶν ὑστεροαρχαϊκῶν καὶ πρωίμων κλασσικῶν γλυπτῶν τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου τῶν Ἀθηνῶν ἐκτίθενται δύο μαρμάρινα ἰωνικὰ κιονόκρανα τῶν μέσων τοῦ 5ου π.Χ. αἰ. προερχόμενα ἐκ τοῦ ναοῦ τῆς Σουνιάδος Ἀθηνᾶς (Ε.Μ. 4478 καὶ 4479)¹. Χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ διάπλασις τῶν ἐλίκων των μὲ τὴν μικρὰν μεταξὺ των ἀπόστασιν καὶ μὲ τοὺς προεξέχοντας ὀφθαλμοὺς ὡς καὶ ἡ χρησιμοποίησις εἰς τὴν βάσιν τῶν κιονοκράνων λεσβίου ἀντὶ τοῦ συνήθους ἰωνικοῦ κυματίου. Αἱ ὠραῖαι ἀναλογίαι των καὶ τὸ κυριώτερον ἢ μὴ ὑποδήλωσις τῶν ἀρχιτεκτονικῶν λεπτομερειῶν δι' ἀναγλύφων, ἀλλ' ἡ ἀπόδοσίς των διὰ γραπτῶν πολυχρῶμων κοσμημάτων, κατατάσσουσιν ἀσφαλῶς τὰ κιονόκρανα αὐτὰ μεταξὺ τῶν ὠραιότερων πρωίμων κλασσικῶν ἔργων. Τὸ ἐν ἐξ αὐτῶν, τὸ ὑπ' ἀριθ. 4479, ἂν καὶ διατηρεῖται εἰς πολὺ καλὴν κατάστασιν, δὲν διασφύζει πλέον τὴν ζωγραφικὴν του διακόσμησιν (πίν. 33), ἐνῶ τὸ δεύτερον, τὸ ὑπ' ἀριθ. 4478, τοῦ ὁποῦ ἐλλείπει τὸ μεγαλύτερον τμήμα τῆς ἀριστερᾶς ὡς πρὸς τὸν θεατὴν ἑλικος, διατηρεῖ ἀκόμη σαφεῖ ἔχνη τῶν γραπτῶν κοσμημάτων του (πίν. 34).

Τὰ στοιχεῖα μας ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὴν θέσιν καὶ τὸν χρόνον τῆς ἀνευρέσεως τῶν κιονοκράνων τούτων δὲν εἶναι ἐξ ἴσου πλήρη καὶ διὰ τὰ δύο. Τὸ ἐν ἐξ αὐτῶν, τὸ ὑπ' ἀριθ. 4479, εὐρέθη κατὰ τὰς ἀνασκαφὰς τοῦ ναοῦ τῆς Σουνιάδος Ἀθηνᾶς τὰς διενεργηθείσας ὑπὸ τοῦ Βαλερίου Στάη καὶ ἐδημοσιεύθη διὰ πρώτην φοράν τὸ 1917 ὑπὸ τοῦ καθηγητοῦ Ἀ. Κ. Ὁρλάνδου². Ἡ θέσις ὅμως τῆς ἀνευρέσεως τοῦ δευτέρου κιονοκράνου, τοῦ ὑπ' ἀριθ. 4478, δὲν μᾶς εἶναι γνωστὴ μετ' ἀκριβείας³. Εἰς τὸ Εὐρετήριο τοῦ Μουσείου ἀναφέρεται ἀπλῶς ὅτι, ὅτε κατεγράφη, μετεφέρθη ἐκ τῆς βορείας ἐξωτερικῆς αὐλῆς τοῦ Μουσείου, ὅπου εὐρίσκετο ἀπὸ ἐτῶν. Ἀσχολουμένη ὅμως εἰδικῶς μὲ

1. Θερμότατα εὐχαριστῶ τὸν διευθυντὴν τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου κ. Ν. Γιαλούρη διὰ τὴν ἀδειαν τῆς φωτογραφίσεως καὶ δημοσιεύσεως τῶν κιονοκράνων. Αἱ δημοσιευόμεναι φωτογραφίαι ὀφείλονται εἰς τὸν φωτογράφον κ. Μ. Βερνάρδον.

2. ΑΕ 1917, σ. 183 - 184.

3. Ἡ Σ. ΚΑΡΟΥΖΟΥ, Ἐθνικὸν Ἀρχαιολογικὸν Μουσεῖον, Συλλογὴ Γλυπτῶν, Ἀθῆναι 1967, σ. 36, ἀναφέρει

ὅτι τὸ κιονόκρανον Ε.Μ. 4479 ἀνευρέθη μαζί μὲ τὸ ὑπ' ἀριθ. 4478. Ὁ ἀρχιτέκτων W. B. DINSMOOR, JR., *Sounion, Keramos Guides*, 1971, σ. 44, γράφει ὅτι ἐκ τῶν δύο κιονοκράνων τοῦ ναοῦ τῆς Σουνιάδος Ἀθηνᾶς, τῶν ἐκτεθειμένων εἰς τὸ Ἐθνικὸν Μουσεῖον, τὸ ἐν εὐρέθη εἰς τὸ Σούνιον καὶ τὸ ἄλλο εἰς τὴν Ἀρχαίαν Ἀγορὰν τῶν Ἀθηνῶν.

τὴν περὶ ἀρχαιοτήτων μέριμναν τοῦ ἐλληνικοῦ κράτους ὡς καὶ μετὰ τὴν δημιουργίαν τῶν πρώτων ἀρχαιολογικῶν συλλογῶν καὶ μουσείων εἶχον τὴν εὐκαιρίαν νὰ ἀνεύρω κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς μελέτης μου ἐνδιαφέροντα στοιχεῖα, τὰ ὁποῖα μᾶς ἐπιτρέπουν νὰ παρακολουθήσωμεν τὰς περιπετείας τοῦ κιονοκράνου E.M. 4478 καὶ νὰ καθορίσωμεν μετ' ἀκριβείας τὴν θέσιν καὶ τὸν χρόνον τῆς εὐρέσεώς του.

Δύο ὕδατογραφίαι τοῦ Γερμανοῦ ἀρχιτέκτονος Ἑρνέστου Τσίλλερ, αἱ ὁποῖαι φυλάσσονται σήμερον μαζὶ μετὰ πολλὰ ἄλλα σχέδια τοῦ ἀρχιτέκτονος εἰς τὴν Ἑθνικὴν Πινακοθήκην¹, μᾶς ἔδωσαν τὴν πρώτην ἐνδειξιν διὰ τὴν ἀναζήτησιν τοῦ κιονοκράνου (πίν. 35). Τὰ σχέδια αὐτὰ εἰκονίζουν εἰς φυσικὸν μέγεθος τὴν κυρίαν καὶ τὴν πλαγίαν ὄψιν ἰωνικοῦ κιονοκράνου μετ' ἐγχρώμου διακοσμήσεως², τὸ ὁποῖον δύναται ἀσφαλῶς νὰ ταυτισθῇ μετὰ τὸ κιονόκρανον τοῦ ναοῦ τῆς Σουινιάδος Ἀθηνᾶς E.M. 4478, ὡς τοῦτο καθίσταται φανερόν ἐκ τῶν διαστάσεων καὶ τῆς σφωζομένης διακοσμήσεως.

Τὸ σχέδιον τῆς κυρίας ὄψεως παρουσιάζει τὴν χαρακτηριστικὴν διακόσμησιν τοῦ κιονοκράνου (πίν. 36). Αἱ ἑλικες καὶ ἡ μεταξὺ αὐτῶν ἐπιφάνεια σχεδιάζονται δι' ἐρυθροῦ χρώματος, ἐνῶ τὸ μεταξὺ τῶν ἐλίκων τμήμα τοῦ ἐχίνου χωρίζεται εἰς τρεῖς ζώνας, ἐκ τῶν ὁποίων ἡ ἀνωτέρα διακοσμεῖται διὰ φολιδωτοῦ κοσμήματος, ἡ μεσαία διὰ μαιάνδρου καὶ ἡ κατωτέρα δι' ὦων καὶ λογχῶν, διακοσμήσεως περισσώτερον συνήθους εἰς ἰωνικὸν καὶ ὄχι εἰς λέσβιον κυμάτιον. Δι' ὦων καὶ λογχῶν διακοσμεῖται τέλος καὶ τὸ κυμάτιον τοῦ ἄβακος τοῦ κιονοκράνου. Τρία χρώματα πλὴν τοῦ ἐρυθροῦ, τὸ ὁποῖον καλύπτει, ὅπως εἶδομεν, τὴν ἐπιφάνειαν τῶν ἐλίκων, ἐχρησιμοποίησεν ὁ Τσίλλερ διὰ τὴν ἀπόδοσιν τῶν κοσμημάτων: τὸ πράσινον διὰ τὸ σχέδιον τοῦ μαιάνδρου, διὰ τὸ βάθος τοῦ κοσμήματος τῶν ὦων καὶ λογχῶν καὶ διὰ τὰ ῥα τοῦ κυματίου τοῦ ἄβακος, τὸ χρυσίζον καστανόχρουν διὰ τὸ φολιδωτὸν κόσμημα, διὰ τὰς λόγχας καὶ τὰ περιγράμματα τῶν ὦων ὡς καὶ διὰ τοὺς ὀφθαλμοὺς καὶ τὸ σχοινίον τοῦ κιονοκράνου καὶ τέλος τὸ βαθὺ ἐρυθρὸν χρῶμα διὰ τὸν χρωματισμὸν τῶν ὦων τῶν διακοσμοῦντων τὸ λέσβιον κυμάτιον εἰς τὴν βάσιν τοῦ κιονοκράνου. Ἐκ τῶν χρωμάτων τούτων, ὅπως ὁ ἴδιος ὁ Τσίλλερ σημειώνει ἐπὶ τοῦ σχεδίου, τὸ ἐρυθρὸν καὶ τὸ πράσινον ἔχουν ὑποθετικῶς συμπληρωθῇ (Roth und grün ist restaurirt).

Εἰς τὸ σχέδιον τῆς πλαγίας ὄψεως παρίσταται καὶ πάλιν τὸ δι' ὦων καὶ λογχῶν κοσμούμενον κυμάτιον τοῦ ἄβακος, οἱ προεξέχοντες ὀφθαλμοὶ ὡς καὶ τέσσαρες ταινίαι ἀποδιδόμεναι διὰ πρασίνου χρώματος, δύο εἰς τὰ ἄκρα τοῦ κιονοκράνου καὶ δύο εἰς τὸ κέντρον ἐκατέρωθεν τοῦ ἄξονος τῆς πλαγίας αὐτοῦ ὀψεως. Ἐπὶ τοῦ σχεδίου αὐτοῦ, εἰς τὸ ἀριστερόν ἄκρον, ἔχει κάμει ὁ Τσίλλερ καὶ τομὴν εἰς τὸν ἄξονα τῆς ὀψεως τοῦ

1. Ἰδιαιτέρως εὐχαριστῶ τὸν διευθυντὴν τῆς Ἑθνικῆς Πινακοθήκης κ. Δ. Παπαστάμον διὰ τὴν ἄδειαν τῆς δημοσιεύσεως τῶν σχεδίων ὡς καὶ διὰ τὴν παραχώρησιν τῶν δημοσιευομένων φωτογραφιῶν.

2. Τὰ σχέδια τοῦ κιονοκράνου τοῦ ναοῦ τῆς Σουινιάδος Ἀθηνᾶς εἶναι κατατεθειμένα εἰς τὸ Ἀρχεῖον τοῦ Τσίλλερ τῆς Ἑθνικῆς Πινακοθήκης, φ. VIII, 1, ἀριθ. 340 καὶ 342. Ἐπὶ τῶν σχεδίων αὐτῶν δὲν ὑπάρχει ἡ ὑπογραφή τοῦ

ἀρχιτέκτονος. Τὸ γεγονός ὅμως ὅτι προέρχονται ἐκ τῶν καταλοίπων τῆς οἰκογενείας τοῦ Τσίλλερ καὶ τὸ κυριώτερον ἡ τεχνικὴ τῆς σχεδιάσεως ὡς καὶ αἱ ὑπάρχουσαι ἐπ' αὐτῶν χειρόγραφοι σημειώσεις, εἰς τὰς ὁποίας ἀναγνωρίζεται ἀσφαλῶς ὁ γραφικὸς χαρακτὴρ τοῦ καλλιτέχνου, οὐδεμίαν ἀμφιβολίαν ἀφήνουν ὅτι πρόκειται περὶ σχεδίων τοῦ Ἑ. Τσίλλερ.

κιονοκράνου καὶ ἔχει σχεδιάσει κάτωθεν αὐτῆς καὶ τὸ ἄνω τμήμα κίονος, τὸν ὁποῖον ἀναπαριστᾷ μὲ ραβδώσεις¹ (πίν. 35).

Τὸ ὑπὸ τοῦ Τσίλλερ σχεδιασθὲν κιονόκρανον ἔχει μέγιστον μῆκος 0.865 μ., μέγιστον ὕψος 0.42 μ., ὕψος εἰς τὸ κέντρον 0.311 μ. καὶ ἀπόστασιν μεταξὺ τῶν ἐλίκων ἴσην μὲ 0.19 μ. Αἱ διαστάσεις αὐταὶ ὥς καὶ αἱ ἐπὶ μέρους διαστάσεις τῶν κυματίων, ὀφθαλμῶν καὶ διακοσμητικῶν ζωνῶν συμφωνοῦν μὲ διαφορὰς μόνον, καὶ τοῦτο ἐνίοτε, χιλιοστοῦ μὲ τὰς διαστάσεις τοῦ κιονοκράνου E.M. 4478. Αἱ παρατηρούμεναι μικραὶ διαφοραὶ εἶναι ἀσφαλῶς θέμα σχεδιάσεως κατὰ τὴν ἀναπαράστασιν, δεδομένου ὅτι ἐλλείπει, ὥς εἶδομεν, τὸ μεγαλύτερον τμήμα τῆς ἀριστερᾶς ὥς πρὸς τὸν θεατὴν ἑλικος. Τούναντίον αἱ διαστάσεις τοῦ σχεδίου τῆς πλαγίας ὀψεως, ἡ ὁποία διατηρεῖται ἀκεραία, συμφωνοῦν ἀπολύτως μὲ τὰς διαστάσεις τοῦ κιονοκράνου. Τὰ δύο αὐτὰ σχέδια τοῦ Τσίλλερ παρουσιάζουν ὅλως ἰδιαιτέρον ἐνδιαφέρον διὰ τὴν ἀπόδοσιν τῆς ζωγραφικῆς διακοσμήσεως τοῦ κιονοκράνου. Τὰ σφζόμενα μέχρι σήμερον ἔχον τῶν γραπτῶν κοσμημάτων ὅχι μόνον μᾶς ἐπιτρέπουν νὰ ἀναγνωρίσωμεν ἀσφαλῶς τὰ ὑπὸ τοῦ Τσίλλερ σχεδιαζόμενα κοσμήματα, ἀλλὰ δεικνύουν ἐπίσης μὲ πόσῃ προσοχῇ καὶ ἀκρίβειαν ἀπέδωκεν ὁ ἀρχιτέκτων τὸν γραπτὸν διάκοσμον τοῦ κιονοκράνου (πίν. 35 καὶ 36). Ἀξίζει νὰ τονίσωμεν ἐδῶ ὅτι ὅχι μόνον ὁ Τσίλλερ ἀλλὰ καὶ οἱ ἄλλοι ἀρχιτέκτονες, Ἕλληνες καὶ ξένοι, ὅσοι εἰργάσθησαν εἰς τὴν Ἑλλάδα κατὰ τὸν παρελθόντα αἰῶνα, ἐνδιεφέρθησαν μὲ ἰδιαιτέρον ζῆλον διὰ τὴν μελέτην τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς ἀρχιτεκτονικῆς ὥς καὶ διὰ τὴν ἐπίλυσιν εἰδικῶν ἀρχιτεκτονικῶν καὶ αἰσθητικῶν θεμάτων. Πιστοὶ εἰς τὰς κλασσικιστικὰς τάσεις τῆς ἀρχιτεκτονικῆς τοῦ 19ου αἰ. ἀνεζήτησαν ἐπίσης τὰ πρότυπα τῶν εἰς τὰ ἀρχαῖα ἐλληνικὰ μνημεῖα καὶ προσεπάθησαν νὰ φθάσουν καὶ αὐτοὶ κατὰ τὴν ἐκτέλεσιν τῶν ἰδικῶν τῶν ἀρχιτεκτονικῶν συνθέσεων τὴν τελειότητα τῶν κλασσικῶν προτύπων τῶν.

Ἐπὶ τοῦ σχεδίου τῆς κυρίας ὀψεως ἔχει ἀναγράψει ὁ Τσίλλερ καὶ τὴν ἐξῆς ἐνδιαφέρουσαν σημείωσιν: «Κιονόκρανον εὐρισκόμενον εἰς τὸν ναὸν τοῦ Θησεῶς» (Kapitell, welches sich im Theseustempel befindet). Ἡ πληροφορία αὕτη εἶναι πολὺτιμος διὰ τὸ ἱστορικὸν τοῦ κιονοκράνου, διότι μᾶς γνωρίζει ὅτι τὸ κιονόκρανον τῆς Σουνιάδος Ἀθηνᾶς ἐφυλάσσετο, ὅτε ἐσχεδιάσθη ὑπὸ τοῦ Τσίλλερ, ἐντὸς τοῦ Θησείου, τὸ ὁποῖον, ὥς γνωστόν, ἀπὸ τοῦ 1835 μέχρι καὶ τῆς ἀποπερατώσεως τοῦ Ἐθνικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου ἐχρησίμευεν ὡς «Κεντρικὸν Δημόσιον Μουσεῖον διὰ τὰς ἀρχαιότητας»². Πότε ἀκριβῶς ἐσχεδιάσθη τὸ κιονόκρανον ὑπὸ τοῦ Τσίλλερ δὲν μᾶς εἶναι γνωστόν. Τὰ περισσότερα ὅμως ἀρχαιολογικὰ του σχέδια, τὰ φυλασσόμενα εἰς τὸ Ἀρχεῖον τῆς Ἐθνικῆς Πινακοθήκης, χρονολογοῦνται κατὰ τὰ ἔτη 1862-1864, ὑπάρχει δὲ μεταξὺ αὐτῶν καὶ ἓν σχέδιον ἐκ τῆς ἀρχαιολογικῆς συλλογῆς τοῦ Θησείου, τὸ ὁποῖον φέρει

1. Οἱ κίονες τοῦ ναοῦ τῆς Σουνιάδος Ἀθηνᾶς εἶναι ἀρράβδωτοι. Ὅτε ὅμως ὁ Τσίλλερ ἐσχεδίασε τὸ κιονόκρανον, δὲν ἐγνώριζε τὴν προέλευσίν του, ἀλλὰ οὔτε καὶ ὁ ναὸς εἶχεν εἰσέτι ἀποκαλυφθῇ καὶ μελετηθῇ.

2. Τὸ Θησεῖον ὠρίσθη ὡς Ἀρχαιολογικὸν Μουσεῖον

διὰ τοῦ Β. Διατάγματος τῆς 13 Νοεμβρίου τοῦ 1834, ἔχουσεν ὅμως νὰ χρησιμοποιῆται ἀπὸ τοῦ 1835. Βλ. Π. ΚΑΒΑΔΙΑ, Γλυπτὰ τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου, Ἀθῆναι 1890-1892, σ. 12-15.

χρονολογίαν 6 Ὀκτωβρίου 1864¹. Εἶναι ἐπομένως πολὺ πιθανὸν κατὰ τὴν ἰδίαν ἐποχὴν νὰ ἐσχεδιάσεν ὁ Τσίλλερ καὶ τὸ κιονόκρανον τῆς Σουινιάδος Ἀθηνᾶς. Ὅπως δὲ ὅποτε ὅμως τὸ κιονόκρανον θὰ πρέπει νὰ ἐσχεδιάσθῃ μετὰ τὸ 1861, ὅτε δηλαδὴ ὁ Τσίλλερ ἦλθεν εἰς τὴν Ἑλλάδα, καὶ πρὸ τοῦ 1889, χρονολογία κατὰ τὴν ὁποίαν εἶχον μεταφερθῇ τὰ περισσότερα ἐκθέματα τῆς ἀρχαιολογικῆς συλλογῆς τοῦ Θησείου εἰς τὸ Ἐθνικὸν Ἀρχαιολογικὸν Μουσεῖον². Ἡ προέλευσίς του δὲν ἦτο βεβαίως τότε ἀκόμη γνωστὴ, διότι μόνον μετὰ τὴν ἀνεύρεσιν τοῦ παρομοίου κιονοκράνου E.M. 4479 εἰς τὸν χώρον τοῦ ναοῦ τῆς Σουινιάδος Ἀθηνᾶς ἀνεγνωρίσθη καὶ αὐτὸ ὡς προερχόμενον ἐκ τοῦ ἰδίου ναοῦ.

Ὅτι εἰς τὸ Θησεῖον ἐφυλάσσετο ἰωνικὸν κιονόκρανον κοσμούμενον διὰ γραπτῶν πολυχρῶμων κοσμημάτων, δὲν μᾶς εἶναι γνωστὸν μόνον ἐκ τῶν σχεδίων τοῦ Τσίλλερ. Εἰς τὸ Voyage Archéologique τοῦ Ph. Le Bas ἐδημοσιεύθη ἐπίσης ἐγχρωμον σχέδιον ἰωνικοῦ κιονοκράνου μετὰ γραπτῆς διακοσμῆσεως, τὸ ὁποῖον κατὰ πληροφориάν τοῦ E. Landron, ὁ ὁποῖος καὶ τὸ ἐσχεδιάσεν, εὐρίσκετο ἐντὸς τοῦ Θησείου³. Τὸ σχέδιον αὐτὸ εἶναι φανερόν ὅτι παριστᾷ τὸ ἴδιον κιονόκρανον, τὸ ὁποῖον ἐσχεδιάσεν ἀργότερον καὶ ὁ Τσίλλερ. Ἀπὸ πληροφориίας τοῦ K. Πιττάκη γνωρίζομεν ἐπίσης ὅτι ἐντὸς τοῦ Θησείου ἐτοποθετοῦντο ὅσα τυχὸν ἀρχαῖα μάρμαρα διέσωζον τὴν ζωγραφικὴν των διακόσμησιν. Ὁ ἴδιος μάλιστα ἔγραφε τὸ 1855 ὅτι «Ἐν τῇ αὐτῇ συλλογῇ (δηλαδὴ τὴν ἐν τῷ Θησεῖῳ) ὑπάρχει καὶ κιονόκρανον Ἰωνικόν, σῶζον χρώματα κοκκινωπά, καὶ κοσμήματα μαϊάνδρου, ὥσπερ καὶ ἕτερον ἐν Ἀκροπόλει Ἰωνικῆς τάξεως καὶ αὐτό, κείμενον ἐν τῇ συλλογῇ τῶν Ἰωνικῶν κιονοκράνων»⁴.

Αἱ πληροφориαὶ βεβαίως αὐταὶ μαρτυροῦν ἀπλῶς τὴν ὑπαρξίν καὶ τὴν φύλαξιν ἰωνικοῦ κιονοκράνου μετ' ἐγχρώμου διακοσμῆσεως ἐντὸς τοῦ Θησείου ἤδη ἀπὸ τοῦ 19ου αἰ., χωρὶς νὰ παρέχουν ἔστω καὶ μικράν τινα ἔνδειξιν περὶ τοῦ χρόνου καὶ τοῦ τόπου τῆς εὐρέσεώς του. Κατὰ τὴν ἔρευνάν μας ὅμως εἶχομεν τὴν τύχην νὰ ἀνεύρωμεν μίαν ἄλλην πληροφориάν, ἥ ὁποία καὶ μᾶς ἐπέτρεψε νὰ ἐξακριβώσωμεν τὸ ἱστορικὸν τῆς εὐρέσεως τοῦ κιονοκράνου. Κατὰ τὸ ἔτος 1844, εἰς μίαν ἐποχὴν κατὰ τὴν ὁποίαν εἶχεν ἐκδηλωθῇ

1. Διὰ τὰ ἀρχαιολογικὰ σχέδια τοῦ Τσίλλερ βλ. Δ. ΠΑΠΑΣΤΑΜΟΥ, Ἑρνέστος Τσίλλερ, Ἀθῆναι 1973, σ. 83 - 84.

2. Βλ. κατωτέρω σ. 111, σημ. 1.

3. Ph. LE BAS, Voyage archéologique en Grèce et en Asie Mineure, ἔκδ. S. Reinach, Paris 1888, σ. 133, II, 4, no. II. Εἰς τὴν πρώτην ἐκδοσιν τοῦ βιβλίου τοῦ Le Bas τὸ σχέδιον τοῦ κιονοκράνου ἐδημοσιεύθη χωρὶς ἐπεξηγηματικὰς σημειώσεις. Ὁ S. Reinach ὅμως, κατὰ τὴν ἐπανέκδοσιν τοῦ βιβλίου, ἐδημοσίευσεν τὸ περὶ τοῦ κιονοκράνου σημεῖωμα τοῦ E. Landron, ὅπου ἀναφέρεται ὅτι τὸ κιονόκρανον ἐφυλάσσετο ἐντὸς τοῦ Θησείου. Ἐν τούτοις ὁ Reinach ἐσημείωσε συγχρόνως ὅτι τὸ κιονόκρανον εὐρίσκετο ἐντὸς τῆς βορείας πτέρυγος τῶν Προπυλαίων, ἐπαναλαμβάνων, ὡς εἶναι φανερόν, τὴν σχετικὴν πληροφориάν τοῦ O. PUCHSTEIN, Das ionische Kapitell, Berlin 1887, σ. 7. Ὁ Puchstein ὅμως, ὁ ὁποῖος

ἀνεδημοσίευσεν ἐκ τοῦ βιβλίου τοῦ Le Bas τὸ σχέδιον τοῦ Landron, ὅχι ὅμως ἐγχρωμον, δὲν εἶχεν ὑπ' ὄψει του τὰς περὶ τοῦ κιονοκράνου σημειώσεις τοῦ Landron, τὰς ὁποίας ἐδημοσίευσεν ἀργότερον ὁ S. Reinach. Σχέδιον τμήματος τῆς ὀψείας τοῦ κιονοκράνου ὡς καὶ τομὴν αὐτοῦ ἐδημοσίευσεν καὶ ὁ J. DURM, Die Baukunst der Griechen, Leipzig 1910³, σ. 300, εἰκ. 276. Θερμότατα εὐχαριστῶ τὸν καθηγητὴν κ. H. A. THOMPSON, ὁ ὁποῖος εἶχε τὴν καλωσύνην νὰ μοῦ ὑποδείξῃ τὴν ἀνωτέρω ἀναφερομένην βιβλιογραφίαν.

4. AE 1855, σ. 1260, σημ. 1. Ἰωνικὸν κιονόκρανον μετ' ἐγχρώμου διακοσμῆσεως ἐκ τῆς συλλογῆς τοῦ Θησείου ἀναφέρει ὁ Πιττάκης καὶ εἰς τὸν συνταχθέντα ὑπ' αὐτοῦ κατάλογον τῶν κυριωτέρων γλυπτῶν τῶν Ἀθηνῶν, τὸν δημοσιευθέντα εἰς [M. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-BRETTEOS] Athènes Moderne ἢ Αἱ Νέαι Ἀθῆναι, Ἀθῆναι 1860, σ. 50 - 55.

ζωηρόν ενδιαφέρον διὰ τὴν τύχην τῶν ἀρχαιοτήτων καὶ διὰ τὴν κατάστασιν τῶν ἀρχαιολογικῶν συλλογῶν τῆς πρωτεύουσας, ἡ ἀθηναϊκὴ ἐφημερίς «Αἰών» ἐδημοσίευσε κατὰ πληροφoρίας τοῦ Κ. Πιττάκη μίαν σειρὰν ἀρθρῶν περὶ τῶν ἀρχαιολογικῶν συλλογῶν τῆς πόλεως τῶν Ἀθηνῶν¹. Κατὰ τὴν περιγραφὴν τῶν εἰς τὸ Θησεῖον ἐκτεθειμένων ἀρχαιοτήτων ὁ ἀρθρογράφος ἀνέφερε τὰ ωραιότερα καὶ σπουδαιότερα ἀπὸ ἀρχαιολογικῆς ἀπόψεως ἔργα καὶ συγχρόνως ἐπληροφόρει τὸ κοινὸν ὅτι εἰς τὴν συλλογὴν αὐτὴν ἐφυλάσσοντο καὶ ὅσα ἀρχαῖα προήρχοντο ἐκ δωρεῶν. Μεταξὺ τῶν δωρητῶν, ἔγραφε χαρακτηριστικῶς ὁ ἀρθρογράφος τῆς ἐφημερίδος, «ὕπερέχει ὁ κύριος Γεώργιος Καντακουζηνός, δόσας πρὸς χάριν τοῦ Κ. Πιττάκη (ὡς εἰς τὸ σωζόμενον Γαλλιστὶ ἔγγραφον ἐκφράζεται), τεσσαράκοντα τμήματα ἀρχαῖα καὶ τὸ κιονόκρανον τὸ σῶζον εἰσέτι ἔχνη τοῦ ἀρχαίου χρωματισμοῦ αὐτοῦ, καὶ ταῦτα εἰσὶν ἐν τῷ Θησείῳ. . .»².

Εἰς τὸ κιονόκρανον ἐπομένως τοῦτο, τὸ ὁποῖον παρουσιάζεται ὡς ἰδιαιτέρως ἐνδιαφέρον ὑπὸ τοῦ ἀρθρογράφου τῆς ἐφημερίδος, θὰ πρέπει νὰ ἀνεφέρετο καὶ ὁ Κ. Πιττάκης, ὅτε ἔγραφεν, ὡς εἶδομεν ἀνωτέρω, περὶ ἰωνικοῦ κιονοκράνου μετ' ἐγχρώμου διακοσμῆσεως ἐκ τῆς συλλογῆς τοῦ Θησείου, καὶ αὐτὸ εἶναι φυσικὸν νὰ εἴλκυσε χάριν τῶν σωζομένων γραπτῶν κοσμημάτων τοῦ τὴν προσοχὴν τῶν Τσίλλερ καὶ Landron, τὰ σχέδια τῶν ὁποίων μᾶς ἐπέτρεψαν τελικῶς τὴν ταύτισίν του μετὰ τὸ κιονόκρανον τῆς Σουινιάδος Ἀθηνᾶς Ε.Μ. 4478.

Ἰδιαιτέραν ὅμως σημασίαν διὰ τὴν ταύτισιν τοῦ κιονοκράνου παρουσιάζει τὸ ἱστορικὸν τῆς δημιουργίας τῆς ἀρχαιολογικῆς συλλογῆς τοῦ Γεωργίου Καντακουζηνοῦ. Ὁ Κυριακὸς Πιττάκης, ὁ ἄνθρωπος ὁ ὁποῖος ἠγωνίσθη διὰ τὴν διάσωσιν τῶν ἐλληνικῶν ἀρχαιοτήτων ἀπὸ τῆς ἐποχῆς τῆς Τουρκοκρατίας μέχρι καὶ τῆς ἡμέρας τοῦ θανάτου του τὸν Ὀκτώβριον τοῦ 1863 καὶ ὁ ὁποῖος μᾶς διέσωσεν εἰς τὴν Ἀρχαιολογικὴν Ἐφημερίδα πολυτίμους πληροφoρίας διὰ τὰ μνημεῖα τῆς χώρας μας, δὲν παρέλειψε νὰ μᾶς δώσῃ ὠρισμένα στοιχεῖα καὶ διὰ τὴν συλλογὴν τοῦ Γ. Καντακουζηνοῦ.

Τὸ 1852, μετὰ τὴν εὐκαιρίαν τῆς δημοσιεύσεως εἰς τὴν Ἀρχαιολογικὴν Ἐφημερίδα τῆς ὑπ' ἀριθ. 1125 ἐπιγραφῆς ἔγραφε τὰ ἑξῆς: «Ἡ ἐπιγραφή αὕτη γέγραπται Ἀττικοῖς γράμμασιν ἐπὶ τμήματος πλακὸς λίθου Πεντελησίου. Εὐρέθη τὸ 1834 Μαΐου 19 εἰς τὴν οἰκίαν τοῦ Ἀθαν. Σουρπιοῦ, ἥτις εἶναι πλησίον τοῦ Βουλευτηρίου καὶ τοῦ Μητρώου. Τὴν οἰκίαν ταύτην κατὰ τὸ αὐτὸ ἔτος ἠγόρασεν ὁ Κ. Γεώργ. Καντακουζηνός, καὶ ἔλαβε τὴν ὅλην, καταστρέψας τὴν οἰκίαν καὶ τὴν ἐν αὐτῇ Ἐκκλησίαν, τῆς ἀγίας Κυρᾶς, ἐπικαλουμένην, τὴν μετεκόμισεν ἐν τῇ εἰς τὸν ἔξω Κεραμεικὸν οἰκίᾳ αὐτοῦ»³. Πράγματι τὸ 1834, ὅτε ἀπεφασίσθη βάσει τοῦ σχεδίου τοῦ ἀρχιτέκτονος Leo von Klenze ἡ οἰκοδομὴ τῶν ἀνακτόρων εἰς τὸν λόφον τοῦ Ἀγ. Ἀθανασίου παρὰ τὸν Κε-

1. Τὰ ἀρχαιολογικὰ εὐρήματα ἐφυλάσσοντο κατὰ τὴν ἐποχὴν αὐτὴν εἰς τὰς ἑξῆς συλλογὰς: εἰς τὸ Θησεῖον, εἰς τὴν Ἀκρόπολιν, εἰς τὴν Στοὰν τοῦ Ἀδριανοῦ, δηλαδὴ εἰς τὴν δυτικὴν πλευρὰν τῆς Βιβλιοθήκης τοῦ Ἀδριανοῦ, εἰς τὸν Πύργον τῶν Ἀνέμων καὶ εἰς τὸ Γραφεῖον τῆς Γενικῆς Ἐφορείας τῶν Ἀρχαιοτήτων.

2. Αἰών, Ζ', ἀριθ. 573, 1 Νοεμβρίου 1844. Βλ. καὶ Αἰών, Ζ', ἀριθ. 569, 18 Ὀκτωβρίου 1844, ὅπου ἀναγράφεται ὅτι αἱ περὶ τῶν ἀρχαιολογικῶν συλλογῶν πληροφoρίαι ἐδόθησαν ὑπὸ τοῦ Κ. Πιττάκη.

3. ΑΕ 1852, σ. 678 - 679, ἀριθ. 1125 (IG I² 328).

ραμεικόν, πολλοὶ Ἀθηναῖοι ἔσπευσαν νὰ ἀγοράσουν ἐκεῖ οἰκόπεδα, πλησίον τῆς θέσεως τῶν ἀνακτόρων. Ὁ Γ. Καντακουζηνὸς ἔκτισε μετὰ τῶν πρώτων εἰς τὴν περιοχὴν αὐτὴν μεγάλοπρεπον διώροφον οἰκίαν μετὰ πολλῶν προσκτισμάτων, ἅποψιν τῆς ὁποίας μᾶς διέσωσεν ὁ ζωγράφος F. Stademann εἰς τὸ γνωστὸν «Panorama von Athen»¹.

Συνεχίζων τὸ ἱστορικὸν τῆς εὐρέσεως τῆς ὑπ' ἀριθ. 1125 ἐπιγραφῆς, ἔγραφε περαιτέρω ὁ Κ. Πιττάκης καὶ τὰ ἐξῆς: «Ὁ μνησθεὶς Κ. Γ. Καντακουζηνὸς μετεκόμισεν αὐτὴν (δηλαδὴ τὴν ἐπιγραφὴν) μετὰ ἑκατὸν ἐξήκοντα ἄλλων λειψάνων τῆς ἀρχαιοτήτος, τὰ ὁποῖα εὐρέθησαν εἰς τὴν παρὰ τὸ Μητρῶον (Ὑπαπαντὴ), εἰς τὴν ἐτέραν οἰκίαν τὴν ἐν τῷ ἔξω Κεραμειῷ, ὅταν δὲ κατὰ προτροπὴν μου ἔδωκε ταῦτα εἰς τὸ Μουσεῖον ἡ ἐπιγραφὴ αὕτη δὲν ὑπῆρχεν· ἴσως ἐνετειχίσθη ἐν τῇ οἰκίᾳ ταύτῃ»². Καὶ ὁ Κ. Πιττάκης, ὁ ὁποῖος εἶχε πλήρη συναίσθησιν τῆς σημασίας τῶν διδομένων ὑπ' αὐτοῦ τοπογραφικῶν καὶ γενικώτερον ἀρχαιολογικῶν πληροφοριῶν «διὰ τοὺς μέλλοντας», ὡς ἔγραφε, «νὰ συγγράψωσι τοπογραφίας τῶν Ἀθηνῶν»³, μᾶς ἔδωκεν εἰς τὴν ὑποσημείωσιν καὶ μίαν ἄλλην ἐνδιαφέρουσαν πληροφορίαν: «Ὡς ἐκ περισσοῦ λέγομεν ἐνταῦθα, ὅτι ἡ ἐκ τῆς πρώτης οἰκίας τῆς παρὰ τὸ Μητρῶον μετακομισθεῖσα ἀρχαιολογικὴ ὕλη ἦτο πλείστη, ἐκτὸς τῶν 160 τμημάτων κιονοκράνων, ἐπιγραφῶν, ἀγαλμάτων, καὶ ἄλλων ἔργων τῆς γλυπτικῆς καὶ ἀρχιτεκτονικῆς, ἐμέτρησα ὅτι μετεκομίσθησαν καὶ 225 πλίνθοι πῳρινοί, εἶχε δ' ἐκάστη μῆκος περίπου τεσσάρων Ἀγγλικῶν ποδῶν, καὶ πᾶχος δύο ἡμισυ»⁴. «Ὅτε μάλιστα ὀλίγον ἀργότερον ἐδημοσίευσεν ὁ Κ. Πιττάκης καὶ τὴν ὑπ' ἀριθ. 1138 ἐπιγραφὴν, ἔγραφε ὅτι καὶ αὕτη εὐρέθη «εἰς τὴν αὐτὴν Ἐκκλησίαν τῆς ἀγίας Κυρᾶς, ἐνθα εὐρέθη καὶ ἡ ὑπ' ἀριθ. 1125 ἐν τῷ παρόντι φυλλαδίῳ προεκδοθεῖσα ἐπιγραφὴ», καθορίζων οὕτω ἔτι σαφέστερον τὴν θέσιν τῆς εὐρέσεως τῶν ἐκθεμάτων τῆς ἀρχαιολογικῆς συλλογῆς τοῦ Γ. Καντακουζηνοῦ⁵. Τὴν οὕτω δημιουργηθεῖσαν ἀρχαιολογικὴν συλλογὴν ὁ Καντακουζηνὸς ἐδώρησεν εἰς τὸν Κ. Πιττάκην, ὁ ὁποῖος ἔγραφε καὶ πάλιν εἰς τὴν Ἀρχαιολογικὴν Ἐφημερίδα ὅτι «πρὸς ἔπαινον δὲ τῆς καλοκάγαθίας καὶ προσφορᾶς αὐτοῦ (δηλαδὴ τοῦ Καντακουζηνοῦ) θέλω δημοσιεύσῃ τὴν πρὸς ἐμὲ Γαλλιστὶ ἐπιστολὴν αὐτοῦ, δι' ἧς μοι ἐπρόσφερεν ἀτομικῶς ταῦτα, ἃ κατέθεσα ἐν τῇ Ἀρχαιολογικῇ Συλλογῇ, τῇ ἐν τῷ Θησείῳ»⁶.

Ἄλλ' ἂς ἐπανέλθωμεν εἰς τὴν θέσιν ὅπου ἀνευρέθησαν τὰ ἐκθέματα τῆς συλλογῆς

1. F. STADEMANN, Panorama von Athen, München 1841, VIII, ἀριθ. 13. Βλ. καὶ κατωτέρω σ. 112, σημ. 2.

2. ΑΕ 1852, σ. 679. Ἡ ἐπιγραφὴ αὕτη (IG I² 328) ἐθεωρεῖτο ὡς ἀπολεσθεῖσα μέχρι καὶ τοῦ 1873, ὅτε ἐκυκλοφόρησεν ἡ πρώτη ἐκδοσις τῶν IG· βλ. IG I 274· Ὀλίγον ἀργότερον ἀπεκαλύφθη ὑπὸ τοῦ Koehler· βλ. IG I, Suppl. σ. 35.

3. ΑΕ 1854, σ. 1102, σημ. 1.

4. ΑΕ 1852, σ. 679, σημ. 1.

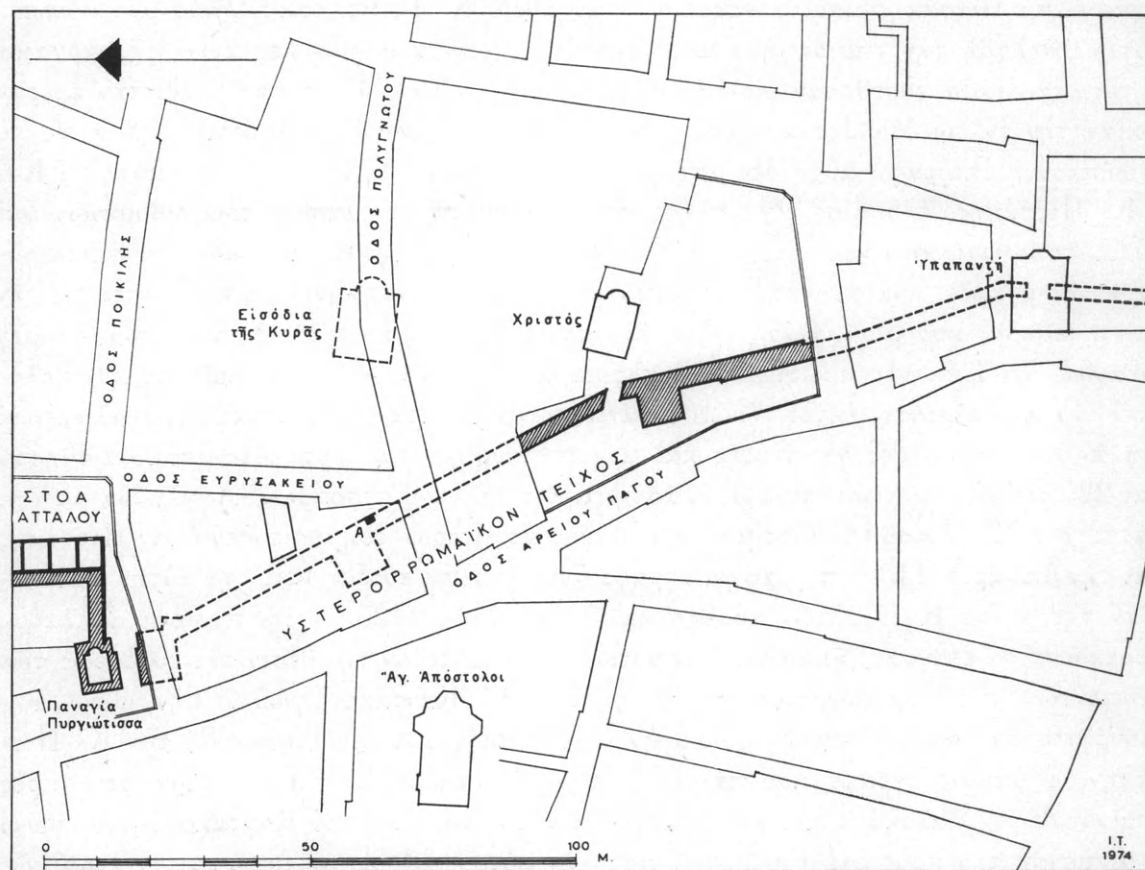
5. ΑΕ 1852, σ. 684, ἀριθ. 1138 (IG I² 928). «Ὅτι τὰ ἐκθέματα τῆς συλλογῆς τοῦ Καντακουζηνοῦ εὐρέθησαν εἰς τὴν ἐκκλησίαν τῆς Κυρᾶς, τὸ ἐσημείωσεν ὁ Κ. Πιττάκης καὶ ἀργότερον κατὰ τὴν δημοσίευσιν τῆς ὑπ' ἀριθ. 2686

ἐπιγραφῆς· βλ. ΑΕ 1856, σ. 1337.

6. ΑΕ 1856, σ. 1337. Βλ. καὶ ἀνωτέρω σ. 106, σημ. 2. Ἀξίζει νὰ σημειωθῇ ὅτι τὴν 27 Ὀκτωβρίου/8 Νοεμβρίου 1834 ὁ Ἱ. Ρίζος Νερουλός, Γραμματεὺς τότε τῆς ἐπὶ τῶν Ἐκκλησιαστικῶν καὶ τῆς Δημοσίας Ἐκπαιδεύσεως Γραμματείας, εἶχε γνωστοποιήσει μὲ ἔγγραφόν του εἰς τὸν βασιλέα Ὁθωνα τὴν ἀνέυρεσιν ὑπὸ τοῦ Καντακουζηνοῦ ἄνω τῶν ἐβδομήκοντα ἀρχαίων, κατὰ τὴν κατεδάφισιν τῆς οἰκίας του. Ἐγράψεν ὅμως τότε ὁ Ἱ. Ρίζος ὅτι παρὰ τὰς παρακλήσεις τοῦ Ἐφόρου δὲν εἶχε δεχθῇ ὁ Καντακουζηνὸς νὰ παραδώσῃ τὰ ἀρχαῖα εἰς τὸ κράτος. (Γενικὰ Ἀρχεῖα τοῦ Κράτους, Ὁθωνικὴ περίοδος, Ἀταξινόμητα.)

τοῦ Καντακουζηνοῦ, διότι αὕτη ἔχει ἰδιαίτεραν σημασίαν διὰ τὴν ἱστορίαν τοῦ κιονοκράνου. Ἡ ἐκκλησία τῆς Κυρᾶς, γνωστὴ καὶ μετὰ τὴν ὀνομασίαν Εἰσόδια τῆς Κυρᾶς, ἔκειτο πρὸς Ἀ. καὶ πολὺ πλησίον τῆς ΝΑ. γωνίας τῆς Ἀρχαίας Ἀγορᾶς, εἰς τὸ μέσον περίπου τῆς σημερινῆς ὁδοῦ Πολυγνώτου (εἰκ. 1)¹, ὡς ἐντοπίζεται ἡ θέσις της ἐκ τῶν σωζομένων παλαιῶν σχεδίων τῆς πόλεως τῶν Ἀθηνῶν². Εἰς τὴν περιοχὴν αὐτὴν καὶ συγκεκριμένως κατὰ μῆκος τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς τῆς Ἀρχαίας Ἀγορᾶς, ὡς

Εἰκ. 1. Τοπογραφικὸν σχέδιον τῆς ΝΑ. γωνίας τῆς Ἀρχαίας Ἀγορᾶς τῶν Ἀθηνῶν πρὸ τῆς κατεδαφίσεως τῶν ἐκκλησιῶν καὶ τῶν οἰκιῶν τῆς περιοχῆς. Διὰ διαγραμμίσεως σημειοῦνται τὰ γνωστὰ πρὸ τῶν ἀνασκαφῶν τοῦ 1931 τμήματα τοῦ Ὑστερορρωμαϊκοῦ τείχους.

καὶ ὀλίγον νοτιώτερον αὐτῆς, ἀπεκαλύφθησαν κατὰ καιροῦς, πρὸ τῶν μεγάλων ἀμερικανικῶν ἀνασκαφῶν, πολλὰ καὶ ἀξιόλογα ἀρχαῖα μάρμαρα. Ἀξίζει νὰ σημειώσωμεν ὅτι ἡ ἀνέυρεσις εἰς τὸ τμήμα αὐτὸ τῆς πόλεως ἤδη ἀπὸ τῆς ἐποχῆς τῶν πρώτων ἀνασκαφῶν τοῦ 19ου αἰ. πολυαρίθμων ἐπιγραφῶν μετὰ τὴν ἐνδειξιν «στῆσαι ἔμπροσθεν τοῦ Βουλευτηρίου» ἢ «ἐν τῷ Μητρώῳ» ἔκαμε τὸν Πιττάκην νὰ ἀναζητήσῃ εἰς τὸν χώρον

1. Τὸ σχέδιον τῆς εἰκ. 1 συνετάχθη ὑπὸ τοῦ ἀρχιτέκτονος-ἀρχαιολόγου κ. Ἰ. Τραυλοῦ, τὸν ὁποῖον καὶ εὐχαριστῶ θερμότατα.

2. AUG. MOMMSEN, Athenae Christianae, Lipsiae

1868, σ. 89 - 90, ἀριθ. 106. Α. ΕΥΓΕΝΟΠΟΥΛΟΣ, Εὐρετήριον τῶν Μεσαιωνικῶν Μνημείων τῆς Ἑλλάδος, Β', Ἀθῆναι 1929, σ. 112. Κ. ΜΙΗΡΗΣ, Αἱ ἐκκλησίαι τῶν Παλαιῶν Ἀθηνῶν, Ἀθῆναι 1940, σ. 42 καὶ 52, ἀριθ. 115.

αὐτόν, βάσει τῆς περιγραφῆς τοῦ Παυσανίου, τρία σημαντικὰ οἰκοδομήματα τῆς Ἀρχαίας Ἀγορᾶς: τὸ Βουλευτήριον εἰς τὴν θέσιν τῆς κατεδαφισθείσης τὸ 1851 ἐκκλησίας τοῦ Χριστοῦ, τὸ Μητρώον ὀλίγον ὑψηλότερον, παρὰ τὴν θέσιν τῆς κατεδαφισθείσης τὸ 1938 ἐκκλησίας τῆς Ὑπαπαντῆς, καὶ τὴν Θόλον εἰς τὴν ἐκεῖ πλησίον περιοχὴν¹.

Μόνον ὅμως διὰ τῶν νεωτέρων ἐκτεταμένων καὶ συστηματικῶν ἀνασκαφῶν τῆς Ἀρχαίας Ἀγορᾶς κατωρθώθη ἡ πλήρης ἀποκάλυψις καὶ ταύτισις τῶν σωζομένων ἐρείπιων καθὼς καὶ ἡ ἐρμηνεία τῆς προελεύσεως τῶν πλουσιωτάτων ἐκ τῆς περιοχῆς αὐτῆς εὐρημάτων. Οὕτω ἀπεδείχθη πλέον ὀριστικῶς, ὅτι ὅλον αὐτὸ τὸ ἀρχαῖον ὕλικόν εἶχε χρησιμοποιηθῇ διὰ τὴν κατασκευὴν τοῦ Ὑστερορρωμαϊκοῦ τείχους, τοῦ ἀνεγερθέντος πρὸς Β. τῆς Ἀκροπόλεως κατὰ τὰ τέλη τοῦ 3ου μ.Χ. αἰ., μετὰ τὴν καταστρεπτικὴν ἐπιδρομὴν τῶν Ἑρούλων τοῦ 267 μ.Χ. Τὸ τεῖχος ἀρχόμενον ἐκ τῆς ΒΔ. γωνίας τῆς Ἀκροπόλεως ἠκολούθει τὴν ἀνατολικὴν πλευρὰν τῆς Ἀρχαίας Ἀγορᾶς, ἔστρεφεν ἐν συνεχείᾳ πρὸς Ἀ. καὶ εἰς ἀπόστασιν 205 περίπου μέτρων ἀπὸ τῆς ΝΑ. γωνίας τῆς Βιβλιοθήκης τοῦ Ἀδριανοῦ ἔστρεφε καὶ πάλιν πρὸς Ν. διὰ τὴν καταλήξῃ τέλος εἰς τὴν ΒΑ. γωνίαν τῆς Ἀκροπόλεως². Ἡ δυτικὴ πλευρὰ αὐτοῦ τοῦ περιβόλου ἀπεκαλύφθη ὁλόκληρος κατὰ τὴν διάρκειαν τῶν ἀμερικανικῶν ἀνασκαφῶν τῆς Ἀρχαίας Ἀγορᾶς, πολυάριθμα δὲ ἀρχιτεκτονικὰ μέλη, γλυπτὰ καὶ ἐπιγραφαί, προερχόμενα τὰ περισσότερα ἐκ τῆς Ἀγορᾶς, εὐρέθησαν ἐκτισμένα εἰς τὸ τεῖχος ὡς ἀπλοῦν οἰκοδομικὸν ὕλικόν. Πλὴν ὅμως τῶν ἐκ τῆς Ἀγορᾶς εὐρημάτων ἀπεκαλύφθησαν καὶ διάφορα ἄλλα ἀρχιτεκτονικὰ μέλη, τὰ ὅποια, ὡς ὀρθῶς παρατήρησαν οἱ ἀνασκαφεῖς, δὲν προήρχοντο ἐξ οἰκοδομημάτων τῆς Ἀρχαίας Ἀγορᾶς.

Μεταξὺ αὐτῶν εὐρέθησαν καὶ ἀρχιτεκτονικὰ μέλη, τὰ ὅποια ἀνεγνωρίσθησαν ὑπὸ τοῦ καθηγητοῦ Η. Α. Thompson ὡς προερχόμενα ἐκ τοῦ ναοῦ τῆς Σουνιάδος Ἀθηνᾶς. Τὸν Μάιον τοῦ 1950 ἀπεκαλύφθη ἐντειχισμένον εἰς τὴν ἀνατολικὴν ὄψιν τοῦ τείχους καὶ παρὰ τὸ νότιον ἄκρον τῆς Βιβλιοθήκης τοῦ Πανταίνου ἐν ἰωνικὸν κιονόκρανον ἐκ τοῦ ναοῦ τῆς Σουνιάδος Ἀθηνᾶς διασφῶζον σαφῇ ἔχνη τῆς γραπτῆς διακοσμήσεώς του, τὸ ὅποιον ἐκτίθεται σήμερον εἰς τὸν δεύτερον ὄροφον τῆς Στοᾶς τοῦ Ἀττάλου (ἀριθ. εὐρετηρίου Ἀγορᾶς Α. 1595)³. Παλαιότερον εἶχον ἀνευρεθῇ καὶ πολλοὶ κορμοὶ ἀρραβδῶτων κιόνων ἐκ τοῦ ναοῦ τῆς Σουνιάδος Ἀθηνᾶς, οἱ ὅποιοι εἶχον χρησιμοποιηθῇ ὡς γέμισμα εἰς τὸ τεῖχος, ἐνῶ τέλος, κατὰ καιροῦς, ἀπεκαλύφθησαν ἐντειχισμένα εἰς τὸ τεῖχος ἢ καὶ διάσπαρτα εἰς τὸν χῶρον τῆς Ἀγορᾶς καὶ ἄλλα μικρότερα τεμάχια κιονοκράνων ὡς καὶ ἄλλων ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν τοῦ ναοῦ⁴.

1. K. S. PITTAKYS, *L'Ancienne Athènes, Athènes* 1835, σ. 31 - 41. Βλ. καὶ ΑΕ 1853, σ. 880, σημ. 1. Ἀλλὰ καὶ ἀργότερον, ὅτε ἀνεσκάφη ἡ περιοχὴ τοῦ Βουλευτηρίου καὶ ἀπεδείχθη ὅτι τὰ ὑπάρχοντα ἀρχαῖα ἐρείπια ἀνῆκον εἰς μεταγενέστερον ὀχυρωματικὸν τεῖχος, ὁ Κ. Πιττάκης συνέχισε νὰ πιστεύῃ ὅτι ἐκεῖ πλησίον θὰ ἔπρεπε νὰ ἀναζητηθοῦν τὰ λείψανα τοῦ Μητρώου, τοῦ Βουλευτηρίου καὶ τῆς Θόλου· βλ. Κ. ΠΙΤΤΑΚΗ, Δ. ΧΑΡΑΜΗ καὶ Π. ΕΥΣΤΡΑΤΙΑΔΟΥ, Ἐπιγραφαὶ ἀνέκδοτοι ἀποκαλυφθεῖσαι καὶ ἐκδοθεῖσαι ὑπὸ τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ

Συλλόγου, Φυλλάδιον Δεύτερον, Ἀθῆναι 1852, σ. ζ' - η'.

2. Ι. ΤΡΑΤΑΟΣ, *Πολεοδομικὴ ἐξέλιξις τῶν Ἀθηνῶν*, Ἀθῆναι 1960, σ. 126 - 129. Τοῦ ἰδίου, *Bildlexikon zur Topographie des antiken Athen*, Tübingen 1971, σ. 161 καὶ 163.

3. *The Athenian Agora. A Guide to the Excavation and Museum*, Athens 1962, σ. 197.

4. Η. Α. THOMPSON καὶ R. E. WYCHERLEY, *The Agora of Athens, The Athenian Agora XIV*, Princeton 1972, σ. 166.

Τὸ γεγονός μάλιστα ὅτι ἀνευρέθησαν ἐντὸς τοῦ τείχους καὶ εἰς ἄλλα σημεῖα τοῦ χώρου τῆς Ἀγορᾶς ἀρχιτεκτονικά μέλη, ὅχι μόνον ἐκ τοῦ ναοῦ τῆς Σουνιάδος Ἀθηνᾶς ἀλλὰ καὶ ἐξ ἄλλων περιφήμων ναῶν τῆς Ἀττικῆς, ὡς ἐκ τοῦ ναοῦ τῆς Δήμητρος τοῦ Θορικοῦ καὶ τοῦ Ἄρεως τῶν Ἀχαρνῶν, ὠδήγησε τὸν καθηγητὴν Thompson εἰς τὸ συμπέρασμα ὅτι οἱ ναοὶ αὐτοί, τοὺς ὁποίους χαρακτηριστικῶς ὠνόμασε «περιοδεύοντας ναοὺς», θὰ πρέπει νὰ μετεφέρθησαν κατὰ τοὺς πρώιμους ρωμαϊκοὺς χρόνους εἰς τὰς Ἀθήνας καὶ νὰ ἐπανεκτίσθησαν εἰς τὸν χώρον τῆς Ἀρχαίας Ἀγορᾶς¹. Πράγματι, ὡς ἀπέδειξαν αἱ ἀνασκαφαί, ὁ ναὸς τοῦ Ἄρεως, τὸν ὁποῖον ἀναφέρει καὶ ὁ Παυσανίας εἰς τὴν ἀνὰ τὴν Ἀγορὰν περιήγησίν του κατὰ τὸ β' ἡμισυ τοῦ 2ου μ.Χ. αἰ., ἐπανιδρύθη ἀκέραιος εἰς τὸν ἔμπροσθεν τοῦ Ὠδείου τοῦ Ἀγρίππα χώρον², ἐνῶ ἀρχιτεκτονικά μέλη ἐκ μὲν τοῦ ναοῦ τῆς Δήμητρος τοῦ Θορικοῦ ἐχρησιμοποιήθησαν εἰς τὸν ΝΑ. ναόν³, ἐκ δὲ τοῦ ναοῦ τῆς Σουνιάδος Ἀθηνᾶς εἰς τὸν ΝΔ. ναὸν ἢ εἰς ἓνα ἐκ τῶν δύο ναῶν τοῦ νοτίου τετραγώνου⁴, θεμέλια τῶν ὁποίων ἀπεκαλύφθησαν κατὰ τὴν διάρκειαν τῶν ἀμερικανικῶν ἀνασκαφῶν τῆς Ἀρχαίας Ἀγορᾶς.

Ἐκ τῶν ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν τοῦ ναοῦ τῆς Σουνιάδος Ἀθηνᾶς τῶν ἀνευρεθέντων εἰς τὴν Ἀρχαίαν Ἀγορὰν τῶν Ἀθηνῶν, ἰδιαιτέραν σημασίαν ἔχει διὰ τὴν μελέτην μας ἡ θέσις τῆς ἀνευρέσεως τοῦ κιονοκράνου Α. 1595, τὸ ὁποῖον, ὡς εἶδομεν, ἀπεκαλύφθη εἰς τὸ νότιον ἄκρον τῆς Βιβλιοθήκης τοῦ Πανταίνου, εἰς τὴν ἀνατολικὴν ὄψιν τοῦ Ὑστερορρωμαϊκοῦ τείχους, εἰς ἀπόστασιν δηλαδὴ 25-30 μ. περίπου ἀπὸ τὴν ἐκκλησίαν τῆς Κυρᾶς. Ἡ ἐκκλησία τῆς Κυρᾶς, ὡς καὶ αἱ ἐκκλησίαι αἱ ἀνεγερθεῖσαι ἐπὶ τῶν ἐρειπίων τοῦ Ὑστερορρωμαϊκοῦ τείχους, δηλαδὴ ἡ Ὑπαπαντή, ὁ Χριστός, ὁ Ἀγ. Σπυρίδων καὶ ἡ Παναγία ἡ Πυργιώτισσα, θὰ πρέπει νὰ ἐκτίσθη μετὰ τὴν περὶ τὰ τέλη πιθανῶς τοῦ 15ου αἰ. ἐγκατάλειψιν τοῦ τείχους⁵ καὶ κατὰ τὴν οἰκοδομήν της εἶναι πιθανὸν νὰ ἐχρησιμοποιήθησαν ἀρχιτεκτονικά μέλη ἐκ τοῦ ἀχρηστευθέντος Ὑστερορρωμαϊκοῦ τείχους. Ἀξίζει νὰ σημειωθῇ ὅτι εἰς τὸ τμήμα τοῦ τείχους, τὸ ὁποῖον ἀνηγέρθη ἐπὶ τῶν θεμελιῶν τῆς Βιβλιοθήκης τοῦ Πανταίνου, ὡς καὶ εἰς τὸν πρὸ αὐτοῦ πύργον, ἀνευρέθησαν τὰ περισσότερα καὶ ὠραιότερα ἀρχιτεκτονικά μέλη καὶ γλυπτὰ⁶. Εἶναι πολὺ πιθανὸν ἐπομένως καὶ τὸ ἐκ τῆς συλλογῆς τοῦ Καντακουζηνοῦ κιονόκρανον νὰ ᾔτο ἀρχικῶς ἐντειχισμένον εἰς τὸ τμήμα αὐτὸ τοῦ τείχους, πολὺ πλησίον τῆς θέσεως ὅπου εὑρέθη καὶ τὸ ἕτερον ἐκ τοῦ ναοῦ τῆς Σουνιάδος Ἀθηνᾶς κιονόκρανον, τὸ ὑπ' ἀριθ. εὑρετηρίου Ἀγορᾶς Α. 1595.

Οὕτω ἡ ἀνέυρεσις τοῦ εἰς τὴν συλλογὴν τοῦ Καντακουζηνοῦ ἀνήκοντος κιονοκράνου εἰς τὴν περιοχὴν αὐτὴν τῆς Ἀρχαίας Ἀγορᾶς, ὅπου ἀνευρέθησαν καὶ πολλὰ ἄλλα

1. AJA 66, 1962, σ. 200. Ἀνακοίνωσις τοῦ H. A. Thompson κατὰ τὴν 63ην συνεδρίαν τοῦ Ἀμερικανικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Ἰνστιτούτου εἰς τὴν Ν. Ὑόρκην, τὸν Δεκέμβριον τοῦ 1961. Βλ. καὶ H. A. THOMPSON - R. E. WYCHERLEY, ἑ.ἀ. σ. 160 - 168.

2. Αὐτόθι σ. 162 - 165.

3. Αὐτόθι σ. 166 - 167.

4. Αὐτόθι σ. 165 - 166.

5. Διὰ τὸν χρόνον τῆς ἐγκαταλείψεως τοῦ Ὑστερορρωμαϊκοῦ τείχους ὡς καὶ διὰ τὴν χρονολόγησιν τῶν ἐκκλησιῶν, βλ. J. TRAVLOS καὶ A. FRANTZ, The Church of St. Dionysios the Areopagite and the Palace of the Archbishop of Athens in the 16th Century, Hesperia 34, 1965, σ. 176.

6. H. A. THOMPSON, Hesperia 29, 1960, σ. 350 - 359.

ἀρχιτεκτονικὰ μέλη ἐκ τοῦ ναοῦ τῆς Σουινιάδος Ἀθηνᾶς, ἐνισχύει ἔτι περαιτέρω τὴν ταύτισιν αὐτοῦ μὲ τὸ ἐκ τοῦ ναοῦ τῆς Σουινιάδος Ἀθηνᾶς κιονόκρανον τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου, ἀριθ. 4478. Τὸ ἐκ τῆς συλλογῆς τοῦ Καντακουζηνοῦ κιονόκρανον, τὸ ὁποῖον ἐφυλάσσετο εἰς τὸ Θησεῖον, θὰ πρέπει νὰ μετεφέρθῃ εἰς τὸ Ἐθνικὸν Ἀρχαιολογικὸν Μουσεῖον μετὰ τὸν ἐτὼν 1874 - 1889, διάστημα ἐντὸς τοῦ ὁποῖου μετεφέρθησαν τὰ περισσότερα ἐκθέματα τῆς ἀρχαιολογικῆς συλλογῆς τοῦ Θησείου εἰς τὸ ἤδη ἀποπερατωθὲν Ἐθνικὸν Μουσεῖον¹. Πολὺ ἐνδιαφέρον θὰ παρουσίαζεν ἡ ἀναγνώρισις καὶ ἡ ταύτισις καὶ τῶν ὑπολοίπων ἐκθεμάτων τῆς συλλογῆς τοῦ Καντακουζηνοῦ, τὰ ὁποῖα, ὡς φυλασσόμενα εἰς τὸ Θησεῖον, θὰ πρέπει τελικῶς νὰ μετεφέρθησαν εἰς τὸ Ἐθνικὸν Ἀρχαιολογικὸν Μουσεῖον.

Τὸ ἱστορικὸν ὅμως τῆς ἀρχαιολογικῆς συλλογῆς τοῦ Καντακουζηνοῦ παρουσιάζει ἰδιαίτερον ἐνδιαφέρον διὰ τὴν ἀρχαιολογικὴν ἔρευναν καὶ δι' ἓνα ἀκόμη λόγον: ὁ Κ. Πιττάκης σαφῶς ἀναφέρει ὅτι ὁ Γεώργιος Καντακουζηνὸς ἐχρησιμοποίησε τὴν ἐκ τῆς κατεδαφίσεως τῆς ἐκκλησίας τῆς Κυρᾶς καὶ τῆς οἰκίας τοῦ Σουρπιοῦ οἰκοδομικὴν ὕλην εἰς τὴν ἀνέγερσιν τῆς νέας οἰκίας του εἰς τὸν Κεραμεικὸν καὶ σημειώνει μάλιστα ὅτι πολλοὶ ἀρχαῖοι λίθοι ἐχρησιμοποιήθησαν εἰς τὴν νέαν οἰκοδομήν². Ἡ περίπτωσις τοῦ Καντακουζηνοῦ δὲν ἦτο βεβαίως μοναδική. Οἰκοδομικὴ ὕλη προερχομένη ἐκ τῆς κατεδαφίσεως τῶν ἀθηναϊκῶν ἐκκλησιῶν, πολλὰ τῶν ὁποίων εἶχον κτισθῇ δι' ἀρχαίων μαρμάρων, εἶναι γνωστὸν ὅτι ἐχρησιμοποιήθη καὶ διὰ τὴν κατασκευὴν τῆς Μητροπόλεως³, ἐνῶ ἡ ὕλη τῆς Ἀγ. Ἀγαθοκλείας, ὅπου κατὰ πληροφориᾶς τοῦ Κ. Πιττάκη ὑπῆρχον πολλὰ ἀρχαιότητες, ἡγοράσθη ὑπὸ τοῦ Βλαχούτση καὶ ἐχρησιμοποιήθη εἰς τὴν οἰκοδομήν τῆς οἰκίας τοῦ Κ. Βράνη⁴. Ἀλλὰ καὶ πολλὰ ἄλλα περιπτώσεις χρησιμοποίησεως ἀρχαίων λίθων εἰς τὴν κατασκευὴν νεωτέρων οἰκοδομῶν εἶναι γνωστὰ ὅχι μόνον ἀπὸ τὰς Ἀθήνας ἀλλὰ καὶ ἀπὸ ἄλλας πόλεις τῆς χώρας. Εἰδικώτερον περὶ τῶν Ἀθηνῶν ἔγραφε χαρακτηριστικῶς ὁ Κ. Πιττάκης ὅτι μετὰ τὴν Ἑλληνικὴν Ἐπανάστασιν «... ὅταν οἱ ἰδιοκτῆται ἐπανακάμψαντες εἰς τὰ ἐρείπια αὐτῶν ὥρμησαν εἰς τὴν ἐπισκευὴν τούτων, ὅπως ἐκεῖ περιθάλψωσι τὰς οἰκογενείας αὐτῶν, τότε ἀπαιτεῖτο Ἡράκλειος δύναμις, ἡ πλοῦτος τοῦ Ἀττικοῦ Ἡρώδου ἵνα ἀναστείλῃ τὴν ὁρμήν. Λυποῦμαι ὅτι δὲν ἡδυνήθη νὰ διατηρήσω, ἵνα δεικνύω εἰς ἅπαντας ὅλα τὰ τότε φαινόμενα, ὅσα ἐδημοσίευσα, ἀλλ' ἦν τοῦτο ὑπεράνω τῆς δυνάμεώς μου»⁵.

1. Ἡ οἰκοδομὴ τοῦ Ἐθνικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου ἐτελείωσε τὸ 1889. Ἡ μεταφορὰ ὅμως ἀρχαίων ἐκ τῶν συλλογῶν τῆς πρωτεύουσος εἶχεν ἀρχίσει πρὸ πολλοῦ ἤδη χρόνου. Κατ' ἀρχὰς ἐτοποθετήθησαν ἀρχαῖα εἰς τὴν αὐλὴν τοῦ Μουσείου, ἀπὸ δὲ τοῦ 1874, ὅτε ἀπεπερατώθη ἡ δυτικὴ πτέρυξ τοῦ κτηρίου, μετεφέρθησαν πολλὰ ἀρχαῖα καὶ εἰς τὰς αἰθούσας τοῦ νέου μουσείου. Τὸ 1881 ὁ Α. MILCHHÜFER, *Die Museen Athens*, Athen 1881, σ. 40, ἀναφέρει εἰς τὸ Θησεῖον ὀλίγα ἀρχαῖα μάρμαρα καὶ κυρίως ἐκμαγεῖα. Τὸ Θησεῖον ἐξηκολούθησεν ἐν τούτοις νὰ χρησιμοποιῇται διὰ τὴν φύλαξιν νέων εὐρημάτων μέχρι καὶ τοῦ 1935, ὅτε μετεφέρθησαν τελικῶς ὅλα τὰ

ἐκθέματά του εἰς τὸ Ἐθνικὸν Μουσεῖον.

2. ΑΕ 1852, σ. 678 - 679, ἀριθ. 1125 καὶ ΑΕ 1856, σ. 1336 - 1337, ἀριθ. 2686.

3. Εἰς πολλὰς περιπτώσεις ἀναφέρει ὁ Κ. Πιττάκης ὅτι ἐχρησιμοποιήθη ὕλικὸν ἐκ τῶν παλαιῶν ἀθηναϊκῶν ἐκκλησιῶν εἰς τὴν οἰκοδομὴν τῆς Μητροπόλεως· βλ. ΑΕ 1853, σ. 999, ἀριθ. 1772, σ. 1007, ἀριθ. 1813, σ. 1022, ἀριθ. 1881· ΑΕ 1854, σ. 1165 - 1166, ἀριθ. 2247, σ. 1168, ἀριθ. 2256 - 2258 καὶ ΑΕ 1856, σ. 1355, ἀριθ. 2696.

4. ΑΕ 1856, σ. 1336, ἀριθ. 2686.

5. Αὐτόθι, σ. 1335, σημ. 1.

Πράγματι αἱ νεώτεροι ἀνασκαφαὶ ἐδικαίωσαν τὸν Πιττάκη, διότι πολλάκις ἀπεκαλύφθησαν ἐντειχισμέναι εἰς νεώτερα κτίσματα ἐπιγραφαί, αἱ ὁποῖαι μέχρι τῆς ἐποχῆς τῆς ἀνευρέσεώς των μᾶς ἦσαν γνωσταὶ μόνον ἀπὸ τὰς δημοσιεύσεις του¹. Διὰ τὸν λόγον αὐτὸν ἡ ἀρχαιολογικὴ ἔρευνα δὲν θὰ πρέπει νὰ περιορίζεται εἰς τὴν ἀποκάλυψιν καὶ τὴν μελέτην τῶν ἀρχαίων ἐρειπίων, ἀλλὰ θὰ πρέπει νὰ παρακολουθῇ μὲ ἰδιαιτέραν προσοχὴν καὶ τὴν κατεδάφισιν τῶν οἰκιῶν καὶ τῶν ἄλλων οἰκοδομημάτων τῶν ἀρχῶν τοῦ 19ου αἰ. Ἡ μεγάλη οἰκία τοῦ Καντακουζηνοῦ, ἡ ὁποία ἐστέγασεν ἀπὸ τοῦ 1854 καὶ ἐπὶ σειρὰν ἐτῶν τὸ γνωστὸν Μεταξουργεῖον τοῦ Δουρούτη², σφύζεται μέχρι σήμερον παραμορφωμένη ἀπὸ τὰς νεωτέρας ἐπισκευὰς εἰς τὴν ὁδὸν Μ. Ἀλεξάνδρου ἀριθ. 37. Ἡ κατεδάφισις τῆς δὲν θὰ ἀργήσῃ πιθανῶς νὰ ἀποφασισθῇ καὶ τότε ἴσως ἀποδειχθοῦν χρήσιμοι αἱ πληροφορίες τοῦ Κ. Πιττάκη διὰ μίαν ἀκόμη φορὰν.

ΑΓΓΕΛΙΚΗ ΚΟΚΚΟΥ

1. Πολλὰ ἐπιγραφαὶ δημοσιευθεῖσαι ὑπὸ τοῦ Κ. Πιττάκη εὐρέθησαν κυρίως τὸ 1932 κατὰ τὴν κατεδάφισιν τῶν οἰκιῶν, αἱ ὁποῖαι ἐκάλυπτον τὸν χώρον τῆς Ἀθηναϊκῆς Ἀγορᾶς. Χαρακτηριστικῶς ἀναφέρομεν ἐπίσης τὴν ἀνευρεθεῖσαν τὸ 1971, κατὰ τὴν κατεδάφισιν τῆς ἐπὶ τῆς ὁδοῦ Ποικίλης, ἀριθ. 3, οἰκίας, ἐπιγραφὴν τοῦ Ἀριστοκράτους (IG I² 772), τὴν ὁποῖαν εἶχε δημοσιεύσει ὁ ΠΙΤΤΑΚΗΣ εἰς τὸ βιβλίον του, *L'Ancienne Athènes, Athènes 1835*, σ. 122 καὶ ἐν ΑΕ 1852, σ. 675 - 676, ἀριθ. 1123· βλ. TH. LESLIE SHEAR, JR., *Hesperia* 42, 1973, σ. 173 - 175.

2. Ἡ οἰκία τοῦ Καντακουζηνοῦ ἔμεινεν ἡμιτελής, ὅτε ἀπεφασίσθη ἡ οἰκοδομὴ τῶν Ἀνακτόρων εἰς τὴν ἀνατολι-

κὴν πλευρὰν τῆς πλατείας Συντάγματος. Τὸ 1852 ἡγοράσθη ὑπὸ ἀγγλικῆς ἐταιρείας διὰ νὰ μετατραπῇ εἰς μεταξουργεῖον· βλ. ἐφημερίδα Ἀθηνᾶ, ΚΑ', ἀριθ. 1933, 5 Δεκεμβρίου 1852. Μετὰ τὴν διάλυσιν τῆς ἀγγλικῆς ἐταιρείας τὸ κτήριο ἡγοράσθη ὑπὸ τοῦ Ἀθαν. Δουρούτη· βλ. Σηρικὴ Ἑταιρία τῆς Ἑλλάδος ὑπὸ τὴν ἐπωνυμίαν Ἀθανάσιος Γ. Δουρούτης καὶ Σία, συσταθεῖσα διὰ τοῦ ἀπὸ 6 Αὐγούστου 1854 Συμβολαίου... Ἀθῆναι 1854. Βλ. καὶ Δ. ΣΙΣΙΑΙΑΝΟΥ, *Παλαιαὶ καὶ Νεαὶ Ἀθῆναι*, Β', Αἱ Νεαὶ Ἀθῆναι μετὰ τὴν Ἐπανάστασιν τοῦ 1821, Ἀθῆναι 1955, σ. 111.

ΠΙΝΑΚΙΔΕΣ ΓΡΑΜΜΙΚΗΣ Α ΕΞ ΑΡΧΑΝΩΝ

I

Αἱ Ἀρχάνες ὡς σημαντικὸν κέντρον τοῦ μινωικοῦ πολιτισμοῦ εἶναι ἤδη γνωστὰ ἐκ τῶν συστηματικῶν ἀνασκαφῶν, αἱ ὁποῖαι ἀπεκάλυψαν ἐν μέρει σπουδαῖον οἰκοδόμημα καὶ ἔτι σπουδαιότεραν νεκρόπολιν εἰς τὸν λόφον Φουρνί¹.

Ἡ ἀνεύρεσις τῆς μικρᾶς ομάδος πινακίδων γραμμικῆς Α γραφῆς, τὴν ὁποίαν παρυσιάζουν εἰς τὴν παροῦσαν μελέτην οἱ κ. J.-P. Olivier καὶ L. Godart, ἐμπλουτίζει τὴν εἰκόνα τὴν ὁποίαν κερδίζομεν κατ' ἔτος ἐκ τῶν συνεχιζομένων ἀνασκαφῶν καὶ συμβάλλει εἰς τὴν ἀκριβεστέραν γνῶσιν τοῦ μεγάλου αὐτοῦ καὶ γειτονικοῦ πρὸς τὴν Κνωσὸν μινωικοῦ κέντρου.

Ἡ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα, ἥ ὁποία ἀπεκάλυψε τὰς πινακίδας τὸν Νοέμβριον τοῦ 1970, ἐπραγματοποιήθη κατόπιν τῆς διανοίξεως φρεατίων διὰ τὴν ἀνοικοδόμησιν οἰκίας, ἰδιοκτησίας Κων. Γ. Καλπαδάκη εἰς τὴν θέσιν Τζαμί τῶν Ἀνω Ἀρχανῶν καὶ ἐπὶ τῆς ὁδοῦ Γ. Καπετανάκη. Ἡ ὡς ἄνω θέσις εὑρίσκεται εἰς ἀπόστασιν 280 μ. περίπου νοτιοδυτικῶς τοῦ μεγάλου μεγάρου τὸ ὁποῖον ἀπεκαλύφθη τὸ ἔτος 1965.

Αἱ ὑπὸ τῶν μηχανικῶν μέσων προκληθεῖσαι καταστροφαὶ δὲν ἐπέτρεψαν τὸν ἀκριβῆ προσδιορισμὸν τοῦ τρόπου μὲ τὸν ὁποῖον αἱ πινακίδες εἶχον τοποθετηθῇ εἰς τὸν χώρον ὅπου εὑρέθησαν, πλὴν ὅμως κατέστη δυνατὸς ὁ καθορισμὸς τοῦ προορισμοῦ τοῦ χώρου τούτου, ὡς καὶ ἡ ἀκριβὴς χρονολόγησις τοῦ στρώματος τῶν πινακίδων.

Ἡ εἰς βάθος ἀνασκαφὴ ἐντὸς τοῦ οἰκοπέδου περιωρίσθη διὰ λόγους ἀνεξαρτήτους τῆς θελήσεώς μας εἰς ἑκτασιν 47 τ.μ. Πλὴν τῶν ἐπισημανθέντων ἐλληνιστικῆς ἐποχῆς ἀρχιτεκτονικῶν λειψάνων ἀπεκαλύφθησαν τρία διαδοχικὰ στρώματα, ἥτοι τῆς ΥΜ ΠΙΑ-Β ἐποχῆς, τῆς ΥΜ ΙΑ-ΥΜ ΙΒ καὶ τῆς ΜΜ ΠΙΑ, ἐντὸς τῶν ὁποίων εὑρέθησαν τμήματα τοίχων τριῶν κτηριακῶν ἐγκαταστάσεων ἀντιστοίχως καὶ κεραμεικὴ ἀρίστης ποιότητος².

Αἱ πινακίδες προέρχονται ἐκ τοῦ στρώματος τῆς ΥΜ ΙΑ-Β ἐποχῆς³, τὸ ὁποῖον

1. Βλ. Ι. ΣΑΚΕΛΛΑΡΑΚΗΝ, ΠΑΕ 1966, σ. 174 κέ., ὅπου καὶ ἡ παλαιότερα σχετικὴ βιβλιογραφία. Τοῦ ἰδίου, ΠΑΕ 1967, σ. 151 κέ., ΠΑΕ 1971, σ. 277 κέ., ΠΑΕ 1972, σ. 310 κέ., ΠΑΕ 1973, σ. 167 κέ. ΑΔ 20, 1965, Β' Χρονικά, σ. 559 κέ. Ι. καὶ Ε. ΣΑΚΕΛΛΑΡΑΚΗ, ΑΕ 1972, Β' Χρονικά, σ. 1-11.

2. Βλ. τὴν σχετικὴν ἔκθεσιν ἐν ΠΑΕ 1970, σ. 256 κέ., εἰκ. 1 κέ., πίν. 356 κέ.

3. Κατὰ τὴν παροῦσαν μελέτην διεπιστώθη ὅτι τὸ στῶμα τῶν ἀρχιτεκτονικῶν λειψάνων καὶ τῶν πινακίδων δὲν περιεῖχε χαρακτηριστικὴν κεραμεικὴν, ἀνήκουσαν ἀποκλειστικῶς εἰς τὴν ΜΜ ΠΙΒ περίοδον. Διὰ τοῦτο καὶ τοποθετοῦμεν τὸ στῶμα τοῦτο εἰς τὴν ΥΜ ΙΑ-Β, ἥ ὁποία ἀντιπροσωπεύεται μὲ πολλὰ καὶ χαρακτηριστικὰ παραδείγματα.

παρουσίασε τούς ισχυροτέρους καὶ καλύτερον ὠκοδομημένους τοίχους (εἰκ. 1). Οὗτοι ἀνήκουν εἰς δύο οἰκοδομήματα, τὰ ὅποια ἀποχωρίζονται διὰ λιθοστρώτου ὁδοῦ. Τοῦ νοτίως τῆς ὁδοῦ μεγαλυτέρου οἰκοδομήματος ἀπεκαλύφθη τμήμα τοίχου δωματίου μετὰ παραστάδος, ἀποτελουμένου ἐκ μεγάλων καὶ ἐπιμελῶς εἰργασμένων λιθοπλίνθων, οἱ ὅποιοι ἐσωτερικῶς ἦσαν ἐπικεχρισμένοι διὰ κονιάματος, σφάζοντος ταινίας ἐρυθροῦ, κιτρίνου καὶ κυανοῦ χρώματος.

Τὰ βορείως τῆς ὁδοῦ ἀποκαλυφθέντα τμήματα τοίχων εἶναι ἀμελεστέρας τοιχοποιίας καὶ ἀποκαλύπτουν τὴν παρουσίαν οἰκοδομήματος μικροτέρας σπουδαιότητος τοῦ νοτίως τῆς ὁδοῦ ὑπάρχοντος. Ἡ διάνοιξις ἐνὸς ρωμαϊκοῦ λάκκου καὶ ἡ θεμελίωσις τῶν δωματίων τοῦ νεωτέρου ΥΜ ΙΙΑ-Β στρώματος¹ προεκάλεσαν τὴν καταστροφὴν σημαντικῶν τμημάτων τοῦ βορείως τῆς ὁδοῦ κτηρίου, οὕτως ὥστε δὲν εἶναι δυνατόν νὰ ἀποκαταστήσωμεν τὴν ἀρχικὴν ἀρχιτεκτονικὴν μορφήν καὶ νὰ καθορίσωμεν τὸν προορισμὸν του. Διὰ τὸν βόρειον μόνον τοῖχον δυνάμεθα νὰ ὑποστηρίξωμεν μετὰ βεβαιότητος, ὅτι ἐξετείνετο πέραν τοῦ ἀνατολικοῦ καὶ δυτικοῦ ὁρίου τοῦ ἐρευνηθέντος χώρου καὶ ὅτι ἀποτελεῖ τὴν νοτίαν πλευρὰν μιᾶς ἀποθήκης.

Ὁ χαρακτηρισμὸς τοῦ χώρου τούτου ὡς ἀποθήκης βασίζεται εἰς τὴν ἀνέυρεσιν στρώσεως πλακοειδῶν λίθων, μήκους 2.80 μ.² καὶ πλάτους 0.80 μ., μειουμένου βαθμῆδὸν ἕως 0.30 μ. πρὸς Ἀνατολάς, ἡ ὁποία ἐρείδεται τῆς βορείου παρειᾶς τοῦ ὡς ἄνω τοίχου. Ἐπὶ τῆς πλακοστρώσεως ἔκειντο πολλὰ ἀγγεῖα. Ἐκ τῶν ἀγγείων τρία εὐρίσκοντο εἰς τὴν ἀρχικὴν τῶν θέσιν — ἥτοι εἰς δίωτος μετὰ προχύσεως ἀμφορεύς, κοσμούμενος διὰ μεγάλων σπειρῶν (πίν. 37α-β), εἰς τετράωτος πίθος, κοσμούμενος διὰ καλαμοειδῶν καὶ ταινιῶν (πίν. 37γ) καὶ εἰς δίωτος κωνικὸς κάδος — καὶ περιεῖχον ἐξηνθρακωμένους καρπούς, ὅπως σῦκα, *phlomis fruticosa* (παπούλες) καὶ πυρῆνας ἐλαίων ἀντιστοίχως (πίν. 37δ). Τὰ ὑπόλοιπα ἀγγεῖα, εἴκοσι πέντε συνολικῶς μέγала καὶ μικρά, ὡς καὶ τμήματα τῶν τριῶν ἀναφερθέντων, εἶχον θραυσθῇ ὑπὸ τοῦ ἐκσκαφέως, διὰ τοῦ ὁποίου ἡνοίχθη εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο ἐν τῶν φρεατίων τῆς πρὸς ἀνοικοδόμησιν οἰκίας. Μεταξὺ τῶν ὀστράκων τῶν ὡς ἄνω ἀγγείων, τὰ ὅποια συνελέγησαν ἐκ τῶν ἐξαχθέντων ὑπὸ τοῦ ἐκσκαφέως χωμάτων, εὐρέθησαν καὶ τὰ θραύσματα τῶν ἐπτὰ πινακίδων, ὡς καὶ ἐξηνθρακωμένοι καρποί, ἥτοι ἐρέβινθοι καὶ κύαμοι. Ἐκ τῶν πινακίδων μία μόνον συνεκροτήθη ὁλόκληρος. Δὲν δυνάμεθα πάντως νὰ ἀμφιβάλλωμεν ὅτι τὰ ἀγγεῖα, τὰ ὅποια περιεῖχον τὰ ἀναφερθέντα γεωργικὰ προϊόντα εὐρίσκοντο εἰς τὸν αὐτὸν χώρον καὶ εἰς τὸ αὐτὸ στρώμα μὲ τὰς πινακίδας.

Ἐὰν αἱ πινακίδες καὶ τὰ ἀγγεῖα ἦσαν τοποθετημένα μαζὶ ἢ ἐὰν πλησίον τῆς ἀποθήκης ὑπῆρχε καὶ τὸ ἀρχεῖον τῶν πινακίδων, ὡς συνήθως, δὲν δυνάμεθα νὰ γνωρίζωμεν. Τὸ βέβαιον εἶναι ὅτι ἐκ τῶν ἀγγείων τοῦ ὡς ἄνω χώρου τὰ περισσότερα εἶναι χαρακτηριστικὰ δείγματα τῆς ΥΜ ΙΑ ἐποχῆς (πίν. 37-39, 40α) χρονολογοῦντα καὶ τὰ ὑπόλοιπα (πίν. 40β-γ, 41-42), τὰ ὅποια εὐρίσκονται συχνὰ καὶ ἐντὸς στρωμάτων τῆς ΜΜ ΙΙΒ περιόδου.

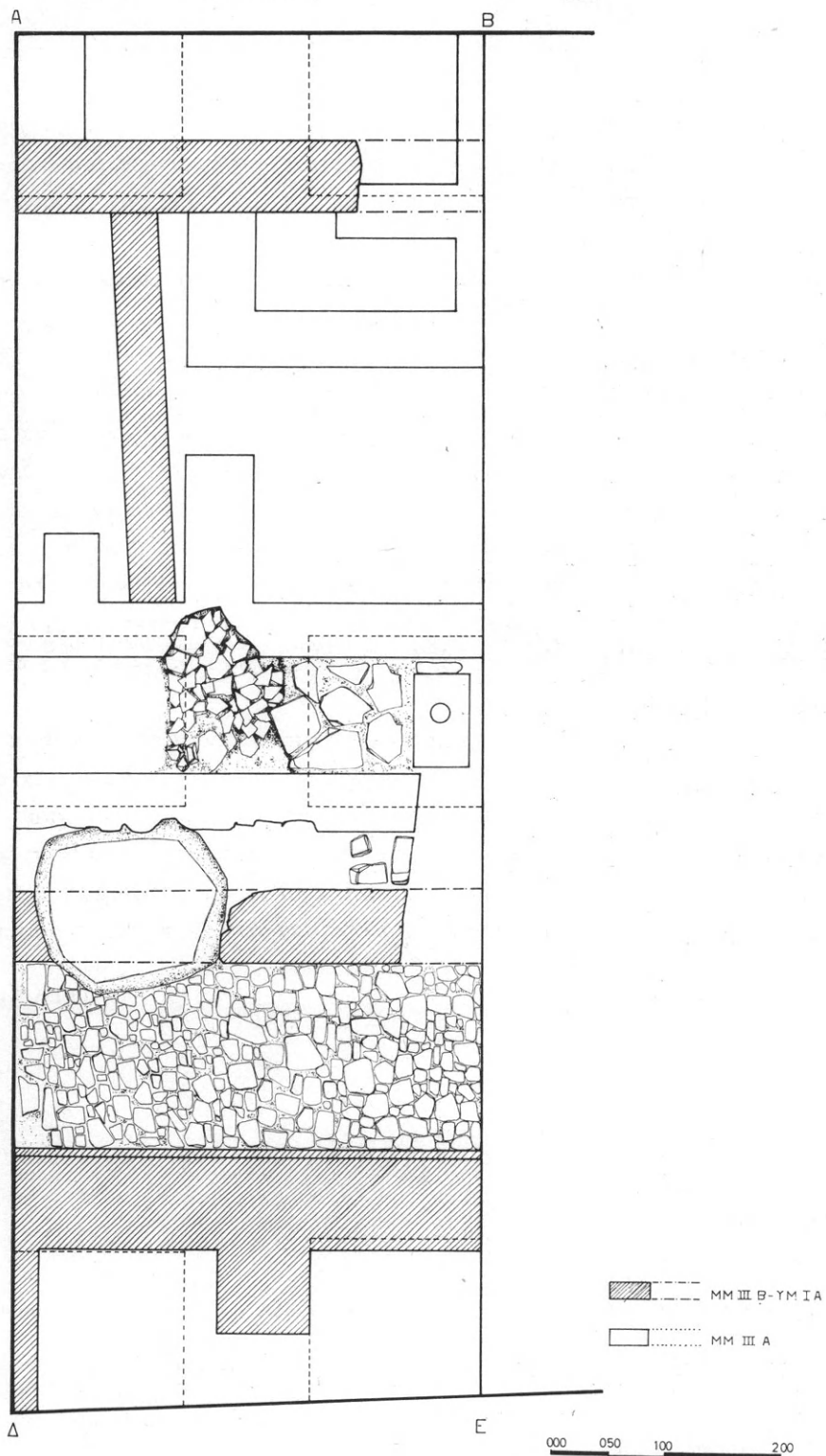
1. Βλ. ΠΑΕ 1970, σ. 260, σχέδ. εἰκ. 2.

2. Τὸ εἰς τὴν ἔκθεσιν τῶν ΠΑΕ 1970, σ. 262 ἀναγρα-

φόμενον μῆκος 1.80 μ. ὀφείλεται εἰς τυπογραφικὸν λάθος.

ΕΠΑΝΩ ΑΡΧΑΝΕΣ 1970

Οικόπεδον Κ. Καπαδάκη

Είχ. 1. Κάτοψις τῶν ΓΜ ΙΑ-Β καὶ ΜΜ ΙΙΑ ἀποκαλυφθέντων ἀρχιτεκτονικῶν λειψάνων.

Τὸ στρώμα ὅμως τῶν πινακίδων, τὸ ὁποῖον ἔφερε σαφῆ Ἱχνη πυρᾶς, ἐξετείνετο καθ' ὅλην τὴν ἔκτασιν τοῦ ἐρευνηθέντος χώρου καὶ περιεῖχεν ὀλίγα μὲν ἀλλὰ χαρακτηριστικὰ δείγματα τῆς ΥΜ IB περιόδου, ὡς μίαν πρόχουν (43γ) καὶ τμήμα μεγαλύτερου ἀγγείου κοσμουμένου διὰ κλάδων φάβας¹ (πίν. 43β), καθὼς καὶ τρία ὄστρακα τοῦ θαλασσίου ρυθμοῦ² (πίν. 43α). Τὰ νεώτερα αὐτὰ δείγματα ἀποτελοῦν τὸ κατώτατον χρονολογικὸν ὄριον τῶν πινακίδων καὶ δεικνύουν, ὅτι ἡ καταστροφή ἢ ὁποία ἡρήμωσε τὰ χωρία καὶ τὰς πόλεις κατὰ τὸ τέλος τῆς ΥΜ IB περιόδου, κατέστρεψε καὶ τὸν μινωικὸν οἰκισμὸν τῶν Ἀρχανῶν³.

Αἱ ὑπὸ τῶν J.-P. Olivier καὶ L. Godart ταυτίσεις τῶν ἰδιογραμμάτων τῶν πινακίδων τῶν Ἀρχανῶν⁴ ἐπιβεβαιοῦνται καὶ ἀνασκαφικῶς, καθόσον μεταξὺ τῶν ἀναφερθέντων γεωργικῶν προϊόντων εὑρέθησαν πυρῆνες ἔλαιων εἰς μεγάλην ποσότητα ἐντὸς τοῦ διώτου καὶ ἄνευ κοσμήσεως κάδου (πίν. 37δ). Ἄλλα γεωργικὰ προϊόντα, μνημονευόμενα εἰς τὰς πινακίδας, ἦτοι ὁ σῖτος, τὸ ἔλαιον καὶ ὁ οἶνος ἦσαν ἀποθηκευμένα εἰς ἀγγεῖα, τὰ ὁποῖα εὐρίσκοντο ἴσως εἰς τὸν πρὸς Βορρᾶν τοῦ οἰκοπέδου μὴ ἐρευνηθέντα χώρον. Ἡ ὑπόθεσις εἶναι πιθανή, διότι ἡ ἀνασκαφεῖσα ἔκτασις τῆς ἀποθήκης εἶναι μικρὰ καὶ αἱ ἐνδείξεις σαφεῖς ὅτι ἐκτείνεται πρὸς Βορρᾶν, Ἀνατολὰς καὶ Δυσμᾶς. Ὡς πρὸς τὰ ἀγροτικὰ τέλος προϊόντα, τὰ ὁποῖα ἀναφέρονται εἰς τὰς πινακίδας, ἀλλὰ ἡ ταύτισίς των μὲ ὠρισμένα εἶδη δὲν εἶναι δυνατή, θὰ πρέπει νὰ τὰ συσχετίσωμεν ἴσως μὲ τὰ σῦκα, τοὺς ἐρεβίνθους ἢ τοὺς κυάμους, τὰ ὁποῖα εὑρέθησαν ὅπου καὶ οἱ πυρῆνες τῶν ἔλαιων εἰς μεγάλην ποσότητα.

Ἄν καὶ ἡ ἔκτασις τοῦ ἐρευνηθέντος χώρου εἶναι πολὺ μικρὰ διὰ τὴν συναγωγὴν βεβαίων συμπερασμάτων, δυνάμεθα νὰ ὑποθέσωμεν, ὅτι τὰ ἀποκαλυφθέντα ἀρχιτεκτονικὰ λείψανα τῶν ΥΜ ΙΑ-Β χρόνων ἀνήκουν εἰς μέγαρον, τοῦ τύπου ἴσως τῶν μεγάρων τῆς Τυλίσου, λόγῳ τῆς ὠραίας τοιχοποιίας τοῦ νοτίως τῆς λιθοστρώτου ὁδοῦ οἰκοδομήματος, τῆς ἀρίστης ποιότητος κεραμεικῆς ὅλου τοῦ στρώματος καὶ τῶν πινακίδων, αἱ ὁποῖαι εὐρίσκονται ὅχι μόνον εἰς ἀνάκτορα ἀλλὰ καὶ εἰς πλουσίας οἰκίας⁵.

ΑΓΓΕΛΙΚΗ ΛΕΜΠΕΣΗ

1. Διὰ τὸ κόσμημα τῆς φάβας: PM II, σ. 469, εἰκ. 276h καὶ 277.

2. Διὰ τὸν ρυθμὸν τῆς ΥΜ IB περιόδου: M. POPHAM, BSA 62, 1967, σ. 341 κέ.

3. Διὰ τὴν μεγάλην τελικὴν καταστροφὴν τοῦ συνόλου τῶν μινωικῶν κέντρων κατὰ τοὺς ΥΜ Ι χρόνους: S. HOOD, ILN 17.2.1962, σ. 259. Τοῦ ἰδίου, Κρητικὰ Χρονικά

15 - 16, 1961 - 62, σ. 92 κέ. καὶ Gnomon 35, 1963, σ. 632 κέ.

4. Βλ. κατωτέρω σ. 166-7.

5. Διὰ τὴν ἀνέυρεσιν πινακίδος εἰς ἀνάλογον οἰκοδόμημα: A. MARPURGO - DAVIES καὶ G. CADOGAN, Kadmos 10, 1971, σ. 105 κέ. πίν. 1.

II

LES TABLETTES

A. ÉDITION DES TEXTES

Pour chacun des sept documents, nous proposons:

1. Une *photographie* à l'échelle 1:1.
2. Un *dessin fac-similé* à l'échelle 1:1 également, exécuté d'après la photographie et revu sur l'original; ce dessin est suivi d'un lemme fournissant le numéro d'inventaire de l'objet au Musée d'Iraklion et quelques-unes de ses éventuelles particularités physiques.
3. Une *copie normalisée*: alors que dans le fac-similé on s'est proposé de reproduire le plus fidèlement possible l'original, dans la copie normalisée les lignes courent droit, le tracé des signes a été *légèrement* transformé de façon à rendre ces derniers identifiables au premier coup d'œil et les signes mutilés, dûment pointés, ont été dessinés dans leur entier; toutefois, la disposition du texte est toujours celle que l'on trouve sur les tablettes et les chiffres sont toujours dans le système minoen; les règles d'édition sont, en gros, celles qui sont utilisées pour les textes en linéaire B¹; un appareil critique succinct suit.
4. Une *copie tabulaire* qui, s'inspirant librement du modèle proposé par Brice², isole, autant que faire se peut, chaque poste comptable sur une seule ligne; chaque ligne est divisée en cinq colonnes où ont été rangés respectivement:

1. Les groupes de signes.
2. Les signes isolés et les signes précédés ou suivis d'une lacune, dont on ne sait pas s'ils doivent aller dans la colonne 1 ou 3.
3. Les idéogrammes.
4. Les chiffres.
5. Les fractions.

Dans cette copie tabulaire, le dessin des signes a été fortement schématisé [de façon parfaitement arbitraire, nous le reconnaissons, mais il aurait été assez vain de "copier" la main de tel ou tel scribe plus ou moins bien connu d'Haghia Triada ou d'ailleurs]; les chiffres ont été transcrits dans notre système décimal, mais les fractions ont été laissées dans le système minoen; les règles d'édition sont les mêmes que pour la copie normalisée [signalons que la présence de trois petits traits horizontaux entre deux postes successifs indique une solution de continuité, certaine ou possible, dans le texte]; un appareil critique, adapté aux nécessités de cette copie, suit.

Il va de soi que chacune de ces quatre présentations des documents répond à un but bien particulier.

La *photographie* est la présentation la plus objective; mais une photographie, ne

1. Cf. en dernier lieu, E. L. BENNETT and J. - P. OLIVIER, *The Pylos Tablets Transcribed* (Rome, 1973), pp. 8 - 13.

2. W. C. BRICE, *Inscriptions in the Minoan Linear Script of Class A* (Oxford, 1961).

serait-ce que parce qu'elle réduit à deux dimensions un objet qui en a trois et qu'elle fixe cet objet sous un éclairage bien particulier, ne permet jamais de répondre à tous les problèmes que peut poser un texte, problèmes que seule l'autopsie donne la possibilité d'aborder.

C'est le *fac-similé*, exécuté d'après la photographie, qui donne les résultats de cette autopsie; comme, d'une part, il a été élaboré à l'aide de dessins et de copies de l'original et qu'il a, d'autre part, été comparé ensuite à ce même original, c'est lui qui, en cas de doute, devrait permettre à chacun de régler au plus précis sa vision des choses.

Toutefois, on n'aura garde d'oublier que ce fac-similé est œuvre humaine, donc que des erreurs ou des interprétations erronées de la réalité y sont toujours possibles.

La *copie normalisée* fournit notre interprétation de la réalité des signes: tel assemblage de traits correspond à tel signe plutôt qu'à tel autre (on trouvera la référence chiffrée de chacun de ces signes dans l'*Index*, selon le système de G. Pugliese Carratelli¹).

La *copie tabulaire* fournit, en plus de l'interprétation des signes, notre interprétation de la valeur de chacune des composantes du texte et de son déroulement; nous admettons volontiers que cette interprétation peut être, sur bien des points, fortement sujette à caution; mais il convenait, nous semble-t-il, de donner au moins une présentation immédiatement "intelligible" des documents.

Chacune de ces quatre présentations des textes est donc un peu plus "interprétée" que la précédente: leur consultation *simultanée* et *critique* devrait permettre à la fois de se rendre compte de ce qu'il y a réellement d'inscrit sur les tablettes et d'appréhender—autant que faire se peut dans l'état actuel des connaissances—ce que les scribes ont entendu y enregistrer.

1. G. PUGLIESE CARRATELLI, *Le iscrizioni preelleniche di Haghia Triada e della Grecia peninsulare*, dans *Monumenti Antichi* 40 (1945), fig. 45 - 54 et 60; pour

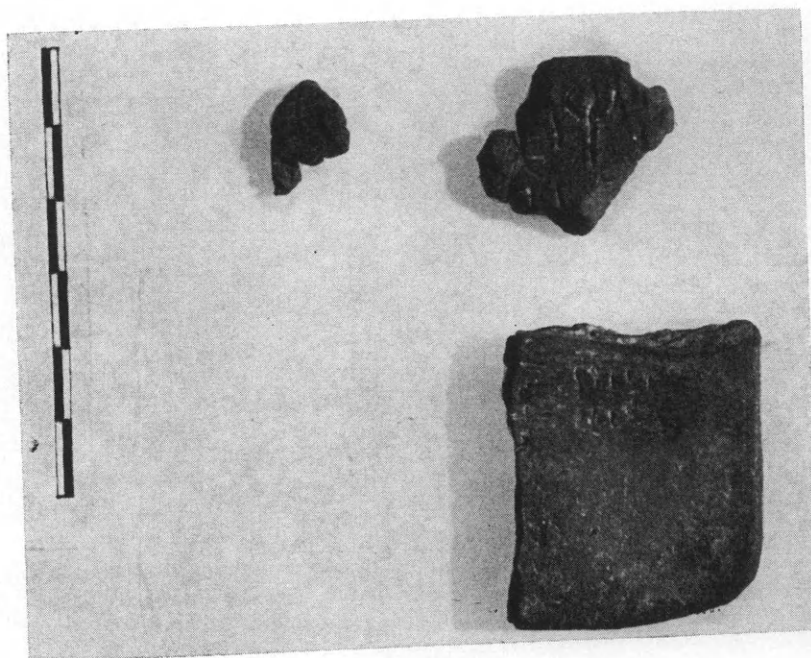
des modifications ultérieures, voyez J. RAISON - M. POPE, *Index du linéaire A* (Rome, 1971).

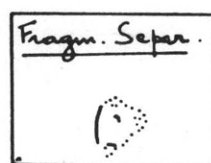
ARKH 1 a

ARKH 1 b

ARKH 1 a

ARKH 1 b

HM 1668 [3,50] × [4,00] × 0,95 cm (en bas à gauche)
 HM 1669 [2,70] × [2,40] × 0,80 cm (en haut à gauche)
 HM — [1,10] × [1,50] × 0,60 cm (en haut à droite)
 + 4 fragmenta separata HM —
 Dimensions globales: <6,00 × 8,00> × 0,95 cm

ARKH 1 a

.1]C Δ
 .1 ... ϕ[
 .1 ...]ϕ[
 .2]' T [S
 .3 dees!
 .4]T P W ΔΔ[
 .5]E
 .5 T ≠[
 .6]W Θ Y E[

ARKH 1 b

.1 ... T[
 .1]Θ Ψ ... 3[
 .2 ...]I=[
 .3 dees!
 .4]C i 8]
 .5-6]vacant

ARKH 2

HM 1673 4,90 × 7,50 × 0,70 cm

Trou au lat. inf. à
0,60 cm du lat. sin.

ARKH 2

.1 𐀓 𐀔 𐀕 𐀖 𐀗

.2 𐀓 𐀔 𐀕 𐀖 𐀗 𐀘

.3 𐀓 𐀔 𐀕 𐀖 𐀗 𐀘

.4 𐀓 𐀔 𐀕 𐀖 𐀗 𐀘

.5 𐀓 𐀔 𐀕 𐀖 𐀗

.6 𐀓 𐀔 𐀕 𐀖 𐀗] vest.

.3 𐀓 sur [ ].

.4 𐀓 sur [ ].

.5 𐀓 sur [ ].

.6 Fin de ligne sur [ ].

ARKH 2

.1 𐀓 𐀔 𐀕

.1-2 𐀓 𐀔

𐀓 5

.2-3 𐀓 𐀔 𐀕 𐀖 𐀗

12

.3-4 𐀓 𐀔 𐀕 𐀖 𐀗 𐀘

6

.5-6 𐀓 𐀔 𐀕 𐀖 𐀗

4

.6 𐀓 𐀔 𐀕

.6

] vest.

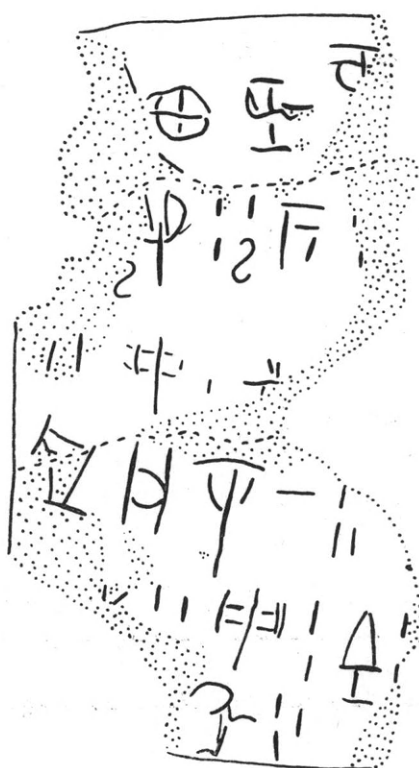
ARKH 3 a

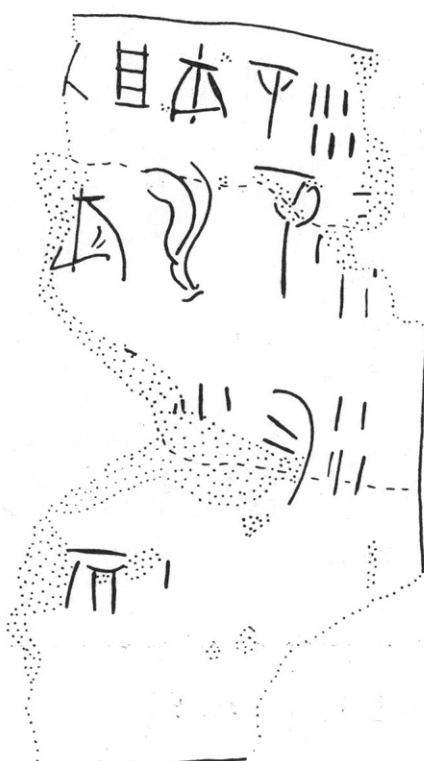
ARKH 3 b

ARKH 3 a

ARKH 3 b

HM 1675 [5,50] × 10,10 × 1,25 cm

ARKH 3 a

- .1]-⊕⊥ ' ⊥[
 .2]₂ °° 1/2 ⊥ ⊥[
 .3 !! [⊥!]
 .4 ⊥ ⊥ ⊥ - ⊥[
 .5]⊥" ⊥! ⊥[
 .6]⊥! [

a. 1 Traces de signe à gauche, pas entièrement incompatible avec Z.

. 3 !! douteux; peut-être H? Autre signe effacé après ⊥!; peut-être ⊥?

. 5]⊥": peut-être ⊥!, certainement pas !!; ⊥"⊥! sur [ ].

ARKH 3 b

- .1]-⊕⊥ ⊥!⊥[
 .2]⊕⊥ ⊥!⊥[ ]⊥[
 .3] vacat
 .4]" ⊥!
 .5]⊥' [
 .6] vacat [

b. 1 Traces à gauche pas entièrement incompatibles avec K.

. 2 ⊕ sur [ ], peut-être ⊥?

. 4 Traces à gauche, peut-être °°? ⊥! possible.

ARKH 3 a

.1	...]-⊕ I	Ψ[	
.2			]2
.2		ϣ	3 2
.2		Η	2[
.3			]2
.3		[ϣ	2]
.3		[<u>vacat</u>	] [
.4	]ϣ Η	Ψ	13[
.5	]ϣ		2
.5		ϣ	2
.5		Η	2[
.6	]3		3 [

ARKH 3 b

.1	...]-⊕ Δ	Ψ	6[
.2	]Δ Ψ	Ψ	1[
.2		ϣ[	
.3	] <u>vacat</u>		
.4			]2
.4		ϣ	4
.5		]Η	1
.6	] <u>vacat</u>	[	

ARKH 4 a

ARKH 4 b

ARKH 4 a

ARKH 4 b

HM 1670 7,65 × [7,50] × 1,20 cm

ARKH 4 a

- sup. mut.
- .1]-^{*}√^{*}[
- .2][: Ψ || H-[-
- .3]: √ || √ E-[-
- .4 √ √ || √ √ √
- .5 H-[-

inf. mut.

- a.1 Premier signe √, ⊕ ou ⊙ ?
- .3 Peut-être √ E √ ?
- .5 Probablement dernière ligne.

ARKH 4 b

- sup. mut.
- .1]ves[-
- .2]-Ψ - A[-
- .3]√ √ - √ √[-
- .4 |||| H √ + |||
- .5 ♀ H √ [-]|||
- inf. mut.

- b.2 Trace à gauche, pas entièrement incompatible avec √.
- .3 Peut-être trace de signe après √ ?
- .5 Probablement dernière ligne.

ARKH 4 a

<u>sup. mult.</u>	
.1	]-** [

.2	]C : Ψ
	5
.2-3	Η-[ ]-h
	4
.3-4	⌒ E-[.] - ⌒ ⌒
	5
.4-5	Δ ∩ I Η-[

inf. mult.

ARKH 4 b

<u>sup. mult.</u>	
.1	] <u>vest.</u> [

.2	]-Ψ
	10
.2	Α[

.3	]⌒ h
	10
.3-4	⌒ ⌒[
	]9
.4	Η ⌒ +
	3
.5	⌒ Η ⌒[
	]3

inf. mult.

ARKH 5

HM 1674 7,80 × [5,70] × 1,20 cm

ARKH 5

.1 $\Upsilon \text{ 7A } ** \text{ [} \bar{\text{I}} = = \text{]}$

.2 $|||| \text{ } \Upsilon \text{ 7 } + \text{ } \Phi = = \text{ [}$

.3 $\text{H } ||| \text{ } \Upsilon \text{ - [}$

inf. mult.

.1 Sans doute pas d'interponction entre 7A et **

.2 Sans doute pas ||||.

.3 H sur [ ], peut-être Φ.

.3 Peut-être Υ 7 [.

ARKH 5

.1 $\Upsilon \text{ 7A } ** \text{ [} \bar{\text{I}}$

4 1[

...

.2

] 7

.2 $\Upsilon \text{ 7 } +$

Φ 40[

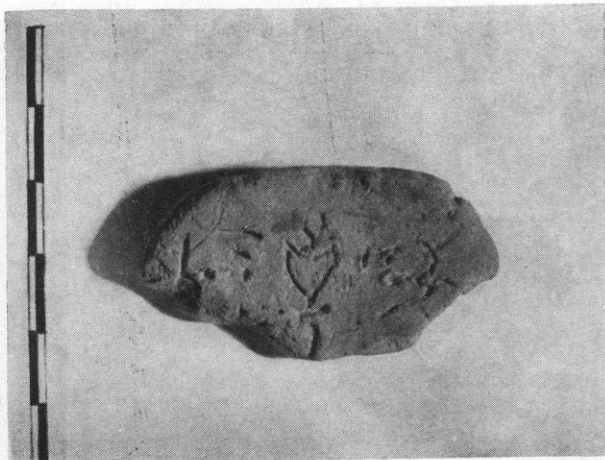
.3

H 6

.3 $\Upsilon \text{ - [}$

inf. mult.

ARKH 6

HM 1671 $4,90 \times [2,60] \times 0,70$ cm

ARKH 7

HM 1672 $[2,20] \times [4,30] \times 0,70$ cm

ARKH 6

.1   𐀀   𐀁   𐀂   𐀃   𐀄   𐀅   𐀆   𐀇   𐀈   𐀉   𐀊   𐀋   𐀌   𐀍   𐀎   𐀏   𐀐   𐀑   𐀒   𐀓   𐀔   𐀕   𐀖   𐀗   𐀘   𐀙   𐀚   𐀛   𐀜   𐀝   𐀞   𐀟   𐀠   𐀡   𐀢   𐀣   𐀤   𐀥   𐀦   𐀧   𐀨   𐀩   𐀪   𐀫   𐀬   𐀭   𐀮   𐀯   𐀰   𐀱   𐀲   𐀳   𐀴   𐀵   𐀶   𐀷   𐀸   𐀹   𐀺   𐀻   𐀼   𐀽   𐀾   𐀿   𐁀   𐁁   𐁂   𐁃   𐁄   𐁅   𐁆   𐁇   𐁈   𐁉   𐁊   𐁋   𐁌   𐁍   𐁎   𐁏   𐁐   𐁑   𐁒   𐁓   𐁔   𐁕   𐁖   𐁗   𐁘   𐁙   𐁚   𐁛   𐁜   𐁝   𐁞   𐁟   𐁠   𐁡   𐁢   𐁣   𐁤   𐁥   𐁦   𐁧   𐁨   𐁩   𐁪   𐁫   𐁬   𐁭   𐁮   𐁯   𐁰   𐁱   𐁲   𐁳   𐁴   𐁵   𐁶   𐁷   𐁸   𐁹   𐁺   𐁻   𐁼   𐁽   𐁾   𐁿   𐂀   𐂁   𐂂   𐂃   𐂄   𐂅   𐂆   𐂇   𐂈   𐂉   𐂊   𐂋   𐂌   𐂍   𐂎   𐂏   𐂐   𐂑   𐂒   𐂓   𐂔   𐂕   𐂖   𐂗   𐂘   𐂙   𐂚   𐂛   𐂜   𐂝   𐂞   𐂟   𐂠   𐂡   𐂢   𐂣   𐂤   𐂥   𐂦   𐂧   𐂨   𐂩   𐂪   𐂫   𐂬   𐂭   𐂮   𐂯   𐂰   𐂱   𐂲   𐂳   𐂴   𐂵   𐂶   𐂷   𐂸   𐂹   𐂺   𐂻   𐂼   𐂽   𐂾   𐂿   𐃀   𐃁   𐃂   𐃃   𐃄   𐃅   𐃆   𐃇   𐃈   𐃉   𐃊   𐃋   𐃌   𐃍   𐃎   𐃏   𐃐   𐃑   𐃒   𐃓   𐃔   𐃕   𐃖   𐃗   𐃘   𐃙   𐃚   𐃛   𐃜   𐃝   𐃞   𐃟   𐃠   𐃡   𐃢   𐃣   𐃤   𐃥   𐃦   𐃧   𐃨   𐃩   𐃪   𐃫   𐃬   𐃭   𐃮   𐃯   𐃰   𐃱   𐃲   𐃳   𐃴   𐃵   𐃶   𐃷   𐃸   𐃹   𐃺   𐃻   𐃼   𐃽   𐃾   𐃿   𐄀   𐄁   𐄂   𐄃   𐄄   𐄅   𐄆   𐄇   𐄈   𐄉   𐄊   𐄋   𐄌   𐄍   𐄎   𐄏   𐄐   𐄑   𐄒   𐄓   𐄔   𐄕   𐄖   𐄗   𐄘   𐄙   𐄚   𐄛   𐄜   𐄝   𐄞   𐄟   𐄠   𐄡   𐄢   𐄣   𐄤   𐄥   𐄦   𐄧   𐄨   𐄩   𐄪   𐄫   𐄬   𐄭   𐄮   𐄯   𐄰   𐄱   𐄲   𐄳   𐄴   𐄵   𐄶   𐄷   𐄸   𐄹   𐄺   𐄻   𐄼   𐄽   𐄾   𐄿   𐅀   𐅁   𐅂   𐅃   𐅄   𐅅   𐅆   𐅇   𐅈   𐅉   𐅊   𐅋   𐅌   𐅍   𐅎   𐅏   𐅐   𐅑   𐅒   𐅓   𐅔   𐅕   𐅖   𐅗   𐅘   𐅙   𐅚   𐅛   𐅜   𐅝   𐅞   𐅟   𐅠   𐅡   𐅢   𐅣   𐅤   𐅥   𐅦   𐅧   𐅨   𐅩   𐅪   𐅫   𐅬   𐅭   𐅮   𐅯   𐅰   𐅱   𐅲   𐅳   𐅴   𐅵   𐅶   𐅷   𐅸   𐅹   𐅺   𐅻   𐅼   𐅽   𐅾   𐅿   𐆀   𐆁   𐆂   𐆃   𐆄   𐆅   𐆆   𐆇   𐆈   𐆉   𐆊   𐆋   𐆌   𐆍   𐆎   𐆏   𐆐   𐆑   𐆒   𐆓   𐆔   𐆕   𐆖   𐆗   𐆘   𐆙   𐆚   𐆛   𐆜   𐆝   𐆞   𐆟   𐆠   𐆡   𐆢   𐆣   𐆤   𐆥   𐆦   𐆧   𐆨   𐆩   𐆪   𐆫   𐆬   𐆭   𐆮   𐆯   𐆰   𐆱   𐆲   𐆳   𐆴   𐆵   𐆶   𐆷   𐆸   𐆹   𐆺   𐆻   𐆼   𐆽   𐆾   𐆿   𐇀   𐇁   𐇂   𐇃   𐇄   𐇅   𐇆   𐇇   𐇈   𐇉   𐇊   𐇋   𐇌   𐇍   𐇎   𐇏   𐇐   𐇑   𐇒   𐇓   𐇔   𐇕   𐇖   𐇗   𐇘   𐇙   𐇚   𐇛   𐇜   𐇝   𐇞   𐇟   𐇠   𐇡   𐇢   𐇣   𐇤   𐇥   𐇦   𐇧   𐇨   𐇩   𐇪   𐇫   𐇬   𐇭   𐇮   𐇯   𐇰   𐇱   𐇲   𐇳   𐇴   𐇵   𐇶   𐇷   𐇸   𐇹   𐇺   𐇻   𐇼   𐇽   𐇾   𐇿   𐈀   𐈁   𐈂   𐈃   𐈄   𐈅   𐈆   𐈇   𐈈   𐈉   𐈊   𐈋   𐈌   𐈍   𐈎   𐈏   𐈐   𐈑   𐈒   𐈓   𐈔   𐈕   𐈖   𐈗   𐈘   𐈙   𐈚   𐈛   𐈜   𐈝   𐈞   𐈟   𐈠   𐈡   𐈢   𐈣   𐈤   𐈥   𐈦   𐈧   𐈨   𐈩   𐈪   𐈫   𐈬   𐈭   𐈮   𐈯   𐈰   𐈱   𐈲   𐈳   𐈴   𐈵   𐈶   𐈷   𐈸   𐈹   𐈺   𐈻   𐈼   𐈽   𐈾   𐈿   𐉀   𐉁   𐉂   𐉃   𐉄   𐉅   𐉆   𐉇   𐉈   𐉉   𐉊   𐉋   𐉌   𐉍   𐉎   𐉏   𐉐   𐉑   𐉒   𐉓   𐉔   𐉕   𐉖   𐉗   𐉘   𐉙   𐉚   𐉛   𐉜   𐉝   𐉞   𐉟   𐉠   𐉡   𐉢   𐉣   𐉤   𐉥   𐉦   𐉧   𐉨   𐉩   𐉪   𐉫   𐉬   𐉭   𐉮   𐉯   𐉰   𐉱   𐉲   𐉳   𐉴   𐉵   𐉶   𐉷   𐉸   𐉹   𐉺   𐉻   𐉼   𐉽   𐉾   𐉿   𐊀   𐊁   𐊂   𐊃   𐊄   𐊅   𐊆   𐊇   𐊈   𐊉   𐊊   𐊋   𐊌   𐊍   𐊎   𐊏   𐊐   𐊑   𐊒   𐊓   𐊔   𐊕   𐊖   𐊗   𐊘   𐊙   𐊚   𐊛   𐊜   𐊝   𐊞   𐊟   𐊠   𐊡   𐊢   𐊣   𐊤   𐊥   𐊦   𐊧   𐊨   𐊩   𐊪   𐊫   𐊬   𐊭   𐊮   𐊯   𐊰   𐊱   𐊲   𐊳   𐊴   𐊵   𐊶   𐊷   𐊸   𐊹   𐊺   𐊻   𐊼   𐊽   𐊾   𐊿   𐋀   𐋁   𐋂   𐋃   𐋄   𐋅   𐋆   𐋇   𐋈   𐋉   𐋊   𐋋   𐋌   𐋍   𐋎   𐋏   𐋐   𐋑   𐋒   𐋓   𐋔   𐋕   𐋖   𐋗   𐋘   𐋙   𐋚   𐋛   𐋜   𐋝   𐋞   𐋟   𐋠   𐋡   𐋢   𐋣   𐋤   𐋥   𐋦   𐋧   𐋨   𐋩   𐋪   𐋫   𐋬   𐋭   𐋮   𐋯   𐋰   𐋱   𐋲   𐋳   𐋴   𐋵   𐋶   𐋷   𐋸   𐋹   𐋺   𐋻   𐋼   𐋽   𐋾   𐋿   𐌀   𐌁   𐌂   𐌃   𐌄   𐌅   𐌆   𐌇   𐌈   𐌉   𐌊   𐌋   𐌌   𐌍   𐌎   𐌏   𐌐   𐌑   𐌒   𐌓   𐌔   𐌕   𐌖   𐌗   𐌘   𐌙   𐌚   𐌛   𐌜   𐌝   𐌞   𐌟   𐌠   𐌡   𐌢   𐌣   𐌤   𐌥   𐌦   𐌧   𐌨   𐌩   𐌪   𐌫   𐌬   𐌭   𐌮   𐌯   𐌰   𐌱   𐌲   𐌳   𐌴   𐌵   𐌶   𐌷   𐌸   𐌹   𐌺   𐌻   𐌼   𐌽   𐌾   𐌿   𐍀   𐍁   𐍂   𐍃   𐍄   𐍅   𐍆   𐍇   𐍈   𐍉   𐍊   𐍋   𐍌   𐍍   𐍎   𐍏   𐍐   𐍑   𐍒   𐍓   𐍔   𐍕   𐍖   𐍗   𐍘   𐍙   𐍚   𐍛   𐍜   𐍝   𐍞   𐍟   𐍠   𐍡   𐍢   𐍣   𐍤   𐍥   𐍦   𐍧   𐍨   𐍩   𐍪   𐍫   𐍬   𐍭   𐍮   𐍯   𐍰   𐍱   𐍲   𐍳   𐍴   𐍵   𐍶   𐍷   𐍸   𐍹   𐍺   𐍻   𐍼   𐍽   𐍾   𐍿   𐎀   𐎁   𐎂   𐎃   𐎄   𐎅   𐎆   𐎇   𐎈   𐎉   𐎊   𐎋   𐎌   𐎍   𐎎   𐎏   𐎐   𐎑   𐎒   𐎓   𐎔   𐎕   𐎖   𐎗   𐎘   𐎙   𐎚   𐎛   𐎜   𐎝   𐎞   𐎟   𐎠   𐎡   𐎢   𐎣   𐎤   𐎥   𐎦   𐎧   𐎨   𐎩   𐎪   𐎫   𐎬   𐎭   𐎮   𐎯   𐎰   𐎱   𐎲   𐎳   𐎴   𐎵   𐎶   𐎷   𐎸   𐎹   𐎺   𐎻   𐎼   𐎽   𐎾   𐎿   𐏀   𐏁   𐏂   𐏃   𐏄   𐏅   𐏆   𐏇   𐏈   𐏉   𐏊   𐏋   𐏌   𐏍   𐏎   𐏏   𐏐   𐏑   𐏒   𐏓   𐏔   𐏕   𐏖   𐏗   𐏘   𐏙   𐏚   𐏛   𐏜   𐏝   𐏞   𐏟   𐏠   𐏡   𐏢   𐏣   𐏤   𐏥   𐏦   𐏧   𐏨   𐏩   𐏪   𐏫   𐏬   𐏭   𐏮   𐏯   𐏰   𐏱   𐏲   𐏳   𐏴   𐏵   𐏶   𐏷   𐏸   𐏹   𐏺   𐏻   𐏼   𐏽   𐏾   𐏿   𐐀   𐐁   𐐂   𐐃   𐐄   𐐅   𐐆   𐐇   𐐈   𐐉   𐐊   𐐋   𐐌   𐐍   𐐎   𐐏   𐐐   𐐑   𐐒   𐐓   𐐔   𐐕   𐐖   𐐗   𐐘   𐐙   𐐚   𐐛   𐐜   𐐝   𐐞   𐐟   𐐠   𐐡   𐐢   𐐣   𐐤   𐐥   𐐦   𐐧   𐐨   𐐩   𐐪   𐐫   𐐬   𐐭   𐐮   𐐯   𐐰   𐐱   𐐲   𐐳   𐐴   𐐵   𐐶   𐐷   𐐸   𐐹   𐐺   𐐻   𐐼   𐐽   𐐾   𐐿   𐑀   𐑁   𐑂   𐑃   𐑄   𐑅   𐑆   𐑇   𐑈   𐑉   𐑊   𐑋   𐑌   𐑍   𐑎   𐑏   𐑐   𐑑   𐑒   𐑓   𐑔   𐑕   𐑖   𐑗   𐑘   𐑙   𐑚   𐑛   𐑜   𐑝   𐑞   𐑟   𐑠   𐑡   𐑢   𐑣   𐑤   𐑥   𐑦   𐑧   𐑨   𐑩   𐑪   𐑫   𐑬   𐑭   𐑮   𐑯   𐑰   𐑱   𐑲   𐑳   𐑴   𐑵   𐑶   𐑷   𐑸   𐑹   𐑺   𐑻   𐑼   𐑽   𐑾   𐑿   𐒀   𐒁   𐒂   𐒃   𐒄   𐒅   𐒆   𐒇   𐒈   𐒉   𐒊   𐒋   𐒌   𐒍   𐒎   𐒏   𐒐   𐒑   𐒒   𐒓   𐒔   𐒕   𐒖   𐒗   𐒘   𐒙   𐒚   𐒛   𐒜   𐒝   𐒞   𐒟   𐒠   𐒡   𐒢   𐒣   𐒤   𐒥   𐒦   𐒧   𐒨   𐒩   𐒪   𐒫   𐒬   𐒭   𐒮   𐒯   𐒰   𐒱   𐒲   𐒳   𐒴   𐒵   𐒶   𐒷   𐒸   𐒹   𐒺   𐒻   𐒼   𐒽   𐒾   𐒿   𐓀   𐓁   𐓂   𐓃   𐓄   𐓅   𐓆   𐓇   𐓈   𐓉   𐓊   𐓋   𐓌   𐓍   𐓎   𐓏   𐓐   𐓑   𐓒   𐓓   𐓔   𐓕   𐓖   𐓗   𐓘   𐓙   𐓚   𐓛   𐓜   𐓝   𐓞   𐓟   𐓠   𐓡   𐓢   𐓣   𐓤   𐓥   𐓦   𐓧   𐓨   𐓩   𐓪   𐓫   𐓬   𐓭   𐓮   𐓯   𐓰   𐓱   𐓲   𐓳   𐓴   𐓵   𐓶   𐓷   𐓸   𐓹   𐓺   𐓻   𐓼   𐓽   𐓾   𐓿   𐔀   𐔁   𐔂   𐔃   𐔄   𐔅   𐔆   𐔇   𐔈   𐔉   𐔊   𐔋   𐔌   𐔍   𐔎   𐔏   𐔐   𐔑   𐔒   𐔓   𐔔   𐔕   𐔖   𐔗   𐔘   𐔙   𐔚   𐔛   𐔜   𐔝   𐔞   𐔟   𐔠   𐔡   𐔢   𐔣   𐔤   𐔥   𐔦   𐔧   𐔨   𐔩   𐔪   𐔫   𐔬   𐔭   𐔮   𐔯   𐔰   𐔱   𐔲   𐔳   𐔴   𐔵   𐔶   𐔷   𐔸   𐔹   𐔺   𐔻   𐔼   𐔽   𐔾   𐔿   𐕀   𐕁   𐕂   𐕃   𐕄   𐕅   𐕆   𐕇   𐕈   𐕉   𐕊   𐕋   𐕌   𐕍   𐕎   𐕏   𐕐   𐕑   𐕒   𐕓   𐕔   𐕕   𐕖   𐕗   𐕘   𐕙   𐕚   𐕛   𐕜   𐕝   𐕞   𐕟   𐕠   𐕡   𐕢   𐕣   𐕤   𐕥   𐕦   𐕧   𐕨   𐕩   𐕪   𐕫   𐕬   𐕭   𐕮   𐕯   𐕰   𐕱   𐕲   𐕳   𐕴   𐕵   𐕶   𐕷   𐕸   𐕹   𐕺   𐕻   𐕼   𐕽   𐕾   𐕿   𐖀   𐖁   𐖂   𐖃   𐖄   𐖅   𐖆   𐖇   𐖈   𐖉   𐖊   𐖋   𐖌   𐖍   𐖎   𐖏   𐖐   𐖑   𐖒   𐖓   𐖔   𐖕   𐖖   𐖗   𐖘   𐖙   𐖚   𐖛   𐖜   𐖝   𐖞   𐖟   𐖠   𐖡   𐖢   𐖣   𐖤   𐖥   𐖦   𐖧   𐖨   𐖩   𐖪   𐖫   𐖬   𐖭   𐖮   𐖯   𐖰   𐖱   𐖲   𐖳   𐖴   𐖵   𐖶   𐖷   𐖸   𐖹   𐖺   𐖻   𐖼   𐖽   𐖾   𐖿   𐗀   𐗁   𐗂   𐗃   𐗄   𐗅   𐗆   𐗇   𐗈   𐗉   𐗊   𐗋   𐗌   𐗍   𐗎   𐗏   𐗐   𐗑   𐗒   𐗓   𐗔   𐗕   𐗖   𐗗   𐗘   𐗙   𐗚   𐗛   𐗜   𐗝   𐗞   𐗟   𐗠   𐗡   𐗢   𐗣   𐗤   𐗥   𐗦   𐗧   𐗨   𐗩   𐗪   𐗫   𐗬   𐗭   𐗮   𐗯   𐗰   𐗱   𐗲   𐗳   𐗴   𐗵   𐗶   𐗷   𐗸   𐗹   𐗺   𐗻   𐗼   𐗽   𐗾   𐗿   𐘀   𐘁   𐘂   𐘃   𐘄   𐘅   𐘆   𐘇   𐘈   𐘉   𐘊   𐘋   𐘌   𐘍   𐘎   𐘏   𐘐   𐘑   𐘒   𐘓   𐘔   𐘕   𐘖   𐘗   𐘘   𐘙   𐘚   𐘛   𐘜   𐘝   𐘞   𐘟   𐘠   𐘡   𐘢   𐘣   𐘤   𐘥   𐘦   𐘧   𐘨   𐘩   𐘪   𐘫   𐘬   𐘭   𐘮   𐘯   𐘰   𐘱   𐘲   𐘳   𐘴   𐘵   𐘶   𐘷   𐘸   𐘹   𐘺   𐘻   𐘼   𐘽   𐘾   𐘿   𐙀   𐙁   𐙂   𐙃   𐙄   𐙅   𐙆   𐙇   𐙈   𐙉   𐙊   𐙋   𐙌   𐙍   𐙎   𐙏   𐙐   𐙑   𐙒   𐙓   𐙔   𐙕   𐙖   𐙗   𐙘   𐙙   𐙚   𐙛   𐙜   𐙝   𐙞   𐙟   𐙠   𐙡   𐙢   𐙣   𐙤   𐙥   𐙦   𐙧   𐙨   𐙩   𐙪   𐙫   𐙬   𐙭   𐙮   𐙯   𐙰   𐙱   𐙲   𐙳   𐙴   𐙵   𐙶   𐙷   𐙸   𐙹   𐙺   𐙻   𐙼   𐙽   𐙾   𐙿   𐚀   𐚁   𐚂   𐚃   𐚄   𐚅   𐚆   𐚇   𐚈   𐚉   𐚊   𐚋   𐚌   𐚍   𐚎   𐚏   𐚐   𐚑   𐚒   𐚓   𐚔   𐚕   𐚖   𐚗   𐚘   𐚙   𐚚   𐚛   𐚜   𐚝   𐚞   𐚟   𐚠   𐚡   𐚢   𐚣   𐚤   𐚥   𐚦   𐚧   𐚨   𐚩   𐚪   𐚫   𐚬   𐚭   𐚮   𐚯   𐚰   𐚱   𐚲   𐚳   𐚴   𐚵   𐚶   𐚷   𐚸   𐚹   𐚺   𐚻   𐚼   𐚽   𐚾   𐚿   𐛀   𐛁   𐛂   𐛃   𐛄   𐛅   𐛆   𐛇   𐛈   𐛉   𐛊   𐛋   𐛌   𐛍   𐛎   𐛏   𐛐   𐛑   𐛒   𐛓   𐛔   𐛕   𐛖   𐛗   𐛘   𐛙   𐛚   𐛛   𐛜   𐛝   𐛞   𐛟   𐛠   𐛡   𐛢   𐛣   𐛤   𐛥   𐛦   𐛧   𐛨   𐛩   𐛪   𐛫   𐛬   𐛭   𐛮   𐛯   𐛰   𐛱   𐛲   𐛳   𐛴   𐛵   𐛶   𐛷   𐛸   𐛹   𐛺   𐛻   𐛼   𐛽   𐛾   𐛿   𐜀   𐜁   𐜂   𐜃   𐜄   𐜅   𐜆   𐜇   𐜈   𐜉   𐜊   𐜋   𐜌   𐜍   𐜎   𐜏   𐜐   𐜑   𐜒   𐜓   𐜔   𐜕   𐜖   𐜗   𐜘   𐜙   𐜚   𐜛   𐜜   𐜝   𐜞   𐜟   𐜠   𐜡   𐜢   𐜣   𐜤   𐜥   𐜦   𐜧   𐜨   𐜩   𐜪   𐜫   𐜬   𐜭   𐜮   𐜯   𐜰   𐜱   𐜲   𐜳   𐜴   𐜵   𐜶   𐜷   𐜸   𐜹   𐜺   𐜻   𐜼   𐜽   𐜾   𐜿   𐝀   𐝁   𐝂   𐝃   𐝄   𐝅   𐝆   𐝇   𐝈   𐝉   𐝊   𐝋   𐝌   𐝍   𐝎   𐝏   𐝐   𐝑   𐝒   𐝓   𐝔   𐝕   𐝖   𐝗   𐝘   𐝙   𐝚   𐝛   𐝜   𐝝   𐝞   𐝟   𐝠   𐝡   𐝢   𐝣   𐝤   𐝥   𐝦   𐝧   𐝨   𐝩   𐝪   𐝫   𐝬   𐝭   𐝮   𐝯   𐝰   𐝱   𐝲   𐝳   𐝴   𐝵   𐝶   𐝷   𐝸   𐝹   𐝺   𐝻   𐝼   𐝽   𐝾   𐝿   𐞀   𐞁   𐞂   𐞃   𐞄   𐞅   𐞆   𐞇   𐞈   𐞉   𐞊   𐞋   𐞌   𐞍   𐞎   𐞏   𐞐   𐞑   𐞒   𐞓   𐞔   𐞕   𐞖   𐞗   𐞘   𐞙   𐞚   𐞛   𐞜   𐞝   𐞞   𐞟   𐞠   𐞡   𐞢   𐞣   𐞤   𐞥   𐞦   𐞧   𐞨   𐞩   𐞪   𐞫   𐞬   𐞭   𐞮   𐞯   𐞰   𐞱   𐞲   𐞳   𐞴   𐞵   𐞶   𐞷   𐞸   𐞹   𐞺   𐞻   𐞼   𐞽   𐞾   𐞿   𐟀   𐟁   𐟂   𐟃   𐟄   𐟅   𐟆   𐟇   𐟈   𐟉   𐟊   𐟋   𐟌   𐟍   𐟎   𐟏   𐟐   𐟑   𐟒   𐟓   𐟔   𐟕   𐟖   𐟗   𐟘   𐟙   𐟚   𐟛   𐟜   𐟝   𐟞   𐟟   𐟠   𐟡   𐟢   𐟣   𐟤   𐟥   𐟦   𐟧   𐟨   𐟩   𐟪   𐟫

B. INDEX DES GROUPES DE SIGNES

♀ 4 0 [	L 23-57-101 [	4 b.5
⊕ 0 [	] L 29-60-74 [	4 a.1 (⊕ 0 [)
] ⊕ E	] L 29-61	3 a.1
! i 5	L 30-26-6	6.1
] 0 Y	] L 32-54	1 b.1
] 0 A	] L 32-56	3 b.1
H- [	L 52- [	5.3
H # - [	L 52-2 [	1 a.5
H # 0 [	L 52-2-55 [	1 a.5 (H # - [)
H i [	L 52-30 [	5.3 (H- [)
H t t	L 52-30-22	5.2
H L [	L 52-53 [	1 a.2
H 4 t 7 4	L 52-57-30-39-100	2.2-3
H E 2 A	L 52-59-64-75	2.5
] H E 0 A [	] L 52-59-76-85 [	1 a.4
H 7 A 0 i	L 52-93-60-74-26	5.1
H- [ ]- H	L 52- [ ]-96	4 a.2-3
H 5 +	L 52-103-22	4 b.4

]-Ψ	]-L 54	4 b.2
Υ ϐ-[	L 55-76-[	2.6
Α Λ Ξ Η-[	L 56-78-61-52-[	4 a.4-5
]ΑΨ	]L 56-163	3 b.2
Η ⊥⊥	L 57-30-92	2.1
]-*Υ⊥[	]-L 60-74[	4 a.1
]⊥Α	]L 74-56	1 a.1
] Υ*Υ⊥[	]L 76-60-74[	4 a.1 (]-*Υ⊥[)
] Υ*Υ Ξ[	]L 76-103-31-61[	1 a.6
]ΑΨ	]L 79-54	4 b.2 (]-Ψ)
]Λ ⊥Α	]L 83-32-56	3 b.1 (]-⊥Α)
]⊙*Υ⊥[	]L 91-60-74[	4 a.1 (]-*Υ⊥[)
]⊥⊥[	]L 92-94[	6.2
]⊥⊙Ξ	]L 94-29-61	3 a.1 (]-⊙Ξ)
⊥ ⊥	L 98-53	2.1
⊥ ⊥[	L 100-154[	4 b.3
⊥ ⊥⊥⊥⊥	L 101-161 77-102-162-85	2.3-4
⊥ ⊥-[.]⊥⊥	L 102-59-[.]154-92	4 a.3-4
⊥ ⊥⊥⊥⊥	L 102-59-109-154-92	4 a.3-4 (⊥ ⊥-[.]⊥⊥)
]⊥ ⊥	]L 102-76	4 b.3

]H

]L₁₀₃₋₂₅

3 a.4

INDEX DES SIGNES ISOLÉS

]H

]L₁

1 b.2

]H

]L₂₅

1 b.2 (]H) *3 a.3 (!!)

]i

]L₂₆

1 b II.4 II

]H

]L₅₂

1 b.1

]H

]L₅₂

1 fr. sep.

]E

]L₆₁

1 a.5

]H

]L₆₂

1 a.1

]C

]L₇₄

4 a.2

]H

]L₉₂

3 a.5

]H

]L₉₇

4 b.2

]H

]L₉₈

6.1

]H

]L₉₈

3 a.6

]H

]L₁₀₃

1 a.1

INDEX DES IDÉOGRAMMES

A

L₃₆

3 a II.3 II.5

P

L₄₂

3 a.1.4, b.1.2 5.2 II.3 II

𐀀	L 49	$\underline{3} a. 2 \quad \underline{4} b. 4$
𐀁	L 54	$\underline{4} a. 2$
𐀂	L 82	$\underline{3} b. 5$
𐀃	L 82 bis	$\underline{2}. 2 \quad \underline{3} a. 2 \quad \underline{5}. 3$
𐀄	L 89	$\underline{3} b. 2. 4$
𐀅	L 90	$\underline{7}. 3$
𐀆	L 136	$\underline{3} a. [3]. 5$

INDEX DES FRACTIONS

L	Lm 9	$\underline{1} a. 5$
2	Lm 23	$\underline{3} a. 2. 2 \quad \underline{7}. 3$

C. COMMENTAIRE

A. LE SUPPORT DE L'ÉCRITURE ET LA PRÉSENTATION DES TEXTES

Une seule tablette (ARKH 2) nous est parvenue pratiquement entière: sa facture, ses dimensions (l. 4,90 cm.; h. 7,50 cm.; ép. 0,70 cm.), la présence d'un petit trou au bord inférieur, la disposition du texte, tout la rapproche des autres tablettes en linéaire A déjà connues (cf. par exemple HT 34: l. 5,00 cm; h. 7,60 cm; ép. 0.90 cm.); les autres tablettes du groupe, bien que fragmentaires, s'insèrent parfaitement dans les cadres précédemment établis et n'apportent, semble-t-il, en ce qui concerne leur facture (elles étaient, bien entendu, faites d'argile crue qui a été cuite dans l'incendie du bâtiment dans lequel elles ont été découvertes), rien de bien nouveau: ni pour les dimensions (l. de 4,90 à 7,80 cm.; h. de 7,50 à 10,10 cm.; ép. de 0,60 à 1,25 cm.), ni pour la présentation du texte (en règle générale, les lignes d'écriture ne sont pas séparées par des lignes tracées au stylet (sauf en ARKH 1 b et ARKH 7); le texte court de façon suivie (sauf de très rares exceptions), les "groupes des signes" se commençant à une ligne et s'achevant à la ligne suivante; on rencontre des marques de ponctuation entre des "groupes de signes" consécutifs, ou entre un "groupe de signes" et un "idéogramme", mais ce n'est pas une règle absolue (et, une fois, en ARKH 2.1, la séparation entre deux "groupes de signes" est marquée par une réduction du format des membres du second groupe, ce qui est une procédure assez rare en linéaire A); certains signes, certains "groupes de signes" et certains nombres ont été effacés plus ou moins soigneusement et remplacés par d'autres etc.

D'autre part, on verra ci-dessous qu'à deux ou trois exceptions près les signes de l'écriture ("syllabogrammes", "idéogrammes", fractions et chiffres) sont bien connus d'ailleurs et ne posent guère de problèmes d'identification.

En bref, ces sept documents d'Arkhanès entrent de façon remarquable dans le tableau que l'on se trace du linéaire A.

B. LES SIGNES DE L'ÉCRITURE

1. Nombre :

Nos sept tablettes nous offrent un total de quelque 115 signes identifiables dont une cinquantaine de signes différents.

Ces signes peuvent se répartir comme suit:

A. *Signes sûrs dans des groupes de signes*¹

L 2, 6, 22, 25, 26, 29, 30, 31, 32, 39, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 59, 60,

1. Nous utilisons ici, pour désigner les signes du linéaire A, la numérotation traditionnelle, telle qu'on la trouvera en dernier lieu dans les "*Index du linéaire A*" de J. RAISON et M. POPE (Rome, 1971); là où nous

nous écartons de cette numérotation ou là où nous innovons, nous l'indiquons dans le cours de l'étude paléographique qui suit.

61, 64, 74, 75, 76, 77, 78, 85¹, 92, 93, 96, 98, 100, 101, 102, 103, 154, 161, 162, 163

B. *Signes probables dans des groupes de signes*

L 1, 23, 62, 94, 97

C. *"Idéogrammes" sûrs*

L 42², 82³, 89, 90

D. *"Idéogramme" probable*

L 49

E. *"Monogrammes"*⁴

L 36, (L 52), (L 54), (L 92?), (L 98?)

D. *Fractions*

Lm 9, Lm 23

Parmi les "signes apparaissant dans des groupes de signes", les "grands" absents sont rares (disons ceux que l'on rencontre ailleurs dans plus de dix groupes de signes différents⁵); il s'agit de L 51, 84, 91 et 95.

Les signes fort probablement "nouveaux" sont au nombre de deux (ci-dessous L 161 et 162); deux signes "méconnus" se dégagent: L 154 (avec certitude) et L 163 (plus dubitativement); l'existence de "l'idéogramme" L 136 se confirme.

Enfin, des variétés des "idéogrammes" L 42 et 82 semblent s'affirmer: mais si la seconde est assurée, la première n'est que possible⁶.

En résumé, le système graphique des tablettes d'Arkhanès, considéré dans son ensemble, s'insère fort aisément dans le cadre de nos connaissances.

1. Il n'y a pas de raison péremptoire pour considérer ce signe comme un "idéogramme" (ou comme un "monogramme") dans ses deux apparitions (ARKH 1.4 et 2.4).

2. Pour les deux variantes éventuelles de cet "idéogramme", voyez ci-dessous.

3. Pour les deux variantes de cet "idéogramme", voyez ci-dessous.

4. C'est-à-dire "idéogrammes" employés clairement ailleurs dans des "groupes de signes"; entre parenthèses ont été placés les "monogrammes" (lorsque leur

fonction de "monogramme" est sujette à caution ils ont été pourvus d'un "?") qui se rencontrent déjà à Arkhanès comme "signes dans des groupes de signes".

5. Nous considérons que L 72 n'est qu'une variante graphique de L 94.

6. On notera l'absence de signes *Lc* ("Lineari compositi"): dans la mesure où ces signes doivent être une sorte de sténographie propre à tel individu ou à tel groupe d'individus et qui, en tant que telle ne fait pas partie intégrante du système graphique "de base", cette absence n'est pas trop étonnante.

2. Paléographie

TABLES DES SIGNES¹

7									
6		2					10-		1
5				1			11-2		1
4				1	D				
3						12		⊕	
2									1
1		1	1				1-		
L	1	2	6	22	23	25	26	29	30

1. — L'échelle de reproduction des signes figurant dans cette table est de 1:1.

— Les signes vraiment trop douteux n'ont pas été inclus; toutefois, tous les signes pointés du texte ont été admis: la seule vue du dessin permettra de se faire une opinion sur le degré de validité de la lecture

que nous proposons.

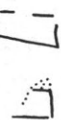

— Un certain nombre de signes effacés et relativement illisibles (*ex. gr.* L 136 en ARKH 3 a.3, L 42 en ARKH 5.3) ont été délibérément omis.

— Pour la numérotation des nouveaux signes, voyez le commentaire paléographique.

7								
6								
5					⊕		⊥ ⊥ ⊥	
4							⊥ ⊥ ⊥	
3		⊥ ⊥	⊥		⊥ ⊥ ⊥	⊥ ⊥		
2					⊥		⊥ ⊥	⊥
1		⊥ ⊥					⊥ ⊥ ⊥	⊥
Ζ	31	32	36	39	42	49	52	53

	1	2	3	4	5	6	7
L ₁							
54	ψ			ψ			
55		ψ		Δ			
56	Δ		Δ	(1)			
57		ψ					
59	□	□		□			
60							
61	ψ			ψ			
62	ψ						
64		ψ					

74	75	76	77	78	82	85	89	90
1	2	3	4	5	6	7	8	9
								
								
								
								
								
								

L ₁	1	8	8	4	3	6	7
92							
93							
94							
96							
97							
98							
100							
101							
102							

1	2	3	4	5	6	7
103						
136						
154						
161						
162						
163						
1m	1	3	4	5	6	7
9	L					
23		2 2				2

- L 1 : 1 exemple (ARKH 1 b.2); peu sûr: il n'en reste que la partie supérieure.
- L 2 : 1 exemple (ARKH 1 a.5); forme banale.
- L 6 : 1 exemple (ARKH 6.1); présente deux caractéristiques que l'on ne rencontre pas à Haghia Triada:
 —la "queue" n'est pas constituée d'une haste verticale traversant la barre horizontale supérieure (fig. 1 a), mais d'un petit trait courbe s'arrêtant avant cette barre [cf. AP Z 2 b.1 (fig. 1 b), KN Z 5 (fig. 1 c), KO Z 1 b (fig. 1 d), LA Z 1 (fig. 1 e), PH 2.1 (fig. 1 f)];
 —la barre supérieure n'est pas strictement horizontale, mais assez fortement incurvée vers le bas [cf. KN Z 5 (fig. 1 c)], sans toutefois être composée de deux traits en arceau qui se rejoignent [comme en LA Z 1 (fig. 1 e) ou PH 2.1 (fig. 1 f) par exemple].

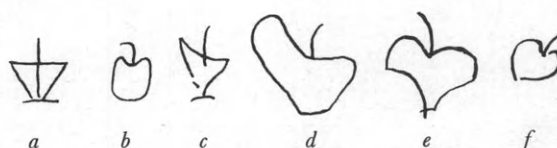

Fig. 1.

- L 22 : 2 exemples (ARKH 4 b.4; 5.2); formes banales.
- L 23 : 1 exemple (ARKH 4 b.5); peu sûr: il n'en reste que la partie supérieure.
- L 25 : 1 exemple sûr (ARKH 3 a. 4) et un exemple très douteux (ARKH 1 b.2), où la lecture L 1 semble préférable: forme banale.
- L 26 : 3 exemples (ARKH 1 b.4; 5.1; 6.1); le premier et le troisième avec un seul petit trait vertical, comme la quasi totalité des exemplaires d'Haghia Triada (fig. 2 a), le second avec deux petits traits verticaux, comme en HT W 210 (fig. 2 b) et aussi à Cnossos, Palaikastro et Zakro (où l'on trouve trois, ou même quatre petits traits verticaux, le plus souvent réduits à des points (fig. 2 c et d), de même qu'à Apodoulou, Kophinas, Mallia et Phaistos: mais dans ce cas on n'a jamais qu'un seul trait horizontal dans la partie supérieure [sauf en PS Z 2, où l'on peut voir deux traits horizontaux et trois points verticaux superposés (fig. 2 e)].

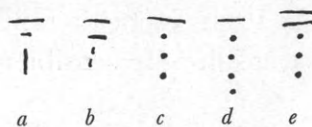

Fig. 2.

- L 29 : 1 exemple (ARKH 3 a.1); forme banale.
- L 30 : 4 exemples (ARKH 2 a.1.2; 5.2; 6.1); formes banales.
- L 31 : 1 exemple (ARKH 1 a.6); fait de trois traits distincts, ce qui n'a rien d'ex-

ceptionnel), même si ce n'est pas la facture la plus fréquente à Haghia Triada (deux traits seulement dans la plupart des cas).

- L 32 : 2 exemples (ARKH 1 b.1; 3 b.1); formes banales.
- L 36 : 1 exemple sûr (ARKH 3 a.5) et un exemple possible effacé (ARKH 3 a.3); forme banale.
- L 39 : 1 exemple (ARKH 2.2); signe assez rare [cinq apparitions seulement à Haghia Triada dont deux (HT 97 a.3 et 120.6) posent quelques problèmes et une peut-être en KN Z 6], mais ici magnifiquement dessiné et hors de doute.
- L 42 : 5 exemples sûrs (ARKH 3 a.1.4, b.1.2; 5.2) et un exemple incertain effacé (ARKH 5.3); c'est "l'idéogramme" le plus fréquent en linéaire A (quelque 70 attestations, tant comme signe "simple" que "composé", toujours à Haghia Triada jusqu'à présent, sauf une fois à Mallia (MA W 5 b) et une fois dans les nouvelles tablettes de la Canée (KH 1.1¹); que le "corps" du signe figure un cercle plus ou moins parfait et plus ou moins tangent à la barre horizontale supérieure ou seulement la partie inférieure ou encore les trois-quarts d'un cercle venant plus ou moins en contact avec cette barre supérieure ne semble pas être constitutif de variantes significatives: seul le degré de précision apporté au tracé du signe doit être mis en cause; mais ici, à Arkhanès, on devine une particularité qui n'est sans doute pas accidentelle: nous voulons dire le *redoublement* du trait horizontal supérieur, lequel est évident en ARKH 3 a.1; doit-on penser que le scribe de ARKH 3 a entendu marquer la différence entre un signe L 42 "normal" et un L 42 "spécial"? cela est assez vraisemblable, mais dans l'état actuel des connaissances nous n'oserions l'affirmer sans assortir cette assertion des précautions d'usage.
- L 49 : 1 exemple certain (ARKH 3 a.2) et un exemple possible (ARKH 3 b.4); le premier est partiellement mutilé à gauche; si l'on restitue (avec assez de vraisemblance) une partie gauche symétrique de celle de droite, il est à noter que l'on obtient un signe L 49 comportant deux "feuilles" seulement, et non trois; toutefois, la haste verticale semble bien avoir monté primitivement assez haut—elle a ensuite été sensiblement oblitérée par le tracé des "feuilles"—et on pourrait la considérer comme le "vestige" de la troisième "feuille" canonique; et il convient de signaler que sur la quinzaine d'exemples de L 49 que l'on possède (seul ou en ligature avec L 6), si les trois "feuilles" sont généralement dessinées nettement (fig. 3 a), il existe au moins

1. E. HALLAGER, *Tablets and Roundels from Khania with Linear A Inscriptions*, dans *Kadmos* 12, 1 (1973), pp. 20 - 27.

un cas (HT 14.2, fig. 3 *b*) où la "feuille" centrale est réduite à un simple petit trait (distinct, il est vrai, de la haste verticale; et, sur la même tablette, le même scribe a tracé un second L 49 (1.5) dans lequel la "feuille" centrale est composée de deux petits traits, qui ne forment toutefois qu'une "feuille" minuscule si on la compare aux deux feuilles latérales); en définitive, un L 49 "simplifié" n'a rien que de très vraisemblable.

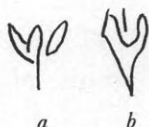

Fig. 3.

- L 52 : 13 exemples (1 a.2.4.5, b.1, *fr. sep.*; 2.2.5; 4 a.2.5, b.4; 5.1.2.3); attesté près d'une centaine de fois, ce signe est le plus fréquent du linéaire A; on le trouve dans plus de neuf cas sur dix à l'initiale de groupes de signes: ici, à Arkhanès, le seul exemple sûr non initial est en 4 a.4-5; la forme est banale: c'est la variante avec un petit trait vertical au dessus de la barre horizontale, dans le prolongement de la haste verticale; sur le fait qu'il faut très probablement différencier les deux signes apparaissant en ARKH 3 a.3 et .5 du signe L 52 "normal", voyez ci-dessous le commentaire concernant L 136.
- L 53 : 2 exemples (ARKH 1 a.2; 2.1); sur quelque 80 attestations de L 53, 14 à peine (6 à Haghia Triada: HT 28, HT 80 et 4 crétules; 4 à Palaikastro, 3 à Cnossos et 1 à Skhinia) sont dextroverses, ainsi qu'en linéaire B; aucune conclusion ne semble pouvoir pour l'instant être tirée de cette constatation (sinon que seule la forme dextroverse est en usage à Palaikastro et maintenant à Arkhanès: mais le nombre d'exemples est trop faible pour que cela ait beaucoup de valeur).
- L 54 : 3 exemples (ARKH 1 b.a; 4 a.2, b.2); seule la première forme ne pose pas de problème; la seconde, qui suit une interponction, est "idéographique" et présente, de la même façon, semble-t-il que la troisième qui, elle, paraît bien terminer un groupe de signes, un petit trait horizontal assez fin, à peu près au milieu de la hampe, dans le creux des deux "bras" divergents: ce qui nous a amenés à pointer le signe, tout en étant certains qu'il ne saurait s'agir d'un L 100 (l'exemplaire de ce dernier signe, dans le même document, en b.3, est trop clair pour laisser place à un doute quelconque); nous avouons ne pas saisir la finalité de cette idiosyncrasie, fort peu visible à l'œil nu, d'ailleurs (et, qui plus est, le petit trait horizontal de ARKH 4 a.2 pourrait bien n'être qu'un mirage, causé par la présence d'un petit caillou en cet endroit).

- L 55 : 1 exemple (ARKH 2.6 et un exemple fort incertain en ARKH 1.5) ; forme banale.
- L 56 : 4 exemples (ARKH 1 a.1 ; 3 b.1.2 ; 4 a.4)¹ ; la différence de conception de la paroi latérale en 3 b.1 et 3 b.2 (droite dans un cas, bien courbée dans l'autre) est assez surprenante à première vue, et on pourrait assez légitimement se demander s'il ne convient pas de l'attribuer à un changement de scribe : toutefois, comme aucun autre élément ne vient corroborer cette hypothèse, le mieux est sans doute d'expliquer cette "variante" par le passage à une écriture de plus grand module (quelle qu'en soit la raison, d'ailleurs) ; pour le reste, formes banales.
- L 57 : 3 exemples (ARKH 2.1.2 ; 4 b.5) ; la caractéristique commune présentée par les deux signes intacts est tout à fait exceptionnelle : un petit trait horizontal vient couper la haste verticale dans sa partie inférieure ; cette particularité ne se rencontrait jusqu'à présent nulle part en linéaire A ; par contre, la parenté graphique de L 57 avec le signe du linéaire B no 41 (*si*) (fig. 4), qui avait déjà été avancée par divers auteurs², s'en trouve renforcée : maintenant qu'on a une variante avec deux barres horizontales, il suffit en effet d'allonger les deux traits obliques latéraux pour obtenir quelque-chose de fort proche du *si* du linéaire B³.

Fig. 4.

Ce petit trait horizontal "supplémentaire" est-il une "survivance" ou une "innovation" ? Nous inclinerions plutôt pour la première hypothèse, dans la mesure où, si l'on opte pour "l'innovation", il faudrait supposer que le linéaire B avait pour ancêtre un syllabaire A venant d'Arkhanès, ou à tout le moins fortement apparenté, ce qui est pour le moins aventureux dans l'état actuel des connaissances.

- L 59 : 3 exemples (1 a.4 ; 2.5 ; 4 a.3) ; signe très élaboré, fait de six traits (et non de quatre ou cinq) comme la plupart des L 59 d' Hagia Triada et d'ailleurs, qui ne présentent généralement pas de petit trait vertical au bout de la base horizontale, sauf en HT 108.2, W 204, 205, 209 et 210, TL Z 1 ;

1. De la forme "L 56 a" de l'"Index".

2. Cf. D. W. PACKARD, *Contextual and Statistical Analysis of Linear A*, dans *Atti e Memorie del 1o Congresso Internazionale di Micenologia* (Rome, 1968), pp. 392-394.

3. Certains *si* n'ont qu'une seule barre horizontale, mais ils sont en nette minorité et il est probable qu'ils étaient une simplification de la forme "normale", à deux barres : cf. J. - P. OLIVIER, *Les scribes de Cnossos*, (Rome, 1967), pp. 31 - 32.

on notera qu'en linéaire B le signe no 58 (*su*) avec trait vertical à la base est rarissime à Cnossos (un exemple, en **Nc 4489**, du scribe 133), relativement rare à PY (scribes 2 et 24), mais assez bien attesté à Mycènes (scribes 53, 57, 61 et en **Ue 652**).

- L 60** : 2 exemples (ARKH 4 a.1; 5.1); si le second est "classique", le premier, qui présente la partie verticale du bas faite, à ce qu'il semble, de deux traits incurvés en sens inverse, est plus élaboré; cette forme "élaborée" ne va pas sans rappeler par certains côtés la forme "complexe" des signes no 30 (*ni*) et 31 (*sa*) du linéaire B¹: toutefois cette question est loin d'être simple et une analyse complète ne saurait être entreprise ici².
- L 61** : 4 exemples (ARKH 1 a.5.6; 3 a.1; 4 a.4); la forme est encore assez élaborée, on pourrait même dire "archaïsante", car dans la forme simplifiée (fig. 5 a), l'élément central est réduit à un simple trait horizontal, alors que, par exemple en HT 103.5, ZA Z 3 et maintenant en KN Z 31³ (fig. 5 b, c, d), on trouve un trait central plus ou moins recourbé qui fait la liaison avec la forme que présente PH 7 a.3 (fig. 5 e), où la partie centrale est encore dessinée comme un cercle presque complet⁴, cercle que l'on retrouve dans certains tracés du signe n° 24 (*ne*) du linéaire B et qui contribue grandement, à notre avis, à assurer l'identité graphique des deux signes; ici, à Arkhanès, cet élément central a disparu, mais tant "l'anse" (à gauche) que le "bec" (à droite) sont encore assez clairement identifiables. Le "bec" de L 61 en ARKH 3 a.1 est particulièrement remarquable: il est constitué d'un trait qui prolonge l'anse de gauche, lequel est surmonté d'un autre trait plus ou moins horizontal qui accentue encore sensiblement sa ressemblance avec le signe 24 du linéaire B.

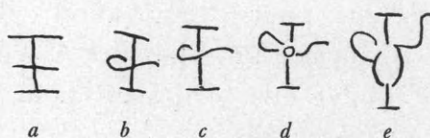

Fig. 5.

- L 62** : 1 exemple (ARKH 1 a.1), assez mutilé; si l'identification est correcte, le double trait horizontal de la base est sans parallèle, du moins à notre connaissance.

1. Cf. J. - P. OLIVIER, *Les scribes de Cnossos* (Rome, 1967), p. 27.

2. Voyez cependant M. W. M. POPE, *The Date of Linear B*, dans *Κρητικά Χρονικά* 15 (1963), pp. 317 - 318.

3. L'épingle d'argent de Mavro Spelio (cf. ST. ALE-

XIOU - W. C. BRICE, *A Silver Pin from Mavro Spelio with an Inscription in Linear A: Her. Mus. 540*, dans *Kadmos* 11 (1972), pp. 113 - 124.

4. Dans "Index", ce signe a reçu le n° 147, ce qui ne se justifie nullement à nos yeux.

- L 64 : 1 exemple (ARKH 2.5); forme banale.
- L 74 : 4 exemples (ARKH 1 a.1; 4 a.1.2; 5.1); les deux petits traits de droite sont à la fois rigoureusement verticaux et relativement allongés, ce qui est assez rare à Haghia Triada, où ces deux traits sont en général assez obliques et plutôt courts (par contre, sur les autres sites, ces traits tendent à la verticalité).
- L 75 : 1 exemple (ARKH 2.5); forme banale.
- L 76 : 4 exemples (ARKH 1 a.4.6; 2.6; 4 b.3); formes relativement classiques.
- L 77 : 1 exemple (ARKH 2.3); forme "cassée" du signe, qui n'est pas sans parallèles (HT 26 a.3, HT 103.2.4, ZA Z 3.1).
- L 78 : 1 exemple (ARKH 4 a.4); avec un petit trait vertical médian, lequel est le plus souvent absent à Haghia Triada mais semble être de règle partout ailleurs, à quelques exceptions près, et se rencontre régulièrement en linéaire B dans le signe no 37 (*ti*).
- L 82 : 4 exemples (ARKH 2.2; 3 a.2, b.5; 5.3); le tracé différent du signe en 2.2, 3 a.2, 5.3 (avec deux traits verticaux seulement) et en 3 b.5 (avec deux barres horizontales de même longueur et trois traits verticaux) est chose nouvelle en linéaire A; tous les signes L 82 connus jusqu'à présent (35 environ), étaient de la forme "complexe" (avec cette particularité supplémentaire qu'ils présentaient, soit un petit trait horizontal coupant la haste centrale, soit (le plus fréquemment) un petit trait oblique au milieu des deux espaces compris entre les hastes verticales (le sens de l'inclinaison de ces traits obliques pouvant varier d'un site à l'autre, sans qu'il paraisse possible d'attribuer une signification à cette variation).

Si l'on n'avait de forme "simplifiée" du signe L 82 qu'à Arkhanès, on pourrait l'expliquer par une "particularité locale", voire par une "fantaisie" de scribe: toutefois, il serait assez difficile de rendre compte de la présence, sur la même tablette (ARKH 3), de deux formes "simplifiées" (exceptionnelles) et d'une forme "complexe" (canonique); mais si le linéaire A ne fournit pas d'autre exemple de la forme "simplifiée", le linéaire B, lui, nous en offre une (idéogramme*131*b*, cf. fig. 6 *b*) qui se rencontre une fois à Pylos (Un 267) dans la même rubrique que la forme "complexe" (idéogramme*131, VINUM, cf. fig. 6 *a*); ce qui tranche définitivement la question, aussi bien pour le linéaire A que pour le linéaire B: il y avait deux signes différant légèrement entre eux et qui avaient sans doute des significations voisines, sans être similaires¹; cet éclairage mutuel que se donnent dans ce cas le

1. Les plus récentes éditions du linéaire B de Cnos- sos (KT IV) et Pylos (PTT) ne distinguent pas *131

linéaire A et le linéaire B est chose assez peu courante pour qu'il soit permis d'y insister.

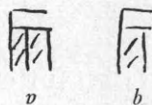

Fig. 6.

- L 85 : 2 exemples (ARKH 1 a.4; 2.4), le premier assez mutilé mais pratiquement certain; les "plateaux" des "balances" semblent un peu plus "trapus" que dans la quinzaine d'exemples que nous connaissons d'ailleurs et la base de ces "plateaux" ne descend pas jusqu'au niveau inférieur des autres signes: mais il peut fort bien s'agir là d'une particularité scribale et il serait assez vain sans doute d'essayer d'en tirer de quelconques conclusions pour l'instant.
- L 89 : 2 exemples (ARKH 3 b.2.4), le premier assez douteux; formes banales.
- L 90 : 1 exemple (ARKH 7.3); forme banale.
- L 92 : 3 exemples (ARKH 2.1; 3 a.5; 4 a.4, plus un cas assez douteux en 6.2); aucun exemplaire de ce signe n'est absolument complet, mais il est certain qu'il ne comportait que deux petits traits obliques de chaque côté de la haste verticale: si cette forme est assez rare (la grande majorité des quelques cent L 92 attestés présente trois traits—obliques ou horizontaux—de chaque côté de la haste, quelques-uns en ont même cinq ou six), elle n'est pas totalement inconnue (trois fois à Haghia Triada et trois fois à Palaikastro, en PK 1); de toute façon, elle est "archaïsante" si on la compare aux L 92 d'Haghia Triada où les traits correspondants de droite et de gauche sont tirés d'un seul coup, traversant ainsi horizontalement la haste verticale de part en part.
- L 93 : 1 exemple (ARKH 5.1); le tracé n'a rien d'exceptionnel, chacune des composantes du signe étant connue d'ailleurs; seule leur présence concomitante n'était pas attestée jusqu'ici (pour le retour vers le bas de la crosse de gauche, cf. *ex. gr.* HT 13.5, 19.3, 43.1, 110 a.1; pour la partie supérieure droite réduite à un simple trait vertical, cf. HT 6 b.1, 14.3, 127 a.1).
- L 94 : 1 exemple (ARKH 6.2), incomplet et douteux [il n'est donc pas possible de

de *131b et ce à la suite d'un article de E. L. BENNETT qui semblait convaincant (*Miscellaneous Observations on the Forms and Identities of Linear B Ideograms*, dans *Proceedings of the Cambridge Colloquium on Mycenaean Studies* (Cambridge, 1966), pp. 11 - 15; toutefois, cette

distinction avait été proposée dans *Documents* (p. 223) et, récemment, J. CHADWICK avait fortement suggéré d'y revenir (*Mycenaean Wine and the Etymology of ΓΑΥΚΥΣ*, dans *Minos* 9 (1968), pp. 192 - 197).

déterminer s'il s'agit de la "variante" L 72—avec un petit trait horizontal ou un petit fragment de cercle coupant en son milieu le trait central—ou de la forme sans appendice médian (L 94)].

L 96 : 1 exemple (ARKH 4 a.3); quoique partiellement abîmé, le signe nous montre tous ses éléments constitutifs; et bien que le tracé de la partie droite ne corresponde exactement à aucun de celui des quelque 15 exemples déjà attestés, l'identification de ce L 96 ne nous paraît devoir faire aucun doute; car l'élément essentiel du signe, une haste verticale de la base de laquelle part vers la droite un autre trait montant obliquement d'abord, se recourbant vers le bas ensuite, est présent ici; quant à la partie droite, elle varie assez d'un exemple à l'autre: simple trait vertical coupant ou non le trait courbe ou anguleux de droite, traversé ou non — et à des hauteurs variables — d'une ou de deux petites barres horizontales; ici, cet élément de droite est probablement constitué d'un petit cercle situé sous le trait courbe, dans le bas duquel ont été greffées deux "pattes" divergentes; "l'élaboration" relative de cet élément ne va pas sans rappeler certaines des variantes du signe n° 65 du linéaire B qui a de fortes chances d'être le "correspondant" de notre L 96¹.

L 97 : 1 exemple (ARKH 4 b.2), relativement douteux; ce qui reste du signe (sa partie gauche) est compatible avec un L 97, mais comporte deux caractéristiques notables: la première (peu fréquente, mais attestée par exemple en HT 26 a.3) est l'allongement assez important vers le bas de la haste verticale de droite; la seconde, apparemment nouvelle, est constituée par la présence d'un second trait horizontal qui vient couper cette haste de droite, en dessous du premier trait horizontal (normal, lui); comme les traces qu'on distingue sur l'argile n'évoquent que difficilement un autre signe et que l'on rencontre des formes assez variées et même assez étranges de la partie droite de L 97 [cf. fig. 7 a (HT 95 a.5), b (HT 28 a.1), c (HT 10 la.4)], on ne saurait proposer autre chose qu'un L 97 fortement pointé².

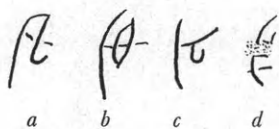

Fig. 7.

L 98 : 3 exemples (ARKH 2.1; 3 a.6; 6.1); le premier et le troisième exemplaire sont plus élaborés que la plupart des L 98 d'Haghia Triada où le signe a

1. A ce propos, voyez J. RAISON, *Note sur le signe mycénien 65*, dans *Kadmos* 3 (1964), pp. 58 - 63.

2. On penserait bien au signe partiellement mutilé qui figure au début de la ligne 6 de HT 28 a (et qui

tendance à se schématiser (les lignes courbes complexes se transformant soit en traits anguleux, soit, au contraire, en un simple et unique trait courbe); toutefois cette forme "archaïsante" n'a rien d'extraordinaire (cf. par exemple HT 96 a.6, 139 1, etc.) et rappelle trop le tracé du signe n° 81 (*ku*) du linéaire B pour être un sujet d'étonnement; quant à l'exemplaire de ARKH 3 a.6 il a été tracé trop négligemment pour qu'il soit possible d'en analyser exactement la facture.

L 100 : 2 exemples (ARKH 2.3; 4 b.3); ces deux exemplaires, sans être du type le plus simple ou le plus commun à Haghia Triada n'ont rien d'exceptionnel: l'inclinaison vers la gauche des trois traits supérieurs se rencontre par exemple en AP Z 1, AR Z 1, KO Z 1 a, c, PH 6 (quatre fois), PK Z 10, mais aussi en HT 9 a.5, 24 a.5, 39.1; quant au petit trait oblique venant, à droite et en bas, qui vient s'insérer entre la barre horizontale et la haste verticale, on le trouve, entre autres, en PH 6 (quatre fois) et en TL Z 1.

L 101 : 1 exemple assuré (ARKH 2.3); et 1 exemple possible (ARKH 4 b.5) quoique légèrement mutilé (la surface de l'argile a disparu dans la moitié supérieure de la partie centrale), ce signe peut être considéré comme complet; si l'on ne trouve pas de tracé exactement équivalent dans la vingtaine d'exemples de L 101 attestés jusqu'à présent, par contre aucun des éléments qui le constituent, pris isolément, n'est nouveau:

— l'absence d'un "pied" vertical s'observe en PH 6.2 et sans doute en HT 99 b.2 (et, en fait, le rétrécissement de la base de l'ove qu'on trouve ici à Arkhanès peut être pris pour "l'ancêtre" — ou "l'équivalent"? — du "pied" (cf. d'ailleurs HT 101. 1, HT W 211, W 212 a);

— la présence d'un seul trait horizontal au centre de l'ove: voyez HT 1 a.2, 36.2, 64.1;

— la présence de deux petits traits obliques de part et d'autre de l'ove: voyez HT 64.1, 66.1.

L 102 : 3 exemples (ARKH 2.4; 4 a.3, b.3); aucune des particularités de ce signe, d'ailleurs assez complexe, n'est nouvelle et on peut en voir un exemplaire presque identique en HT 13.1.

L 103 : 4 exemples (ARKH 1 a.1.6; 3 a.4; 4 b.4); le tracé est un peu particulier en 1 a.6¹: "l'anse" de la "coupe" est constituée par le prolongement vers

ne saurait être L 97, car un exemple très particulier de celui-ci apparaît à la l. 1 (cf. fig. 7 b) et dont on ne sait trop que faire (cf. fig. 7 d): certes, il présente quelques analogies avec notre signe de ARKH 4 b.1: mais ce serait expliquer *obscurum per obscurius*;

quant à ce qui a pu parfois être lu L 97 en PK Z 12 c et qui pourrait présenter des points de similitude avec notre signe, il doit être écarté de la comparaison car il s'agit sans doute d'un L 1 ou d'un L 25.

1. Et il l'était sans doute aussi en 1 b.1 avant la

la gauche du trait censé représenter le "bord" du "récipient", alors que d'habitude ou bien cette "anse" est le prolongement vers le haut de la "paroi" gauche de la "coupe", ou bien est un petit trait arrondi indépendant (ainsi en ARKH 4 b.3)¹; deux exemples de cette facture un peu spéciale de L 103 semblent se rencontrer jusqu'ici: en HT 93 a.2 et b.1, avec cette différence toutefois que "l'anse" est située à la droite et non pas à la gauche du signe.

L 136.: 2 exemples (ARKH 3 a.3.5); il nous paraît pratiquement certain que ce signe doit être distingué de L 52: non seulement il présente *deux* barres horizontales de même longueur qui sont coupées par la haste verticale, mais encore les deux traits verticaux latéraux ne dépassent guère, de part et d'autre, les deux barres horizontales qu'ils coupent (un examen superficiel de la photographie de 3 a.5 ne doit pas faire illusion: le trait vertical de gauche n'est pas plus important que celui de droite: il s'inscrit dans le sillon d'un autre long trait vertical mal effacé et donne ainsi l'impression, à première vue, d'être deux fois plus long qu'il n'est en réalité); or, si "l'ancêtre commun" du signe L 52 et du signe 08 (a) du linéaire B était sans doute une représentation de "double hache" avec deux traits horizontaux de même longueur figurant les deux longs côtés de la "lame", en linéaire A la barre supérieure a subi une évolution qui l'a réduite soit à un petit trait horizontal égal à environ un tiers de la barre inférieure, soit même à un simple point, lequel a, dans une phase ultérieure, évolué en un petit trait vertical pouvant aller jusqu'à se confondre avec le haut de la haste centrale; certes, il s'agit là d'une reconstitution assez théorique car, d'une part, les plus anciennes tablettes de Phaistos présentent déjà la forme la "plus évoluée" (la haste verticale coupe la barre centrale), de l'autre, les quatre formes continuent de coexister dans l'état le plus "évolué" du linéaire A que nous connaissons, celui d'Haghia Triada; mais un appui non négligeable est fourni à cette théorie par le linéaire B où le signe 08 (a) n'a manifestement pas connu cette évolution et où, à l'époque de nos textes, la barre supérieure a certes tendance à disparaître [on rencontre souvent chez un même scribe, voire dans une même tablette², la forme à une barre et la forme à deux barres (cf. fig. 8 b et c)], mais, si elle le fait, c'est complètement: elle ne déperit pas en barre moins longue, en point ou en trait vertical; et nous avons

mutilation, et l'aurait peut-être été en 3 a.4 si le scribe avait dessiné son signe complètement, en n'omettant justement pas la partie qui nous intéresse (cf. la note suivante).

1. L'absence "d'anse" est rarissime (elle semble certaine en PK Z 11.a et Z 12.a) et ne peut guère

s'expliquer que par une négligence du scribe: c'est en tout cas l'explication que nous retiendrons pour ARKH 3 a.4.

2. Cf. J. - P. OLIVIER, *Les scribes de Cnossos* (Rome, 1967), p. 31.

d'ailleurs là une des rares différences "absolues" entre le linéaire A et le linéaire B: dans ce dernier, on ne rencontre *jamais* de signe 08 où la haste centrale coupe la barre verticale ou présente un petit trait vertical dans son prolongement, de l'autre côté de la barre horizontale.

Donc, à notre avis, pour un scribe du linéaire A, quelque chose ressemblant certes superficiellement à un L 52 mais présentant deux barres horizontales d'égale longueur et des traits verticaux latéraux deux fois moins longs que ceux d'un L 52 "normal" avait bonne chance d'être un signe distinct de L 52.

Certes, on pourra avancer qu'il existe au moins *un* L 52 en linéaire A avec deux barres horizontales d'égale longueur, à savoir en PK Z 4: mais là les deux traits verticaux latéraux sont si longs (et aussi les deux barres horizontales tellement rapprochées) que l'identification, même à la suite d'un coup d'oeil superficiel, ne pose aucun problème; toutefois, nous reconnaissons volontiers qu'il y a là une difficulté théorique.

Ce signe L 136, nous devons d'ailleurs avouer que nous ne l'avons nullement "inventé": on le trouve, avec un tracé fort proche du nôtre à la 1.3 de HT 96 a (cf. fig. 7 a); G. Pugliese Carratelli le tenait pour un L 52¹, mais c'est avec raison que les auteurs de l' "Index" en ont fait un signe à part: trois L 52 bien normaux apparaissent en HT 96 et ils sont fort éloignés de L 136; nous n'avons pas cette chance en ARKH 3: on n'y rencontre aucun L 52 "normal"; toutefois, le scribe de cette tablette *pourrait* être également celui de ARKH 1 et 2 (où il y a sept L 52 "normaux"): mais ce n'est qu'une possibilité, insistons-y.

Que cet "idéogramme" — car aussi bien à Haghia Triada qu'à Arkhanès c'est de cela qu'il s'agit — soit attesté en deux sites différents n'est pas non plus un argument négligeable; et que les deux fois ce soit dans un même contexte (des listes de produits agricoles) n'est pas sans importance non plus.

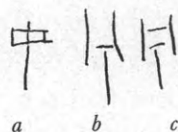

Fig. 8.

L 154 : 2 exemples (ARKH 4 a.4, b.3); légère différence de tracé entre les deux exemplaires: dans le premier, le cercle médian est complet et se voit orné d'un petit trait vertical en son point le plus bas, dans le second, le quart de cercle inférieur semble manquer (mais il a vraisemblablement été obli-

1. *Le epigrafi di Haghia Triada in lineare A* (Salamanca, 1963), p. 82.

téré lors du tracé des deux bras de la croix de Saint-André) et on ne trouve aucun petit appendice vertical; si cette différence est réelle, elle est toutefois trop minime pour qu'on puisse douter de l'identité des deux signes (cf. d'ailleurs les appendices divers dont peut être orné le cercle central du signe n° 47 du linéaire B, spécialement chez les scribes "124", lequel est le correspondant le plus vraisemblable de notre L 154).

Comme ces deux signes ressemblent très fort au signe qui apparaît par deux fois à Mallia (MA 1) (cf. fig. 9 a, b) et auquel les auteurs de l' "Index" ont attribué le n° 154, nous n'irons pas inventer une nouvelle classification; toutefois, si l'on adopte la répartition "signes L du premier groupe" et "signes L du deuxième groupe" qu'ont cru devoir introduire J. Raison et M. Pope, on aura soin de faire passer L 154 du deuxième groupe dans le premier puisque maintenant il est attesté dans des groupes de signes.

Qui plus est, nous pensons que cette rubrique "L 154" doit être étoffée: le signe vient d'apparaître sur l'épingle de Mavro Spelio¹, dans le mot "F" (bien que Brice l'ait pris pour un L 29) et le lisait déjà deux fois à Haghia Triada (HT 115 a.1 et 127 a.2: cf. fig. 9 c, d) où il était confondu toutefois avec L 102². Et ce L 154 ne saurait à présent être pris pour L 102: il coexiste avec ce signe aussi bien à Mallia, qu'à Mavro Spelio et qu'ici à Arkhanès chaque fois dans un même document.

Fig. 9.

Il a, d'autre part, très peu de chances d'être L 29: la conception du dessin est entièrement différente—dans L 154, au cercle central, relativement petit, est superposée une croix de Saint-André qui dépasse largement le tracé de la circonférence, tandis que dans L 29, au cercle central, relativement plus grand, est inscrite une croix latine qui ne débordé pratiquement jamais des limites de la circonférence [des deux exemples allégués par Brice (HT 93 a.9 et 117 a.1), aucun n'est satisfaisant: dans le premier le trait vertical de la croix (latine!) débordé légèrement en haut et en bas de la circonférence, dans le second, ce trait vertical débordé légèrement en bas: on est loin du

1. Cf. p. 154, note 3.

2. Ainsi G. PUGLIESE CARRATELLI, *op. cit.* p. 84; W.C. BRICE, *Inscriptions in the Minoan Linear Script of Class A* (Londres, 1961), Table I; J. RAISON - M. POPE, *Index du linéaire A* (Rome, 1971), p. 271 (et

rapprochement peu sûr avec L 81, *ibid.*, p. XXXIV); à noter cependant que E. PERUZZI, dans ses *Iscrizioni minoiche* (Florence, 1960), p. 35, considérait déjà les deux formes d' Haghia Triada comme représentant un signe autonome.

compte]—, et, si l'on ne rencontre pas de signe L 29, dans les documents où apparaît L 154 (ce qui réglerait la question), il y a de bonnes chances pour que le scribe de HT 127 (L 154 en a.2) soit également celui de HT 87 (L 29 à la 1.1), de HT 117 (L 29 à la 1.2) et de HT 135 (L 29 à la 1.2)¹. Un signe L 154, autonome, attesté à sept exemplaires, s'impose donc.

SIGNES NOUVEAUX

Ne pouvant ranger avec certitude les trois signes qui suivent sous un numéro connu, force nous a été de leur attribuer un numéro nouveau. Nous les avons respectivement baptisés L 161, L 162 et L 163, ces rubriques étant libres dans l' "Index".

On verra que L 163 n'est peut-être déjà plus le seul de son espèce; et nous ne serions nullement étonnés si un jour L 161 et L 162 devenaient réductibles, ou plus exactement assimilables, à des formes connues: toutefois, pour l'instant, cela ne nous semble pas être le cas.

L 161 : 1 exemple (ARKH 2.3); il a été tracé sur un signe effacé, mais les éléments qui le composent sont clairs; il se présente comme un "S" inversé, traversé en son milieu d'un trait vertical qui le dépasse en haut et en bas; le "S" inversé pourrait faire penser à certaines formes de L 94 (cf. fig. 10 a, b) ou à la fraction Lm 23 (cf. fig. 10 c), mais cela laisse le trait vertical inexpliqué; chercher des comparaisons du côté de L 88 (cf. fig. 10 d) ou de L 66 (cf. fig. 10 e) semble assez peu sûr et nous sommes obligés de considérer ce signe comme un *unicum*.

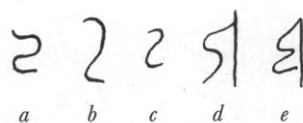

Fig. 10.

L 162 : 1 exemple (ARKH 2.4); comme L 161, il recouvre un signe effacé, mais aucun élément subsistant du signe précédent ne paraît interférer avec son tracé; un mince éclat de la surface a sauté entre les deux barres parallèles du haut du signe, mais on peut supposer avec quelque vraisemblance que ce petit espace était vierge de trait (en tout cas, aucune trace n'en subsiste plus dans l'épaisseur de l'argile); son tracé peut évoquer plusieurs signes du linéaire A, mais n'est exactement semblable à aucun:

— ce n'est pas un L 82 (cf. ARKH 3 b.5 et fig. 11 a): il y a d'abord le petit

1. Cf. *Index*, p. XX, note 64 ("groupe III").

trait vertical en haut à droite qui ne se rencontre jamais dans ce signe; il y a ensuite le fait que les trois "jambes" sont assez nettement inclinées vers la gauche, ce qui serait inhabituel; il y a enfin que dans L 82 la "jambe" de gauche est plus longue que les deux "jambes" à sa droite et monte d'un coup jusqu'à la barre horizontale supérieure: ici, la "jambe" de gauche s'arrête à la barre horizontale inférieure, comme les deux "jambes" à sa droite, et la liaison entre les deux barres horizontales est faite par un petit trait vertical indépendant;

- ce n'est pas un L 75 (cf. fig. 11 b): il y a le petit trait vertical supplémentaire en haut à droite, il manque, à droite, la liaison entre les deux barres horizontales, il y a l'inclinaison des trois "jambes" qui n'est guère normale, et enfin il y a surtout que les deux hastes latérales de ce signe sont toujours tracées d'un seul coup de stylet (cf. le L 75 de ARKH 2.5);
- ce n'est pas un L 93 (cf. ARKH 5.1 et fig. 11 c): nous en sommes encore plus loin que des deux signes précédents.

Nous devons donc voir en ce signe une nouveauté, même si sa silhouette est relativement familière.

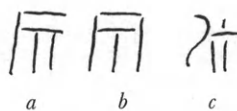

Fig. 11.

L 163 : 1 exemple (ARKH 3 b.2); composé de trois traits ondulés distincts en haut se rejoignant en bas, la jonction des deux traits de droite étant sans doute soulignée par un petit trait oblique, ce signe n'est peut-être pas une nouveauté à proprement parler: en effet, une forme assez proche existe en HT W 206 b (cf. fig. 12 a)¹; en KO Z 1 b, le cinquième signe est composé d'un triple trait ondulé, mais les trois éléments ne se rejoignent pas (cf. fig. 12 b)²; en PH HM 1527³ on trouve également un triple trait ondulé, identique au précédent, avec cette différence que les traits descendent de la droite vers la gauche et non de la gauche vers la droite (cf. fig. 12 c). A titre expérimental, nous serions tentés de proposer d'appeler L 163 le signe de HT W 206 b (même s'il ne présente pas le "pied" que l'on discerne en ARKH 3 b.2) et L 163? les signes de KO Z 1 et PH HM 1527 [en ne nous cachant pas que le point d'interrogation est très gros et que les deux signes en que-

1. Elle était identifiée (dubitativement) dans "l'Index" à L 54, certainement à tort.

2. Prudent, l' "Index" l'appelait "X".

3. No 21, p. 372 de G. PUGLIESE CARRATELLI,

Nuove epigrafi minoiche di Festo, dans ASAA 19 - 20 (1957-58); pour l' "Index" cette inscription n'est pas en linéaire A: on se demande pourquoi.

stion rappellent fortement L 58 (cf. fig. 12 *e, f*), à ceci près toutefois que ce dernier ne comporte jamais que *deux* traits ondulés].

N.B.: L 163 apparaît peut-être aussi dans PH W 15, si on tient la rondelle non pas comme l'éditeur¹, mais la tête en bas: nous lirions ainsi L 163?-59-95 ce qui est plus satisfaisant que toutes les autres lectures dans l'autre sens, mais soulève cependant quelques difficultés, notamment en ce qui concerne le ductus du premier signe.

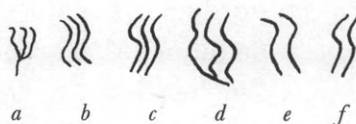

Fig. 12.

Signes *Lm*

Lm 9: 1 exemple (ARKH 1 a.5); forme banale.

Lm 23: 3 exemples (ARKH 3 a. 22; 7.3); formes banales.

Chiffres

De 1 (le plus bas) à 41 (le plus élevé), les chiffres ne présentent aucun caractère spécial; on signalera peut-être que les unités ne sont que très sommairement alignées verticalement, mais cela n'a rien d'exceptionnel.

Conclusions Paléographiques

Ce passage en revue effectué, on peut essayer de dégager quelques conclusions. Toutefois, l'exigüité du matériel obligera à une prudence très grande.

Les scribes

On ne peut guère donner que quelques impressions:

- les tablettes 1 et 2 sont sans doute l'oeuvre d'un même scribe;
- la tablette 3 pourrait avoir été écrite par le scribe de 1 et 2, mais seul le signe L 61 est vraiment identique; d'autre part, cette tablette 3 (qui, curieusement, offre deux formes différentes des "idéogrammes" L 42 et L 82) n'a pas été écrite avec un soin extrême, ce qui interdit de tirer argument de la différence qui existe entre le L 56 de b.1 et celui de b.2 pour supposer que deux scribes y ont travaillé;

1. G. PUGLIESE CARRATELLI, *op. cit.* n° 27, p. 374.

- la tablette 4, elle aussi, pourrait être l'œuvre du scribe de 1 et 2: de légères différences apparaissent dans certains signes qu'elles ont en commun — L 100, L 103 —, mais d'autres signes se ressemblent de façon assez frappante — L 59, L 61, L 76, L 102 ;
- la tablette 5 paraît être d'une autre main: mais ce n'est qu'un sentiment assez vague;
- quant aux tablettes 6 et 7, on ne saurait vraiment rien dire à leur sujet, elles sont beaucoup trop pauvres en signes.

Comparaisons avec les autres écritures linéaires crétoises

a) Ce linéaire A d'Arkhanès semble bien être, par de nombreux points, plus proche graphiquement du linéaire A de Cnossos, Phaistos, Palaikastro, etc., que du linéaire A d'Haghia Triada — que nous connaissons le mieux parce qu'il est le plus abondamment attesté — spécialement dans la mesure où ce dernier semble avoir innové en simplifiant la forme de certains signes (*ex. gr.* L 6, L 61, L 92, L 98); toutefois, on n'aura garde de perdre de vue qu'à Haghia Triada, à côté de formes "évoluées" on trouve presque toujours des attestations de formes "conservatrices" (l'étude détaillée du matériel restant à faire sous cet angle, il est impossible de préciser davantage pour le moment).

b) Ce caractère "archaïsant" du linéaire A d'Arkhanès fait qu'il apparaît, dans l'ensemble, plus proche de certaines formes du linéaire B que le linéaire A le mieux connu, c'est-à-dire toujours celui d'Haghia Triada (cf. L 6, L 53, L 57, L 59, L 60, L 61, L 78, L 82, L 96, L 98...); mais il est probable que si le linéaire A de Cnossos était moins mal représenté dans notre documentation, ses points de ressemblance avec le linéaire B seraient au moins aussi marquées.

c) Ce linéaire A d'Arkhanès ne semble présenter que peu de caractéristiques qui lui soient absolument propres: peut-être le double trait à la base de L 62 (mais est-ce bien L 62?), l'absence de petits traits à l'intérieur de L 82, la distinction possible entre deux "idéogrammes" L 42, la distinction certaine entre deux "idéogrammes" L 82 (mais cette distinction existe en linéaire B), enfin la possession de deux signes (L 161 et L 162) qui, dans l'état actuel de nos connaissances, ne semblent appartenir qu'à lui: cela n'est pas énorme certes, mais tout de même relativement important si l'on se rappelle que notre matériel se limite à sept tablettes dont une seule est presque entière et toutes les autres plus ou moins fragmentaires: tout est affaire de proportions.

C. LE CONTENU

1) Les groupes de signes

11 groupes seulement sont entiers; 7 groupes fragmentaires présentent trois signes ou plus; enfin, 10 groupes fragmentaires comprennent deux signes seulement.

Parmi les groupes des deux premières catégories, nous n'avons pu relever qu'aucune coïncidence exacte avec un groupe connu d'ailleurs:

En ce qui concerne les coïncidences partielles, nous nous contenterons d'en citer quelques-unes, dans l'espoir qu'un jour elles pourront peut-être se révéler de quelque intérêt:

L 30-26- 6 (ARKH 6.1): cf. L 30-26-57 en HT 126 a.1

L 52- 2-55 (ARKH 1 a.5): cf. L 52-2-53-61 en HT 96 a.1-2, b.2

L 52-30-22 (ARKH 5.2): cf. L 52-30-53 en KN Z 31 (épingle de Mavro Spelio)

L 52-59-64-75 (ARKH 2.5): cf. L 52-59-32 en HT 11 a.3-4 et

L 52-59-76-85 en ARKH 1 a.4

L 57-30-92 (ARKH 2.1): cf. L 57-30-54 en HT 17.3, 122 a.5

L 62-78-30-92 en HT 12.1

L 52-57-30-39-100 en ARKH 2.2-3

L 76-103-31-61 (ARKH 1 a.6): cf. L 76-103-77-26 en HT 26 a.2-3

L 98-53 (ARKH 2.1): cf. L 98-53-100 en HT 117 a.2-3.

Aucune coïncidence exacte, alors que 18 groupes de signes sont utilisables, c'est évidemment décevant; nous nous garderons toutefois bien d'en tirer des conclusions quelconques pour le moment.

2) Les idéogrammes

Par eux, on est relativement à même de déterminer en gros l'objet des tablettes; peu importe si nos identifications — fondées principalement sur des ressemblances avec les idéogrammes du linéaire B — ne sont pas toutes exactes: certaines, au moins, ne sont pas fausses, et c'est là l'important.

En 1 et 6 on n'a pas (ou plutôt "on n'a plus") d'idéogramme: on ne saurait donc en dire rien de précis (mais la présence de la fraction Lm 9 en 1.5 nous assure qu'il s'agissait dans ce document de la distribution ou de la collecte d'un produit quelconque).

En 4 et 7 les idéogrammes L 54 et L 90, n'ayant pas de contrepartie exacte en linéaire B, ne nous disent pas grand-chose: mais L 54 est associé à Haghia Triada à du BLÉ? (L 42) et L 90, qui pouvait être mesuré avec la fraction Lm 23, apparaît toujours, à Haghia Triada, en compagnie de produits agricoles, plus spécialement d'HUILE? (L 89).

Par contre, 2 traite d'une entrée ou d'une sortie de l'idéogramme L 82, qui est selon toute vraisemblance une sorte de VIN.

Quant à 3, elle s'occupe de BLÉ? (idéogramme L 42, et sa variante à deux bar-

res horizontales) de VIN (idéogramme L 82 et sa variante à deux "jambes"), d'OLIVES? (L 49) et d'HUILE? (idéogramme L 89), sans compter les produits désignés par les idéogrammes L 136 et L 36 dont la nature nous échappe mais qui ont beaucoup de chances de représenter, eux aussi, des produits agricoles.

Enfin, 5 traite de BLÉ? (L 42) et probablement de VIN (L 82).

En bref, et pour autant que nous soyons en mesure d'en juger, ces tablettes d'Arkhanès (comme la plupart de leurs sœurs d'Haghia Triada et d'ailleurs) parlent de distributions ou de collectes de produits de la terre.

Dans ce domaine, au moins, les coïncidences sont sûres et certaines, même si cela ne nous permet pas encore de longs développements sur l'économie des résidences minoennes.

D. CONCLUSIONS GÉNÉRALES

1. La découverte de tablettes en linéaire A à Arkhanès n'est pas une surprise lorsque l'on essaye d'imaginer quelle était l'importance du site à l'époque minoenne: une cité aux nécropoles aussi riches et aussi somptueuses devait abriter une ou plusieurs résidences qui étaient les sièges d'une vie économique et administrative intense.

2. La nature des documents ne constitue pas, elle non plus, une révélation: les tablettes d'argile qui nous sont parvenues sont des archives comptables enregistrant des produits agricoles parmi lesquels, croit-on, le blé, le vin et les olives et elles s'intègrent parfaitement dans le système formé par les documents de ce genre trouvés dans les ruines des villas ou des palais d'Haghia Triada, Phaistos, Cnossos et d'ailleurs.

3. L'examen paléographique des textes est celui qui, au stade actuel de notre connaissance du linéaire A, s'est avéré le plus intéressant. Il nous a semblé en effet, que l'écriture de ces documents se caractérisait par un caractère archaïsant qui, par plus d'un aspect, la distinguait du lot des archives exhumées à Haghia Triada et la rangeait plutôt aux côtés des tablettes en linéaire A de Cnossos, Phaistos, Palaikastro, etc.

Il n'est pas non plus dénué d'intérêt de constater que certains signes du linéaire A d'Arkhanès sont plus proches de certains syllabogrammes du linéaire B que les signes du genre de ceux trouvés à Haghia Triada.

Il est bien sûr prématuré de tirer des conclusions définitives de tout cela et de bâtir là-dessus des hypothèses qu'une étude générale des écritures minoennes risque de démentir bientôt.

ΑΜΦΟΡΕΥΣ ΤΥΠΟΥ "NOLA,, EN ΣΙΚΑΓΩ, ΚΑΙ ΕΠΑΝΕΞΕΤΑΣΙΣ ΤΟΥ "OWL-PILLAR GROUP,,

Σκοπὸς τῆς μελέτης ταύτης εἶναι ἡ δημοσίευσίς* ἐνδιαφέροντος ἐρυθρομόρφου ἀμφορέως¹ εὐρισκομένου εἰς τὴν Κλασσικὴν Συλλογὴν τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Σικάγου, γνωστοῦ δὲ μόνον ἐκ παραπομπῶν καὶ ἐνὸς σχεδίου τῶν μέσων τοῦ 19ου αἰῶνος², ὡς ἐπίσης καὶ ἡ ἐξέτασις τῶν μορφολογικῶν, εἰκονογραφικῶν, τεχνολογικῶν καὶ χρονολογικῶν προβλημάτων, τὰ ὅποια προκύπτουν κατὰ τὴν μελέτην τοῦ ἀμφορέως τούτου. Οὗτος δέον ὅπως ἐξετασθῇ ἐν τῷ πλαίσιῳ τῆς ομάδος εἰς ἣν ἀπεδόθη ὑπὸ τοῦ Beazley, ἦτοι τό «Owl-Pillar Group»³.

Περιγραφή τοῦ ἀμφορέως

Ύψος 0.30 μ., διάμ. βάσεως 0.078 μ., διάμ. χείλους 0.11 μ. Πηλὸς κίτρινος μὲ μελανήν-πρασινωπὴν γάνωσιν. Ἐπὶ τῆς κάτω ἐπιφανείας τῆς βάσεως ὑπάρχει φωτεινὸν ἐρυθρὸν πρόσθετον χρῶμα καὶ στρῶμα (κρούστα) ἐκ σκληρυθέντος χρώματος· ὁμοίος ἐπίπαγος εἰς τὸ ἐσωτερικόν. Κάτωθεν τοῦ λαιμοῦ ὁ ἀμφορεύς, συγκολληθεὶς ἐκ πολλῶν τεμαχίων, εἶναι πλήρης, ἐλλείπει δὲ μόνον μικρὸν τμήμα τοῦ χείλους, πλησίον τῆς λαβῆς (πίν. 44 α-β).

Ἐρυθρόμορφος διακόσμησης: Α' ὄψις, γυνὴ καὶ ἔφηβος. Β' ὄψις, γυνὴ καὶ ἔφηβος, ὁ κορμὸς τοῦ ὁποίου

* Διὰ τὴν ἄδειαν δημοσιεύσεως καὶ φωτογραφήσεως εὐχαριστῶ θερμῶς τὴν Κλασσικὴν Συλλογὴν τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Σικάγου, τὸ Μητροπολιτικὸν Μουσεῖον Τέχνης τῆς Νέας Ὑόρκης, τὸ Συμβούλιον τοῦ Βρετανικοῦ Μουσείου, τὸ Τμήμα Ἀρχαιοτήτων τοῦ Κρατικοῦ Μουσείου τοῦ Βερολίνου, τὸν δρ. U. Fischer τοῦ Museum für Vor- und Frühgeschichte τῆς Φραγκφούρτης, τὸ Field Museum τοῦ Σικάγου, τὸν καθηγητὴν A. Greifenhagen, τὸν κ. A. Cambitoglou, τὴν δ. Fisher, τὸ Allard Pierson Museum εἰς τὸ Πανεπιστήμιον τοῦ Ἀμστερνταμ, τὸ Ἀρχαιολογικὸν Μουσεῖον τῆς Μασσαλίας («Château Borely») καὶ τὸν μαθητὴν μου κ. B. Legakis.

Ἐκφράζω τὴν εὐγνωμοσύνην μου ἐπίσης πρὸς τὸ Argonne National Laboratory, Divisions of Chemistry, Solid State Physics and Radiological Physics διὰ τὴν συνεργασίαν καὶ γενναιοδωρίαν των κατὰ τὴν ἐκτέλεσιν τῶν πειραμάτων· ἰδιαιτέρως εὐχαριστῶ τοὺς δρ. J. Kastner, B. C. Oltman, M. Mathieson, J. Faris καὶ D. L. Price, καθὼς καὶ τὸν καθηγητὴν G. Becatti διὰ τὰς παρασχεθείσας σημαντικὰς πληροφορίες. Εὐχα-

ριστῶ ἐπίσης τὸν καθηγητὴν R. Scranton, ὁ ὁποῖος ἀνέγνωσε τὸ πρῶτον πρόχειρον σχέδιον τῆς μελέτης.

1. Ἡ μόνη πληροφορία περὶ τοῦ ἀγγείου τούτου εἰς τὰ ἀρχεῖα τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Σικάγου ἀναφέρεται εἰς τὸν τόπον ἀγορᾶς του, ἦτοι τὴν Νεάπολιν τῆς Ἰταλίας.

2. G. MINERVINI, Monumenti Antichi Inediti, Poseduti da Raffaele Barone, Napoli 1850 (ἐφεξῆς MINERVINI), σ. 62-64, πίν. 12,4. J. BEAZLEY, Vases in Poland, σ. 77. J. BEAZLEY, Groups of Campanian Red-Figure, JHS 63, 1943 (ἐφεξῆς BEAZLEY, Camp.), σ. 66 κέ. A. D. TRENDALL, The R. F. Vases of Lucania, Campania and Sicily, 1967, I (ἐφεξῆς TRENDALL, LCS), σ. 667 κέ.

3. BEAZLEY, Camp., σ. 66 κέ. Ἀδημοσιευτά τινα ἀγγεῖα τῆς Κλασσικῆς Συλλογῆς τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Σικάγου δημοσιεύονται ἐνταῦθα εἰς τὸ Παράρτημα, διότι ἔχρησιμοποιήθησαν ὡς συγκριτικὸν ὕλικόν διὰ τὴν φυσικοχημικὴν ἀνάλυσιν τοῦ ἀμφορέως, περὶ τῆς ὁποίας βλ. κατωτέρω σ. 185 κέ.

«ἐκφύεται» ἐκ δένδρου μὲ κλάδους. Ἑλλειψίς ἀναγλύφου γραμμῆς. Ἀδρὸς προσχεδιασμός (ῥμοί; λαιμός, κάλυμμα κεφαλῆς) δι' ἀμβλέος ἀντικειμένου (πίν. 46α - δ). Αἱ δηλοῦσαι τὰς λεπτομερείας γραμμαὶ βερνικίου εἶναι ἀδραὶ καὶ πρόχειροι, ἐνίοτε διπλαῖ, δίδουσαι τὴν ἐντύπωσιν ἀναγλύφων γραμμῶν (πίν. 46β). Οἱ ὀφθαλμοὶ ἀποδίδονται ἐν κατατομῇ, ὡς τρίγωνα μὲ κυκλικὰς ἢ ἐλαφρῶς ἐπιμήκεις κόρας.

OWL - PILLAR GROUP

Ὁ Beazley¹ συνεκέντρωσεν εἰς τὴν ὁμάδα «Owl - Pillar» τριάκοντα δύο ἀμφορεῖς τύπου «Nola» καὶ τινὰ ἄλλα ἀγγεῖα, τὰ ὅποια, ὡς ἐπίστευεν, εἶχον διακοσμηθῇ ὑπὸ Ἑλλήνων τεχνιτῶν ἐν Καμπανίᾳ τῆς Ἰταλίας.

Ὁ Trendall προσέθεσε καὶ ἄλλα ἀγγεῖα εἰς τὴν ὁμάδα, ἣ ὁποία ἐπὶ τοῦ παρόντος περιλαμβάνει πεντήκοντα δύο ἀμφορεῖς «μετὰ λαιμοῦ», ὑδρίας τινὰς καὶ ἱκανὰ μελαμβαφῇ ἀγγεῖα. Παρὰ τὸ γεγονὸς τοῦτο, εἰς τὴν πλέον πρόσφατον μελέτην τοῦ² ἡρνήθη νὰ συμπεριλάβῃ τὰ ἀγγεῖα ταῦτα εἰς τὰ Καμπανικά, ἰσχυρίζεται δὲ ὅτι οὐδεμίαν σχέσιν παρουσιάζουν πρὸς ἐκεῖνα, ἀλλ' ὅτι συγγενεῦσιν περισσότερο πρὸς τὰ Ἑτρουσκικά. Δὲν ἐπεχείρησεν ὁμῶς περαιτέρω τὴν χρονολόγησιν τῆς ὁμάδος, ὡς καὶ τὴν διερεύνησιν τῶν σχέσεων τῶν ἀγγείων τούτων πρὸς ἄλλα ἐργαστήρια, ἢ τὴν ἐρμηνείαν τῶν παραδόξων εἰκονογραφικῶν θεμάτων καὶ ἄλλων ἀσυνήθων στοιχείων τῆς ὁμάδος.

Πολλὰ ἐκ τῶν προβλημάτων, τὰ ὅποια παρουσιάζει ἡ ὁμάς «Owl-Pillar», παρέμειναν ἀνερέυνητα, ἥτοι:

α. Ὁ μικρός, σχετικῶς, ἀριθμὸς τῶν ἀγγείων τῆς ὁμάδος.

β. Ἡ ἀπουσία πληροφοριῶν περὶ ἀντικειμένων εὐρεθέντων μετ' αὐτῶν, ὡς π.χ. κτερίσματα τάφων.

γ. Ὁ ἐξαιρετικῶς ἀσυνήθης καὶ παράδοξος μορφολογικὸς καὶ εἰκονογραφικὸς χαρακτήρ τῆς διακοσμῆσεως.

δ. Ἡ ἀπουσία στενῆς συγγενείας μὲ οἰανδήποτε ἄλλην ὁμάδα ἐρυθρομόρφων ἀγγείων κατασκευασθέντων ἐν Ἰταλίᾳ³.

Ἡ πρώτη μνεία ἀγγείων τῆς ὁμάδος ταύτης χρονολογεῖται ἀπὸ τοῦ τέλους τοῦ 18ου αἰῶνος: τὸ ὑπ' ἀρ. 3 ἀγγεῖον ἐσχεδιάσθη κατὰ τὸ 1768 ὑπὸ τοῦ Angelini⁴, κατόπιν ὁμῶς ἀπωλέσθη. Ἐπανεμφανίσθη ἀργότερον καὶ σήμερον εὐρίσκεται εἰς τὸ Βρεταννι-

1. Παρατηρεῖ ἐντούτοις ὁ συγγραφεὺς: «Οὐδεμία πληροφορία φαίνεται νὰ ὑπάρχῃ περὶ ἀντικειμένων εὐρεθέντων ὁμοῦ μετὰ τῶν ἀγγείων τούτων. Ταῦτα μιμοῦνται, μὲ ἡμιβάρβαρον τεχνοτροπίαν, ἀττικὰ πρότυπα τοῦ β' καὶ γ' τετάρτου τοῦ 5ου αἰῶνος. Οὐδεμίαν συγγένειαν παρουσιάζουν πρὸς τὴν καμπανικὴν ἀγγειογραφίαν τοῦ 4ου αἰῶνος· εἶναι ὁμῶς ἐρυθρόμορφα ἀγγεῖα καὶ οἱ τόποι εὐρέσεως, ἐν τῇ συνόλῳ των, δηλοῦν ὅτι κατασκευάσθησαν ἐν Καμπανίᾳ... Δὲν διατείνομαι ὅτι κατανοῶ ἀπαντα τὰ θέματα».

2. Βλ. ἀνωτέρω σ. 168, σημ. 2.

3. Εἰς τὴν κατωτέρω ἐξέτασιν θὰ χρησιμοποιηθοῦν οἱ

ἀριθμοὶ τοῦ Καταλόγου τοῦ Trendall διὰ παραπομπὰς εἰς ὠρισμένα ἀγγεῖα· ἡ βιβλιογραφία δὲν θὰ ἐπαναληφθῇ. Ὁρισμένα τῶν συμπεριληφθέντων εἰς τὸν Κατάλογον τοῦ Trendall ἀγγείων εἶναι ἄγνωστον ποῦ εὐρίσκονται σήμερον καί, ὡς φαίνεται, οὐδέποτε τὰ εἶδεν ὁ ἴδιος, ὡς π.χ. τὸ ὑπ' ἀριθ. 7 ἀγγεῖον, ἀδημοσίευτον καὶ ἀναφερόμενον μόνον ὑπὸ τοῦ Minervini. Ἐξ ἄλλου ὁ Trendall δίδει ἀνακριβῆ περιγραφὴν τοῦ ὑπ' ἀρ. 60 (ἐνταῦθα πίν. 56α - β) ἀναφέρων ὅτι ὑπάρχουν ὑδρίαὶ καὶ ἐπὶ τῶν κεφαλῶν τῶν γυναικῶν.

4. A. B. Cook, Zeus, III, σ. 350, εἰκ. 233.

κὸν Μουσεῖον. Εἶναι ἐκ τῶν πλέον παραδόξων τῆς ομάδος, διακεκοσμημένον μὲ αἰγυπτιακὸν κανωπικὸν ἄγγεῖον ἐκ τοῦ ὁποίου ἐξέρχεται γυναικεία κεφαλὴ· ἐπὶ τοῦ κανωπικοῦ ἄγγείου, ὡς καὶ ἐπὶ τοῦ ὀρίζοντος, κεχαραγμένοι ἀστέρες. Ὁ ἀμφορεὺς τοῦ Σικάγου (Trendall ὑπ' ἀρ. 6, ἐνταῦθα πίν. 44 - 46, 48α) καὶ ἐν ἀπολεσθὲν ἄγγεῖον (Trendall ὑπ' ἀρ. 7) ἀναφέρονται εἰς τὴν βιβλιογραφίαν ἤδη περὶ τὰ μέσα τοῦ 19ου αἰ.¹, ὡς ἀνήκοντα εἰς ἰδιωτικὰς συλλογὰς. Εἶναι ἄγνωστον πότε ομάδες τοιούτων ἄγγείων ἐφθασαν εἰς Λένινγκραντ, Παρίσιους, Λονδῖνον, Βερολῖνον, Βιέννην, Ἰταλίαν (Νεάπολιν καὶ ἀλλαχοῦ), ὁπόθεν διεσκορπίσθησαν πρὸς διαφόρους κατευθύνσεις. Τινὰ ἐφθασαν εἰς Ἀμερικὴν: Μπέρκλεϋ (Trendall ὑπ' ἀρ. 34), Πανεπιστήμιον τοῦ Γιέηλ (Trendall ὑπ' ἀρ. 10), Πανεπιστήμιον τοῦ Σικάγου (Trendall ὑπ' ἀρ. 6)· τέλος, εἰς τὸ Μητροπολιτικὸν Μουσεῖον τῆς Νέας Ὑόρκης ὑδρία (Trendall ὑπ' ἀρ. 56) δημοσιευομένη τὸ πρῶτον ἐνταῦθα (πίν. 52α).

Σχήματα

Ὁ ἀμφορεὺς μετὰ λαιμοῦ εἶναι τὸ προέχον σχῆμα τῆς ομάδος ταύτης, ἡ ὁποία περιλαμβάνει ἐπίσης ὑδρίας τινὰς, ἓνα καλυκοειδῆ καὶ ἓνα κιονοειδῆ κρατῆρα, δημοσιευόμενον τὸ πρῶτον ἐνταῦθα (πίν. 56α - β). Οἱ ἀμφορεῖς μετὰ λαιμοῦ εἶναι τοῦ τύπου «Nola» μετὰ διαφόρων παραλλαγῶν:

α) Μὲ πλατεῖαν κοιλίαν καὶ ἀπλὴν βάσιν, ὡς τὸ Trendall ὑπ' ἀρ. 1. Μορφολογικῶς τοῦτο κεῖται πλησίον ἰταλιωτικοῦ ἄγγείου μὲ ἐπιζωγραφημένην διακόσμησιν, εὕρισκόμενον εἰς Νεάπολιν². Παρόμοια εἶναι τὰ ἄγγεῖα Trendall ὑπ' ἀρ. 4.37, 40 (ἐνταῦθα πίν. 50α - β, 54α - β, 55α - β)³.

β) Παρόμοια πρὸς τὰ ἀνωτέρω ἀλλὰ πλατύτερα, ὡς τὸ Trendall ὑπ' ἀρ. 25.

γ) Μετὰ στενωτέρου κορμοῦ, ὡς τὰ Trendall ὑπ' ἀρ. 38, 6 (Σικάγου), 27 — καὶ τὰ τρία ὅμοια καὶ ἰσοῦψῃ — (πίν. 44α - β)· παρόμοια καὶ τὰ Trendall ὑπ' ἀρ. 13, 3, 5 (πίν. 47α - β)⁴.

δ) Τῆς αὐτῆς μορφῆς ἀλλὰ μετὰ σχοινοειδῶν λαβῶν, ὡς τὰ Trendall ὑπ' ἀρ. 30, 33, 34, 41, 42 (ἐνταῦθα πίν. 49α - β, 51α - β)⁵.

Αἱ ὑδρίαι εἶναι ἐπίσης ἰδιότυποι. Ἡ ὑδρία τῆς Βολωνίας εἶναι μοναδικοῦ σχήματος, μὲ τὴν στενωτάτην ἔνωση μεταξὺ τοῦ κορμοῦ καὶ τοῦ λαιμοῦ καὶ τὴν διακεκομμένην γραμμὴν τῆς κατατομῆς ἐκ τοῦ σώματος πρὸς τὰ χεῖλη, ὡς νὰ ἦτο ὁ λαιμὸς ἰδιαίτερον ποτήριον, προστεθὲν ἐπὶ τοῦ σώματος. Τὸ σχῆμα τοῦτο εἶναι ἀσύνηθες.

Γραμμὴ ἐδάφους καὶ διακοσμητικαὶ ζῶναι

Τὰ πλεῖστα τῶν ἄγγείων τῆς ομάδος ἔχουν εἴτε μίαν ἀπλὴν γραμμὴν ἐδάφους, εἴτε μίαν διακεκοσμημένην ζώνην ὡς γραμμὴν ἐδάφους. Εἰς μίαν περίπτωσιν ἡ γραμ-

1. Βλ. σ. 168, σημ. 2.

2. CVA Napoli, Mus. Naz. (III) IV, E πίν. 53, 1-2.

3. Βλ. G. Richter, Shapes and Names of Athenian Vases, New York 1935, σ. 4 κέ., Amphora Type II,

b, εἰκ. 19.

4. Πρβ. αὐτόθι εἰκ. 21 τοῦτο ὅμως εἶναι πρωιμώτερον, μετὰ φσειδοῦς σώματος.

5. Πρβ. αὐτόθι εἰκ. 22 - 23, ὅπερ εἶναι πλησιέστερον

μὴ ἐδάφους ἔχει προφανῶς παραλειφθῇ, ἐὰν κρίνωμεν ἐκ τῆς δημοσιευθείσης φωτογραφίας (Trendall ὑπ' ἀρ. 36). Εἰς μίαν μόνον περίπτωσιν ὑδρίας εἰς Βασιλείαν (Trendall ὑπ' ἀρ. 57) συναντᾶται μία πρωτότυπος λύσις: ἀπουσία τῆς γραμμῆς ἐδάφους, ἀλλὰ ἀνάμνησις ἢ παρανόησις αὐτῆς, ἥτοι ἐν τμημα μόνον γραμμῆς ἐδάφους ὑπὸ τοὺς πόδας τοῦ Φρίξου.

Τὰ σχέδια διακοσμήσεως τῶν ζωνῶν κάτωθεν τῆς γραμμῆς ἐδάφους εἶναι τὰ ἐξῆς:

α) Μαίανδρος (Trendall ὑπ' ἀρ. 1, 33, 34, 38, 54, 56, 42). Εἰς τὰ ὑπ' ἀρ. 33 - 34, 42 καὶ 56 (ἐνταῦθα πίν. 51α - β, 52α) ὁ μαίανδρος εἶναι μᾶλλον κακότεχνος καὶ διακόπτεται ὑπὸ ροδανθεμίων μετὰ σφηνοειδῶν ἀπολήξεων.

β) Διακεκομμένος μαίανδρος (Trendall ὑπ' ἀρ. 60, ἐνταῦθα πίν. 56α - β).

γ) Ὀρειδὲς κόσμημα (Trendall ὑπ' ἀρ. 25, 40, ἐνταῦθα, πίν. 50α - β).

δ) Ἀσύνηθες ἐσχηματοποιημένον κόσμημα μαύρων παραλληλεπιπέδων ἐναλλασσομένων μετὰ λευκῶν, τὰ ὅποια εἶναι πλατύτερα καὶ φέρουν ἕκαστον δύο μαύρας στιγμάς (Tr. ὑπ' ἀρ. 3, 4, 13, 30, ἐνταῦθα πίν. 49α - β, 55α - β). Τὸ τελευταῖον φέρει τὴν ζώνην ἐπὶ τῆς βάσεως τοῦ λαιμοῦ. Τὸ αὐτὸ κόσμημα ἐπαναλαμβάνεται ἄνευ τῶν στιγμῶν ἐπὶ τῆς βάσεως τοῦ λαιμοῦ τοῦ Trendall ὑπ' ἀρ. 33 καὶ ἐπὶ τοῦ χείλους τῶν Trendall ὑπ' ἀρ. 33 καὶ 4. Τὸ Trendall ὑπ' ἀρ. 42 φέρει ἐλαφρὰν παραλλαγὴν τοῦ αὐτοῦ κοσμήματος ἐπὶ τῆς βάσεως τοῦ λαιμοῦ (ἐνταῦθα πίν. 51α - β).

Ὁ μαίανδρος καὶ τὸ ὄρειδὲς κόσμημα εἶναι ἀρκετὰ κοινὰ εἰς τὰ ἀττικὰ ἐρυθρόμορφα ἀγγεῖα. Τὸ μελανόλευκον κόσμημα μετὰ στιγμῶν ὅμως οὐδέποτε ἀπαντᾷ μὲ τὴν ἰδίαν μορφήν. Τὰ ἀττικὰ ἀγγεῖα τοῦ α' ἡμίσεος τοῦ 5ου π.Χ. αἰ.¹, καθὼς καὶ τινὰ ἀπουλιακὰ νεώτερα τούτων², φέρουν ἐνίοτε καθέτως τῶν μετοπικῶν των διακοσμήσεων ζώνας μὲ ἀλυσιδωτὰ κοσμήματα, τὰ ὅποια ἐνθυμίζουσιν ἀμυδρῶς τὸ ἀνωτέρω κόσμημα. Ἐστιγμέναι τμηματικαὶ γραμμαὶ ἐδάφους ἐμφανίζονται εἰς τινὰ ἀττικὰ ἀγγεῖα³. Μία μελανόμορφος ἐτρουσκικὴ ὄλπη εἰς τὸ Πανεπιστήμιον τῆς Καλιφορνίας φέρει μαύρην ἐστιγμένην γραμμὴν κατὰ τὴν μίαν πλευράν, ἥτις περιβάλλει ὡς ζώνη τὰς τρεῖς πλευρὰς τῆς ἐζωγραφημένης μετόπης⁴. Τὰ πλησιέστερα παραδείγματα ἀποτελοῦν αἱ κάθετοι ζῶναι τῶν ἀπουλιακῶν κιονοειδῶν κρατῆρων τοῦ Ἀπλοῦ Ρυθμοῦ τοῦ 380 - 350 π.Χ.⁵. Ἡ αὐτὴ κάθετος ζώνη, ἀλλὰ περατουμένη κατὰ ἀπροσδόκητον τρόπον εἰς κακότεχνον ἰωνικὸν κιονόκρανον, ἐμφανίζεται εἰς ἓνα ἀμφορέα τύπου «Nola» τοῦ «Owl-Pillar Group» (Trendall ὑπ' ἀρ. 13). Τὰ ἀνωτέρω ἀπουλιακὰ παραδείγματα περιπλέκουν τὸ πρόβλημα, διότι ἐὰν δεχθῶμεν ἀπουλιακὴν ἐπίδρασιν καὶ ἐπομένως τοποθετήσωμεν τὸ «Owl-Pillar Group» περὶ τὸ α' τέταρτον τοῦ 4ου π.Χ. αἰ. ἢ ἀρ-

πρὸς τὸ τοῦ πίν. 54α· τοῦτο ἔχει χρονολογηθῇ περὶ τὸ 400 π.Χ., ἀλλὰ πρέπει νὰ εἶναι ὀλίγον πρωιμώτερον, καθότι στενότερον πλησίον τῆς βάσεως.

1. CVA Capua, M. Campano (II) III, I πίν. 7, 5-6. AJA 40, 1936, πίν. 17.

2. CVA Lecce, M. Provinc. (I) IV, D r. πίν. 2.

3. CVA Capua, M. Campano (II) III, I πίν. 7, 7-8.

4. CVA Univ. of California, 1 πίν. 30, 1.

5. A. CAMBITOGLU καὶ A. D. TRENDALL, Apulian Red Figure Vase Painting of the Plain Style, 1961, πίν. IV, 15· XII, 55 (σχολή τοῦ ζ. τοῦ Tarporley)· 37, πίν. XXIX. Τὰ δύο τελευταῖα φέρουν τὴν αὐτὴν διακόσμησην ἐπὶ τοῦ χείλους. Βλ. ἐπίσης Oejh 32, 1940, σ. 44, εἰκ. 26, ὅπου εἰς τὸν ὅμον τοῦ ἀγγείου ὑπάρχει ζώνη ἐναλλασσομένων λευκῶν καὶ ἀμαυρῶν τετραγώνων.

γότερον, ἀφ' ἐνὸς μὲν δημιουργεῖται μέγα κενὸν μεταξὺ τοῦ «Owl-Pillar Group» καὶ τῶν ἀττικῶν του προτύπων, ἀφ' ἑτέρου δὲ οὐδεὶς κατ' εὐθείαν σύνδεσμος ὑπάρχει μεταξὺ τῆς ομάδος ταύτης καὶ τῶν ἄλλων ἰταλιωτικῶν καὶ ἰταλικῶν ἀγγείων αὐτῆς τῆς περιόδου. Ἐντούτοις μελανόμορφα καμπανικὰ ἀγγεῖα τοῦ 5ου π.Χ. αἰ. φέρουν ἐνίοτε ἐστιγμένους γραμμὰς ἐκατέρωθεν μετοπικῶν διακοσμήσεων¹. Εἰς ἰδιότυπος ἀμφορεὺς τύπου «Nola» εἰς τὸ Field Museum of Natural History τοῦ Σικάγου, ὑπ' ἀρ. εὐρ. 24445 (πίν. 53β), θεωρούμενος ὡς μεταγενέστερος καμπανικός, φέρει τοιοῦτον κόσμημα εἰς τὴν ζώνην ὑπεράνω τῶν μορφῶν, ἀλλὰ μὲ τρεῖς ἕως πέντε στιγμὰς εἰς τὰ λευκὰ παραλληλόγραμμα. Κατόπιν ἐξετάσεως τοῦ σχήματος, τῶν λαβῶν, τῆς γανώσεως καὶ τοῦ σχεδίου τοῦ τελευταίου, κατέληξα εἰς τὸ συμπέρασμα ὅτι πρόκειται περὶ πλαστοῦ ἀντικειμένου· πλαστὰ ἐπίσης θεωρῶ καὶ τὰ παρόμοια πρὸς αὐτὸ ἀγγεῖα τοῦ ἰδίου μουσείου, ὑπ' ἀρ. εὐρ. 2443, 2444. Καὶ τὰ τρία ταῦτα ἀγγεῖα ἔφθασαν εἰς τὸ μουσεῖον ἐκ τῆς αὐτῆς πηγῆς.

ε) Κόσμημα διασταυρουμένων γραμμῶν, μὲ στιγμὴν εἰς ἕκαστον σχηματιζόμενον τετράγωνον ἀποτελοῦν τρόπον τινὰ παραλλαγὴν τοῦ προηγουμένου (δ) τύπου. Ἐμφανίζεται κάτωθεν τῆς γραμμῆς ἐδάφους εἰς τὸ Tr. ὑπ' ἀρ. 3. Τὸ αὐτὸ ἀγγεῖον φέρει ἐπὶ τοῦ λαιμοῦ ζώνην διακεκοσμημένην μὲ τὸ ὠοειδὲς κόσμημα γ. Τὸ κόσμημα εἰς χρησιμοποιοῖται ἐπίσης ὡς κόσμημα ἐπιφανείας ἐπὶ τῶν καλυμμάτων κεφαλῆς τῶν γυναικῶν εἰς τὸν ἀμφορέα Tr. ὑπ' ἀρ. 36, ὅπου ὅμως ἡ ζωγραφικὴ διακόσμησις εἶναι πολὺ διαφορετικὴ, ἐξαρτωμένη ἐκ πρωιμωτέρων προτύπων. Τὸ αὐτὸ κόσμημα, ἀλλὰ χωρὶς τὰ στίγματα χρησιμοποιεῖται εἰς τὸ Tr. ὑπ' ἀρ. 4 (πίν. 55α-β). Τὸ κόσμημα αὐτὸ συναντᾶται ἐπίσης εἰς ἐτρουσκικὰ ἀγγεῖα ἐκ Ταρκυνίας καὶ Βολτέρρας, τοῦ β' ἡμίσεος τοῦ 4ου π.Χ. αἰ.².

Τεχνοτροπία καὶ θέματα τῆς ζωγραφικῆς διακοσμήσεως

Ἡ τεχνοτροπία τῶν ἀγγείων τοῦ «Owl-Pillar Group» εἶναι πολὺ ἰδιόρρυθμος, μὲ στοιχεῖα ἀπὸ τοῦ πρωίμου ἐρυθρομόρφου ρυθμοῦ μέχρι καὶ ὠρίμου καὶ ὑστέρου «ρέοντος» ρυθμοῦ· μόνιμα χαρακτηριστικὰ ἀποτελοῦν ἡ ἀδεξιότης τῆς γραμμῆς, αἱ εἰκονογραφικαὶ παρανοήσεις καὶ παρερμηνεῖαι καὶ ἡ παραδόξως «βαρβαρικὴ» ἐμφάνισις.

Πρὶν ἢ καταλήξωμεν εἰς συμπεράσματα ὡς πρὸς τὴν χρονολόγησιν καὶ τὴν προέλευσιν τοῦ ἐργαστηρίου τούτου, πρέπει νὰ ἐξετάσωμεν τὰ πρότυπα, τὴν εἰκονογραφίαν καὶ τὰ χαρακτηριστικὰ στοιχεῖα τῆς ομάδος.

α) Πρότυπα

1. *Πρώιμα ἐρυθρόμορφα*: Τὸ Tr. ὑπ' ἀρ. 36 (Βερολῖνον) ἐνθυμίζει ἐλαφρῶς μορφὰς

1. F. PARISE BADONI, *Ceramica Campana a figure nere* (Capua Preromana), Firenze 1968, πίν. IX-XIII (ἐφεξῆς BADONI): 'Ομάς ζωγράφου «delle Code Bianche» καὶ «Leone-Gallo».

2. RM 73 - 74, 1966 - 67, πίν. 93, 3 - 4: οἰνοχόη ἐκ

Ταρκυνίας τοῦ ζωγράφου «Γενεύης 142» μετὰ κοσμήματος εἰς τὸν λαιμόν, πίν. 3,2: ἐτρουσκικὸν πινάκιον φέρον διακόσμησιν καλὰ θοῦ ἀνηρτημένου εἰς τοῖχον καὶ πεπληρωμένου διὰ τοῦ κοσμήματος τοῦ τύπου ε: P. Bocci, *StE XXXII*, 1964, σ. 89 κέ., πίν. XXII κέ.: μεταγενέστεροι

τοῦ Ψίακος καὶ τοῦ Εὐφρονίου ὡς καὶ τῶν ὀπαδῶν των, ὅπως π.χ. τὰς ἐταίρας τοῦ ψυκτῆρος τοῦ Λένινγκραντ τοῦ Εὐφρονίου καὶ τὴν χορεύτριαν μὲ τὰ κρόταλα εἰς τὸ Πανεπιστήμιον τῆς Καλιφορνίας¹.

2. Ὡριμα ἐρυθρόμορφα: Χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ ὑδρία τοῦ ζωγράφου τοῦ Βερολίνου εἰς Λένινγκραντ μὲ παράστασιν τῆς Πολυξένης καὶ τοῦ Ἀχιλλέως πλησίον κρήνης, ἡ ὁποία παρίσταται ὡς στῦλος μετὰ ὑδρορρόης εἰς σχῆμα λεοντοκεφαλῆς καὶ πτηνοῦ καθημένου ἐπὶ τούτου. Πλεῖστα ἀγγεῖα τοῦ «Owl-Pillar Group» φέρουν διακόσμησιν ἐκ στύλων ἢ κιόνων μετὰ ἢ ἄνευ πτηνῶν ἐπ' αὐτῶν. Τὸ πτηνὸν εἶναι συνήθως μία προχειρῶς ἐσχεδιασμένη γλαῦξ, ἡ ὁποία ἔδωκε τὸ ὄνομα εἰς τὴν ὁμάδα. Δύναται τις νὰ ἐνθυμηθῇ ἐπίσης τὰ ἀττικά «Owl-cups», τὰ ὁποῖα ἐμφανίζονται ἀπὸ τοῦ πρώιμου 5ου αἰ.², ἀλλὰ αἱ γλαῦκες τῆς ὑπὸ ἐξέτασιν ὁμάδος κεῖνται μορφολογικῶς πλησιέστερον πρὸς τὰς μεταγενεστέρας ἰταλιωτικὰς ἀπομιμήσεις³ ἢ πρὸς μεταγενέστερά τινα ἐπεζωγραφημένα ποτήρια⁴.

Τὰ Tr. ὑπ' ἀρ. 11, 13, 15, 54 ἀγγεῖα τῆς ὁμάδος φέρουν γλαῦκας ἐπὶ κιόνων. Τὸ ὑπ' ἀρ. 14 φέρει πτηνὸν ἐπὶ στύλου, ἐνῶ τὸ ὑπ' ἀρ. 60 στύλους μὲ ἀγγεῖα ἐπ' αὐτῶν (παρερμηνεῖα σκηνῆς κρήνης;) καὶ τὰ ὑπ' ἀρ. 29, 50, 59 ἀπλῶς στύλους ἢ κιόνας· τὰ ὑπ' ἀρ. 11 καὶ 12 φέρουν γλαῦκας ἐπὶ τοῦ λαιμοῦ.

Ἡ σκηνὴ γυναικὸς καὶ πολεμιστοῦ μὲ φιάλην καὶ ἀσπίδα ἐπὶ τοῦ ἐδάφους, τῆς στάμνου τοῦ ζωγράφου τοῦ Εὐχαρίδου εἰς Würzburg⁵ ἢ ἄλλη παραπλήσιος αὐτῆς φαίνεται ὅτι ἔχει ἐμπνεύσει τὰς σκηνὰς ἐφ' ἑκατέρων τῶν ὄψεων τοῦ ἀμφορέως Tr. ὑπ' ἀρ. 34 (Μπέρκλεϋ)· ὁ ζωγράφος ἐδῶ εἴτε εἶναι ἄπειρος εἴτε παρερμηνεῖ ὠρισμένα στοιχεῖα: οὕτως ἡ φιάλη παρίσταται κεκολλημένη τρόπον τινὰ εἰς τὸ ἄκρον τῆς χειρὸς τοῦ πολεμιστοῦ καὶ ἡ ἀσπίς ἐπὶ τοῦ ἐδάφους εἶναι πλήρης διακοσμητικῶν στιγμῶν, ἀλλὰ δὲν φέρει ἐπίσημα· ἀντιθέτως εἰς τὴν ἑτέραν ὄψιν ἡ ἀσπίς τοῦ πολεμιστοῦ φέρει ἐν περίεργον ἐπίσημα, ἥτοι ποτήριον ἐζωγραφημένον εἰς ἀσυνήθη θέσιν, εἰς ἣν — καθ' ὅσον γνωρίζομεν — οὐδέποτε ἀπαντᾷ τὸ ἐπίσημα εἰς τὰς ἐλληνικὰς ἀσπίδας. Πρόκειται πιθανῶς περὶ παραποιήσεως θέματος δανεισμένου ἐκ τῆς στάμνου τοῦ Εὐχαρίδου καὶ ἄλλων ἀγγείων τῆς περιόδου, εἰς τὰ ὁποῖα εἷς κἀνθαρος εἶναι ἐζωγραφημένος εἰς τὸ κέντρον τῆς ἀσπίδος ὡς ἐπίσημα. Τὰ ἐνδύματα τῶν γυναικῶν εἶναι ἀπλοποιημένα, ἀλλὰ ἐμφανίζουν στοιχεῖα τινὰ τοῦ ὠρίμου ἐρυθρομόρφου ρυθμοῦ, ὡς τὰς ἀδράς ἀπολήξεις τῶν ἱματίων, τὰς πλουσίως πτυσσομένας χειρῖδας καὶ τὰ φερόμενα ὑπὸ γυναικῶν ἄνθη. Ἡ ὑδρία τῆς Νέας Ὑόρκης (πίν. 52α) φέρει γυναικείαν μορφήν παρομοίαν πρὸς ἐκείνην τοῦ ἀμφορέως τοῦ Μπέρκλεϋ, ἀλλ' ὁ πολεμιστὴς ἐδῶ εἶναι πολὺ

κρατῆρες ἐκ Βολτέρρας ἀπὸ τοῦ 300 π.Χ. μετὰ κοσμήματος τύπου ε εἰς τὸν λαιμόν. Ἡ ἀλυσιδωτὴ διακόσμησις τῶν ἀττικῶν «St. Valentine» ἀγγείων τοῦ ὁστέρου 5ου π.Χ. αἰ. εἶναι διάφορος: AJA 58, 1954, σ. 203, πίν. 34, εἰκ. 19.

1. CVA Univ. of California, 1 πίν. 32, 2a.

2. CVA Capua, M. Campano, (II), III, I πίν. 19, 10.

3. CVA M. des Sèvres, πίν. 46, 24 καὶ 30. CVA Capua, M. Campano, (I) IV E r. πίν. 45, 10 - 12.

4. CVA Karlsruhe 2, πίν. 85, 6.

5. Στάμνος ἐν Würzburg τοῦ ζ. τοῦ Εὐχαρίδου, BEAZLEY, ARV, I², σ. 229, ἀρ. 36.

διάφορος, φέρων μόνον χλαμύδα καὶ πῖλον, καὶ σύρων τὸ ξίφος ἐναντίον τῆς ἰκετευούσης γυναικός. Ἀσφαλῶς ὁ ζωγράφος τοῦ ἀγγείου, ἢ τοῦ προτύπου τούτου ἔχει ἐμπνευσθῇ τὸ θέμα του ἐκ τοῦ μύθου (ἢ τινος θεατρικῆς παραστάσεως;) τοῦ αἰμοσταγοῦς φόνου τῆς Κλυταιμῆστρας ὑπὸ τοῦ Ὁρέστου. Τὸ μαιανδρικὸν κόσμημα ἐπίσης συνδέει τὸ ἀγγεῖον τοῦτο μὲ τὸν ἀμφορέα τοῦ Μπέρκλεϋ. Σκηναὶ πολεμιστοῦ ἢ πολεμιστοῦ μετὰ γυναικός εἶναι πολὺ διαδεδομέναι εἰς τὰ ἀγγεῖα τῆς ομάδος: Tr. ὑπ' ἀρ. 22, 26, 30-35, 38, 47, 53, 60.

Εἰς τὴν πελίκην τοῦ ζωγράφου τοῦ Κλεοφράδου ἐν Κοπεγχάγη¹ ἡ ἱσταμένη γυνὴ φέρει κεκρύφαλον, ἐκ τοῦ ὁποίου ἐξέρχεται τμήμα τῆς κόμης, καὶ ἱμάτιον μὲ ἀδρῶς ἐζωγραφημένας ἀπολήξεις, ὡς εἰς τὸ ὑπ' ἀρ. 58 τῆς ομάδος. Ἐπίσης οἱ ἔφηβοι τῆς ἀνωτέρω πελίκης φέρουν κόμμωσιν, παρομοίαν πρὸς ἐκείνην τῶν Tr. ὑπ' ἀρ. 6, 30, ὅπου ὅμως οἱ ὀφθαλμοὶ ἀποδίδονται ἐν κατατομῇ, ὡς ἀνοικτὰ τρίγωνα.

Ὁ ἀμφορεὺς τοῦ ζωγράφου τοῦ Κλεοφράδου ἐν Βατικανῷ καὶ εἰς σύγχρονος ψυκτῆρ ἐν Κομπιένη² ἀποτελοῦν πιθανῶς τὰ πρότυπα διὰ τὸν μοναδικὸν ἀγένειον Ἡρακλέα τῆς ὑδρίας Tr. ὑπ' ἀρ. 58, ὅπου ὁ ἥρωας φέρει λεοντοκεφαλὴν ἐπὶ τῆς κεφαλῆς ὡς πῖλον (ἄνευ τοῦ δέρματος!). Εἰς τὴν σκηνὴν ταύτην ὑπάρχουν πολλὰ παρερμηνεῖαι τῶν προτύπων: τὸ δέρμα τοῦ λέοντος παρελείφθη, διότι εἰς τὸν ψυκτῆρα τῆς Κομπιένης ἦτο ἐρριμμένον ἐπὶ τῆς ράχεως τοῦ Ἡρακλέους καὶ δὲν διεκρίνετο, μόνον δὲ τὸ ἄκρον του μετὰ τῆς ὀπλῆς ἐπιπτε πλησίον τοῦ ροπάλου. Ἀντὶ τούτου εἰς τὴν ὑδρίαν μας τὸ ρόπαλον κρέμαται ἐκ τῆς χειρὸς τοῦ ἥρωος ὡς νὰ ἦτο ἐκ δέρματος. Παρομοίαν κακότηχον παράστασιν χειρὸς κρατούσης ἀντικείμενον συναντῶμεν εἰς ὑδρίαν τοῦ Μητροπολιτικοῦ Μουσείου τῆς Νέας Ὑόρκης (πίν. 52α) καθὼς καὶ εἰς τὴν «λουκανικὴν» πελίκην τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Σύδνεϋ, Nicholson Museum (πίν. 53α), ἥτις ὅμως θεωρεῖται κίβδηλος. Εἰς τὸ ὑπ' ἀρ. 58 τῆς ομάδος ἡ λεοντὴ τοῦ Ἡρακλέους, ἡ ὁποία θὰ ἔπρεπε νὰ πίπτῃ ἐπὶ τῆς πλάτης καὶ τῶν πλευρῶν τοῦ ἥρωος, ἔχει ἀντικατασταθῇ ὑπὸ θώρακος· κάτωθεν τοῦ θώρακος κρέμαται βραχὺς χιτῶν³. Μοναδικὴ ἐπίσης εἶναι ἡ τεμαχισμένη λεοντῇ⁴.

3. Ἐλεύθερος ρυθμός: (πίν. 44, 47). Ἀττικοὶ ἀμφορεῖς τύπου «Nola» τοῦ β' τετάρτου τοῦ 5ου π.Χ. αἰ. μὲ ἐφήβους φέροντας ἱμάτια ἢ δύο συνομιλοῦντας ἐφήβους⁵, εἶναι προφανῶς τὰ πρότυπα διὰ τοὺς ἐφήβους εἰς τὰ ὑπ' ἀρ. 6 (Σικάγου), 38 (Βατικανού), 27 (Μουσείου Rodin), 30 (Ἀμστερνταμ), 5 (Μασσαλίας). Εἰς ἀμφορεῖς μετὰ σχοινοειδῶν λαβῶν εἰς τὸ Βρετανικὸν Μουσεῖον⁶ ὁδηγεῖ πρὸς τὰ πρότυπα τῶν Tr. ὑπ' ἀρ. 30 καὶ 33 ἀγγείων. Σκηναὶ λουτροῦ γυναικῶν⁷ ἐνθυμίζουν σκηνὰς ἐρυθρομόρ-

1. G. RICHTER, The Kleophrades Painter, AJA 40, 1936, πίν. 17.

2. G. RICHTER, ἑ.δ. σ. 20, εἰκ. 10 - 11.

3. K. SCHAUENBURG, Gymnasium 70, 1963, πίν. VII, σ. 122: «wofür es aus der unteritalischen Vasenmalerei bisher keine weiteren Belege gibt».

4. N. KÖRTE, Herakles mit dem abgeschnittenen Löwenkopf als Helm, JdI 12, 1897, σ. 69.

5. CVA Frankfurt am Main, 2, πίν. 70, 2· 71, 6· 74, 2 - 3.

6. CVA Brit. M., 3, III, Ic πίν. 13.

7. BEAZLEY, Camp., σ. 67, εἰκ. 1.

φων ἀττικῶν ἀγγείων τοῦ 470 - 450 π.Χ.¹ (πίν. 52β). Ὁ καθήμενος κύων μετὰ γέροντος εἰς τὸ Tr. ὑπ' ἀρ. 38 ἀγγεῖον (Βατικανοῦ) δύναται νὰ παραβληθῇ πρὸς τὴν καθήμενην ἀλώπεκα μετὰ τοῦ Αἰσώπου εἰς τὴν περίφημον ἐρυθρόμορφον ἀττικὴν κύλικα τοῦ Βατικανοῦ². Ἀπουλιακὸς ἀμφορεὺς ἐν Lecce³ δεικνύει πόσον διαφορετικῶς ἡρμηνεύοντο εἰς τὴν Ἀπουλίαν αἱ ἀττικαὶ σκηναὶ πολεμιστοῦ μετὰ γυναικὸς ἢ δύο προσώπων ἐκατέρωθεν κίονος. Οὐδεμία συγγένεια φαίνεται νὰ ὑπάρχῃ μετὰ τῶν ἐφήβων τοῦ «Owl-Pillar Group» καὶ τῶν παριστανομένων εἰς ἀγγεῖα τοῦ πρωίμου ἐρυθρόμορφου ἀπουλιακοῦ ρυθμοῦ⁴ ἢ εἰς ἐρυθρόμορφα καμπανικὰ ἀγγεῖα τοῦ 4ου αἰ.⁵ ἢ τέλος εἰς τὰ ἀττικὰ ἐρυθρόμορφα ἀγγεῖα τῆς παρακμῆς, τοῦ β' ἡμίσεος τοῦ 4ου π.Χ. αἰ.⁶ Ὑπάρχει ὅμως μεγάλη ὁμοιότης πρὸς τινὰ ἀττικὰ ἐρυθρόμορφα τοῦ ὁψίμου 5ου αἰ., ἰδίως εἰς τὴν πρόχειρον δῆλωσιν τῶν λεπτομερειῶν, καὶ τὴν «ρέουσάν» ἀπόδοσιν ὠρισμένων μορφῶν⁷ (πίν. 45β, 48β). Εἰς μίαν πυξίδα τῆς αὐτῆς ἐποχῆς, φέρουσαν γυναικίαν κεφαλὴν ἐπὶ τοῦ καλύμματος, ἢ διακόσμησις τοῦ κεκρυφάλου δια γραμμῶν καὶ στιγμῶν ἐνθυμίζει παρομοίαν διακόσμησιν ἀγγείου τῆς ομάδος μας⁸.

4. Ἄλλα στοιχεῖα: Ἐκτὸς τῶν ἀττικῶν στοιχείων ὑπάρχουν καὶ ἄλλα, ὡς τὰ κοσμήματα τῶν τύπων δ καὶ ε τὰ ὅποια ἐξητάσθησαν ἀνωτέρω (ἀπουλιακά, ἐτρουσικὰ) καὶ τὰ ὅποια εἶναι δύσκολον νὰ ἡρμηνευθοῦν ἐντὸς τῶν ὁρίων τῆς κλασσικῆς παραδόσεως. Ὁ παραλληλισμὸς τὸν ὅποιον προτείνει ὁ Cook τῆς κανωπικῆς μορφῆς μετὰ τινων μορφῶν εἰς νομίσματα τῆς Ἀλεξανδρείας⁹ καὶ εἰς σφραγιδολίθους αὐτοκρατορικῶν χρόνων «παριστῶντας Ἰσιδα»¹⁰ εἶναι εὐστοχος, ἀλλὰ ὁ συγγραφεὺς δὲν ἀναζητεῖ περαιτέρω τὰ αἷτια τῆς παραδόξου ταύτης ὁμοιότητος.

β) Εἰκονογραφικὰ θέματα

1. Κίονες, στῦλοι καὶ γλαῦκες: πολὺ διαδεδομένα (Tr. ὑπ' ἀρ. 11-15, 29, 50, 54, 59, 60).
2. Σκηνὴ μετὰ πίθον, κρατῆρα ἢ κάνθαρον (Tr. ὑπ' ἀρ. 3, 5, 8, 15, 26, 27, 38, 39, 49, 50).
3. Σκηνὴ μετὰ δένδρον (Tr. ὑπ' ἀρ. 1, 6, 7, καὶ 22).
4. Σκηνὴ μετὰ βωμόν (Tr. ὑπ' ἀρ. 8, 48, 39, 53).
5. Πολεμιστῆς, ἢ πολεμιστῆς μετὰ γυναικὸς (Tr. ὑπ' ἀρ. 22, 26, 30 - 35, 38, 47, 53, 56, 60).

1. CVA Frankfurt am Main, 2, πίν. 62, 4.

2. G. BECATI, *The Art of Greece and Rome*, 1968, εἰκ. 166.

3. CVA Lecce M. Provinc. (I)IV, D r., πίν. 2, 1-2.

4. A. CAMBITOGLOU καὶ A. D. TRENDALL, *ε.δ. σην.* 12, πίν. II, V.

5. CVA Capua, (I) IV, E r., πίν. 32.

6. CVA Capua (II) III, I πίν. 21.

7. Πρβ. τὸν ἐφήβον τοῦ ἀμφορέως τοῦ Σικάγου πρὸς τὸν τῆς ὕδρας τῆς Ν. Ὑόρκης (πίν. 52α) καὶ πρὸς CVA Frankfurt am Main, 2, πίν. 85, 3 (ἐνταῦθα πίν. 48β).

8. CVA Bonn II, πίν. 27, 5.

9. A. B. COOK, *Zeus II*, εἰκ. 225.

10. Αὐτόθι III, σ. 347 κέ.

6. Γυνή εις λουτήρα (Tr. υπ' αρ. 18, 41, 45).

Πολλὰ σκηναὶ εἶναι παράξενοι ἢ ἔχουν ἀποδοθῇ κατὰ παράδοξον τρόπον (πίν. 56α-β) καὶ τινὰ τῶν ἀγγείων φέρουν σκηναὶ ἀσυνδέτους μεταξὺ των. Μοναδικαὶ σκηναί: Tr. υπ' αρ. 6 καὶ 7, μορφὰ ἀνδρῶν ἐξερχόμεναι ἐκ κορμῶν δένδρων. Tr. υπ' αρ. 3, κανω-πικὸν ἀγγεῖον, τὸ ὁποῖον ὁ Cook ἀπέδωκεν εἰς τὰς ἡϋξημένας γνώσεις τῶν Ἑλλήνων περὶ τῶν συνηθειῶν τῶν Αἰγυπτίων εἰς τὸ Δέλτα τοῦ Νείλου¹· χαρακτηρίζει ἐν τούτοις αὐτὸ ὡς «ἐγχώριον ἰταλικόν (ὁσικόν;) ἀμφορέα» καὶ τὰ παράλληλα παραδείγματα τὰ ὁποῖα ἀναφέρει εἶναι αὐτοκρατορικῶν χρόνων. Tr. υπ' αρ. 58, ὅπου ὁ Ἡρακλῆς φέρει τὴν λεοντοκεφαλὴν ὡς πῖλον, ἄνευ τοῦ δέρματος. Tr. υπ' αρ. 1, ὅπου εἰς ἐντελῶς μετωπικὸς Ἡρακλῆς (;) φέρει τὸν οὐρανὸν ὡς βράχον μὲ ἀστέρας, στοιχεῖον τὸ ὁποῖον ἐμφανίζεται μόνον εἰς μεταγενέστερα ἀγγεῖα, ὅπου ὁ οὐρανὸς παρίσταται ὡς κυκλικὸν περίπου τμήμα²· ἐπίσης ὁ ἥρωις δὲν βοηθεῖται ὑπὸ τῆς Ἀθηνᾶς, ἀλλὰ ὑπὸ τινος γυναικείας μορφῆς, ἡ ὁποία θὰ ἡδύνατο νὰ ἐρμηνευθῇ ὡς Ἥρα.

Εἰς τὸ Tr. υπ' αρ. 36: χορεύτρια, κρατοῦσα κρόταλα καὶ φέρουσα ἀπλοῦν ζῶμα περὶ τὴν μέσην, ἵσταμένη ἐνώπιον γυναικὸς καθημένης ἐπὶ βράχου, εἶναι περίεργος, τόσον μορφολογικῶς, ὅσον καὶ εἰκονογραφικῶς. Γυμναὶ ἐταῖραι παρίστανται εἰς πρῶιμα ἐρυθρόμορφα ἀγγεῖα. Τὸ ζῶμα παρουσιάζεται εἰς ὀρίμους κλασσικὰς πεπλατυσμένας φιάλας, ὡς εἶναι ἡ τοῦ Μουσείου τῆς Βραυρῶνος, ἐνίστε δὲ φέρεται ὑπὸ γυναικῶν χορευουσῶν τὸν πυρρίχιον· παρόμοιον ὅμως σύμπλεγμα διδασκαλίσσης καὶ γυμνῆς χορευτρίας εἶναι μοναδικόν. Εἰς παρομοίαν σκηνὴν ἀττικῶ ἀμφορέως τύπου «Nola» εὐρισκομένου ἐν Βρυξέλλαις³ ἡ χορεύτρια εἶναι πλήρως ἐνδεδυμένη. Αἱ κινήσεις τῶν χειρῶν τῆς χορευτρίας τῆς ομάδος μας ἐνθυμίζουν πρῶιμα ἐρυθρόμορφα ἀττικὰ ἀγγεῖα, ἀλλὰ ἡ ὅλη σύνθεσις ἀποτελεῖ κατὰ τὰ φαινόμενα παρερμηνείαν σκηνῶν παρομοίων ἐκείνης τοῦ ἀμφορέως τῶν Βρυξελλῶν. Εἰς τὸν τελευταῖον ἡ διδασκάλισσα ἵσταται ἐνώπιον τῆς χορευτρίας κρατοῦσα τὸν διδασκαλικὸν κανόνα, τὸν νάρθηκα, ἐνῶ εἰς τὸ ἀγγεῖον τῆς ομάδος μας γυνή τις κάθηται ἐπὶ βράχου(;) ἐναντι γυμνῆς χορευτρίας, κρατοῦσα εἰς τὴν ἀριστερὰν δυσερμηνευτὸν ἀντικείμενον (στέφανον;) καὶ ἐκτείνουσα τὴν δεξιὰν κλειστὴν ὡς νὰ ἐκράτει τι. Τὸ κόσμημα τῶν καλυμμάτων τῆς κεφαλῆς ἐνθυμίζει τὰς ζώνας τοῦ Tr. υπ' αρ. 3.

Εἰς τὸ Tr. υπ' αρ. 15 παρίστανται γλαῦξ καὶ σειρὴν ἐπὶ κίωνων· αἱ ἑλικες τοῦ ἀριστεροῦ ἰωνικοῦ κίονος παρίστανται ὡς ὀπαί, καὶ τὸ κιονόκρανον τοῦ ἐτέρου ἔχει σχεδιασθῇ ὡς ἀπόληξις διώτου ἀγγείου. Παρόμοιαι παραστάσεις, ἀλλ' ὀλιγώτερον κακό-τεχνοι ἀπαντοῦν εἰς ἐτρουσκικοὺς κρατῆρας ἐκ Βολτέρρας τῶν περὶ τὸ 300 π.Χ. χρόνων, ὅπου ὁ τουσκανικὸς κίων παρουσιάζει παρομοίαν κατωτέραν ἀπόληξιν⁴.

Τὸ υπ' αρ. 25 φέρει παράστασιν ἵππου, τοῦ ὁποῖου ἡ κεφαλὴ ἔχει ἀποδοθῇ κατὰ μέτωπον καὶ τὸ σῶμα ἐν κατατομῇ, γεγονός ἄνευ προηγουμένου εἰς τὴν κλασσικὴν ἀγγειογραφίαν. Τὸ πλησιέστερον παράδειγμα ἀποτελεῖ μελανόμορφος ἐτρουσκικὴ ὄλπη⁵,

1. Bl. σ. 175, σημ. 10.

2. K. SCHAUENBURG, Ant. Kunst 5, 1962, πίν. 17.

3. J. BEAZLEY, Narthex, AJA 37, 1933, σ. 402, εἰκ. 5.

4. StE 1964, σ. 90 κέ., πίν. XXII, XXV.

5. CVA Univ. of California, 1, πίν. XXX, 1.

εἰς τὴν ὁποίαν ἔχουν ἀποδοθῇ μετωπικῶς τόσον τὸ σῶμα, ὅσον καὶ ἡ κεφαλὴ τοῦ ἵππου (ἐνῶ εἰς τὸν ἀττικὸν μελανόμορφον ρυθμὸν εἴθισται αἱ κεφαλαὶ μετωπικῶς ἐξωγραφημένων ἵππων νὰ παρίστανται ἐν κατατομῇ) ¹.

Εἰς τὸ ὑπ' ἀρ. 57 ὁ Φρῆξος ἱππεύει κριόν, ἀλλὰ μὲ ἀμφοτέρους τοὺς πόδας ἐκτεταμένους ἔμπροσθεν, ὡς νὰ ἴσταται ἐπὶ πλέον κάτωθεν τῶν ποδῶν τοῦ ὑπάρχει τμήμα γραμμῆς ἐδάφους, τὸ ὁποῖον ἀπαντᾷ γενικῶς κάτωθεν μεμονωμένων ἵσταμένων μορφῶν ἐπὶ ἀττικῶν ἀγγείων τοῦ α' ἡμίσεος τοῦ 5ου αἰ. Προφανῶς ὁ ζωγράφος δὲν κατενόησε τὸ θέμα τὸ ὁποῖον ἀντέγραψεν.

Εἰς τὸ Tr. ὑπ' ἀρ. 10 ἀγγεῖον ἡ ἀσπίς παρίσταται μὲν προοπτικῶς ὠρειδῆς, ἀλλ' ἐκτείνεται ὀριζοντίως καὶ ὄχι καθέτως. Ἐπίσης ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὸν πολεμιστὴν «instead of a right hand a left one is drawn and his lance is represented in an impossible position» ².

Εἰς τὸ Tr. ὑπ' ἀρ. 38 ὑπάρχουν τρεῖς παράδοξοι, ἀσύνδετοι μεταξὺ των, σκηναί: α) Δαναῖς πλησίον πίθου (;). β) Ἀνὴρ μὲ ἐσυρμένον ξίφος καὶ ἀλάβαστρον (;) ἐναντίον ἐνδεδυμένου ἐφήβου: ἡ σκηνὴ εἶναι ἀκατανόητος· δὲν δύναται νὰ ἐρμηνευθῇ ὡς Ὁρέστης ἐναντίον Αἰγίσθου, διότι ὁ δεύτερος ἀνὴρ εἶναι πολὺ νέος καὶ ἀγένειος. γ) Γέροντων εὐρισκόμενος εἰς ὑψηλότερον ἐπίπεδον παρατηρῶν κύνα. Ἡ πτερωτὴ μορφή τοῦ ἀγγείου τοῦ Βερολίνου (πίν. 55α) ἀποτελεῖ συνδυασμὸν ἐλληνικοῦ Ἑρμοῦ καὶ ἑτρούσκικοῦ Χαρῶν.

Ἀκόμη περισσότερον ἀπίθανος εἶναι ἡ σκηνὴ ἀναχωρήσεως πολεμιστοῦ (;) εἰς τὸν κρατῆρα τοῦ Βρεταννικοῦ Μουσείου, Tr. ὑπ' ἀρ. 60 (δημοσιευόμενον τὸ πρῶτον ἐν ταῦθα πίν. 56α-β). Ὁ πολεμιστὴς φέρει ἀνατολικὸν κράνος, στρογγύλην ἀσπίδα, ἔχουσιν ὡς ἐπίσημα κεφαλὴν Γοργοῦς (;) μετὰ μύστακος καὶ χιτῶνα πολὺ μακρὸν διὰ πολεμιστὴν· εἰς τὰ ἀριστερὰ γυνὴ δίδει εἰς αὐτὸν ξίφος, ἐνῶ εἰς τὴν ἀριστεράν τῆς κρατεῖ πέδιλον (ὑπαινιγμὸς πρὸς τὸν μῦθον τοῦ Ἰάσωνος;). ὁ ἀριστερός τῆς βραχίων κεῖται πολὺ χαμηλά, ὡς νὰ ἦτο ἀποκεκομμένος. Εἰς τὴν ἄλλην ὄψιν τοῦ ἰδίου κρατῆρος δύο γυναῖκες ἴστανται ἐκατέρωθεν τριῶν στηλῶν, τὰς ὁποίας ἐπιστεγάζουν λουτροφόροι (;). Ἡ σκηνὴ λαμβάνει χώραν εἰς νεκροταφεῖον, ὄχι εἰς κρήνην. Ἀπὸ τὰς τρεῖς λουτροφόρους ἡ πρώτη ὁμοιάζει πρὸς ὑδρίαν, ἡ δευτέρα πρὸς ἐπιμήκη ἀμφορέα τύπου «Nola» καὶ ἡ τρίτη πρὸς κρατῆρα ὅμοιον μὲ τὸ φέρον τὴν παράστασιν ἀγγεῖον, ἀλλ' ἄνευ λαβῶν. Τὸ σχεδιάσμα καὶ ὁ ρυθμὸς τοῦ ἀγγείου τούτου, μολονότι εἰς τὸ ἔπακρον «βαρβαρικά», προδίδουν ἀττικὰ πρότυπα.

γ. Ρυθμὸς τῶν παραστάσεων

Ἀπαντα τὰ ἀγγεῖα τῆς ομάδος εἶναι ὡς πρὸς τὴν τεχνικὴν τοῦ σχεδίου, τὴν κατανομὴν τῶν μορφῶν εἰς τὸν χώρον, τὴν σύνθεσιν καὶ τὴν εἰκονογραφίαν αἰσθητικῶς ἀπα-

1. K. SCHAUENBURG, Eine neue Amphora des Efeu-
malers, AA 78, 1963, σ. 404 κέ. πίν. 2, 10, 13.

2. BAUR, Catalogue of the Rebecca Darlington

Stoddart Collection of Greek and Italian Vases in
Yale Univ. (Yale Or. Ser. VIII, 1922) ἀρ. 325, πίν.
XVIII.

ράδεκτα· εἶναι ἔργα ἐκλεκτικά, πλήρη παρανοήσεων καὶ ἀκόμφων λεπτομερειῶν, αἱ ὁποῖαι ἐνίοτε εἶναι «so confused that the arrangement of the himation cannot be made out»¹. Αἱ εἰκονογραφικαὶ ἀσυναρτησίαι δεικνύουν μᾶλλον ἐπιφανειακὴν γνῶσιν τῆς μυθολογίας καὶ τῶν ἔργων τέχνης τοῦ 5ου π.Χ. αἰ., ὅχι μόνον τῆς Ἀττικῆς, ἀλλὰ καὶ τινων περιοχῶν τῆς Ἰταλίας καὶ πιθανῶς τῆς Ἀνατολῆς. Ἡ γραμμὴ εἶναι συνήθως ἀκομψος καὶ χυδαία. Αἱ λεπτομέρειαι τῶν ἄκρων ποδῶν δὲν παρίστανται καὶ ἐνίοτε ὁλόκληροι οἱ πόδες παραλείπονται (Tr. ὑπ' ἀρ. 1) ἢ προστίθενται ἐπὶ τῆς γραμμῆς ἐδάφους, λόγω ἐλλείψεως χώρου, ἥτις ὀφείλεται εἰς τὴν ἀπουσίαν προσχεδιάσματος (πίν. 52α, 53β). Αἱ χεῖρες ἐπίσης εἶναι συχνὰ κακῶς ἐσχεδιασμέναι καὶ δυσανάλογοι (πίν. 51α, 52α, 54β, 56α).

Προβλήματα

Συμφώνως πρὸς τὰ γνωστὰ δεδομένα τὰ ἀγγεῖα τοῦ «Owl-Pillar» παρουσιάζουν ἐπαρχιακὸν ἐκλεκτισμόν, ἀλλὰ καὶ τινὰ περίεργα κοινὰ στοιχεῖα, παρόντα εἰς ἅπαντα τὰ ἀγγεῖα τῆς ομάδος. Ἐπὶ τοῦ παρόντος ταῦτα ἀποτελοῦν σχετικῶς μεμονωμένην κατηγορίαν ἀγγείων, χωρὶς προδρόμους ἢ μιμητὰς μεταξὺ τῶν γνωστῶν εἰς ἡμᾶς ἐρυθρομόρφων ἐργαστηρίων. Εἰς οὐδὲν τῶν γνωστῶν ἐργαστηρίων ἐρυθρομόρφων ἀγγείων τῆς νοτίας Ἰταλίας ἢ τῆς Ἑτρουρίας δύνανται νὰ ἀποδοθοῦν. Αἱ ἐπικρατέστεραι σήμερον περὶ τούτων γνῶμαι εἶναι αἱ ἑξῆς:

1. Καμπανικά².

2. Καμπανικά μιᾶς παραδόξου μεμονωμένης ομάδος, ἢ μᾶλλον ἑτρουσικά³ «ἡμιβαρβαρικά μιμήσεις ἀττικῶν προτύπων. . .», διακεκοσμημένα «μὲ παράδοξα καὶ πολυλάκεις δυσεξήγητα θέματα· φαίνεται ὅμως ὅτι εἶναι καμπανικῆς προελεύσεως, ἃν καὶ εἶναι ἀδύνατον νὰ θεωρηθοῦν ἔργα Ἑλλήνων ἀποίκων καὶ κατὰ κάποιον τρόπον συγγενεύουν πρὸς τὰ ἑτρουσικά».

Παρ' ὅλα ταῦτα ὁ Beazley δὲν συμπεριέλαβε ταῦτα εἰς τὰ «Ἑτρουσικά Ἀγγεῖα» τοῦ καὶ ὁ Trendall δὲν τὰ ἐξήτασε μετὰ τῶν καμπανικῶν του, «καθόσον δὲν ἔχουν ἄμεσον σχέσιν μὲ τὴν καμπανικὴν ἀγγειογραφίαν τοῦ 4ου αἰῶνος». Ἀλλὰ οὔτε ἑτρουσικά δύνανται νὰ θεωρηθοῦν, διότι δὲν ἔχουν ἄμεσον σχέσιν μὲ τὴν ἑτρουσικὴν ἀγγειογραφίαν τοῦ 4ου π.Χ. αἰ. Ἑτρουσικοὶ ἀμφορεῖς τύπου «Nola» μὲ ἐπίθετον ἐρυθρὸν χρῶμα φέρουν παραστάσεις ἱματιοφόρων ἐφήβων, ἀλλὰ αὗται ἔχουν ἐντελῶς διάφορον χαρακτῆρα, μὲ ἰσχυρὸν ἑτρουσικὸν ὕφος εἰς τὴν γραμμὴν καὶ τὴν κίνησιν⁴. Εἰς τὰ ἀγγεῖα ταῦτα ἡ ἀδεξιότης κατὰ τὴν ἀπόδοσιν εἶναι διαφορετικῆς ποιότητος καὶ τὰ ἀττικά πρότυπα ἐρμηνεύονται μὲ διαφορετικὴν ἰδιοσυγκρασίαν. Παρὰ ταῦτα ἐδείχθη ἀνωτέρω ὅτι ὑπάρχουν ἑτρουσικά τινὰ στοιχεῖα εἰς τὴν ομάδα «Owl-Pillar».

3. Ἀναφερόμενος μόνον εἰς τὸ ἀγγεῖον τοῦ Βρετανικοῦ Μουσείου (Tr. ὑπ' ἀρ. 3),

1. E.M.W. TILLYARD, *The Hope Vases*, Cambridge 1923, σ. 109, ἀρ. 204, πίν. 29.

2. BEAZLEY, *Camp.*, σ. 66 κέ.

3. Αὐτόθι σ. 189 κέ.

4. CVA Napoli, Mus. Naz., (III), IV E πίν. 53.

ὁ Cook¹ ἐχαρακτήρισε τοῦτο «μεταγενέστερον ἐντόπιον ἰταλικόν (ὀσκιόν;) ἀμφορέα».

4. Ὁ Shefton παρατηρεῖ ὅτι τοῦ εἶναι δύσκολον νὰ θεωρήσῃ τὰ ἀγγεῖα ταῦτα «ἔργα Ἀθηναίων ἀποίκων τεχνιτῶν, ὅπως προτείνει ὁ R. M. Cook»². Ὁ Shefton παραβάλλει ταῦτα πρὸς ἐτρουσκικά τινα ἐρυθρόμορφα ἀγγεῖα, διότι ὡοειδῆ καὶ κωδωνοειδῆ κοσμήματα, τὰ ὅποια χρησιμοποιεῖ ἐτροῦσκος τις ἀγγειοφόρος, ἀπαντοῦν καὶ ἐπὶ μιᾷ οἰνοχόῃ ἐν Ὁξφόρδῃ· καταλήγει δέ: «ὕπάρχει λοιπὸν μία σχέσις μεταξὺ τούτων, καθὼς δύναται τις νὰ ὑποθέσῃ, ἀλλὰ δὲν ἔχει εὑρεθῇ ἀκόμη ἢ ἀκριβῆς φύσις της».

Τοιχογραφίαι Ὁσκων πολεμιστῶν ἢ ἄλλαι διακοσμήσεις ἐξ ὀσκιῶν οἰκιῶν δὲν δύνανται νὰ συσχετισθοῦν πρὸς τὰ ἀγγεῖα αὐτά. Ὁ Trendall³ ἀπασχοληθεὶς μὲ τὴν σημασίαν τῶν τριῶν ἀσυνδέτων παραδόξων σκηνῶν τοῦ ἀγγείου τοῦ Βατικανοῦ ὑπέθεσεν ὅτι ὁ ζωγράφος δὲν κατενόει πιθανῶς τὰ θέματα, ἀλλὰ τελικῶς κατέληξεν εἰς τὸ συμπέρασμα ὅτι αἱ σκηναὶ αὗται παριστοῦν πιθανώτατα τοπικὰς λατρείας.

Ἐκτὸς τῶν ἀνωτέρω μελετῶν καὶ γνωμῶν περὶ καμπανικῆς, ὀσκιῆς, ἐτρουσκικῆς ἢ «ἀποδήμου ἀττικῆς» καταγωγῆς τῶν ἀγγείων τοῦ «Owl-Pillar Group», θὰ ἤθελα νὰ ἀναφέρω ἐδῶ καὶ ἓν περιέργον ἐρυθρόμορφον, προφανῶς λουκανικόν, ἀ γ γ ε ῖ ο ν ἐ κ S p i n a⁴, τὸ ὅποῖον ἔχει χρονολογηθῇ (βάσει τῶν μετ' αὐτοῦ εὑρεθέντων ἀντικειμένων) περὶ τὰ μέσα τοῦ 4ου π.Χ. αἰ. Ἐπὶ τοῦ ἀγγείου τούτου ἐκτὸς τῶν λεπτῶν ἀττικιζόντων γυναικείων μορφῶν, ὑπάρχει ἐπίσης μία ἐξαιρετικῶς ἄκομψος ἀνδρική μορφή φέρουσα κράνος· ἡ κεφαλὴ παρίσταται μετωπικῶς, ἡ δὲ τεχνοτροπία καὶ γραμμὴ ἐνθυμίζουν τὰς χυδαιότερας μορφὰς τοῦ «Owl-Pillar Group». Προφανῶς ὅμως ἐδῶ, λόγῳ τῆς διαφόρου ἀποδόσεως τῶν γυναικείων μορφῶν, πρόκειται περὶ γελοιογραφίας, στοιχείου ἀπόντος ἐκ τοῦ «Owl-Pillar Group», ἐκτὸς ἐὰν θεωρήσῃ τις τὴν «Ἀναχώρησιν τοῦ Ἰάσωνος» (πίν. 56α) ὡς γελοιογραφίαν.

Οὐδεὶς μελετητὴς μέχρι στιγμῆς ἔχει δυνηθῇ νὰ προσφέρῃ ἱκανοποιητικὴν ἐξήγησιν διὰ τὴν περιέργον αὐτὴν ὁμάδα, ἃν καὶ τὰ παράδοξα στοιχεῖα της ἔχουν τονισθῇ μεμονωμένως, καθὼς καὶ τὸ γεγονὸς ὅτι οὐδὲν τῶν ἀγγείων αὐτῆς προέρχεται ἐκ γνωστοῦ «κλειστοῦ περιεχομένου» ('context').

Καθ' ὅσον γνωρίζομεν, δὲν ὑπάρχουν παράλληλα παραδείγματα εἰς τόπον καὶ χρόνον, ἀλλὰ παρατηροῦνται ἄρκεται ὁμοιότητες πρὸς ἀττικὰ ἐρυθρόμορφα ἀγγεῖα καὶ στοιχεῖα ἀπὸ διαφορετικοὺς τόπους καὶ χρόνους. Ὑπάρχει μοναδικότης εἰς τὴν μορφολογίαν καὶ ἀπόστασις ἐκ τοῦ περιβάλλοντος, τὸ ὅποῖον οἱ ζωγράφοι προσπαθοῦν νὰ ἀντιγράψουν. Αὕτῃ ἢ περίπτωσις ἐνθυμίζει τοὺς «Πολεμιστὰς τῆς Νέας Ὑόρκης», τῶν ὁποίων ἡ πλαστότης ἀπεδείχθη τελευταίως διὰ τεχνικῆς ἀναλύσεως⁵.

Πρὶν προβῶμεν εἰς οἰαδήποτε συμπεράσματα, πρέπει νὰ ἐξετάσωμεν προσεκτικῶς τὸν μῦτον τῆς Ἀριάδνης, τὸν ἀμφορέα τοῦ Σικάγου.

1. A. B. COOK, Zeus, III, σ. 351.

2. JHS 85, 1965, σ. 259.

3. VIE I, σ. 38, 43 κέ., πίν. XII, α - c.

4. AM 68, 1953 - 54, σ. 85 κέ., πίν. 25 - 29.

5. J. V. NOBLE καὶ D. VON BOTHMER, An Inquiry into the Forgery of the Etruscan Terracotta Warriors, New York 1961.

Ο ΑΜΦΟΡΕΥΣ ΤΥΠΟΥ «NOLA» ΤΟΥ ΣΙΚΑΓΟΥ

(πίν. 44 - 46, 48α).

1. Σχέσις πρὸς ἄλλα ἀγγεῖα τοῦ «Owl-Pillar Group»

Σύγκρισις μετὰ τὸν ἀμφορέα τοῦ Μουσείου Rodin (Tr. ὑπ' ἀρ. 27) δεικνύει ὅτι ἡ γυναικεία μορφή τοῦ ἀμφορέως Σικάγου παρουσιάζει πλήρη ἀντιστοιχίαν πρὸς τὸν νεανίαν τοῦ Μουσείου Rodin, ἐκτὸς τῆς κεφαλῆς, ἡ ὁποία εἶναι σχεδὸν ὁμοία πρὸς αὐτὴν τῆς γυναικείας μορφῆς εἰς τὰ δεξιὰ τοῦ ἀγγείου τοῦ Μουσείου Rodin. Αἱ γραμμαί, ἡ πτύχωσις, ἡ κίνησις, τὸ κάλυμμα τῆς κεφαλῆς καὶ ἡ ἀπόδοσις τῆς κόμης εἶναι τόσον παρόμοια, ὥστε αἱ δύο μορφαὶ θὰ πρέπει νὰ εἶχον ζωγραφηθῇ ὑπὸ τῆς αὐτῆς χειρὸς. Πλήρη ἀντιστοιχίαν παρουσιάζει καὶ ὁ νεανίας τοῦ ἀμφορέως Σικάγου (πίν. 44α, δεξιὰ) πρὸς τὴν γυναικείαν μορφήν τοῦ ἀγγείου τοῦ Μουσείου Rodin μετὰ μόνην διαφορὰν τὴν παράλειψιν τῆς χειρὸς, εἰς τὸ πρῶτον ἀγγεῖον, ὅπου ἡ πτύχωσις, ἡ συγκεντρωμένη εἰς τὸ σημεῖον ἀπὸ τὸ ὁποῖον ἔπρεπε νὰ ἐξέρχεται ἡ χεὶρ, φαίνεται ἀφύσικος καὶ περιττή. Αὕτη ἡ παρερμηνεία τῆς πτυχώσεως συναντᾶται συνεχῶς εἰς τὰ ἀγγεῖα τῆς ομάδος· εἰς τὸ ὑπ' ἀρ. 30 «τὸ σχέδιον εἶναι τόσον συγκεχυμένον, ὥστε δὲν διακρίνεται ἡ διευθέτησις τοῦ ἱματίου»¹. Παρομοία σύγχυσις συναντᾶται εἰς τὸ ὑπ' ἀρ. 36. Ἡ κεφαλὴ εἶναι ὁμοία πρὸς αὐτὴν τοῦ ἐφήβου τοῦ ἀγγείου Rodin. Τὸ σχῆμα τῶν δύο ἀγγείων, ἡ γραμμὴ ἐδάφους, ἀκόμη καὶ τὸ ὕψος τῶν ἀμφορέων, εἶναι ἀκριβῶς ὅμοια. Ἡ γυναικεία κεφαλὴ (πίν. 44β, 46γ) μετὰ τὰς λεπτομερείας τῆς (κόμη, κάλυμμα, ὑψηλὴ γραμμὴ λαιμοῦ, ἀνοικτὸν στόμα) πλησιάζει πολὺ ἐκείνην τῆς Σειρήνος εἰς τὸ ὑπ' ἀρ. 15, μετὰ τὴν διαφορὰν ὅτι ἡ ἀπόδοσις τοῦ ὀφθαλμοῦ τῆς τελευταίας ἐνθυμίζει τὸν ἔφηβον τοῦ Σικάγου (πίν. 46δ). Εἰς τὸν πίν. 46α-δ, δύναται τις νὰ παρατηρήσῃ τοὺς διαφόρους τρόπους ἀποδόσεως τοῦ ὀφθαλμοῦ· τὸ γεγονὸς τοῦτο προδίδει ἔλλειψιν συνοχῆς εἰς τὸ ἔργον τοῦ ζωγράφου. Ὑπὸ τῆς ἰδίας χειρὸς ἔχει διακοσμηθῇ ἐπίσης ὁ ἀμφορεὺς τοῦ Ἀμστερνταμ, Tr. ὑπ' ἀρ. 30 (πίν. 49α-β), ὁ ὁποῖος παρὰ τὴν διαφοροποίησιν τῶν λαβῶν, τὰς μελανολεύκους ζώνας κλπ., ἐμφανίζει τὴν ἰδίαν ἀβεβαίαν γραμμὴν, καὶ τοὺς παραλληλεπιπέδους πόδας καὶ κεφαλὰς (πρβ. τὸν ἔφηβον μετὰ λόγχην ἢ ράβδον πρὸς τὸν πίν. 46δ).

Πέμπτον ἀγγεῖον, ζωγραφηθὲν ὑπὸ τῆς ἰδίας χειρὸς, εἶναι ὁ ἀμφορεὺς τῆς Μασσαλίας, Tr. ὑπ' ἀρ. 5 (ἐνταῦθα πίν. 47α-β). Ὁ ἔφηβος ἔμπροσθεν πίθου, ἐκ τοῦ ὁποῖου ἐξέρχεται κεφαλὴ, ὁμοιάζει πολὺ πρὸς τὸν ἔφηβον τοῦ Σικάγου (πίν. 45β, 46β καὶ τὴν γυναῖκα τοῦ ἀμφορέως τοῦ Μουσείου Rodin, φέρει ὅμως ἐπὶ πλέον τὴν ἀφύσικον καὶ χωρὶς σημασίαν πλατεῖαν κυματοειδῆ γραμμὴν, ἀπόληξιν πιθανῶς τοῦ ἱματίου. Ἡ ἐξερχομένη ἐκ τοῦ πίθου ἀνδρική κεφαλὴ εἰς τὸ αὐτὸ ἀγγεῖον εἶναι σχεδὸν ὁμοία πρὸς ἐκείνην τοῦ ἀνδρὸς ἔμπροσθεν γλαυκὸς εἰς τὸ ὑπ' ἀρ. 13, ὅπου αἱ διακοσμητικαὶ ζῶναι εἶναι ὅμοιαι πρὸς αὐτὰς τοῦ ἀνωτέρω ἐξετασθέντος ἀμφορέως Tr. ὑπ' ἀρ. 30. Πλησίον αὐτῶν κεῖται ἡ ὑδρία τῆς Βολωνίας (Tr. ὑπ' ἀρ. 54) μετὰ γλαῦκα καὶ κίονα.

1. E. M. W. TILLYARD, ἑ.ἀ. πίν. 29, 4.

Τὰ Tr. ὑπ' ἀρ. 33 καὶ 38 ἔχουν ὁμοιότητας πρὸς τὰ ἀνωτέρω καὶ φέρουν ἐπίσης τὸ μελανόλευκον κόσμημα μετὰ στιγμῶν, ἀλλὰ γενικῶς ἡ γραμμὴ εἶναι κομποτέρα, οἱ πόδες λεπτότεροι, ὀξύτεροι ἢ ἐντὸς τῆς γραμμῆς ἐδάφους. Τὰ ἀγγεῖα ταῦτα ἐζωγραφήθησαν πιθανῶς ὑπὸ συνεργάτου τινὸς τοῦ ζωγράφου τῶν προαναφερθέντων ἀγγείων. Ὁ αὐτὸς συνεργάτης διεκόσμησε τὰ Tr. ὑπ' ἀρ. 10, 34, 36, 39, 40, 42 (πίν. 50α-β, 51α-β), 57 (πίν. 52α) καὶ 58, ἕτερος δὲ συνεργάτης ἐξετέλεσε τὸ ὑπ' ἀρ. 37 (πίν. 54α-β). Ἡ γυναικεία μορφή ἐπὶ τῆς ὑδρίας τῆς Νέας Ὑόρκης (πίν. 52α) εἶναι παρομοία πρὸς τὴν γυναικὰ μετ' ἄνθος τοῦ ἀμφορέως τοῦ Μπέρκλεϋ (Tr. ὑπ' ἀρ. 34).

Τὰ ἀγγεῖα Tr. ὑπ' ἀρ. 1, 2, 3, 4, 25 διεκοσμήθησαν ὑπὸ ἄλλου τινὸς (ἐνὸς ἢ δύο) ζωγράφου· παρουσιάζουν τὴν ἰδίαν παράδοξον ἀπόδοσιν τῶν μυῶν καὶ τῶν ἄλλων ἀνατομικῶν λεπτομερειῶν (ιδίως τῶν γεννητικῶν ὀργάνων εἰς Tr. ὑπ' ἀρ. 1 καὶ 3), τὰς μετωπικὰς κεφαλὰς (Tr. ὑπ' ἀρ. 1 τοῦ Ἡρακλέους, Tr. ὑπ' ἀρ. 2 τῆς Μεδούσης) καὶ παρομοίας γενειοφόρους ἀνδρικὰς μορφάς (Tr. ὑπ' ἀρ. 2, 3, 4, ἐνταῦθα πίν. 55α). Ὁ Περσεὺς τοῦ Tr. ὑπ' ἀρ. 2 εἶναι παραπλήσιος πρὸς τὸν νεαρὸν Ἑρμῆν (πίν. 55β).

Ὁ κρατῆρ Tr. ὑπ' ἀρ. 60 (πίν. 56α-β) μετὰ τὰ παιδαριώδη ἢ γελοιογραφικά(;) σχεδιάσματα πρέπει νὰ καταταγῇ κεχωρισμένως. Εἶναι καταφανὲς ὅτι αὐτοὶ οἱ τέσσαρες (ἢ περισσότεροι) ζωγράφοι, ἐξαιρέσει πιθανῶς τοῦ τελευταίου, συνειργάσθησαν. Ἐπίσης εἶναι προφανὲς ὅτι δὲν ἦσαν καλῶς ἡσυχήμενοι εἰς τὸν ἐρυθρόμορφον ρυθμὸν καὶ ὅτι ἡγνούν τὰς λεπτομερείας τῆς ἐλληνικῆς μυθολογίας, ἔχοντες μόνον ἐπιφανειακὴν γνῶσιν αὐτῆς ἐξ ἀττικῶν, ἰταλιωτικῶν καὶ ἐτρουσκικῶν ἀγγείων, πιθανῶς δὲ καὶ ἐκ παραστάσεων ἐπὶ νομισμάτων.

II. Πρότυπα, ρυθμὸς καὶ εἰκονογραφία

Ὁ ζωγράφος τοῦ ἀμφορέως τοῦ Σικάγου ἐχρησιμοποίησεν ὡς πρότυπα κυρίως ἀττικὰ ἀγγεῖα, ιδίως ἀμφορεῖς τύπου «Nola», τοῦ β' καὶ γ' τετάρτου τοῦ 5ου π.Χ. αἰ.¹ Οἱ συνομιλοῦντες νέοι εἶναι κοινὸν θέμα εἰς ἀττικὰ ἀγγεῖα, ἀλλὰ ὁ κορμὸς δένδρου, ἐκ τοῦ ὁποῦ «ἐκφύεται» ἔφηβος εἶναι θέμα μοναδικόν.

Ὁ Minervini δημοσιεύσας τὸ ἔτος 1850² ἐν σχεδίασμα τῆς μορφῆς, πρὸς ἐρμηνείαν τῆς εἰκονογραφίας ἔδωκε τὰς ἐξῆς παραπομπάς: Πλούταρχος, Συμπ. V, 31. 1: Διονύσω δὲ Δενδρίτῃ πάντες, ὡς ἔπος εἰπεῖν, Ἕλληνες θύουσιν. Πίνδαρος, fr. inc. 22, τ. II, pt. 2, 631, Boeckh: δεινδρέων νομὸν (ἐπὶ κλησίς Διονύσου). Ἡσύχιος: Δενδρίτης καὶ Διώνυσος παρὰ Βοιωτοῖς, καὶ Ζεὺς παρὰ Ῥοδίοις. Ἀνέφερεν ἐπίσης τὴν ὑπὸ τοῦ Λουκιανοῦ μνείαν τῶν Δενδριτῶν, εἰδους ἀνθρώπων ζώντων εἰς τὴν Σελήνην, συνέδεσε δὲ τὴν γλῶσσαν τοῦ Ἡσυχίου μετὰ τὰς δύο ἐξερχομένας ἐκ κορμῶν δένδρων μορφὰς εἰς τὸ ἀγγεῖον τῆς Συλλογῆς Torrusio (Tr. ὑπ' ἀρ. 7, νῦν ἀπολεσθέν), ἐνῶ τὸν νέον τοῦ ἀμφορέως τοῦ Σικάγου ἡρμήνευσε διὰ τοῦ ἀναφερομένου ὑπὸ τοῦ A. Liberalis μύθου, κατὰ τὸν ὁποῖον οἱ νεαροὶ Μεσσήπιοι μετεμορφώθησαν εἰς δένδρα ὑπὸ τῶν νυμφῶν Ἐπιμε-

1. CVA Brit. M., 3, III, Ic, πίν. 13· CVA Frankfurt am Main, 2, πίν. 70, 1-2 καὶ 74, 1-3.

2. MINERVINI, ἑ.ἀ. σ. 168, σημ. 2.

λιδῶν, διότι ἐκαυχήθησαν ὅτι δύνανται νὰ χορεύσουν καλύτερον αὐτῶν. Αἱ γοητευτικαὶ αὗται ἐρμηνεῖαι ὅμως βασίζονται εἰς πολὺ μεταγενέστερα χωρία, αἱ πληροφορίαι τῶν ὁποίων δὲν ἐπαληθεύονται ὑπὸ ἄλλων μνημείων¹.

Πλέον χρήσιμος πληροφορία παρέχεται ὑπὸ τινος ἐπιγραφῆς ἐκ Μαγνησίας², ἡ ὁποία διηγεῖται πῶς ἰδρύθη τὸ λατρευτικὸν ἄγαλμα τοῦ Διονύσου εἰς Μαγνησίαν κατόπιν ἀνευρέσεως ἀγάλματος εἰς τὰς ρίζας πλατάνου, ὅτε τὸ δένδρον κατερρίφθη ὑπὸ τοῦ ἀνέμου. Ἐξ ἄλλου τὸ λατρευτικὸν ἄγαλμα τῆς Ἀφροδίτης εἰς Τῆμνον τῆς Αἰολίδος ἦτο πεποιημένον ἐκ μυρσίνης τεθελυίας (Παυσανίας V, 13. 7), ἐνῶ τὸ ἄγαλμα τῆς Ἀρτέμιδος περιεβάλλετο ὑπὸ κλάδων (Παυσανίας III, 16. 11: "Αρτεμις Λυγοδέσμα). Ἡ Ἀρτεμις Κεδρεῖτις εἰς τὰς Καφνάς εἶχε λατρευτικὸν ἄγαλμα παριστάνον αὐτὴν ἐπὶ κορμοῦ δένδρου³ καὶ ἡ Ἑλένη ἐλατρεύετο εἰς τὴν Ῥόδον ὡς Δενδρίτις (Παυσανίας III, 19. 10). Ἐπομένως κορμὸς ἢ κλάδοι δένδρου ὡς τμῆμα λατρευτικοῦ ἀγάλματος δὲν ἦτο τι σπάνιον εἰς τὴν ἀρχαιότητα, τοῦλάχιστον κατὰ τὴν ἑλληνιστικὴν καὶ ρωμαϊκὴν ἐποχὴν, ὡς μαρτυροῦν αἱ φιλολογικαὶ καὶ ἐπιγραφικαὶ πηγαί.

Ὁ Παυσανίας εἶδεν εἰς τὴν Φιγάλειαν (VIII, 39. 6), ἐπὶ τῆς κορυφῆς ἀποκρήνου λόφου, ἓνα ναὸν ἀφιερωμένον εἰς τὸν Διόνυσον Ἀκρατοφόρον, τοῦ ὁποίου τὸ λατρευτικὸν ἄγαλμα ἐκαλύπτετο εἰς τὸ κατώτερον μέρος ὑπὸ βλαστήσεως φύλλων δάφνης καὶ κισσοῦ. Ἡ νεανικὴ μορφή ἐπὶ τοῦ ἀμφορέως τοῦ Σικάγου εἶναι ἀναμφισβητήτως ἀνδρική καὶ θὰ ἡδύνάτο τις νὰ τὴν ἐρμηνεύσῃ ὡς νεαρὸν ἀγένειον Διόνυσον. Οἱ σχηματικοὶ κλάδοι τοῦ δένδρου θὰ ἡδύναντο νὰ ἐρμηνευθοῦν ὡς κλάδοι δάφνης ἢ ἐλάτης ἢ πεύκης. Τοιαύτη σχηματικὴ παράστασις δένδρου συναντᾶται ἐπίσης εἰς καμπανικὸν ἀγγεῖον ἐν Βουδαπέστη⁴ καὶ εἰς ἀγγεῖον τοῦ «Owl-Pillar Group» (πίν. 50α). Τὸ δένδρον τοῦ ἀμφορέως τοῦ Σικάγου δὲν φαίνεται νὰ εἶναι φοῖνιξ, διότι οὗτος παρίσταται συνήθως πλέον λεπτόσχημος⁵. Ὁ B. de Meneses⁶ ἐμελέτησε τελευταίως τὰς παραστάσεις Διονύσου Δενδρίτου εἰς ἀττικὰ ἀγγεῖα. Συμφώνως πρὸς τὰς ἐρεῦνας του, κατὰ τὸν 6ον καὶ πρῶτον 5ον π.Χ. αἰ. συναντῶνται μόνον ἀνεικονικαὶ παραστάσεις⁷, αἱ ὁποῖαι κατόπιν ἐξελίσσονται εἰς προσωπεῖον ἐπὶ κορμοῦ δένδρου περιβαλλομένου ὑπὸ ἱματίου⁸, καὶ ἀργότερον εἰς ἐνδεδυμένον ξόανον μὲ κλάδον ἐπὶ τοῦ ὤμου⁹. Πιθανῶς θὰ ἡδύνάτο τις νὰ προσθέσῃ εἰς τὰ ἀνωτέρω τὸ γυμνόν(;) ξόανον μὲ τὸν αὐτὸν κλάδον, τὸ ὁποῖον παρίσταται εἰς σφραγιδόλιθον τοῦ Μητροπολιτικοῦ Μουσείου τῆς Νέας Ὑόρ-

1. Διὰ βιβλιογραφίαν καὶ ἀρχαῖα χωρία καὶ ἐπιγραφὰς ἀναφερομένας εἰς τὸν Διόνυσον Ἐνδενδρον, Δενδρίτην, Δενδρέα, Ἀκρατοφόρον (Φιγάλεια), Ἀνθιστήρα (Θήρα), Ἀνθιον (Φλυά), Σκυλλίταν (φέροντα κλάδους κλήματος), θαλλοφόρον (φέροντα κλάδους δένδρων—ἐν Κῷ) βλ. M. NILSSON, G.Gr. R³ 1967, I, σ. 209 κέ., 576 κέ., 582 κέ., 584 κέ. Ἐπίσης J. H. HARRISON, Proleg. ὑπὸ λέξιν Dendrites, H. JEANMAIRE, Dionysos, Paris 1951, σ. 12 κέ., DODDS, Eurip. Bacchae, 1960, σ. 109 - 110, B. DE MENESES, BCH 87, 1963, σ. 309 κέ. M. WILAMOWITZ, Glaube der Hellenen, I, 1956, σ. 122 κέ., σ. 123 κέ.

3. Eurip. fr. 480, ἐκδ. Nauck.

2. Inschriften von Magnesia α. M. 215· M. NILSSON, G. Gr. R³ I, 1967, σ. 576.

3. M. NILSSON, ἐ.ά. σ. 210.

4. Antike Kunst 5, 1962, πίν. 22, 3.

5. M. NILSSON, ἐ.ά. πίν. 38, 2.

6. BCH 87, 1963, σ. 309 κέ.

7. Αὐτόθι εἰκ. 1 - 2.

8. Αὐτόθι εἰκ. 5. B. PHILIPPAKI, The Attic Stamnos, Oxford 1967, πίν. 58, 3a.

9. BCH 87, 1963, σ. 317, εἰκ. 6.

κης¹, καὶ τὸ ὅποιον διαφέρει ἀπὸ τοὺς ἀπλοῦς ἐρμᾶς τοὺς παριστανομένους εἰς ἀγγεῖα². Ἡ στάμνος τοῦ Λούβρου³ κεῖται μεταξὺ τῶν δύο: ὁ ξύλινος κορμὸς διακρίνεται κάτωθεν τοῦ ὑφάσματος. Ἐνδιαφέρουσα ἐδῶ εἶναι ἡ βλάστησις φύλλων δάφνης κάτωθεν τοῦ κορμοῦ⁴.

Συγχρόνως πρὸς τὰ ἀνωτέρω παρουσιάζονται ἐπίσης παραστάσεις, ὅπου τὸ δένδρον ἔχει παραλειφθῆ, καὶ τὸ προσωπεῖον περιβάλλεται ὑπὸ κλάδων⁵. Εἰς ἅπαντα ὅμως τὰ ἀνωτέρω παραδείγματα ἡ κεφαλὴ εἶναι πάντοτε γενειοφόρος, δεικνύουσα ὠριμον ἄνδρα, ὅχι ἔφηβον. Εἰς ἰταλιωτικὰ καὶ ἐτρουσικὰ ἀγγεῖα δὲν εἶναι γνωστὰι τοιαῦται παραστάσεις. Τὸ λατρευτικὸν ἄγαλμα τοῦ Διονύσου παρίσταται εἰς ἀγγεῖον τῆς Νεαπόλεως⁶ ἄκαμπτον ὡς ξόανον γενειοφόρον μετὰ στέμματος, ἐνθυμίζον τὴν παράστασιν τοῦ ἄττικου ἀγγείου τοῦ Λούβρου· ἔχει ὅμως βραχίονας, ὡς ἀληθῆς μορφή, καὶ κρατεῖ κἀνθάρον καὶ θύρσον. Ὡς πρὸς τὸν τύπον προσωπείου μετὰ κλάδων, θὰ ἡδύνατό τις πιθανῶς νὰ ἀκολουθήσῃ τὴν συνέχειάν του εἰς τὰς ποικιλοτρόπως ἐρμηνευθείσας κεφαλὰς εἰς κάλυκα, συχνὰς εἰς ἰταλιωτικὰ ἀγγεῖα καὶ ἀργότερον εἰς γλυπτὰ μνημεῖα, αἱ ὁποῖαι πολλάκις παριστοῦν ἀνδρικὴν κεφαλὴν, ἐνίοτε τοῦ Ἀδωνίδος, μεταξὺ κλάδων καὶ ἐλικοειδῶν βλαστῶν⁷. Εἰς ἐρυθρόμορφον ὑδρίαν ἐξ Ἀπουλίας τοῦ 4ου π.Χ. αἰ.⁸ παρίσταται γυναικεῖα μορφή ἐπὶ κορμοῦ δένδρου, ἀλλὰ καθημένη μετὰ τοὺς πόδας κρεμαμένους ἀπὸ τοῦ δένδρου, ὅχι καλυπτομένους ὑπὸ βλαστήσεως. Πολὺ ἀργότερον, εἰς ρωμαϊκὰ ὑάλινα ἀγγεῖα⁹, παρίστανται γυναικεῖαι μορφαί, ὡς ἡ Δάφνη, ἐκφυόμεναι ἐκ δένδρου.

Παραμένει, τὸ πρόβλημα τῆς σχέσεως τοῦ δενδροκόρμου ἐφήβου τοῦ ἀμφορέως τοῦ Σικάγου μετὰ τὰς ἀνωτέρω παραστάσεις. Ἡ ἔρευνα ἡμῶν ὠδήγησεν εἰς τὸ συμπέρασμα ὅτι, ἐκτὸς τοῦ ἀπολεσθέντος ἀγγείου Torrusio (Tr. ὑπ' ἀρ. 7), οὐδὲν ἀκριβὲς εἰκονογραφικὸν παράλληλον αὐτοῦ ὑπάρχει εἰς τὴν ζωγραφικὴν ἢ τὴν πλαστικὴν. Ἡ μαρτυρία τοῦ Παυσανίου περὶ τοῦ λατρευτικοῦ ἀγάλματος τοῦ Διονύσου Ἀκρατοφόρου εἰς τὴν Φιγάλειαν, θὰ ἡδύνατο πιθανῶς νὰ ἐξηγήσῃ τὴν γενειοφόρον μορφήν τοῦ ἀπολεσθέντος ἀγγείου τῆς Συλλογῆς Torrusio, ἂν καὶ ἡ χρονολογία τοῦ ἀγάλματος τὸ ὅποιον εἶδεν ὁ Παυσανίας δὲν εἶναι γνωστὴ. Τὸ ἰταλιωτικὸν ἀγγεῖον μετὰ τὸ λατρευτικὸν ἄγαλμα τοῦ Διονύσου¹⁰ δεικνύει στενὴν σχέσιν πρὸς τὰ ἄττικα πρότυπα, παρὰ τὴν διαφοροποίησιν ὠρισμένων στοιχείων. Οὐδεὶς ὅμως θὰ ἡδύνατο νὰ συνδέσῃ τὸν δέν-

1. G. RICHTER, Cat. Engraved Gems, Metropolitan Museum, New York 1956, πίν. XVII, ἀρ. 99, χρονολογηθὲν εἰς τὸν 4ον π.Χ. αἰ.· πιθανῶς ὑστερώτερον. Ὁ καθηγητὴς J. Boardman εὐγενῶς μοῦ ὑπέδειξε τὴν ἀνωτέρω παραπομπήν.

2. Ann. 37-38, 1959-60, σ. 332, εἰκ. 13.

3. P. DEVAMBEZ, Greek Painting, πίν. 132-33. P. E. ARIAS - M. HIRMER, 1000 Jahre griechischen Vasenmalerei, 1960, πίν. 206 ὑπὸ ζ. τοῦ Δίνου, 420-410 π.Χ.

4. Βλ. ΠΑΥΣ. VIII, 39.6.

5. BCH 87, 1963, σ. 318-9, εἰκ. 7-8.

6. F. MATZ, Dionysiake Telete, Abh. Akad. Mainz 15, 1963, σ. 441, πίν. 35.

7. H. JUCKER, Das Bildnis im Blätterkelch, 1961, σποράδην, ἰδίως εἰκ. 53, 133, 137. K. SCHAUENBURG, AM 72, 1957, σ. 198-221 καὶ JdI 73, 1958, σ. 48 κέ. L. FORTI, La ceramica di Gnathia, Napoli 1965, σ. 42 κέ., πίν. VIIIc. Ἐπίσης: Süd-italische Vasenmalerei, 1965, ἀρ. 75, πίν. 132, 133.

8. L. FORTI, ἔ.δ. πίν. VIIIA.

9. Archaeology 9-10, 1956-57.

10. Βλ. ἀνωτέρω σημ. 6.

δρόκορμον ἔφηβον τοῦ Σικάγου μὲ τὸ ἀγγεῖον τοῦ Λούβρου¹, διότι πολλὰ στοιχεῖα τοῦ τελευταίου εἶναι ἐντελῶς διαφορετικά (γενειὰς κλπ.). Ὁ μῦθος τοῦ λατρευτικοῦ ἀγάλματος τῆς Μαγνησίας εἶναι ἐλληνιστικῆς ἐποχῆς καὶ ἄλλως ἄγνωστος εἰς τὴν εἰκονογραφίαν.

Θὰ ἡδύνατό τις νὰ ἐπιχειρήσῃ διαφορετικὴν ἐρμηνείαν ὑποθέτων ὅτι τὸ ἀγγεῖον, ὡς τὰ πλεῖστα τῶν ἰταλιωτικῶν, προῆλθεν ἐκ τάφου. Ἡ ὑπόθεσις αὕτη εἶναι πιθανωτάτη λόγῳ τῆς καλῆς διατηρήσεως. Λαμβάνων ὑπ' ὄψιν τὴν νοτιοἰταλικὴν θρησκείαν, τὰς φιλολογικὰς καὶ ἀρχαιολογικὰς μαρτυρίας², ὡς καὶ τὴν εἰκονογραφίαν τῶν ἀγγείων³ θὰ κατέληγέ τις εἰς τὸ συμπέρασμα ὅτι ὁ δεινρόκορμος νέος εἶναι ὁ νεκρὸς παριστανόμενος ὡς Διόνυσος-Βάκχος, συμφώνως πρὸς τὴν πυθαγορείαν πίστιν, γνωστὴν ἐκ τῶν χρυσῶν πινακίδων, ὅτι οἱ μεμνημένοι γίνονται θεοὶ μετὰ θάνατον⁴, καὶ ἐξ ἄλλων ἐπιγραφῶν, ὡς ἡ τῆς Κύμης⁵, ὅπου ὁ μύστης ὀνομάζεται Βάκχος, καὶ ὅπου δηλοῦται ὅτι «ἀπαγορεύεται ἐκεῖ ἡ ταφή εἰς ὅσους δὲν ἔγιναν Βάκχοι». Οὕτω τὸ ἀγγεῖον τῆς Συλλογῆς Torrusio μὲ τὰς δύο δεινρόκορμους μορφάς, ἐφηβικὴν καὶ γενειοφόρον, δύναται νὰ ἐρμηνευθῇ ὡς φέρον παράστασιν τοῦ θεοῦ Διονύσου (γενειοφόρου) μετὰ τοῦ θεοποιημένου μύστου (ἐφήβου)⁶. Ὁ ἔφηβος τοῦ Σικάγου, κατὰ τὴν ἐρμηνείαν ταύτην, παριστᾷ τὸν θεοποιημένον νεκρὸν μετὰ τινος συγγενοῦς, ὅστις ἀποχαιρετίζει τοῦτον.

Μία ἄλλη φιλολογικὴ μαρτυρία ὅμως προσφέρει πλέον ἱκανοποιητικὴν ἐρμηνείαν διὰ τὸ ἀγγεῖον τοῦ Σικάγου: ὁ Πausanias (I, 27.1) περιγράφει ἐν ἀττικὸν λατρευτικὸν ἄγαλμα τοῦ Ἑρμοῦ Δενδρίτου, τὸ ὁποῖον εἶδεν ἐντὸς τοῦ κλασσικοῦ ναοῦ τῆς Ἀθηνᾶς Πολιάδος, ἐπὶ τῆς Ἀκροπόλεως καὶ λέγει ὅτι ἦτο: Ἑρμοῦς ξύλον, Κέκροπος εἶναι λεγόμενον ἀνάθημα, ὑπὸ κλάδων μυρσίνης οὐ σύνοπτον. Ἀπαντα τὰ ἐντὸς τοῦ ναοῦ περιγραφόμενα ὑπ' αὐτοῦ ἀντικείμενα εἶναι εἴτε ἔργα τοῦ 5ου π.Χ. αἰ., ὡς ἡ περίφημος λυχνία τοῦ Καλλιμάχου, εἴτε πρωιμώτερα, ὡς τὸ ξόανον τῆς Πολιάδος, τὸ ὁποῖον εἶχε μεταφερθῇ ἐκ τοῦ ἀρχαιότερου ναοῦ. Διὰ τοῦτο, δὲν εἶναι δυνατόν ὁ ὑπ' αὐτοῦ περιγραφόμενος Ἑρμῆς, «Κέκροπος ἀνάθημα», νὰ εἶναι ἔργον τῆς ἐποχῆς του· ἢ τοῦλάχιστον, καὶ ἐὰν ἀκόμη εἶχε κατασκευασθῇ κατὰ τὴν ἐποχὴν του, θὰ ἦτο ἀντίγραφον τῆς ἀρχαίας εἰκόνης. Θὰ ἡδύνατό τις νὰ ἀναρωτηθῇ μήπως τὸ ἀγγεῖον ἦτο προγενέστερον τοῦ κλασσικοῦ ναοῦ τῆς Πολιάδος· ἐν τοιαύτῃ περιπτώσει, τὸ ξόανον τοῦ ἀρχαίου ναοῦ θὰ ἐφυλάσσετο ἄλλοῦ που ἐπὶ τῆς Ἀκροπόλεως μέχρι τῆς κτίσεως τοῦ νέου ναοῦ, ὡς συνέβη διὰ τὸ ξόανον τῆς Πολιάδος τοῦ ἀρχαίου ναοῦ (βλ. κατωτέρω περὶ τοῦ ἔργα-

1. Βλ. ἀνωτέρω σ. 183, σημ. 3.

2. B. CORBETT, The Burgon and Blacas Tombs JHS 80, 1960, ἀρ. 3, 4, 5: «The fact that all five vases (2 Attic and 3 Paestan ones), represent Dionysos or his followers is perhaps the result of deliberate choice, and not fortuitous. The pictures may simply reflect habits of their owner, but one cannot help recalling that in Greek belief there was a connection between Dionysos and the world of the dead; it is just possible that these vases were selected as funeral furniture because the figures on them were felt to be appropri-

ate to the grave».

3. K. SCHAUENBURG, Die Totengötter in der Unteritalischen Vasenmalerei, JdI 1958, σ. 48 κέ.

4. IG 14, 158, ἀρ. 641 - 643 ἐκ Θουρίων, ἀρ. 638 ἐκ Πετηλίας. A. OLIVIERI, Lamellae aureae Orphicae, Bonn 1915. E. DIEHL, Die Hydria, Mainz 1964, σ. 163 κέ.

5. O. KERN, Orpheus, 5, ἀρ. 2, ἐπιγραφή ἐκ Κύμης.

6. Ἐπὶ τοῦ θέματος αὐτοῦ: T. HADZISTELIOU-PRICE, «To the Groves of Persephoneia...». A Group of 'Medma' Figurines, Antike Kunst 12, 1969, σ. 51.

στηρίου καὶ τῆς χρονολογίας τοῦ ἀγγείου). Ὁ ξοανικὸς Ἑρμῆς Δενδρίτης θὰ ἦτο ἀγένειος ἔφηβος, διότι ἦτο τὸ ἀττικὸν παράλληλον τοῦ νεαροῦ Sylvanus τῶν Λατίνων, μορφῆς τοῦ πρωτογόνου Ἑρμοῦ, θεοῦ τῆς γονιμότητος¹. Εἷς ἐφηβικὸς ἀγένειος Ἑρμῆς, εὐκόλως ἀναγνωριζόμενος ἐκ τοῦ κηρυκείου, παρίσταται εἰς ἐρυθρόμορφον ἀγγεῖον τοῦ Μουσείου De Young ἐν San Francisco. Ἐπομένως, συμφώνως πρὸς τὰ ἀνωτέρω, ὁ δενδρόκορμος ἔφηβος τοῦ ἀμφορέως τοῦ Σικάγου εἶναι ἡ μοναδικὴ σφωζομένη ἡχὼ τοῦ ἀττικοῦ λατρευτικοῦ ἀγάλματος τοῦ Ἑρμοῦ Δενδρίτου. Προφανῶς ἀντιγράφει ἐξ ἀττικοῦ ἐρυθρόμορφου ἀγγείου, διότι, καθὼς θὰ δειχθῇ κατωτέρω, εἰς τὸ ἰταλιωτικὸν ἐργαστήριον, εἰς τὸ ὁποῖον κατεσκευάσθη ὁ ἀμφορεὺς τοῦ Σικάγου, ἀττικά ἀγγεῖα ἀντεγράφοντο συχνότατα, ἐνίοτε μάλιστα μὲ μεγάλην ἀκρίβειαν (βλ. κατωτέρω). Εἰς τὸ ἀγγεῖον τοῦτο τοῦ Σικάγου ἔχομεν ἐν μοναδικὸν μνημεῖον τῆς ἀττικῆς τέχνης, ἡρμηνευμένον ὑπὸ λατρευτῶν καὶ μιμητῶν τῶν ἐπαρχιῶν.

Τὸ ἐπόμενον πρόβλημα εἶναι τὸ ἐξῆς: Ὑπὸ τίνος, πότε, εἰς ποίαν περιοχὴν τῆς Ἰταλίας, καὶ διατί κατεσκευάσθη τὸ ἀγγεῖον τοῦτο; Οὔτε ἡ μορφολογική, οὔτε ἡ εἰκονογραφικὴ ἀνάλυσις ὁδηγοῦν εἰς λύσεις διὰ τὰ ἀνωτέρω προβλήματα, τὰ ὁποῖα εἶναι ἐξαιρετικῶς σημαντικὰ διὰ τὴν κατανόησιν τόσο τῆς τέχνης, ὅσον καὶ τῶν πολιτιστικῶν σχέσεων καὶ τῶν ἰδεῶν τῶν ἐκφραζομένων εἰς τοῦτο καὶ εἰς τὰ ἄλλα ἀγγεῖα τοῦ «Owl-Pillar Group»: τὸ μόνον συμπέρασμα εἶναι ὅτι πάντα τὰ ἀγγεῖα ταῦτα συνανήκουν εἰς «ἡμιβαρβαρικόν» ἐργαστήριον.

Ἐξετάζουσα περαιτέρω τὰ μνημεῖα πρὸς ἀναζήτησιν λύσεως, παρατήρησα ὁμοιότητά τινα εἰς τὰς μορφὰς καὶ τὰς ἀδεξίας γραμμὰς τοῦ ἐφήβου τοῦ Σικάγου πρὸς παραστάσεις ἐπὶ σαρκοφάγου ἐκ Caere², ἡ ὁποία χρονολογεῖται εἰς τὸ μέσον τοῦ 5ου (ἢ κατ' ἄλλους εἰς τὸ μέσον τοῦ 4ου π.Χ. αἰ.) καὶ ἡ ὁποία προβάλλει παρόμοια προβλήματα. Ἐντούτοις σχέσις τοῦ ἀγγείου μετὰ τοῦ Caere δὲν δικαιολογεῖται ἀπὸ ἄλλα στοιχεῖα, οὔτε καὶ ἀπὸ τοὺς ἀναφερομένους τρόπους προελεύσεως τῶν ἀγγείων τοῦ «Owl-Pillar Group», τὰ πλεῖστα τῶν ὁποίων ὑποτίθεται ὅτι προέρχονται ἐκ Nola, μὲ μίαν ἢ δύο ἐξαιρέσεις ἐκ Basilicata τῆς ἀρχαίας Λουκανίας.

Κατόπιν ἐξαντλητικῆς ἐρεῦνης κατέληξα εἰς τὰ αὐτὰ αἰνιγματικὰ συμπεράσματα, εἰς τὰ ὁποῖα ὁδηγοῦν καὶ τὰ ὑπόλοιπα ἀγγεῖα τῆς ομάδος, ἥτοι παράδοξα μορφολογικὰ στοιχεῖα, τὰ ὁποῖα εἶναι ἀνύπαρκτα εἰς τὴν ὑπόλοιπον ἐρυθρόμορφον ζωγραφικὴν, καὶ ἀκατανόητος, πολλάκις, εἰκονογραφία.

III. Τεχνικὴ ἐξέτασις καὶ ἀνάλυσις

Ἐν ὅψει τῶν ἀνωτέρω δυσχερειῶν καὶ διαμφισβητήσεων ἐν σχέσει πρὸς τὴν μοναδικότητα τῆς ἀνωτέρω ομάδος, τὸν ἐκλεκτισμὸν τῆς ζωγραφικῆς διακοσμήσεως καὶ τὴν

1. Βλ. ΗΡΟΔ. Β, 51 καὶ Cic., De natura deorum 3.22.

Berlin 1952, ἀρ. 83, σ. 46 κέ. πίν. 1 (εἰς Βατικανὸν ἐκ

2. R. HERBIG, Die Jünger-Etrusk. Stein Sarcoph. Caere).

ἔλλειψιν πληροφοριῶν διὰ τὴν ἀσφαλῆ προέλευσιν καὶ τὸ «κλειστὸν περιεχόμενον», αἵτινες δυσχεραίνουν τὴν ἀκριβῆ τοποθέτησιν τῆς ομάδος εἰς τόπον καὶ χρόνον, ἔλαβον ὑπ' ὄψιν μου τὴν δυνατότητα πλαστότητος τῶν ἀγγείων. Πιθανῶς καὶ ἄλλοι ἐρευνῆται νὰ ἔχουν ὑποθέσει τοιοῦτόν τι, διότι τὰ πλείστα τῶν ἀγγείων, συμπεριλαμβανομένου καὶ τοῦ ἀμφορέως τοῦ Σικάγου, εἶναι βασικῶς ἀδημοσίευτα, πλὴν τῆς ἀπλῆς μνείας αὐτῶν εἰς τοὺς καταλόγους τῶν Beazley καὶ Trendall. Διὰ τοῦτο, μετὰ τὴν γενναιοδωρὸν βοήθειαν τοῦ Argonne National Laboratory τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Σικάγου, ἐπρογράμματιστα ὠρισμένα φυσικὰ καὶ χημικὰ πειράματα ἐπὶ τοῦ πηλοῦ καὶ τῆς γανώσεως (glaze) τοῦ ἀμφορέως τοῦ Σικάγου.

A. Ὁ πηλός. Πείραμα θερμοφωτιάσεως (Thermoluminescence)¹

«Δεῖγμα» ἐκ τοῦ ἀμφορέως ἐμετρήθη ὁμοῦ μετὰ μικροῦ ἀποτμήματος ἐξ ἐτρουσκικοῦ σκύφου τοῦ 4ου π.Χ. αἰ. εἰς τὸ Πανεπιστήμιον τοῦ Σικάγου (βλ. Παράρτημα, ἀρ. 1). Ὁ σκύφος οὗτος ἐπελέγη, διότι τὸ «Owl-Pillar Group» θεωρεῖται νῦν ὑπὸ τῶν πλείστων μελετητῶν ὡς ἐτρουσκικόν.

Ἀποτελέσματα: Ὁ ὀλικὸς ἀριθμὸς μετρήσεως ἐκπεμπομένου φωτός (κατὰ μονάδα βάρους) τοῦ δείγματος τοῦ ἀμφορέως ἦτο τὰ 3/4 ἐκείνου τοῦ σκύφου. Ἡ παραλλαγή τῆς ἐντάσεως τοῦ ἐκπεμπομένου φωτός, καθὼς ἡ θερμοκρασία ἡϋξάνετο, ἦτο σημαντικῶς διάφορος διὰ τὰ δύο δείγματα. Τοῦτο δεικνύει ὅτι ἡ θερμοφωτιὰσις προεκαλεῖτο ὑπὸ διαφορετικῶν «κέντρων» εἰς τὸ ὑλικόν καὶ ἐπομένως ὅτι οἱ πηλοὶ εἶναι διαφορετικῆς συνθέσεως.

Τὰ ἀποτελέσματα δὲν ἦσαν καθοριστικὰ διὰ τὴν χρονολόγησιν, λόγῳ ἐλλείψεως ἱκανοῦ ἀριθμοῦ δειγμάτων, ἡ διαφορὰ ὅμως τῶν τύπων τῶν πηλῶν ὁδηγεῖ εἰς τὸ συμπέρασμα ὅτι ἡ προέλευσις τῶν ἀγγείων εἶναι διάφορος. Ἐπομένως, ἂν καὶ ὑπάρχει ὁμοιότης τις εἰς τὸ χρῶμα τοῦ πηλοῦ τῶν δύο ἀγγείων, ἡ ἀνωτέρω ἐνδειξις εἶναι ἐναντίον τῆς ἐτρουσκικῆς προελεύσεως τοῦ ἀμφορέως τοῦ Σικάγου.

Περαιτέρω σύγκρισις τοῦ ἀμφορέως ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὴν κατασκευὴν καὶ τὴν γάνωσιν πρὸς ἐτρουσκικὰ ἀγγεῖα τῆς Κλασσικῆς Συλλογῆς τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Σικάγου (Παράρτημα, ἀρ. II - IV) ἀποκλείει τὴν ἐτρουσκικὴν καταγωγὴν.

B. Ἡ γάνωσις. Φασματογραφικὴ ἀνάλυσις (Spectrographic analysis)²

Ἡ μελανή «γάνωσις» τοῦ ἀμφορέως ἔχει πρασινωπὴν, ἀστίλβωτον ὄψιν. Ἡ ἐρυ-

1. B). Proc. of 2nd Internat. Conf. on Luminescence Dosimetry held at Catlingburg. Tennessee. Spt. 23 - 26. 1968, Report Conf-680920 (τὸ ὅποιον δύναται τις νὰ προμηθευθῇ ἐκ τοῦ: Clearing-house for Federal Science and Techn. Inf., N.B.S., U.S. Dept. of Commerce, Springfield, Va. 22151) ἰδίως σ. 858 κέ.: «Dating of Ancient Pottery by Thermoluminescence» ὑπὸ D. W. ZIMMERMAN, Research Lab. for Archaeology, University of Oxford, England.

Διὰ τὸ πείραμα τοῦτο εἶμαι βαθέως εὐγνώμων πρὸς τὸ Argonne National Laboratory, ἰδίως πρὸς τοὺς δρ. J. Kastner διὰ τὴν ἄδειαν χρήσεως τῶν ἐργαστηρίων καὶ συσκευῶν καὶ B. G. Oltman, τοῦ Radiological Physics Division, ὁ ὅποιος ἐξετέλεσε τὸ πείραμα καὶ εἰς τὸν δρ. D.L. Price, τοῦ Solid State Division. Εὐχαριστῶ αὐτοὺς θερμῶς διὰ τὸ ἐνδιαφέρον καὶ διὰ τὴν γενναιοδωρίαν, μετὰ τὴν ὁποίαν ἐξετέλεσαν τὸ πείραμα ἄνευ οὐδεμιᾶς ἀμοιβῆς.
2. Διὰ τὸ πείραμα τοῦτο ἐκφράζω τὰς εὐχαριστίας

θρὰ γάνωσις δὲν εἶναι φωτεινὴ καὶ τὸ ὑπὸ τὴν βάσιν χρῶμα εἶναι σκοτεινόν. Ἐπειδὴ τὸ προσφάτως κατασκευασθὲν μηχανήμα διὰ μὴ καταστρεπτικὰς τῶν δειγμάτων μετρήσεις τῶν φασματογραφημάτων (non-destructive spectrography) δὲν ὑπάρχει εἰς Σικάγον¹, ἐχρησιμοποιήθησαν μικρὰ δείγματα (ἀποξέσματα) ἐκ τῶν ἀγγείων. Δεῖγμα τῆς μελανῆς γανώσεως τοῦ ἀμφορέως ἐμετρήθη μαζὶ μὲ ἐν δεῖγμα ἐκ πλαστοῦ ἀγγείου, τὸ ὁποῖον εὐρίσκεται εἰς τὴν κατοχὴν τῆς συγγραφέως. Ἡ ἀνάλυσις τῆς γανώσεως τοῦ ἀμφορέως οὐδὲν στοιχεῖον ἔδειξεν ἐκ τῶν ὑπαρχόντων εἰς τεχνητὰ χρώματα γανώσεων, ὡς κοβάλτιον, μαγκάνιον, μόλυβδον, μὲ τὴν ἐξαίρεσιν ἐλαχίστου ἵχνους μαγκανίου, τὸ ὁποῖον ὅμως δικαιολογεῖται πλήρως ἐκ τῆς κατὰ 0.08% ὑπάρξεως τοῦ στοιχείου τούτου ἐντὸς τοῦ πηλοῦ. Ἀντιθέτως τὸ παραλλήλως μετρηθὲν κίβδηλον δεῖγμα παρουσίασε μεγάλην ποσότητα κοβαλτίου². Τὸ πείραμα ἐπομένως ἀποδεικνύει ὅτι ὁ ἀμφορεύς εἶναι ἀρχαῖος.

Γ. Πείραμα θερμοκρασίας (*Temperature Test*).

Ὡς τελικὸν πείραμα «ἀσφαλείας» ἐγένετο τὸ γνωστὸν ὡς «Δοκιμαστικὸν Πείραμα τοῦ Noble», πείραμα θερμοκρασίας³, τὰ ἀποτελέσματα τοῦ ὁποίου ἦσαν ἀπολύτως ικανοποιητικὰ διὰ τὴν αὐθεντικότητα τοῦ ἀγγείου. Τὸ δεῖγμα τῆς μελανῆς γανώσεως ἠλλαξε χρῶμα εἰς θερμοκρασίαν ἄνω τῶν 1025° Κελσίου, ἐνῶ τὸ κίβδηλον παρέμεινε μελανόν. Ἐπειδὴ ὁ ἀμφορεύς τοῦ Σικάγου ἦτο γνωστὸς πολὺ πρὶν ἀποκαλυφθῶν ὑπὸ τῶν νεωτέρων τὰ μυστικὰ τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων καὶ Ῥωμαίων ἀγγειοπλαστῶν, δὲν εἶναι δυνατὸν οὗτος νὰ εἶναι πλαστὸν ἔργον κατεσκευασμένον διὰ τῆς ἀρχαίας τεχνικῆς.

Ἐπανεξέτασις τῶν δεδομένων

Ἡ μορφολογική, ἀρχαιολογική καὶ τεχνολογική ἀνάλυσις τοῦ ἀμφορέως τοῦ Σικάγου, ἐν σχέσει μὲ τὰ ὑπόλοιπα ἀγγεῖα τῆς ὁμάδος, ἔδειξεν ὅτι:

1. Τοῦλάχιστον διὰ τὸν ἀμφορέα τοῦ Σικάγου δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία περὶ τῆς αὐθεντικότητος αὐτοῦ ὡς πρὸς τὰς μορφολογικὰς καὶ εἰκονογραφικὰς ἰδιομορφίας του. Τὸ πιθανώτερον εἶναι ὅτι τὸ αὐτὸ ἰσχύει καὶ διὰ τὰ ὑπόλοιπα ἀγγεῖα, ἂν καὶ ἐξαιρέσεις τινὲς δὲν ἀποκλείονται.

2. Κατὰ τὰς ἐνδείξεις τῶν δειγμάτων τοῦ ἀμφορέως ἡ ὁμάς τοῦ «Owl-Pillar» δὲν προέρχεται ἐξ Ἑτρουρίας, ἐφ' ὅσον δὲν κατεσκευάσθη δι' ἑτρουσικοῦ πηλοῦ, οὐδεὶς

μου πρὸς τὸ Argonne Nat. Laboratory, Ill., ἰδίως δὲ πρὸς τὸν δρ. M. Mathieson, τοῦ Χημικοῦ Τμήματος διὰ τὴν γενναϊόδωρον ἄδειαν χρήσεως τῶν ἐργαστηρίων Χημείας καὶ τὸν δρ. J. Faris ὁ ὁποῖος ἐξετέλεσε τὸ πείραμα.

1. Βλ. University of California, Ernest O. Lawrence Radiation Laboratory. H. R. BOWMAN, R. D. GIAUQUE καὶ I. PERLMAN, Rapid X-Ray Fluorescence Analysis of Archaeological material (Dec. 1967, Berkeley, Ca-

lif. UCRL-17968 report).

2. Διὰ τὰς νεωτέρας πειραματικὰς μεθόδους καὶ διὰ τὴν σύνθεσιν τῆς λεγομένης μελανῆς γανώσεως (black glaze) τῶν ἀρχαίων ἀγγείων βλ. J. V. NOBLE, The Techniques of Painted Pottery, New York - London 1965, σ. 45 κέ. καὶ 89 κέ.

3. Βλ. J. V. NOBLE καὶ D. BOTHMER, ἔ.ἀ. σ. 22 κέ.

δὲ λόγος ὑπάρχει νὰ πιστεύσωμεν ὅτι οἱ Ἑτροῦσκοι εἰσήγαγον πηλὸν ἔξωθεν. Τοῦτο συμφωνεῖ μὲ τὸ γεγονὸς ὅτι οἱ Ἑτροῦσκοι δὲν ἐξήγον τὰ ἀγγεῖα τῶν (μεταξὺ τῶν τόπων προελεύσεως τῶν ἀγγείων δὲν συμπεριλαμβάνεται ἡ Ἑτρουρία). Ἐπομένως τὰ ἀγγεῖα ταῦτα κατεσκευάσθησαν εἴτε εἰς τὴν Καμπανίαν εἴτε εἰς τὴν Λουκανίαν, ἀλλ' ὅχι εἰς τὴν Ἑτρουρίαν ὡς ἀρκετοὶ μελετηταὶ διατείνονται.

3. Παρὰ τὰ ἀνωτέρω καὶ τὰς ἀναφερομένας προελεύσεις τῶν ἀγγείων οὐδὲν ἐρυθρομόρφον ἐργαστήριον ὑπάρχει, τὸ ὁποῖον δύναται νὰ συμπεριλάβῃ ταῦτα ἢ πρὸς τὸ ὁποῖον νὰ συγγενεύουν ταῦτα κατὰ τινὰ πειστικὸν τρόπον. Ἐπομένως ἡ ἐξήγησις πρέπει νὰ εὐρεθῇ ἐκτὸς τῶν ἐρυθρομόρφων ἐργαστηρίων.

Ἑρμηνεία: ἐργαστήριον, χρονολογία, εἰκονογραφία

Ὁρισμένα ὕστερα μελανόμορφα καμπανικὰ ἀγγεῖα τοῦ 5ου π.Χ. αἰ. εἶναι ἐξωγραφημένα εἰς ἐκλεκτικὸν ρυθμὸν, ὃ ὁποῖος δανεῖζεται πολλὰ στοιχεῖα καὶ ἐκ τοῦ ἐτρουσκινοῦ μελανομόρφου καὶ ἐκ τοῦ ἀττικοῦ ἐρυθρομόρφου τοῦ α' ἡμίσεος τοῦ 5ου π.Χ. αἰ. ὧνος. Τὰ ἀγγεῖα ταῦτα, ἂν καὶ ἐξωγραφημένα διὰ τῆς μελανομόρφου τεχνικῆς, συνδέονται ἀπ' εὐθείας πρὸς τὰ ἀγγεῖα τῆς ομάδος «Owl-Pillar», ὡς δεικνύουν τὸ σχῆμα¹, ἡ γραμμὴ, τὰ μορφολογικὰ στοιχεῖα καὶ ἡ εἰκονογραφία. Εἰς μελανόμορφος ἀμφορεὺς τῆς λεγομένης ομάδος τῆς «Festa Campestre»² π.χ., εἶναι σχεδὸν ἀπαράλλακτος ὡς πρὸς τὸ σχῆμα πρὸς τὸ ἀγγεῖον τῆς Βιέννης τῆς ομάδος μας (Tr. ὑπ' ἀρ. 25). Τὰ σχήματα τῶν καμπανικῶν μελανομόρφων ἀγγείων εἶναι κυρίως ἀμφορεῖς, ὕψους 20 - 30 ἐκ., ὅπως ἐκεῖνα τοῦ «Owl-Pillar Group». Ἐπίσης ὑπάρχουν πλεῖστοι εἰκονογραφικαὶ ὁμοιότητες, ἂν καὶ ἡ τεχνικὴ τῆς ζωγραφίσεως εἶναι διαφορετικὴ: αἱ γλαῦκες, αἱ ὁποῖαι ἐμφανίζονται συχνὰ εἰς τὰ μελανόμορφα ἀγγεῖα τῆς «Ὁμάδος τοῦ ζωγράφου τοῦ Μιλάνου»³, βωμοί, λουτήρια, στῦλοι, σφίγγες, σφίγξ ἐπὶ στύλου⁴, κένταυρος μετὰ πολεμιστοῦ⁵, ὁμοιάζοντος πρὸς τὸν τοῦ Tr. ὑπ' ἀρ. 10, κυρίως εἰς τὸν ἀσυνήθην τρόπον κατὰ τὸν ὁποῖον φέρει τὸν κλάδον καὶ τὴν λόγχην, διακοσμητικὰ στοιχεῖα ὡς αἱ ζῶναι μετὰ στιγμῶν, οἱ μαίανδροι, καὶ τὰ ὀδοντωτὰ κοσμήματα· ἐπίσης ἡ ὁμοιάζουσα πρὸς κάλυμμα κεφαλῆς κόμη⁶ καὶ τὰ περίεργα θέματα⁷. καὶ τέλος τὸ σημαντικὸν στοιχεῖον τοῦ ἐκλεκτισμοῦ καὶ ὁ ἐτρουσκικὸς χαρακτήρ ὠρισμένων λεπτομερειῶν⁸. Ἀρκεταὶ κεφαλαὶ εἰς τὰ μελανόμορφα ταῦτα ἀγγεῖα ἐνθυμίζουν κεφαλὰς τῶν ἀγγείων τοῦ «Owl-Pillar Group»⁹. Ὑπάρχει ἀκόμη καὶ ἡ παράστασις παραδόξου πτερωτῆς προτομῆς

1. BADONI, σποράδην καὶ σ. 76 καὶ 139: «È difficile poter dire, data la mancanza di ogni punto di riferimento preciso, quando questa produzione (δηλαδή ἡ καμπανικὴ μελανόμορφος) abbia termine: probabilmente essa perdura ancora accanto al Gruppo dell Owl-Pillar, e forse è da riportare fino alla fine del sec. V ed oltre». Εἰς τὴν αὐτὴν σελίδα, σημ. 22 ἀναφέρεται λανθασμένως ὅτι ὁ Beazley ἐχρονολόγησε τὸ «Owl-Pillar Group» εἰς τὸ 470 π.Χ. βλ. T. HADZISTELIOU - PRICE, *Ceramica Campana* . . ., AAA 1970, σ. 122 κέ.

2. BADONI, ἑ.ἀ. πίν. XXVII, 3.

3. Αὐτόθι πίν. XX, 7A - B. XXII, 14A. XXV, D8, ἐπίσης εἰς ἄλλας ομάδας: πίν. XI, 6B.

4. Αὐτόθι πίν. XXVIII, 7· πρβ. πρὸς Tr. ἀρ. 15.

5. Αὐτόθι πίν. XVIII, 3A.

6. Αὐτόθι πίν. XXVI - XXVII.

7. Αὐτόθι πίν. XVI, 10B, πίν. XIII, 1B.

8. Αὐτόθι σποράδην, ἰδίως πίν. VII, 12B, 13B.

9. Πρβ. τὰς κεφαλὰς αὐτόθι πίν. XVI, 10B μὲ ἐκείνην τοῦ δενδροκόρμου νέου τοῦ Σικάγου (πίν. 48β).

μετὰ στεφάνου, ἐξερχομένης ἐκ καλυκοειδοῦς ἀνθους¹, ἡ ὁποία ἐνθυμίζει τρόπον τινὰ τοὺς Δενδρίτας τοῦ «Owl-Pillar Group». Ἡ εὐθεΐα, ἀκαμπτος γραμμὴ τοῦ σχεδίου, ἰδίως εἰς τὴν πτύχωσιν, ἀγγείων τινῶν τοῦ «Owl-Pillar Group» (πίν. 44-47, 48α, 49-51, 52α, 54-56) δύναται νὰ παραλληλισθῇ μόνον μὲ τὰς ἐγχαράκτους πτυχώσεις καὶ ἄλλας λεπτομερείας εἰς τὰ ἀνωτέρω μελανόμορφα ἀγγεῖα.

Συμπεράσματα

Ἐκ τῶν ὀλίγων ζωγράφων τῆς ομάδος «Owl-Pillar» τοῦλάχιστον ὁ διδάσκαλος ἢ διευθυντὴς τοῦ ἐργαστηρίου ἦτο εἷς ἡλικιωμένος ἀνὴρ, μαθὼν πρῶτον τὴν τέχνην εἰς μελανόμορφον καμπανικὸν ἐργαστήριον, πλησίον τῆς «ομάδος τοῦ ζωγράφου τοῦ Μι-λάνου», καθὼς καὶ τῶν ζωγράφων τοῦ «Gallo-Leone» καὶ τῆς «Festa Campestre». Ἐξωγράφησε μελανόμορφα ἀγγεῖα κατὰ τὸ γ' τέταρτον τοῦ 5ου π.Χ. αἰ. καὶ κατόπιν ἔγινε «δίγλωσσος», δοκιμάσας τὴν ἐρυθρόμορφον τεχνικὴν κατὰ τὴν τελευταίαν δεκαετίαν τοῦ 5ου π.Χ. αἰῶνος, ἢ ἀργότερον, καὶ διατηρήσας εἰς τὸ σχέδιον τὴν ἀκαμψίαν τῆς ἐγχαράκτου γραμμῆς τῆς μελανομόρφου τεχνικῆς, καθὼς καὶ τὰ θέματα τῆς ἀττικῆς ἀγγειογραφίας, τὰ ὅποια ἦσαν τοῦ συρμοῦ κατὰ τὴν νεότητά του. Τὴν στροφὴν πρὸς τὴν ἐρυθρόμορφον τεχνικὴν προεκάλεσεν εἴτε ἐσωτερικὴ τις ἀνάγκη πειραματισμοῦ ἢ ὁ συναγωνισμὸς τῶν ἐρυθρομόρφων ἀπουλιακῶν ἀγγείων εἰς τὴν ἐντοπίαν ἀγοράν. Οἱ βοηθοὶ τοῦ ἐξησκίθησαν πιθανώτατα πρῶτον εἰς τὸν μελανόμορφον ρυθμόν. Ὁ ἀμφορεὺς τοῦ Σικάγου καὶ τὰ μετὰ τούτου συνδεθέντα ἀγγεῖα τῆς ομάδος δεικνύουν ἀκαμπτοτέραν γραμμὴν καὶ πιθανῶς ἐξωγραφήθησαν ὑπὸ τοῦ διδασκάλου.

Ἡ ὁμάς τοῦ «Owl-Pillar», θεωρουμένη μέχρι σήμερον ὡς «σκοτεινὴ» καὶ ἀπομονωμένη ἐν τῷ πλαισίῳ τοῦ ἐρυθρομόρφου ρυθμοῦ, πρέπει νὰ θεωρηθῇ ὡς ἡ κατὰληξις τῆς καμπανικῆς μελανομόρφου ἀγγειογραφίας καὶ πιθανῶς ὡς τὸ ἐργαστήριον, τὸ ὁποῖον εἰσήγαγε τὴν ἐρυθρόμορφον τεχνικὴν εἰς τὴν Καμπανίαν, ὅπου ὅμως τὰ ἄλλα ἐργαστήρια ἐφήρμοσαν ταύτην μόλις κατὰ τὸ α' τέταρτον τοῦ 4ου π.Χ. αἰῶνος. Τὰ τελευταῖα ταῦτα ἠκολούθησαν κατ' εὐθεΐαν τὰ σύγχρονα εἰσαχθέντα προϊόντα, χωρὶς νὰ εἶναι προσκεκολλημένα εἰς τὴν παλαιὰν τεχνικὴν καὶ παράδοσιν, ἐνῶ ὁ γέρων διδάσκαλος καὶ τὸ ἐργαστήριόν του, οἱ ὅποιοι πιθανῶς συνέχισαν ἐπίσης ἐπ' ὀλίγον διάστημα νὰ χρησιμοποιοῦν καὶ τὴν μελανόμορφον τεχνικὴν, τελικῶς ἐξηφανίσθησαν.

Θεωρούμενος οὕτω ὁ ἀμφορεὺς τοῦ Σικάγου, παρουσιάζει ἐνδιαφέρον διὰ τὴν ἐξέλιξιν τῆς ἰταλιωτικῆς ἀγγειογραφίας, καθὼς καὶ τοῦ πολιτισμοῦ τῶν Ἰταλιωτῶν Ἑλλήνων. Κατὰ ταῦτα ἔχων ὑπ' ὄψιν τὸν τρόπον, κατὰ τὸν ὁποῖον ἀττικὰ πρότυπα ἀντεγράφοντο πιστῶς εἰς τὴν Καμπανίαν², δύναται τις νὰ σχηματίσῃ ἀμυδρὰν ἰδέαν τοῦ ἀττικοῦ λατρευτικοῦ ἀγάλματος τοῦ Ἑρμοῦ Δενδρίτου ἀπὸ τὴν παράστασιν τοῦ δενδροκόρμου ἐφήβου εἰς τὸν ἀμφορέα τοῦ Σικάγου (πίν. 48β)³. Πιθανώτατα ἡ εἰκὼν

1. BADONI, ἔ.ἀ. πίν. XV, 9A: οὐχὶ σειρὴν, διότι ἡ κεφαλὴ εἶναι ἐφηβική, ἀλλὰ πιθανῶς δαίμων τις.

2. Αὐτόθι σ. 76, πίν. XXXVII, 15A.

3. R. RAINGEARD, *Hermès Psychagogue*, Paris 1935,

σ. 99, 351 κέ., ὅπου περαιτέρω βιβλιογραφία διὰ τὴν λίαν ἐξηπλωμένην λατρείαν καὶ τὰ ἀγάλματα τοῦ Ἑρμοῦ Δενδρίτου εἰς Κυλλήνην, Τάναγραν, Τροιζήνα.

αὐτοῦ ἔφθασεν εἰς τὴν Καμπανίαν μέσῳ παραστάσεως τοῦ ἀγάλματος ἐπὶ ἀττικοῦ ἀγγείου τοῦ β' ἡμίσεος τοῦ 5ου αἰῶνος, ἢ ἐνωρίτερον· εἰς τὴν περίπτωσιν ταύτην ὁ Ἀθηναῖος ζωγράφος πρέπει νὰ εἶδε τὸ «ὑπὸ τοῦ Κέκροπος ἀφιερωθὲν» ξόανον εἰς τὴν προσωρινὴν θέσιν του, πρὶν τοποθετηθῇ τελικῶς εἰς τὸν νέον ναὸν τῆς Πολιάδος. Ἡ ἄλλως, ὁ Καμπανὸς ζωγράφος εἶδεν ὁ ἴδιος τὸ ξόανον εἰς τὸν ναόν, ἀλλὰ παρέστησε τοῦτο κατὰ τὸν ρυθμόν, εἰς τὸν ὁποῖον ἦτο ἐξησκημένος.

Ὅτι οἱ Δευδρίται ἦσαν λαοφιλεῖς εἰς τὴν Ἰταλίαν εἶναι φανερόν καὶ ἐκ τῆς λατρείας τοῦ Λατίνου Sylvanus, ὁ ὁποῖος παρίστατο ὡς πεύκη, καὶ ἐλατρεῦετο ὡς δοτὴρ υἰείας καὶ ἀσφαλοῦς ἐπιστροφῆς¹.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

Ἀδημοσίευτα ἀγγεῖα εἰς τὸ Πανεπιστήμιον τοῦ Σικάγου, χρησιμοποιηθέντα ὡς συγκριτικὰ ἐλεγκτικὰ στοιχεῖα διὰ τὸν ἀμφορέα (πίν. 57 - 60):

I. Ἐτρουσκικὸς σκύφος με ἐπίθετον ἐρυθρὰν διακόσμησιν καὶ ἐγχάραξιν (πίν. 57α-β).

Ύψος: 0.126 μ. Διάμετρος βάσεως 0.15 μ., διάμετρος χείλους 0.098 μ. Πλάτος μετὰ λαβῶν 0.238 μ. Πηλὸς ἀνοικτοῦ κιτρινωποῦ χρώματος, γάνωσις καλή. Καλὴ διατήρησις ἐπιφανείας· μία λαβὴ τετραυσιμένη καὶ συγκεκολλημένη· οὐδὲν τμήμα ἐλλείπει. Ἰζήματα χρώματος ἐντός.

A: Νέος τρέχων, μεταξὺ κλάδων ἐλαίας ἢ δάφνης.

B: Βόσκουσα ἔλαφος μεταξὺ κλάδων ἐλαίας.

Οἱ κλάδοι ἐλαίας ἐκατέρωθεν μορφῆς παρουσιάζονται τὸ πρῶτον εἰς ἐρυθρόμορφα ἀττικά κύπελλα τοῦ 500 π.Χ., ἅτινα ἀποτελοῦν τὰ πρότυπα τῶν ἰταλιωτικῶν «Owl-cups», μεταξὺ τῶν ὁποίων εἶναι καὶ οἱ ὕστεροι σκύφοι μετὰ γλαυκός, ἐζωγραφημένοι δι' ἐπιθέτου ἐρυθροῦ χρώματος (CVA Capua, M. Campano (II) - III, I, πίν. 19, 10 - 14. CVA M. de Sèvres, πίν. 46, 24 καὶ 30. J. Beazley, *Etruscan Vase-Painting*, 1943, σ. 22 κέ.). Τὸ σχῆμα συναντᾶται εἰς τὸν ζωγράφον τοῦ Lewis καὶ ἄλλους ζωγράφους τῶν μέσων τοῦ 5ου αἰ. καὶ συνεχίζεται κατὰ τὸν 4ον αἰ., ὅτε ἀντεγράφη εἰς Ἀπουλίαν καὶ Καμπανίαν, συχνὰ διακοσμούμενον με γυμνὸν ἔφηβον μεταξὺ κλάδων (CVA University of Reading 1, πίν. 28, 7a. CVA British Museum, 2, IV E. a πίν. 4, 5a. Τὰ καμπανικὰ παραδείγματα ἔχουν πλέον καμπύλην τομήν: CVA Capua, M. Campano, (I) IV Er, πίν. 43, 3, 6 καὶ 8. Διὰ τὸ σχῆμα βλ. ἐπίσης «Spectre Group», Beazley, *Etr. V.P.*, σ. 228 κέ. JHS 1943, σ. 66 κέ., εἰκ. 18, 20. Trendall, *VIE*, σ. 258 κέ.). Ἡ ἐπὶ τῶν φύλλων καὶ τῶν ἀνατομικῶν λεπτομερειῶν ἐγχάραξις συναντᾶται εἰς ὕστερα ἐτρουσκικὰ ἀγγεῖα (CVA Todi, M. Commun. IV Bq, πίν. 11, 1 - 2). Τὰ παράλληλα πρὸς τὸ «Spectre Group» καμπανικὰ

1. R. RAINGEARD, *ξ.ἀ.* σ. 352.

παραδείγματα εἶναι ἀρκετὰ διαφορετικὰ εἰς σχῆμα καὶ μορφάς (Beazley, Etr. V.P., σ. 228 κέ.), καθὼς ἐπίσης καὶ οἱ λουκανικοὶ σκύφοι, ὅπου τὸ ἐπίθετον ἐρυθρὸν μετ' ἐγχαράξεως εἶναι μᾶλλον ἀσύνηθες (CVA Bologna, M. Civico, (III) IV Gr πίν. 4, 3. 5. 7). Ἀκριβὲς εἰκονογραφικὸν παράλληλον συναντᾶται εἰς ἐρυθρόμορφον ἐτρουσκικὸν σκύφον τοῦ β' ἡμίσεος τοῦ 4ου αἰ., πλησίον τοῦ «Funnel Group», καὶ ὀλιγώτερον ἀκριβὲς εἰς κύλικα τοῦ «Sokra Group», μετ' ἐπιθέτου ἐρυθροῦ (Trendall, VIE 6264, εἰκ. 33 καὶ ἀρ. 268, πίν. 67, 1· βλ. ἐπίσης τὰ ἐρυθρόμορφα καὶ μελανόμορφα ἀγγεῖα ἐν Vulci: ArchCl 20, 1968, σ. 230 - 37, πίν. 73, 74, 79, 2). Ὁ σκύφος πρέπει νὰ χρονολογηθῇ εἰς τὸ τελευταῖον τέταρτον τοῦ 4ου π.Χ. αἰῶνος (325 - 300 π.Χ.), ὡς σύγχρονον πρὸς τὰ ὑστερώτερα παραδείγματα τοῦ «Sokra Group».

Ὁ σκύφος οὗτος, καλῶς διατηρούμενος, προέρχεται πιθανώτατα ἐκ τάφου. Ἐφρηβος μετὰξὺ ἐσχηματοποιημένων ἀειθαλῶν δένδρων εἶναι ἐν τῶν πλέον ἀγαπητῶν θεμάτων τῶν τοιχογραφιῶν τῶν ἐτρουσκικῶν τάφων, συμβολίζον τὴν μακαρίαν εὐδαιμονίαν εἰς τὰς αἰωνίους κατοικίας τῶν εὐλαβῶν, ὑμνηθείσας ὑπὸ τῶν Ἑλλήνων ποιητῶν ὡς «πλήρεις δένδρων» (Πίνδ., Ὀλυμπ. Β', στ. 80 κέ.). Ἡ ἔλαφος, κοινὴ εἰς τὴν εἰκονογραφίαν τῶν ἐλληνικῶν ἐπιτυμβίων ἀγγείων καὶ εἰς τὰ ἀφιερωματικὰ χρυσᾶ ἐλάσματα ἐκ τάφων (Σ. Καρούζου, ΑΕ 1952, σ. 155) εἶναι ἀλληγορία τῆς μυστικῆς ρήσεως τῆς ἀπαντώσεως εἰς τὰς ἰταλιωτικὰς πινακίδας ἔ λ α φ ο ς εἰ ς γ ά λ α ἔ π ε τ ο ν (βλ. ἀνωτέρω σ. 184, σημ. 2 καὶ 4), ἃν καὶ ὀρφικὴ ἐπίδρασις ἐπὶ τῆς ἐτρουσκικῆς εἰκονογραφίας εἶναι ἐν ἐπὶ μακρὸν διαμφισβητούμενον θέμα, τὸ ὁποῖον χρειάζεται περαιτέρω λεπτομερῆ μελέτην.

II. Ἐτρουσκικὴ κύλιξ μετ' ἐπιθέτου ἐρυθροῦ (πίν. 58β, 59γ).

Σφζόμενον πλάτος 0.19 μ. Πηλὸς ἀνοιχτὸς πορτοκαλόχρους μετὰ μίκας, μᾶλλον χονδρόκοκος. Γάνωσις πτωχὴ μὲ μεταλλικὴν λάμψιν. Σχεδὸν ὁλόκληρος ἡ κεντρικὴ διακόσμησις τοῦ ἐσωτερικοῦ (tondo) διατηρεῖται καλῶς, καθὼς καὶ μικρὰ τμήματα τῆς περιβαλλούσης ζώνης. Ὁ πούς ἐλλείπει. Ἡ ἐπιφάνεια διατηρεῖται μετρίως. Τὸ ἐπίθετον ἐρυθρὸν εἶναι χλωμῆς χροιάς.

Ἐσωτερικόν: ἐπὶ κυκλικῆς ἐπιφανείας γυμνὸς ἔφηβος κρατῶν στέφανον εἰς τὴν δεξιὰν καὶ χλαμύδα εἰς τὴν ἀριστεράν· ροδανθέμιον μετὰ στιγμῶν εἰς τὸ βάθος, λευκοκιτρινωποῦ χρώματος. Πέριξ τῆς κυκλικῆς ἐπιφανείας ὑπάρχει διακοσμητικὴ ζώνη μὲ παραλλήλους λευκὰς γραμμὰς ἀκτινοειδῶς διατεταγμένας.

Ἐξωτερικόν: δύο ζεύγη ἀντωπῶν μορφῶν φερουσῶν μακρὸν ἔνδυμα, μετὰξὺ ἐλικωτῶν κλάδων.

Τὸ ἐπίθετον ἐρυθρὸν εἶναι πολὺ χλωμὸν καὶ ἀβαθές, οὕτως ὥστε αἱ μορφαὶ παρουσιάζονται ὡς φάσματα· ἡ διαλελυμένη, ἀβαθὴς γάνωσις, φαίνεται εἰς τὰ σημεῖα ὅπου τὸ ἐπίθετον χρῶμα ἔχει ἀποτριβῇ.

Παραπλήσιον παράδειγμα εἶναι μία κύλιξ εἰς Todi, ὅπου αἱ μορφαὶ φέρουν οὐρὰν ὡς σάτυροι (CVA Todi, IV Bq, πίν. 11, 1 - 2· ἐπίσης ArchCl 20, 1968, πίν. 80, 2). Τὸ σχέδιον εἶναι πολὺ περιληπτικόν, ὡς εἰς κύλικα τοῦ πρωίμου 3ου αἰ. τοῦ Βατικανοῦ, ἀλλ' ἐδῶ αἱ λεπτομέρειαι δηλοῦνται δι' ἐγχαράξεως (Trendall, VIE, πίν. 68g). Θὰ πρέπει νὰ χρονολογηθῇ ἀπὸ τοῦ α' τετάρτου τοῦ 3ου π.Χ. αἰῶνος.

III. Τμήμα φαλισκικῆς κύλικος (πίν. 59α, γ).

Ἐπίθετον λευκόν: δι' ὄρμον καὶ στιγμὰς ροδανθεμίου. Διατηρούμεναι διαστάσεις $0.132 \times 0.139 \mu$. Γάνωσις μᾶλλον θαμπή, ἀλλὰ καλῶς ἐψημένη.

Κυκλικὸν ἐσωτερικόν: ζώνη μαιάνδρου διακοπτομένη ὑπὸ μελανολεύκου ψηφωτοῦ κοσμήματος εἰς τὸ περιθώριον. Σάτυρος κρατῶν ἀμφορέα κάθεται ἐπὶ τῆς ράχεως πάνθηρος. Κρεμάμενον ὕφασμα μετὰ σβάστικας εἰς τὸ βάθος ἀριστερὰ καὶ ἔχνη ἄλλου ὁμοίου εἰς τὰ δεξιὰ. Ἐπίσης ροδανθέμιον (ἢ κάτοπτρον;) κάτω ἀριστερὰ. Διαλελυμένη γάνωσις ἀποδίδει τὴν λεπτὴν ὕφην τῆς κόμης. Ἡ χρῆσις ἐπιθέτου λευκοῦ διὰ τὸν ὄρμον τοῦ σατύρου καὶ τὰς στιγμὰς περὶ τοῦ ροδανθεμίου δεικνύουν καμπανικὴν ἐπίδρασιν.

Ἐξωτερικόν: ὑπολείμματα τοῦ κατωτέρου τμήματος δύο ἀντωπῶν μορφῶν, γυμνοῦ ἀνδρὸς καὶ γυναικὸς φερούσης ἱμάτιον καὶ μυτερὰ ὑποδήματα. Ἀνθήμια κάτωθεν τῶν λαβῶν.

Ὁ σάτυρος, εἰς ἐορταστικὴν ἐμφάνισιν, φαίνεται στατικὸς καὶ κεκμηκῶς, ρεμβάζων, μὲ τὸν ἀριστερὸν βραχίονα χαλαρῶς περὶ τοῦ λαιμοῦ τοῦ ζώου, ἐνῶ διὰ τῆς δεξιᾶς συγκρατεῖ ἐπ' αὐτοῦ τὸν πλήρη οἶνου ἀμφορέα. Αἱ κατηφεῖς γραμμαὶ τοῦ στόματος, τῶν ὀφθαλμῶν καὶ τῶν ὀφρύων ὑπογραμμίζουν τὴν μελαγχολικὴν διάθεσιν, ἢ ὅποια ἀντιτίθεται πρὸς τὸ περιβάλλον καὶ τὸν ζωηρὸν ἐρεθισμένον πάνθηρα μὲ τοὺς ἀνοικτοὺς ὀφθαλμοὺς καὶ τὴν κρεμαμένην γλῶσσαν. Συνήθως εἰς τοιαύτας κυκλικὰς διακοσμήσεις εἰς σάτυρος κυνηγᾷ μαινάδα ἢ ὁ Διόνυσος κάθεται ἐπὶ τοῦ πάνθηρος ἐν θείᾳ ἡρεμίᾳ (Trendall, VIE πίν. LXIIB καὶ LIX g): ἐδῶ ἐπίσης ἡ σκηνὴ ἀνακαλεῖ τὴν αἰώνιαν μέθην τῶν ὀρφικῶν μυστῶν εἰς τὸν Ἄδην (Πλάτ., Πολιτεία 363, c: «Μουσαῖος δὲ τούτων νεανικώτερα τὰγαθὰ καὶ ὁ υἱὸς αὐτοῦ παρὰ θεῶν διδῶσι τοῖς δικαίοις· εἰς Αἶδου γὰρ ἀγαγόντες τῷ λόγῳ καὶ κατακλίναντες καὶ συμπόσιον τῶν ὁσίων κατασκευάσαντες ἐστεφανωμένους ποιοῦσι τὸν ἅπαντα χρόνον ἤδη διάγειν μεθύοντας, ἡγησάμενοι κάλλιστον ἀρετῆς μισθὸν μέθην αἰώνιον... Ἐπίσης εἰς τὴν Πολιτείαν ὁ Σωκράτης λέγει ὅτι ἡ Ἰταλία ἦτο κέντρον ὀρφικῶν διδασκαλιῶν). Ὁ σάτυρος δὲν παρίσταται μελαγχολικός, ἐπεὶ δὲ ὁ ἀμφορεὺς εἶναι κενὸς οἶνου. τοιοῦτόν τι θὰ ἐδηλοῦτο ὑπὸ τοῦ ζωγράφου διὰ παραστάσεως τοῦ ἀμφορέως ἀνεστραμμένου.

Διὰ τὰς παραστάσεις τοῦ ἐξωτερικοῦ βλ. ἀγγεῖα ἐκ Chiusi (Clusium) τῶν μέσων τοῦ 4ου π.Χ. αἰ: Trendall, VIE, πίν. 60 c· CVA Torino, M. di Antich. (IV) IV B, πίν. 1,1· τὰ ἀνθήμια ἐνθυμίζουν ἐκεῖνα τοῦ Funnel Group (ArchCl. 20, 1968, πίν. 84), ἀλλὰ ἡ κύλιξ αὕτη δύναται νὰ συγκαταλεχθῇ μὲ τὰ «Ἀνυπόγραφα κύπελλα» ἐκ Faliscum τοῦ Beazley, EVP, σ. 109 κέ., πίν. XXVI, 2.

IV. Τμήμα κυκλικοῦ πυθμένου ὑστέρας ἐτρουσκικῆς ἐρυθρομόρφου κύλικος (πίν. 59β, δ) ἐξ Orvieto.

Σφζόμεναι διαστάσεις: $0.083 \times 0.083 \mu$. Πηλὸς πολὺ ἀνοικτός, κιτρινωπός. Γάνωσις θαμπή.

Κυκλικὴ ἐπιφάνεια πυθμένος: γυμνὸς ἔφηβος ἱππεύων στικτὸν ἵππον. Μόνον τὸ πρόσθιον ἦμισυ τοῦ ἵππου καὶ τμήμα τῶν ποδῶν καὶ χειρῶν τοῦ ἱππέως μὲ τοὺς χαλινούς διατηροῦνται. Πέριξ: ζώνη μαιάνδρου διακοπτομένη ὑπὸ ζατριοειδοῦς κοσμήματος.

Ἐξωτερικόν: πόδες μορφῶν καὶ ἀνθήμια.

Τὸ θέμα τοῦ στικτοῦ ἵππου μετὰ ἱππέως εἶναι σπάνιον. Στικτὸν δέρμα ἐμφανίζεται ἀπὸ τοῦ α' τρίτου τοῦ 4ου π.Χ. αἰ. εἰς ἐτρουσκικὰ ἀγγεῖα, ἀλλὰ μόνον διὰ πάνθηρας ἱππευομένους ὑπὸ τοῦ Διονύσου (Trendall, VIE, πίν. 59, g). Ἐκτὸς τούτων, μία κατηγορία ἐτρουσκικῶν κυλίκων τοῦ ὑστέρου 4ου π.Χ. αἰ. διακρίνεται ἐκ τῆς διακοσμῆσεως τοῦ πυθμένος διὰ στικτοῦ πτηνοῦ (Trendall, VIE, 252, πίν. 66, ε). Ἡ μαιανδρική ζώνη πέριξ αὐτοῦ εἶναι παρομοία πρὸς ἐκείνην τῆς ἀνωτέρω ομάδος, ἀλλὰ τὸ σχέδιον εἶναι ὀλιγώτερον ἐπιμελεημένον.

V. Ἐτρουσκική ἐρυθρόμορφος κύλιξ (πίν. 60α - β).

Συγκεκολλημένη ἐκ πολλῶν τεμαχίων, ἀλλὰ πλήρης. Ὑψος 0.1016 μ. Πλάτος 0.3492 μ. Βάθος 0.254 μ. Πηλὸς ἀνοιχτὸς πορτοκαλόχρους, ὀλίγον βαθύτερου χρώματος εἰς τὸ ἐσωτερικόν. Ἐπίθετον λευκὸν εἰς τὰ διαδήματα, ὄρμους, στικτὰ περιθώρια καὶ ἄλλας διακοσμήσεις. Ἀραιά, διαλελυμένη γάνωσις εἰς τὸ ἐξωτερικόν.

Πυθμήν: καθήμενος μεθυμένος ἀνὴρ (Διονύσος;): γυνὴ προσερχομένη μετὰ δίσκου καὶ κλάδου. Γραμμὴ ἐδάφους μὲ ὥσειδὲς κόσμημα. Πλατεῖα ταινία κρέμαται ἐπὶ τοῦ βάθους.

Ἐξωτερικόν: εἰς ἐκάστην πλευρὰν εἷς σάτυρος χορεύων μετὰ τυμπάνου· ὀπισθεν αὐτοῦ πτηνόν· ταινία ἐπὶ τοῦ βάθους. Ἐκατέρωθεν τῶν σατύρων τριπλᾶ ἀνθέμια.

Διὰ τὸ διονυσιακὸν θέμα βλ. ἀνωτέρω κύλικα III, καὶ σ. 184 σημ. 2, 4· ἐπίσης τὴν ομάδα ἐκ Chiusi, CVA Torino, M. di Antich. (IV) IV B, πίν. 1, 2. Ὁ ρυθμὸς εἶναι παραπλήσιος ἐκείνου τοῦ «Fluid Group» τοῦ Beazley, ἰδίως οἱ σάτυροι καὶ αἱ πολλαπλαῖ ἑλικες μὲ κωδωνοειδὲς ἄνθος μεταξὺ τῶν· ἐπίσης τὸ σχεδιάσμα τοῦ πτηνοῦ μὲ μικρὰς γραμμὰς καὶ στιγμὰς ἐνθυμίζει παρομοίαις ἀναπαραστάσεις πτηνῶν τοῦ «Fluid Group» (Beazley, EVP, πίν. 36, 1, 5, 7).

Π Ρ Ο Σ Θ Η Κ Η

Μετὰ τὴν συμπλήρωσιν τῆς ἀνωτέρω μελέτης, ὁ καθηγητὴς κ. D. Adamesteanu, ὁ ὁποῖος εἶχεν ἀνακαλύψει νέους τύπους ἀγγείων εἰς Basilicata, — περὶ τούτου εὐγενῶς μὲ ἐπληροφόρησεν ὁ καθηγητὴς κ. G. Becatti — μοῦ ἔγραψεν ὅτι εἰς ἀρκετὰς ομάδας τάφων ἀνασκαφέντων ὑπ' αὐτοῦ ἀνευρέθησαν ἀγγεῖα, τὰ ὅποια κατὰ τὴν γνώμην του εἶναι παραπλήσια πρὸς ἐκεῖνα τοῦ «Owl-Pillar Group». Τοιαῦτα ἀγγεῖα ἀνέσκαψεν εἰς ἐλληνικὰς ἀποικίας τῶν ἀκτῶν τῆς Ἰταλίας: εἰς Μεταπόντιον καὶ Ἡράκλειαν, ἀλλὰ περισσότερα εἰς τὸ ἐξελληνισθὲν ἐσωτερικόν: Melfi, Lavello, Miglionico, Matera, Timmari, Armento. Τὰ ἀγγεῖα εἶναι ἐντελῶς ἀπρόσιτα καὶ ἀδημοσίευτα πρὸς τὸ παρόν. Ἐὰν ὄντως τὰ ἀγγεῖα αὐτὰ δύνανται νὰ συνδεθοῦν πρὸς τὸ «Owl-Pillar Group», φαίνεται ὅτι δύο ὁλοκλήρους αἰῶνας μετὰ τὴν πρώτην ἐμφάνισιν τῆς ομάδος ἀγγεῖα τῆς αὐτῆς κατηγορίας (ἢ παραπλήσια) εὐρέθησαν ἐπὶ τέλους εἰς κανονικὰς ἀνασκαφὰς καὶ μάλιστα εἰς «κλειστὰ περιεχόμενα», τὰ ὅποια ὅταν ἐρευνηθοῦν θὰ παράσχουν περισσοτέρας πληροφορίας διὰ τὴν χρονολόγησιν καὶ τὴν παρα-

γωγήν. Ὁ κ. Adamesteanu προσέθεσεν ὅτι ἀγγεῖα τινὰ ἐκ τοῦ ἐσωτερικοῦ (Melfi, Lavello) ἀποτελοῦν πιθανῶς ἰδιαιτέραν τοπικὴν ὁμάδα, λόγῳ τῶν μοναδικῶν χαρακτηριστικῶν των.

Αἱ ἀνωτέρω πληροφορίες ἐκ τῶν ἀνασκαφῶν συμφωνοῦν πρὸς τὰ συμπεράσματα τῆς μελέτης ταύτης καὶ πιθανώτατα προσθέτουν καὶ νέον τοπικὸν λουκανικὸν ἔργαστήριον πλησίον τῆς ὁμάδος μας. Ἡ περαιτέρω ἀνασκαφικὴ ἔρευνα καὶ ἡ λεπτομερὴς δημοσίευσις ὁλοκλήρου τοῦ νέου ὕλικου θὰ δείξουν, ἂν τὰ ἀγγεῖα τῶν ἄλλων κατηγοριῶν κατεσκευάζοντο τοπικῶς, ἢ ἂν εἰσήγοντο ἐκ Καμπανίας καὶ κατὰ τίνα ἀκριβῶς τρόπον συνδέονται μὲ τό «Owl-Pillar Group».

ΘΕΟΔΩΡΑ ΧΑΤΖΗΣΤΕΛΙΟΥ - PRICE

SUMMARY

A NOLAN AMPHORA IN CHICAGO AND A REAPPRAISAL OF THE OWL - PILLAR GROUP

The purpose of this study is the detailed publication of a Chicago Nolan Amphora, and also through it an attempt to understand better the «Owl-Pillar Group», in which it belongs, and the stylistic, iconographic, technical and chronological problems and peculiarities of this group, for which we possess no contextual information and which lacks any direct connection with any of the known Italic or Etruscan Red-Figure Workshops.

Detailed stylistic and iconographic analysis showed that the painters of these vases used as prototypes Attic vases of the Early, Ripe, and Free r.f. Style, especially Nolan amphoras with conversing youths. However, there are also some peculiar Lucanian, Apulian, Etruscan, and even eastern elements, mostly difficult to interpret. The scenes point to a rather confused knowledge of the Greek mythology and religion, by the painters. Five or six artists collaborated in the same workshop and painted the following vases:

Master, Painter of the Chicago Amphora: Tr. nos. 6 (pls. 44-46, 47 β , 48 α) 27, 15, 30 (pls. 49 α - β), 5 (pls. 47 α - β), 13.

Painter B: Tr. nos. 10, 33, 36, 38, 34, 39, 40 (pl. 50 α - β), 42 (pl. 51 α - β), 58.

Painter Γ a: Tr. no. 37 (pl. 54 α - β).

Painter Γ b: Tr. nos. 56 (pl. 52 α) and 34.

Painter Δ : Tr. nos. 1, 2, 3, 4 (pl. 55 α - β), and 25 (perhaps by two hands?).

Painter E: Tr. no. 60 (pl. 56 α - β).

The clumsiness and eclecticism of style, combined with the above mentioned facts, and the dispute of modern scholars as to whether these vases are Campanian (Beazley), Etruscan (Trendall, Shefton cautiously), Oscan (A. B. Cook), or products of immigrant Athenian craftsmen (R. M. Cook), led this author to a suspicion about their authenticity; an attempt was made to solve this problem, using the Chicago Amphora as the thread of Ariadne.

With the generous cooperation of the Argonne National Laboratory, Divisions of Chemistry, Solid State Physics and Radiological Physics, tests of Thermolumine-

science, Spectrographic Analysis, and the «Noble's Temperature Test» were applied to minute samples of the Chicago Amphora comparatively with other cheek-pieces (for which see Appendix). Their results together with the stylistic, archaeological and technical analysis of the Chicago amphora, with reference to the rest of the vases of the O.-P. Gr. showed that:

1. At least for the Chicago amphora there is no question of authenticity in spite of its stylistic and iconographic peculiarity. The chances are that the same is true for the rest of the group, although there could be some exceptions.

2. That according to evidence from the samples of the Chicago amphora, the group does not originate in Etruria; this agrees with the archaeological evidence that Etruscan vases were not exported. Therefore the group can be Campanian or Lucanian but not Etruscan, as some scholars have already suggested.

3. In spite of the above and the reported proveniences of the vases of the group, there is no r.f. workshop which can accommodate them, or with which the group can relate convincingly. The explanation ought to be sought outside the r.f. workshops.

Interpretation: Workshop, Date, Iconography

Some late b.f. Campanian vases of the 5th century are painted in an eclectic style which is borrowing heavily from both Etruscan b.f. and Attic r.f. of the first half of the 5th century. These vases, although painted in a different technique, in black figure, are the direct link to the O.-P.Gr. as the shape, line, stylistic elements and repertory show (184, ₆)*. The shape of a b.f. amphora of the Group of the «Festa Campestre» for instance, is almost identical to the vase in Vienna of the O.-P.Gr. (Tr. no. 25). The shapes of the Campanian b.f. are mostly amphoras of ca. 20 - 30 cms as are those of the O.-P.Gr. The iconographic parallels, although painted in a different technique, are numerous too: first of all the owls, which appear in several b.f. vases of the Group of the Painter of Milano (185, ₂); altars, lavers, pillars, sphinxes, sphinx on a pillar (186, ₁), centaur and warrior (186, ₂), closely resembling the ones in Tr. no. 10, especially in the unusual way of carrying the branch and lance, decorative elements such as the dotted side-patterns, the maeanders and zig-zag pattern; also the cap-like hair (187, ₁) and other unusual subjects (187, ₂); last, and not least, the eclectic character of these b.f. vases and their Etruscan flavour (187, ₃). Several heads on these b.f. vases recall those on the O.-P.Gr. examples (188, ₁). There is even a representation of a winged bust with wreath coming out of a flower calyx (188, ₂), reminiscent of the O.-P.Gr. tree-men. The straight rather rigid line of drawing especially in the drapery of some of the O.-P.Gr. vases (pls. 44 - 47, 48α, 49 - 51, 52α, 54 - 56) can be paralleled only with the incised draperies and other features in the b.f. Campanian vases discussed above.

*The first number in parenthesis refers to pages, while the second one to the footnotes of the greek text.

Conclusion

Of the few painters responsible for the known O.-P. group vases, at least the Master should be an old man trained in a Campanian b.f. workshop, near the Group of the Milano Painter, the "Gallo-Leone" Group, and that of the "Festa Campestre". He painted b.f. vases in the third quarter of the 5th century and turned bilingual around the last decade of the 5th century, or even later, retaining in his line the rigidity of the incised line required for the b.f. drawing, together with the Attic repertory in vogue during his youth. He, therefore, was a «conservative». What made him turn to the r.f. technique was either a need for experimentation, or the competition of the Apulian r.f. in the local market. His assistants were also probably trained by him first in b.f. One notices more rigid line in the vases connected with the Chicago vase than in other groups, and the master might have probably painted those vases.

The Owl-Pillar group, regarded until now as obscure and isolated in the world of the r.f. painting, should be viewed as the tail of the b.f. Campanian painting and the workshop that incited the beginning of the other r.f. workshops should most probably be later in the first quarter of the 4th century in Campania; this last however, followed directly the contemporary imports, not bound by the old technique and tradition, while the old master and his workshop, who might continue also the b.f. for a while, died out.

Under this light the Chicago amphora is of some significance in the history of the development of the Italiot painting. In this milieu, and in view of the evidence for exact copying of Attic prototypes in Campania (188, ₃), one could get some idea of the Attic cult-statue of Hermes Dendrites from the Chicago "tree-man" (fig. 48α) (188, ₄). It most probably reached Campania through a representation of it on an Attic vase of the second half of the 5th century, or earlier; in this case the Attic painter must have seen the ancient xoanon «dedicated by Kekrops» in its temporary place, before the building of the Temple of Polias or otherwise, the Campanian painter saw it himself in the temple and depicted it in the old fashioned style he was trained in. Paus. I, 27. 1: *κεῖται δὲ ἐν τῷ ναῷ τῆς Πολιάδος Ἑρμῆς ξύλον, «Κέκροπος εἶναι λεγόμενον ἀνάθημα», ὑπὸ κλάδων μυρσίνης οὐ σύνοπτον.*

That the Dendrites must have had some appeal in Italy can be evidenced by the cult of the Latin Sylvanus, represented as a pine (188, ₅) and worshipped as a giver of health and safe return (188, ₆).

Postscript

After the completion of this study information was received that new types of vases are being excavated in the coast and the hellenized interior of S. Italy. These are still unpublished and unavailable for study, but are considered by the excavators as related in some ways to the Owl-Pillar Group. This information, if accurate,

confirms the results of this study. If some of the new vases belong indeed to or near the Owl-Pillar Group, it seems then that two whole centuries after their first appearance, such vases were finally dug out from the earth, in «closed contexts» of tombs. The completion of excavations and final publication will probably provide some important clues about their production, and determine how much and in which way they are related to the Owl-Pillar Group.

THEODORA HADZISTELIOU-PRICE

ΠΕΡΙ ΤΗΣ ΜΙΝΩΙΚΗΣ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗΣ ΕΝ ΘΗΡΑΪ*

Εἰς μνήμην Ζαχαρία Κανάκη

Αἱ συνεχιζόμεναι ἀνασκαφαὶ τοῦ Ἀκρωτηρίου ἐν Θήρᾳ, πλὴν τοῦ πλούτου τῶν κινητῶν εὐρημάτων καὶ τῶν τοιχογραφιῶν, παρέχουν καὶ ἄφθονα στοιχεῖα διὰ τὴν καλυτέραν γνῶσιν τῆς μινωικῆς ἀρχιτεκτονικῆς. Διότι πέρα τοῦ μεγάλου βαθμοῦ διατηρήσεως τῶν ἐρειπίων ἡ παχυτάτη ἡφαιστειογενὴς ἐπίχωσις ἔχει συντελέσει εἰς τὴν διάσωσιν στοιχείων, τὰ ὅποια σπανιώτατα ἢ οὐδόλως διατηροῦνται εἰς ἄλλας περιπτώσεις. Τῶν στοιχείων τούτων ἡ γνῶσις εἶναι πολυτιμοτάτη διὰ τὴν ὀρθὴν ἀντιμετώπισιν τῶν ἐκάστοτε ἐπιχειρουμένων ἐργασιῶν ἀναστηλώσεως ἐπὶ τῶν ἀρχιτεκτονικῶν μνημείων τῆς περιόδου ταύτης. Τὰ στοιχεῖα ταῦτα, δυστυχῶς, δὲν εἶναι δυνατόν νὰ διατηρηθοῦν μὲ τὴν πρόοδον τῆς ἀνασκαφῆς καὶ διὰ τὸν λόγον αὐτὸν μεγίστη εἶναι ἡ εὐθύνη τοῦ ἀνασκαφέως διὰ τὴν ὅσον τὸ δυνατόν πληρεστέραν καὶ λεπτομερεστέραν καταγραφὴν καὶ ἀποτύπωσιν των. Τὸ διατηρούμενον ἐντὸς τῆς τέφρας ἀποτύπωμα μιᾶς ξυλίνης δοκοῦ τῆς ὀροφῆς, ἡ τοῦ ξυλίνου πλαισίου παραθύρου τινὸς ἢ θύρας κλπ. καταγραφόμενον καὶ ἀποτυπούμενον ἐπακριβῶς δύναται νὰ συμβάλῃ τὰ μέγιστα εἰς τὴν γνῶσιν τοῦ τρόπου, κατὰ τὸν ὅποιον οἱ μινωικοὶ τεχνῖται ἀντιμετώπιζον παρομοίας φύσεως ἀρχιτεκτονικὰ προβλήματα. Καὶ ὅμως στοιχεῖα τόσον σημαντικά, ὡς καὶ ἀνωτέρω ἐλέχθη, κατ' ἀνάγκην πρέπει νὰ καταστραφοῦν διὰ νὰ καταστῇ δυνατὴ ἡ πρόοδος τῆς ἀνασκαφῆς¹.

Ἐχει πλέον ἀποδειχθῇ κατὰ τρόπον μὴ ἐπιδεχόμενον ἀμφισβήτησιν, ὅτι ὁ μινωικὸς οἰκισμὸς τοῦ Ἀκρωτηρίου ἀπετελεῖτο ἀπὸ μεμονωμένα κτηριακὰ συγκροτήματα, ἕκαστον τῶν ὁποίων διέθετε πλείονας τοῦ ἐνὸς ὀρόφους². Ἐνίοτε ἡ μεγάλη ἔκτασις, τὴν ὁποίαν καταλαμβάνουν τὰ συγκροτήματα ταῦτα, εἶναι ἀποτέλεσμα διαδοχικῶν κατασκευῶν, αἵτινες προσετέθησαν περίξ ἀρχικοῦ τινος πυρῆνος. Κλασσικὸν παράδειγμα παρομοίων διαδοχικῶν κατασκευῶν ἀποτελεῖ τὸ συγκρότημα Δ, ὅπου τοῦλάχιστον πέντε ὀριζόντιοι ἀρχιτεκτονικαὶ φάσεις δύνανται νὰ διακριθοῦν (εἰκ. 1)³.

Ἀξίον ἰδιαιτέρας σημειώσεως εἶναι τὸ ρυμοτομικὸν σχέδιον τοῦ οἰκισμοῦ, ὡς τοῦτο ἔχει ἀποκαλυφθῇ ἐκ τῶν μέχρι τοῦδε ἀνασκαφῶν, καὶ τὸ ὅποιον ἐν πολλοῖς ἐνθυμί-

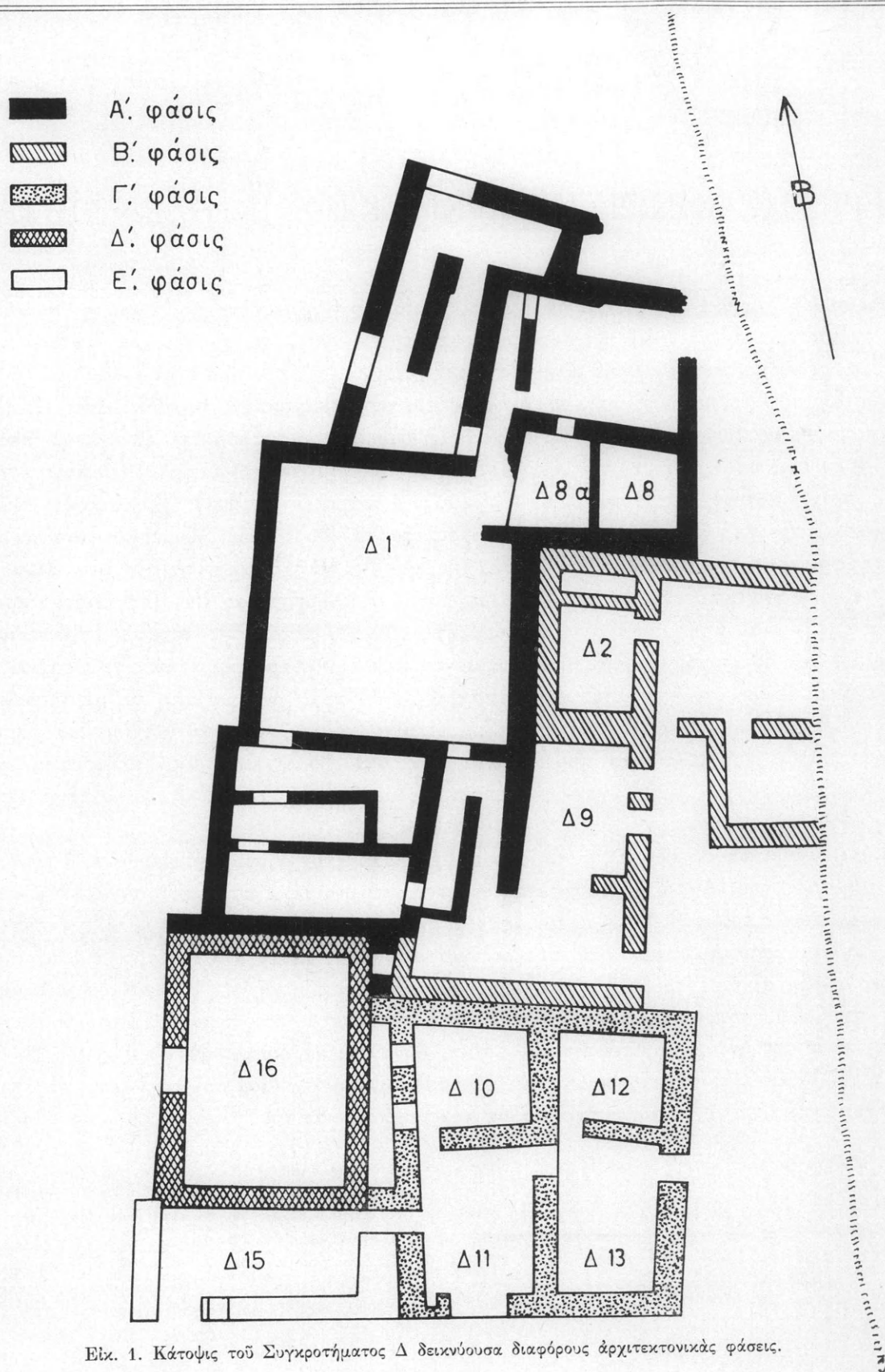
* Σ. Σ. : Ἡ παρούσα μελέτη κατετέθη τὴν 31 Ἰουλίου 1974.

1. Δυστυχῶς πλήρης ἀποτύπωσις καὶ καταγραφὴ τῶν στοιχείων αὐτῶν δὲν γίνεται εἰς τὴν ἀνασκαφὴν τῆς Θήρας. Αὕτη διεξάγεται ἐρήμην τοῦ ἀρχιτέκτονος (ἢ ἔστω καὶ ἀπλοῦ σχεδιαστοῦ), ὅστις καλεῖται ἐπ' ὀλίγας μόνον ἡμέρας μετὰ τὸ πέρας τῆς ἀνασκαφικῆς περιόδου ἵνα ἀποτυπώσῃ τοὺς ἐναπομένοντας πλέον τοίχους τῶν ἀπο-

καλυπτομένων κτηρίων.

2. SP. MARINATOS, Life and Art in Prehistoric Thera, Proceedings of the British Academy, LVII (ἐφεξῆς SP. MARINATOS 1971), σ. 15.

3. Τὰ δημοσιευόμενα ἐνταῦθα σκαριφήματα ὀφείλονται εἰς τὸν φίλον ζωγράφον κ. Κ. Ἡλιάκην, πρὸς τὸν ὅποιον καὶ ἐντεῦθεν ἐκφράζονται θερμαὶ εὐχαριστίαι.

Είχ. 1. Κάτοψις τοῦ Συγκροτήματος Δ δεικνύουσα διάφορους ἀρχιτεκτονικάς φάσεις.

ζει τὴν πολεοδομίαν τῶν σημερινῶν οἰκισμῶν τῆς Θήρας. Τὰ στενὰ καὶ σκολιά «ρυμίδια», τόσον κατὰ τὴν μινωικὴν περίοδον ὅσον καὶ σήμερον, ὑπηγορεύθησαν πιθανῶς ἐκ τῆς ἀνάγκης νὰ προστατευθοῦν αἱ οἰκίαι καὶ ὁ οἰκισμὸς ἐν γένει ἐκ τῶν συνήθως σφοδρῶν ἀνέμων. Ἔτι πλέον, κατὰ τὸν τρόπον αὐτὸν ἀνακόπτεται ἡ ὀρμητικότης τῶν ὀμβρίων ὑδάτων, τὰ ὅποια ρέοντα ἐπὶ τῶν «ρυμιδίων» θὰ ἠδύναντο νὰ ὑποσκάψουν τὰ θεμέλια τῶν ἐκατέρωθεν οἰκιῶν.

Λίθοι ἀργοί, πηλὸς καὶ ξύλα ἀποτελοῦν τὰ βασικὰ ὑλικά δομῆς. Τὴν ἔλλειψιν συνοχῆς μεταξὺ λίθων καὶ πηλοῦ ἀναπληροῖ, εἷς τινα βαθμὸν, ἡ σχετικῶς εὐρεῖα χρῆσις τῆς ξυλοδεσιᾶς¹. Ἐκ τῆς μέχρι τοῦδε μελέτης τῶν ἀποτυπωμάτων τῶν διὰ ξυλοδεσιᾶς ἐνισχύσεων τῶν τοίχων συνάγονται τὰ ἀκόλουθα:

α) Κατὰ κανόνα αἱ ξυλοδεσιαὶ εἶναι ὀριζόντιαι. Ἐλάχιστα φαίνεται νὰ ἐχρησιμοποιήθησαν καὶ κατακόρυφοι. Εἶναι δὲ αἱ χρησιμοποιηθεῖσαι ξυλοδεσιαὶ ἐπιμήκεις ἐσχάρας ἐνσωματωθεῖσαι ἐντὸς τῶν τοίχων. Ἐκάστη ἐσχάρα ἀποτελεῖται ἀπὸ δύο μακρὰς ἀκατεργάστους δοκοὺς παραλλήλους (θράνους), αἱ ὅποια συνεδέοντο πρὸς ἀλλήλας δι' ἄλλων μικροτέρων ἐγκαρσίων (ἐνδέσμων)². β) Θράνοι καὶ ἐνδεσμοὶ συνεδέοντο πρὸς ἀλλήλους διὰ καταλλήλου ἐγκοπῆς εἰς ἀμφοτέρα τὰ ξύλα³. Ἐὰν οὗτοι προσηλοῦντο ἐπὶ πλέον, οἱ χρησιμοποιούμενοι ἥλοι θὰ ἔπρεπε νὰ ᾔσαν ἐκ φθαρτῆς ὕλης, ξύλου πιθανῶς, καθόσον οὐδὲν ἔχνος διετηρήθη⁴. γ) Τὸ πλάτος τῆς ἐσχάρας ἦτο συνήθως ἴσον πρὸς τὸ πάχος τοῦ τοίχου, ἐντὸς τοῦ ὁποίου αὕτη ἐνετοιχίζετο. Τὸ μῆκος τῆς ἐξηρτάτο βεβαίως ἐκ τοῦ μήκους τοῦ τοίχου ἀλλὰ καὶ ἐκ τοῦ μήκους τῶν διαθεσίμων ξύλων, τὰ ὅποια ἐχρησίμευον ὡς θράνοι. Κατὰ τὰ πέρατα αὐτῶν ἐπὶ τῶν ἀκρογωνιαίων (πελεκητῶν) λίθων οἱ θράνοι φαίνεται ὅτι προσηλοῦντο διὰ ξυλίνων ἥλων. Τοῦτο ἄλλωστε μαρτυροῦν αἱ ὑπάρχουσαι, τετράγωνοι συνήθως, ὀπαὶ ἐπὶ τῆς ἀνωτέρας ὀριζοντίας ἐπιφανείας τῶν ἀκρογωνιαίων λίθων⁵. δ) Ἡ σπάνις τοῦ ξύλου ἐπὶ τῆς νήσου προδίδεται ἐκ τῆς χρησιμοποιήσεως παντοειδῶν ἀκατεργάστων τεμαχίων ἀδιαφόρως πρὸς τὸ σχῆμα των. Σπανίως παρατηρήθη, μέχρι τοῦδε, χρῆσις εὐθέων ἢ ἰσοπαχῶν ξύλων.

Πλὴν τῶν ἀργῶν, καὶ πελεκητοὶ λίθοι ἐχρησιμοποιήθησαν εἰς τὴν ἀρχιτεκτονικὴν τοῦ Ἀκρωτηρίου. Ἡ χρῆσις των ὅμως περιορίζεται εἰς ἐξωτερικὰς γωνίας τῶν κτηρίων⁶, εἰς τὴν κατασκευὴν τῶν πλαισίων θυρῶν καὶ παραθύρων⁷, ὡς καὶ εἰς τὴν ἐπέν-

1. Τοιχοποιία ἐνισχυμένη διὰ ξυλοδεσιᾶς εἶναι πολὺ κοινὴ εἰς τὴν κρητομυκηναϊκὴν ἀρχιτεκτονικὴν. Παραδείγματος χάριν εἰς Κνωσὸν (Α. EVANS, Palace of Minos, I, σ. 301 κέ., εἰκ. 223-26· II, σ. 349, εἰκ. 251), εἰς Μυκῆνας (CHR. TSOUNTAS, Mycenae, σ. 37. BSA 25, 1921-23, σ. 87, 189, 240), εἰς Θήβας (ΠΑΕ 1937, σ. 37), εἰς Τίρυνθα (H. SCHLIEMANN, Tiryns I, σ. 211 κέ., 255 κέ., 262· Tiryns II, σ. 166 κέ., 180, 189, 240), εἰς Τροίαν (C. BLEGEN, Troy I, σ. 99 κέ., 164· Troy III, σ. 221) καὶ ἀλλαχοῦ. Περὶ τοῦ τρόπου ἀργολιθοδομῆς ἰδὲ J. W. SHAW, Minoan Architecture, Annuario XLIX,

1971 (ἐφεξῆς J. W. SHAW 1971), σ. 77 κέ. Ἐπίσης περὶ ξυλοδεσιᾶς, σ. 141 κέ.

2. Πρβ. Α. Κ. ΟΡΛΑΝΔΟΥ, Ὑλικά Δομῆς I, Ἀθήναι 1955, σ. 80.

3. Αὐτόθι σ. 61, σχ. 33E.

4. Αὐτόθι σ. 59.

5. SP. MARINATOS, Excavations at Thera (I-VI, Seasons 1967 - 1973· ἐφεξῆς Thera I-VI) I, σ. 36, εἰκ. 51. Βλ. ἐπίσης J. W. SHAW 1971, σ. 167 - 170.

6. Thera III, πίν. 26, 1. Thera V, πίν. 18 - 20.

7. Thera II, σ. 33, πίν. 32. Thera III, σ. 33, πίν.

δυσιν ἐπιβλητικῶν προσόψεων¹. Εἷς τινὰς περιπτώσεις πελεκητοὶ λίθοι ἐχρησιμοποιοῦντο καὶ διὰ τὴν δημιουργίαν ταινιῶν κατὰ τὰς ἐξωτερικὰς ὀψεις τῶν τοίχων. Αἱ ταινίαι (ἢ ζῶναι) αὐταὶ συνήθως διεμορφοῦντο εἴτε ὡς ἐπίστεψις τοίχου τινὸς εἴτε ὡς διαχωριστικαὶ ζῶναι μεταξὺ τῶν ὀρόφων (πίν. 61α-β, 62β, 63α)².

Αἱ διαστάσεις τῶν παραθύρων εἰς τὰ κτήρια τοῦ Ἀκρωτηρίου ποικίλλουν καθοριζόμεναι κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἥττον ἐκ τῆς χρήσεως ἐκάστου χώρου. Οὕτω π.χ. ἰσόγειοι ἢ ἡμιυπόγειοι χώροι διαθέτουν συνήθως μικρῶν διαστάσεων παράθυρα, καθόσον προωρίζοντο δι' ἀποθήκας³. Διὰ τῶν μικρῶν ἀνοιγμάτων ἐξησφαλίζετο ὁ ἀναγκαῖος φωτισμὸς χωρὶς νὰ διαταράσσεται, κατὰ τὸ δυνατόν, ἡ διατήρησις σταθερῶν συνθηκῶν ὑγρασίας καὶ θερμοκρασίας, ἀπαραιτήτων διὰ τὴν συντήρησιν ἀγαθῶν εἰς τὸ θερμὸν κλῖμα τῆς νήσου κατὰ τὴν θερινὴν κυρίως περίοδον. Ἀντιθέτως μεγάλα παράθυρα ἀνοίγονται εἰς τοὺς κυρίως κατοικιδίους χώρους, ἥτοι τοὺς ἄνω ὀρόφους⁴, καθὼς καὶ εἰς χώρους χρησιμοποιουμένους ὡς ἐργαστήρια ἢ καταστήματα, συνήθως εὐρισκομένους εἰς τὸ ἰσόγειον ἢ τὸ ἡμιυπόγειον⁵. Παρ' ἐκάστην θύραν εἰσόδου, κατὰ κανόνα σχεδὸν ἀπαράβατον, ὑπῆρχε παράθυρον, τοῦ ὁποῦ τοῦ ὕψους εἶναι μεγαλύτερον τοῦ πλάτους⁶. Εἰς ἄλλας ὁμως περιπτώσεις τὸ πλάτος τῶν παραθύρων εἶναι κατὰ πολὺ μεγαλύτερον τοῦ ὕψους. Εἰς τὰς περιπτώσεις αὐτὰς παρίστατο ἀνάγκη διὰ τὴν λήψιν εἰδικῶν μέτρων πρὸς ὑποστήλωσιν τοῦ μακροῦ ἀνωφλίου τοῦ ὑπερθύρου. Τὸν ρόλον τοιούτων ὑποστηλωμάτων ἐπαιζόν, ὡς μαρτυροῦν τὰ διασωθέντα ἀποτυπώματα, εἰδικαὶ κατασκευαὶ ἐκ ξύλου, αἱ ὁποῖαι συγχρόνως διήρουν τὸ παράθυρον εἰς δύο τοῦλάχιστον μέρη. Εἶναι χαρακτηριστικὸν ὅτι κατὰ κανόνα τὸ ὑποστήλωμα - χώρισμα δὲν εὐρίσκεται ἀκριβῶς εἰς τὸ μέσον τοῦ ὅλου ἀνοίγματος, ἀλλὰ διαιρεῖ τὸ παράθυρον εἰς δύο ἄνισα τμήματα (εἰκ. 2, πίν. 62α)⁷. Χώρισμα, οὐχὶ εἰς τὸ κέντρον, ὑπῆρχε καὶ εἰς τὸ μέγα νότιον παράθυρον τῆς Δυτικῆς Οἰκίας κατὰ τὸν ἄνω ὀροφον⁸. Ἄν λάβῃ τις ὑπ' ὄψιν τὸ πλάτος τοῦ παραθύρου τούτου — 3.45 μ. — εὐκόλως ἀντιλαμβάνεται τὴν ἀνάγκην ὑποστηλώσεως τοῦ ἀνωφλίου καὶ μάλιστα δι' ἰσχυρᾶς κατασκευῆς. Ἄλλως ἢ ζευῖς τόσον μεγάλου ἀνοίγματος διὰ ξυλοδοκῶν ἄνευ ὑποστηλώσεως θὰ διέτρεχε πάντοτε τὸν κίνδυνον νὰ ὑποχωρήσῃ ὑπὸ τὸ βάρος τοῦ ὑπερκειμένου τοίχου καὶ τῆς στέγης. Μικρὰ ἐγκοπή εἰς τὴν πρόσοψιν ἑνὸς ἐκ τῶν πελεκητῶν λίθων τοῦ κατωφλίου ὑποδηλοῖ τὴν θέσιν, ὅπου

27 - 28. Thera V, πίν. 20 - 23 καὶ 40. SP. MARINATOS 1971, σ. 15. Ὡσαύτως ΠΑΕ 1969, σ. 168, πίν. 196 - 198. ΠΑΕ 1971, πίν. 237.

1. Thera III, πίν. 16, 2 καὶ 19, 2. ΠΑΕ 1969, πίν. 179α καὶ 182α. Ἔργον 1972, σ. 101, εἰκ. 97 (δεξιὰ). Περὶ τῆς χρήσεως πελεκητῶν λίθων εἰς τοιχοποιίαν βλ. J. W. SHAW 1971, σ. 83 - 106.

2. Thera II, πίν. 13. Thera V, πίν. 18. ΠΑΕ 1971, πίν. 223. Ἔργον 1972, σ. 101, εἰκ. 97. Thera VI, πίν. 17.

3. Thera III, σ. 33, πίν. 28. Thera IV, σ. 12, πίν. 10b. Thera V, σ. 17, πίν. 15 καὶ 23. ΠΑΕ 1969, σ. 168, πίν. 196-98. ΠΑΕ 1971, σ. 191, πίν. 231.

4. Πρβ. Δωμ. B1 (Thera IV, σ. 30, εἰκ. 2. ΠΑΕ

1970, σ. 180). Δυτικὴ Οἰκία (Thera V, σ. 18, πίν. 22 - 23. ΠΑΕ 1971, σ. 193, πίν. 238).

5. Πρβ. Ἀποθ. Πίθων I (Thera III, σ. 9, πίν. 4,2. ΠΑΕ 1969, σ. 150, πίν. 166). Δωμ. Δ16 (Thera V, σ. 20. ΠΑΕ 1971, σ. 195, πίν. 252α).

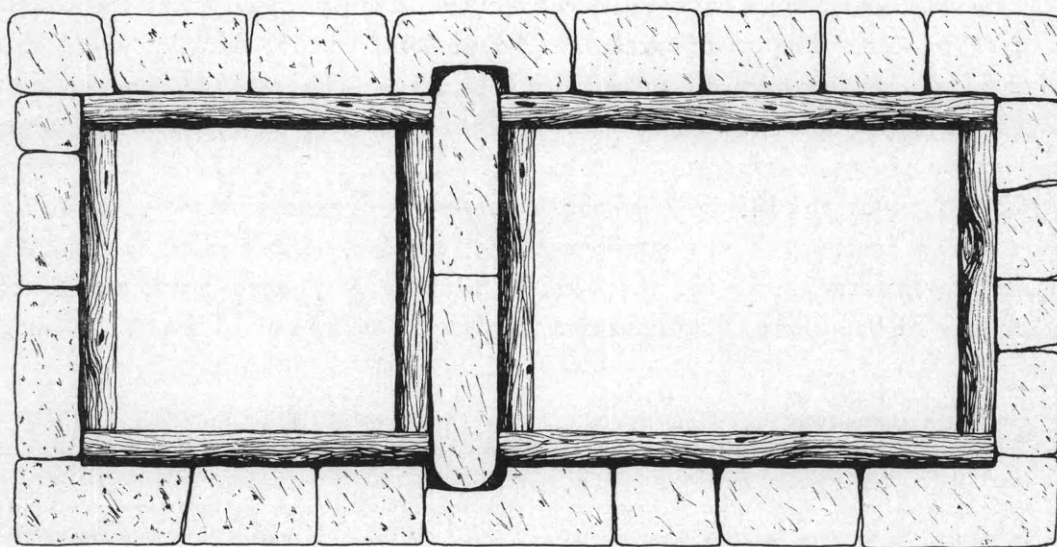
6. Πρβ. Μυλῶνα 1 (Thera II, σ. 33, πίν. 32. ΠΑΕ 1968, σ. 115, πίν. 104). Ὁμοίως Thera V, σ. 18, 23, πίν. 22, 39α, 40. ΠΑΕ 1971, σ. 198. SP. MARINATOS 1971, σ. 15.

7. Πρβ. Thera III, σ. 10, πίν. 4, 1. ΠΑΕ 1969, σ. 151, πίν. 166α. Ὁμοίως εἰς τὴν οἰκίαν δυτικῶς τῆς Τριγωνικῆς Πλατείας.

8. Thera V, σ. 18. ΠΑΕ 1971, σ. 192.

ἴστατο τὸ χώρισμα-ὑποστήριγμα. Ἡ ἐγκοπὴ αὕτη ἔχει πλάτος 0.30 μ. καὶ βάθος ἀπὸ τῆς προσόψεως τοῦ τοίχου περὶ τὰ 0.12 μ. (πίν. 63β). Ἀκριβῶς κάτωθεν τῆς ἐγκοπῆς καὶ ὑπὸ στρῶμα κισήρεως, πρὸ τοῦ παραθύρου, εὐρέθησαν δύο ἐπιμήκεις πελεκητοὶ λίθοι μήκους 0.76 μ., πλάτους 0.24 μ. καὶ πάχους 0.27 μ. ἕκαστος (πίν. 64α)¹. Οἱ λίθοι αὗτοὶ ἔχουν τὸ ἐν ἄκρον κυρτόν, τὸ δ' ἕτερον ἐπίπεδον. Ἐπίπεδος εἶναι ἐπίσης καὶ ἡ μία τῶν μακρῶν πλευρῶν, ἐνῶ αἱ ἐκατέρωθεν αὐτῆς ὅψεις εἶναι μόνον κατὰ τὸ προσκείμενον πρὸς αὐτὴν ἥμισυ τμήμα των εἰργασμένοι. Τὸ λοιπὸν ἥμισυ καὶ ὁλόκλη-

Εἰκ. 2. Προτεινομένη ἀποκατάστασις τοῦ μεγάλου παραθύρου τῆς Νοτίας Οἰκίας.

ρος ἡ τετάρτη μακρὰ πλευρὰ ἔχουν ἀφεθῇ ἀκατέργαστοι. Τὸ σχῆμα καὶ αἱ διαστάσεις τῶν λίθων τούτων, ἐν συνδυασμῷ καὶ μὲ τὴν θέσιν εὐρέσεώς των, δὲν ἀφήνουν ἀμφιβολίαν περὶ τοῦ τρόπου, καθ' ὃν οὗτοι εἶχον χρησιμοποιηθῇ: τοποθετημένοι ἐν εἴδει πεσσοῦ ὁ εἷς ἐπὶ τοῦ ἄλλου κατὰ τὰ ἐπίπεδα ἄκρα των ἀπετέλουν τὴν πρόσοψιν διαχωριστικοῦ τοιχαρίου τοῦ παραθύρου, τὸ ὁποῖον συγχρόνως ἐνήργει καὶ ὡς ὑποστήλωμα τοῦ ἀνωφλίου. Τὰ κυρτὰ ἄκρα τῶν λίθων ἀπετέλουν καὶ τὰς ἀπολήξεις τοῦ ὑποστηλώματος ἄνω καὶ κάτω (εἰκ. 2). Ἐκ τοῦ βάθους τῆς ἐγκοπῆς προκύπτει ὅτι ἡ πρόσοψις τῶν ἀνωτέρω λίθων προεξείχε τῆς προσόψεως τοῦ ὅλου τοίχου κατὰ τινα ἑκατοστὰ, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον ἔχει ἤδη ἐπισημανθῇ καὶ εἰς ἄλλας περιπτώσεις². Τοῦτο δὲ ἐξηγεῖ καὶ τὸν λόγον, διὰ τὸν ὁποῖον αἱ πλάγιοι ὅψεις τῶν λίθων ἦσαν μόνον κατὰ τὸ ἐμπρόσθιον ἥμισυ εἰργασμένοι, ἥτοι κατὰ τὰ ὁρατὰ μόνον τμήματα. Ὑπὲρ τοῦ ἀνωτέρω τρόπου χρησιμοποίησεως τῶν ἐν λόγῳ λίθων συνηγορεῖ καὶ τὸ συνολικὸν αὐτῶν ὕψος ἀνερχόμενον εἰς 1.50 μ. περίπου. Τὸ ὕψος τοῦτο, ἀφαιρουμένων ὀλίγων ἑκατοστῶν ἄνω καὶ κάτω καλυ-

1. Thera V, σ. 18, πίν. 23-24a. ΠΑΕ 1971, σ. 193, πίν. 238.

2. Πρβ. Thera III, σ. 33. ΠΑΕ 1969, σ. 168. Sp. MARINATOS 1971, σ. 15.

πτομένων υπό τῶν ἀντιστοιχίων ἐγκοπῶν εἷς τε τὸ ἀνώφλιον καὶ τὸ κατώφλιον (εἰκ. 2), σημαίνει ὕψος 1.40 μ. περίπου διὰ τὸ παράθυρον, τοῦ ὁποίου τὸ ἀνώφλιον οὕτω τοποθετεῖται εἰς τὴν αὐτὴν περίπου γραμμὴν μὲ τὸ ἀνώφλιον τοῦ ὑπὲρ τὴν θύραν παρακειμένου παραθύρου (πίν. 64β)¹.

Τὰ δάπεδα τῶν δωματίων, ἀναλόγως τῆς σπουδαιότητος τοῦ χώρου καὶ ἀνεξαρτήτως ὀρόφου, ἐπεστρώοντο διὰ πεπατημένου πηλοῦ ἢ δι' ὀρθογωνίων σχιστολιθικῶν πλακῶν². Ἐξαίρεσιν τοῦ κανόνος τούτου, ἐπὶ τοῦ παρόντος τοῦλάχιστον, ἀποτελοῦν οἱ χῶροι Δ8 (ἄνω ὄροφος), δυτικῶς τοῦ Β6 (ἄνω ὄροφος) καὶ Α2 (ισόγειον). Τὸ δωμάτιον Δ8 ἔχει μωσαϊκὸν δάπεδον ἀποτελούμενον ἀπὸ θραύσματα μικρῶν, λευκῶν κυρίως, χαλίκων ἄνευ συγκεκριμένου τινὸς σχεδίου³. Τὸ μωσαϊκὸν τοῦτο δάπεδον εἶναι ἰσχυρᾶς κατασκευῆς καὶ φαίνεται ὅτι ἐχρησιμοποίητο ἐνίοτε καὶ διὰ τὴν κάλυψιν τῆς στέγης. Μεγάλα τεμάχια ἰσχυροῦ μωσαϊκοῦ δαπέδου ἀποκαλυφθέντα εἰς τὴν ἀνωτέραν ἐπίχωσιν τοῦ πρώτου ὀρόφου τῆς Δυτικῆς Οἰκίας προέρχονται πιθανῶς ἐκ τῆς στέγης⁴.

Ὁ χῶρος δυτικῶς τοῦ Β6 καὶ ὁ χῶρος Α2 εἶχον τὰ δάπεδα ἐπεστρωμένα διὰ θρυμάτων ὁστρέων πορφύρας⁵. Τὸ στρώμα τοῦτο, πάχους 0.02-0.03 μ., μαρτυρεῖ τὴν συστηματικὴν ἐκμετάλλευσιν τῆς πορφύρας. Ὑποπροϊὸν τῆς κατεργασίας αὐτῆς πρέπει νὰ θεωρηθῶν τὰ θρύμματα, τὰ ὁποῖα ἀπετέλεσαν τὸ δάπεδον τῶν ἀνωτέρω χώρων⁶.

1. Ἡ ἐπιχειρηθεῖσα ἀποκατάστασις τοῦ ξυλίνου πλαισίου τοῦ παραθύρου διὰ σκυροδέματος εἶναι αὐθαίρετος καὶ ἐσφαλμένη κατὰ τὴν γνώμην μου, διότι:

α) Ἄγνοεῖ τὴν ὑπαρξίν τῆς ἐγκοπῆς εἰς τὸ κατώφλιον.

β) Παραγνωρίζει τὴν ἀνάγκην ὑπάρξεως ὑποστηρίγματος τοῦ (τόσον μακροῦ) ἀνωφλίου.

γ) Παραβλέπει τὴν παρουσίαν τῶν λίθων μὲ τὰς κυρτὰς ἀπολήξεις, οἱ ὁποῖοι αὐθαίρετως θεωροῦνται ὡς πιθανῶς ἀνήκοντες εἰς τὸ ἀνώφλιον (Thera V, σ. 18). Ἄλλη ἀποψὶς τοῦ διευθύνοντος τὴν ἀνασκαφὴν Σπ. Μαρινάτου περὶ τῆς χρήσεως τῶν λίθων αὐτῶν πρὸς ὑποστήριξιν ἐξώστου (προφορικὴ ἀνακοίνωσις), μὴ εὐσταθοῦσα βεβαίως, φαίνεται ὅτι ἀπεκλείσθη.

δ) Δὲν λαμβάνει ὑπ' ὄψιν τὰς συνθήκας καὶ τὴν θέσιν εὐρέσεως τῶν ἐν λόγῳ λίθων. Τὸν χῶρον αὐτόν, ἀνασκαφέντα κατὰ μῆνα Ὀκτώβριον τοῦ 1971, ὁ διευθύνων τὴν ἀνασκαφὴν ἐπεσκέφθη καὶ εἶδε τὸ πρῶτον μόλις τὸν Μάιον τοῦ 1972 καὶ εἶναι εὐλογον νὰ τοῦ διαφεύγουν λεπτομέρειαι τῆς ἀνασκαφῆς. Ἀλλωστε εἰς τὴν ἄνοιαν τῶν λεπτομερειῶν αὐτῶν ὀφείλεται καὶ ὁ χαρακτηρισμὸς τῆς κυματοειδοῦς γραμμῆς ἐφ' ὅλοκλήρου τοῦ νοτίου τοίχου τῆς Δυτικῆς Οἰκίας ὡς «περιέργου» (Thera V, σ. 17. ΠΑΕ 1971, σ. 192). Εἰς τὴν πραγματικότητά ἡ γραμμὴ αὕτη ἀποτελεῖ τὸ ὄριον μεταξὺ τῶν δύο στρωμάτων, κισήρεως καὶ θηραϊκῆς γῆς (ἄσπας), τὰ ὁποῖα ἐσχηματίσθησαν ὡς ἐξῆς: τὰ μεταξὺ τῶν παραθύρων τοῦ ὀρόφου τμήματα τῶν τοίχων (ἀνεστηλωμένα σήμερον) κατέρρευσαν δημιουργήσαντα σωροὺς ἐρείπιων πρὸ τοῦ τοίχου. Τὸ ἐπ' αὐτῶν σωρευθὲν στρώμα κισήρεως ἠκολούθησε τὴν κυματοειδῆ πλέον διαμόρφωσιν τοῦ ἐδάφους λόγῳ τῶν ἐρει-

πίων. Τὸ γεγονός ὅτι ἀκόμη καὶ σήμερον ἡ γραμμὴ αὕτη εἶναι ὁρατὴ ὀφείλεται εἰς τὸ ὅτι ἡ ἄσπα, ἥτις ἐπεσεν ἐπὶ τοῦ στρώματος τῆς κισήρεως, ἔχει διεισδύσει εἰς τοὺς πόρους τοῦ τοίχου δίδουσα εἰς αὐτὸν ἀπόχρωσιν ὑπόλευκον. Ἀντιθέτως τὸ τμήμα τὸ καλυφθὲν ὑπὸ κισήρεως ἔχει διατηρήσει τὴν γεώδη ἀπόχρωσίν του. Εἰς ἐπίρρωσιν τῆς ἐρμηνείας αὐτῆς ἐρχεται καὶ τὸ γεγονός ὅτι τὰ κατώτατα μέρη τῆς κυματοειδοῦς γραμμῆς εὐρίσκονται ἀκριβῶς ὑπὸ τὰ παράθυρα, ὅπου δὲν ἔπεσαν πολλὰ ἐρείπια (πίν. 64β).

2. Πλακόστρωτα δάπεδα ἔχουν εὐρεθῇ εἰς: Β2 (Thera II, σ. 13, πίν. 8-9. ΠΑΕ 1968, σ. 94, πίν. 74), Μυλῶνα (Thera III, σ. 15. ΠΑΕ 1969, σ. 157), Δ4 (Thera IV, σ. 13. ΠΑΕ 1970, σ. 164), Δ3 (Thera IV, σ. 16. ΠΑΕ 1970, σ. 168), Β1 (Thera IV, σ. 31. ΠΑΕ 1970, σ. 181), Δωμάτιον Γυναικῶν (Thera V, πίν. 8. ΠΑΕ 1971, σ. 189), Δ9, 1 (Thera V, σ. 25, πίν. 44. ΠΑΕ 1971, σ. 200, πίν. 259). Πρβ. καὶ Sp. MARINATOS 1971, σ. 15.

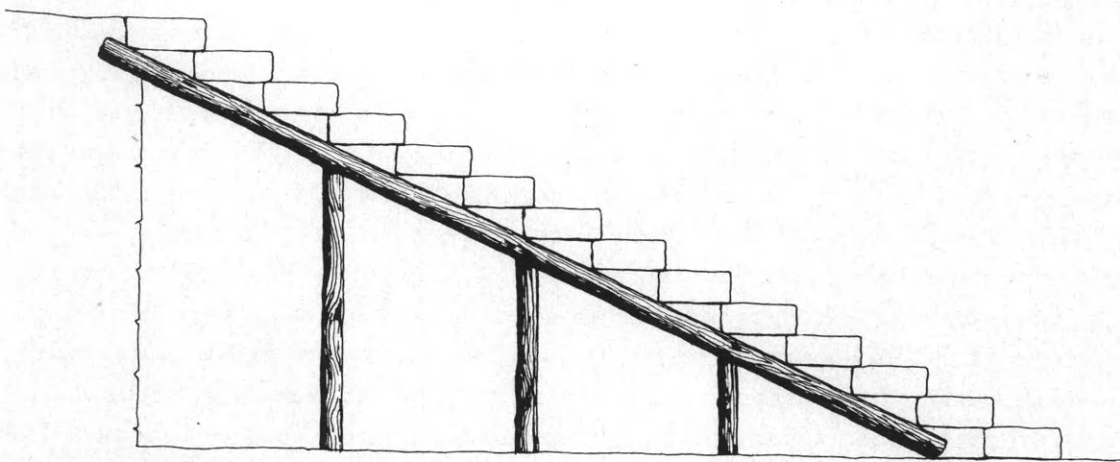
3. Thera IV, σ. 16. ΠΑΕ 1970, σ. 166. Εἰς ἀμφοτέρως τὰς δημοσιεύσεις ἀπλῶς μνημονεύεται ὁ χῶρος χωρὶς νὰ περιγράφεται τὸ δάπεδον. Πρβ. καὶ Sp. MARINATOS 1971, σ. 15.

4. Thera VI, σ. 21. Περὶ τῆς συνθέσεως καὶ κατασκευῆς τοιούτων δαπέδων βλ. SHAW 1971, σ. 218-220.

5. Α2 (Thera II, σ. 19. ΠΑΕ 1968, σ. 107). Ἄνω ὄροφος δυτικῶς Β6 (Thera III, σ. 35, πίν. 30. ΠΑΕ 1969, σ. 169). Εἰς οὐδεμίαν ἐκ τῶν ἀνωτέρω περιπτώσεων ἔχει δημοσιευθῇ περιγραφή τῶν δαπέδων αὐτῶν. Γενικὴ ὅμως παρατήρησις ἔχει γίνῃ ἐν Sp. MARINATOS 1971, σ. 15.

6. Ἡ συστηματικὴ ἐκμετάλλευσιν τῆς πορφύρας ἔχει

Ἐκ τῶν διατηρηθέντων ἀποτυπωμάτων τῶν ξυλίνων κατασκευῶν προκύπτει καὶ ἡ δόρῳσις τόσον τῶν ὀρόφων, ὅσον καὶ τῆς στέγης. Ἰσχυραὶ ξυλοδοκοὶ ὑπεβάσταζον στρώσιν ἐκ κλάδων ἢ καλάμων, ἐπὶ τῶν ὁποίων διηυθετεῖτο στρώμα ἐκ πεπατημένου πηλοῦ πάχους περὶ τὰ 0.20 μ.¹ Εἰς περίπτωσιν ἐπιστρώσεως διὰ πλακῶν ἢ ἄλλης ὕλης, ταῦτα ἐπεστρώνοντο ἐπὶ τοῦ πεπατημένου πηλοῦ. Εἰς τὰ πλακόστρωτα δάπεδα οἱ ἄρμοι μεταξὺ τῶν πλακῶν ἐπεχρίοντο διὰ κονιάματος, τὸ ὁποῖον εἰς τὰς περιπτώσεις τοῦ Δωματίου τῶν Γυναικῶν καὶ τοῦ B4 ἦτο χρώματος ἐρυθροῦ².

Εἰκ. 3. Κατὰ μῆκος τομὴ τυπικῆς κλίμακος ἄνευ συμπαγοῦς ὑποβάθρου.

Ἡ ἐπικοινωνία μεταξὺ τῶν ἰσογείων καὶ τῶν ὀρόφων ἐγίνετο διὰ κλιμάκων κατὰ κανόνα λιθίνων³. Ὑπάρχουν ὅμως σαφεῖς ἐνδείξεις καὶ περὶ τῆς χρησιμοποίησεως ξυλίνων κλιμάκων⁴. Τόσον αἱ λίθιναι, ὅσον καὶ αἱ ξύλιναι κλίμακες ἔχουν κοινὸν χαρακτηριστικὸν ὅτι εἰς οὐδεμίαν περίπτωσιν αἱ βαθμίδες τῶν στηρίζονται ἐπὶ τῶν ἐκατέρωθεν τοίχων, παρὰ τὸ γεγονὸς ὅτι εἰς τὰς πλείστας τῶν περιπτώσεων δὲν βαίνουν ἐπὶ συμπαγοῦς τοίχου. Φαίνεται δὲ ὅτι αἱ βαθμίδες τῶν κλιμάκων — ξυλίνων τε καὶ λιθίνων — ἔβαινον ἐπὶ κεκλιμένων ξυλοδοκῶν ὑποβασταζομένων ὑπὸ κατακορύφων, ξυλίνων ὡσαύτως στύλων (εἰκ. 3)⁵.

ἤδη βεβαιωθῇ εἰς τὰ MM III στρώματα εἰς τὸ Καστρί Κυθήρων (J. N. COLDSTREAM καὶ G. D. HUXLEY, Kythera, 1972, σ. 36 κέ).

1. Πρβ. B6 (Thera III, σ. 35, πίν. 30, 1. ΠΑΕ 1969, σ. 169, πίν. 199) καὶ Δ4 (Thera III, σ. 47. ΠΑΕ 1969, σ. 177).

2. Λείψανα τῶν κονιαμάτων αὐτῶν διατηροῦντο εἰσέτι ἐπὶ τῶν πλακῶν δαπέδου τοῦ Δωματίου τῶν Γυναικῶν πρὸ τῆς μετακινήσεώς των. Ὡσαύτως μία ἐκ τῶν πλακῶν δαπέδου τοῦ B4, ἰσταμένη εἰσέτι παρὰ τὸν δυτικὸν τοῖχον αὐτοῦ, διατηρεῖ μικρὸν λείψανον ἐρυθροῦ κονιάματος.

3. Πρβ. Γ2 - Γ3 (Thera III, σ. 44 - 45, εἰκ. 26. ΠΑΕ 1969, σ. 176, πίν. 212β), Δ5 (Thera IV, σ. 13, πίν.

12. ΠΑΕ 1970, σ. 164, πίν. 210), Δ3 (Thera IV, σ. 16, πίν. 19. ΠΑΕ 1970, σ. 167, πίν. 217) καὶ Δ15 (Thera V, σ. 23, πίν. 41. ΠΑΕ 1971, σ. 199, πίν. 256).

4. Πρβ. Γ6 (Thera III, σ. 48. ΠΑΕ 1969, σ. 179). Ξυλινὴ κλίμαξ φαίνεται ὅτι ὑπῆρχε καὶ εἰς τὸν χώρον Δ6 καὶ μάλιστα διπλῆς κατευθύνσεως: ἡ μία πτέρυξ ὠδήγει ἐκ τοῦ Δ4 πρὸς τὸ ὑπόγειον, ἡ ἑτέρα ἐκ τοῦ Δ7 πρὸς τὰ ἄνω (Thera IV, σ. 14. ΠΑΕ 1970, σ. 164).

5. Πρβ. C. BLEGEN, Palace of Nestor, I, 1966, σ. 36. Εἶχεν ἤδη δοθῇ πρὸς δημοσίευσιν ἡ παροῦσα μελέτη, ὅτε τομὴ εἰς τὴν κλίμακα τῆς Δυτικῆς Οἰκίας ἀπέδειξεν ὅτι αἱ λίθιναι βαθμίδες ἔβαινον ἐπὶ δορώσεως ὁμοίας ἐκείνης τῶν ὀρόφων καὶ στεγῶν.

Οἱ ἄνω ὀροφοὶ πάντων τῶν μέχρι τοῦδε ἀποκαλυφθέντων κτηρίων ἀπετέλουν τὰ κατ' ἐξοχὴν κατοικίδια διαμερίσματα. Ἐντὸς τῶν διαμερισμάτων αὐτῶν φαίνεται ὅτι ἦσαν ἐγκατεστημένοι καὶ οἱ ὑφαντικοὶ ἱστοί, οἱ ὅποιοι ἀπετέλουν ἀπαραίτητον σκευὴν δι' ἐκάστην οἰκίαν. Αἱ περισυλλεγεῖσαι ἀγνῦθες, σχήματος δισκοειδοῦς ἢ φακοειδοῦς, εὐρέθησαν εἴτε σαφῶς εἰς διαμερίσματα τῶν ἄνω ὀρόφων, εἴτε εἰς τὴν ἐπίχωσιν ἰσογείων χώρων, ἀλλ' οὐδέποτε ἐπὶ τοῦ δαπέδου αὐτῶν¹.

Διὰ τὴν στέγασιν εὐρυχώρων δωματίων δύο μέθοδοι ἔχουν ἐφαρμοσθῇ. Ἡ χρῆσις ξυλίνου στύλου βαίνοντος ἐπὶ λιθίνης βάσεως ἀπαντᾷ τόσον εἰς χώρους ἰσογείους, ὅσον καὶ εἰς τὸν ὀροφον². Εἰς τὴν δευτέραν περίπτωσιν ὁ στύλος ἔβαινε εἴτε ἐπὶ ἄλλου στύλου εἴτε ἐπὶ συμπαγοῦς τοίχου τοῦ ἰσογείου. Ἡ γνωστὴ εἰς τὴν μινωικὴν ἀρχιτεκτονικὴν χρῆσις τοῦ πολυθύρου διὰ τὴν στέγασιν εὐρυχώρων δωματίων ἐφηρμόσθη εἰς τὸν ὀροφον τοῦ χώρου Δ1. Εἰς τὴν περίπτωσιν αὐτήν, καίτοι τὸ ἰσόγειον δὲν ἔχει εἰσέτι ἀνασκαφῇ, δύναται μετὰ βεβαιότητος νὰ ὑποστηριχθῇ ὅτι ἡ σειρὰ τῶν ἐξ θυρῶν τοῦ πολυθύρου εὐρίσκεται ἀκριβῶς ἐπὶ τοίχου τοῦ ἰσογείου³.

Οὐχὶ σπανίως ἡ διαρρύθμισις τῶν ἰσογείων χώρων δὲν ἀντιγράφεται εἰς τοὺς ὀρόφους, ὅπου κατὰ κανόνα παρατηρεῖται μεγαλύτερος ἀριθμὸς δωματίων. Εἰς τὰς περιπτώσεις αὐτὰς οἱ διαχωριστικοὶ τοῖχοι, ἐφ' ὅσον δὲν εὐρίσκοντο ἀκριβῶς ὑπεράνω τοίχων τοῦ ἰσογείου, ἦσαν ἐλαφρᾶς κατασκευῆς. Ἐκ τῶν ἀνασκαφικῶν δεδομένων προκύπτει ὅτι τὰ ἐλαφρᾶς κατασκευῆς μεσοχωρίσματα τῶν ἄνω ὀρόφων κατεσκευάζοντο εἴτε ἐκ πηλοῦ μεμιγμένου μετὰ μικρᾶς ποσότητος ἀχύρων καὶ ἐνισχυομένου διὰ ξυλίνων κατακορύφων πασσάλων⁴, εἴτε ἐκ πηλίνων πλακῶν ὠπτημένων ἢ μὴ⁵. Τὸ πάχος τῶν διαχωριστικῶν αὐτῶν τοιχαρίων δὲν ὑπερέβαινε τὰ 0.10 - 0.12 μ., τοῦ ἐπιχρίσματος συμπεριλαμβανομένου. Εἰς πολλὰς περιπτώσεις παρόμοια χωρίσματα ἔχουν διατηρηθῇ εἰς ἀρίστην σχεδὸν κατάστασιν⁶. Ἀλλαχοῦ ὅμως ἡ ὑπαρξίς των συνάγεται ἐξ ἄλλων στοιχείων. Οὕτω παραδείγματος χάριν τὴν διαίρεσιν τοῦ ἀνωτάτου ὀρόφου τοῦ

1. Παραδείγματος χάριν εἰς τὴν ἐπίχωσιν τοῦ Α1, προερχομένην προφανῶς ἐκ τοῦ ὀρόφου (Thera I, σ. 21, εἰκ. 22. ΠΑΕ 1967, σ. 137, πίν. 113. Thera III, σ. 9, πίν. 4. ΠΑΕ 1969, σ. 150, πίν. 166). Ἐπίσης ἀγνῦθες εὐρέθησαν εἰς τὴν ἐπίχωσιν τοῦ ἰσογείου, ἀνήκουσαν ὅμως εἰς ἐρείπια ἄνω ὀρόφου, ἐντὸς τοῦ δωματίου Δ13 (Thera IV, σ. 27, πίν. 50. ΠΑΕ 1970, σ. 178, πίν. 248). Σαφῶς εἰς τὸν ἄνω ὀροφον εὐρέθησαν ἀγνῦθες ἐντὸς τῶν χώρων Δ1 (Thera IV, σ. 27, πίν. 50. ΠΑΕ 1970, σ. 178, πίν. 248) καὶ ἀνατολικῶς τοῦ Δωματίου τοῦ Ἀλιέως τῆς Δυτικῆς Οἰκίας (Δωμ. 3, Thera VI, σ. 21).

2. Λίθιναι βάσεις κιόνων εἰς τὸ ἰσόγειον εὐρέθησαν ἐντὸς τῶν χώρων Α1 (Thera I, σ. 24, πίν. 29. ΠΑΕ 1967, σ. 137, πίν. 116α) καὶ Δ16 (Thera V, σ. 21, πίν. 32α καὶ 37α. ΠΑΕ 1971, σ. 194, πίν. 252). Ὅμοιαι βάσεις ἐκ τοῦ ὀρόφου εἶναι γνωσταὶ εἰς τοὺς χώρους Α1 (Thera I, σ. 24, εἰκ. 29. ΠΑΕ 1967, σ. 137, πίν. 116α) καὶ Β2 (Thera II, σ. 13, πίν. 9. ΠΑΕ 1968, σ. 98, πίν. 74).

3. Thera IV, σ. 18, πίν. 26b. ΠΑΕ 1970, σ. 170,

πίν. 224β. Τὸ ἰσόγειον τοῦ Δ1 ἀνεσκάφη τὸ θέρος τοῦ 1974, ὅτε ἤδη εἶχε κατατεθῇ ἡ παρούσα μελέτη.

4. Πρβ. τὸ διατηρούμενον λεπτὸν μεσοχωρίσμα μεταξὺ τῶν δωματίων Δ8 καὶ Δ8α, ὅπου διατηροῦνται καὶ τὰ ἀποτυπώματα τῶν κατακορύφων πασσάλων (Thera IV, σ. 15, σχ. 1. ΠΑΕ 1970, παρένθ. πίν. Α).

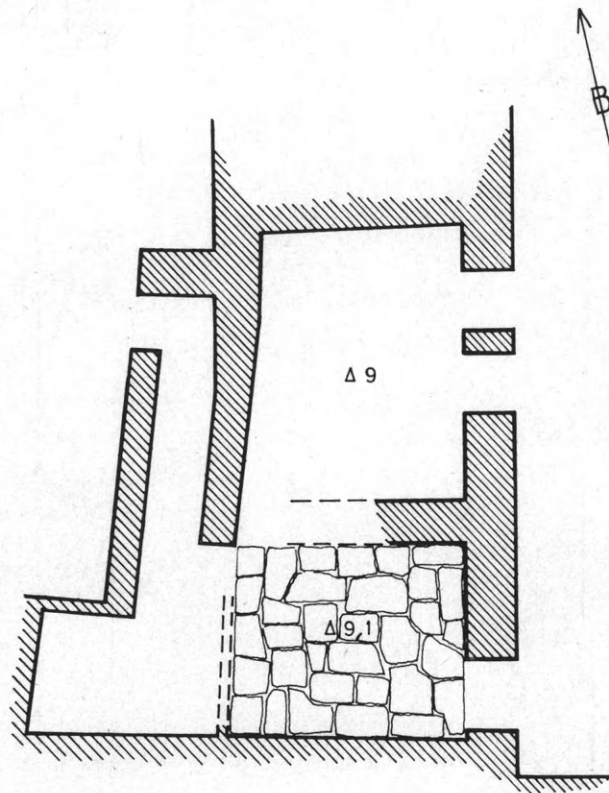
5. Ὡμαὶ ἢ ἡμιωπτημέναι πλάκες ὀρθογώνιοι (0.43 × 0.36 μ.) ἐχώριζον τοὺς χώρους Β1 καὶ Β1α. Ἡ ἀναφορὰ εἰς τὰς πλάκας αὐτὰς ὡς εἰς πλίνθους (ΠΑΕ 1971, σ. 181) ἢ bricks (Thera IV, σ. 29, πίν. 58) δύναται νὰ παραπλανήσῃ, ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὸ σχῆμα καὶ τὰς διαστάσεις των. Πιθανῶς ἐκ παρομοίων κατασκευῶν προέρχονται καὶ ἄλλαι ὠπτημέναι πλάκες ὀρθογώνιοι (Thera III, σ. 27, εἰκ. 13. ΠΑΕ 1969, σ. 165, πίν. 190α).

6. Παραδείγματος χάριν, τὸ χωρίσμα μεταξὺ τῶν δωματίων Δ8 καὶ Δ8α (Thera IV, σ. 16, σχέδ. 1. ΠΑΕ 1970, σ. 166, παρένθ. πίν. Α) καὶ ὁ βόρειος τοῖχος τοῦ Δ2 (Thera IV, σ. 20 - 23, σχέδ. 1. ΠΑΕ 1970, σ. 171 κέ., παρένθ. πίν. Α).

χώρου Δ9,1 εἰς δύο (εἰκ. 4)¹ μαρτυρεῖ τὸ ἀποτύπωμα τοῦ διαχωριστικοῦ τοιχαρίου ἐπὶ τῆς παρειᾶς τοῦ νοτίου τοίχου καὶ ἐπιβεβαιοῖ ἢ πλακόστρωσις τοῦ δαπέδου. Αὕτη περιορίζετο ἀνατολικῶς τοῦ σημείου τούτου μὴ συνεχιζομένη μέχρι τοῦ δυτικοῦ τοίχου². Κατὰ παρόμοιον τρόπον ἀποδεικνύεται ἡ παρουσία διαχωριστικοῦ τοιχαρίου παρὰ τὸ ἀποχωρητήριον κατὰ τὴν ΝΔ. γωνίαν τοῦ ἄνω ὀρόφου εἰς τὴν Δυτικὴν Οἰκίαν (εἰκ. 5)³.

Τοὺς ἐξωτερικοὺς τοίχους καθὼς καὶ τὰς παρειὰς τῶν ὑπογείων ἢ ἰσογείων χώρων

Εἰκ. 4. Κάτοψις τοῦ Δ9 καὶ τοῦ ὀρόφου τοῦ Δ9, 1. Κατὰ τὸ δυτικὸν πέρας τοῦ πλακοστρώτου δαπέδου ἐπεσημάνθησαν λείψανα λεπτοῦ διαχωριστικοῦ τοιχαρίου.

ἐκάλυπτεν ἐπίχρισμα ἐκ πηλοῦ. Τοῦ κανόνος τούτου ἐξαίρεσιν ἔχει ἀποτελέσει τὸ δωμάτιον Δ2, τοῦ ὁποῦ οἱ τοῖχοι ἐκάλυπτοντο διὰ τῆς γνωστῆς θαυμασίας τοιχογραφίας

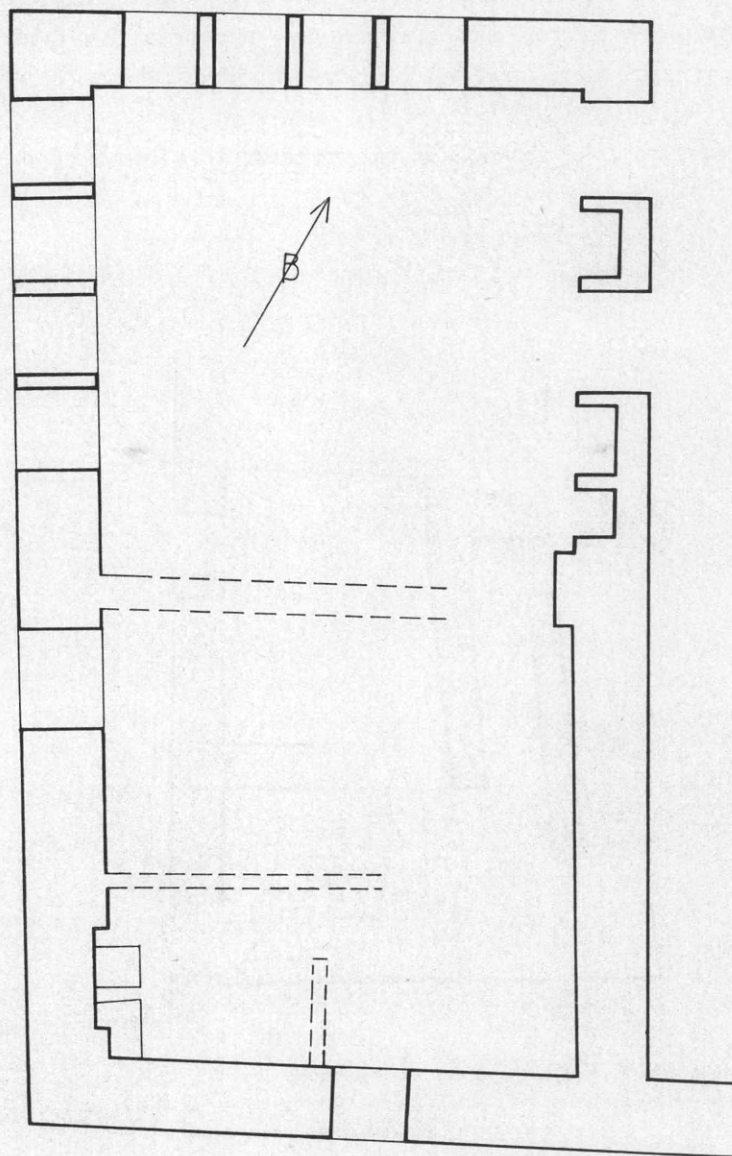
1. Τοῦ χωρίσματος τούτου δὲν γίνεται μνεία εἰς τὴν δημοσιευθεῖσαν ἔκθεσιν περὶ τῆς ἀνασκαφῆς (Thera V, σ. 25 - 26. ΠΑΕ 1971, σ. 200 - 201).

2. Thera V, σ. 25, πίν. 44. ΠΑΕ 1971, σ. 200. Καθ' ὅμοιον τρόπον, μερικῶς πλακόστρωτα δάπεδα ἀπεκαλύφθησαν εἰς τὰ δωμάτια Δ4 (μόνον κατὰ τὸ δυτικὸν ἥμισυ:

Thera IV, σ. 14. ΠΑΕ 1970, σ. 165) καὶ Β1 (μόνον κατὰ τὸ ἀνατολικὸν αὐτοῦ τμήμα: Thera IV, σ. 30 - 31, πίν. 60. ΠΑΕ 1970, σ. 180 - 181, πίν. 258β).

3. Thera VI, σ. 26, δωμ. 4α, τὸ ὁποῖον χαρακτηρίζεται ὡς «λουτρομαγειρεῖον» (bathroom-kitchen)!

τῶν Κρίνων. Τῶν ὀρόφων τὰ δωμάτια εἶχον τοὺς τοίχους ἐπικεχρισμένους διὰ λεπτοῦ μονοχρώμου κονιάματος, κατὰ κανόνα λευκοῦ, κιτρίνου ἢ ἐρυθροῦ¹. Τοῦλάχιστον ἐν

Εἰκ. 5. Κάτοψις τοῦ ὀρόφου τῆς δυτικῆς πτέρυγος τῆς Δυτικῆς Οἰκίας. Αἱ διακεκομμέναι γραμμαὶ ὑποδηλοῦν τὴν θέσιν τῶν διαχωριστικῶν τοιχαρίων, τῶν ὁποίων τὰ ἔχνη διατηροῦνται ἐπὶ τῶν κυρίων τοίχων. Κατὰ τὴν ΝΔ. γωνίαν ἡ ἐγκατάστασις τοῦ ἀποχωρητηρίου.

δωμάτιον ὀρόφου εἰς ἐκάστην οἰκίαν ἐκοσμεῖτο διὰ τοιχογραφιῶν. Τὸ πάχος τοῦ κονιάματος ποικίλλει ἀναλόγως τῆς ὁμαλότητος τῆς παρειᾶς τοῦ τοίχου. Ἡ τεχνικὴ τῆς

1. Ὁλόκληρος ἡ δυτικὴ παρειὰ τοῦ δωματίου Δ8 καλύπτεται ὑπὸ λευκοῦ κονιάματος, ἐπὶ τοῦ ὁποίου μάλιστα ὑπάρχουν καὶ ἐγχάρακτοι παραστάσεις. Λεῖψανα κονιαμάτων ἀπεκαλύφθησαν ἐπίσης ἐπὶ τοῦ δυτικοῦ τοίχου τοῦ Δ9, τοῦ νοτίου τοίχου τοῦ Δ13 καθὼς καὶ ἐπὶ τῶν τοίχων τοῦ Δ10.

τοιχογραφίας τοῦ Ἀκρωτηρίου ἀλλαχοῦ μὲν ὁμοιάζει πρὸς τὴν νωπογραφίαν, ὅποτε τὸ χρῶμα παρουσιάζει ἱκανὴν διείσδυσιν ἐντὸς τοῦ κονιάματος, ἀλλαχοῦ δὲ εἶναι ἀπλῆ ξηρογραφία, ὅποτε τὸ χρῶμα εὐκόλως ἀπολεπίζεται. Ἐπειδὴ ἀμφότεραι αἱ τεχνικαὶ συχνάκις ἀπαντοῦν εἰς ἓν καὶ τὸ αὐτὸ ζωγραφικὸν σύνολον, φαίνεται ὅτι αὗται δὲν ἀποτελοῦν ἡθελημένην προσπάθειαν τοῦ καλλιτέχνου. Μᾶλλον ἡ ζωγράφησις ἤρχιζε καθ' ὃν χρόνον τὸ κονίαμα ἦτο ὑγρὸν εἰσέτι, συνεχίζετο δὲ καὶ μετὰ τὴν πλήρη στέγνωσίν του¹.

Πέρα τῶν ὅσων ἐξετέθησαν ἀναφορικῶς μετὰ τὴν χρῆσιν τῶν ἐπὶ μέρους χώρων ἐνὸς ἐκάστου οἰκοδομήματος εἶναι δύσκολον νὰ διατυπωθοῦν ἀπόψεις, χωρὶς νὰ διακινδυνεύεται αὐθαίρετος ἐρμηνεία, ἐφ' ὅσον μάλιστα εἰς τὰς πλείστας τῶν περιπτώσεων ἡ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα πολὺ ἀπέχει τοῦ νὰ θεωρηθῇ περατωθεῖσα. Βασικὸν ὅμως χαρακτηριστικόν, μὴ ἐπιδεχόμενον ἀμφισβήτησιν, εἶναι ἡ σχεδὸν ἄνευ ἐξαιρέσεως παρουσία χώρων ὑγιεινῆς εἰς πάντα τὰ ἀποκαλυφθέντα οἰκοδομήματα. Ἄλλοτε εἰς τὸ ἰσογεῖον καὶ ἄλλοτε εἰς τὸν ὄροφον μικρὸς χώρος κατελαμβάνετο ὑπὸ τῆς ἐγκαταστάσεως τοῦ ἀποχωρητηρίου, τὸ ὁποῖον συνεδέετο κατ' εὐθείαν δι' εἰδικὸν ἀποχετευτικὸν συστήματος μετὰ τοῦ ὑπονόμου τῆς παρακειμένης ὁδοῦ. Ἀπαραίτητον στοιχεῖον τῆς ἐγκαταστάσεως ἀπεδείχθη ὁ λουτήρ ἢ ὁ πίθος. Δὲν ἔχει βεβαιωθῇ ἂν τοῦτο σημαίνει χρησιμοποίησιν τοῦ χώρου καὶ ὡς λουτροῦ, ἢ ἂν τὰ μεγάλα ταῦτα σκεύη προωρίζοντο διὰ τὴν ἀποθήκευσιν ὕδατος ἀναγκαίου διὰ τὸν καθαρισμὸν τοῦ ἀποχωρητηρίου. Τὸ δεύτερον φαίνεται βεβαιότερον.

Ἐξ ὅλων τῶν ἐγκαταστάσεων ἀποχωρητηρίου ἡ καλὺτερον διατηρηθεῖσα εὐρίσκεται εἰς τὸν ὄροφον κατὰ τὴν ΝΔ. γωνίαν τῆς Δυτικῆς Οἰκίας, ὅπου τὸ κυρίως ἀποχωρητήριον ἔχει τὴν μορφὴν κτιστοῦ θρανίου (πίν. 65β)². Κατὰ μῆκος λεπτοῦ διαχωριστικοῦ τοιχαρίου ἐγειρομένου μεταξὺ τοῦ θρανίου καὶ τοῦ παραθύρου τοῦ δυτικοῦ τοίχου ἵστατο ὁ λουτήρ εὐρεθεὶς ἐν τεμαχίῳ εἰς τὴν ἐπίχωσιν τοῦ ἰσογείου. Ἀθικτος εὐρέθη

1. Τὴν αὐτὴν παρατήρησιν διετύπωσε καὶ περὶ τῶν τοιχογραφιῶν τῆς Κρήτης ὁ ἀείμνηστος ἀρχιτεχνίτης Ζαχαρίας Κανάκης (προφορικὴ ἀνακοίνωσις). Μέχρι τοῦδε οὐδεμία ἐνδειξις περὶ τῆς υπάρξεως φορητῶν τοιχογραφημένων πινάκων εὐρέθη. Ἡ ἀναφορὰ εἰς τὴν τοιχογραφίαν τοῦ Ἀλιέως ὡς φορητοῦ πίνακος (Ἔργον 1972, σ. 105, Thera VI, σ. 35 - 36), εἶναι ἐκατὸν τοῖς ἐκατὸν ἀβάσιμος καὶ ἡ πληροφορία, ὅτι αὕτη ἦτο ἐπικεκολλημένη ἐπὶ πηλίνης πλακῆς ἐλέγχεται ἀπολύτως ἀνακριβής. Οὔτε εἰς αὐτὴν, οὔτε εἰς ἄλλην περίπτωσιν ἐπεσημάνθη, ἔχνος ἔστω, παρομοίας κατασκευῆς δυναμένης νὰ ὀδηγήσῃ εἰς μίαν τοιαύτην ἐρμηνείαν, ἥτις συνεπῶς εἶναι αὐθαίρετος. Πέρα τούτου, αἱ διαστάσεις τῆς τοιχογραφίας τοῦ Ἀλιέως συμπίπτουν ἀπολύτως μετὰ ἐκείνας τοῦ διατιθεμένου χώρου (βορειοανατολικὴ παρειὰ τοῦ βορείου τοίχου πρὸ τοῦ ὁποίου εὐρέθη ἡ τοιχογραφία). Ἄλλωστε καὶ ὁ τρόπος πτώσεως τοῦ τεμαχίου καὶ ἡ διατήρησίς του εἰς κατακόρυφον θέσιν ἐν ἐπαφῇ σχεδὸν μετὰ τοῦ τοίχου, συνηγοροῦν ὑπὲρ τῆς ἀπόψεως ὅτι ἡ τοιχογραφία ἀπεκολλήθη ἀπὸ τοῦ τοίχου πιθανῶς μετὰ τὴν κατάρρευσιν

τῆς στέγης καί, ἐν πάσῃ περιπτώσει, ἀφοῦ εἶχεν ἀρχίσει ἡ πτώσις τῆς κισήρεως ἢ ἔτι βραδύτερον. Τοῦτο εὐρέθη περιβαλλόμενον ὑπὸ ἄμμου καὶ λεπτοκόκκου κισήρεως, ἥτις παρεισέφρησεν δι' ὕδατος διαβρώσαντος τὴν περιβάλλουσαν ἄσπαν. Ὁμοίως ἡ πτώσις ἦτο τοιαύτη ὥστε τὸ τεμάχιον ἔλαβε θέσιν ἐλαφρῶς ἐπικλινῇ ἐπὶ τοῦ τοίχου, ἀπέχον περὶ τὰ 0.03 μ. ἀπ' αὐτοῦ κατὰ τὸ ἄνω ἄκρον του, 0.18 μ. δὲ κατὰ τὴν βάσιν. Τὴν μεγαλύτεραν βλάβην κατὰ τὴν πτώσιν ὑπέστη ἡ τοιχογραφία κατὰ τὴν κάτω ἀριστερὰν γωνίαν τῆς ἐνεκα τῆς παρουσίας μικρῶν τινων λίθων ἐπὶ τῶν ὁποίων προσέκρουσε τὸ κονίαμα. Ἄν τὸ κονίαμα τοῦτο ἦτο ἐπικεκολλημένον ἐπὶ πλακῆς τινος, τότε οὔτε ἡ θέσις του ἐν σχέσει πρὸς τὸν τοῖχον θὰ ἦτο οἷα περιεγγραφή, οὔτε θὰ εἶχεν ὑποστῇ τὴν φθορὰν κατὰ τοὺς πόδας τῆς μορφῆς καὶ ἰδιαιτέρως κατὰ τὴν ἀριστερὰν γωνίαν τῆς βάσεως.

Περὶ τῶν μινωικῶν τοιχογραφιῶν ἰδὲ ἐπίσης S. Hoob, *The Minoans*, 1971, σ. 78 - 79.

2. Ἔργον 1972, σ. 102. Thera VI, σ. 26, εἰκ. 2 (δωμ. 4α).

κατὰ χώραν ὁ λουτήρ τοῦ ἀποχωρητηρίου ἐντὸς τοῦ Μυλῶνος 1, ὅπου τὸ θρανίον, προφανῶς ἐκ ξύλου, δὲν διετηρήθη¹. Τὰ αὐτὰ ἢ παρεμφερῇ μὲ ἐκεῖνα τῶν ἀνωτέρω χώρων χαρακτηριστικὰ παρατηροῦνται καὶ εἰς ἐτέρους δύο χώρους μὴ ἐπαρκῶς ἐρευνηθέντας. Εἰς τὸν ἕνα διατηρεῖται ὁ λουτήρ (Δ7) εὐρισκόμενος πλησίον τοῦ ἀποχετευτικοῦ συστήματος ὁμοίου πρὸς τὸ τῆς Δυτικῆς Οἰκίας². Εἰς τὸν ἕτερον χώρον, παρὰ τὴν ΒΑ. γωνίαν τοῦ Δωματίου τῶν Γυναικῶν τῆς ὁμωνύμου οἰκίας, εὐρέθη κωνικός πίθος ἀντὶ λουτήρος, ἡ δὲ κατασκευὴ εἰς τὸ ἰσόγειον παρουσιάζει πολλὰς ἀναλογίας πρὸς ἐκείνην τοῦ ἀποχετευτικοῦ συστήματος τῆς Δυτικῆς Οἰκίας³. Ἡ ἀνασκαφικὴ ἐξερεύνησις τῆς ἐξωτερικῆς (βορείας) πλευρᾶς τοῦ κτηρίου κατὰ τὸ σημεῖον τοῦτο, ἀσφαλῶς θὰ διαφωτίσῃ τὸ ζήτημα. Πάντως τὰ ἀνωτέρω περιγραφέντα χαρακτηριστικὰ τῶν χώρων αὐτῶν οὐδόλως, νομίζω, συνηγοροῦν μὲ τὸν ἀποδοθέντα εἰς αὐτοὺς θρησκευτικὸν χαρακτήρα⁴.

Ἀναστηλωτικαὶ ἐργασίαι

Ἡ διατήρησις τῶν τοίχων εἰς ἱκανὸν ὕψος οὐχὶ σπανίως ἐπιβάλλει τὴν λήψιν μέτρων διὰ τὴν προστασίαν των συγχρόνως μὲ τὴν πρόοδον τῆς ἀνασκαφῆς ἢ καὶ ἀκόμη πρὸ τῆς πλήρους ἀποκαλύψεως των. Ἡ ἀνάγκη λήψεως προστατευτικῶν μέτρων καθίσταται πλέον ἐπιτακτικὴ, ὅσας εἰς τὸν ἀποκαλυπτόμενον τοῖχον ὑπάρχουν ἀνοίγματα θυρῶν καὶ παραθύρων, τῶν ὁποίων τὰ ξύλινα ἀνώφλια ἔχουν ὀλοσχερῶς ἐξαφανισθῇ. Ἡ ἀντικατάστασις τῶν ξυλίνων αὐτῶν κατασκευῶν ἐπιβάλλεται πρὸ τῆς ἀφαιρέσεως τῶν ἐπιχώσεων, αἱ ὁποῖαι εἰς παρομοίας περιπτώσεις ἐνεργοῦν ὡς ὑποστηρίγματα τῶν τοίχων. Ἡ εὑρεσις τῶν ἀποτυπωμάτων τῶν ἐν λόγῳ ξυλίνων κατασκευῶν καθιστᾷ εὐκολωτέραν τὴν κατὰ τὸ δυνατόν πιστὴν ἀντικατάστασιν των πρὸ τῆς ἐξαφανίσεως τῶν στοιχείων μὲ τὴν πρόοδον τῆς ἀνασκαφῆς. Ἡ πλήρωσις τῶν κενῶν δι' ὠπλισμένου σκυροδέματος προεκρίθη ὡς ἡ πλέον ἐνδεδειγμένη, διότι κατὰ τὸν τρόπον αὐτόν:

α) ἐξασφαλίζεται ἀνθεκτικὸν ὑποστήριγμα τῶν τοίχων πρὸ τῆς ἀπελευθερώσεως τῶν ἀνοιγμάτων θυρῶν καὶ παραθύρων ἐκ τῆς ὑφισταμένης ἐπιχώσεως,

β) ἐπιτυγχάνεται πιστοτέρα ἀντιγραφὴ τοῦ σχήματος τῶν ξύλων τῶν ἀνωφλίων.

1. Thera III, πίν. 11, 1. ΠΑΕ 1969, σ. 155, εἰκ. 2, πίν. 173β.

2. Thera IV, σ. 15, πίν. 16b καὶ 18a. ΠΑΕ 1970, σ. 166, πίν. 214β καὶ 216α. Ὁ σωρὸς τῶν λίθων ἐξωτερικῶς τῆς ἐγκαταστάσεως τοῦ Δ7 περιγραφεῖς ὡς «αἱμασιὰ δένδρυλλίου» (ΠΑΕ 1970, σ. 163, πίν. 209. Thera IV, σ. 12, πίν. 11), ἀπλούστατα ἀποτελεῖ προστασίαν τοῦ ἀποχετευτικοῦ συστήματος κατὰ τὸ σημεῖον συναντήσεως τοῦ κατακορύφου πηλίνου ἀγωγοῦ καὶ τοῦ ὑπονόμου τῆς ὁδοῦ (πίν. 65β). Ἡ περιγραφὴ δὲ καὶ τοῦ εἶδους τοῦ δένδρυλλίου, ὅσον καὶ ἂν συγκινῇ διὰ τὴν ρομαντικότητά της, πόρρω ἀπέχει τῶν δεδομένων τῆς ἀνασκαφῆς. Διὰ παρομοίου σωροῦ λίθων ἐπροστατεύετο καὶ τὸ ἀποχετευτικὸν σύστημα τῆς Δυτικῆς Οἰκίας, περιγραφόμενον ἐν Thera VI, σ. 28 - 29.

3. Thera V, σ. 12, εἰκ. 2. ΠΑΕ 1971, σ. 186, εἰκ. 2.

4. Thera III, σ. 15. ΠΑΕ 1969, σ. 169 (Μυλῶν). Thera IV, σ. 15. ΠΑΕ 1970, σ. 166 (Δ7). Thera V, σ. 13 (Δωμάτιον Γυναικῶν). Ἔργον 1972, σ. 102 (Δυτικὴ Οἰκία). Διὰ τὸ τελευταῖον τοῦτο δωμάτιον (4α) εἶναι χαρακτηριστικὴ ἡ βαθμιαία ἀναγκαστικὴ ἀπομάκρυνσις τοῦ διευθύνοντος τὴν ἀνασκαφὴν ἀπὸ τῆς ιδέας τοῦ ἱεροῦ: ἀρχικῶς ὑπεστήριξεν ἀποκλειστικῶς τὴν χρῆσιν ὡς ἱεροῦ ἐρμηνεύσας καὶ τὴν κόγχην ὡς θέσιν λατρευτικοῦ ἀγάλματος (προφορικὴ ἀνακοίνωσις πρὸς πάντας τοὺς τότε συνεργάτας). Ἀκολουθῶς ἐρμηνεύεται ὡς λουτήρον ἢ τόπος προσφορᾶς σπονδῶν (Ἔργον 1972, σ. 102), τέλος ὡς λουτρομαγειρεῖον (Thera VI, σ. 26). Αἱ ἐγκαταστάσεις ὑγιεινῆς εἰς Ἀκρωτήρι Θήρας ἐλπίζεται νὰ ἀποτελέσουν ἀντικείμενον προσεχοῦς ἐιδικῆς μελέτης.

Τὸ εὐπλαστον, ρευστὸν σχεδόν, σκυρόδεμα εὐκόλως χύνεται εἰς τὸ συνήθως ἀκανονίστου σχήματος ἀποτύπωμα τοῦ ξύλου.

Ἴδιον συνεργεῖον ἀναστηλώσεων δὲν ὑπῆρχε διὰ τὴν ἐκτέλεσιν τῶν ἐργασιῶν αὐτῶν. Ἡ ὀξύνοια ὅμως καὶ ἡ μακρὰ καὶ πολύπλευρος ἐμπειρία τοῦ ἀρχιτεχνίτου τῆς ἀνασκαφῆς κ. Ἰω. Καραμήτρου συνετέλεσε τὰ μέγιστα εἰς τὴν ἐπιτυχῆ ἐφαρμογὴν τῶν ἀνωτέρω μεθόδων. Ἀπὸ τοῦ Ὀκτωβρίου 1968 μέχρι Μαΐου 1973 τὰς ἐν λόγω ἀναστηλωτικὰς ἐργασίας ἐπέβλεπον αὐτοπροσώπως καὶ ἀναλαμβάνω ἀκεραίαν τὴν εὐθύνην διὰ τὴν πιστὴν τήρησιν τῶν ἀνασκαφικῶν δεδομένων. Ἡ περίπτωσις τῆς ἀποκαταστάσεως τοῦ κατωφλίου τοῦ μεγάλου νοτίου παραθύρου τῆς Δυτικῆς Οἰκίας ἀποτελεῖ ἐξαίρεσιν¹. Ἰδιαιτέραν ὅμως ὑποχρέωσιν αἰσθάνομαι νὰ παράσχω ἐξηγήσεις περὶ τῆς γενομένης ἀναστηλώσεως τοῦ ἀνωφλίου εἰς τὸν χώρον Δ15 (εἰκ. 1), καθόσον ὁ χαρακτηρισμὸς αὐτῆς ὡς αὐθαιρέτου² ἀποβλέπει εἰς τὸ νὰ μοῦ ἀποδώσῃ ἑλλειψιν ἐπιστημονικοῦ ἥθους, ἐνῶ αὐτὴ ἄλλοι εὐρίσκεται.

Οἱ πελεκητοὶ λίθοι τοῦ ἀνωφλίου τοῦ Δ15 (ἢ ἄλλως Μυλῶνος 3) εὐρέθησαν εἰς τὴν ἀρχικὴν αὐτῶν θέσιν μετὰ τὴν διαφορὰν ὅτι τὰ ὑποβαστάζοντα αὐτοὺς ἄλλοτε ξύλα εἶχον ὑποκατασταθῆ ὑπὸ τοῦ στρώματος κισήρεως³. Εἰς τὴν θέσιν αὐτὴν κατεγράφησαν καὶ ἡριθμήθησαν. Ἀφαιρεθέντες ἀκολούθως διὰ τὴν πρόοδον τῆς ἀνασκαφῆς ἐτοποθετήθησαν μετὰ τὴν αὐτὴν σειρὰν ἐπὶ παρακειμένου τοίχου πρὸς ἀποφυγὴν συγχύσεως μετ' ἄλλων λίθων. Μετὰ τὴν ὁλοκλήρωσιν τῆς ἀνασκαφῆς καὶ τὴν ἀποκατάστασιν τοῦ ἀνωφλίου οἱ λίθοι οὗτοι ἐπανετοποθετήθησαν μετὰ τὴν αὐτὴν σειρὰν καὶ τὸν αὐτὸν προσανατολισμόν. Οἱ λίθοι οὗτοι ἔβλεπον πρὸς Νότον ἀποτελοῦντες συνέχειαν τῆς ἐπιστεφούσης τὸ ὅλον κτήριον ζώνης ἐκ πελεκητῶν λίθων καὶ οὕτω ἀκριβῶς ἐπανετοποθετήθησαν. Ὡς δύνатаί τις εὐκόλως νὰ διαπιστώσῃ εἰς τὴν παρατιθεμένην εἰκόνα (πίν. 61α) δὲν ἀπητεῖτο ἰδιαιτέρα παράθεσις ἐπιχειρημάτων περὶ τῆς ὀρθότητος τῆς γενομένης ἀναστηλώσεως. Παρ' ὅλα ταῦτα, τὰ κατωτέρω ἐπιχειρήματα διετυπώθησαν προφορικῶς εἰς τὸν ἀμφισβητοῦντα τὴν ὀρθότητα τῆς ἀναστηλώσεως καθηγητὴν Σπ. Μαρινᾶτον, ὅστις εἶχε συντάξει ἤδη τὴν ἐκθεσίν του περὶ τῆς ἀνασκαφῆς, ὅτε ἐπεσκέφθη τὴν νῆσον⁴:

Ὁ γράφων οὐδέποτε ἀπουσίασεν ἐκ Θήρας κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς ἀνασκαφῆς καὶ εἶχεν ἄμεσον καὶ συνεχῆ ἐποπτεῖαν παντὸς ἐκτελουμένου ἐκεῖ ἔργου. Συνεπῶς θὰ ἀπετέλει χονδροειδέστατον σφάλμα ὁ λανθασμένος προσανατολισμὸς τῶν λίθων κατὰ τὴν ἐπανατοποθέτησίν των. Ἀλλὰ ἡ διάπραξις παρομοίου σφάλματος ἦτο ἀδύνατος καὶ δι' ἄλλους λόγους:

1) Οἱ περὶ ὧν ὁ λόγος λίθοι ἐπανετοποθετήθησαν βλέποντες πρὸς Νότον μετὰ τὴν αὐτὴν ἀριθμητικὴν σειρὰν, μετὰ τὴν ὁποίαν ἀφηρέθησαν. Καὶ τοῦτο δύνатаι ἀνὰ πᾶσαν στιγμὴν νὰ ἐλεγχθῇ παρ' οἰουδήποτε⁵.

1. Βλ. ἀνωτέρω σ. 203, σημ. 1 καὶ σ. 204, σημ. 1.

2. Thera V, σ. 22, σημ. 2.

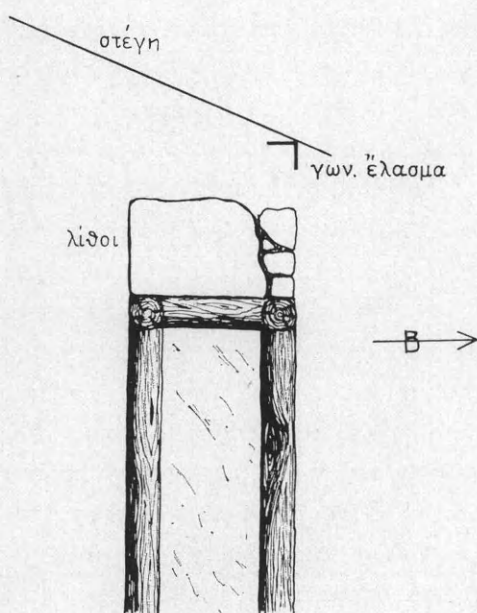
3. Thera V, πίν. 37b. ΠΑΕ 1971, πίν. 252β.

4. Ἡ ἐκθεσις ἐκείνη εὐρύσκειτο εἰσέτι εἰς τὸ στάδιον τῶν τυπογραφικῶν δοκιμῶν καὶ θὰ ἠδύνατο νὰ διορθωθῇ.

5. Οἱ ἀριθμοὶ οὗτοι γεγραμμένοι ἐπὶ μικροῦ τεμαχίου

2) Ἐάν οἱ λίθοι ἀρχικῶς ἐβλεπον πρὸς Βορρᾶν, ὡς διατείνεται ὁ Σπ. Μαρινᾶτος, ἢ δι' αὐτῶν δημιουργουμένη ζώνη ἔπρεπε νὰ βλέπη πρὸς τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ χώρου Δ15. Τοῦτο ὅμως ἀποφεύγεται νὰ δηλωθῇ, καθόσον βεβαίως εἰς οὐδένα λογικὸν ἔλεγχον δύναται νὰ ἀνθέξη. Διότι: α) Λόγω τοῦ πάχους τῶν πλαγίων τοίχων ἡ ἐσωτερικὴ ὄψις τοῦ νοτίου τοίχου τοῦ Δ15 εἶναι ἀναγκαστικῶς μικροτέρου μήκους ἢ ἡ ἐξωτερικὴ. Ἄν λοιπὸν οἱ λίθοι εἶχον ἀφαιρεθῇ ἐκ τῆς ἐσωτερικῆς πλευρᾶς τοῦ τοίχου, δὲν θὰ εἶχον ἐπαρκέσει διὰ νὰ καλύψουν ὁλόκληρον τὴν ἐξωτερικὴν πλευρὰν τοποθετούμενοι ἐπ' αὐτῆς, ἥτοι βλέποντες πρὸς Νότον.

Εἰκ. 6. Τομή τοῦ νοτίου τοίχου τοῦ Δ15 ἐν σχέσει πρὸς τὴν πρόχειρον στέγην τῆς εἰκ. Thera IV, πίν. 7.

β) Αἱ πενιχραὶ μου γνώσεις περὶ τῆς Μινωικῆς ἀρχιτεκτονικῆς δὲν μοῦ παρέχουν πρόχειρα παραδείγματα ζώνης ἐκ πελεκητῶν λίθων περιθεούσης ἢ ἐπιστεφούσης τὴν ἐσωτερικὴν ὄψιν τοίχων. Ἀντιθέτως ἡ παρουσία τοιαύτης ζώνης ἀποτελεῖ χαρακτηριστικὸν τῶν ἐξωτερικῶν ὄψεων. Εἰς Ἀκρωτήρι τοῦλάχιστον ἀποτελεῖ κανόνα ἄνευ ἐξαιρέσεως (πίν. 61α-β, 62β, 63α)¹. γ) Ὡς καὶ ἀνωτέρω ἐτονίσθη, οἱ ἐν λόγῳ λίθοι ἀποτελοῦν συνέχειαν τῆς ἐπιστεφούσης τὸ ὅλον κτήριον ταινίας, τῆς ὁποίας τὸ δυτικὸν τμήμα οὐδέποτε μετεκινήθη ἐδραζόμενον ἐπὶ συμπαγοῦς τοίχου. Τοῦ τμήματος τούτου ἀποφεύγεται ἡ ἀπεικόνισις εἰς τὴν δημοσιευθεῖσαν ἔκθεσιν (πίν. 61α).

3) Εἰς τὴν ἐν Thera V, πίν. 37b καὶ ΠΑΕ 1971, πίν. 252β δημοσιευομένην φωτογραφίαν εἰκονίζουσιν τὴν θέσιν, ὅπου ἀπεκαλύφθησαν οἱ περὶ ὧν ὁ λόγος λίθοι, σαφῶς κα-

ταδεικνύεται ὅτι πέραν τῆς ζώνης τῶν λίθων, ἥτοι βορειότερον αὐτῶν, ἐπερατοῦτο ἡ πρόχειρος ἐπικλινῆς στέγη, ὡς μαρτυρεῖ καὶ ἡ θέσις τοῦ εἰκονιζομένου γωνιακοῦ ἐλάσματος. Ἐάν οἱ λίθοι ἐβλεπον πρὸς Βορρᾶν, τὸ ἔλασμα τοῦτο θὰ ἔπρεπε νὰ εὐρίσκειται νοτίως αὐτῶν. Ἀλλὰ ἡ στέγη κατὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην ἐπερατοῦτο κατὰ τὸ σημεῖον αὐτὸ κλίνουσα πρὸς Βορρᾶν, ὡς σαφῶς δηλοῦται καὶ εἰς τὸ ἀριστερὸν τῶν εἰκόνων τοῦ πίν. 7 ἐν Thera IV καὶ πίν. 205 ἐν ΠΑΕ 1970 (πρβ. καὶ εἰκ. 6).

4) Ὅτι οἱ λίθοι ὀρθῶς ἐτοποθετήθησαν φαίνεται καὶ ἐκ τοῦ γεγονότος ὅτι αὐτοὶ

χάρτου ἕκαστος διατηροῦνται εἰσέτι ἐπιεκολλημένοι ἐπὶ τῶν λίθων, ὡς ἐβεβαιώθη καὶ παρὰ τοῦ ἐπὶ τόπου ἐλέγχαντος, ὁμοῦ μετὰ τοῦ γράφοντος, καθηγητοῦ Σπ. Ἰακωβίδη, κατόπιν ἐντολῆς τοῦ διευθυντοῦ τῆς ἀνασκαφῆς.

1. Πρβ. Thera II, σ. 17, πίν. 13 καὶ ΠΑΕ 1968, σ. 101, πίν. 80 (Δυτικὰ Δωμάτια). Thera IV, σ. 19, πίν.

11a. Thera V, πίν. 18. ΠΑΕ 1970, σ. 170, πίν. 209a. ΠΑΕ 1971, πίν. 233 (ἐξωτερικὸς τοῖχος πολυθύρου). Thera V, σ. 9, πίν. 3. ΠΑΕ 1971, σ. 183, πίν. 218 (Ξεστὴ Α). Thera V, σ. 17, πίν. 20. ΠΑΕ 1971, σ. 191, πίν. 235 (Πυλὼν). Βλ. ἐπίσης ἀνωτέρω σ. 201, σημ. 7.

οὗτος ὁ διατυπώσας διάφορον γνώμην δὲν ἀπετόλμησε τὴν μετακίνησιν των ἐπικαλεσθεῖς («the fragile nature of the stone», τὸ ὅποῖον βεβαίως εἶναι ἀνακριβέστατον¹).

Κατὰ τὴν γνώμην μου ἡ ἄποψις ὅτι οἱ ἐν λόγῳ λίθοι ἔβλεπον πρὸς Βορρᾶν ὀφείλεται εἰς πλάνην προσελθοῦσαν ἐκ τοῦ ὑπομνηματισμοῦ τῆς φωτογραφίας, ἐπὶ τῆς ὁποίας ἐβασίσθη ἡ σχετικὴ περιγραφή (Thera V, πίν. 37b καὶ ΠΑΕ 1971, πίν. 252β). Κατὰ πᾶσαν πιθανότητα ἡ ἐλληνικὴ ἔνδειξις «λῆψις ἐκ Ν.» μετεφράσθη μόνον ἐν μέρει (ἢτοι taken ἢ seen from N.) ἢ ἔνδειξις Ν. δηλαδὴ εἰς τὴν ἀγγλικὴν ἠλλαξε σημασίαν ἀποδώσασα τὸν Βορρᾶν. Τὸ σφάλμα ἐπανελήφθη εἰς τὴν ἐκ τοῦ ἀγγλικοῦ μετάφρασιν τοῦ κειμένου ἐν ΠΑΕ 1971, σ. 198, ὅπου τὸ ἤδη ἐσφαλμένως ἀποδοθὲν εἰς τὴν ἀγγλικὴν seen from the North μετεφράσθη εἰς «ὀρώμενοι ἐκ Βορρᾶ»².

ΧΡΙΣΤΟΣ ΝΤΟΥΜΑΣ

1. Thera V, σ. 22, σημ. 2. Ἡ ἀπάλειψις τῆς σημειώσεως ταύτης ἐκ τῆς ἐλληνικῆς μεταφράσεως τῆς ἐκθέσεως ἐν ΠΑΕ 1971, σ. 198, πιθανῶς ἀποτελεῖ ἀναγνώρισιν τοῦ ἀνακριβοῦς τῆς πληροφορίας. Εἰς τοῦτο πιθανῶς ὀφείλεται καὶ ἡ δημοσίευσις φωτογραφιῶν ὁλοκλήρου τοῦ μνημεῖου οὐχὶ ἐν Thera V ἀλλ' ἐν Thera VI, πίν. 24a καὶ 25a, ἄνευ ὅμως ἐπανορθώσεως τοῦ σφάλματος.

2. Παρόμοια σφάλματα, ὀφειλόμενα μᾶλλον εἰς τὸν ὑπομνηματισμὸν τῶν δημοσιευθεισῶν φωτογραφιῶν καὶ τῶν σχεδίων δὲν εἶναι ἀσυνήθη: πρβ.:

α) ἐν Thera IV, πίν. 50b ἀναφέρεται ἄποψις τοῦ δυτικοῦ (West) τοίχου, ἐνῶ αὕτη εἶναι τοῦ ἀνατολικοῦ (East) τοίχου τοῦ Συγκροτήματος Δ, ὡς ὀρθῶς ἀναφέρεται εἰς τοὺς πίνακας 42 καὶ 43. Ἡ αὕτη εἰκὼν ἐν ΠΑΕ 1970, πίν. 248β χαρακτηρίζεται ὡς «πρὸς τὸν ποταμὸν πρόσ-οψις τῶν χώρων τοῦ Δωματίου τῶν Κρίνων καὶ τοῦ Δ9». Ἀλλ' ὁ ποταμὸς εὐρίσκεται ἀνατολικῶς τῶν χώρων αὐτῶν. Ἀλλωστε, μετὰ τὴν ἔνδειξιν «from the East» τοῦ πίν. 50b ἐν Thera IV ἐμμέσως ὑποδηλοῦται ὅτι ἡ πρόσ-οψις εἶναι ἀνατολική. Ἀλλως δὲν θὰ ἦτο πρόσοψις.

β) Ἐν Thera IV, πίν. 61a καὶ 116, ὡς καὶ ἐν ΠΑΕ 1970, πίν. 259α καὶ 314 ἀναφέρονται σχέδια τῶν θραυσμάτων τῶν τοιχογραφιῶν τοῦ Β1 «πρὸ τῆς ἀφαιρέσεως

αὐτῶν». Ἡ ἀλήθεια ἐν προκειμένῳ εἶναι ὅτι τὰ σχέδια ταῦτα ἀποδίδουν τὴν εἰκόνα τῶν θραυσμάτων μετὰ τὴν συγκόλλησιν των εἰς τὰ ἐν Ἀθήναις ἐργαστήρια.

γ) Τὰ δημοσιευόμενα σχέδια ἐν Thera V, σ. 14, εἰκ. 3 καὶ σ. 40, εἰκ. 5 χαρακτηρίζονται ἀντιστοίχως τὸ μὲν πρῶτον ὡς σχέδιον τῶν πεπτακτιῶν τοιχογραφιῶν, ἐνῶ εἰς τὴν πραγματικότητά εἰκονίζει τὰς πλάκας δαπέδου, τὸ δὲ δεύτερον ὡς θραῦσμα τοιχογραφίας ὡς εὐρέθη, ἐνῶ εἶναι ἀπλοῦν σχέδιον. Ἀμφότερα δὲ τὰ σχέδια ἀποτελοῦν τὸ μὲν κάτοψιν τὸ δὲ τομὴν τοῦ αὐτοῦ χώρου (Δωματίου τῶν Γυναικῶν), ἵνα δηλωθῇ ἐπακριβῶς ἡ ἀμφισβητηθεῖσα θέσις τοῦ θραύσματος τῆς τοιχογραφίας ἐν σχέσει πρὸς τὸ δωμάτιον.

δ) Ἡ εἰκὼν ἐν Thera IV, σ. 54 καὶ ΠΑΕ 1970, σ. 204 ὑπομνηματίζεται ὡς Τρισάγιον εἰς μνήμην τοῦ φονευθέντος ἐργάτου ἐνῶ πρόκειται περὶ (ὀψίμου) ἀκολουθίας Ἀγιασμοῦ, ὡς δύναται εὐκόλως νὰ ἀναγνωρισθῇ καὶ ἐκ τῆς εἰκονιζομένης λεκάνης ὕδατος ἐπὶ τῆς τραπέζης. Ἡ ἀκολουθία τοῦ Ἀγιασμοῦ ἐκρίθη ἀναγκαίᾳ διὰ νὰ σταματήσουν οἱ ψίθυροι τῶν δεισιδαιμόνων ἐργατῶν ἀποδιδόντων τὸν φόνον τοῦ ἐργάτου εἰς τὴν ἐπιχείρησιν τόσον μεγάλου ἔργου καὶ ἐπὶ τόσα ἔτη ἄνευ τοῦ νενομισμένου Ἀγιασμοῦ κατὰ τὴν ἑναρξιν.

S U M M A R Y

NOTES ON THE MINOAN ARCHITECTURE OF THERA

The high degree of preservation of the buildings and the existence of negatives of wooden structures in the debris, enable one to reconstruct a fairly complete picture of the techniques employed by the Minoan builders to solve various architectural problems (199,₁)*. Unfortunately, most of the latter evidence must be destroyed in order for the dig to progress. And it is to be regretted that this kind of evidence has never been recorded so far, since the architect of the excavation was always called after the end of each season.

It has been established, beyond any doubt, that the Minoan settlement of Akrotiri consisted of independent blocks of buildings, often multi-storied (199,₂). In many cases these blocks were extended by the addition of successive structures to an original core (nucleus; fig. 1) (199,₃).

Worthy of note is the similarity between the town plan of the Akrotiri settlement and that of the present day villages, in particular the narrow, meandering streets. Perhaps they are so in order to break the impact of the violent winds and torrential waters which might, otherwise, undermine the foundations of the houses.

Materials commonly used for building were rough stones and clay. Wooden reinforcements were also common (201,₁). These consisted of two long parallel beams connected by shorter traversing pieces of wood (201,₂). Special cuts facilitated the joining of these pieces (201,₃); pegs also must have been made of wood for no remains are preserved (201,₄). Such pegs seem to have been used to maintain the ends of the long beams in position as the holes in the squared corner stones testify (201,₅). The scarcity of wood on the island is apparent since the beams used were neither straight nor of equal thickness.

In addition to rough stones, squared ones were commonly used as corner stones (201,₆), to frame doors and windows (201,₇), to dress some façades of the buildings (202,₁), or to form zones around a building, often indicating externally the juncture between two stories (pls. 61α-β, 62β, 63α) (202,₂).

Basement and ground floor rooms, mainly used as store-rooms, were provided with small windows (202,₃). Conversely, large windows were employed in rooms designed as shops (202,₅) and in the living quarters in the upper stories (202,₄). As a general

* The first number in parenthesis refers to pages, while the second one to footnotes of the greek text.

rule, there was a large rectangular window next to the front door of each building (202,₆). In instances where the width of a window exceeds its height, a median support for the lintel is necessary. This support usually divides the window into two unequal portions (fig. 2, pl. 62α) (202,₇). That the large window in the upper storey of the West House (202,₈) required a median support for its lintel is attested by its width (3,45 metres), and also by a square (30 cm. wide, 12 cm. deep) cavity in one of the stones of the window sill. Exactly below this cut (pls. 63β, 64α), two oblong stones (each 76 cm. long, 24 cm. wide, 27 cm. thick) were found in the pumice (203,₁). Their shape (rounded off at one end and with only one face dressed) as well as their dimensions, suggest that these stones formed the façade of the median support of the window lintel (fig. 2). It seems that this façade was projected slightly beyond that of the wall (203,₂), and the lintel was at the same height as that of the window just above the door (pl. 64β). The attempted restoration of the wooden window frame with concrete is arbitrary and wrong, in my opinion, because:

- a) It ignores the existence of the cut in the window sill.
- b) It disregards the need of a support for the long lintel.
- c) It overlooks the presence of the long stones with the convex ends, which arbitrarily are considered to belong to the lintel (Thera V, p. 18).

d) It does not take into consideration the condition and place in which the aforementioned stones were found. That area, excavated in October 1971, was not visited by the director of the dig until May 1972. It is therefore understandable that some details escape him; for example, his failure to explain the wavy line on the south façade of the West House (pl. 64β), which he characterized as curious (Thera V, p. 17). In fact this line constitutes the limit between the ash and pumice layers, which followed the line of the ruins piled in front of the wall. This is proven by the fact that the debris was less below the windows than other parts of the wall. Consequently the dips in the line are under the windows. The fact that the line is still visible is due to the penetration of ash into the upper part of the façade of the wall giving it a whitish appearance.

According to the significance of each room, the floors were variously of beaten earth, flagstones (204,₂), or a kind of rudimentary mosaic (204,_{3,4}). In some instances the floors are covered with broken murex shells (204,₅), evidence of its use in dyeing (204,₆). The floors of the upper stories, like the flat roofs, were supported by wooden beams upon which branches or reeds were laid in order to maintain a layer of earth about 20 cm. thick (205,₁). In the case of the paved floors, the slabs were laid on top of this substructure and, in some cases, the joints between them were covered with plaster. Vestiges of such plaster were still preserved on the edges of the floor slabs in the Room of the Ladies before their removal (205,₂). Also one slab still standing parallel to the west wall of Room B4 has traces of red plaster upon it.

Staircases of either stone or wood connected the different floors. Both stone (205,₃)

and wooden (205_{,4}) steps rested on sloping wooden beams supported by wooden poles (fig. 3) (205_{,5}). The presence of loom-weights in the upper, residential, apartments suggests that loom installations comprised part of the furnishings (206_{,1}). The existence of circular stone bases suggests that large roofs and upper stories were supported by wooden pillars (206_{,2}), those of the upper floor standing on the pillars below, or on a solid ground floor wall. The polythyron was also a device for supporting the roof of large rooms (206_{,3}).

The plan of the ground floor does not always coincide with that of the upper storey. Frequently, walls of lighter construction, either of clay and vertical poles (206_{,4}) or of clay slabs (baked or sundried (206_{,5}), divide the upper stories into more rooms than the ground floor. These light walls (not exceeding 12 cm. in thickness) are sometimes well-preserved (206_{,6}). In other cases, however, the only evidence of their existence consists of the marks they have left on the main walls as in Room Δ9, 1 (fig. 4) (207_{,1}) and the toilet of the West House (fig. 5). This is further evidenced by some paved floors, as in the cases of Rooms Δ9, 1, Δ4 and Bl. In these rooms the paving does not cover the whole area of the floor (207_{,2,3}).

Both external and internal walls of the ground floor rooms were usually plastered with clay. The walls of Δ2 and of the upper stories of the houses were coated with fine white, yellow or red plaster. Vestiges of such plaster were found on the west wall of Room Δ9, on the south wall of Room Δ13 as well as on the walls of Room Δ10. The west wall of Room Δ8 has preserved entirely its white plaster on which incised patterns were depicted. At least one room in each house was decorated with wall-paintings, apparently not true frescoes in technique. Most probably the artist started painting while the plaster was still fresh but he continued even after it had dried. This observation had also been made in Minoan wall-paintings by the late chief restorer Zacharias Kanakis (personal communication). There is no evidence so far of the existence of portable paintings. The reference to the Fisherman as being a portable painting (Ergon 1972, p. 105, Thera VI, p. 35-36), is absolutely groundless and is proved untrue. No construction has been traced so far that could lead to such an interpretation, which is therefore entirely arbitrary. For even the dimensions of this wall painting coincide exactly with those of the part of the wall that it was covering. Moreover, the way the plaster had fallen from the wall, the damage it suffered as well as the layer of pumice surrounding it leave no room for any doubt that it was a proper wall painting.

We cannot be absolutely certain as to the function of each individual room on the basis of the existing evidence. However, noteworthy is the fact that in each building there is evidence of lavatories directly connected with the drainage system beneath the streets. A bath-tub or a pithos is always present in such installations but it is difficult to conjecture whether these lavatories were also used as bathrooms. One of the best preserved lavatory installations has been discovered in the SW. corner of

the upper storey of the West House (fig. 5). The seat of the lavatory is in the form of a stone built bench (pl. 65β)(209₂); the adjacent bath-tub was found broken in the debris of the ground floor just below. Well-preserved is the bath-tub in the Mill House 1, where the toilet bench was probably made of wood and thus has perished (210₁). Similar installations seem to have existed in another two places not yet fully excavated. These are the NE. corner of the Room of the Ladies (210₃) and Room Δ7 (210₂). The pile of stones outside the latter installation, described as a "little wall-fence" protecting a little tree there (Thera IV, p. 12, pl. 11), simply protected the junction of the vertical clay pipe with the draining system of the street (pl. 65α). The description of even the kind of plant that was protected by this construction, however romantic it may be, is far beyond the data of the dig. Equally, the "fossilised remains" as well as the diameter of the supposed tree trunk are merely the fruit of a creative imagination. A similar construction was designed to protect the draining system of the toilet of the West House (Thera VI, p. 23 - 29). The features shared by all the above installations do not favour any suggested religious character (210₄).

Restoration works

The state of preservation of the buildings requires their restoration even before their excavation is completed. The negatives left by wooden structures have to be filled in order to maintain the walls above them. Re-inforced concrete has been chosen as the most convenient material for it can easily be poured into the holes and assumes the shapes of the missing wood. Moreover, it is strong enough to support the structures above it. At Akrotiri there has not been a specialist team engaged in restoration and all work undertaken between October 1968 and May 1973 was successfully executed by the skilled foreman Mr. John Karamitos. For these works the author accepts full responsibility excepting the large window-sill of the West House (see above page 215). He feels, however, obliged to offer an explanation concerning the restoration of the lintel in Room Δ15 (fig. 1), which has been considered as arbitrary (211₂). The row of the dressed stones surmounting the south façade of this room was found in position, lying on top of a layer of pumice which replaced the perished wooden beams (211₃). These stones, after having been recorded and numbered, were removed to facilitate the progress of the dig. After the restoration of the lintel the stones were replaced in their original position, facing south that is, and constituting the continuation of the zone of stones crowning the entire building. Despite the fact that even the photograph of pl. 1 would be sufficient proof of the correctness of the restoration, the following arguments were orally expressed at the time to the director of the dig, who would not consent to alter his report being at the stage of print proofs:

- 1) The author, being uninterruptedly in control of the activities in the excavation,

would have committed an unforgivable mistake in changing the orientation of the stones.

2) The stones were replaced in the same numerical order as they were removed. This has been confirmed also by Sp. Iakovides, who checked the stones on the spot following the suggestion of the director of the dig.

3) If the stones were originally facing north, as Marinatos thinks, then the entire zone would be facing the interior of Room Δ15. This is not logical for: a) Due to the thickness of the side walls, the inner façade of the south wall is shorter than the outer. Consequently, the stones, if they originally faced inwards, would not entirely complete the outer zone after restoration. b) I cannot recall a precedent in Minoan architecture for a zone of dressed stones surmounting the inner face of a building. On the contrary, an external zone of such stones is quite a common feature and, in Akrotiri constitutes the norm (pls. 1, 2, 3, 4) (212₁). c) Only the southern part of the zone was removed; the rest remained undisturbed (pl. 1). It would indeed be strange to have one zone of stones crowning the building, partly on the inside and partly on the outside.

4) The photograph in Thera V, pl. 37b shows the stones prior to their removal. Beyond them one can see the metallic beam of the temporary roof, which, at that time, terminated slightly north of the wall (see Thera IV, pl. 7; also cf. fig. 6).

5) If the stones had, in fact, been wrongly restored surely Sp. Marinatos, as director of the excavation, would have removed them. However, he preferred to invoke «the fragile nature of the stone» as a justification for leaving them as they are (213₁). This is entirely untrue and, perhaps explains its abandonment in the Greek text (Praktika 1971, σ. 198). That the restoration of the stones was correct results also from Marinatos' report in Thera VI, where he publishes for the first time the photographs of the entire section of the building (pls. 24a and 25a) without mentioning at all the incident of the restoration.

In my opinion, Marinatos' error originates from the labelling of the photograph on which the entire description is based (Thera V, pl. 37b); perhaps the Greek note «Ληψις ἐκ Ν.» meaning «taken from the South», was mistakenly translated in the English report as «taken from N.», changing thus the meaning of the whole sentence. This error has been perpetuated in the Greek version of the report which is merely a translation of the English text. Similar errors, obviously due to the labelling of the published photographs are not uncommon in the Thera reports. For example:

a) Thera IV, pl. 50b. The caption refers to a view of the *west* wall of Building Δ, instead of *east* wall, as it is correctly referred to in pls. 42 and 43. The same picture in Praktika 1970, pl. 248β is captioned as «the façade to the Room of the Lilies and Δ9 towards the river». But the river was found east of these rooms. Moreover the phrase «from the East» in Thera IV, pl. 50b implies that the façade is towards the East; otherwise it would not be a façade.

b) Thera IV, pls. 61a and 116. In both instances the drawings are labelled as showing the fragments of wall paintings in Room B1 "before their removal". The truth here is that the drawings show the fragments after they had been put together in the Athens laboratories.

c) Thera V, p. 14, fig. 3 and p. 40, fig. 5. Here the first drawing is given as showing the fallen wall paintings, though it shows the slabs of the floor. In the second case the label speaks of a fragment of a wall-painting "as found" though it is a mere drawing. In both cases the drawings are showing the ground plan and a section respectively of the same room (of the Ladies), in order to demonstrate the exact position of the fragment in relation to the whole room.

d) Thera IV, p. 54 and Praktika 1970, p. 204. The picture here is interpreted as a memorial service for the worker who was killed there by accident. In fact this picture shows a belated inaugural service with Holy Water for the dig, as can be easily recognized from the water bowl on the table. The blessing with Holy Water was considered necessary to stop the muttering of the superstitious workers who attributed the death of their comrade to the fact that such a major operation started and was carried out for so many years without any inaugural service.

CHRISTOS DOUMAS

ΧΑΛΚΗ ΤΡΙΦΥΛΛΟΣΧΗΜΟΣ ΟΙΝΟΧΟΗ ΕΚ ΓΑΛΑΞΕΙΔΙΟΥ

Ἐν ΑΕ 1972 πίν. 82β δημοσιεύεται χαλκῇ οἰνοχόη ὡς προερχομένη «ἐκ τοῦ πλουσίου εἰς χαλκᾷ εὐρήματα τάφου 8», ὕστερογεωμετρικῶν χρόνων¹. Ἀσφαλῶς πρόκειται περὶ συγχύσεως². Ἡ οἰνοχόη (εἰκ. 1 - 2) ἀνήκει εἰς τὴν κατηγορίαν τῶν ὑποπαχέων τριφυλλοσχῆμων τοῦ 5ου π.Χ. αἰ.³, τῶν ὁποίων ἡ ἰσοῦψής τῳ χεῖλει τοξοειδῆς λαβὴ κατὰ μὲν τὴν ἄνω ἀπόληξίν της διαμορφοῦται εἰς ἐσχηματοποιημένην κεφαλὴν ὄφως, φέρουσαν ἐγκαρσίαν ἐγκοπὴν διὰ τὴν καλυτέραν προσαρμογὴν της πρὸς τὸ στόμιον, κάτω δὲ προσαρμόζεται τῳ κορμῳ ἀπ' εὐθείας, ἄνευ τῆς μεσολαβήσεως οἰουδήποτε ἐπιθήματος. Οὐδὲν ὑπόλειμμα ἡλου ἢ ὀπῆ ἐφηλώσεως παρατηρεῖται, τῆς προσαρμογῆς ἄνω καὶ κάτω ἐπιτευχθείσης διὰ συγκολλήσεως.

Εἰκ. 1. Χαλκῇ τριφυλλόσχημος οἰνοχόη ἐκ Γαλαξειδίου.

Ἐλλείπει μέγα τμήμα τοῦ κορμοῦ καὶ ὁ λαιμὸς μετὰ τοῦ στομίου. Ὑψος μετὰ λαβῆς 0.13 μ., μεγ. διάμ. κατὰ συμπλήρωσιν 0.095 μ., διάμ. βάσεως 0.05 μ., ὕψ. λαβῆς 0.078 μ. Σῶμα σφυρήλατον, ἐξ ἑνὸς ἐλάσματος, λεπτυνομένου κατὰ τὸν ὦμον. Κατὰ τὴν μετάβασιν πρὸς τὴν βάσιν λεπτός, ἐντυπος δακτύλιος.

Ὅτε ἐμελετῶμεν τὴν οἰνοχόην, εὗρομεν ἐντὸς ταύτης τὸ ἐξῆς σημεῖωμα: «Τάφος 16 (κάληνη). Βάθος 0.60 μ., 6 Ἰουνίου 1940». Ἀσφαλῶς πρόκειται περὶ τῆς ταφῆς 16⁴, ἡ ὁποία, πλὴν τῶν ἀναφερομένων τεμαχίων σιδηροῦ μαχαιριδίου καὶ χαλκῆς στλεγγίδος⁵, εἶχε κτερισθῇ καὶ διὰ τῆς ἐν λόγῳ οἰνοχόης.

ΑΓΓΕΛΙΚΗ Κ. ΑΝΔΡΕΙΩΜΕΝΟΥ

1. ἸΩ. ΘΡΕΨΙΑΔΗΣ, Ἀνασκαφὴ Γαλαξειδίου, ΑΕ 1972, σ. 184 - 207 καὶ ἐιδικώτερον σ. 204.

2. Βλ. ὅσα γράφουν σχετικῶς οἱ ἀναλαβόντες τὴν ἐκδοσὴν τοῦ ἄρθρου αὐτόθι σ. 205, σημ. 2.

3. ABV, σ. XI, σχῆμα 2. Πρβ. Α. DE RIDDER, Les bronzes antiques du Louvre, II, ἀρ. 2750, πίν. 98 (ἐξ 78

Ἀργολίδος). Παρόμοιαι αἱ ὑπ' ἀρ. 10 - 12 τοῦ Βρεταν-

νικοῦ Μουσείου, φερομένη ὡς προερχομένη ἐπίσης ἐκ Γαλαξειδίου, καὶ ὑπ' ἀρ. MJ 7438 τῶν Κρατικῶν Μουσείων τοῦ Ἀνατολικοῦ Βερολίνου, εὑρεθεῖσα ἐντὸς τάφου τῆς Νκυπάκτου. Ἐπίσης ἡ ὑπ' ἀρ. 8580 τοῦ Μουσείου τοῦ Bari κ.ἄ.

4. ΑΕ 1972, σ. 197, πίν. 75β.

5. Αὐτόθι πίν. 75γ (γ).

REFLECTIONS ON THE ROOF OF THE TOWER OF THE WINDS AT ATHENS

Most Histories of Architecture include a description of the Tower of the Winds at Athens. Among other interesting features of this unusual little building is its roof, which is described as consisting of 24 triangular marble that span from the walls to the centre, where a "plug", shaped like a Corinthian capital closes the gap at the mid-point. This feature once supported a bronze weather-vane in the form of a Triton. Furthermore, it is described as being octagonal on the outside and conical within. No writer, as far as I am aware, has taken the next step and called the roof a dome; yet structurally, that is how it functions. It is thus the oldest surviving dome in Europe, anticipating the dome of the Pantheon in Rome by some 150 years.

The method by which the horizontal thrust of the inclined slabs is contained is not apparent from any of the published drawings¹ and this essay is an attempt to suggest how this problem may have been solved.

Since the walls of the Tower, built without mortar, are too light to resist any side thrust and since no means of opposing such thrusts are visible, it must be concluded that these forces are counter-balanced by some form of metal tensile reinforcement. Bronze would surely have been too costly for such a purpose and in any case metallurgy was as yet too primitive for the use of this metal to resist tension to have become normal practice. Iron, then, is the only metal for use in such a situation and, in this case, the reinforcement could be best provided by chain or ring set either behind a marble veneer forming the external cornice or in a groove in the soffit of the roof slabs. The use of a veneer may be assumed to be a lesser possibility, for over the centuries this might well have become displaced, so revealing itself. The remaining possibility, then, can only be a groove in the roof slabs themselves. Since there is no indication on any exposed surface of such a construction and since the small openings through the bases of some of the slabs shew no signs of metal bars across them, it must be supposed that the groove rises well above the tops of these openings and that the voids so formed have been filled in with marble accurately fitted. In this position the reinforcement would also lie more directly in the line of thrust. If joints revealing

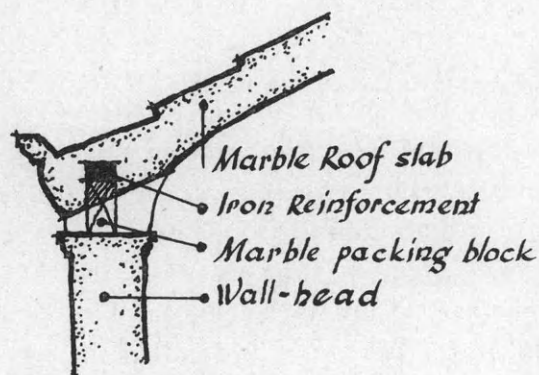
1. H. ROBINSON, 'The Tower of the Winds and the Roman Market-place', *AJA* 47, 1943. The Author points out the age and inaccuracy of all published

drawings and puts forward a plea for the resurvey of the Tower.

the presence of these blocks can be detected in the sides and soffites of these openings, then the theory set out in this essay can be taken as being confirmed. A strongly magnetised, delicately pivoted needle might be used to determine the approximate dimensions of the reinforcement.

The use of iron bars to reinforce stone beams had been well known to the Greeks at least from the time of Pericles¹, for some of the beams of the Propylea at Athens had been strengthened in this way², but the use of a metal chain or ring to counteract the side-thrust of a dome is a great advance in the science of construction and anticipates methods not generally to come into use until the Renaissance. The employment of such a sophisticated device at this early period would indicate a thorough understanding of the forces involved in dome construction; the confident handling

of the dome in the present instance is evidence that the architect was perfectly familiar with the problem and its solution.

In modern times a few square inches of mild steel would suffice to neutralise the thrusts involved, for they are not great, but a Greek architect may well, at a guess, have allowed for a cross-sectional area of perhaps 20 or even 25 square inches, depending upon his experience of the strength of the wrought iron available.

In construction the reinforcement would have been set in position on top of a range of marble blocks of appropriate height and the roofing slabs carefully let down one by one over it; finally, the insertion of the "plug" or keystone would have locked all into place. It is to be expected that the inner face of the iron would have been meticulously smoothed down to ensure a continuous bearing surface against the face of the groove, for unless the slabs bore fully against the reinforcement the danger was very real that they might slump when the temporary supports were removed. Being concealed, the groove would have been inaccessible for the insertion of wedges to tighten the construction.

Should the reinforcement be in the form of a chain, this may consist of eight bars of suitable cross-section hinged only at the angles, for every joint would mean an additional quantity of metal, which was costly, besides adding to the work of the masons, who would have had to cut away enough marble to accommodate it. An octagonal ring would have been more economical of metal but would have posed serious

1. W. B. DINSMOOR, 'Structural Iron in Greek Architecture', *AJA* 25, 1922.

2. W. B. DINSMOOR, *loc. cit.*

problems of handling: Greek builders were quite accustomed to manipulating weights of about 7 or 8 tons, but the forging of a ring some 24 feet in diameter and weighing about 4,500 lbs may have caused the smiths to look for a method that would ease their work. Perhaps such a ring may have been built up of a number of comparatively thin lamina, which, while providing sufficient sectional area would also have made the work in the forge easier.

Andronikos, who was closely associated with the design and erection of the building and after whom it is named, came from Cyrrhus, a town near the Euphrates¹, and it may well be that he commissioned an architect from his own country to design the Tower. This man would have used his knowledge of arch and dome construction, which had long since passed the experimental stage in Asia, in the design of the Athenian building. However, the extreme conservatism of the Greeks and their reluctance to use these forms of construction in exposed parts of their buildings may have forced him to use an old-fashioned form for the roof and to conceal its true nature.

The Pantheon in Rome, which has hitherto been regarded as the oldest surviving dome in the world, is obviously one of a long line of such structures. For reasons that are immediately apparent, its predecessors, built of masonry, have not survived, but the heavy loading of its haunches betrays its evolution from such prototypes; it is perhaps because it was built of burnt tiles set in thick beds of strong puzzolana mortar, thus forming a kind of concrete, that it has remained undamaged.

It seems very probable that the dome was invented and developed somewhere in the Near East and that it did not pass westwards to the Mediterranean lands until its possibilities had been fully explored in the countries of its origin.

A. STAMELMAN

1. A. W. LAWRENCE, *Greek Architecture*, Penguin Books 1957. Some writers place Cyrrhus in Macedonia, but the Asian town seems more likely to have been his birthplace.

ΕΚ ΤΗΣ ΣΥΛΛΟΓΗΣ ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ

Διὰ τῆς Ἐφορείας Ἀρχαιοπωλείων καὶ Ἰδιωτικῶν Ἀρχαιολογικῶν Συλλογῶν, ἡ ὁποία συνέταξε καὶ τὸν κατάλογον τῶν ἀντικειμένων, ἐδωρήθησαν εἰς τὸ Μουσεῖον Χαλκίδος περὶ τὰ διακόσια ἀρχαῖα ἀντικείμενα, κυρίως ἀγγεῖα καὶ πήλινα εἰδώλια, ἀνήκοντα εἰς τὴν Ἰδιωτικὴν Συλλογὴν τοῦ πρὸ ἐτῶν θανόντος Εὐβοέως δικηγόρου Ἀλεξάνδρου Οἰκονόμου. Ἡ δωρεὰ ἐγένετο ὑπὸ τῶν τέκνων τοῦ Κωνσταντίνου καὶ Ἑλένης Οἰκονόμου, τὰ ὁποῖα εὐχαριστοῦντες συγχαίρομεν καὶ ἐντεῦθεν καὶ προβάλλομεν λαμπρὸν παράδειγμα πρὸς μίμησιν.

Κατωτέρω παραθέτομεν κατ' ἐπιλογὴν ἀγγεῖά τινα καὶ εἰδώλια τῆς συλλογῆς: Οἱ ἀριθμοὶ εὐρετηρίου εἶναι τοῦ Μουσείου Χαλκίδος.

1. Μελανόμορφος λήκυθος, συγκεκολλημένη ἐκ πλείονων τεμαχίων καὶ ἐλλιπὴς τμῆμα τοῦ ὤμου· πολλαχοῦ φέρει ἐπιφανειακὰς φθοράς (ἀριθ. εὐρ. 2739, πίν. 66α-γ). Ὑψος 0.275 μ., περίμ. 0.29 μ., διάμ. χείλους 0.06 μ., διάμ. βάσεως 0.062 μ. Πηλὸς κιτρινέρυθρος, καθαρὸς, καλῶς ὠπτημένος. Γάνωμα στιλπνόν, μέλαν καὶ εἷς τινα σημεῖα φωτεινὸν καστανόν. Ἡ ἐξηρημένη πλατεῖα ζώνη, ἐφ' ἧς ἡ κυρία παράστασις, καλύπτεται διὰ λευκοκιτρίνου ἐπιχρίσματος. Αἱ λοιπαὶ ἐξηρημέναι ἐπιφάνειαι (ἄνω ὀριζόντιος τοῦ στομίου, ἐσωτερικὴ τῆς λαβῆς, κάθετος καὶ κάτω ὀριζόντιος τῆς βάσεως) δι' ἐρυθροκιτρίνου.

Ἡ μετάβασις ἀπὸ τοῦ κορμοῦ εἰς τὴν παχεῖαν, δισκοειδῆ, ἀποφυγὴν δημιουργοῦσαν βάσιν γίνεται τῇ βοηθείᾳ πλαστικοῦ δακτυλίου, ὀριζομένου ἄνωθεν καὶ κάτωθεν ὑπὸ ἐγχαράκτου γραμμῆς. Κατὰ τὸ κέντρον τῆς μὴ ὁρατῆς ἐπιφανείας τῆς βάσεως ἐκβάθυνσις.

Τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ στομίου μελαμβαφές.

Κατὰ τὴν βάσιν τοῦ λαιμοῦ ταινία, ὀριζομένη ὑπὸ δύο παραλλήλων γραμμῶν καὶ κοσμουμένη διὰ καθέτων γραμμιδίων. Ἐπὶ τοῦ ὤμου τέσσαρα ἐπτάφυλλα ὀρθὰ ἀνθέμια καὶ ἓν ἐννέαφυλλον ἀνάστροφον μεθ' ὑποτυπωδῶν ἐλίκων, συνδεόμενα πρὸς ἄλληλα διὰ μακρῶν καὶ λεπτῶν ἐλίσσομένων βλαστῶν. Σποραδικῶς στιγμαί.

Ἡ κυρία παράστασις, ἀποτελουμένη ἐκ τριῶν μορφῶν, ὀρίζεται ἄνω ὑπὸ ταινίας μαιάνδρου, περικλειομένης ἄνωθεν ὑπὸ μιᾶς καὶ κάτωθεν ὑπὸ δύο γραμμῶν. Ὁ Ἡρακλῆς ἐστραμμένος πρὸς τὰ δεξιὰ παίζει τὸν διπλοῦν αὐλόν. Φέρει βραχὺ ἱμάτιον, τὴν λεοντῆν, ἐξωσμένην κατὰ τὴν ὀσφύν καὶ ξίφος. Ἀπὸ τοῦ ἀριστεροῦ τοῦ ὤμου κρέματα ἢ φαρέτρα καὶ τὸ τόξον. Παρὰ τὸν ἀριστερόν του πόδα τὸ ρόπαλον. Τὸ τρίχωμα τῆς

λεοντῆς ὑποδηλοῦται δι' ἐγχαράκτων μηνίσκων. Ἐκατέρωθεν τοῦ Ἡρακλέους ἀνὰ εἰς σάτυρος ὀρχούμενος· παρὰ τὰς κεφαλὰς των κλάδοι κισσοῦ καὶ παρὰ τοὺς πόδας των ἀνὰ ἐν ρυτόν. Ὅπισθεν τοῦ δεξιὰ ἵσταμένου σατύρου ὀξυπύθμενος ἀμφορεύς, κείμενος λοξῶς ἐπὶ τῆς κοιλίας του. Ἡ ὑποδήλωσις τῶν ἀνατομικῶν λεπτομερειῶν τῶν μορφῶν καὶ τῆς ἐνδυμασίας τοῦ Ἡρακλέους γίνεται δι' ἐγχαράξεων.

Τοῦ ζωγράφου τῆς Ἀθηνᾶς¹.

2. Μελανόμορφος λήκυθος, συγκεκολλημένη ἐκ πλειόνων τεμαχίων καὶ ἐλλιπῆς τμήματα τοῦ ὤμου καὶ τῆς ἐπιφανείας τοῦ κορμοῦ (ἀρ. εὐρ. 2740, πίν. 67α). Ὑψος 0.30 μ., περίμ. 0.32 μ., διάμ. βάσεως 0.067 μ., διάμ. στομίου 0.058 μ. Πηλὸς καστανέρυθρος, καθαρὸς, καλῶς ὠπτημένος. Γάνωμα ἀπὸ τοῦ μέλανος μέχρι τοῦ ἀνοικτοῦ καστανοῦ, στιλπνότατον, δημιουργοῦν εἰς πολλὰ σημεῖα ἀντανγείας μολύβδου· εἰς τὸ κάτω ἐξωτερικὸν τμήμα τῆς λαβῆς γίνεται ζωρὸν κεραμόχρουν. Ἡ ἐξηρημένη μεγάλη κάθετος ἐπιφάνεια τοῦ κορμοῦ καλύπτεται διὰ πορτοκαλόχρου στιλπνοῦ ἐπιχρίσματος, ἐνῶ αἱ λοιπαὶ ἐξηρημέναι ἐπιφάνειαι (ἄνω ὀριζόντιος τοῦ στομίου, ἐσωτερικὴ τῆς λαβῆς, ἐπιφάνεια τοῦ κάτω εὐρυνομένου τμήματος τοῦ λαιμοῦ καὶ τῶν ὤμων, τοῦ ἄνω ἡμίσεος τοῦ καθέτου τοιχώματος τῆς δυσκοειδοῦς, ἀποφυγὴν δημιουργοῦσης βάσεως καὶ τοῦ κοιλαινομένου κάτω τμήματός της) διὰ στιλπνοῦ ἐρυθροῦ. Τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ στομίου μελαμβαφές.

Κατὰ τὴν βάσιν τοῦ λαιμοῦ ταινία, ὀριζομένη ὑπὸ δύο γραμμῶν καὶ κοσμουμένη διὰ καθέτων γραμμιδίων. Ἐπὶ τῶν ὤμων τέσσαρα ἐπτάφυλλα ὀρθὰ ἀνθέμια μεθ' ὑποτυπωδῶν ἐλίκων καὶ κατὰ τὸ μέσον των τὰ ὑπολείμματα ἐτέρου, ἀναστροφῶν, ἅπαντα συνδεόμενα πρὸς ἄλληλα διὰ λεπτῶν ἐλισσομένων βλαστῶν.

Κατὰ τὴν ἄνω παρυφὴν τοῦ κορμοῦ πλατεῖα ταινία ἀβακωτοῦ κοσμήματος περατουμένη ἑκατέρωθεν τῆς λαβῆς καὶ ἐπιτρέπουσα μόνον εἰς τὰς ἐπτὰ ὀριζοντίους γραμμάς νὰ συνεχίσουν, ἐνούμεναι πρὸς ἀλλήλας. Ὑπὸ ταύτην λεπτοτέρα ταινία μαιάνδρου, περικλειομένη ἄνωθεν καὶ κάτωθεν ὑπὸ δύο γραμμῶν καὶ ὀρίζουσα τὴν κυρίαν ζώνην διακοσμῆσεως ἄνω. Ἀντίστοιχος ταινία εἰς τὸ κάτω μέρος τοῦ ἀγγείου χρησιμεύει ὡς ἔδαφος τῆς παραστάσεως. Ὑπὸ ταύτην τέσσαρες ἐξηρημέναι γραμμαὶ ὀρίζουν ἀνὰ δύο μέλαιναν ταινίαν. Ἡ ἐξηρημένη κάθετος ἐπιφάνεια τῆς βάσεως φέρει κατὰ τὴν κάτω παρυφὴν της παχεῖαν μέλαιναν γραμμὴν.

Ἐπὶ τῆς κυρίας ζώνης παράστασις γυναικείας θεότητος, ἐπιβαινούσης τεθρίππου ἐπὶ παρουσίᾳ ἐτέρων θείων μορφῶν. Ἀριστερὰ γυναικεία μορφή ('Αριάδνη;) ἀνέρχεται ἐπὶ τῆς ἀμάξης διὰ τοῦ ἀριστεροῦ ποδός, ἐνῶ διὰ τῶν δακτύλων τοῦ πρὸς τὰ ὀπίσω τεταμένου δεξιοῦ ἐγγίζει εἰσέτι τὸ ἔδαφος. Τὰς χεῖρας ἔχει τεταμένας ἐμπρὸς πρὸς στήριξίν της κατὰ τὴν ἐπιβίβασιν. Ὅπισθεν τῶν ἵππων καὶ ἀτενίζων πρὸς τὰ δεξιὰ ὁ Διόνυσος ἐστεφανωμένος. Πρὸς αὐτὸν στρέφεται ἕτερα γυνὴ χειρονομοῦσα ζωρῶς. Ἐπει-

1. Πρβ. E. HASPELS, *Attic Black-Figured Lekythoi*, Paris 1936, πίν. 46, 2b, 47, 1, 3a, 3b. Λήκυθον τοῦ αὐτοῦ ζωγράφου μετὰ τοῦ αὐτοῦ θέματος βλ. ἐν ED. VON SACKEN

καὶ FR. KENNER, *Die Sammlungen des k. k. Münz- und antiken-Cabinetts*, Wien 1866, σ. 166, ἀρ. 101.

δὴ τὸ κάτω μέρος τοῦ κορμοῦ (τὸ ἄνω καλύπτεται ὑπὸ τῶν ἵππων) καὶ οἱ πόδες τῆς εἶναι ἐστραμμένοι πρὸς τὰ δεξιὰ ἢ δὲ κεφαλὴ στρέφεται κατὰ ἑκατὸν ὀγδοήκοντα μοίρας πρὸς τὰ ἀριστερά, δίδεται ἢ ἐντύπωσις πραγματικῆς στρεβλώσεως τῆς μορφῆς. Ἐμπροσθεν τῶν ἵππων καὶ ὁδηγῶν ἐνθουσιωδῶς τὴν ὅλην συνοδείαν σάτυρος βαδίζων πρὸς τὰ ἐμπρὸς ἀλλὰ στρέφων τὴν κεφαλὴν πρὸς τὰ ὀπίσω, ὥς νὰ παροτρύνῃ τοὺς λοιποὺς νὰ μὴ ἀργοροποροῦν. Τὴν ἀριστερὰν χεῖρα ἔχει ἡμιανατεταμένην πρὸς τὰ ἐμπρὸς, κρατῶν τι διὰ τῶν δακτύλων, τὴν δεξιὰν ἐκτείνει διαγωνίως πρὸς τὰ ὀπίσω εἰς χειρονομίαν ἐρωτηματικὴν-παροτρύνσεως. Μεταξὺ τῶν ἵππων καὶ τοῦ σατύρου διάστικτος ἔλαφος μετὰ λίαν μακροῦ λαιμοῦ, κύπτουσα πρὸς τὸ ἔδαφος. Εἰς τὰ διάκενα τῆς παραστάσεως κλάδοι ἀμπέλου. Ὁ εἷς τῶν ἵππων λευκός. Πρόβλημα ἀποτελεῖ ἡ κεφαλὴ του, ἡ ὁποία ὁμοιάζει περισσότερον πρὸς κεφαλὴν δορκάδος, ἐκτὸς ἐὰν δεχθῶμεν, ὅτι ὁ τέταρτος ἵππος κρύπτεται ὀπισθεν τῶν λοιπῶν καὶ τὸ διὰ λευκοῦ ὑποδηλούμενον ζῶον εἶναι δορκάς. Τὴν ἄποψιν ταύτην ἐνισχύει καὶ ἡ ἐν τῇ παραστάσει παρουσία τῆς στικτῆς ἐλάφου.

Πλὴν τοῦ ζώου, διὰ λευκοῦ ἐπιχρίσματος ἀποδίδονται καὶ τὰ ἐξῆς: τὰ πρόσωπα καὶ τὰ γυμνά μέλη τῶν γυναικῶν, τὸ ἐπὶ τοῦ στήθους ἐνδυμα τοῦ Διονύσου καὶ τὰ φύλλα τοῦ ἐπὶ τῆς κεφαλῆς του στεφάνου· τὰ κοσμήματα τῆς ἐξαρτύσεως τῶν ἵππων καὶ εἷς κλάδος ἀμπέλου, προβαλλόμενος ἐπὶ τοῦ διὰ μέλανος σώματος τοῦ εἰς τὸ δεξιὸν ἄκρον σατύρου· παχεῖαι κηλῖδες, τέλος, κρεμάμεναι ἀπὸ τῶν κλάδων καὶ ὑποδηλοῦσαι, ἀσφαλῶς, τὰς σταφυλάς.

Τὸ σχέδιον εἶναι ἀμελὲς καὶ ἐπὶ πλέον τὸ πρὸς πλήρωσίν του μέλαν γάνωμα ἐξέρχεται πολλάκις τῶν ἐγχαράκτων ὀρίων, δημιουργοῦν τὴν ψευδαίσθησιν κεινημένης εἰκόνης σχηματιζομένης ἐπὶ φωτογραφικοῦ φακοῦ.

Τοῦ κύκλου τοῦ ζωγράφου τοῦ Φόλου¹.

3. Μελανόμορφος λήκυθος, συγκεκολλημένη τὸ στόμιον καὶ τὴν λαβὴν. Κατὰ τὰ λοιπὰ ἀκεραία (ἀρ. εὐρ. 2812, πίν. 67β-γ). Ὑψος 0.19 μ., περίμ. 0.27 μ., διάμ. χείλους 0.044 μ., διάμ. βάσεως 0.052 μ. Πηλὸς κιτρινέρυθρος. Γάνωμα μέλαν, φθάνον εἰς τινα σημεῖα μέχρι τοῦ καστανοῦ. Ἐπίχρισμα κιτρινέρυθρον.

Τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ στομίου μελαμβαφές, ἡ ἄνω ὀριζόντιος ἐπιφάνειά του ἐξηρημένη. Κατὰ τὴν βάσιν τοῦ λαιμοῦ ἀκτῖνες. Ἐπὶ τοῦ ὤμου κάλυκες λωτοῦ, συνδεόμενοι διὰ μίσχων. Εἰς τὸ κάτω μέρος τοῦ κορμοῦ λεπτὴ, ἐξηρημένη ταινία. Ἐξηρημένη ἐπίσης ἡ κάθετος ἐπιφάνεια τῆς δισκοειδοῦς βάσεως.

Ἐπὶ τοῦ κορμοῦ παράστασις ἱματιοφόρου θείας μορφῆς (Ἀριάδνης;), ἐπιβαινούσης τεθρίππου· ὀπισθεν τῶν ἵππων καὶ βλέπων πρὸς αὐτὴν ὁ Διόνυσος, ἐστεφανωμένος καὶ κρατῶν πελώριον ρυτόν. Πρὸ τῶν ἵππων καὶ πρὸς τὰ ἀριστερὰ ἐστραμμένη ἑτέρα

1. Πρβ. HASPELS, ἔ.ἀ. πίν. 42, 1 - 2. Ἐρευνήσαντες προχείρως οὐδαμοῦ εὗρομεν λήκυθον μετὰ ζώνης ἀβακωτοῦ κοσμήματος καὶ ταινίας μαιάνδρου· μόνον ἐπὶ ἀλα-

βάστρων τοῦ ζωγράφου τοῦ Διόσπου ἀπαντᾷται ὁ συνδυασμός (αὐτόθι πίν. 37, 1, 4).

θεία μορφή, ἱματιοφόρος. Εἰς τὰ διάκενα κλάδοι ἀμπέλου καὶ σταφυλαί. Ἡ γενειὰς τοῦ Διονύσου, τὰ πρόσωπα τῶν ἐκατέρωθεν μορφῶν, ὁ ἕτερος τῶν ποδῶν τῆς ἐπὶ τοῦ τεθρίππου μορφῆς καὶ αἱ χαῖται τῶν ἵππων ὑπολείμματα λευκοῦ. Λευκαὶ κηλίδες ἐπίσης ἐπὶ τῶν ἐνδυμάτων.

Τὸ σχῆμα τοῦ ἀγγείου καὶ ἡ τεχνοτροπία τῆς παραστάσεως (βαρέα σώματα περιβελημένα πελώρια ἱμάτια, ἀσαφὲς σχέδιον εἰς τὰς ἀκραίας μορφὰς ἐλλείψει πολλῶν ἐγχαράξεων) ὁδηγοῦν εἰς τὴν ὁμάδα Ἀθηνῶν 581¹, τῶν ἀρχῶν τοῦ 5ου π.Χ. αἰῶνος.

4. Μελανόμορφος λήκυθος, ἀκεραία. Φθορὰ τοῦ γανώματος εἰς μεγάλα τμήματα τῆς ἐπιφανείας (ἀρ. εὐρ. 2815, πίν. 68α-β). Ὑψος 0.16 μ., μεγ. περίμ. 0.144 μ., διάμ. στομίου 0.034 μ., διάμ. βάσεως 0.039 μ. Πηλὸς καστανέρυθρος, καθάρως, καλῶς ὠπτημένος. Γάνωμα μέλαν, ἐπίχρυσμα καστανέρυθρον.

Τὸ στόμιον ἐσωτερικῶς καὶ ἐξωτερικῶς, ἡ ἐξωτερικὴ ἐπιφάνεια τῆς ταινιοσχῆμου λαβῆς, τὸ κάτω ἥμισυ τοῦ κορμοῦ καὶ ἡ ἄνω ὀριζόντιος ἐπιφάνεια τῆς δισκοειδοῦς βάσεως μετὰ τοῦ ἄνω ἡμίσεος τῶν καθέτων τοιχωμάτων της καλύπτονται διὰ μέλανος γανώματος. Τὰ λοιπὰ τῶν καθέτων ἐπιφανειῶν, ἡ ὀριζόντιος ταινιοειδὴς ἐπιφάνεια τοῦ χείλους καὶ ἡ ἀφανής, ἐλαφρῶς κοίλη πλευρὰ τῆς βάσεως εἶναι ἐξηρημένα καὶ ἐπικεχρισμένα διὰ καστανερόυθρου.

Ἐπὶ τοῦ ὤμου διπλῇ σειρὰ ἀκτίνων. Κατὰ τὴν ἄνω παρυφὴν τοῦ κορμοῦ δύο παράλληλοι γραμμαὶ καὶ μετὰξὺ των διπλῇ σειρὰ στιγμῶν, μελαίνων καὶ λευκῶν ἐναλλάξ. Κατὰ τὴν ἄνω ἀπόληξιν τοῦ διὰ γανώματος κεκαλυμμένου τμήματος τοῦ κορμοῦ δύο ἐξηρημέναι γραμμαί.

Ἐπὶ τῆς κυρίας ζώνης διακοσμήσεως παράστασις τεθρίππου πρὸς τὰ δεξιὰ. Οἱ τροχοὶ τοῦ ἅρματος καὶ οἱ ὀπίσθιοι πόδες τῶν ἵππων φέρονται ἐπὶ λοξῆς μελαίνης γραμμῆς, δημιουργηθείσης πιθανὸν ἐκ λάθους καὶ χρησιμοποιοηθείσης κατ' οἰκονομίαν ὥς ἐδάφους. Ὅπισθεν τῶν ἵππων καὶ καλυπτομένη κατὰ μέγα μέρος ὑπ' αὐτῶν, ἡ Ἀθηνᾶ βαίνει μετὰ μεγάλου διασκελισμοῦ πρὸς τὸν ἡνίοχον χειρονομοῦσα ζωηρῶς. Μετὰξὺ των χιαστὶ παριστώμενα δύο δόρατα. Τὸ ποδῆρες ἐνδυμα τοῦ ἀναβάτου, τὰ γυμνὰ μέλη τῆς Ἀθηνᾶς καὶ τὸ λοφίον τοῦ κράνους της, ἡ ἐξάρτυσις τῶν ἵππων καὶ τὸ ἥμισυ τοῦ συνόλου τῶν κατὰ τὴν παρυφὴν τοῦ κορμοῦ στιγμῶν ἀποδίδονται διὰ λευκοῦ. Τὰ περιγράμματα τῶν ἵππων καὶ αἱ πτυχαὶ τοῦ χιτῶνος τῆς Ἀθηνᾶς δηλοῦνται δι' ἐγχαράξεων, ἐνῶ ὁ ἡνίοχος, τὸ ἅρμα καὶ οἱ πόδες τῶν ἵππων δι' ἀπλῆς ζωγραφικῆς.

Τοῦ ζωγράφου τοῦ Αἰμονος, τῶν περὶ τὸ 480-470 π.Χ. χρόνων².

5. Μελανόμορφος λήκυθος, ἐλλιπὴς τὴν λαβὴν καὶ συγκεκολλημένη μέγα τμήμα τοῦ ὤμου μετὰ τοῦ λαιμοῦ καὶ τὸ στόμιον. Ἀπολεπισμένη εἰς σημεῖα

1. HASPELS, ἑ.ἀ. πίν. 31, 3, 5. J. D. BEAZLEY, ABV, 493, 94. Πολλὰς λεχέτους τῆς αὐτῆς ὁμάδος βλ. ἐν CVA, Italia 50 (Palermo), πίν. 10-12.

2. JEAN - JACQUES MAFFRE, Collection de l'École Française d'Athènes. III. Ceramique, BCH 96, 1972, σ. 21-72, εἰκ. 32, 35-36, 39a-b.

τινα τῆς ἐπιφανείας (ἄρ. εὐρ. 2816, πίν. 68γ-δ). Ὑψος 0.162 μ., μεγ. περίμ. 0.172 μ., διάμ. βάσεως 0.046 μ., διάμ. στομίου 0.026 μ. Πηλὸς καστανέρυθρος, καθαρὸς, ἄριστα ὠπτημένος. Γάνωμα μέλαν, στιλπνότατον, δημιουργοῦν εἰς τινα σημεῖα ἀνταυγείας μολύβδου. Ἐπίχρισμα καστανέρυθρον.

Τὸ στόμιον ἐσωτερικῶς, ἐξωτερικῶς καὶ κατὰ τὴν ἄνω ὀριζόντιον ἐπιφάνειάν του διὰ μέλανος γανώματος. Διὰ γανώματος ὡσαύτως καὶ τὸ κάτω μέρος τοῦ κορμοῦ καὶ ἡ ὁρατὴ ἐπιφάνεια τῆς δισκοειδοῦς βάσεως, πλὴν λεπτῆς ἐξηρημένης ταινίας κατὰ τὸ ἄνω ἥμισυ τῆς ἀποφυγῆς δημιουργούσης καθέτου ἐπιφανείας τῆς. Τὸ λοιπὸν τῆς ἐξωτερικῆς ἐπιφανείας τοῦ ἀγγείου καὶ ἡ ἐλαφρῶς κοιλινομένη κάτω ἐπιφάνεια τῆς βάσεως, ἡ ἔχουσα κατὰ τὸ κέντρον τῆς εὐμεγέθη ἐκβάθυσιν, φέρουν καστανέρυθρον ἐπίχρισμα.

Ἐπὶ τοῦ ὤμου διπλῇ σειρᾷ ἀκτινωτοῦ κοσμήματος. Κατὰ τὴν ἄνω παρυφὴν τοῦ κορμοῦ ταινία ἀπλοῦ μαιάνδρου, περιβαλλομένη ἄνω καὶ κάτω ὑπὸ διπλῆς γραμμῆς. Κατὰ τὸ ἄνω τμήμα τῆς διὰ μέλανος ἐπιφανείας τοῦ κορμοῦ τρεῖς λεπταὶ ταινίαι, ἐξηρημέναι.

Παράστασις ἀμαζονομαχίας. Εἰς τὰ ἄκρα ἀνὰ μία ἔφιππος ἀμαζών, χωροῦσα πρὸς τὸ κέντρον, ὅπου πελωρία ἱματιοφόρος μορφή τρέπει εἰς φυγὴν ὀπλίτην. Ἡ εἰς τὸ δεξιὸν ἄκρον ἀμαζών κρατεῖ στρογγύλην ἀσπίδα, ὑποδηλουμένην δι' ἐπαλλήλων ἐγχαρακτων δακτυλίων. Μεταξὺ τῶν μορφῶν κλάδοι κισσοῦ. Δι' ἐγχαραξέων τονίζεται τὸ σχῆμα τῆς παραστάσεως καὶ ἀποδίδονται λεπτομέρειαι τῆς ἐνδυμασίας τῶν μορφῶν. Τὸ ἰῶδες καὶ τὸ λευκὸν ποικίλλουν χρωματικῶς τὴν παράστασιν. Διὰ τοῦ ἰώδους τονίζονται αἱ πτυχώσεις τῶν ἐνδυμάτων καὶ οἱ ἐπάλληλοι δακτύλιοι τῆς ἀσπίδος τῆς ἐτέρας τῶν ἐφίππων ἀμαζόνων· τὸ περίγραμμα τοῦ προσώπου τοῦ ὀπλίτου καὶ τὸ λοφίον τοῦ κράνους του· ἡ ταινία ἐπὶ τῆς κόμης τῶν ἀμαζόνων καὶ τὸ ὅπισθεν ἀπὸ τῶν ὤμων καταπίπτον καὶ ἀνεμιζόμενον τμήμα τοῦ ἐνδύματος τῆς ἐν τῷ κέντρῳ ἀμαζόνος. Διὰ τοῦ λευκοῦ θὰ ἀπεδίδοντο τὰ πρόσωπα τῶν ἀμαζόνων καὶ πιθανὸν καὶ τὸ ἐπίσημον τῆς ἀσπίδος τοῦ ὀπλίτου, ὑδρόβιον πτηνόν.

Τοῦ κύκλου τοῦ ζωγράφου τοῦ Αἰμονος¹.

6. Δίωτος βοιωτικὸς κἀνθαρος μεθ' ὑπερυψωμένων τῶν ταινιοσχῆμων αὐλακωτῶν λαβῶν του. Ταύτας ἔχει συγκεκολλημένας καὶ ἐλλιπεῖς μικρότατα τμήματα τῆς ἐπιφανείας των, τὴν ἐτέραν μάλιστα ἐλλιπῇ τὴν ἀπόφυσιν. Ὁ ποὺς τοῦ ἀγγείου ὁμοίως συγκεκολλημένος, φέρων μικρὰς φθορὰς κατὰ τὴν ἐπιφάνειαν (ἄρ. εὐρ. 2838, πίν. 69α). Ὑψος ἄνευ λαβῶν 0.115 μ., μετὰ λαβῶν 0.155 μ., διάμ. χεῖλους 0.12 μ., πλάτος μετὰ τῶν ἄκρων τῶν λαβῶν 0.19 μ., διάμ. βάσεως 0.065 μ., πλάτος λαβῶν 0.018 μ. Πηλὸς κεραμόχρους, καθαρὸς, καλῶς ὠπτημένος. Γάνωμα στιλπνὸν ἀπὸ τοῦ μέλανος μέχρι τοῦ φωτεινοῦ κεραμόχρου.

Πλὴν τῆς ἀφανοῦς ἐπιφανείας τοῦ κοίλου ποδός, ἡ ὁποία ἔχει ἀφεθῇ εἰς τὸ φυσικὸν τοῦ πηλοῦ, τὸ λοιπὸν τοῦ ἀγγείου καλύπτεται ὑπὸ στιλπνοῦ γανώματος, τὸ ἐξωτερικόν

1. Πρβ. CVA, Deutschland 34 (Hannover) 1, πίν. 22, 1 - 3.

του ὑπὸ καστανοῦ, τὸ ἐσωτερικόν του ὑπὸ φωτεινοῦ κεραμόχρου. Ἐπὶ τῆς ἐτέρας τῶν πλευρῶν τῆς κατὰ τὸ ὕψος τῶν λαβῶν πλατείας ζώνης τοῦ ἀγγείου σφάζεται ἡ διὰ μελανερύθρου γανώματος ἐπιγραφὴ:

CYME

Ἡ κατὰ τὰς ἡμετέρας ἐν Ἀκραιφνίῳ τῆς Βοιωτίας ἀνασκαφὰς ἀνεύρεσις παρομοίων κανθάρων ἐντὸς τάφων ὁμοῦ μετὰ κορινθιακῶν καὶ ἀττικῶν ἀγγείων τοῦ γ' τετάρτου τοῦ 6ου π.Χ. αἰ. τοποθετεῖ καὶ τὸν τῆς Συλλογῆς Οἰκονόμου εἰς τὴν ἐποχὴν αὐτήν¹.

7. Ἐξάλειπτρον μετὰ πώματος, συγκεκολλημένον τὸν πόδα καὶ ἀποκερουμένον μικρότατα τμήματα τῆς λαβῆς τοῦ πώματος, τῶν χειλέων καὶ τῆς βάσεως (ἀρ. εὐρ. 2714, εἰκ. 1, πίν. 69β). Ὑψος ἀνευ πώματος 0.15 μ., μετὰ πώματος 0.20 μ., μεγ. διάμ. 0.22 μ., ἀνοιγμα χειλέων 0.10 μ., διάμ. βάσεως 0.122 μ. Πηλὸς καστανέρυθρος, καθαρὸς, καλῶς ὠπτημένος. Γάνωμα στιλπνόν, ἀπὸ τοῦ μέλανος μέχρι τοῦ ζωηροῦ πορτοκαλόχρου. Ἐπίχρυσμα καστανέρυθρον.

Εἰκ. 1. Τὸ ἐπὶ τῆς βάσεως τοῦ ὑπ' ἀρ. 2714 ἐξάλειπτρου καλλιγραφικὸν Φ.

Πλὴν τοῦ πυθμένος, ὁ ὁποῖος καλύπτεται διὰ μέλανος γανώματος, μεταβαλλομένου ἀποτόμως εἰς ζωηρὸν ἐρυθρὸν πρὸς δημιουργίαν διακοσμητικῆς ζώνης κατὰ τὴν παρυφὴν του, τὸ λοιπὸν τοῦ ἐσωτερικοῦ ὡς καὶ ἡ ἐσωτερικὴ ἐπιφάνεια τοῦ πώματος ἔχουν ἀφεθῇ εἰς τὸ φυσικὸν τοῦ πηλοῦ.

Ὁ ἐσωτερικῶς κοῖλος ποὺς ἔχει τὰ μὲν κάθετα καὶ εἰς τὸ κάτω μέρος διευρυνόμενα τοιχώματά του μελαμβαφῇ, τὴν δὲ πλάτους 0.018 μ. ταινίαν, δι' ἧς ἐφάπτεται τοῦ ἐδάφους, ἐξηρημένῃ καὶ ἐπικεχρισμένῃ διὰ κιτρινερύθρου. Ὁμοίως ἔχει καὶ τὰ ἀποφυγὴν σχηματίζοντα κάθετα ἐξωτερικὰ τοιχώματα τῆς δισκοειδοῦς βάσεως.

Τὸ λοιπὸν τοῦ ἀγγείου καὶ τοῦ πώματος μελαμβαφές, πλὴν τῶν γνωστῶν εἰς τὰ ἐξάλειπτρα τοῦ τύπου τούτου ἐδαφοχρόων διακοσμητικῶν ζωνῶν, μιᾶς κατὰ τὴν βάσιν τῆς λαβῆς τοῦ πώματος, ἐτέρας κατὰ τὴν παρυφὴν του καὶ τρίτης, τῆς κυρίας, κατὰ τὴν παρυφὴν τοῦ χείλους. Ἡ πρώτη φέρει συστάδα τριῶν ἐπαλλήλων λεπτῶν δακτυλίων, περικλείουσιν ἐτέρους δύο, ὁμοίως λεπτοὺς ἀλλὰ κατ' ἀποστάσεις τεθειμένους. Ἡ δευτέρα φέρει ἀπλῶς συστάδα τριῶν ἐπαλλήλων δακτυλίων, ἐνῶ ἡ τρίτη τὰ ἐξῆς: ἐξωτερικῶς δύο συστάδας ἐκ τριῶν ἐπαλλήλων δακτυλίων ἐκάστην, περικλειούσας δύο σει-

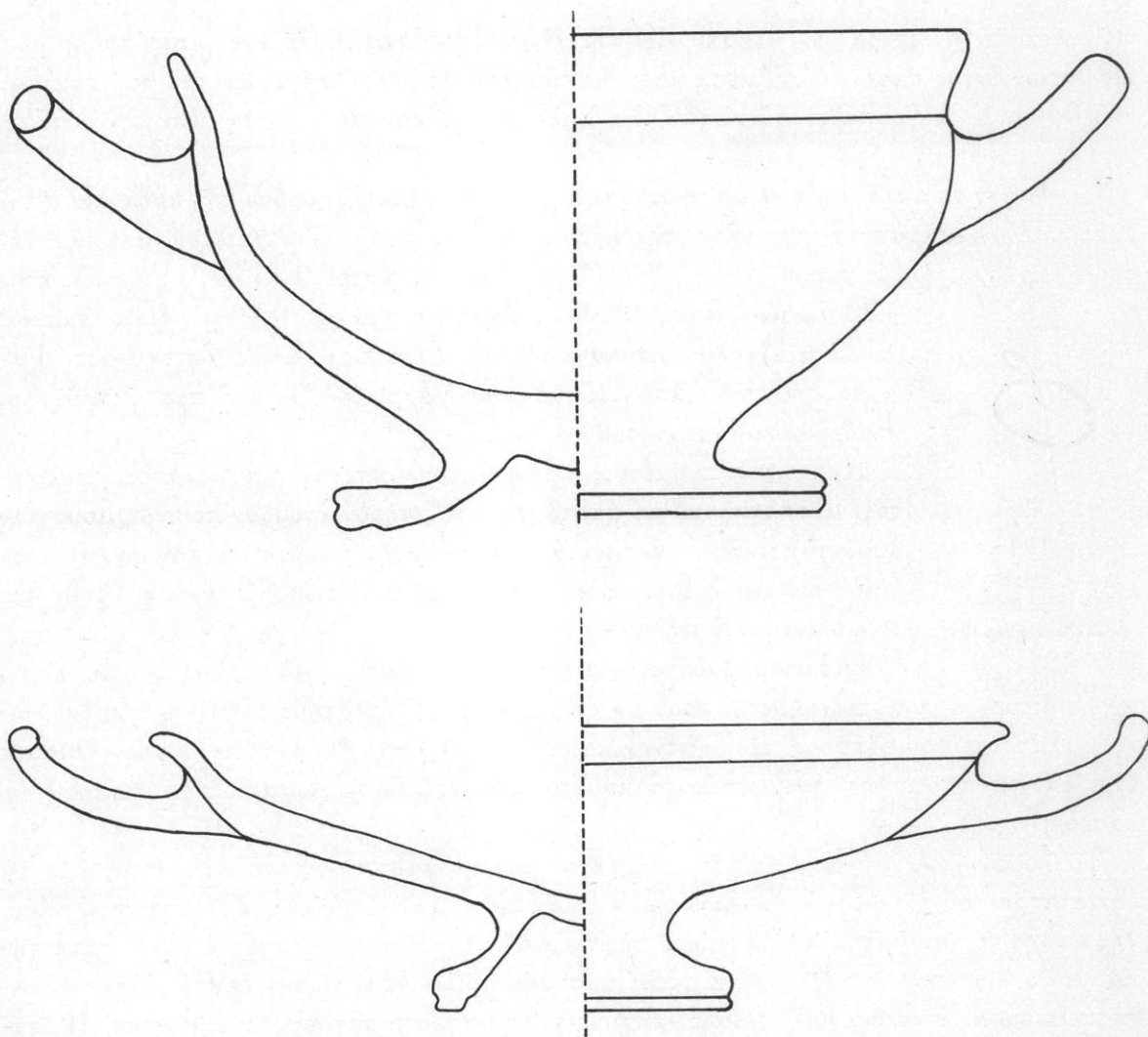
1. Εἰδήσεις περὶ τῶν ἐν Ἀκραιφνίῳ ἀνασκαφῶν βλ. ἐν AAA VII, 1974, σ. 325-338. Παρεμφερῇ πρὸς τὸν ἡμέτερον κάνθαρον βλ. ἐν R.M. BURROWS καὶ P.N. URE, Excavations at Ritsona in Boeotia, BSA 14, 1907-1908, σ. 262 εἰκ. 11. Οὗτος προέρχεται ἐκ τοῦ τάφου

50, ὁ ὁποῖος χρονολογεῖται (αὐτόθι σ. 306) εἰς τοὺς περὶ τὸ 540 π.Χ. χρόνους. Ἄλλος παρόμοιος κάνθαρος, προερχόμενος ἐκ τοῦ τάφου 40, ὁ ὁποῖος ἀνήκει εἰς τὴν αὐτὴν ἐποχὴν, δημοσιεύεται ὑπὸ τῶν ἰδίων καὶ εἰς ἄρθρον ἀπὸ τὸν αὐτὸν τίτλον ἐν JHS 29, 1909, σ. 315, εἰκ. 5.

ρὰς στιγμῶν ἐσωτερικῶς μίαν συστάδα ἐκ τριῶν ἐπαλλήλων δακτυλίων· μεταξύ τῶν δύο στοιχείων ταινίαν ἐπιμήκων γλωσσῶν καὶ λεπτῶν γραμμῶν ἐναλλάξ.

Ἐπὶ τῆς ἄνω ὀριζοντίου ἐπιφανείας τοῦ δίσκου τῆς βάσεως διὰ καστανοῦ γανώματος μικρὸν καλλιγραφικὸν κεφαλαῖον Φ (εἰκ. 1).

Τοῦ τέλους τοῦ 6ου ἢ τῶν ἀρχῶν τοῦ 5ου π.Χ. αἰῶνος¹.

Εἰκ. 2. α. 'Ο ὑπ' ἀρ. 2780 σκύφος. β. 'Η ὑπ' ἀρ. 2718 βοιωτικὴ κύλιξ.

8. Δίωτος μελανόμορφος σκύφος, συγκεκολλημένος ἐκ πλειόνων τεμαχίων καὶ ἐλλιπῆς μικρότατα τμήματα τῆς ἐπιφανείας (ἀρ. εὐρ. 2780, πίν.

1. Βλ. CVA Reading I, πίν. 39, 5.

70β, εἰκ. 2α). Ὑψος 0.105 μ., διάμ. χεῖλους 0.182 μ., διάμ. βάσεως 0.105 μ., μῆκος ἀπὸ τῶν ἄκρων τῶν λαβῶν 0.26 μ. Πηλὸς ἐρυθρῶς, καθαρὸς, καλῶς ὠπτημένος. Ἐπίχρισμα ἐρυθρῶν, σκοτεινότερου πῶς ἢ ὁ πηλὸς τόνου. Γάνωμα ἀπὸ τοῦ μέλανος μέχρι τοῦ πορτοκαλόχρου, ἀναλόγως τῆς πυκνότητός του.

Τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ ἀγγείου καλύπτεται διὰ μέλανος γανώματος πλὴν μιᾶς λεπτοτάτης ταινίας κατὰ τὴν παρυφὴν, ἐξηρημένης καὶ ἐπικεχρισμένης δι' ἐρυθροῦ. Ἐξωτερικῶς τὸ ἀπὸ τοῦ κορμοῦ διὰ μικρᾶς ἀρθρώσεως διακρινόμενον χεῖλος, αἱ λαβαὶ ἐξωτερικῶς, τὸ κατώτατον μέρος τοῦ κορμοῦ, πλὴν δύο λεπτῶν ἐξηρημένων δακτυλίων, ἡ ἄνω ὀριζόντιος ἐπιφάνεια τῆς διφυοῦς βάσεως ὡς καὶ ἡ κάθετος τοῦ κάτω δίσκου αὐτῆς καλύπτονται διὰ μέλανος γανώματος. Τὸ ἐσωτερικὸν τῶν λαβῶν εἰς τὸ φυσικὸν τοῦ πηλοῦ. Ἐξηρημένα ἐπίσης καὶ ἐπικεχρισμένα δι' ἐρυθροῦ ἐπιχρίσματος ἡ μεταξὺ τῶν δίσκων τῆς βάσεως σκοτία καὶ ἡ ἐφ' ἧς ἡ κυρία διακόσμησις πλατεῖα ζώνη, ἡ καταλαμβάνουσα ὅλον τὸ ὕψος τοῦ κορμοῦ. Ἡ ἀθέατος ἐπιφάνεια τῆς βάσεως κοιλαίνεται (εἰκ. 2α) καὶ ἔχει τὰ μὲν πλάγια τοιχώματά της διὰ μέλανος, τὸν τοῦ ἐδάφους δ' ἐφαπτόμενον δακτύλιον καὶ τὸ κατὰ τὸ κέντρον μετάλλιον ἐξηρημένα.

Ἐφ' ἑκατέρας τῶν ὀψεων παράστασις σατύρου, διώκοντος μαινάδα. Ἐκατέρωθεν ἀνὰ ἓν μέγα ὀρθὸν ἀνθέμιον μεθ' ἐλίκων. Εἰς τὰ διάκενα κλάδοι ἀμπέλου καὶ σταφυλαί. Σχέδιον ἀμελές, ἄνευ ἐγχαράκτου περιγράμματος. Αἱ ὀλίγαι ἐγχαράξεις περιορίζονται εἰς τὴν ὑποδήλωσιν τῶν πτυχώσεων τῶν ἐνδυμάτων τῶν μαινάδων κυρίως καὶ ἐλαχίστων ἀνατομικῶν λεπτομερειῶν τῶν σατύρων.

Ἀνήκει εἰς τὸ Lancut Group¹ καὶ χρονολογεῖται εἰς τὸ β' τέταρτον τοῦ 5ου π.Χ. αἰῶνος.

9. Ἐρυθρόμορφος λήκυθος, διατηρουμένη ἀκεραία, πλὴν μικροῦ τμήματος τοῦ κορμοῦ ὀπισθεν, τὸ ὅποιον ἔχει συμπληρωθῇ (ἀρ. εὐρ. 2741, πίν. 71α-γ). Ὑψος 0.263 μ., περίμ. 0.295 μ., διάμ. βάσεως 0.060 μ., διάμ. στομίου 0.057 μ. Πηλὸς κιτρινέρυθρος, καθαρὸς, ἄριστα ὠπτημένος. Ἡ ὀριζόντιος ἐπιφάνεια τοῦ στομίου, ὁ λαιμὸς, ὁ ὦμος, ἡ ἐσωτερικὴ ἐπιφάνεια τῆς λαβῆς, ταινία κατὰ τὴν ἄνω παρυφὴν τοῦ κορμοῦ, ἡ περιφέρεια τοῦ ἄνω δίσκου τῆς διπλῆς βαθμιδωτῆς βάσεως καὶ ἡ κάτω ὀριζόντιος ἐπιφάνεια αὐτῆς ἐξαιρούμενα, καλύπτονται δι' ἐρυθροῦ ἐπιχρίσματος. Τὸ λοιπὸν τῆς ἐξωτερικῆς ἐπιφανείας τοῦ ἀγγείου καὶ τὸ στόμιον ἐσωτερικῶς φέρουν στίλπνὸν μέλαν γάνωμα.

Κατὰ τὴν βάσιν τοῦ λαιμοῦ σειρὰ ἀκτίνων. Ἐπὶ τῶν ὦμων τέσσαρα ὀρθὰ ἀνθέμια μεθ' ἐλίκων καὶ ἐν τῷ μέσῳ αὐτῶν, διατεταγμένων κατὰ ζεύγη, ἀνάστροφον ἀνθέμιον. Τὰ ἀνθέμια συνδέονται πρὸς ἄλληλα διὰ λεπτῶν βλαστῶν, σχηματιζόντων ἐν τῷ μέσῳ ἐκάστου τῶν δύο ἀκραίων ζευγῶν ἀνά μίαν ἡμιέλικα.

Ἡ κατὰ τὴν ἄνω παρυφὴν τοῦ κορμοῦ ἐξηρημένη ταινία κοσμεῖται δι' ἀπλοῦ μαιάνδρου μεταξὺ δύο γραμμῶν. Τρίτη γραμμὴ τονίζει τὴν ἀκμὴν τὴν κατὰ τὴν μετάβασιν

1. ABV, 577, 20 - 33.

ἀπὸ τοῦ ὤμου πρὸς τὸν κορμόν. Εἰς τὸ κάτω μέρος τοῦ κορμοῦ ἐξηρημένη παχεῖα γραμμὴ ὑποδηλοῖ τὸ ἔδαφος. Ἀριστερά, γυνὴ ἵσταμένη καὶ βλέπουσα πρὸς τὰ δεξιὰ· φέρει ποδῆρη χιτῶνα καὶ ἱμάτιον, ἀναπίπτον ἀπὸ τοῦ ἀριστεροῦ ὤμου καὶ συρρικνούμενον ἐπὶ τοῦ ἀντιστοίχου βραχίονος. Ἡ κόμη, πίπτουσα ἐλευθέρως ἐπὶ τοῦ μετώπου καὶ τῶν κροτάφων, περικλείεται ὀπισθεν ἐντὸς σάκκου. Τὰ ὦτα κοσμοῦν ἐνώτια. Διὰ τῶν προτεταμένων χειρῶν κρατεῖ διαγωνίως ταινίαν, τὴν ὁποίαν ἴσως ἔχει λάβει ἀπὸ τοῦ πρὸ αὐτῆς εὐρισκομένου καλάθου. Ἐπὶ τοῦ βάθους διαγράφεται μέγα Π, ἴσως πρὸς ὑποδήλωσιν παραθύρου. Ὁ δεξιὰ ἱστάμενος νέος φέρει ταινίαν ἐπὶ τῆς κεφαλῆς καὶ ποδῆρες ἱμάτιον. Τοῦτο, πίπτον ἀπὸ τοῦ ἀριστεροῦ ὤμου, συγκρατεῖ διὰ τῆς ἀντιστοίχου χειρὸς ἔσωθεν. Διὰ τῆς ἐλευθέρας καὶ προτεταμένης δεξιᾶς κρατεῖ ὁδοιπορικὴν ράβδον καὶ στρέφεται πρὸς τὴν πρὸ αὐτοῦ γυναῖκα, ἡ ὁποία τοῦ ἀπευθύνει τὸν λόγον. Ἡ στάσις τοῦ νέου δίδει τὴν ἐντύπωσιν, ὡς ἐὰν οὗτος, φεύγων πρὸς τὰ δεξιὰ, ἐστράφη πρὸς στιγμὴν πρὸς τὰ ὀπίσω, ὑπείκων εἰς κέλευσμα τῆς γυναικὸς, πιθανὸν μητρός του. Ὅπισθεν τοῦ νέου προβάλλουν ἐπὶ τῆς διὰ μέλανος ἐπιφανείας ἀρύβαλλος, κρεμάμενος ἀπὸ τῶν ταινιῶν τοῦ καὶ σπόγγος (πίν. 71γ). Σχέδιον καθαρὸν, ἐργασία ἐπιμελεημένη.

Τῶν περὶ τὸ 470-460 π.Χ. χρόνων¹.

10. Λεκανίς μετὰ πώματος, ἐλλιποῦς τὴν λαβήν. Κατὰ τὰ λοιπὰ ἀκεραία (ἀρ. εὐρ. 2705, πίν. 72α-β). Ὑψος μετὰ πώματος 0.055 μ., ἄνευ πώματος 0.053 μ., διάμ. χείλους 0.11 μ., διάμ. βάσεως 0.06 μ., μῆκος ἀπὸ τῶν ἄκρων τῶν λαβῶν 0.146 μ. Πηλὸς κιτρινέρυθρος, καθαρὸς, ἄριστα ὠπτημένος. Γάνωμα μέλαν, στιλπνόν, ἀρίστης ποιότητος. Ἐπίχρισμα ἐρυθρωπόν.

Ἡ λεκανίς ἐσωτερικῶς μὲν καλύπτεται ὁλόκληρος διὰ μέλανος στιλπνοῦ γανώματος, ἐξωτερικῶς δὲ μόνον κατὰ τὸ κάτω μέρος τῆς καὶ τὴν ἐξωτερικὴν πλευρὰν τῶν λαβῶν. Τὸ πῶμα ἐσωτερικῶς, ὁ ὑπ' αὐτοῦ καλυπτόμενος ἐν ἐσοχῇ ἄνω δακτύλιος τῆς λεκανίδος καὶ ἡ ἐσωτερικὴ πλευρὰ τῶν λαβῶν ἐξαιροῦνται καὶ καλύπτοντε δι' ἐρυθρωποῦ ἐπιχρίσματος. Ἡ βάσις κοιλαιομένη σχηματίζει δακτύλιον καὶ κοσμεῖται δι' ἐπαλλήλων κύκλων, μελανῶν καὶ ἐρυθρῶν ἐναλλάξ. Ἐν τῷ κέντρῳ μέλαινα στιγμὴ.

Ἐπὶ τοῦ κορμοῦ καὶ κατὰ τὸ ὕψος τῶν λαβῶν ἐξηρημένη ζώνη κοσμεῖται διὰ καθέτων μελαίνων κυματοειδῶν γραμμῶν, ἐκφυομένων ἀπὸ λεπτῆς, ὁμοίως μελαίνης, ὀριζοντίου.

Τὸ πῶμα ἐξωτερικῶς διὰ τριῶν ἐπαλλήλων μελανῶν κύκλων διαιρεῖται εἰς δύο ἐξηρημένας καὶ δι' ἐρυθροῦ ἐπιχρίσματος κεκαλυμμένας ζώνας. Ἡ ἐξωτερικὴ καὶ πλατυτέρα κοσμεῖται δι' ἀτέρμονος κλάδου ἐλαίας, ἔχοντος μεταξὺ ἐκάστου τῶν ἐν σκιαγραφίᾳ φύλλων καὶ τοῦ μίσχου σειρὰν στιγμῶν. Διὰ διπλῆς σειρᾶς στιγμῶν ἐπίσης κοσμεῖται καὶ ἡ ἐσωτερικὴ ζώνη.

1. Πρβ. CVA, Italia, 50 (Palermo), πίν. 4, 3, 6, 9, 10, 5, 2, 4. Περὶ τῆς βαθμιδωτῆς βάσεως, ὡς ἀπαντώσης σχετικῶς σπανίως εἰς τὰς ἐρυθρομόρφους ληκύθους καὶ

οὔσης δείγματος ἀρχαιότητος αὐτῶν βλ. P. AMANDRY, Collection Paul Canellopoulos (I), BCH 95, 1971, σ. 610 κέ.

Τὸ σχῆμα τῆς λεκανίδος καὶ ἡ ἐπ' αὐτῆς διάταξις τοῦ διακόσμου ἐνθυμίζουν τὰ εὐβοϊκὰ πρότυπα¹. Ὁ ἐπὶ τοῦ πώματος φυτικός διάκοσμος² καὶ αἱ μεταξὺ τῶν φύλλων σειραὶ στιγμῶν³ κατατάσσουν τὸ ἀγγεῖον εἰς τὰ προϊόντα τοῦ εὐβοϊκοῦ ἐργαστηρίου τοῦ 4ου π.Χ. αἰ. Ἡ ἄποψις αὕτη ἐνισχύεται καὶ ἐκ τοῦ γεγονότος, ὅτι κατὰ τὰς ἐν Ἐρετρίᾳ ἀνασκαφὰς τοῦ ἔτους 1973 ἀνεύρομεν ἱκανὸν ἀριθμὸν ὀστράκων παρεμφερῶν ἀγγείων, ὧν ἐν δημοσιεύομεν ἐνταῦθα (πίν. 77β).

11. Π ὤ μ α π υ ξ ί δ ο ς, συγκεκολλημένον τὴν ἀτρακτοειδῇ λαβὴν του (ἀρ. εὐρ. 2832, πίν. 73α). Ὑψος 0.03 μ., διάμ. 0.08 μ. Πηλὸς κιτρινέρυθρος, καθαρὸς, καλῶς ὠπτημένος. Γάνωμα καστανομέλαν. Ἐπίχρισμα κιτρινέρυθρον.

Ἡ ἐσωτερικὴ ἐπιφάνεια τοῦ πώματος εἰς τὸ φυσικὸν τοῦ πηλοῦ. Ἡ ἐξωτερικὴ καλύπτεται διὰ κιτρινέρυθρου ἐπιχρίσματος καὶ κοσμεῖται διὰ στεφάνου δάφνης, τῆς ὁποίας τὰ φύλλα ἀποδίδονται ἐν περιγράμματι. Μεταξὺ τῶν φύλλων σειρὰ στιγμῶν. Κατὰ τὴν παρυφὴν τοῦ πώματος παχεῖα, μέλαινα γραμμὴ. Κατὰ τὴν βάσιν τῆς λαβῆς πλατεῖα καστανομέλαινα ταινία. Ἡ λαβὴ ἔχει τὸν κάθετον ἄξονά της, τὸ κάτω ἡμισυ τῆς καθέτου ἐπιφανείας τοῦ δίσκου της καὶ ταινίαν κατὰ τὸ κοῖλον ἄνω ὀριζόντιον τμήμα της κεκαλυμμένα διὰ γανώματος. Τὰ λοιπὰ ἐπιεχρισμένα διὰ κιτρινέρυθρου.

Ὁ διάκοσμος τοῦ πώματος ὁμοιάζει πολὺ πρὸς τὸν ἐπὶ τῆς ὑπ' ἀρ. 539 κύλικος τοῦ Μουσείου τοῦ Ναυπλίου, ἀποδιδομένης ὑπὸ τῆς A. Ure⁴ εἰς τὸ ἐργαστήριον τῆς Τανάγρας καὶ δὴ εἰς τὴν ὁμάδα τῶν chevron cups καὶ χρονολογουμένης εἰς τοὺς περὶ τὸ 400 π.Χ. χρόνους.

12. Δ ί ω τ ο ς σ τ ά μ ν ο ς - π υ ξ ί ς, ἐλλιπὴς τὸ πῶμα, τμήμα τοῦ χείλους καὶ τοῦ ὤμου καὶ τὸ ἡμισυ τῆς ἐτέρας τῶν λαβῶν. Συγκεκολλημένη ἐκ πλειόνων τεμαχίων (ἀρ. εὐρ. 2762, πίν. 70α). Ὑψος μετὰ λαβῶν 0.228 μ., ἄνευ λαβῶν 0.205 μ., μεγίστη περίμ. 0.63 μ., διάμ. χείλους 0.106 μ., διάμ. βάσεως 0.11 μ. Πηλὸς κιτρινέρυθρος, καθαρὸς, σχετικῶς καλῶς ὠπτημένος. Γάνωμα ἀπὸ τοῦ μέλανος μέχρι τοῦ ἐρυθροῦ, ἀναλόγως τῆς ὀπτήσεως καὶ τοῦ πάχους τοῦ στρώματός του. Ἐπίχρισμα κιτρινέρυθρον.

Τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ ἀγγείου, ἡ ἐσωτερικὴ ἐπιφάνεια τῶν λαβῶν καὶ ἡ ἀθέατος κοίλη ἐπιφάνεια τοῦ ποδὸς ἀφημένα εἰς τὸ φυσικὸν τοῦ πηλοῦ. Τὰ ἐπικλινῆ τοιχώματα τοῦ ὑποτυπώδους λαιμοῦ καλύπτονται ἐξωτερικῶς διὰ μέλανος γανώματος, τὸ ὁποῖον συνεχίζει καὶ εἰς τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ χείλους, σχηματίζον ταινίαν πλάτους 0.003 μ. Διὰ μέλανος γανώματος καλύπτεται καὶ τὸ κάτω τμήμα τοῦ κορμοῦ, ἡ ὀριζόντιος ἐπιφάνεια τοῦ ἄνω δίσκου τῆς διφυοῦς βάσεως καὶ ἡ κοιλαινομένη κάθετος τοῦ κάτω. Ἐπίσης τὸ μεσαῖον στέλεχος τῶν καθέτων, ταινιοσχήμων ἐσωτερικῶς καὶ τριφυῶν ἐξωτερικῶς λα-

1. Πρβ. A. D. URE, Euboean Floral Black - Figured Vases, BSA 55, 1960, σ. 216 - 217, πίν. 57, 5 - 6.

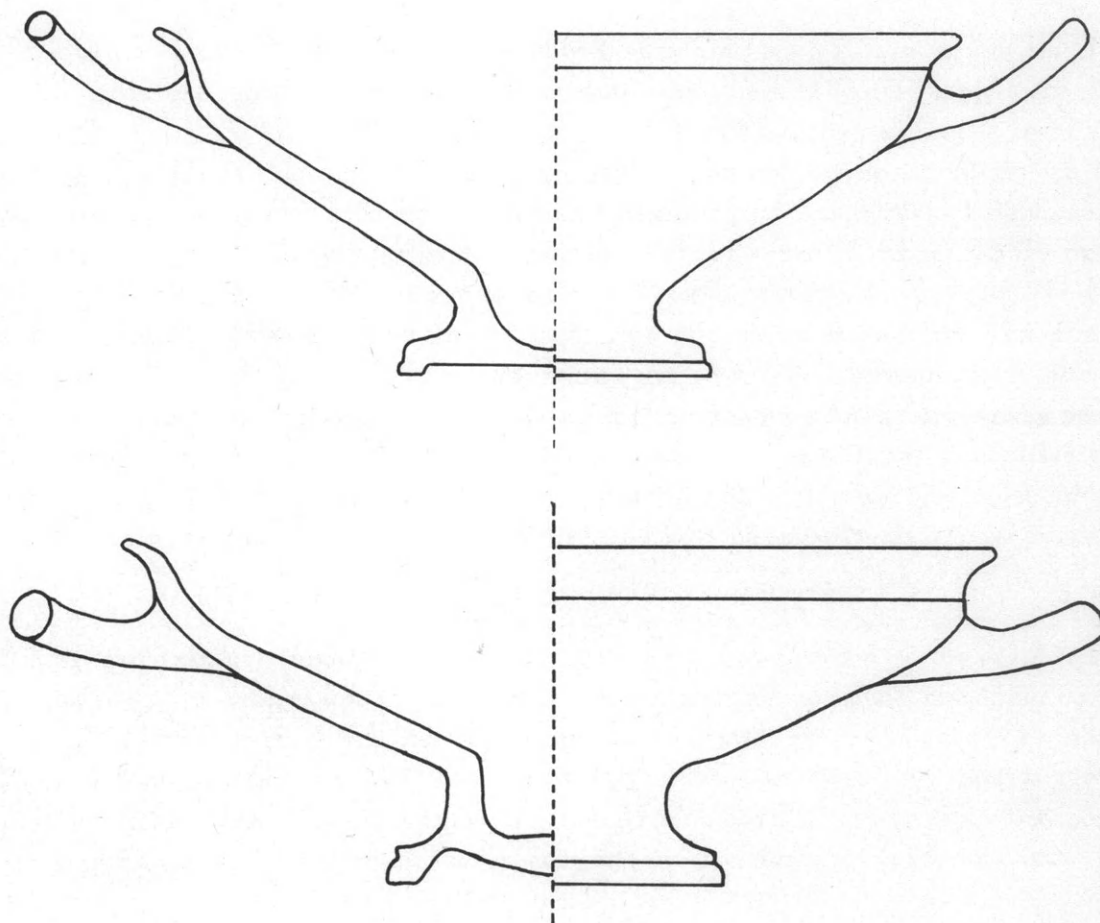
2. Πρβ. αὐτόθι πίν. 55, 6 καὶ σ. 213, εἰκ. 4b.

3. Πρβ. αὐτόθι πίν. 54, 1, 7 καὶ 55, 3.

4. Hesperia XV, 1946, σ. 28-30.

βῶν. Τὸ λοιπὸν τῆς ἐξωτερικῆς ἐπιφανείας τοῦ ἀγγείου ἔχει ἐξαιρεθῇ καὶ καλυφθῇ διὰ κιτρινερύθρου ἐπιχρίσματος, κοσμεῖται δὲ ὡς ἑξῆς: τὴν βάσιν τοῦ ὑποτυπώδους λαιμοῦ περιβάλλει λεπτὴ γραμμὴ, φέρουσα κατ' ἀποστάσεις παχείας τελείας, ἀφ' ὧν κρέμανται λογχόσχημα φύλλα. Ἡ κατὰ τὴν μετάβασιν ἀπὸ τοῦ ὤμου εἰς τὴν κοιλίαν ζώνη κοσμεῖται διὰ δύο σειρῶν τριγώνων, ὀρθῶν κάτω, κρεμαμένων ἄνω. Ἡ ἐπὶ τῆς κοιλίας

ΑΔΡΙΑΝΗ ΦΕΡΕΝΤΙΝΟΥ

Εἰκ. 3. α. Ἡ ὑπ' ἀρ. 2716 βοιωτικὴ κύλιξ. β. Ἡ ὑπ' ἀρ. 2717 βοιωτικὴ κύλιξ.

κυρία ζώνη διακοσμήσεως φέρει μεγάλα ὀρθὰ καὶ ἀνάστροφα ἀνθέμια μεθ' ἐλίκων, συνδεόμενα πρὸς ἄλληλα διὰ λεπτῶν ἐλίσσομένων βλαστῶν. Ἡ κάτωθεν ταύτης στενοτέρα ζώνη κοσμεῖται διὰ μαιάνδρου. Τὰ πρὸς τὰ ἔξω πλάγια στελέχη τῶν τριφυῶν λαβῶν φέρουν λοξῶς καὶ παραλλήλως τοποθετημένα γραμμίδια.

Τὸ σχῆμα τοῦ ἀγγείου ἀπαντᾷ καὶ εἰς τὸ εὐβοϊκόν¹ ἐργαστήριον. Ὁρισμένα ὅμως

1. Πρβ. Α. Δ. URE, ἑ.δ. πίν. 57, 1.

διακοσμητικὰ στοιχεῖα, ὡς ὁ μαῖανδρος καὶ τὰ ὀρθὰ καὶ κρεμάμενα τρίγωνα, μᾶς ὑποχρεώνουν νὰ προσανατολισθῶμεν μᾶλλον πρὸς τὴν Βοιωτίαν¹ καὶ νὰ τοποθετήσωμεν χρονολογικῶς τὴν στάμνον-πυξίδα μας εἰς τὸ τελευταῖον τέταρτον τοῦ 5ου π.Χ. αἰῶνος.

13. Δίωτος βοιωτικὴ κύλιξ (floral cup), ἀκεραία, ἔχουσα τὸν δακτύλιον τῆς βάσεως συγκεκολλημένον ἐκ πλειόνων τεμαχίων (ἄρ. εὐρ. 2718, εἰκ. 2β, πίν. 73β). Ὑψος 0.07 μ., διάμ. χείλους 0.215 μ., μῆκος μεταξὺ τῶν ἄκρων τῶν λαβῶν 0.288 μ., διάμ. βάσεως 0.078 μ. Πηλὸς καστανέρυθρος, σχετικῶς καθαρὸς, καλῶς ὥπτημένος. Γάνωμα μέλαν καὶ στιλπνόν· ἐπίχρῖσμα κιτρινέρυθρον.

Ἡ κύλιξ ἐσωτερικῶς καλύπτεται διὰ μέλανος γανώματος, τὸ ὅποιον ἀφήνει ἐλεύθερον μικρὸν μετάλλιον κατὰ τὸν πυθμένα. Εἰς τὸ ἐξωτερικὸν τοῦ ἀγγείου αἱ λαβαί, τὸ περιχέλωμα καὶ ὁ πούς φέρουν καστανομέλαν γάνωμα. Ἡ μεταξὺ των πλατεῖα ζώνη φέρει κιτρινέρυθρον ἐπίχρῖσμα καὶ κοσμεῖται διὰ τοῦ αὐτοῦ γανώματος ὡς ἀκολουθῶς: ἐφ' ἑκατέρας τῶν ὀψεων ἀνὰ ἓν μέγα πολὺφυλλον ὀρθὸν ἀνθέμιον μεθ' ἐλίκων, πλαισιούμενον ὑφ' ἐτέρων δύο μικροτέρων καὶ ἄνευ ἐλίκων. Τὰ πλάγια ἀνθέμια εἶναι διατεταγμένα λοξῶς καὶ ἀναστρόφως καὶ συνδέονται πρὸς τὰ μεσαῖα δι' ἐλίσσομένων βλαστῶν. Ὑφ' ἑκάστην τῶν λαβῶν φύλλον κισσοῦ. Ὁ πούς ἐσωτερικῶς εἶναι κοῖλος (εἰκ. 2β) καλύπτεται δὲ διὰ μέλανος γανώματος, ἀφήνοντος ἐλεύθερον τὸ κεντρικὸν μετάλλιον καὶ λεπτὴν ταινίαν κατὰ τὴν ἔσω ἐπιφάνειαν τοῦ δακτυλίου τῆς βάσεώς του.

Παρεμφερῆς κύλιξ ἐκ Ριτσώνας χρονολογεῖται εἰς τὸ τέλος τοῦ 5ου π.Χ. αἰῶνος².

14. Δίωτος βοιωτικὴ κύλιξ (floral cup), συγγενὴς πρὸς τὴν ἀνωτέρω, ἀκεραία (ἄρ. εὐρ. 2716, εἰκ. 3α, πίν. 74α). Ὑψος 0.085 μ., διάμ. χείλεων 0.205 μ., μῆκος ἀγγείου ἀπὸ τῶν ἄκρων τῶν λαβῶν 0.273 μ., διάμ. βάσεως 0.075 μ.. Πηλὸς ἐρυθρῶς, καθαρὸς, καλῶς ὥπτημένος. Γάνωμα στιλπνόν, ἀπὸ τοῦ μέλανος μέχρι τοῦ ἐντόνου ἐρυθροῦ. Ἐπίχρῖσμα ἐρυθρῶδες καὶ ἐνίοτε κεραμόχρουν.

Τὸ ἐσωτερικὸν τῆς κύλικος καλύπτεται δι' ἐρυθροῦ στιλπνοῦ γανώματος, ἐξαιρέσει λεπτῆς ταινίας ὀλίγον κάτωθεν τοῦ χείλους καὶ τῆς κατὰ τὸ κέντρον ἐκβαθύνσεως. Ἡ διακόσμησις ἐπὶ τῆς δι' ἐρυθροῦ ἐπιχεχρισμένης ἐξωτερικῆς ἐπιφανείας τοῦ κορμοῦ γίνεται διὰ καστανέρυθρου γανώματος. Αὕτη συνίσταται ἐκ δύο ζευγῶν μεγάλων κεκλιμένων ἀνθεμίων, τὰ ὅποια ἐκφύονται ἐκ τῶν διὰ γραπτοῦ δακτυλίου τονιζομένων γενέσεων τῶν λαβῶν καὶ πλαισιοῦν ἀνὰ ζευγὸς συστάδα ἐπαλλήλων ὀξειῶν γωνιῶν (chevrons) τοῦ ἐνὸς καὶ ὀρθὸν ἀνθέμιον τοῦ ἐτέρου. Ἐκατέρωθεν τῆς κορυφῆς τῆς συστάδος τῶν γωνιῶν ὡς καὶ ὑφ' ἑκάστην τῶν λαβῶν ἀνὰ εἰς στιγμορρόδαξ. Τὴν κυρίαν ταύτην ζώνην διακοσμήσεως πλαισιοῦν ἄνω καὶ κάτω ἀνὰ μία μέλαινα ταινία. Διὰ μέλανος καλύπτεται ἐπίσης τὸ ὀριζόντιον τμήμα τῶν κυκλικῆς διατομῆς λαβῶν. Ἡ ἄνω ταινία,

1. Βλ. P. N. URE, *Sixth and Fifth Century Pottery from Ritsona*, London 1927, πίν. VII, 102. 34 (115) καὶ IX, 31. 187 (10). A. URE, *Some Provincial Black-Figure Workshops*, BSA 41, 1940/45, πίν. 6, 1 - 2 καὶ

7, 4. Διὰ μεταγενεστέρως πως βοιωτικὰς στάμνους-πυξίδας βλ. CV4 Reading I, πίν. 18, 3 - 4.

2. P. N. URE, *Black Glaze Pottery from Ritsona in Boeotia*, Oxford 1913, σ. 23 καὶ 43, πίν. XI, 4.

ἡ ὀρίζουσα τὸ χεῖλος, περατοῦται κάτω εἰς λεπτὴν ἀνάγλυφον γραμμὴν, ἄρθρωσιν μεταβάσεως πρὸς τὸν κορμόν. Ὀλίγον κάτωθεν ταύτης καὶ εἰς τὸ ὕψος τῶν γενέσεων τῶν λαβῶν ἑτέρα γραμμὴ, παχεῖα καὶ ἔντυπος, περιβάλλει ὅλον τὸ ἀγγεῖον. Ὁ χθαμαλὸς πὺς τῆς κύλικος (εἰκ. 3α) σχηματίζει σκοτίαν καὶ καλύπτεται δι' ἐρυθροῦ γανώματος, ἐξαιρέσει λεπτῆς ταινίας εἰς τὸ ἄνω μέρος τῆς σκοτίας, ἡ ὁποία ἔχει ἀφεθῇ εἰς τὸ φυσικὸν τοῦ πηλοῦ. Ὁ ἐξηρημένος δίσκος τῆς δακτύλιον σχηματιζούσης βάσεως καλύπτεται δι' ἐρυθροῦ ἐπιχρίσματος καὶ κοσμεῖται διὰ κεραμόχρου μεταλλίου, περικλείοντος ἕτερον μικρὸν καὶ ἐξηρημένον μετάλλιον, φέρον στίγμα κατὰ τὸ κέντρον του. Τὸ διὰ κεραμόχρου γανώματος μετάλλιον περιβάλλει λεπτή, ἐπίσης κεραμόχρους γραμμὴ.

15. Κύλιξ παρεμφερὴς πρὸς τὴν προηγουμένην, ἐπίσης ἀκεραία, ἀλλὰ συγκεκολλημένη ἐκ δύο τεμαχίων (ἄρ. εὐρ. 2717, εἰκ. 3β, πίν. 74β). Ὑψος 0.07 μ., διάμ. χείλους 0.183 μ., μῆκος ἀγγείου ἀπὸ τῶν ἄκρων τῶν λαβῶν 0.235, διάμ. βάσεως 0.07 μ. Πηλὸς καστανέρυθρος, καθαρὸς, καλῶς ὠπτημένος. Γάνωμα στιλπνόν, ἀπὸ τοῦ μέλανος μέχρι τοῦ καστανερόθρου. Ἐπιχρίσμα ἐρυθρωπόν.

Ἡ κύλιξ ἐσωτερικῶς καλύπτεται ὑπὸ στιλπνοῦ μέλανος γανώματος, ἀφήνοντος εἰς τὸ φυσικὸν χρῶμα τοῦ πηλοῦ ταινίαν ὀλίγον κάτωθεν τοῦ περιχειλώματος, ἑτέραν πέριξ τῆς ἐκβαθύνσεως καὶ τέλος τὸν πυθμένα τῆς ἐκβαθύνσεως. Ἐξωτερικῶς ἡ ἐπὶ τῆς ἐξηρημένης ἐπιφανείας διακόσμησις γίνεται διὰ καστανερόθρου γανώματος. Αὕτη ἀποτελεῖται ἐκ δύο ζευγῶν μεγάλων καὶ κεκλιμένων ἀνθεμίων, ἐκφυομένων ἀπὸ τῶν γενέσεων τῶν λαβῶν, τὰ ὁποῖα πλαισιοῦν ἀνὰ ζευγὸς ἐσχηματοποιημένον ἄνθος λωτοῦ, εὐρισκόμενον ἐν τῷ κέντρῳ ἐκάστης τῶν κυρίων πλευρῶν τῆς κύλικος. Ὑπὸ τὰς κυκλικῆς διατομῆς λαβὰς ἀνὰ μία συστάς ἐπαλλήλων ὀξειῶν γωνιῶν (chevrons). Ἡ ἄνω ἐπιφάνεια τῶν λαβῶν καὶ δακτύλιος κατὰ τὰς γενέσεις των καλύπτονται ὑπὸ γανώματος. Εἰς τὸ ὕψος τοῦ ἄνω μέρους τῶν γενέσεων τούτων παχεῖα ἔντυπος γραμμὴ περιθέει τὴν κύλικα. Εἰς τὸ κάτω μέρος τοῦ κορμοῦ δακτύλιος διὰ καστανερόθρου γανώματος κλείει τὴν κυρίαν ζώνην διακοσμήσεως. Ὁ ὑψηλὸς πὺς (εἰκ. 3β) καλύπτεται διὰ μέλανος γανώματος, ἐνῶ ἡ ἐκ δύο σπειρῶν καὶ σκοτίας ἀποτελούμενη βάσις μόνον τὴν ἐξωτερικὴν ἐπιφάνειαν τῆς κάτω σπείρας ἔχει μελαμβαφῇ. Ἡ κυρτὴ κάτω ἐπιφάνεια τῆς βάσεως καὶ ἡ κάτω ὀριζόντιος ἐπιφάνεια τοῦ περιβάλλοντος ταύτην δακτύλιου εἶναι ἐξηρημένα καὶ κεχρισμένα δι' ἐρυθροῦ. Τὰ ἐσωτερικὰ πλάγια τοιχώματα τοῦ δακτύλιου διὰ μέλανος γανώματος. Διὰ τοῦ αὐτοῦ γανώματος καὶ δακτύλιος, περιβάλλοντος δισκίον ἐν σκιαγραφίᾳ.

Αἱ ὑπ' ἄρ. 2716 καὶ 2717 κύλικες ἀνήκουν εἰς τὴν ὑπὸ τῆς Α. Ure σχηματισθεῖσαν ὁμάδα τῶν chevron cups¹ καὶ χρονολογοῦνται εἰς τοὺς πρωίμους χρόνους τοῦ 4ου π.Χ. αἰ. Ἡ πρώτη παρουσιάζει δύο ἀποκλίσεις ἐκ τοῦ ὀρθοδόξου τύπου τῆς ὁμάδος, εἰς τὴν ὁποίαν κατατάσσεται καὶ ἡ δευτέρα, αὕτη ὅμως ἄνευ ἀποκλίσεων. Ἀντί, δηλο-

1. A. URE, *Floral Black-Figured Cups at Schimatari*, JHS 46, 1926, σ. 60 - 61, πίν. III - IV.

νότι, τῆς ὑφ' ἐκάστην λαβὴν τοποθετήσεως ἀνὰ μιᾶς συστάδος ἐπαλλήλων γωνιῶν (chevrons), παρουσιάζεται μία μόνον συστάς καὶ αὕτη ἐπὶ τῆς ἐτέρας τῶν ὀψεων τοῦ ἀγγείου καὶ ἀντὶ τῆς διακοσμήσεως τοῦ ἐσωτερικοῦ τῆς κύλικος διὰ ταινιῶν, ἐναλλάξ μελαινῶν καὶ ἐξηρημένων, τοῦτο καλύπτεται ὑπὸ μέλανος γανώματος.

16. Ἐρυθρόμορφος κωδωνόσχημος κρατήρις, ἐλλιπὲς τὸ ἥμισυ τῆς ἐτέρας τῶν λαβῶν καὶ τμήμα κατὰ τὴν βάσιν τοῦ ἐκ πλειόνων τεμαχίων συγκεκολλημένου περιχειλώματος (ἀρ. εὐρ. 2833, πίν. 75α-β). Ὑψος 0.113 μ., διάμ. χείλους 0.132 μ., διάμ. βάσεως 0.058 μ. Πηλὸς κιτρινέρυθρος, καλῶς ὠπτημένος. Γάνωμα μέλαν, ἐπίχρυσμα κιτρινέρυθρον καὶ ἐνιαχοῦ ἐρυθρόν.

Ἐσωτερικῶς τὸ ἀγγεῖον καλύπτεται ὑπὸ στιλπνοῦ μέλανος γανώματος ἐξαιρέσει δύο λεπτῶν ταινιῶν κατὰ τὴν βάσιν καὶ τὴν ἄνω παρυφὴν τοῦ περιχειλώματος, ἀφημένων εἰς τὸ φυσικὸν τοῦ πηλοῦ. Ἐξωτερικῶς, πλὴν τῆς ζώνης τοῦ πρὸς τὰ ἔξω νεύοντος χείλους, ἡ ὁποία ἐξαιρεῖται, τὸ λοιπὸν τοῦ ἀγγείου καλύπτεται ὑπὸ στιλπνοῦ μέλανος γανώματος. Ἐπὶ τῆς ἐξηρημένης ζώνης μέλανα, λογχοειδῆ, καθέτως διατεταγμένα φύλλα. Κατὰ τὴν βάσιν τοῦ κορμοῦ παχεῖα ἐξηρημένη γραμμὴ περιθεῖ τὸ ἀγγεῖον. Ἐπὶ τῆς προσόψεως (πίν. 75α) κεφαλὴ κόρης ἐν κατατομῇ πρὸς τὰ ἀριστερά. Τὸ πρόσθιον τμήμα τῆς κόμης πίπτει ἐλευθέρως ἐπὶ τοῦ μετώπου καὶ τῶν κροτάφων· τὸ ὀπισθεν περικλείεται ἐντὸς σάκκου, κοσμουμένου ὑπὸ σειρῶν στιγμῶν. Τὸ στόμα εἶναι ἡμιάνοικτον, τὸ ἄκρον τῆς ρινὸς ἀνυψούμενον ἐλαφρῶς, τὸ βλέμμα προσηλωμένον σταθερῶς ἐπὶ τινος σημείου. Τὴν ἀντίστοιχον πλευρὰν τοῦ ἀγγείου πληροῖ δεκατετράφυλλον ἀνθέμιον (πίν. 75β). Ὑφ' ἐκάστην τῶν λαβῶν μέγα φύλλον κισσοῦ. Τὰς γενέσεις τῶν λαβῶν περιβάλλει ἐξηρημένη ταινία, κοσμουμένη διὰ σειρᾶς στιγμῶν καὶ πλαισιουμένη ἐσωτερικῶς ὑπὸ λεπτῆς γραμμῆς. Ἡ βάσις ἐξωτερικῶς δίδει τὴν ἐντύπωσιν, ὅτι εἶναι συμπαγῆς, ἀποτελουμένη ἐκ δύο δίσκων, χωριζομένων ἀπ' ἀλλήλων δι' αὐλακος. Ἐν τῇ πραγματικότητι εἶναι κοίλη, κοσμουμένη ἐσωτερικῶς δι' ἐπαλλήλων ταινιῶν ἐρυθροῦ ἐπιχρίσματος καὶ μέλανος γανώματος ἐναλλάξ. Ἐν τῷ κέντρῳ μέλαινα στιγμῇ.

Βοιωτικοῦ ἐργαστηρίου¹ τῶν ἀρχῶν τοῦ 4ου π.Χ. αἰῶνος.

17. Τρεῖς βοιωτικοὶ ἀποδες κἀνθαροὶ μετὰ ταπεινῶν λαβῶν καὶ συστήματος ὀριζοντίων ἐντύπων δακτυλίων (καρχέσια), διατηρούμενοι ἀκέραιοι (πίν. 76α-β).

α) Ἀρ. εὐρ. 2776 (πίν. 76α₁, β₄). Ὑψος 0.128 μ., διάμ. χείλους 0.128 μ., μῆκος ἀπὸ τῶν ἄκρων τῶν λαβῶν 0.174 μ., διάμ. βάσεως 0.094 μ. Πηλὸς καστανός, καθαρός, ἄριστα ὠπτημένος. Μέλαν στιλπνὸν γάνωμα καλύπτει τὸ ἀγγεῖον ἐσωτερικῶς καὶ ἐξωτερικῶς ἐξαιρέσει λεπτῆς ταινίας κατὰ τὴν βάσιν του, ὡς καὶ τοῦ δίσκου ταύτης, τὰ ὁποῖα καλύπτονται διὰ καστανοῦ στίλβοντος ἐπιχρίσματος. Ὁ δίσκος μάλιστα κοσμεῖ-

1. Πρβ. R. LULLIES, Zur boiotisch rotfigurigen Vasenmalerei, AM 65, 1940, σ. 21, πίν. 25, 1 - 2.

ται διὰ τριῶν ἐπαλλήλων καὶ κατ' ἀνίσους ἀποστάσεις τεθειμένων δακτυλίων καὶ στιγμῆς ἐν τῷ κέντρῳ.

β) Ἀρ. εὐρ. 2775 (πίν. 76α₂, β₅). Ὑψος 0.119 μ., διάμ. χείλους 0.123 μ., μῆκος ἀπὸ τῶν ἄκρων τῶν λαβῶν 0.174 μ., διάμ. βάσεως 0.088 μ. Πηλὸς κεραμόχρους, καθάρως, ἄριστα ὠπτημένος. Ἐπίχρισμα καστανόν. Διὰ μέλανος στιλπνοῦ γανώματος, δημιουργοῦντος εἰς τινὰ σημεῖα ἀνταυγείας μολύβδου, καλύπτεται ὅλον τὸν ἀγγεῖον ἐξαιρέσει λεπτῆς ταινίας κατὰ τὴν βάσιν του καὶ τοῦ δίσκου ταύτης, τὰ ὅποια καλύπτονται διὰ καστανοῦ στιλπνοῦ ἐπιχρίσματος. Καὶ ἐδῶ ὁ δίσκος κοσμεῖται διὰ τριῶν ἐπαλλήλων καὶ κατὰ ἀνίσους ἀποστάσεις τεθειμένων δακτυλίων καὶ στιγμῆς ἐν τῷ κέντρῳ.

γ) Ἀρ. εὐρ. 2777 (πίν. 76α₃, β₆). Ὑψος 0.08 μ., διάμ. χείλους 0.09 μ., μῆκος ἀπὸ τῶν ἄκρων τῶν λαβῶν 0.135 μ., διάμ. βάσεως 0.064 μ. Πηλὸς κεραμόχρους, καθάρως, ἄριστα ὠπτημένος. Ὅλον τὸ ἀγγεῖον ἐσωτερικῶς καὶ ἐξωτερικῶς κεκαλυμμένον διὰ μέλανος γανώματος. Ἐξαιρεῖται ὁ δίσκος τῆς βάσεως, ὁ ὅποιος καλύπτεται διὰ καστανοῦ ἐπιχρίσματος.

Τῶν μέσων τοῦ 4ου π.Χ. αἰῶνος¹.

18. Κυλινδρική πυξὶς ἐξ ἀλαβάστρου μετὰ τριῶν συμφυῶν χθαμαλῶν ποδῶν. Συγκεκολλημένη ἐκ πλειόνων τεμαχίων καὶ ἐλλιπῆς ἱκανὸν τμήμα τοῦ κορμοῦ κατὰ τὸν πυθμένα μεθ' ἑνὸς τῶν ποδῶν (ἀρ. εὐρ. 2827, εἰκ. 4α, πίν. 76γ₁). Ὑψος μετὰ πώματος 0.098 μ., ἄνευ πώματος 0.06 μ., ἐλαχίστη περίμ. κορμοῦ 0.27 μ., διάμ. χείλους 0.103 μ., πλάτος ταινίας χείλους 0.01 μ., διάμ. πώματος 0.089 μ., διάμ. βάσεως 0.093 μ., μῆκος ποδῶν 0.020 μ.

Ἡ διατομή τῶν καθέτων τοιχωμάτων ἐξωτερικῶς μὲν σχηματίζει κοίλανσιν, ἐσωτερικῶς δὲ σιγμοειδῆς κυμάτιον (εἰκ. 4α). Ἡ ἐπιφάνεια τοῦ πυθμένος ἐσωτερικῶς καὶ ἐξωτερικῶς εἶναι ἐπίπεδος καὶ λεία. Ἡ κάτω παρυφή τῆς πυξίδος κοσμεῖται διὰ λεπτῆς ἀναγλύφου ταινίας. Ἡ κατὰ τὸ χεῖλος ἀπόληξις κοσμεῖται διὰ λίαν ἐξέργου καὶ εἰς ὀξεῖαν γωνίαν ἀπολήγοντος δακτυλίου, πλαισιουμένου ἄνωθεν καὶ κάτωθεν ὑφ' ἑνὸς δακτυλίου ἐν χθαμαλωτέρῳ ἀναγλύφῳ.

Τὸ πῶμα κατὰ τὴν ἐσωτερικὴν του ἐπιφάνειαν παρουσιάζει ἐλαφρὰν κοίλανσιν καὶ πρὸς διασφάλισίν του ἀπὸ πάσης ὀλισθήσεως φέρει δύο, κατὰ διάμετρον διατεταγμένας, ἐκφύσεις, ἐν σχήματι ὀρθογωνίου παραλληλεπιπέδου. Ἡ ἐξωτερικῶς κυρτὴ ἐπιφάνεια του κοσμεῖται διὰ δύο λεπτῶν ἐπαλλήλων ἀναγλύφων δακτυλίων. Ἡ λαβὴ συνίσταται ἐξ ἑνὸς κυλίνδρου, κοσμουμένου κατὰ τὸ μέσον τοῦ ὕψους του δι' ἑνὸς ἐξέργου δακτυλίου καὶ ἐπιστεφομένου δι' ἑνὸς κώνου.

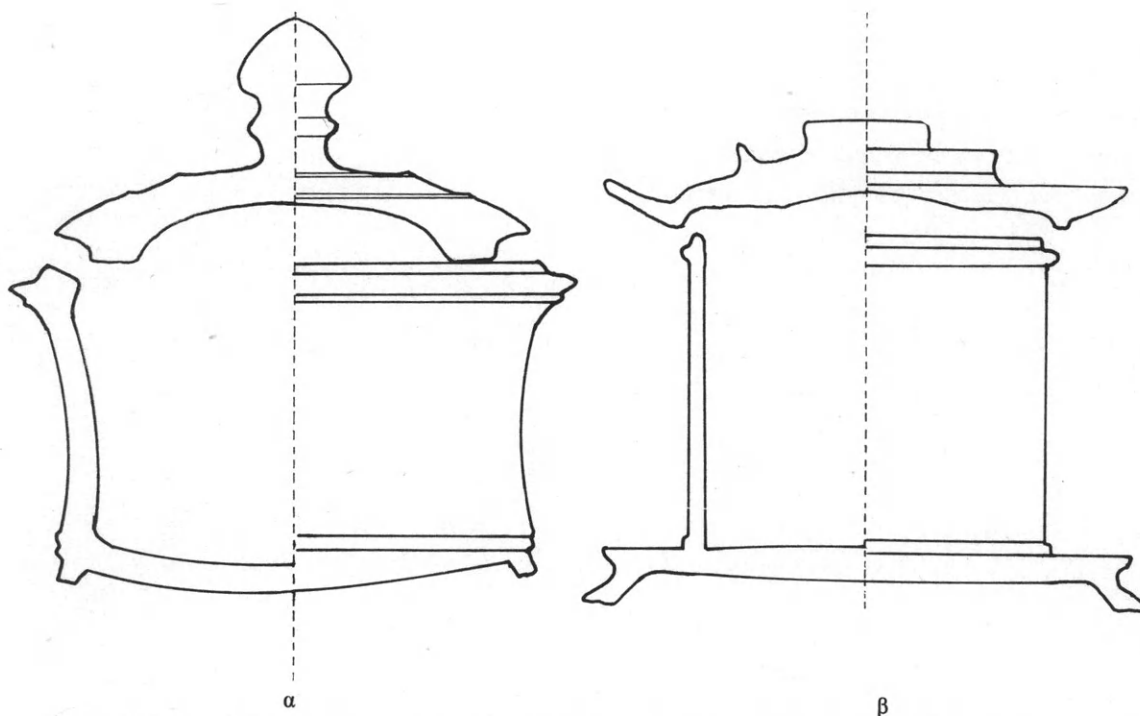
Τὰ πλησιέστερα παραδείγματα μαρμαρίνων ἀγγείων, τὰ ὅποια εὗρομεν², ἀνήκουν εἰς τὸ γ' τέταρτον τοῦ 5ου π.Χ. αἰῶνος.

1. A. URE, Boeotian Pottery from the Athenian Agora, *Hesperia* 31, 1962, πίν. 112, 16, σ. 374, ὅπου παρατίθεται καὶ μεγάλη σχετικὴ βιβλιογραφία.

2. Ph. ZAPHIROPOULOU, Vases de marbre de Rhénée, *Études Déliennes*, BCH Suppl. I, σ. 607, εἰκ. 6 (ἐκ Ρηνείας), σ. 627, εἰκ. 35 (ἐν τῷ Ἐθνικῷ Μουσείῳ).

19. Κυλινδρική πυξίς ἐξ ἀλαβάστρου μετὰ συμφυοῦς δισκοειδοῦς τριποδικῆς βάσεως (ἀρ. εὐρ. 2834, εἰκ. 4β, πίν. 76γ₂): Ἐλλιπῆς τμήματα τοῦ πώματος καὶ μικρότατον τμήμα τοῦ ἑνὸς τῶν ποδῶν. Κατὰ τὰ λοιπὰ ἀκεραία. Ὑψος μετὰ πώματος 0.088 μ., ἄνευ πώματος 0.078 μ., περίμ. κυλίνδρου 0.23 μ., διάμ. βάσεως 0.112 μ., πλάτος ταινίας βάσεως 0.018 μ., μῆκος ποδῶν 0.052 μ., διάμ. πώματος 0.11 μ.

Κορμὸς κυλινδρικός μετ' ἐπιπέδου βάσεως καὶ λεπτῶν, καθέτων τοιχωμάτων, σχη-

Εἰκ. 4. α. Ἡ ὑπ' ἀρ. 2827 πυξίς ἐξ ἀλαβάστρου. β. Ἡ ὑπ' ἀρ. 2834 πυξίς ἐξ ἀλαβάστρου.

ματιζόντων κατὰ τὴν ἄνω ἀπόληξιν τῶν λεπτῶν ἐσοχὴν πρὸς ἀπόθεσιν τοῦ πώματος, τὸ ὁποῖον, ἀντιστοίχως, κατὰ τὸ σημεῖον τοῦτο καὶ περιφερειακῶς σχηματίζει ἐκβάθυνσιν 0.003 μ. Ἡ ἐσωτερικὴ ἐπιφάνεια τοῦ πώματος κοίλη· ἡ ἐξωτερικὴ κυρτὴ καὶ ἀπολήγουσα περιφερειακῶς εἰς κατ' ἀμβλεῖαν γωνίαν πρὸς τὰ ἄνω καμπτομένην ταινίαν. Μεταξὺ ταύτης καὶ τῆς κατὰ τὸ κέντρον τοῦ πώματος δισκοειδοῦς λαβῆς λίαν ἔξεργος, τριγωνικῆς διατομῆς δακτύλιος. Ἐπὶ τῆς λαβῆς ὡς καὶ ἐπὶ τῆς μεταξὺ ταύτης καὶ τοῦ δακτυλίου ταινίας ὑπολείμματα ἐρυθροῦ χρώματος. Κάθετοι γραμμαὶ ἐξ ἐρυθροῦ ἐπίσης κοσμοῦν τοὺς ἐπιμήκεις χθαμαλοὺς πόδας.

Μᾶλλον παλαιότερα τῆς προηγουμένης, κατατασσομένη πιθανὸν μεταξὺ ταύτης καὶ τῶν μεθ' ὑψηλοῦ ποδὸς καλυκοσχήμων μαρμαρίνων πυξίδων¹, τοῦ α' τετάρτου τοῦ 5ου

1. Ph. ΖΑΦΗΡΟΠΟΥΛΟΥ, ἑ.ἀ. εἰκ. 1 - 5.

π.Χ. αἰ. Στοιχεῖά τινα τοῦ πάματος καὶ τῆς βάσεως τῶν πυξίδων τούτων ἀπαντοῦν καὶ ἐπὶ τῆς ἡμετέρας.

20. Εἰδώλιον ἵππου μετὰ τοῦ ἀναβάτου αὐτοῦ, διακρινομένου μόνον ἀπὸ τῆς ὀσφύος καὶ ἄνω. Ἐλλείπει τὸ πρόσθιον τμήμα τῆς κεφαλῆς τοῦ ἵππου, ὁ πρόσθιος δεξιὸς ποὺς καὶ ἡ οὐρά αὐτοῦ. Οἱ ἀριστεροὶ πόδες καὶ ἡ χαίτη συγκεκολλημένα. Φθοραὶ κατὰ τὴν ἀριστερὰν πλευρὰν τῆς κεφαλῆς τοῦ ἵππεως (ἀρ. εὐρ. 2744, πίν. 77γ₁). Ὑψος 0.115 μ., μῆκος 0.065 μ. Πηλὸς καστανοκίτρινος, καθαρὸς, καλῶς ὥπτημένος. Γάνωμα ἀπὸ τοῦ μέλανος μέχρι τοῦ ξανθοῦ. Ἐπίχρυσμα κίτρινον, παρυσιάζον ποῖαν τινα στιλπνότητα. Κάθετοι, ὀριζόντιοι καὶ διαγώνιοι γραμμαὶ κοσμοῦν τὸν ἵππον καὶ τὸν ἵππεά, τοῦ ὁποῖου ὁ δεξιὸς ὀφθαλμὸς ὑποδηλοῦται διὰ δυσαναλόγως μεγάλου δισκίου ἐκ χωριστοῦ τεμαχίου πηλοῦ.

Ἐκ τῶν χαρακτηριστικῶν βοιωτικῶν¹ εἰδωλίων τῶν μέσων τοῦ 6ου π.Χ. αἰῶνος.

21. Εἰδώλιον ἵππου μετὰ τοῦ ἀναβάτου αὐτοῦ, διακρινομένου ἀπὸ τῶν μερῶν καὶ ἄνω. Ἐλλείπει ἡ δεξιὰ πλευρὰ τῆς κεφαλῆς καὶ τοῦ ἀντιστοίχου βραχίονος τοῦ ἀναβάτου καὶ τὸ πρόσθιον τμήμα τῆς κεφαλῆς καὶ τμήμα τῆς οὐρᾶς τοῦ ζώου (ἀρ. εὐρ. 2745, πίν. 77γ₂). Ὁ ἵππος παρουσιάζει βαρεῖας ἀναλογίας. Ὑψος 0.115, μῆκος 0.10 μ. Πηλὸς καστανέρυθρος, καλῶς ὥπτημένος. Γάνωμα ἀπὸ τοῦ μέλανος μέχρι τοῦ καστανερόθρου καὶ τοῦ ἰώδους.

Τὸ εἰδώλιον εἶναι μελαμβαφές, μεγάλα ὅμως ἀκανόνιστα τμήματα τῆς ἐπιφανείας του ἔχουν ἐξαίρετῇ καὶ καλύπτονται διὰ λευκοκίτρινου ἐπιχρίσματος. Δύο χιαστὶ τεμνόμεναι ἐγγάρακτοι γραμμαὶ ἐπὶ τῆς ἀριστερᾶς πλευρᾶς τοῦ λαιμοῦ τοῦ ἵππου ἐδημιουργήθησαν μετὰ τὴν ἔψησιν.

Ἡ ὁμοιότης τοῦ ἀναβάτου πρὸς τὸν τοῦ προηγουμένου εἰδωλίου κατατάσσει καὶ τὸ ὑπὸ ἐξέτασιν εἰς τὸ βοιωτικὸν ἐργαστήριον τῶν μέσων τοῦ 6ου π.Χ. αἰῶνος.

22. Εἰδώλιον ἵππαρίου μετ' ἀναβάτου, καθημένου πρὸς τὴν ἀριστερὰν πλευρὰν τοῦ ζώου, κρούοντος μουσικὸν ὄργανον καὶ ἄδοντος. Πρόκειται περὶ πιθήκου. Ἐλλείπει ἡ οὐρά, ὁ πρόσθιος δεξιὸς ποὺς ἀπὸ τοῦ γόνατος καὶ τὸ ἄνω τμήμα τοῦ μουσικοῦ ὄργανου (λύρας;)· ἀσφαλῶς καὶ ἡ πλακοειδὴς βάσις, ἐφ' ἧς θὰ ἔβαινεν ὁ ἵππος. Συγκεκολλημένα ὁ ὀπίσθιος ἀριστερὸς ποὺς τοῦ ἵππου καὶ ὁ ἀριστερὸς ποὺς τοῦ ἀναβάτου (ἀρ. εὐρ. 2746, πίν. 77α). Ὑψος συνολικὸν 0.089 μ., ὕψος τοῦ ἵππου 0.084 μ., μῆκος ἵππου 0.079 μ. Πηλὸς καστανοκίτρινος, καθαρὸς, καλῶς ὥπτημένος. Ὅλον τὸ εἰδώλιον καλύπτεται διὰ λευκοῦ ἐπιχρίσματος. Ὑπολείμματα ἐρυθροῦ ἐπὶ τῆς χαίτης τοῦ ἵππαρίου, τῶν χειρῶν καὶ τοῦ προσώπου τοῦ ἀναβάτου. Ἀνήκει εἰς τὴν

1. Πρβ. P. N. URE, *Aryballoi and Figurines from Ritsona in Boeotia*, Cambridge 1934, σ. 62 - 63 πίν. XV 110. 116 (13), 86. 275 (12). R. A. HIGGINS, *Greek*

Terracottas, 1967, πίν. 19E. Ὁμοίας τεχνοτροπίας ἵπ-
πάρια εὑρομεν ἐν Χαλκίδι (ΑΔ 27, 1972, Μελέται, σ. 171,
πίν. 57γ, ε).

κατηγορίαν τῶν βοιωτικῶν εἰδωλίων τῶν ἀρχῶν τοῦ 5ου π.Χ. αἰ., τὰ ὅποια μιμοῦνται εἰδώλια πιθήκων τῶν ροδιακῶν ἐργαστηρίων τοῦ τέλους τοῦ 6ου π.Χ. αἰ.¹ Οἱ πίθηκοι καὶ εἰς τὰ δύο ἐργαστήρια ἔχουν κυλινδρικά σώματα καὶ ἐκτελοῦν παρεμφερεῖς ἐργασίας (κρούουν μουσικά ὄργανα², ἴστανται ἐπὶ ζώων³ ἢ ἱππεύουν, κρατοῦν μεγάλους λίθους⁴ ἢ πτηνά⁵ κλπ.⁶). Αἱ βοιωτικαὶ ἀπομιμήσεις διακρίνονται ἐκ τοῦ καστανοῦ πηλοῦ καὶ τοῦ δι' ἐπιχρίσματος διακόσμου των.

23. Π ἡ λ ι ν ο ν εἰδωλίον ἀνδρός, καθημένου ἐπὶ σκίμποδος, φερομένου ἐπὶ συμφυοῦς πλακοειδοῦς βάσεως (ἀρ. εὐρ. 2856, πίν. 79α). Ἐλλείπει ἡ δεξιὰ χεὶρ ἀπὸ τοῦ ὧμου καὶ ἡ ἀριστερὰ ἀπὸ τοῦ ἀγκῶνος, ὡς ἐπίσης καὶ τὸ πρόσθιον τμήμα τῆς βάσεως. Ὑψος 0.105 μ., πλάτος βάσεως 0.054 μ. Πηλὸς καστανέρυθρος, καθαρὸς, καλῶς ὥπτημένος. Ὑπολείμματα λευκοῦ ἐπιχρίσματος ἐφ' ὀλοκλήρου τοῦ εἰδωλίου καὶ τῆς ἀνω ὀριζοντίου ἐπιφανείας τῆς βάσεως. Ἐπὶ τῆς κεφαλῆς καὶ τῆς στενῆς καθέτου ἐπιφανείας τῆς βάσεως ἔχνη βαθέος ἐρυθροῦ χρώματος. Ταινία διὰ βαθέος ἐρυθροῦ κατὰ τὴν ἐπὶ τοῦ τραχήλου παρυφὴν τοῦ ἐνδύματος ὑποδηλοῦ, ἀσφαλῶς, πεποικιλμένον τελείωμα τούτου. Ἐπὶ τοῦ σκίμποδος ὑπολείμματα κιτρίνου χρώματος.

Ἡ στάσις τοῦ ἀνδρός καὶ κυρίως τὸ ἐπὶ τῆς κεφαλῆς του ἐν εἵδει σπειρώματος φερόμενον κυλινδρικὸν ἐξάρτημα συνηγοροῦν ὑπὲρ τῆς ἐρμηνείας τοῦ εἰδωλίου ὡς ἀρτοποιοῦ⁷ παρασκευάζοντος ἄρτον, τῆς τραπέζης ζυμώσεως ἢ τῆς ἐστίας ἐψήσεως μὴ διασωθείσης, δυστυχῶς.

Βοιωτικοῦ ἐργαστηρίου, τοῦ τελευταίου τετάρτου τοῦ 6ου π.Χ. αἰῶνος.

24. Τ α ν α γ ρ α ί α⁸, ἰσταμένη ἐπὶ πλακοειδοῦς ὀρθογωνίου βάσεως καὶ φέρουσα ἐπτυχωμένον ποδῆρη χιτῶνα καὶ ἱμάτιον. Τοῦτο περισφίγγει τὸ σῶμα, ἀναδιπλούμενον ἀπὸ τῶν μασχαλῶν μέχρι τοῦ δεξιοῦ γόνατος, καταπίπτει δὲ διὰ τῆς μιᾶς ἄκρας τοῦ ἀπὸ τοῦ δεξιοῦ ὧμου. Συγκεκολλημένη ἐκ πλειόνων τεμαχίων (ἀρ. εὐρ. 2809, πίν. 78α). Ὑψος 0.32 μ., μῆκος βάσεως 0.11 μ., πλάτος βάσεως 0.10 μ. Πηλὸς κεραμόχρους, καλῶς ὥπτημένος.

Τὸ δεξιὸν σκέλος εἶναι στάσιμον. Τὸ ἀριστερὸν εἶναι ἄνετον καὶ καμπτόμενον κατὰ τὸ γόνυ φέρεται ἐλαφρῶς πρὸς τὰ ὀπίσω. Αἱ χεῖρες, καλυπτόμεναι ὑπὸ τὸ ἱμάτιον,

1. Βλ. R. A. HIGGINS, Catalogue of the Terracottas in the British Museum, 1954, ἀρ. 796.

2. Αὐτόθι ἀρ. 106 (ροδιακόν).

3. Αὐτόθι ἀρ. 105 (ροδιακόν).

4. Αὐτόθι ἀρ. 796 (βοιωτικόν).

5. J. SIEVERING, Die Terrakotten der Sammlung Loeb, München 1916, τ. I, πίν. 7, 2 (βοιωτικόν).

6. W. C. Mc DERMOTT, The Ape in Antiquity, 1938, Paris σ. 161 κέ.

7. Πρβ. SIMONE MOLLARD - BESQUES, Catalogue raisonné des Figurines et Reliefs en terre-cuite

grecs, étrusques et romains, I, 1954, πίν. XV B 117 (τοῦ τελευταίου τετάρτου τοῦ 6ου π.Χ. αἰ.). Διὰ σκίμποδας ὁμοίους πρὸς τὸν τοῦ ἡμετέρου εἰδωλίου καὶ ἐπιτεχισμένους ὁμοίως διὰ κιτρίνου, βλ. αὐτόθι πίν. XV B 114, B 115 (τῆς αὐτῆς ἐποχῆς) ὡς καὶ R. M. BURROWS καὶ P. N. URE, Excavations at Ritsona in Boeotia, BSA 14, 1907 - 1908, σ. 296, εἰκ. 21 καὶ πίν. VII, τοῦ τέλους τοῦ 6ου π.Χ. αἰῶνος.

8. Ὁ κατ' ἐξοχὴν τύπος τῆς ταναγραίας εἶναι ὁ τῆς ἰσταμένης γυναικός. HIGGINS, Greek Terracottas, σ. 102.

κρατοῦν ἡ μὲν ἀριστερά, διαγωνίως πρὸς τὰ κάτω φερομένη, ριπίδιον, ἡ δεξιὰ δὲ διαγωνίως ἐπὶ τοῦ στήθους τὴν ἀπὸ τοῦ τραχήλου κατερχομένην ἄκραν τοῦ ἱματίου. Ἡ κεφαλὴ, στρεφόμενη ὀλίγον πρὸς τὰ δεξιὰ, κύπτει ἐλαφρῶς πρὸς τὰ ἐμπρός. Ἡ κόμη, χωριζομένη ἀπὸ τοῦ μέσου τοῦ μετώπου εἰς τὰ δύο, συγκρατεῖται ὀπισθεν διὰ ταινίας καὶ πίπτει ἐπὶ τοῦ τραχήλου διὰ δύο βραχέων βοστρύχων. Ἡ ὀπισθεν ἐπιφάνεια τοῦ εἰδωλίου καλῶς εἰργασμένη. Τὸ χαρακτηριστικὸν τοῦτο κατατάσσει τὸ ὑπὸ μελέτην ἔργον μεταξὺ τῶν ἀρίστων¹ τῆς ἐποχῆς του. Ἄνωθεν τῆς ὀσφύος ὑπάρχει ἡ χαρακτηριστικὴ διὰ τὰ εἰδώλια τῆς ἐποχῆς μικρὰ ἀεραγωγὸς ὀπή, ὀρθογώνιος ἐν τῇ συγκεκριμένῃ περιπτώσει. Ἡ ταναγραία ἐκοσμεῖτο διὰ ποικιλοχρώμου ἐπιχρίσματος. Πλὴν τοῦ λευκοῦ διακρίνονται ὑπολείμματα κυανοῦ καὶ ροδόχρου.

Τοῦ α' ἡμίσεος τοῦ 3ου π.Χ. αἰῶνος².

25. Ταναγραία, φέρουσα ποδῆρην ἐπτυχωμένον χιτῶνα καὶ ἱμάτιον. Ἐλλείπει μέγα τμήμα τοῦ κορμοῦ, διαγωνίως ἀπὸ τοῦ ἀριστεροῦ ἀγκῶνος μέχρι τῆς ἔσω κλειδὸς τοῦ δεξιοῦ γόνατος καὶ ἡ βάσις. Συγκεκολλημένη ἐκ πλειόνων τεμαχίων (ἀρ. εὐρ. 2855, πίν. 79β). Ὑψος 0.127 μ., μέγ. πλάτος 0.05 μ. Πηλὸς κεραμόχρους, καλῶς ὠπτημένος.

Τὸ ἱμάτιον, ἀναδιπλούμενον, καλύπτει τὴν κεφαλὴν, σχηματίζον ἐπὶ τοῦ μετώπου ὠραίας πτυχωσεις. Ἡ δεξιὰ χεὶρ διακρίνεται ὑπὸ τὸ ἱμάτιον φερομένη πρὸς τὸν λαιμόν. Ἡ νῦν ἀπὸ τοῦ ἀγκῶνος ἐλλείπουσα ἀριστερὰ θὰ ἐστηρίζετο ἐπὶ τῆς ὀσφύος. Τὸ ἀριστερὸν σκέλος στάσιμον, τὸ δεξιὸν ἄνετον καὶ φερόμενον πλαγίως καὶ ἐλαφρῶς πρὸς τὰ ὀπίσω.

Τὸ εἰδώλιον ἔχει τὴν ὀπισθίαν πλευράν του χονδροειδῶς εἰργασμένην καὶ ἄνευ ἐπιχρίσματος, μετὰ ἀεραγωγῶ ὀπῆς μεγάλων διαστάσεων καὶ ἐλλειψοειδοῦς. Ὁλόκληρος ἡ λοιπὴ ἐπιφάνειά του ἐκαλύπτετο δι' ἐπιχρίσματος, τοῦ ὁποίου ὑπολείμματα διατηροῦνται: ἐπὶ τοῦ προσώπου καὶ τοῦ χιτῶνος λευκοῦ, ἐπὶ τοῦ ἱματίου ροδόχρου. Οἱ ὀφθαλμοὶ ἦσαν κυανοῖ, τὰ χεῖλη ἐρυθρά.

Τῶν μέσων τοῦ 3ου π.Χ. αἰῶνος³.

26. Ταναγραία, ἐπὶ βράχου καθημένη καὶ ἔχουσα τὴν πρὸς τὰ δεξιὰ ἐστραμμένην κεφαλὴν κεκαλυμμένην διὰ τοῦ ἱματίου της (ἀρ. εὐρ. 2810, πίν. 78β). Συγκεκολλημένη ἐκ πλειόνων τεμαχίων καὶ ἐλλιπὴς τμήμα τῆς ἐφ' ἧς φέρεται συμφυοῦς πλακοειδοῦς βάσεως. Ὑψος 0.225 μ., μῆκος βάσεως 0.135 μ., πλάτος βάσεως 0.11 μ. Πηλὸς βαθὺς κεραμόχρους, σχετικῶς καλῶς ὠπτημένος. Τὸν δεξιὸν πόδα ἔχει προβεβλημένον, ἐνῶ τὸν ἀριστερὸν φέρει πρὸς τὰ ὀπίσω. Αἱ χεῖρες ὑπὸ τὸ ἱμάτιον. Ἡ ἀριστερὰ ἀναπαύεται ἐπὶ τοῦ ἀντιστοίχου μηροῦ, ἐνῶ ἡ δεξιὰ συγκρατεῖ τὸ ἱμάτιον εἰς τὸ ὕψος

1. HIGGINS, ἑ.ἄ. σ. 102.

2. Πρβ. R. A. HIGGINS, Greek Terracotta Figures, 1963, πίν. C. K. SGHEFOLD, Meisterwerke der

griechischen Kunst, 1952, ἀρ. 378.

3. Πρβ. HIGGINS, Greek Terracotta Figures, ἑ.ἄ. πίν. 12 καὶ τοῦ αὐτοῦ, Greek Terracottas, πίν. 43A.

τοῦ στέρνου. Ἡ διάπλασις τοῦ ὀπισθεν τμήματος τοῦ εἰδωλίου ἀδρομερής. Εἰς τὸ ὀπισθεν μέρος τοῦ βράχου μεγάλη, τετράγωνος σχεδόν ($0.08 \times 0.07 \mu.$) ἀεραγωγὸς ὀπή. Λευκὸν ἐπίχρισμα καλύπτει ὁλόκληρον τὸ εἰδώλιον. Τῶν πρωίμων ἐλληγνιστικῶν χρόνων¹.

ΑΓΓΕΛΙΚΗ Κ. ΑΝΔΡΕΙΩΜΕΝΟΥ

1. Πρβ. G. KLEINER, Tanagrafiguren, Berlin 1942, πίν. 1 καὶ 11.

ΠΑΛΑΙΟΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗ ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΠΑΡΑ ΤΟΥΣ ΜΟΛΑΟΥΣ ΛΑΚΩΝΙΑΣ*

Ἡ ὑπαρξίς βυζαντινῶν ἀρχαιοτήτων εἰς θέσιν «Χαλάσματα»¹ κειμένην περὶ τὰ 3 χλμ. ΒΑ. τῶν Μολάων εἶχε πρὸ πολλοῦ ἐπισημανθῇ ὑπὸ τῶν Ἀγγλῶν ἀρχαιολόγων². Πράγματι ἐντὸς τῶν ἀγρῶν προβάλλουν καὶ σήμερον τοῖχοι ἀνήκοντες εἰς διάφορα κτήρια βυζαντινῆς ἐποχῆς. Ἡ ἀποκάλυψις τῆς παλαιοχριστιανικῆς βασιλικῆς ἐντὸς τοῦ ἀγροῦ τοῦ κ. Παν. Κατσουρίνη ἐγένετο τυχαίως, δεδομένου ὅτι εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο οὐδὲν ἔχνος εὐρίσκετο ὑπὲρ τὴν ἐπιφάνειαν. Ἡ καλλιέργεια τοῦ ἀγροῦ διὰ μηχανήματος βαθείας ἀρόσεως ἔφερεν εἰς φῶς μαρμάρινα ἀρχιτεκτονικὰ μέλη καὶ ἐγένετο ἡ ἀφορμὴ τῆς ἀνασκαφικῆς ἐρεύνης τοῦ χώρου.

Κατ' ἀρχὰς ἀπεκαλύφθη κεντρικὸν κλῖτος βασιλικῆς (πίν. 80α), μήκους 15.25 μ., πλάτους 4.90 μ., μετὰ μεγάλης ἡμικυκλικῆς ἀψίδος πρὸς Ἀνατολὰς μήκους 2.40 μ., χορδῆς 4.35 μ. (εἰκ. 1). Ἀμφότερα εἶναι ἐστρωμένα διὰ ψηφιδωτοῦ δαπέδου.

Οἱ στυλοβάται τοῦ κλίτους δὲν παρουσιάζουν ἐνιαίαν μορφήν. Οὕτω, ὁ μὲν βόρειος, ἔχων ὕψος 0.40 μ. ἀπὸ τοῦ δαπέδου³ εἶναι ἐκτισμένος διὰ τοιχοποιίας ἐκ λίθων καὶ πλίνθων, ἐπὶ τῆς ὁποίας ἔχουν προσαρμοσθῇ κατειργασμένοι πωρόλιθοι διαφόρων διαστάσεων εἰλημμένοι ἐξ ἀρχαίων κτηρίων⁴. Ἐπὶ ἐνὸς τούτων εὐρίσκομεν κεχαραγμένην ἐπιγραφὴν εἰς λακωνικὸν ἀλφάβητον: ΓΧΙΦΑΡΑΖ (πίν. 81α). Ἰχνη λαξευμάτων σφζόμενα ἐπὶ τῶν πωρολίθων δὲν εἶναι δυνατόν, λόγῳ τῆς δευτέρας χρήσεώς των, νὰ ὀρίσουν ἐπακριβῶς τὴν θέσιν τῶν κίωνων.

Ὁ νότιος στυλοβάτης εἶναι ὅλος ἐκτισμένος διὰ κοινῆς τοιχοποιίας μετὰ στρώσεων πλίνθων, κατὰ διαστήματα δὲ παρεμβάλλονται μαρμάρινα ἀρχιτεκτονικὰ μέλη ἀρχαιο-

* Εὐχαριστῶ τὸν Διευθυντὴν τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου κ. Ἑμμ. Χατζηδάκη διὰ τὰς πολυτίμους ὑποδείξεις του ἐπίσης τὸν συνάδελφον κ. Γ. Σταϊνχάουερ διὰ τὴν παντοιοτρόπως προσφερθεῖσαν βοήθειάν του, τοὺς κ.κ. Ἰσ. Κακούρη, Ἐπιμελητὴν Ἀρχαιοτήτων καὶ Παν. Γκιουρὴν τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου διὰ τὴν ἐπίβλεψιν τῆς ἀνασκαφῆς, ὡς καὶ τὴν ἀρχαιολόγον δ. Χ. Ἀνδρεοπούλου διὰ τὴν διαλογὴν τῶν εὐρημάτων καὶ τὴν ἐν γένει συνδρομὴν της.

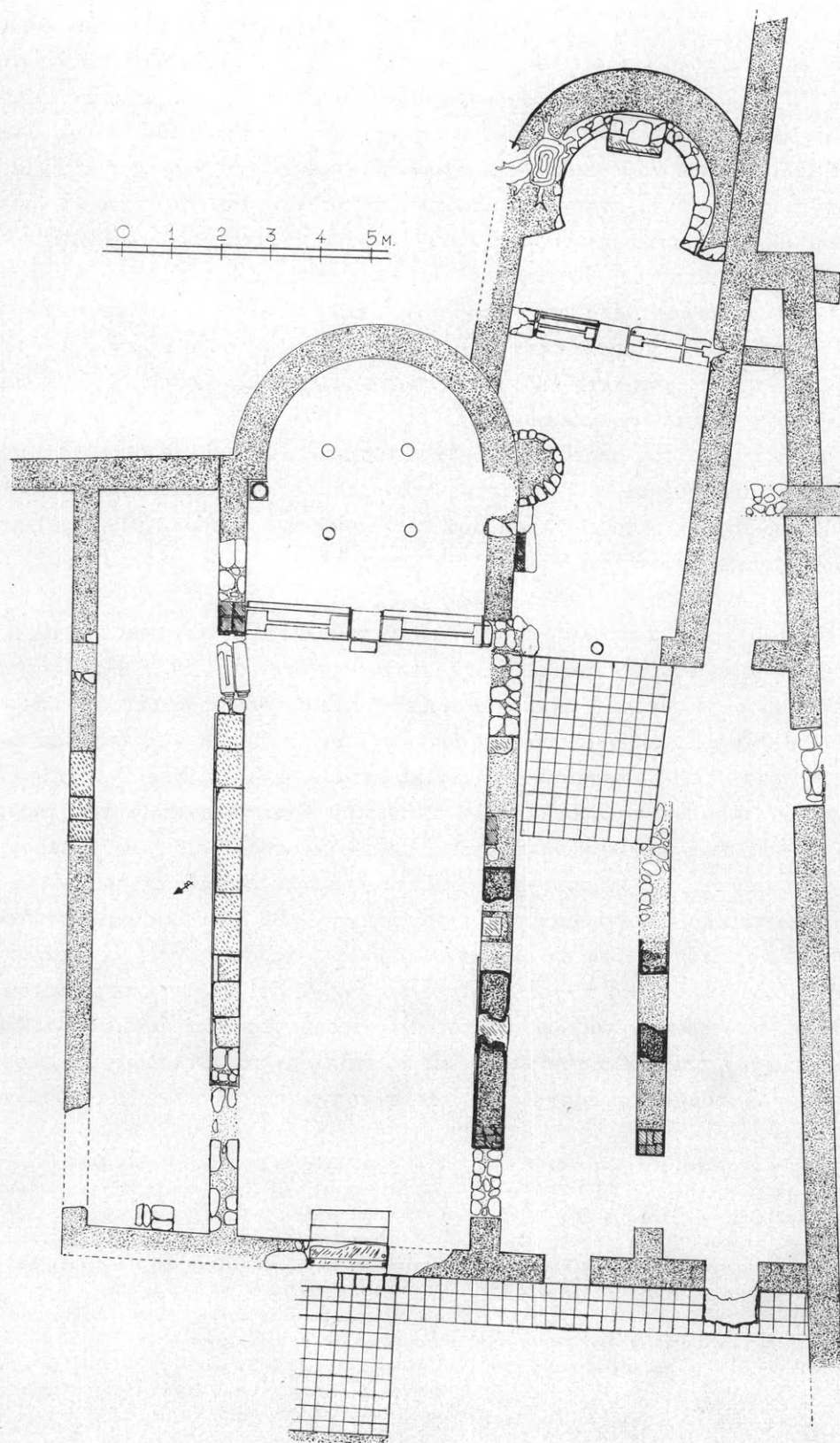
1. Ἡ περιοχὴ λέγεται σήμερον «Πενταγιούσι», ἐκ τῶν πέντε υἱῶν, «Πέντε γιούς» ἄρχοντός τινος τῆς περιοχῆς, ὡς λέγουσιν οἱ ἐντόπιοι.

2. A. J. B. WACE καὶ F. W. HASLUCK, Laconia, II. Topography, South-Eastern Laconia, BSA 14, 1907-8, σ. 163.

3. Ὑψηλοὶ στυλοβάται συναντῶνται εἰς τὰς βασιλικὰς τῆς Λέσβου: Ὑψηλομετώπου καὶ Ἀφεντέλλη (Α. Κ. ΟΡΛΑΝΔΟΣ, ΑΔ 12, 1929, σ. 11, εἰκ. 7 καὶ σ. 45), Χαλινάδου (Α. Κ. ΟΡΛΑΝΔΟΣ, ΑΒΜΕ Γ', 1937, σ. 119), Ἀργάλων (Δ. ΕΥΑΓΓΕΛΙΔΗΣ, ΑΔ 13, 1930-31, σ. 8). Ἐπίσης εἰς τὴν βασιλικὴν τῆς Σικυῶνος (Α. Κ. ΟΡΛΑΝΔΟΣ, ΠΑΕ 1933, σ. 86) καὶ εἰς τὴν βασιλικὴν τοῦ Μαστιχάρη Κῶ (Α. Κ. ΟΡΛΑΝΔΟΣ, ΑΕ 1966, σ. 12, ἔνθα καὶ ἡ σχετικὴ σημείωσις).

4. Δὲν εἶναι ἀσυνήθης ἡ χρῆσις ὕλικου ἐξ ἀρχαίων κτηρίων διὰ τοὺς στυλοβάτας τῶν βασιλικῶν, ὡς π.χ. εἰς τὴν βασιλικὴν Ἐρεσοῦ Λέσβου (Α. Κ. ΟΡΛΑΝΔΟΣ, Παλαιοχριστιανικὰ βασιλικὰ Λέσβου, ΑΔ 12, σ. 31).

Εἰκ. 1. Κάτοψις τοῦ ἀνασκαφέντος χώρου τῆς παλαιοχριστιανικῆς βασιλικῆς Μολάων Λακωνίας.

τέρων κτηρίων, ένδεχομένως χρησιμεύοντα διά τήν ἐπ' αὐτῶν τοποθέτησιν τῶν κίωνων¹. Οὕτως ἔχομεν ἐξ Ἀνατολῶν πρὸς Δυσμᾶς: κατειργασμένον κυβόλιθον μετὰ λοξοτμήτων ἐγκοπῶν ἐπὶ τῆς μιᾶς πλευρᾶς, βάθρον ρωμαϊκόν, μέγαν κατειργασμένον ὀγκόλιθον. Εἷς τι σημεῖον μεταξύ τῶν δύο πρώτων στηριγμάτων ἡ τοιχοδομία παρουσιάζει ἰδιαιτέραν ἐπιμέλειαν, διὰ κανονικῶν στρώσεων πλίνθων εἰς τὸ ἀνώτερον τμήμα, δίδουσα τὴν ἐντύπωσιν κτιστοῦ πεσσοῦ. Παρομοία κατασκευὴ παρατηρεῖται καὶ μεταξύ τοῦ τελευταίου ὡς ἄνω στηρίγματος καὶ τοῦ δυτικοῦ πέρατος τοῦ στυλοβάτου. Ὁ στυλοβάτης οὗτος φαίνεται ὅτι διεκόπτετο εἰς ἀπόστασιν 2.10 μ. ἀπὸ τοῦ δυτικοῦ τοίχου διὰ τὴν ἐπικοινωνίαν μετὰ τοῦ πλαγίου κλίτους, ἀντίκρυζε δὲ παραστάδα ἐξέχουσαν ἀπὸ τοῦ συναφοῦς τοίχου κατὰ 0.70 μ. Τὸ μεταξύ τούτων κενὸν πληροῦται σήμερον ὑπὸ ἀμελοῦς τοιχοποιίας, φραχθὲν ἴσως εἰς χρόνους κατὰ τοὺς ὁποίους τὸ κεντρικὸν κλίτος τῆς βασιλικῆς ἀπεμονώθη².

Τὸ ἀντίστοιχον τμήμα τοῦ βορείου στυλοβάτου παρουσιάζεται λίαν κατεστραμμένον, εἰς τὸ ἀνατολικὸν ὅμως τμήμα τούτου, μεταξύ τοῦ βατῆρος τοῦ τέμπλου καὶ τοῦ πρώτου πωρολίθου εὐρέθησαν τοποθετημένοι δύο πεσσίσκοι τοῦ τέμπλου (πίν. 81β), φράσσοντες πιθανώτατα προγενεστέραν δίοδον³.

Ἰε ρ ὶ ν Β ῆ μ α : Τὸ ἀνατολικώτερον τμήμα τοῦ κλίτους εἰς μῆκος 2.40 μ. ὡς καὶ ἡ ἡμικυκλικὴ ἀψὶς εὐρίσκονται εἰς ὑψηλότεραν στάθμην ἀπὸ τοῦ λοιποῦ δαπέδου σχηματιζομένου οὕτω τοῦ Ἱεροῦ⁴. Ἀκεραία σφύζεται ἡ βάσις τοῦ φράγματος τοῦ πρεσβυτερίου, πλάτους 0.65 μ., ἀποτελουμένη ἐκ δύο μεγάλων κυβολίθων ἐξ ἐλαφροῦ πώρου λίθου, ὧν αἱ πλάγαι πλευραὶ κοσμοῦνται διὰ κυματίων, ἐνῶ ἐπὶ τῆς ἄνω ἐπιφανείας τούτων ὑπάρχουν τόρμοι γομφώσεως τῶν πεσσίσκων καὶ θωρακίων τοῦ τέμπλου. Μεταξὺ τῶν δύο ὡς ἄνω κυβολίθων ὑπάρχει ἕτερος μικρότερος εἰς χαμηλότερον ἐπίπεδον. Πρὸ αὐτοῦ ἐντὸς τοῦ κλίτους σχηματίζεται χαμηλὴ βαθμὶς ἐκ τοῦ αὐτοῦ ὕλικου. Εἰς τὴν ἐσωτερικὴν ΒΑ. γωνίαν τοῦ Ἱεροῦ ἀπεκαλύφθη βάσις κίονος, ὅστις ἐστήριζε προφανῶς θριαμβευτικὸν τόξον ἰδρυμένον πρὸ τῆς ἀψίδος⁵, ἥτις θὰ ἐκαλύπτετο διὰ τεταρτοσφαιρίου, ἂν καὶ τὸ πάχος τῶν τοίχων τῆς δὲν εἶναι μεγαλύτερον τοῦ πάχους τῶν ἄλλων ἐξωτερικῶν τοίχων. Ἐντὸς τοῦ Ἱεροῦ τέσσαρες μαρμάριναι βάσεις κίωνων (τῶν ὁποίων ἡ ἐπιφάνεια εὐρίσκεται εἰς τὸ ἐπίπεδον τοῦ ψηφιδωτοῦ), φέρουσαι ὀπὴν ὑποδοχῆς τοῦ τόρμου κιονίσκου ὡς καὶ ἐγκοπὴν πακτώσεως, μαρτυροῦν τὴν

1. Παρόμοιον τρόπον στηρίξεως τῶν κίωνων ἔχομεν εἰς τὴν βασιλικὴν τοῦ Μαστιχάρη Κῶ (Α. Κ. ΟΡΑΝΔΟΣ, Δύο Παλαιοχριστιανικαὶ βασιλικαὶ τῆς Κῶ, ΑΕ 1966, σ. 12 κέ.), ἐνθα οἱ κίονες βαίνουν ἐπὶ μαρμαρίνων κυβικῶν βάθρων προερχομένων ἐξ ἀρχαιοτέρων ρωμαϊκῶν κτηρίων, τὰ δὲ μεταξύ των κενὰ καταλαμβάνονται ὑπὸ κοινῆς τοιχοποιίας, ὕψους 0.60 μ.

2. Συνήθης εἶναι ὁ ἐκ τῶν ὑστέρων περιορισμὸς τῶν βασιλικῶν εἰς τὸ μέσον κλίτος (βλ. προχείρως ἐν ΑΕ 1966, σ. 12).

3. Πεσσίσκοι τέμπλου ἐχρησιμοποιήθησαν διὰ παρό-

μοιον σκοπὸν εἰς τὴν βασιλικὴν Β' τῶν Φθιωτίδων Θεβῶν (Γ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, Αἱ Χριστιανικαὶ Ἐθῆβαι τῆς Θεσσαλίας, σ. 113, εἰκ. 156).

4. Ὑπερύψωσις τῆς στάθμης τοῦ Ἱεροῦ Βήματος παρατηρεῖται καὶ εἰς τὴν βασιλικὴν τοῦ Μαστιχάρη Κῶ (Α. Κ. ΟΡΑΝΔΟΣ, ΑΕ 1966, σ. 10 καὶ 23).

5. Παρομοίαν διαμόρφωσιν ἀψίδος εὐρίσκομεν καὶ εἰς τὴν βασιλικὴν τῆς Βραυρώνας (Ε. ΣΤΙΚΑΣ, ΠΑΕ 1951, σ. 58), ὡς καὶ εἰς τὴν βασιλικὴν τοῦ Ἀγ. Πέτρου Ἀλύκων Μάνης (Ν. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ, ΠΑΕ 1958, σ. 208, εἰκ. 1, πίν. 162α).

ὑπαρξιν κιβωρίου (πίν. 80β). Εἰς τὸ κέντρον τοῦ σχηματιζομένου ὑπὸ τῶν ὡς ἄνω βάσεων τετραγώνου, πλευρᾶς 1.60 μ., τὸ ψηφιδωτὸν παρουσιάζει κενόν, πιθανώτατα μὴ προερχόμενον ἐνταῦθα ἐκ φθορᾶς, ὡς εἰς ἄλλα σημεῖα τοῦ Ἱεροῦ (βλ. κατωτέρω). Ὁ χῶρος οὗτος εἴτε ἐξ ἀρχῆς δὲν εἶχε καλυφθῇ ὑπὸ ψηφιδωτοῦ, λόγῳ τῆς θέσεως τοῦ ἐγκαινίου, εἴτε κατεστράφη κατὰ τὴν τοποθέτησιν μεταγενεστέρως Ἀγίας Τραπεζῆς.

Διακονικόν (πίν. 82α) : Κατὰ τὴν δευτέραν φάσιν τῆς ἀνασκαφῆς ἀπεκαλύφθη παρεκκλησίον προσκεκολλημένον πρὸς Νότον τοῦ περιγραφέντος Ἱεροῦ Βήματος καὶ ἐκτεινόμενον κατὰ πολὺ πέραν τούτου πρὸς Ἀνατολάς. Ἡ διαμόρφωσις τοῦ Ἱεροῦ τοῦ παρεκκλησίου παρουσιάζει ὁμοιότητας πρὸς αὐτὸ τοῦ κυρίως ναοῦ. Οὕτω καὶ ἐδῶ ὑπάρχει φράγμα τέμπλου μετ' ἐγκοπῶν διὰ τὴν ἐνθεσιν τῶν θωρακίων καὶ τῶν πεσσί-σκων (ἐνταῦθα ὅμως οἱ ἐξ ὑποκυάνου λίθου βατῆρες βαίνουν ἐπὶ κτιστοῦ τοίχου), τὸ ὁποῖον διαχωρίζει τὸ εἰς ὑψηλότεραν στάθμην Ἱερὸν ἀπὸ τοῦ λοιποῦ παρεκκλησίου. Ἀμφότεροι οἱ χῶροι τοῦ παρεκκλησίου εἶναι ἐστρωμένοι διὰ ψηφιδωτοῦ δαπέδου. Τὸ παρεκκλήσιον τοῦτο ἐπέχει θέσιν διακονικοῦ. Ἡ θέσις τοῦ διακονικοῦ πρὸς Ἀνατολάς τοῦ νοτίου κλίτους τοῦ ναοῦ συναντᾶται καὶ εἰς ἄλλα μνημεῖα ἀπαριθμούμενα ἐν τῇ εἰδικῇ περὶ τῆς μετατοπίσεως τοῦ διακονικοῦ μελέτῃ τοῦ καθηγητοῦ Ἀ. Κ. Ὁρλάνδου¹. Οὕτως ἐκ τῶν πέντε ἀναγραφομένων σχετικῶν παραδειγμάτων, ἦτοι τῶν βασιλικῶν Βραυρῶνος, Ἀγορᾶς Θάσου, Παλμύρας, Ἀρνίθας Ρόδου καὶ Ἀγ. Νικολάου Χερσονήσου Κρήτης, ἡ ἡμετέρα παρουσιάζει περισσοτέρας ὁμοιότητας πρὸς αὐτάς τῆς Ἀγορᾶς Θάσου² καὶ τῆς Παλμύρας.

Περὶ τὸ μέσον τῆς βορείας πλευρᾶς εἰς τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ διακονικοῦ ἀπεκαλύφθη κυκλοτερὲς κατασκευή, σφζομένου ὕψους 0.50 μ., καταλαμβάνουσα τμῆμα τοῦ χώρου τούτου (πίν. 82β). Αὕτη εὐρίσκεται ἐν ἐπαφῇ μετὰ τοῦ Ἱ. Βήματος τοῦ κεντρικοῦ κλίτους, εἶναι ἐκτισμένη δὲ διὰ σχετικῶς ἐπιμελημένης τοιχοποιίας ἐξ ἀργῶν λίθων καὶ σχεδὸν κανονικῶν στρώσεων πλίνθων, ἐπὶ τῆς ὁποίας διεσώθησαν ἔχνη παχέος κοινιάματος. Ὁ προορισμὸς τῆς κατασκευῆς ταύτης ἀσφαλῶς δὲν εἶναι ἄσχετος πρὸς αὐτὸν τοῦ χώρου ἐντὸς τοῦ ὁποίου εὐρίσκεται. Εἶναι γνωστὸν ὅτι εἰς τὸ διακονικὸν προσεκομίζοντο αἱ εὐχαριστίαι τῶν πιστῶν, συνιστάμεναι εἰς τὰς ἀπαρχὰς τῶν ἀγαθῶν, ἦτοι σίτου, οἴνου, ἐλαίου κλπ. «Αἱ προσφοραὶ αὗται κατετίθεντο ὑπὸ τῶν ἱερέων ἐπὶ τραπεζῶν, συμφώνως δὲ πρὸς τὰς Ἀποστολικὰς Διαταγὰς (I, σ. 1092) τὰ δῶρα ταῦτα ὠφειλον ἔπειτα οἱ διάκονοι νὰ κομίζουν εἰς τὸν ἐπίσκοπον, εἰς τὸ θυσιαστήριον». (Ἀ. Κ. Ὁρλάνδος, ΔΧΑΕ, 1964-65, περίοδ. Δ', τ. Δ', σ. 353.) Ἐπὶ τοῦ προκειμένου νομίζομεν ὅτι εὐρισκόμεθα πρὸ μιᾶς εἰδικῆς κατασκευῆς διὰ τὴν ἐναπόθεσιν τῶν ὑπὸ τῶν πιστῶν προσφερομένων δώρων. Καθ' ὅμοιον τρόπον ἐρμηνεύονται ὑπὸ τοῦ καθηγητοῦ Στ. Πελεκανίδη παρόμοια κατασκευάσματα εὐρεθέντα εἰς τὸ διακονικόν

1. Α. Κ. ΟΡΛΑΝΔΟΣ, Ἡ ἀπὸ τοῦ Νάρθηκος πρὸς τὸ Ἱερὸν μετακίνησις τοῦ διακονικοῦ εἰς τὰς Ἑλληνιστικὰς Βασιλικὰς, ΔΧΑΕ, 1964-65, περ. Δ', τ. Δ', σ. 366 κέ.

2. Πρὸς τὴν βασιλικὴν τῆς Ἀγορᾶς Θάσου ὁμοιάζει

καὶ ὡς πρὸς τὴν παρέκκλισιν τοῦ ἄξονος τοῦ διακονικοῦ ἐν σχέσει πρὸς αὐτὸν τοῦ κυρίως ναοῦ, αὐτόθι σ. 367 καὶ BCH 75, 1951, εἰκ. 43.

τῆς ἔξω τῶν τειχῶν παλαιοχριστιανικῆς βασιλικῆς τῶν Φιλίππων¹. Ὁ χώρος τοῦ διακονικοῦ ὀρίζεται πρὸς Δυσμᾶς ὑπὸ δύο παραστάδων (σῶζεται καλῶς ἡ νοτία), μεταξὺ δὲ τούτων εὐρέθη *in situ* τμῆμα ἀρραβδώτου κίονος ὕψους 0.80 μ., σχηματιζομένης οὕτω διλόβου εἰσόδου.

Δυτικῶς τοῦ διακονικοῦ ἐκτείνεται προαύλιον μήκους 3.70 μ., πλάτους 2.80 μ., ἐστρωμένον διὰ τετραγώνων πηλίνων πλακῶν.

Ἡ ὅλη ἑκτασις τῆς ἀνασκαφῆς κατὰ τὸ παρὸν στάδιον (πίν. 82β καὶ εἰκ. 1) δὲν παρουσιάζει σαφῆ τὰ ὅρια τρικλίτου βασιλικῆς, δεδομένου ὅτι: βορείως μὲν τοῦ κεντρικοῦ κλίτους ὑπάρχει ἕτερον κλῖτος, πλάτους 2.45 μ., τοῦ ὁποίου ὁ βόρειος τοῖχος δὲν ἀποτελεῖ τὸ ὅριον τοῦ οἰκοδομήματος, διότι ἀφ' ἑνὸς μὲν διατηρεῖται καὶ ἐδῶ στυλοβάτης μετὰ πωρολίθων (σῶζονται τρεῖς), ἀφ' ἑτέρου δὲ ὁ ἀνατολικὸς τοῖχος εὐρισκόμενος εἰς τὸ ὕψος περίπου τοῦ θριαμβευτικοῦ τόξου, συνεχίζεται πρὸς Βορρᾶν καὶ πέραν τῆς συναντήσεως μετὰ τοῦ ὡς ἄνω βορείου τοίχου τοῦ κλίτους. Ἡ εἰς τὸ τμῆμα τοῦτο ἀνεύρεσις μεταγενεστέρων τάφων ἀνέστειλε τὴν περαιτέρω ἔρευναν διὰ τὸ ἕτερον κλῖτος. Τὰ νότια κλίτη δὲν παρουσιάζουν σαφῆ διάρθρωσιν, τοῦτο δὲ προέρχεται πιθανώτατα ἀπὸ τὴν ἐκ τῶν ὑστέρων προσθήκην τοῦ διακονικοῦ. Πάντως ἐξωτερικῶς τοῦ νοτίου τοίχου τοῦ συγκροτήματος καὶ εἰς τὴν αὐτὴν περίπου εὐθεῖαν μὲ τὸν ἀνατολικὸν τοῖχον τοῦ βορείου κλίτους ὑπάρχει ἀντηρίς, ἡ ὁποία ἀποτελεῖ συνέχειαν ἐσωτερικοῦ ἐγκαρσίου τοίχου, πιθανώτατα τοῦ ἀρχικοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου τῶν νοτίων κλιτῶν (εἰκ. 1).

Ἀνατολικώτερον τούτου ὑπάρχει μικρὸν ὀρθογώνιον κτίσμα, μήκους 1.20 μ. καὶ πλάτους 0.86 μ. εἰς τὸ δυτικὸν τμῆμα καὶ 0.60 μ. εἰς τὸ ἀνατολικόν. Τὸ δάπεδον τούτου (σημ. βάθους 0.50 μ.) ἀποτελεῖται ἐκ μιᾶς σχιστολιθικῆς πλακός (διαστ. 0.80×0.62 μ.) καὶ μιᾶς μικροτέρας πηλίνης. Εἰς τὴν ΝΑ. γωνίαν τοῦ χώρου σχηματίζεται βαθμὶς ἐξ ἑνὸς λίθου, ὕψους 0.32 μ. καὶ μήκους 0.55 μ., κάτωθεν τοῦ ὁποίου ὑπάρχει ὀπή (διαμ. 0.10 μ.), εἰς ἣν εἶναι προσηρμοσμένος πήλινος ἀγωγὸς δι' ἀποχέτευσιν ὑγρῶν. Ἐπὶ τῆς σχιστολιθικῆς πλακὸς ὑπάρχουν δύο στρογγύλαι ὀπαὶ διαμέτρου 0.10 μ., πιθανῶς δι' ἐνθεσιν κιονίσκων στηριζόντων λεκάνην. Τὸ κτίσμα τοῦτο ἀποκλείεται ἀπὸ Βορρᾶ μὲν ὑπὸ τοῦ νοτίου τοίχου τοῦ διακονικοῦ, ἀπὸ Νότου δὲ ὑπὸ μεγάλης μαρμαρίνης πλακός, μήκους 1.33 μ. καὶ ὕψους 0.70 μ., τοποθετηθείσης ἐνταῦθα εἰς δευτέραν χρῆσιν. Εἰς τὰς δύο ἄλλας πλευρὰς χρησιμοποιεῖται ἡ συνήθης τοιχοποιία. Θὰ ἡδυνάμεθα νὰ ταυτίσωμεν τὸ κτίσμα τοῦτο πρὸς χωνευτήριον, ἂν καὶ ἡ συνήθης θέσις τούτου εἶναι εἰς τὸν προθάλαμον τοῦ διακονικοῦ², νομίζομεν ὅμως ὅτι ἡ παρὰ τὸ διακονικὸν θέσις του ὡς καὶ ἡ ὑπαρξίς ἀποχετευτικοῦ συστήματος συνηγοροῦν ὑπὲρ τῆς ἀπόψεως ταύτης.

Ν ἄ ρ θ η ξ: Πρὸ τοῦ δυτικοῦ τοίχου τῆς βασιλικῆς ἐκτείνεται πλακόστρωτος διάδρομος πλάτους 3.35 μ., ὅστις εὐρίσκεται εἰς ὑψηλότεραν στάθμην ἀπὸ τοῦ δαπέδου

1. ΑΕ 1966, σ. 133.

2. Παρόμοια κτίσματα ταυτισθέντα πρὸς χωνευτήρια συναντῶμεν εἰς τὸν προθάλαμον τοῦ διακονικοῦ τῆς βασιλικῆς Α' τῶν Φθιωτίδων Ὁγβῶν (Γ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, ἔ.δ.

σ. 46), ὡς καὶ τῆς βασιλικῆς τοῦ Khirbat Al-Karak (P. DELOUGAZ καὶ R. C. HAINES, A Byzantine Church at Khirbat Al-Karak, Chicago 1960, πίν. 15,3).

τοῦ κυρίως ναοῦ, τῆς μεταξύ των ἐπικοινωνίας ἐπιτυγχανομένης διὰ κλιμάκων. Σφύζεται καλῶς ἡ κλιμαῖς καθόδου πρὸς τὸ κεντρικὸν κλίτος, ἀποτελουμένη ἐκ τριῶν βαθμίδων. Τὸ πλάτος τῆς κλιμακῆς εἶναι 1.50 μ. καὶ τὸ ὀλικὸν ὕψος 0.45 μ.

Εἰς τὸ δυτικὸν πέρας τοῦ νάρθηκος ἀπεκαλύφθη τοῖχος ἐκ τῆς συνήθους λιθοπλινθοδομῆς, ἡ ἀνασκαφὴ ὅμως εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο δὲν ἔχει εἰσέτι περατωθῇ.

Ψ' η φ ι δ ω τ ο ν δ α π ε δ ο ν

α. *Κυρίως ναός.* Ὡς ἤδη ἐγράφη, ὁλόκληρον τὸ κεντρικὸν κλίτος τῆς βασιλικῆς καλύπτεται ὑπὸ ψηφιδωτοῦ δαπέδου, διατηρουμένου εἰς καλὴν κατάστασιν (πίν. 80α). Τὸ σύστημα διακοσμῆσεως ἀκολουθεῖ τὸν συνήθη τρόπον τῆς εἰς διάχωρα διαρθρώσεως τοῦ χώρου. Τὸ ὅλον περιθέεται ὑπὸ τριῶν ταινιῶν, ὧν ἡ πρώτη ἐκ κισσοφύλλων, ἡ δευτέρα ἐκ συνδυασμοῦ σφηρικοῦ τροχοῦ μετὰ τεμνομένων κύκλων καὶ ἡ τρίτη — στενωτέρα — ἐξ ἀπλοῦ πλοχμοῦ (πίν. 83α). Ἐν συνεχείᾳ ὁ κατὰ μῆκος ἄξων τοῦ κλίτους χωρίζεται εἰς τὸ μέσον ὑπὸ ταινίας ἐκ πλοχμοῦ, ἐκατέρωθεν δὲ ταύτης σχηματίζονται ὀρθογώνια διάχωρα, ἔχοντα τὴν αὐτὴν περίπου διακόσμησιν ἀντιστοίχως, ἥτοι: τὰ πρῶτα ἀπὸ Ἀνατολῶν διάχωρα χρησιμοποιοῦν ὡς κάμπον εἶδος σφηρικοῦ τροχοῦ, ἐντὸς τοῦ ὁποίου εἰκονίζεται νῆσσα. Εἰς τὰ δεύτερα ὁ διάκοσμος εἶναι καθαρῶς γεωμετρικὸς διὰ τεμνομένων ὀκταγώνων ἐντὸς τῶν ὁποίων σχηματίζονται ρόμβοι ἐνούμενοι μεταξύ των. Τὰ τρίτα διάχωρα ἔχουν θέματα ἐκ τοῦ ζωικοῦ βασιλείου: τὸ κεντρικὸν θέμα εἶναι ἀετὸς μὲ ἀναπεπταμένας τὰς πτέρυγας κρατῶν λαγῶν, εἰς τὸ κάτω τμήμα εἰκονίζονται ἀντωποὶ πετεινοί, ἐνῶ εἰς τὰς γωνίας τῶν διαχώρων ἀνὰ μία γλαῦξ κατ' ἐνώπιον τὸν διάκοσμον συμπληροῦν ὀλίγοι ἰχθύες (πίν. 83β). Τὰ δύο ἐπόμενα διάχωρα εἰκονίζουν ἀντωποὺς βοῦς, ἐνῶ τὸ βάθος πληροῦν εἰς μὲν τὸ ἀριστερὸν διάχωρον δελφὶν κάτω καὶ σταυρὸς ἐντὸς κύκλου ἄνω, εἰς δὲ τὸ δεξιὸν κάτω μὲν λαγῶν, λίαν ἀδεξιῶς σχεδιασθέντες, ἄνω δὲ δύο γεωμετρικὰ κοσμήματα (πίν. 84α). Ἐν συνεχείᾳ, εἰς τὸ ἀριστερὸν διάχωρον ἔχομεν γεωμετρικὰ κοσμήματα, ἐνῶ εἰς τὸ δεξιὸν ἄνω μὲν πάλιν γεωμετρικά, ἐνθα ὅμως σαφῶς σχηματίζονται σταυροί, κάτω δὲ ἀναγινώσκεται ἡ ἐξῆς ἐπιγραφή (πίν. 84β):

MNHΣΘHTI KYPIE KAI EΛE-
HΣON ΠANTAC TOYΣ
KAAAIEPΓOYNTAC EN T
H AΓIA ΣOY EKKΛHΣIA¹

Εἰς τὸ κάτω ἀριστερὸν τμήμα ταύτης ἔχει σχεδιασθῇ ἰχθύς.

Μετὰ ταῦτα ὁ χώρος δὲν διαιρεῖται πλέον. Ἐν ἐνιαῖον διάχωρον κοσμοῦμενον διὰ

1. Τὰ γράμματα τῆς ἐπιγραφῆς παρουσιάζουν πολλὰς τοῦ Μαστιχάρη Κῶ (ΑΕ 1966, εἰκ. 94). ὁμοιότητας μὲ ἐπιγραφὴν εἰς τὸ διακονικὸν τῆς βασιλικῆς

τεμνομένων ὀκταγώνων, ἐντὸς τῶν ὁποίων δημιουργοῦνται τετράγωνα, περατοῦται εἰς τὰς ταινίας τοῦ πλαισίου.

Εἰς τὸ Ἱερὸν Βῆμα τὸ ψηφιδωτὸν παρουσιάζει μεγάλας φθοράς, τὰ δὲ σωζόμενα τμήματα ἔχουν καλυφθῇ ὑπὸ στρώματος ἀλάτων. Εἷς τι σημεῖον παρὰ τὰς νοτίας βάσεις τοῦ κιβωρίου διακρίνεται ταῶς.

Ἡ ἀποκαλυφθεῖσα ἐπιγραφή τοῦ κεντρικοῦ κλίτους δὲν μνημονεύει δυστυχῶς ὀνόματα τῶν ἰδρυτῶν τοῦ ναοῦ, ἡ δὲ φράσις πάντας τοὺς καλλιεργοῦντας ὑπονοεῖ πάντας τοὺς ἐν τῷ ναῷ ἐργαζομένους¹.

β. Διακονικόν. Ὁ ψηφιδωτὸς διάκοσμος τοῦ διακονικοῦ παρουσιάζει μεγάλας ὁμοιότητας πρὸς τὸν τοῦ κεντρικοῦ κλίτους κατασκευασθεὶς προφανῶς κατ' ἀπομίμησιν τούτου. Ἐχομεν καὶ ἐδῶ ταινίαν ἐκ κισσοφύλλων περιθέουσιν τὴν ὅλην σύνθεσιν, ὡς καὶ ταινίας ἐκ πλοχμοῦ περιθεούσας τὰ διάχωρα. Εἰς τὸ πρῶτον ἀπὸ Ἀνατολῶν ζευγὸς εἰκονίζονται ἄετοί κρατοῦντες λαγφούς, εἰς τὸν πέριξ δὲ χώρον κυριολεκτικῶς συνωστίζονται πτηνά, ἰχθύες, ζῶα τετράποδα, ἐρπετὸν καὶ δένδρον. Εἶναι καταφανὴς ἡ προσπάθεια ὑπερπληρώσεως τοῦ χώρου (*horror vacui*) (πίν. 85α).

Τὰ δευτέρα διάχωρα φέρουν τὸ μὲν ἀριστερὸν τεμνόμενα ὀκτάγωνα ἐντὸς τῶν ὁποίων σχηματίζονται τετράγωνα, τὸ δὲ δεξιὸν πλαίσιον ἐξ ἀραιοῦ πλοχμοῦ, εἰς τὸ κέντρον τοῦ ὁποῦ εἰκονίζονται δύο πτηνά ἐκατέρωθεν ἀγγείου. Τὰ τρίτα διάχωρα ἔχουν ὡς ἐξῆς: τὸ δεξιὸν κοσμοῦν τεμνόμενα ὀκτάγωνα μετὰ ρόμβων, εἰς τὸ ἀριστερὸν δὲ εἰκονίζεται ἀδεξίως ταῦρος μετὰ τὴν κεφαλὴν κατενώπιον (πίν. 85β) κάτωθεν τοῦ ὁποῦ ἡ ἐπιγραφή (πίν. 86α):

ΥΠΕΡ ΣΩΤΗΡΙΑΣ ΚΥ ΑΦΕ

ΣΕΩΣ ΑΜΑΡΤΙΩΝ ΩΝ ΟΙ

ΑΕΝ Ο Θ(ΕΟ)Σ ΤΑ ΟΝΟΜΑΤΑ

Ἡ εἰς τὸ διακονικὸν διάθεσις τῶν διαχώρων παρουσιάζει ἀνωμαλίαν καθόσον τὰ βόρεια διάχωρα ἀκολουθοῦν τὴν καμπύλην τῆς ἀψίδος τοῦ κεντρικοῦ κλίτους (εἰκ. 1), ὡς καὶ τῆς ὡς ἄνω περιγραφείσης κτιστῆς τραπέζης. Οὕτω πρὸς Βορρᾶν δημιουργεῖται μία στενὴ λωρὶς κοσμουμένη δι' ὕδροβίων πτηνῶν, ἰχθύος καὶ διπλοῦ ἀλυσιδωτοῦ πλοχμοῦ. Καμπυλωμένη ὁμοίως παρουσιάζεται εἰς αὐτὸ τὸ τμήμα καὶ ἡ ἐξωτερικὴ ταινία τῶν κισσοφύλλων.

Δυστυχῶς καὶ ἡ ἐπιγραφή τοῦ διακονικοῦ δὲν ἀναφέρει ὀνόματα. Ἡ ἐπὶ κλησις ὑπὲρ σωτηρίας εἶναι συνηθεστάτη εἰς ψηφιδωτὰς ἐπιγραφὰς δαπέδων παλαιοχριστιανικῶν βασιλικῶν. Ἡ χρῆσις τῆς ἐπικλήσεως ταύτης εἰς διακονικὸν συναντᾶται εἰς τὴν ἐκ-

1. Συνήθης εἶναι ἡ χρῆσις τοῦ ρήματος καλλιεργῶ εἰς παρομοίας ἐπιγραφάς, ὡς π.χ. εἰς ψηφιδωτὴν ἐπιγραφὴν τῆς βασιλικῆς τοῦ Κλαυσίου Εὐρυτανίας (Μ. ΧΑΤΖΗ-

ΔΑΚΗΣ, ΠΑΕ 1958, σ. 61). Τὴν φράσιν ἀπάντων καλλιεργούντων συναντῶμεν εἰς ἐπιγραφὴν ἐπὶ θωρακίου τῆς βασιλικῆς Σικυῶνος (Α. Κ. ΟΡΛΑΝΔΟΣ, ΠΑΕ 1933, σ. 83).

κλησίαν τοῦ Zahrani¹, ὅπου μετὰ τὰς φράσεις ὑπὲρ ἀναπαύσεως . . . καὶ ὑπὲρ σωτηρίας . . . προστίθεται ἐξηγητικὴ τὸ διακονικὸν καὶ ἡ χρονολογία 535 μ.Χ. Ἡ ἔκφρασις ὑπὲρ ἀφέσεως ἁμαρτιῶν εἶναι σπανιωτάτη, προτιμωμένης τῆς ὑπὲρ εὐχῆς. Ἡ φράσις ὧν οἶδεν ὁ Θεὸς τὰ ὀνόματα δὲν εἶναι ἐπίσης συνήθης εἰς ψηφιδωτὰ δάπεδα, ἀνάλογον ὅμως ταύτης συναντῶμεν εἰς τὴν βασιλικὴν τῆς Machouka²: Κ(ύρι)ε πρόσδεξε τὴν καρποφορίαν ὧν τὰ ὀνόματα γινώσκεις. Ἡ παντελής ἔλλειψις μνείας ὀνομάτων τόσον εἰς τὴν ἐπιγραφὴν τοῦ κεντρικοῦ κλίτους ὅσον καὶ εἰς αὐτὴν τοῦ διακονικοῦ, ὁδηγεῖ εἰς τὴν ὑπόθεσιν ὅτι διὰ τοῦ τρόπου τούτου δίδεται ἕμμεσος μαρτυρία περὶ ἀνιδρύσεως τῆς βασιλικῆς ὑπὸ τοῦ συνόλου τῶν πιστῶν τῆς χριστιανικῆς κοινότητος.

Ἐκτενέστερον περὶ τῶν ψηφιδωτῶν θὰ γίνῃ λόγος κατὰ τὴν τελικὴν δημοσίευσιν τῆς ἀνασκαφῆς, ὅτε καὶ θὰ ἔχῃ γίνῃ συντήρησις (καθαρισμὸς ἐκ τῶν ἀλάτων κλπ.), καὶ λεπτομερὴς σχεδιάσις τούτων.

Ἐπὶ τοῦ παρόντος θὰ ἠθέλαμεν νὰ σημειώσωμεν τὴν χαρακτηριστικὴν ἀπλοϊκότητα καὶ ἀφέλειαν τῶν τεχνιτῶν εἰς τὴν ἀπόδοσιν κυρίως τῶν μορφῶν τῶν ζώων τόσον εἰς τὸ κεντρικὸν κλίτος ὅσον καὶ εἰς τὸ διακονικόν. Ἐντύπωσιν κάμνει ἡ ἔλλειψις ρυθμοῦ καὶ ἰσορροπίας, ἡ χαλαρότης συνδέσεως τῶν διαφόρων μελῶν τοῦ σώματος, ἡ παραμόρφωσις τῆς πραγματικότητος, ἡ περιφρόνησις τῶν φυσικῶν ἀναλογιῶν, πάντα ταῦτα εἰς ὄφελος μιᾶς «ἐξπρεσσιονιστικῆς» ἀποδόσεως τῶν μορφῶν, εἰς τρόπον ὥστε νὰ ὑπογραμμίζονται τὰ πλέον χαρακτηρισρίζοντα τὰς μορφὰς μέλη, ὡς π.χ. οἱ τεράστιοι πόδες, τὸ ράμφος καὶ ὁ ὀφθαλμὸς τοῦ ἄετοῦ. Τὰ χαρακτηριστικὰ ταῦτα πλησιάζουν τὰ ψηφιδωτὰ τῆς βασιλικῆς τῶν Μολάων πρὸς τὸν κύκλον τῶν ἀνατολικῆς τεχνοτροπίας ψηφιδωτῶν, ὡς π.χ. τὰ ψηφιδωτὰ δάπεδα τῆς συναγωγῆς Beth-Alpha εἰς Ἰσραήλ (ταῦρος εἰσόδου)³, χωρὶς ἐν τούτοις τὸ σχέδιον νὰ φθάσῃ ποτὲ εἰς τοιαύτας ἀκρότητας ἀπλοϊκότητος ἢ εἰς τὴν διὰ τῆς παρατακτικῆς παραθέσεως τῶν μορφῶν διάλυσιν τῆς συνθέσεως, ὡς π.χ. εἰς τὴν Θυσίαν τοῦ Ἀβραάμ τῆς Beth-Alpha⁴.

Εἰς τὸ κεντρικὸν κλίτος αἱ σκηναὶ εἶναι πλέον σαφεῖς καὶ συμμετρικαί, αἱ περισσότεραι δὲ τῶν μορφῶν ὀρίζονται μόνον διὰ τῶν περιγραμμάτων. Ἀντιθέτως εἰς τὸ διακονικὸν τὸ κύριον θέμα συγχέεται μετὰ τῶν ἀκρίτως διεσπαρμένων μορφῶν τῶν ζώων, πτηνῶν, ἐρπετῶν κλπ. εἰς τρόπον ὥστε ἡ κεντρικὴ μορφή, τοῦ ἄετοῦ ἐν προκειμένῳ, νὰ χάνῃ τὴν κυρίαρχον θέσιν, τὴν ὁποίαν σαφῶς κατέχει εἰς τὰ ψηφιδωτὰ τοῦ κεντρικοῦ κλίτους. Τὸ σχέδιον ἐδῶ διακρίνει προχειρότης καὶ ἀδεξιότης, τοῦτο δὲ

1. MAURICE CHEHAB, *Mosaïques du Liban*, Paris 1958 - 59, σ. 105, πίν. LVIII, 3.

2. DORO LEVI, *Antioch Mosaic Pavements*, σ. 368 - 369, πίν. CXLII. Τὸν αὐτὸν τύπον ἐπιγραφῆς ἀνευρίσκομεν καὶ εἰς τὴν βασιλικὴν κτήματος Νέας Πάφου Κύπρου: *Ὁ ὁ Θ(εὸς) τὸ ὄνομα οἶδεν εὐξάμενος ὑπὲρ τοῦ οἴκου αὐτοῦ ἐνήφωσεν* (ΣΤ. ΠΕΛΕΚΑΝΙΔΗΣ, *Σύνταγμα τῶν Παλαιοχριστιανικῶν δαπέδων τῆς Ἑλλάδος*, I, Θεσσαλονίκη, 1974, σ. 147 - 148, πίν. 134), ἐνταῦθα ὅμως πρόκειται περὶ τοῦ ψηφιδωτοῦ καὶ οὐχὶ περὶ τῶν προσφε-

ρόντων. Ἐπὶ τοῦ ψηφιδωτοῦ δαπέδου τοῦ Βαπτιστηρίου τῆς βασιλικῆς τοῦ Parenzo, (Poreč) χρονολογουμένου εἰς τὸν 5' αἰ. ὑπάρχει παρομοίου τύπου λατινικὴ ἐπιγραφὴ: *quius nomen d(eu)s novit pro voto suo f(e)c(it) p(e)d(e)s XIII* (LECLERCQ, εἰς CABROL - LECLERCQ, *Dictionnaire d'Archéologie Chrétienne et de Liturgie*, λ. Parenzo XIII, 2, 1938, σ. 1679 - 1680).

3. M. SCHAPIRO, M. AVI - YONAH, *Israel, Ancient Mosaics*, ἐκδ. Unesco 1960, πίν. XIII.

4. Αὐτόθι πίν. VII - X.

γίνεται έμφανές και κατά την σύγκρισιν τών γραμμάτων τών αντίστοιχων έπιγραφών — κεντρικοῦ κλίτους και διακονικοῦ.

Εὐρήματα. Τὰ ἐκ τοῦ χώρου τῆς ἀνασκαφῆς ἐξαχθέντα ποικίλα εὐρήματα περιγράφομεν κατωτέρω, ἀρχόμενοι ἀπὸ τών μαρμαρίνων ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν:

α) Ἑπτὰ τμήματα κορμῶν ἀρραβδῶτων κίωνων, διαμέτρου περὶ τὰ 0.20 μ. και ἕτερα τέσσαρα, διαμέτρου 0.12 μ. περίπου.

β) Πέντε βάσεις κίωνων, ὧν αἱ τρεῖς εἶναι συμφυεῖς μετὰ τμήματος τοῦ κορμοῦ τοῦ κίονος. Αἱ δύο μεγαλύτεραι ἔχουν διάμετρον 0.34 μ., ἕτεραι δύο 0.29 μ. και ἡ μικρότερα 0.21 μ.

γ) Δύο τετράγωνοι πλίνθοι βάσεων, διαστάσεων 0.13×0.14 μ. και 0.135×0.12 μ.

δ) Βάθρον κίονος ὅμοιον πρὸς τὸ περιγραφέν τοῦ στυλοβάτου τοῦ νοτίου κλίτους (βλ. ἄνωτ. σ. 246).

ε) Τρία κιονόκρανα, ὧν τὸ πρῶτον, διαστάσεων ἄβακος 0.40×0.40 μ. και διαμέτρου 0.33 μ., εἶναι τοῦ συνήθους τύπου ἰωνικοῦ κιονοκράνου μὲ σχοινοειδῆ ταινίαν και ὧν ἐπὶ τοῦ ἐχίνου, ἐνῶ ἐπὶ τοῦ συμφυοῦς ἀνωτέρου τμήματος τοῦ κίονος εἰκονίζονται τέσσαρα ἐσχηματοποιημένα φύλλα (πίν. 86β). Τὸ δεύτερον εἶναι κορινθιάζον, ἐνῶ τὸ τρίτον, σαφῶς μεταγενέστερον, κοσμεῖται διὰ λίαν ἐσχηματοποιημένου φυτικοῦ διακόσμου ἐπιτυγχανομένου δι' ἀδεξίων χαράξεων ἐπὶ τοῦ μαρμάρου.

ς') Τέσσαρες πεσσίσκοι τέμπλου, ὧν οἱ δύο, ὡς εἶδομεν (βλ. ἄνωτ. σ. 246), εὐρέθησαν εἰς τὸν βόρειον στυλοβάτην τοῦ μέσου κλίτους τῆς βασιλικῆς, οἱ δ' ἕτεροι δύο εἶχον ἐξαχθῆ ὑπὸ τοῦ ἐκσκαφέως. Ἀπαντες φέρουν γλυφὰς κατὰ τὰς δύο πλευράς, ἐγκοπὴν δὲ δι' ἐνθεσιν τών θωρακίων μόνον κατὰ τὴν μίαν πλευράν, διατηρουμένης ἀκοσμήτου τῆς ἐτέρας, λόγω τῆς θέσεώς της εἰς τὸ ἄκρον τοῦ τέμπλου. Εὐρέθη ἐπίσης ἄνω τμήμα ἑτέρου πεσσίσκου μετὰ κολουροκωνικῆς ἀπολήξεως.

ζ) Ἐπιθήμα ἰωνικοῦ κιονοκράνου ἀνευρεθὲν σχεδὸν ἐπὶ τοῦ δαπέδου τοῦ κεντρικοῦ κλίτους και παρὰ τὸν βόρειον στυλοβάτην. Αἱ διαστάσεις του εἶναι: ἄνω πλευρὰ 0.60×0.32 μ., κάτω πλευρὰ 0.315×0.315 μ., ὕψος 0.32 μ. Αἱ λοξότμητοι πλευραὶ τούτου κοσμοῦνται δι' ἀναγλύφων ἐνσταύρων κύκλων φερόντων τὸ Ρ τοῦ χρίσματος και τὰ ἀποκαλυπτικὰ γράμματα Α και Ω (πίν. 87α)¹.

η) Μικρὸς κιονίσκος² μετὰ συμφυοῦς κορινθιάζοντος κιονοκράνου, ὕψους 0.42 μ., διαμέτρου 0.09 μ. Εἰς τὸ κατώτατον τμήμα ὑπάρχουν τρεῖς ἐγκοπαί, μήκους 0.063 μ., ἀπολήγουσαι εἰς τετραγώνους τὸρμους μολυβδοχοήσεως.

θ) Εὐρέθησαν ἐπίσης και τμήματα κιονίσκων Ἀγίας Τραπεζῆς: βάσις, κιονόκρανον και τμήματα κορμῶν³.

ι) Πολλὰ τεμάχια ἐκ πλακῶν θωρακίων, μεταξὺ τών ὁποίων ἀμφίγλυφος πλάξ φέ-

1. Παρόμοιος εἶναι ὁ διάκοσμος τῆς μιᾶς στενῆς πλευρᾶς ἐπιθήματος κιονοκράνου εὐρεθέντος ὑπὸ τοῦ συναδέλφου κ. Π. Βοκοτοπούλου εἰς τὴν βασιλικὴν τῆς Ἀγ. Σοφίας Μύτικα (ΠΑΕ 1972, σ. 112, πίν. 89β).

2. Πρβ. ὡς πρὸς τὸ σχῆμα Α. Κ. ΟΡΑΝΔΟΥ, Ἡ Ξυλόστεγος Παλαιοχριστιανικὴ Βασιλική, εἰκ. 496.

3. Αὐτόθι εἰκ. 404.

ρουσα ἐπὶ τῆς μιᾶς πλευρᾶς ἀνάγλυφον κύκλον περιβάλλοντα σταυρόν καὶ ἐπὶ τῆς ἄλλης ἀνάγλυφον σταυρόν¹.

ια) Τέσσαρα κιονόκρανα ἀμφικιονίσκων παραθύρων, ὧν τὸ χαρακτηριστικώτερον, διαστάσεων 0.11×0.21 μ., φέρει ἀνάγλυφον σταυρόν ἐπὶ τῆς λοξοτμήτου πλευρᾶς (πίν. 87β).

Τὰ ἄλλα εὐρήματα τῆς ἀνασκαφῆς εἶναι τεμάχια μεγάλων πηλίνων πίθων, τμήματα οἰνοχόης, πλῆθος σιδηρῶν ἡλῶν καὶ τεμαχίων ὕαλου. Ἐπίσης τμήματα ὕαλινων δοχείων, ὡς καὶ δύο τεμάχια ἐκ χριστιανικῶν λύχνων. Σημαντικὸν εὑρημα ὑπῆρξε χαλκοῦν νόμισμα εὐρεθὲν σχεδὸν ἐπὶ τοῦ δαπέδου τοῦ βορείου κλίτους καὶ παρὰ τὸν βόρειον στυλοβάτην τοῦ κεντρικοῦ κλίτους τῆς βασιλικῆς. Τὸ νόμισμα εἶναι εἰκοσανούμιον τοῦ Ἰουστίνου Β' τοῦ ἔτους 574 - 75, τοῦ νομισματοκοπέου τῆς Κυζίκου². Οὕτω, διὰ τὴν χρονολόγησιν τῆς βασιλικῆς ἔχομεν ἐν *terminus ante quem*.

Χρονολογία. Διὰ τὴν χρονολόγησιν τῆς βασιλικῆς θὰ πρέπει νὰ ληφθῇ ὑπ' ὄψιν ἡ θέσις τοῦ διακονικοῦ, συμφώνως πρὸς τὴν ἐκπεφρασμένην γνώμην³ ὅτι κατὰ τὸν Ε' αἰ. τὸ διακονικὸν εὐρίσκεται ἀκόμη παρὰ τὸν νόρθηκα, περὶ τὰ τέλη τοῦ Ε' αἰ. μετατίθεται εἰς τὸ μέσον τοῦ μήκους τοῦ ναοῦ, κατὰ δὲ τὸν Σ' αἰ. καὶ ἐξῆς τοποθετεῖται κατὰ τὸ ἀνατολικὸν ἄκρον τῶν κλιτῶν. Ἡ τοποθέτησις τοῦ διακονικοῦ τῆς ἡμετέρας βασιλικῆς πρὸς Ἀνατολὰς τοῦ νοτίου κλίτους συντείνει ὑπὲρ τῆς ἐντὸς τοῦ προκεχωρημένου Σ' αἰ. χρονολογήσεως αὐτοῦ.

Οὕτω δυνάμεθα, νομίζομεν, νὰ τοποθετήσωμεν τὴν μὲν κατασκευὴν τοῦ διακονικοῦ εἰς τὸ β' ἡμισυ τοῦ Σ' αἰῶνος, τὴν δὲ τοῦ κυρίως ναοῦ περὶ τὰ μέσα τοῦ αἰῶνος τούτου. Ἡ ὁλοκλήρωσις τῆς ἀνασκαφικῆς ἐρεῦνης ἐκτὸς τῆς τελικῆς ἀποκαλύψεως τοῦ κτηρίου, θὰ δώσῃ, ἐλπίζομεν, περαιτέρω στοιχεῖα διὰ τὴν ἀκριβεστέραν χρονολόγησιν τὸσον τῆς ἀρχικῆς βασιλικῆς ὅσον καὶ τῶν μεταγενεστέρων ἐπισκευῶν. Ὑπολείπεται ἐπίσης ἡ συγκόλλησις καὶ λεπτομερὴς μελέτη τῶν ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν, μετὰ τὴν ὁποίαν θὰ ἐπιχειρηθῇ ἀναπαράστασις καὶ μερικὴ ἀναστήλωσις τῆς βασιλικῆς.

Ἐρευναι ἐν τῇ περιοχῇ. Ὡς ἤδη ἀνεγράφῃ, εἰς τὴν περιοχὴν ἐνθα ἀπεκαλύφθη ἡ περιγραφεῖσα βασιλικὴ ἀναφαίνονται μετὰ τῶν ἐλαιῶν ἐρείπια κτηρίων. Ἐγένετο ἐν πρώτοις προσπάθεια ἐντοπίσεως τῶν εἰς ἐκκλησιαστικὰ κτήρια ἀνηκόντων ἐρείπων καὶ οὕτως ἐπεσημάνθησαν τρεῖς εἰσέτι ναοί:

1) ΝΑ. τῆς βασιλικῆς τοῦ ἀγροῦ Κατσουρίνη καὶ εἰς ἀπόστασιν 200 μ. περίπου διεγράφετο μεγάλη ἡμικυκλικὴ ἀψίς. Ἐξεχώσθη ὁλόκληρος ἡ ἐξωτερικὴ ἀνατολικὴ πλευρὰ τοῦ κτηρίου, ἀποτελουμένη ἐκ τῆς ἀψίδος καὶ τῶν ἐκατέρωθεν ταύτης ὀριζοντίων τοίχων. Τὸ μέγιστον σφῆζόμενον ὕψος εἶναι 1.50 μ. Ἐσωτερικῶς ἐγένετο μία τομὴ εἰς τὴν θέσιν τῆς χορδῆς τῆς ἀψίδος, ἥτις ὡς μόνον σημαντικὸν ἀποτέλεσμα εἶχε τὴν ἀνεύ-

1. Πολλὰ παρόμοια θωράκια εὐρέθησαν καὶ εἰς τὴν βασιλικὴν τοῦ Μαστιχάρη Κῶ, ΑΕ 1966, σ. 31.

2. A.R. BELLINGER, Catalogue of the Byzantine

Coins in the Dumbarton Oaks Collection, πίν. LVI, 133.

3. ΔΧΑΕ 1964 - 5, ἔ.δ. σ. 372.

ρεσιν κάτω τμήματος ἀρραβδώτου κίονος μετὰ τῆς ἀποφύσεως, μήκους 0.47 μ., διαμέτρου 0.20 μ. Ἡ τοιχοδομία τοῦ ναοῦ ἀποτελεῖται ἐξ ἀργῶν λίθων καὶ πλίνθων μετὰ συνδετικοῦ κονιάματος, παρατηρουμένης μεγαλυτέρας ἐπιμελείας εἰς τὴν ἐξωτερικὴν ὄψιν τῆς ἀψίδος τοῦ Ἱεροῦ.

2) Περὶ τὰ 500 μ. ΒΔ. τοῦ ἀγροῦ Κατσουρίνη, ἐντὸς τοῦ ἀγροῦ Πραχάλη διετηροῦντο εἰς ἱκανὸν ὕψος οἱ ἐξωτερικοὶ τοῖχοι κτηρίου μετὰ ἀψίδος πρὸς Ἀνατολάς. Αἱ γενόμεναι δοκιμαστικαὶ τομαὶ ἀπέδωσαν ἱκανοποιητικὰ ἀποτελέσματα. Ἐν πρώτοις ἐγένετο τομὴ εἰς τὸ σημεῖον τῆς χορδῆς τῆς ἀψίδος τοῦ Ἱεροῦ: ἀπεκαλύφθη ὅτι τὸ δάπεδον ἦτο ἐστρωμένον ἐπιμελῶς διὰ μεγάλων ὀρθογωνίων σχιστολιθικῶν πλακῶν (πίν. 88α). Κατὰ τὴν ἀποχωμάτωσιν ἐξήχθησαν διάφορα μαρμάρινα ἀρχιτεκτονικὰ μέλη, ὧν τὰ σπουδαιότερα εἶναι: ἐπίθημα κιονοκράνου μὲ παράστασιν ἀναγλύφου σταυροῦ μεταξὺ φυτικῶν κοσμημάτων (πίν. 88β), τμήμα ὀρθογωνίου πεσσίσκου σχήματος «ταῦ» μετ' ἀναγλύφου σταυροῦ (σφύζεται τμήμα κεραίας), τμήματα ἀρραβδώτων κίωνων, τμήματα θωρακίων μετ' ἀναγλύφων σταυρῶν, κιονόκρανον κιονίσκου, τεμάχιον μικροῦ ἀντικειμένου ἐξ ἐλεφαντοστοῦ, τεμάχιον χαλκοῦ δακτυλίου κ.ἄ.

Εἰς γενομένης ἐτέρας τομας ἀπεκαλύφθησαν κατὰ χώραν: ἀνοιγμα θύρας ἐπὶ τοῦ νοτίου τοίχου, μαρμαρίνη βάσις κίονος κατὰ τὸ ΝΑ. τμήμα τοῦ ναοῦ καὶ ἐτέρα κατὰ τὸ ΝΔ., ἀνήκουσαι προφανῶς εἰς τὴν νοτίαν κιονοστοιχίαν τοῦ ναοῦ. Αἱ διαστάσεις τοῦ ναοῦ τούτου εἶναι: μῆκος ἐσωτερικῶς μετὰ τῆς ἀψίδος τοῦ Ἱεροῦ 28 μ., πλάτος 15 μ. Τὸ μεγαλύτερον ὕψος, περίπου 2.50 μ., σφύζεται εἰς τὸν δυτικὸν τοῖχον.

3) Εἰς τὸν πρὸς Δυσμὰς τοῦ ἀγροῦ Κατσουρίνη κείμενον ἀγρὸν ὑπάρχει ναῦδριον διαστάσεων 5×3 μ., διασφῶζον ἐκατέρωθεν τῆς ἀψίδος τοῦ Ἱεροῦ δύο μικρὰς κόγχας, στεφομένας διὰ κεραμεικῆς ταινίας. Ὡς ἐκ τούτου τὸ ναῦδριον πρέπει νὰ ἀνήκῃ εἰς τοὺς βυζαντινοὺς χρόνους.

Το πογραφικά. Ἡ παρουσία τῶν περιγραφέντων ναῶν καὶ πλήθους ἄλλων ἐρείπιων (ἀνηκόντων πιθανώτατα εἰς κοσμικὰ κτήρια) συγκεντρουμένων εἰς μικρὰν σχετικῶς ἔκτασιν, εἶναι ἐνδεικτικὴ ὑπάρξεως κατὰ τοὺς βυζαντινοὺς χρόνους εἰς τὴν θέσιν «Χαλάσματα» μιᾶς σημαντικῆς κοινότητος. Περαιτέρω θὰ ἐπιχειρηθῇ ἡ δυνατότης ταυτίσεως τῆς πόλεως διὰ τῆς ἐρεῦνης τῶν πηγῶν.

Αἱ πόλεις τῆς περιοχῆς αἱ ἀναγραφόμεναι εἰς τὸν Συνέκδημον τοῦ Ἱεροκλέους (γραμματικοῦ ἐκμάσαντος ἐπὶ Ἰουστινιανοῦ) εἶναι αἱ ἐξῆς: Ἀσωπός, Ἀκρεαί, Ἐπίδαυρος Λιμηρά¹. Εἰς τὸν κατάλογον τοῦτον δὲν περιλαμβάνονται αἱ ἀρχαῖαι πόλεις Παλαιαὶ ἢ Πλειαὶ καὶ Λεῦκαι, μνημονευόμεναι εἰς παλαιότερας πηγὰς ὁμοῦ μετὰ τῶν ὡς ἄνω πόλεων².

Οὕτω ὁ μὲν Πολύβιος³ ἀναφέρει τὰς Λεύκας μετὰ τῶν ἄλλων πόλεων τῆς περιοχῆς,

1. A. BON, *Le Peloponnèse Byzantin*, Paris 1951, σ. 159 καὶ 14, 1907 - 8, σ. 160.

σ. 23 - 24, ἐνθα καὶ ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία.

3. ΠΟΛΥΒΙΟΣ IV, 36.5 *Καὶ πολίχραν μὲν καὶ Πρωσίας*

2. Πρβ. χάρτας τῆς περιοχῆς ἐν BSA 15, 1908 - 9, καὶ Λεύκας καὶ Κύφанта προσπεσὼν ἄφνω κατέσχευ (ὁ

ὁ Στράβων¹ ἀναφέρει πεδιάδα ὀνομαζομένην Λεύκην, ἐνῶ ὁ Λίβιος² ὁμιλεῖ διὰ τὴν ἐπικαιρον θέσιν τῆς πόλεως τῶν Πλειῶν, γειτνιαζούσης μετὰ τῶν Λευκῶν καὶ Ἀκριῶν. Ὁ σχολιαστὴς τοῦ Πολυβίου F. W. Walbank³ ὁρμώμενος ἐκ τῶν ὡς ἄνω περιγραφῶν λέγει ὅτι ἡ πόλις Λεῦκαι εὐρίσκεται εἰς τὸ ΒΑ. τμήμα τῆς πεδιάδος τῆς Λεύκης, πλησίον τῆς Καταβόθρας⁴.

Ὡς παρατηροῦν οἱ Ἀγγλοὶ μελετηταὶ τῆς τοπογραφίας τῆς Λακωνίας, Λεύκη εἶναι ἡ εὐφορος πεδιάς ΝΑ. τοῦ ὄρους Κουρκούλα, ἐντὸς τῆς ὁποίας εὐρίσκεται καὶ ἡ περιοχὴ «Χαλάσματα», ὅπου εἶχεν ἀνευρεθῇ ἀετωματικὴ ἐνεπίγραφος στήλη⁵, ἐνῶ ἡ πόλις Παλαιὰ (ἀναγεγραφομένη οὕτως ὑπὸ τοῦ Πausanίου)⁶ ἢ Πλειαὶ⁷ ταυτίζεται πρὸς τὸ σημερινὸν χωρίον Ἀπιδιὰ «where there are many ruined Byzantine churches»⁸.

Τὸ ἐξ ἀρχαίων κτηρίων προερχόμενον οἰκοδομικὸν ὕλικόν τῆς βασιλικῆς ὡς καὶ ἡ ἀνεύρεσις ὀστράκων ἐλληνιστικῆς καὶ ρωμαϊκῆς περιόδου ἐντὸς τοῦ χώρου τῆς ἀνασκαφῆς μαρτυροῦν τὴν ὑπαρξίν ἀρχαίας πόλεως εἰς τὴν περιοχὴν. Ἐκ τῶν ὡς ἄνω ἐκτεθέντων τείνομεν πρὸς τὴν ἄποψιν ὅτι πρόκειται περὶ τῆς πόλεως ὑπὸ τὸ ὄνομα Λεῦκαι, κειμένης ἐπὶ τῆς πεδιάδος τῆς Λεύκης, ἐντὸς τῆς ὁποίας εὐρίσκοντο καὶ αἱ Ἀκριαὶ (Ἀκρεαὶ κατὰ τὸν Συνέκδημον τοῦ Ἱεροκλέους) τοποθετούμεναι ἐπὶ τῆς δυτικῆς παραλίας⁹. Δυστυχῶς οὐδεμία γραπτὴ μαρτυρία ὑπάρχει περὶ τῆς συνεχίσεως ἢ μὴ τῆς ζωῆς τῆς πόλεως κατὰ τὴν πρώιμον ἢ τὴν κυρίως βυζαντινὴν περίοδον. Τὸ γεγονός ὅτι ἡ πόλις δὲν περιλαμβάνεται εἰς τὸν κατάλογον τοῦ Ἱεροκλέους, ὡς τοῦτο συμβαίνει διὰ τὰς γειτονικὰς Ἀκριάς, δὲν ἔχει ἰδιαιτέραν σημασίαν. Ἐχουν σημειωθῇ ἐξ ἄλλου αἱ ἐλλείψεις τῶν πηγῶν τῆς ἐποχῆς. Ὡς λέγει ὁ Bon¹⁰, ὑφίσταντο κατὰ τὸν Ε' καὶ Σ' αἰ. πολλὰ ἀρχαῖα χωρία, τὰ ὅποια δὲν ἀναγράφονται εἰς τοὺς καταλόγους. Εἶναι προφανὲς ὅτι οἱ περισσότεροι οἰκισμοὶ τῆς ὑτέρας ἀρχαιότητος ἐξηκολούθησαν νὰ ὑπάρχουν, τοῦλάχιστον μέχρι τῆς ἐγκαταστάσεως τῶν βαρβαρικῶν πληθυσμῶν ἐν τῇ Πελοποννήσῳ, μετὰ τὰ τέλη τοῦ Σ' αἰ. Νομίζομεν ὅτι ἡ ἀποκάλυψις τῶν περιγραφομένων ἐν τῇ παρούσῃ δημοσιεύσει μνημείων εἰς τὴν θέσιν «Χαλάσματα» εἶναι μαρτυρία τῆς συνεχίσεως τῆς ζωῆς μιᾶς ἀρχαίας πόλεως, τῆς πόλεως τῶν Λευκῶν κατὰ πᾶσαν πιθανότητα. Ἡ περαιτέρω ἔρευνα ὡς καὶ ἡ μελέτη τῶν πολυπληθῶν ἀρχαίων ἐπιγραφῶν, αἵτινες εἶναι κεχαραγμένοι κυρίως ἐπὶ τῶν πωρολίθων τοῦ βορείου στυλοβάτου τοῦ κεντρικοῦ κλίτους τῆς ἀνασκαφείσης βασιλικῆς¹¹, ἐλπίζομεν ὅτι θὰ ρίψουν φῶς εἰς τὴν τοπογραφίαν τῆς Λακωνίας.

Λυκοῦργος)· V, 19.8 ... ἀφικνεῖτο δὲ ταῖς προνομαῖς καὶ πρὸς Ἀκρίας καὶ Λεύκας ἔτι δὲ καὶ τὴν τῶν Βοιωτῶν χώραν.

1. ΣΤΡΑΒΩΝ Η', 363 Ὅστι δὲ καὶ πεδίον καλούμενον Λεύκη.

2. T. LIVIUS, XXXV, 27.3 «... ad Pleias posuit Castra; imminet is locus et Leucis et Acriis, qua videbantur hostes exercitum admoturi».

3. A Historical Commentary on Polybius, Oxford 1957, τ. I, σ. 485.

4. Τὰ ἀναγραφόμενα διὰ τὴν Λεύκην ὑπὸ τοῦ Leake

οὐδόλως διαφωτίζουν τὸ πρόβλημα. W. LEAKE, Travels in the Morea, τ. I, κεφ. VI.

5. BSA 15, 1908 - 9, σ. 162.

6. ΠΑΥΣΑΝΙΑΣ III, 22.

7. T. LIVIUS, ξ.ά.

8. BSA 14, 1907 - 8, σ. 162 - 163.

9. Αὐτόθι σ. 162 καὶ χάρτης σ. 160.

10. A. BON, ξ.ά. σ. 24 κέ.

11. Ἡ μελέτη καὶ δημοσίευσις τῶν ἐπιγραφῶν θέλει πραγματοποιηθῇ ὑπὸ τοῦ συναδέλφου κ. Γ. Σταϊνχάουερ.

Ἡ ἀποκάλυψις τῆς βασιλικῆς τῶν Μολάων προσθέτει μίαν ἀκόμη παλαιοχριστιανικὴν βασιλικὴν εἰς τὴν Λακωνίαν, ἔνθα τὰ μέχρι τοῦδε ἐπισημανθέντα παλαιοχριστιανικά μνημεῖα περιορίζονται εἰς τὴν βασιλικὴν τοῦ Γερακίου¹, τὰς τρεῖς βασιλικὰς τῆς περιοχῆς Κυπαρίσσου Μάνης², τὴν βασιλικὴν ἐπὶ τῆς Χερσονήσου Τηγάνι Μάνης³ (μετὰ πολλῆς πιθανότητος), ὡς καὶ τὴν ἀ' φάσιν τῆς σήμερον θολωτῆς βασιλικῆς τῆς Ἀπιδιᾶς⁴.

Ἐπὶ τῇ εὐκαιρίᾳ θὰ ἠθέλαμεν νὰ θέσωμεν τὸ πρόβλημα τῆς ὑπάρξεως ἢ μὴ μνημείου τῶν πρώιμων βυζαντινῶν χρόνων ἐπὶ τῆς Χερσονήσου τῆς Μονεμβασίας. Αἱ ἱστορικαὶ πηγαὶ ὁμιλοῦν περὶ τινος δραστηριότητος ἐν Μονεμβασίᾳ ἐπὶ αὐτοκράτορος Μαυρικίου (582 - 602). Οὕτω τὸ μὲν κείμενον τὸ καλούμενον «Περὶ κτίσεως τῆς Μονεμβασίας Χρονικόν»⁵, ἀναγράφει ὅτι μετὰ τὴν ἐπὶ Μαυρικίου εἰσβολὴν τῶν Ἀβάρων εἰς τὴν Πελοπόννησον . . . οἱ δέ (Λάκωνες) δύσβατον τόπον παρὰ τὸν τῆς θαλάσσης αἰγιαλὸν εὐρόντες καὶ πόλιν ὀχυρὰν οἰκοδομήσαντες καὶ Μονεμβασίαν ταύτην ὀνομάσαντες διὰ τὸ μίαν ἔχειν τῶν ἐν αὐτῷ εἰσπορευομένων τὴν εἴσοδον, ἐν αὐτῇ τῇ πόλει κατῴκησαν μετὰ καὶ τοῦ ἰδίου αὐτῶν ἐπισκόπου, ὁ δὲ Γ. Φραντζῆς⁶ λέγει ὅτι ἐπὶ Μαυρικίου ἀπεσπάσθη ἡ ἐπισκοπὴ Μονεμβασίας ἀπὸ τῆς Μητροπόλεως τῆς Κορίνθου καὶ ἀνεβιβάσθη εἰς Μητρόπολιν δι' ἧς εἶπομεν ἀρετὰς τῶν πολιτῶν καὶ χάριτας τοῦ ἁγίου.

Ἡ ἀκρίβεια τῶν ἀνωτέρω πληροφοριῶν ἔχει τεθῇ πολλάκις, ὡς γνωστόν, ὑπὸ ἀμφισβήτησιν, πλὴν αὐταὶ ὅμως δὲν παύουν νὰ δεικνύουν μίαν «κίνησιν» τῆς πόλεως τῆς Μονεμβασίας κατὰ τοὺς τελευταίους χρόνους τοῦ 5' αἰ. Μία πρώτη ἐντύπωσις ὥθησεν εἰς τὴν ἰδέαν ὅτι ὁ ναὸς τοῦ Ἐλκομένου Χριστοῦ ἐντὸς τῆς Κάτω Πόλεως τοῦ Κάστρου Μονεμβασίας ἰδρύθη ἀρχικῶς ὡς ξυλόστεγος παλαιοχριστιανικὴ βασιλική⁷. Ταύτην

1. ΑΝΔΡ. ΞΥΓΓΟΠΟΥΛΟΣ, Ἀνασκαφὴ ἐν Γερακίῳ, ΠΑΕ 1937, σ. 108.

2. ΝΙΚ. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ, Σκαφικαὶ ἔρευναι ἐν Κυπαρίσσῳ Μάνης, ΠΑΕ 1958, σ. 199 κέ., καὶ ΠΑΕ 1960, σ. 233 κέ.

3. ΝΙΚ. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ, Ἀνασκαφὴ εἰς τὸ Τηγάνι Μάνης, ΠΑΕ 1964, σ. 121 κέ.

4. Α. Κ. ΟΡΑΝΔΟΣ, Ἀνατολίζουσαι βασιλικαὶ τῆς Λακωνίας, ἐν ΕΕΒΣ, 1927, τ. Δ', σ. 346 κέ., ἔνθα ἀναγράφεται ὅτι ἡ ἱδρυσις τῆς ξυλοστέγου βασιλικῆς ἀνάγεται εἰς τοὺς χρόνους μετὰ τοῦ Ε' καὶ τοῦ Θ' μ.Χ. αἰ. Δεδομένων τῶν δυσχερῶν συνθηκῶν ἐν Πελοποννήσῳ κατὰ τοὺς «σκοτεινοὺς χρόνους», (τέλη 5' ἀρχαὶ 9' αἰ.) (βλ. Α. ΒΟΝ, ἔ.δ. σ. 25 κέ.), νομίζομεν ὅτι ἡ βασιλικὴ τῆς Ἀπιδιᾶς θὰ πρέπει νὰ ἐκτίσθῃ τὸ πρῶτον περὶ τὸν 5' αἰ. ὡς ξυλόστεγος, εἴτα δέ, κατὰ τὴν ἐπὶ τῆς δυναστείας τῶν Παλαιολόγων ἀνθισιν τῆς περιοχῆς μετετρέπη εἰς θολωτὴν (βλ. ΑΒΜΕ, τ. Α', 1935, «Ἐκ τῶν βυζαντινῶν Ἀπιδεῶν», σ. 125 κέ.). Ἐπὶ τῇ εὐκαιρίᾳ σημειώνομεν ὅτι, ὡς διεπιστώθη κατὰ πρόσφατον ἐπίσκεψιν τοῦ μνημείου, εἰς τοὺς μεταγενεστέρους πεσσούς τῆς θολωτῆς βασιλικῆς ἔχουν ἐνσωματωθῇ οἱ παλαιοὶ κίονες τῆς ξυλο-

στέγου, τοῦτο δὲ εἶναι ἐμφανὲς εἰς τὸν δεύτερον ἀπ' Ἀνατολῶν πεσσὸν τῆς νοτίας τοξοστοιχίας.

5. Περὶ τῆς γνησιότητος καὶ ἐν γένει τῶν προβλημάτων τοῦ κειμένου βλ. Ν. ΒΕΗΝ, ἐν περ. Βυζαντίς Α', Ἀθήναι 1909, σ. 57 κέ. (ἔνθα καὶ ἡ παλαιότερα βιβλιογραφία), ὡς καὶ τὴν πρόσφατον μελέτην τοῦ Ρ. LEMERLE ἐν Revue des Études Byzantines, τ. 21, 1963, σ. 8 κέ.

6. ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΦΡΑΝΤΖΗΣ, Χρονικόν, σ. 397, στ. 14 - 21 (ἔκδ. Βόννης).

7. Ὁ ναὸς σήμερον ἔχει τὸ σχῆμα μεγάλης τρικίτου θολωτῆς βασιλικῆς μετὰ τρούλλου, ἐπικαθμένου τελείως ἀνοργάνως περὶ τὸ μέσον τοῦ κεντρικοῦ κλίτους. Ἡ τελευταία ἐπισκευὴ τοῦ ναοῦ, συμφώνως πρὸς ἐπιγραφὴν ὑπεράνω τῆς δυτικῆς θύρας, ἐγένετο ἐν ἔτει 1697 μ.Χ. Μνεία προϋπάρξεως παλαιότερου ναοῦ εἰς τὴν θέσιν ταύτην γίνεται: α) ὑπὸ τοῦ TRAQUAIR (BSA 12, 1905 - 6, σ. 272), ὅστις ἀσαφῶς ἀναφέρει ὅτι ἡ κεντρικὴ ἄψις μετὰ τοῦ συνθρόνου «is probably the only really old part left», β) ὑπὸ τοῦ G. MILLET: L'école grecque dans l'architecture byzantine, Paris 1916, σ. 102, ἔνθα ση-

ἐνισχύουν ἀφ' ἑνὸς μὲν τὰ μαρμάρινα ἀρχιτεκτονικὰ μέλη τῆς πρωίμου βυζαντινῆς περιόδου, τὰ ὅποια εὐρίσκονται πέριξ τοῦ ναοῦ καὶ εἰς τὴν συλλογὴν τῆς Μονεμβασίας, ἀφ' ἑτέρου δὲ αἱ μεγάλαι διαστάσεις τοῦ ναοῦ, ἡ παρουσία συνθρόνου ἐντὸς τοῦ Ἱεροῦ, ἡ ἀσυμμετρία τῶν τριῶν ἀψίδων, ὡς τοῦτο παρατηρεῖται καὶ εἰς τὴν βασιλικὴν τῆς Ἀπιδιᾶς, καὶ ἄλλα τινὰ στοιχεῖα. Τοῦ θέματος ὁμως τούτου ἐπιφυλασσόμεθα νὰ ἐπιληφθῶμεν εἰς εἰδικὴν μελέτην.

ΡΟΔΟΝΙΚΗ ΕΤΖΕΟΓΛΟΥ

μειοῦνται ὁμοιότητες μετὰ τοῦ καθολικοῦ τῶν Βλαχερνῶν Ἁρτῆς χρονολογούμενου αὐτόθι εἰς τὰ μέσα τοῦ ΙΓ' αἰ., γ) ὑπὸ τῆς Μ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, Βυζαντινὰ μνημεῖα τῆς Λακωνίας, Λακωνικά Α', 1932, σ. 25, ἐνθα ἀναγράφεται : «ἐκ τῶν ναῶν τῆς σημερινῆς Μονεμβασίας οὐδεὶς χρονολογεῖται εἰς τὴν βυζαντινὴν ἐποχὴν, εἶναι ὅλοι τῆς ἐνετοκρατικῆς περιόδου, καίτοι μερικοὶ εἶναι πιθανὸν ὅτι

διεδέχθησαν ἀρχαιοτέρους βυζαντινοὺς ναοὺς, ὡς ὁ Ἑλκόμενος». Ὁ ΖΗΣΙΟΥ (Βυζαντίς, τ. Α', 1909, σ. 116 κέ.) ἀνέγνωσεν ἐπὶ λιθίνης πλακὸς ἀντηρίδος τοῦ νοτίου τοίχου ἐπιγραφὴν ἀναφέρουσαν ὅτι ἐν ἔτει 1538 μ.Χ. ὁ δι-καιοφύλαξ Γεώργιος Κουιγκύδος ἔπηξε στύλους εἰς ὠφέλειαν καὶ στύλωσιν τοῦ ἁγίου οἴκου τούτου.

ΠΙΝΑΚΕΣ

Ἡ στήλη τῆς Ἰκαρίας.

Ἡ σκηνὴ τῆς στῆλης πίν. 1.

α. Ἡ ἐπὶ τῆς στήλης τῆς Ἰκαρίας ἐπιγραφή.

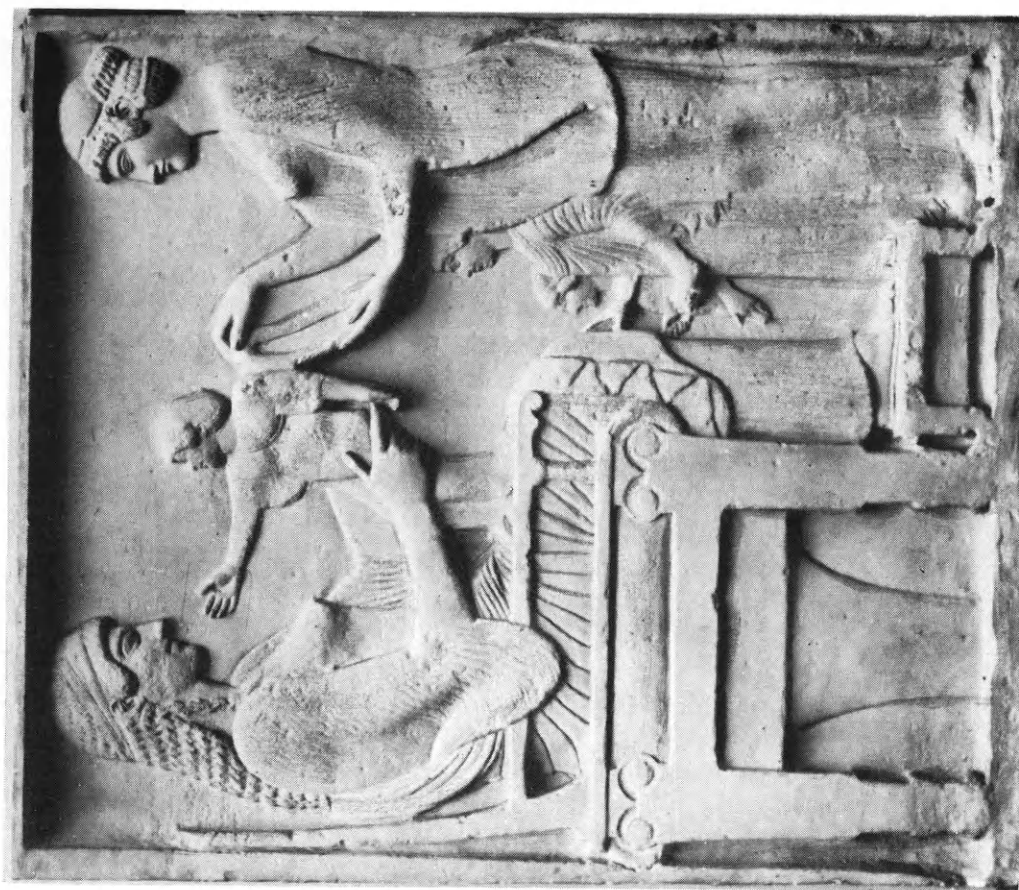

β. Ἡ περιοχή τοῦ Ταυροπολίου τῆς Ἰκαρίας.

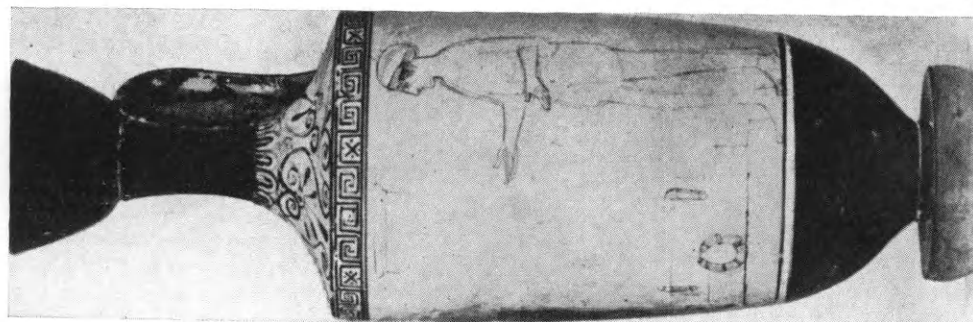

Ἀνάγλυφον «Μικροῦ» Μουσείου Ἀκροπόλεως ἀρ. 3030.

γ. Ἀνάγλυφον «Λευκοθέας» ἐν Villa Albani.

α - β. Λήκυθος τοῦ «ζωγράφου τοῦ Θανάτου».

Ἀνάγλυφον Μουσείου Ἀκροπόλεως ἀρ. 581.

Ὁ Ἅγιος Δημήτριος θέτων τὴν χεῖρα ἐπὶ μικροῦ παιδός.
Βασιλικὴ Ἁγ. Δημητρίου Θεσσαλονίκης.

α. Ἡ ζωφόρος τῶν Θερμοπυλῶν.

β. Τῆς ζωφόρου τῶν Θερμοπυλῶν ἀπότμημα.

Ἐκ τῆς ζωφόρου τῶν Θερμοπυλῶν. Τρίτων σαλπικρατῆς καὶ Νηρηΐς.

Ἐκ τῆς ζωφόρου τῶν Θερμοπυλῶν. Ἑρωτιδὲς ἐπὶ ἐλαφοκίτου.

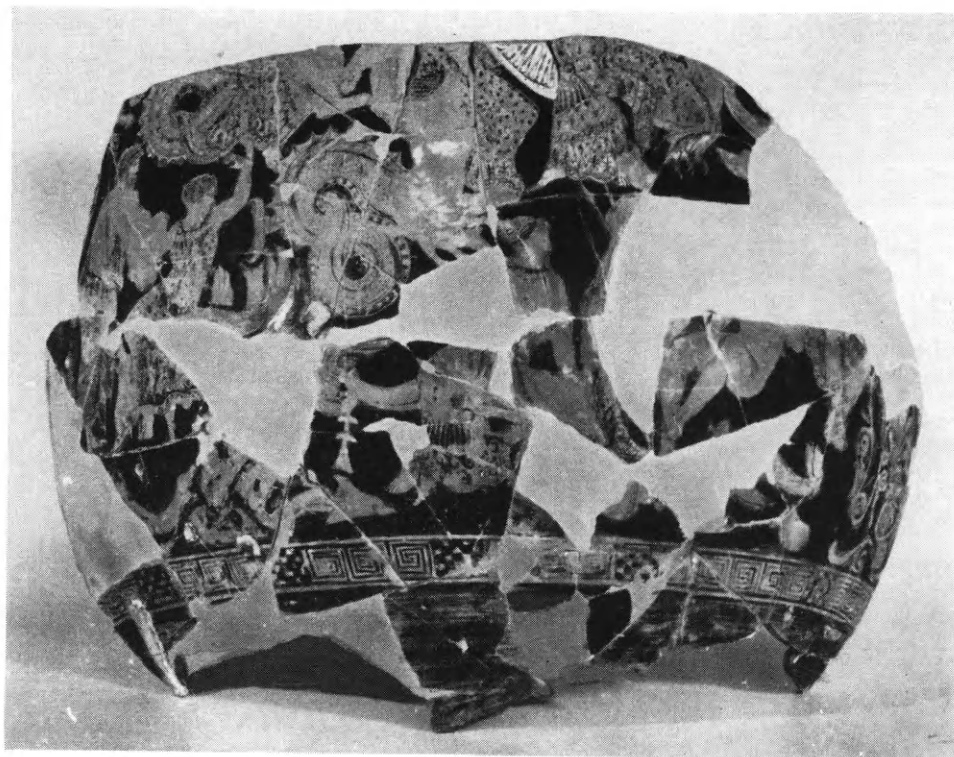

Ἐκ τῆς ζωφόρου τῶν Θερμοπυλῶν. Τρίτων καὶ Νηρηὶς ἐπὶ θαλασσίῳ ἔπτου.

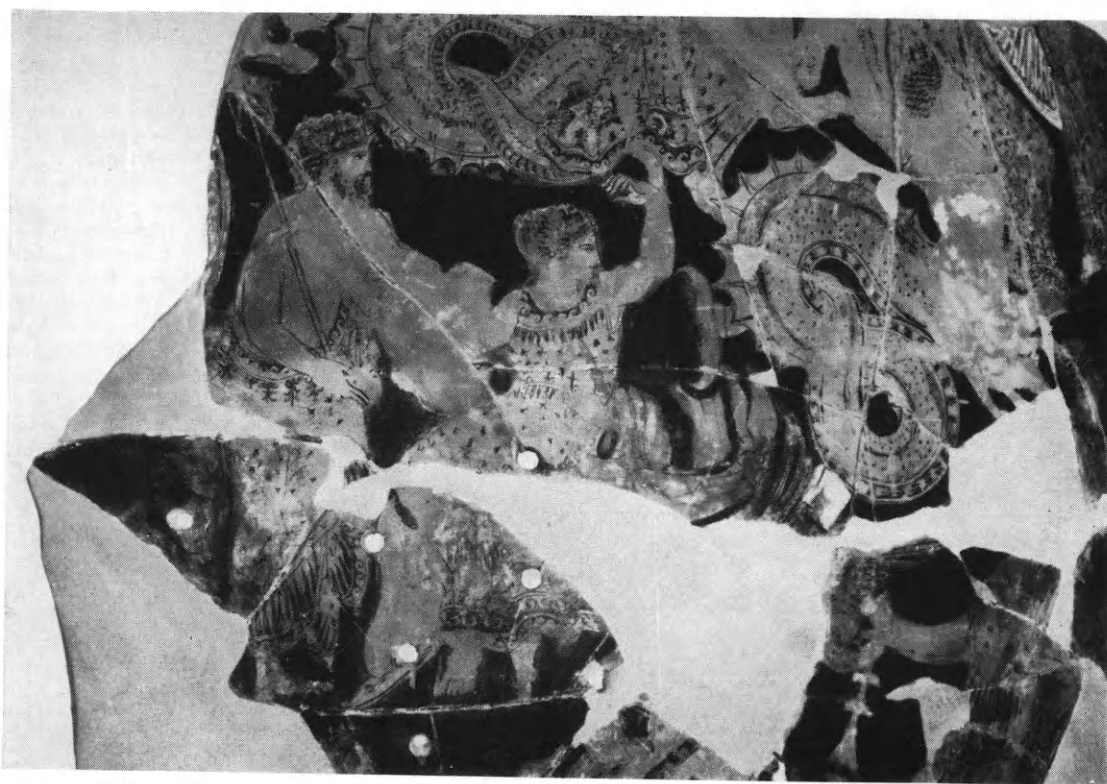

Ἐκ τῆς ζωφόρου τῶν Θερμοπυλῶν. Τρίτων καὶ Ἐρωτιδὺς ἐπὶ θαλασσίῳ λέοντι.

α. Τμήμα μεγάλου κρατῆρος ἐρυθρομόρφου (Μουσείον Θεσσαλονίκης).

β. Λεπτομέρεια τοῦ ἐρυθρομόρφου κρατῆρος τῆς Θεσσαλονίκης.

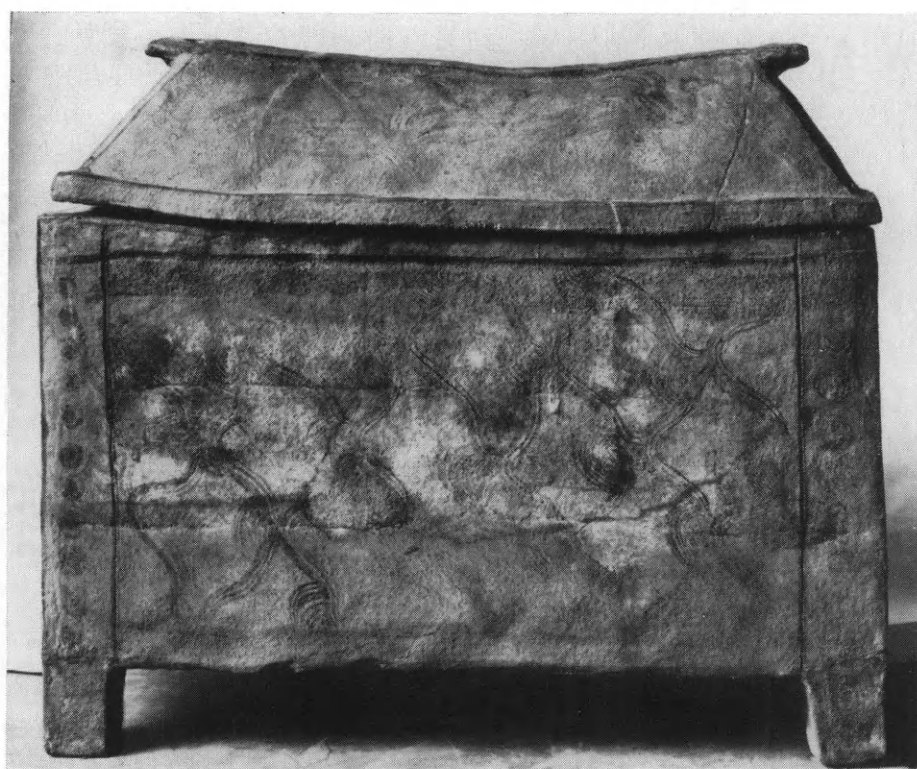

Λεπτομέρεια τοῦ ἐρυθρομόρφου κρατῆρος (Μουσεῖον Θεσσαλονίκης).

Λεπτομέρεια τοῦ ἐρυθρομόρφου κρατῆρος (Μουσεῖον Θεσσαλονίκης).

α - β. Μουσείον Λούβρου. Λάρναξ αρ. CA 921.

α - β. Πλάγιαι όψεις τής λάρνακος άρ. C.A 921.

Μουσείον Λούβρου. Ρυτόν ἀρ. CA 909. α. Προσθία ὄψις. β. Πλαγία ὄψις.

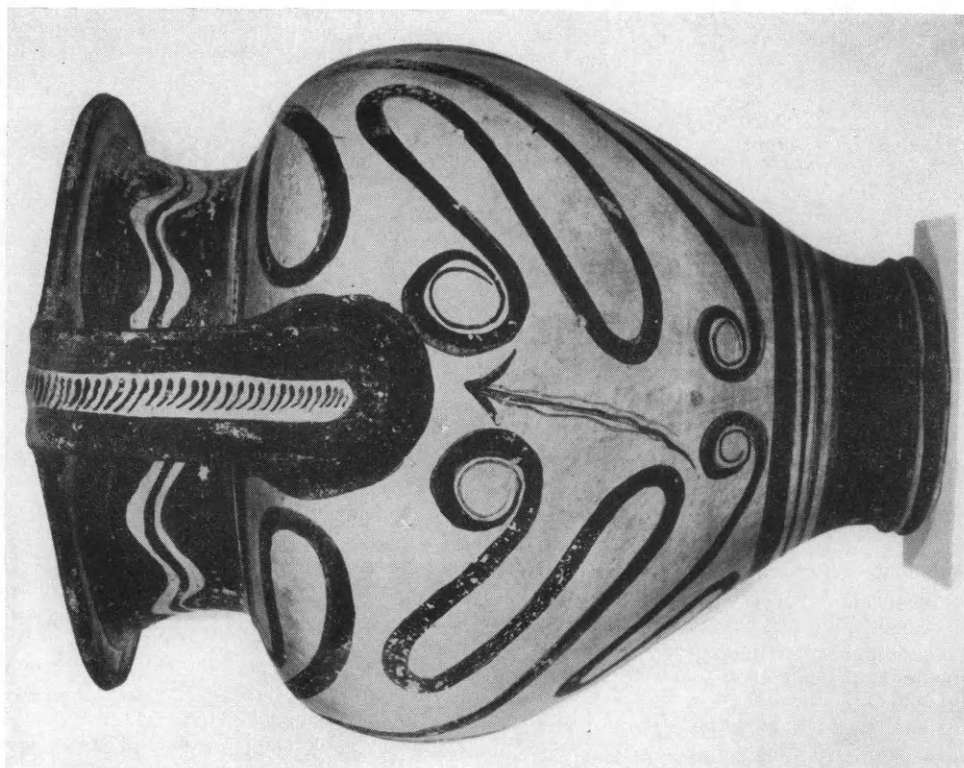

α. Μουσείον Λούβρου. Ρυτόν άρ. CA 909. Όπισθια έψις.

β. Μουσείον Λούβρου. Άμφοροειδής κρατήρ άρ. CA 884.

α - β. Μουσείον Λούβρου. Ἀμφοροειδὴς κρατὴρ ἀρ. CA 882.

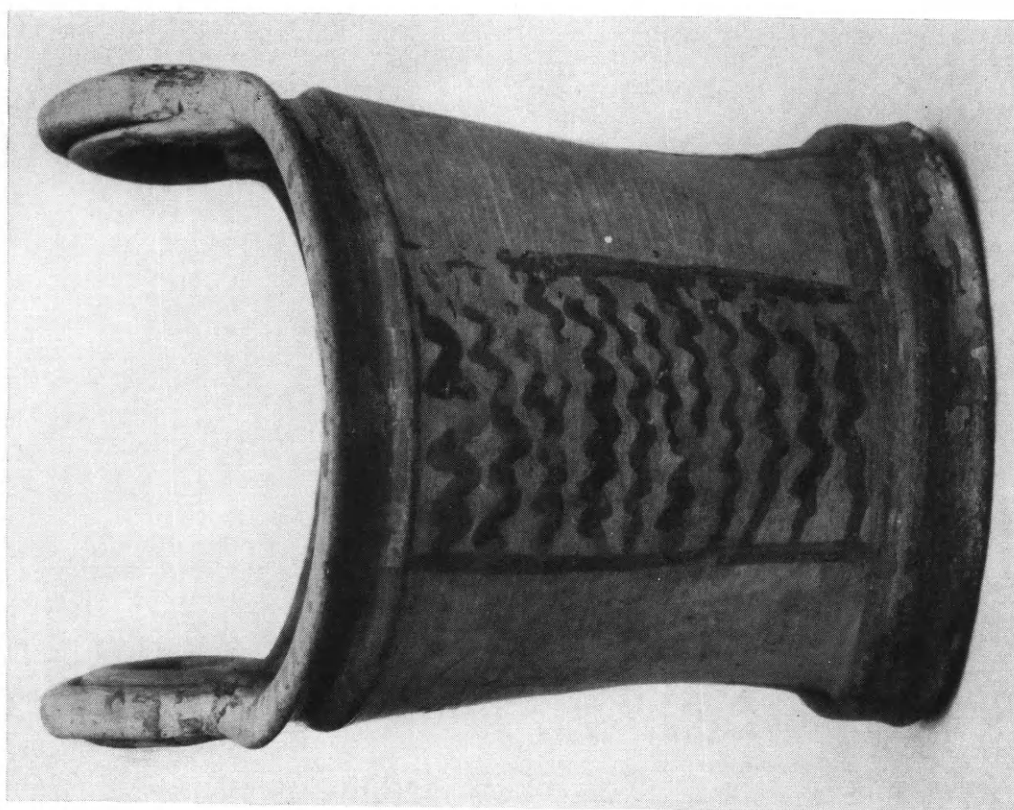
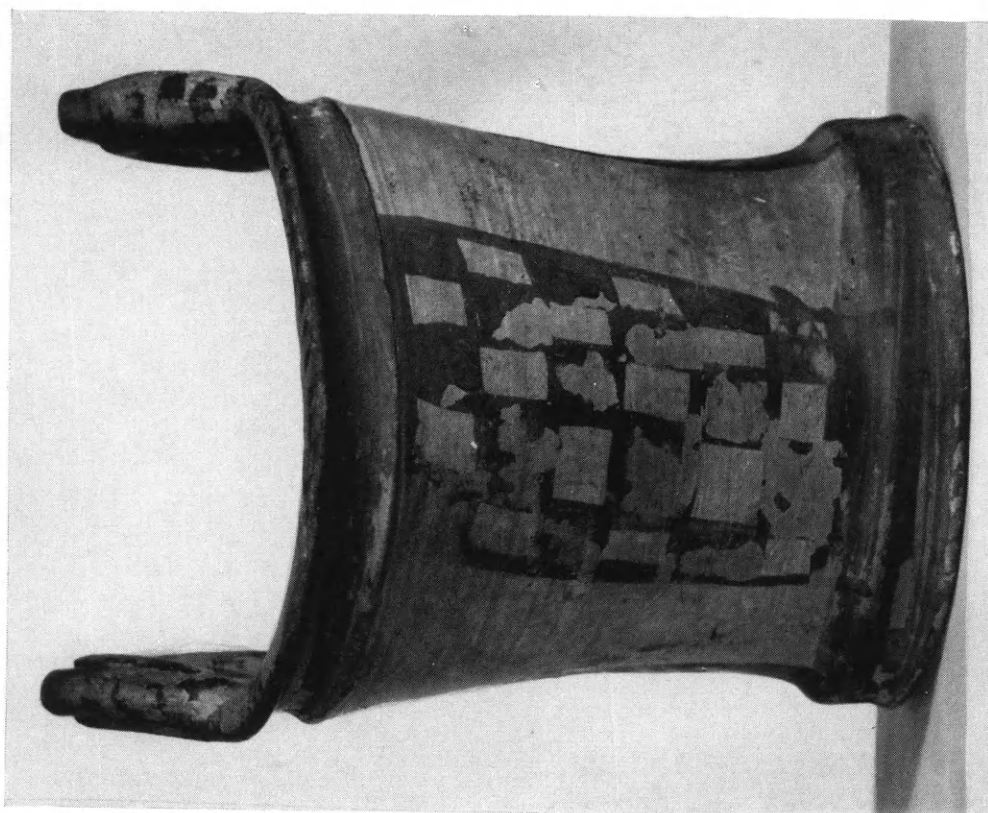

α - β. Μουσείον Λούβρου. Ἀμφοροειδῆς κρατὴρ ἀρ. CA 883.

α - β. Πλάγιοι όψεις του κρατήρος αρ. CA 883.

α - β. Μουσείον Λοίβρου, Σπυρίδης ἀρ. CA 892.

α. Ἑτέρα ὕψις τῆς σπυρίδος ἀρ. CA 892.

β. Μουσεῖον Λούβρου. Κύλιξ ἀρ. CA 893.

γ. Μουσεῖον Λούβρου. Ρυτόν ἀρ. CA 905.

δ - ζ'. Μουσεῖον Λούβρου. Ἀγγεῖα ἀρ. CA 907, AM 765, CA 906.

Ἡ λιθίνη ἐπιγραφή τοῦ Μουσείου Ἐλευσίνος, ἡ ὁποία ἀναφέρει τὰς τεχνικὰς προδιαγραφὰς τοῦ 4ου π.Χ. αἰ. διὰ τὴν κατασκευὴν τῶν ἐκ κρατερώματος ἐμπολίων καὶ πόλων.

β. Προξενικὸν ψήφισμα ἐξ Ἀσκληπείου Ἐπιδάφου.

α. Ἐπιγραφή ἐκ τοῦ ἱεροῦ τοῦ Ἀπόλλωνος Μαλεάτα.

Ἐπιγραφή ἐπὶ περιεραντηρίου (Μουσεῖον Ἀσκληπιδίου Ἐπιδαύρου).

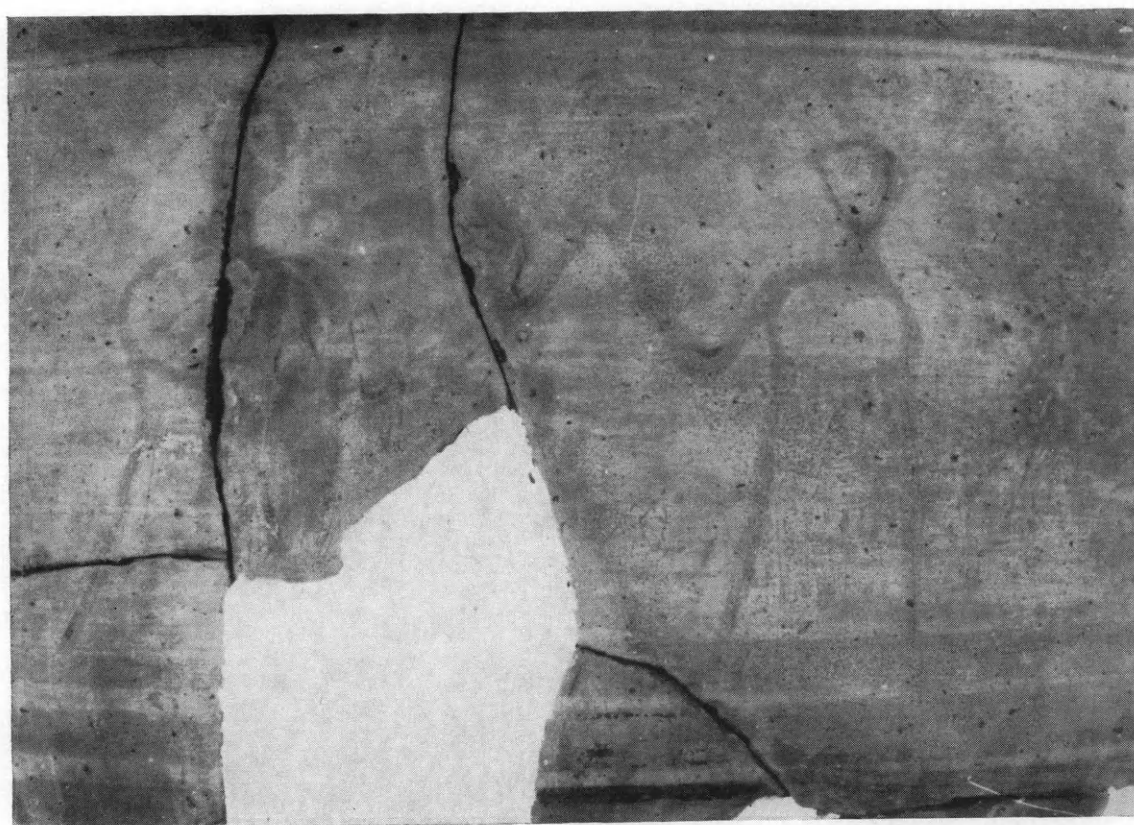
Edictum του αυτοκράτορος Κλαυδίου.

α. Μυκηναϊκός αμφοροειδής κρατήρ υπ' αριθ. 9863 ΕΜ.

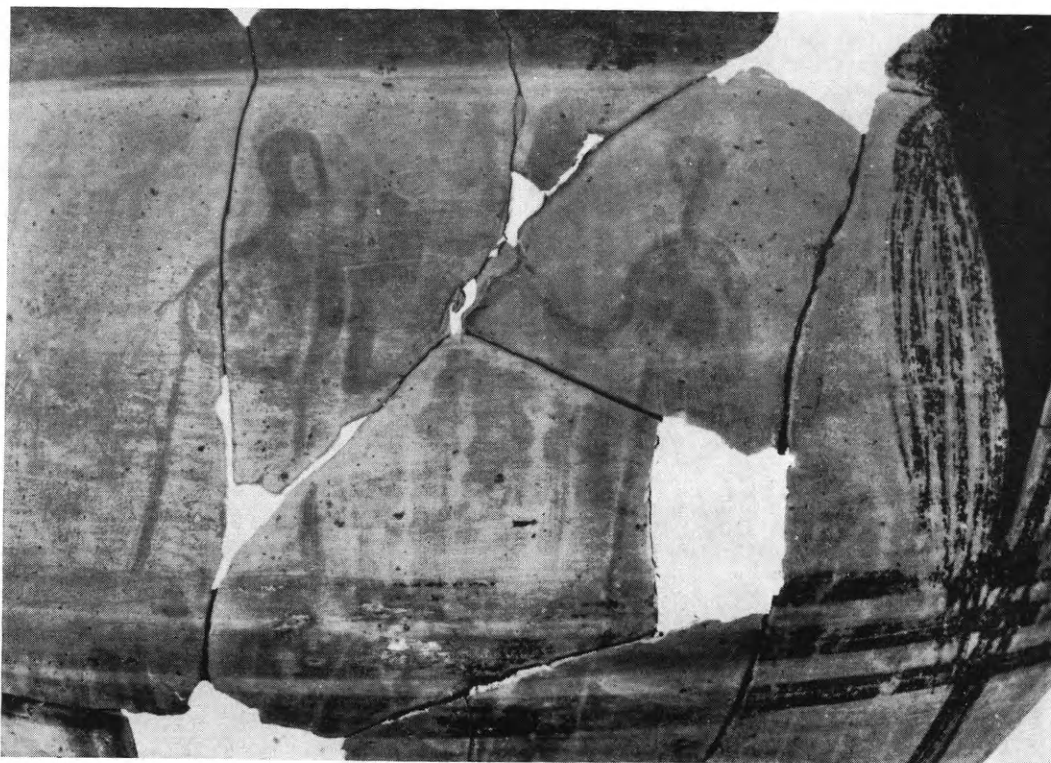

β. Ἡ ἑτέρα ὄψις τοῦ ἀνωτέρω κρατήρος.

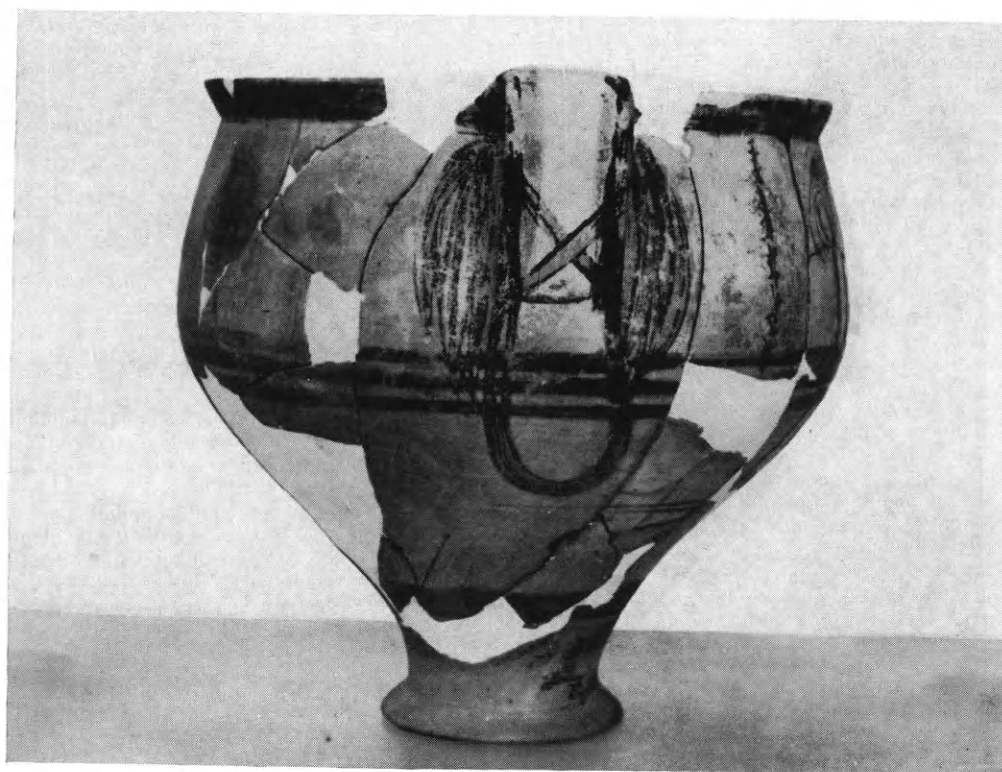

Τὸ ἥμισυ τῆς ἐπὶ τῆς μιᾶς ὀψεως τοῦ κρατῆρος παραστάσεως: ζεῦγος ἀνδρικῶν μορφῶν.

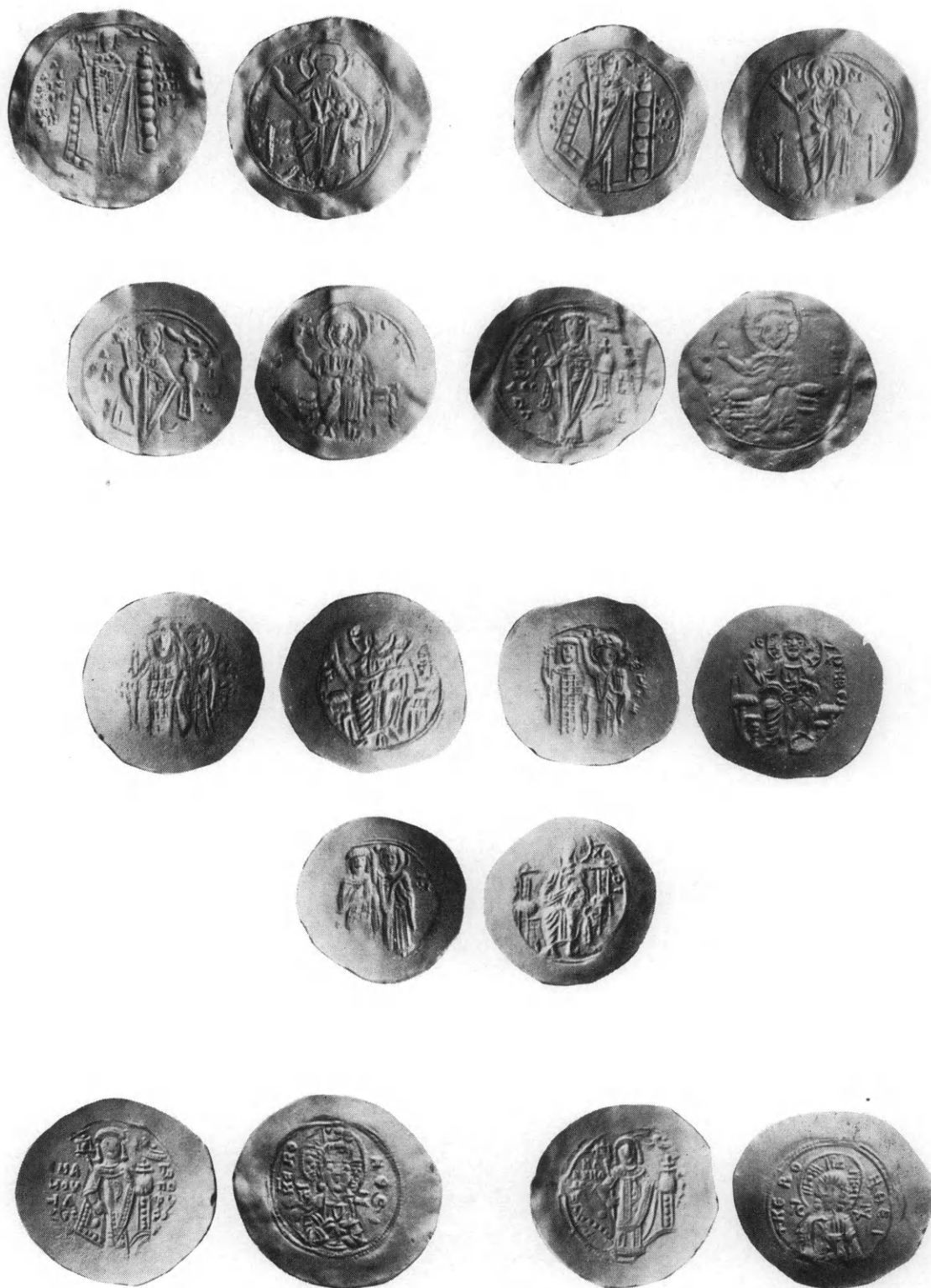

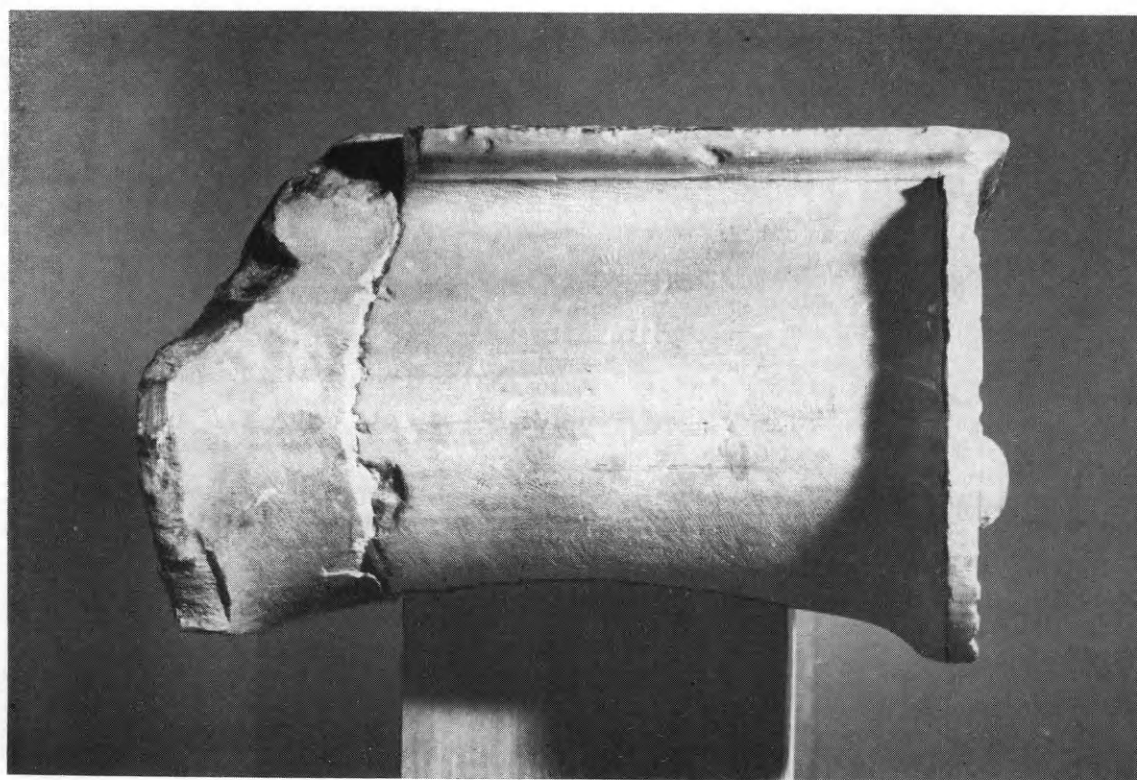
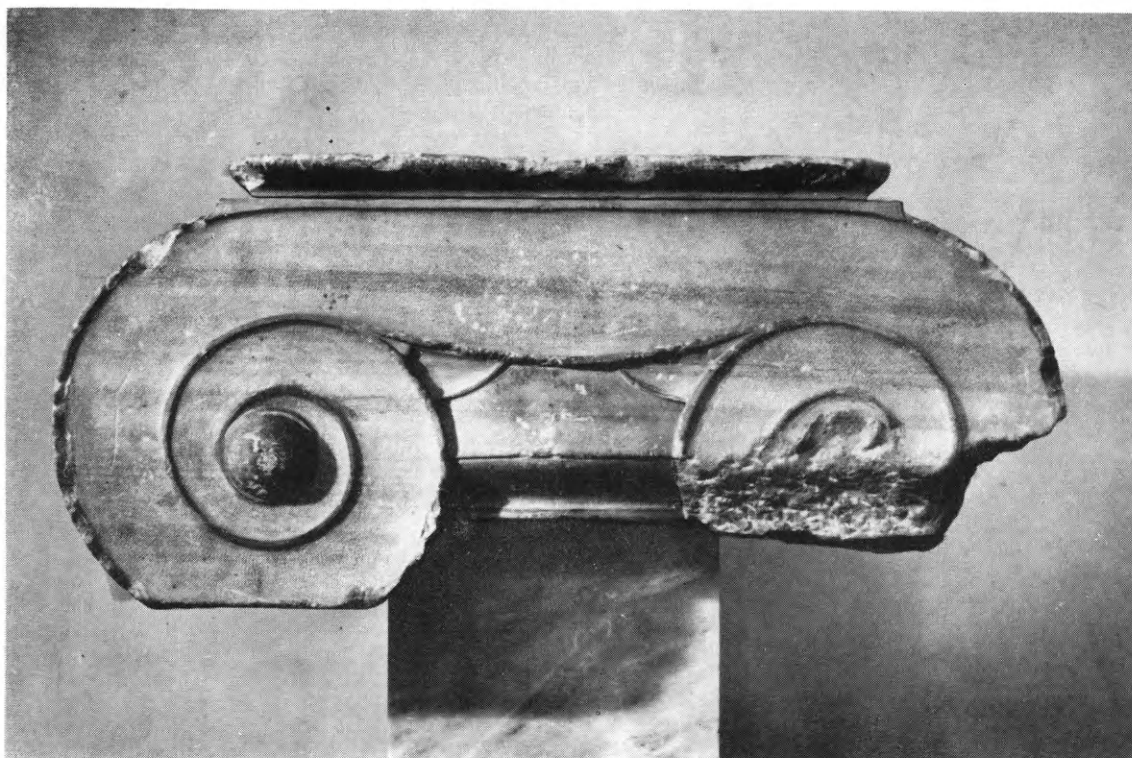
α. Τὸ ἕτερον ἡμισυ τῆς ἐπὶ τῆς μιᾶς ὀψεως τοῦ κρατήρος παραστάσεως: ζεύγος ἀνδρικῶν μορφῶν.

β. Ἑτέρα ὀψις τοῦ κρατήρος.

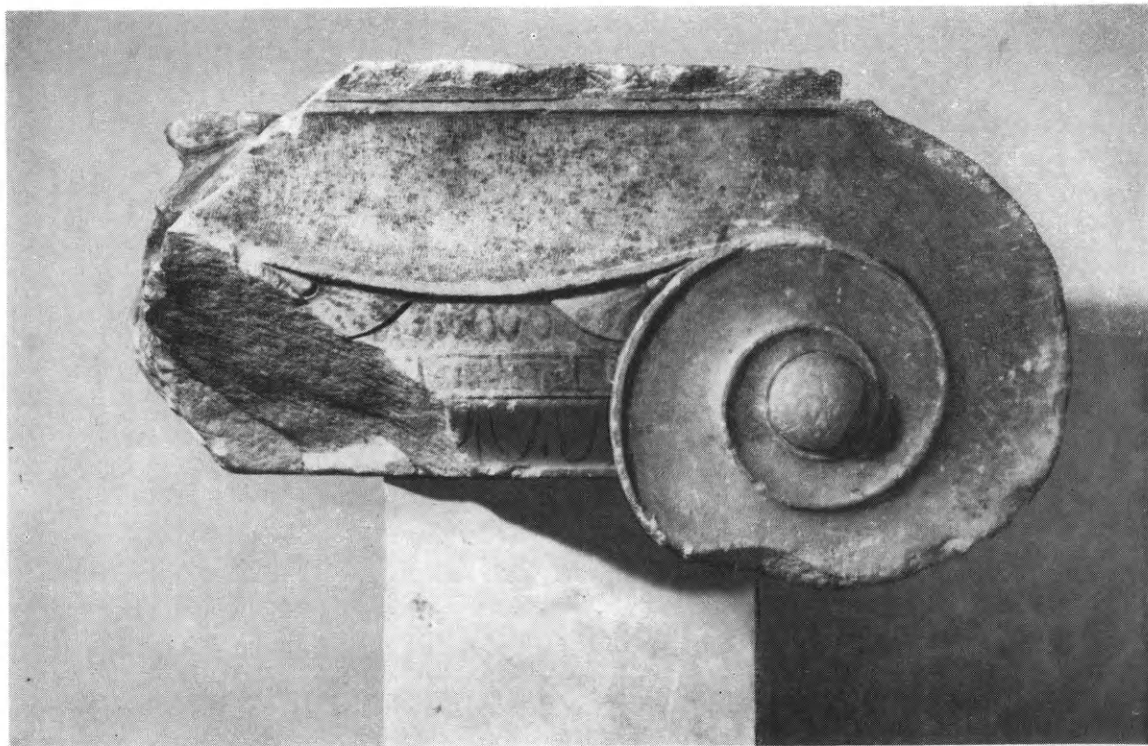

«Θησαυρός» χρυσῶν ὑπερπύρων ἐκ Βραστῶν Χαλκιδικῆς (Μουσεῖον Θεσσαλονίκης.)

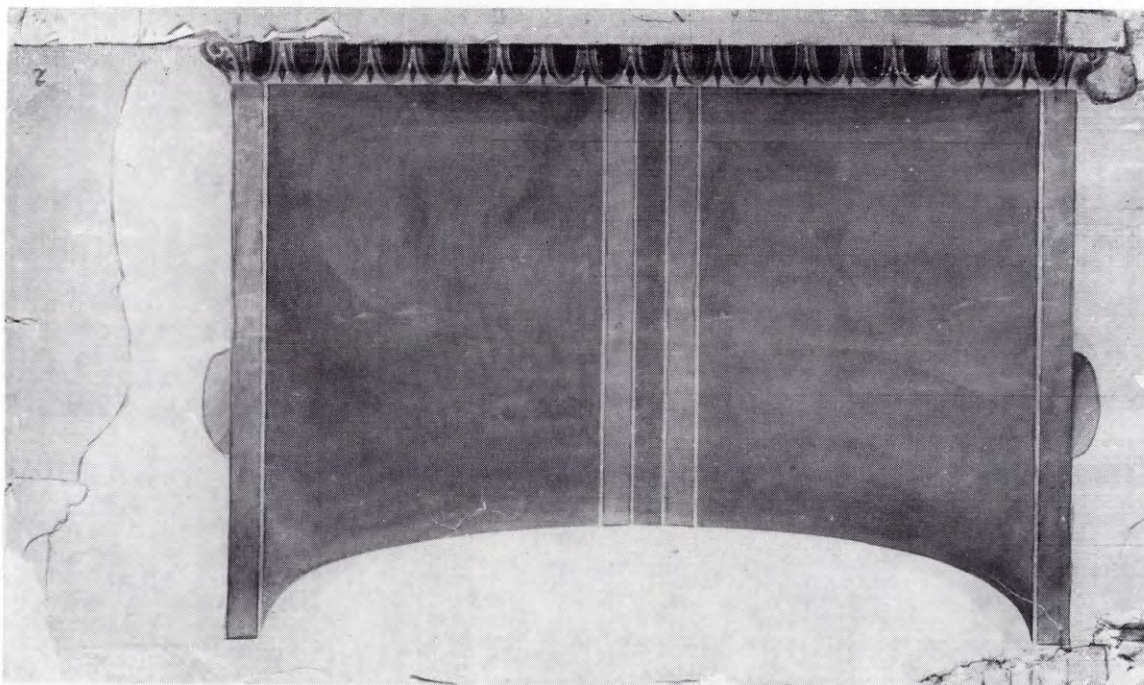
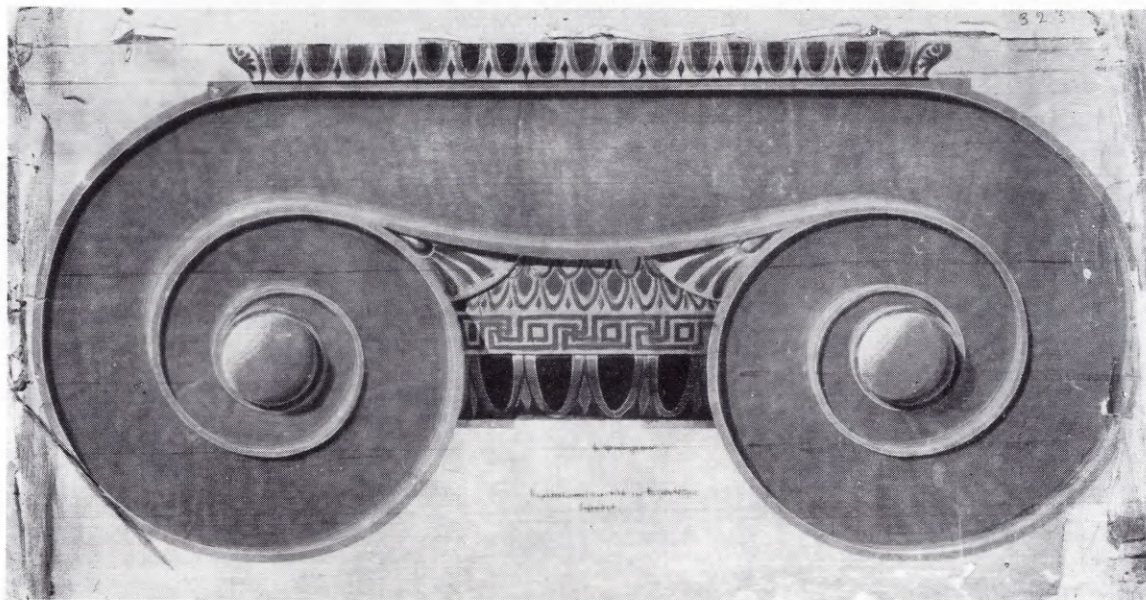

α-β. Τὸ κιονόκρανον Ε.Μ. 4479, τὸ ἀνευρεθὲν κατὰ τὰς ἀνασκαφὰς τοῦ ναοῦ τῆς Σουνιάδος Ἀθηνᾶς.

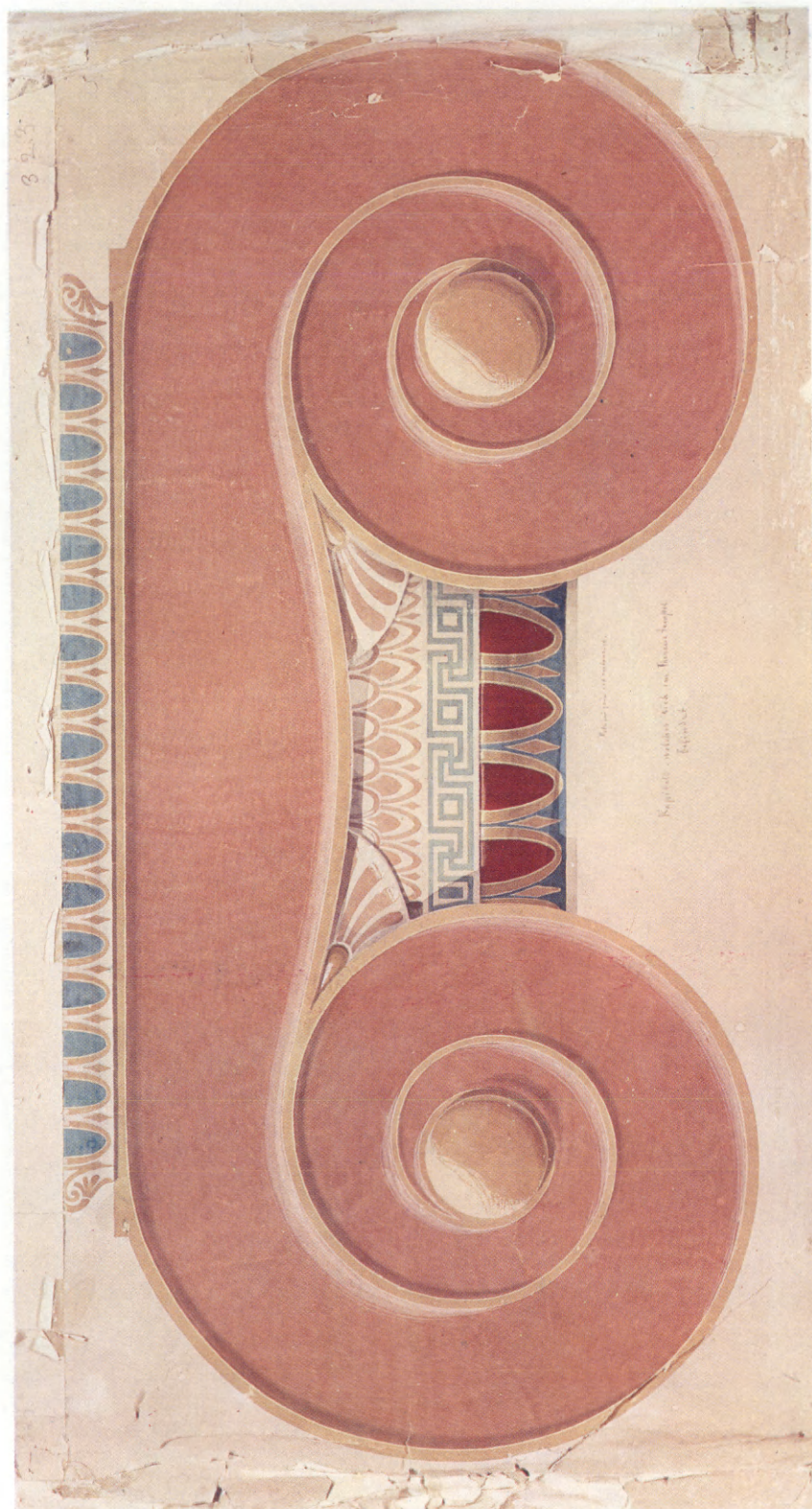

α-β. Όψις και λεπτομέρεια τῆς διακοσμήσεως τοῦ ἐκ τοῦ ναοῦ τῆς Σουνιάδος Ἀθηνᾶς κειονοκράνου Ε.Μ. 4478, τοῦ φυλασσομένου ἄλλοτε εἰς τὸ Θησεῖον.

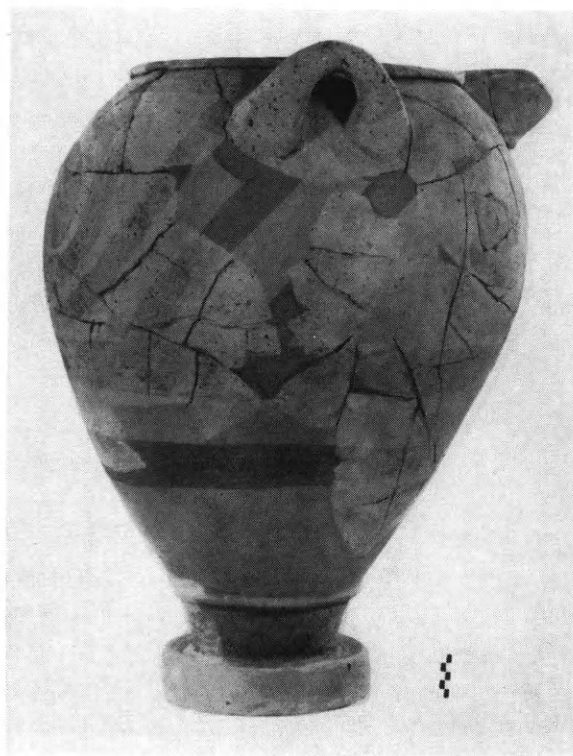
α-β. Σχέδια αναπαραστάσεως τοῦ κιονοκράνου τοῦ εἰκονιζομένου εἰς τὸν πίν. 33, ἐκπονηθέντα ὑπὸ τοῦ ἀρχιτέκτονος Ἑ. Τσόλλερ. Ἑθνικὴ Πινακοθήκη.

Τὸ κιονόκρανον Ε.Μ. 4478 ἐκ τοῦ ναοῦ τῆς Σουνιάδος Ἀθηνᾶς. Σχέδιον ἀναπαραστάσεως τοῦ ἀρχιτέκτονος
Ἑ. Τσίλλερ. Ἑθνικὴ Πινακοθήκη.

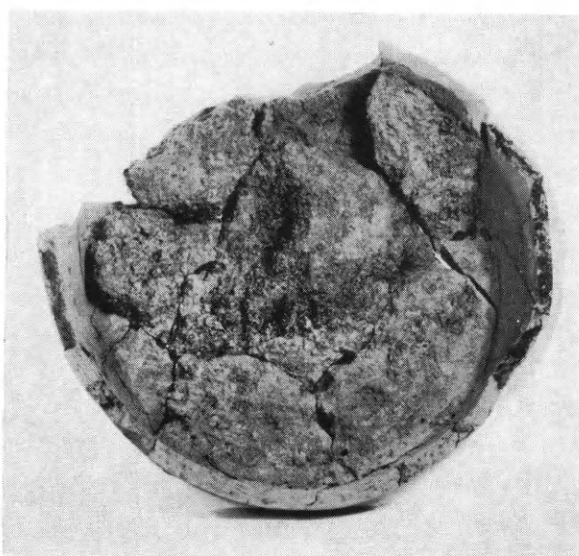

α - β. Ἀμφορεὺς τῆς ΥΜ ΙΑ περιόδου.

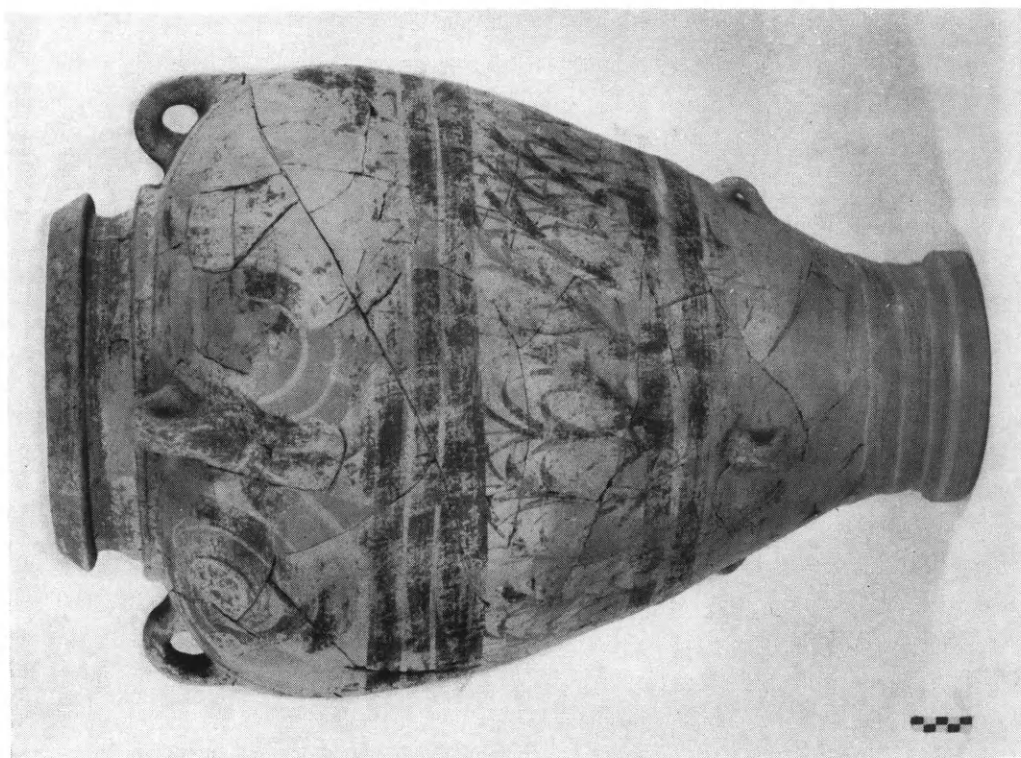
γ. Τετράωτος πίθος τῆς ΥΜ ΙΑ περιόδου.

δ. Ὁ πυθμὴν τοῦ περιέχοντος ἐξηνθρακωμένους καρπούς κάδου.

β. Ραμφόστομος πρόγους τῆς γ'μ ΙΑ περιόδου.

α. Πίθος τῆς γ'μ ΙΑ περιόδου.

α. Ραμφόστομος πρόχους τῆς ΥΜ ΙΑ περιόδου.

β. Τετράωτος πίθος τῆς ΥΜ ΙΑ περιόδου.

γ. Γεφυρόστομος πρόχους και δίωτος ἀμφορίσκος τῆς ΥΜ ΙΑ περιόδου.

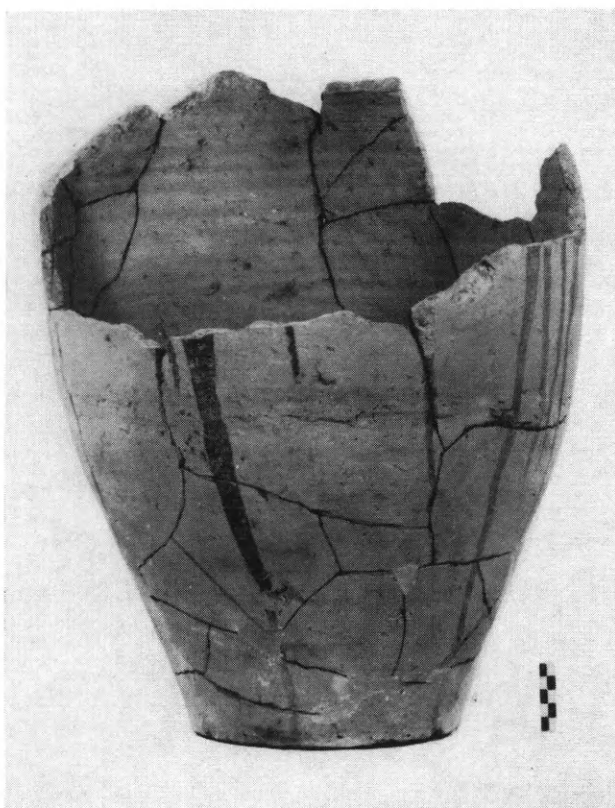
α. Μέρος πίθου τῆς ΥΜ ΙΑ περιόδου.

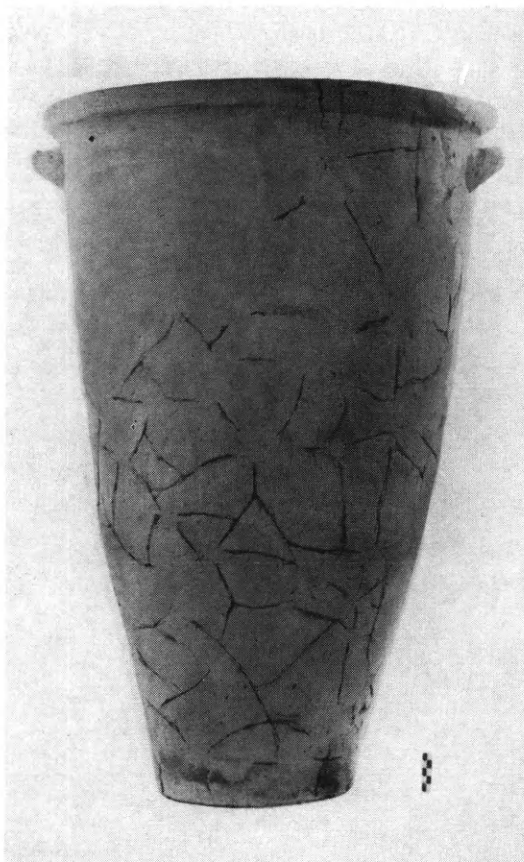
β. Δίωτος πίθος τῆς ΥΜ ΙΑ περιόδου.

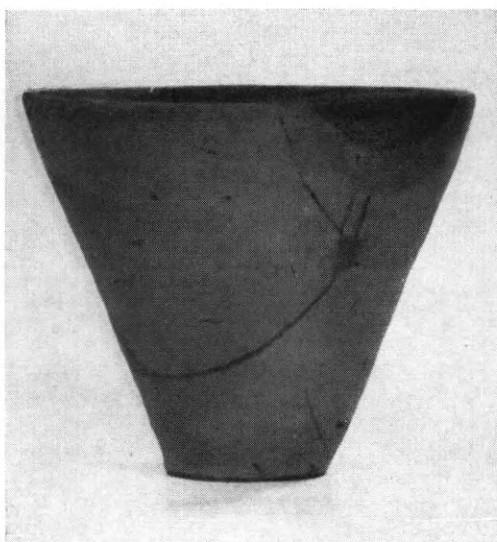
γ. Ἀγγεῖα τῆς ΥΜ ΙΑ περιόδου.

α. Μέρος πίθου τῆς ΥΜ ΙΑ περιόδου.

β. Μέγας δίωτος πίθος τῆς ΥΜ ΙΑ περιόδου.

γ. Ἄωτον κωνικὸν κύπελλον τῆς ΥΜ ΙΑ περιόδου.

δ. Μόνωτον κύπελλον τῆς ΥΜ ΙΑ περιόδου.

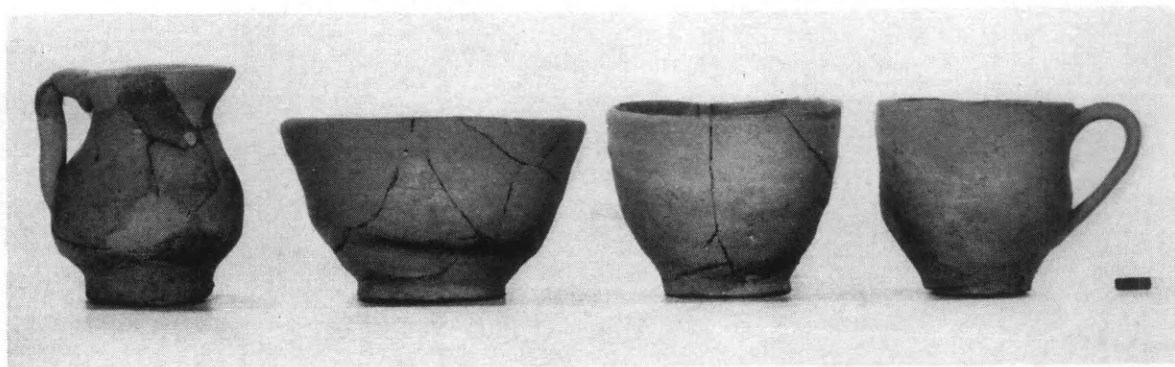
α. Δίωτος πίθος τῆς ΥΜ ΙΑ περιόδου.

β. Πῶμα μεγάλου πίθου τῆς ΥΜ ΙΑ περιόδου.

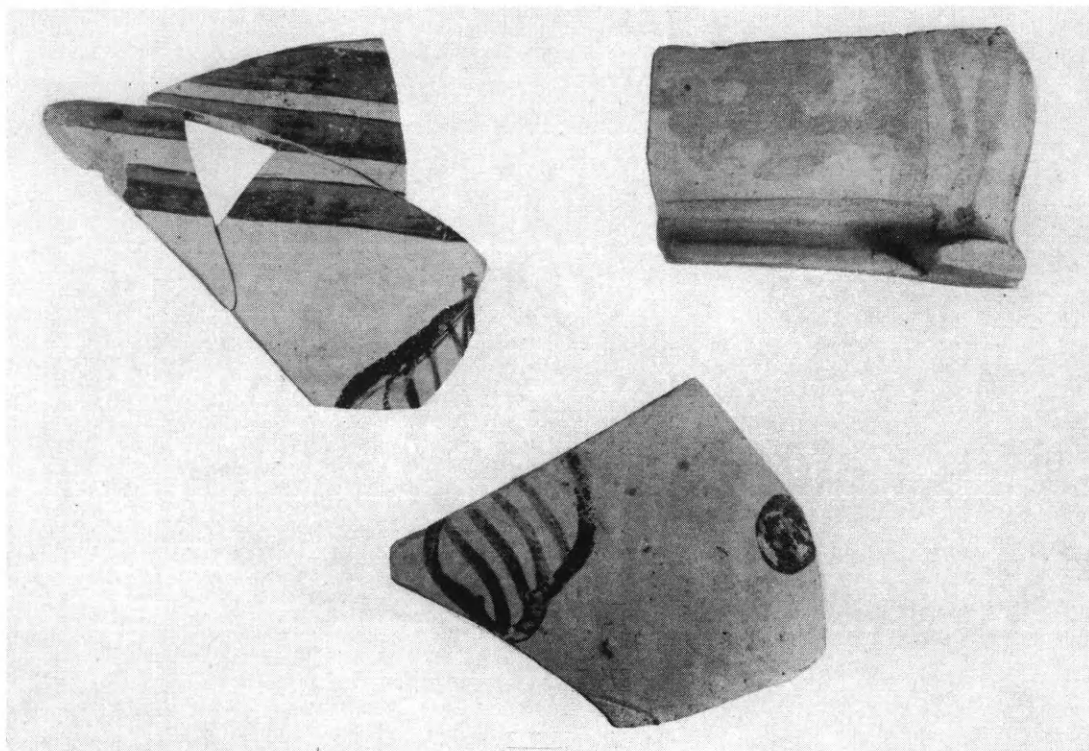

γ. Ἄωτα κύπελλα ἐκ τοῦ ΥΜ ΙΑ-Β στρώματος.

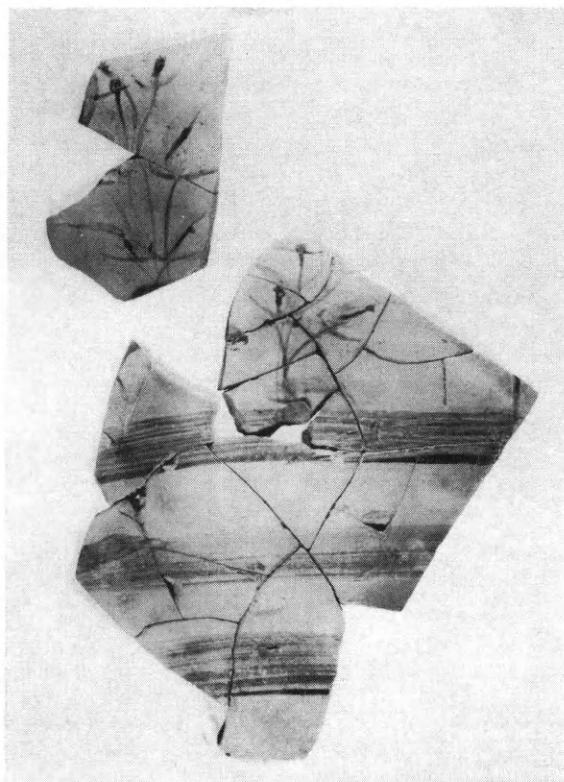

δ. Μικρά ἄνευ κοσμήσεως ἀγγεῖα ἐκ τοῦ ΥΜ ΙΑ-Β στρώματος.

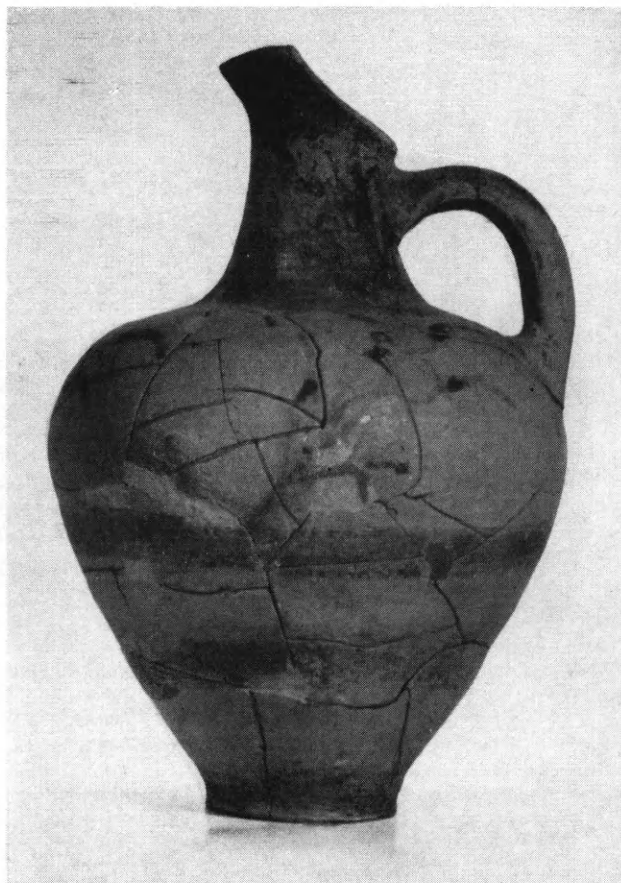

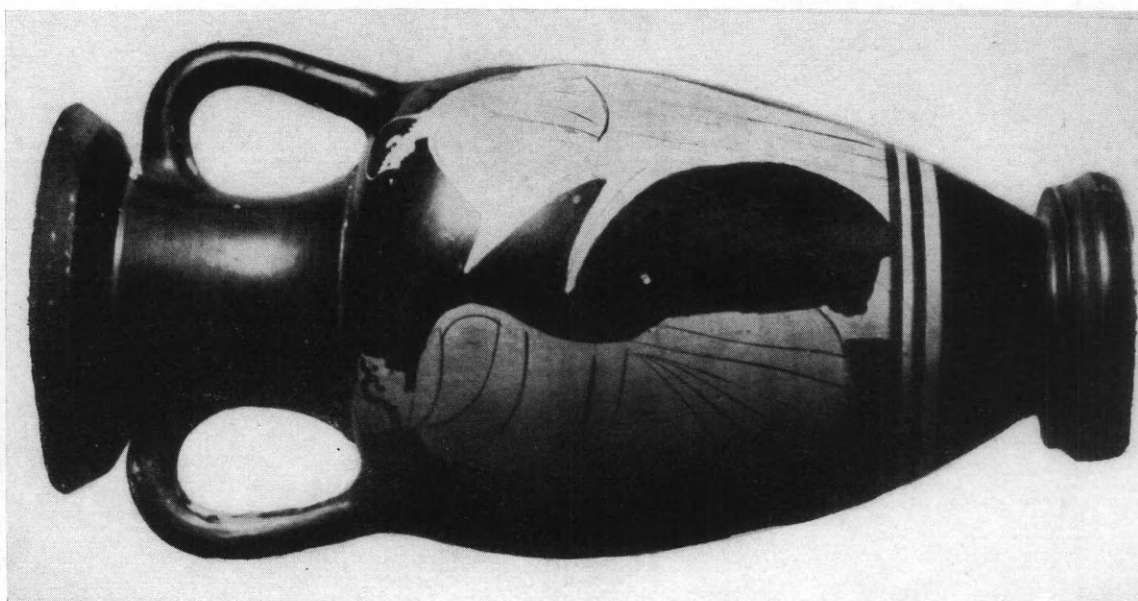
α. Ώστρακα τοῦ θαλασσίου ρυθμοῦ.

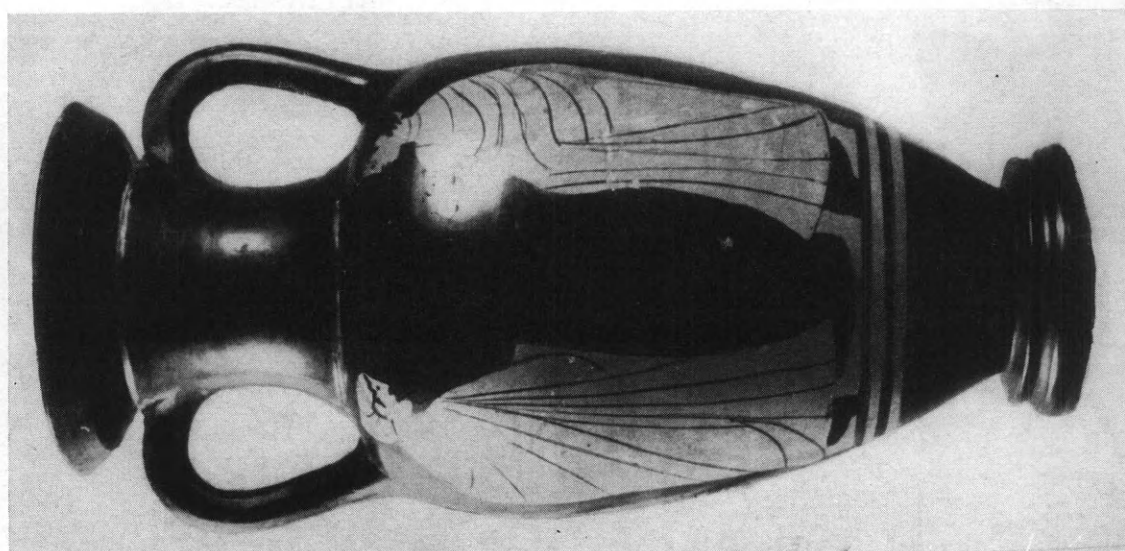
β. Τμήμα ἀγγείου τῆς ΥΜ ΙΒ περιόδου.

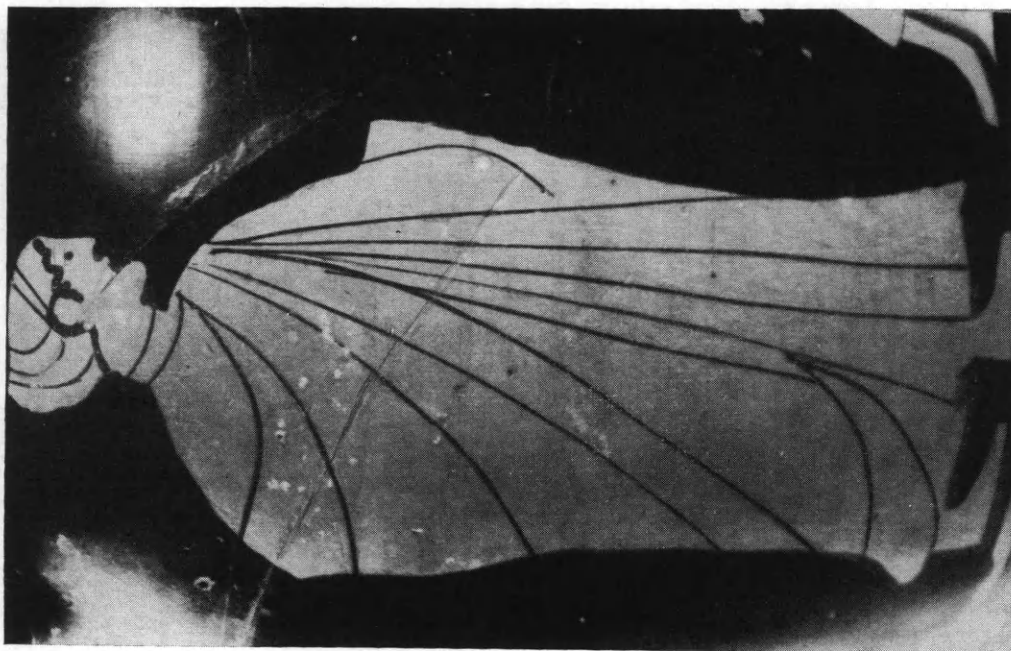
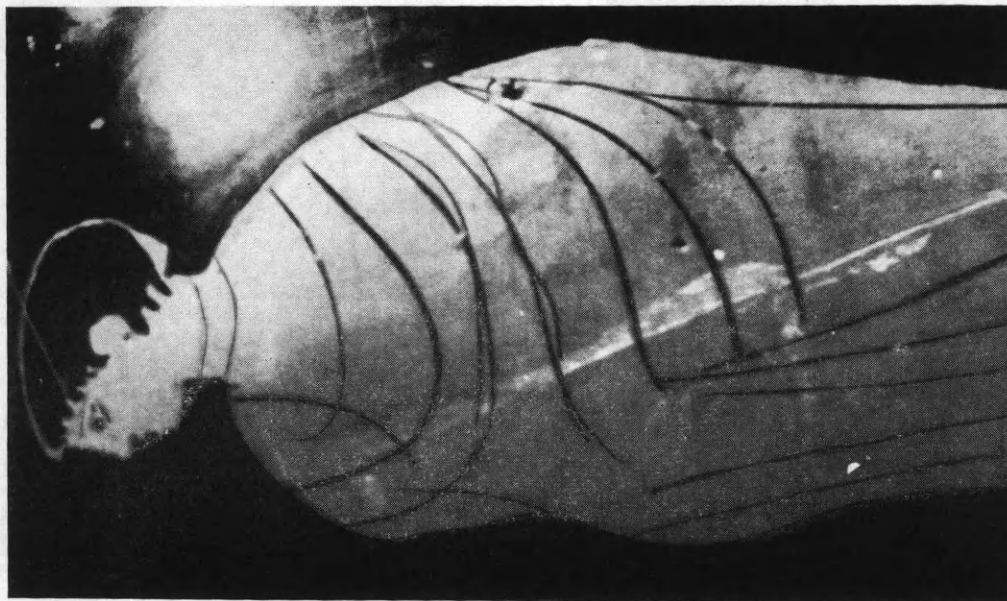
γ. Πρόχους τῆς ΥΜ ΙΒ περιόδου.

β. Ἡ ἑτέρα ὅψη τοῦ ἀμφορέως.

α. Ἀμφορεὺς Σιχάγου τύπου «Nola» ζωγραφηθεὶς ὑπὸ τοῦ ζ. τοῦ
Ἀμφορέως τοῦ Σιχάγου. Classical Collection, University of Chicago.

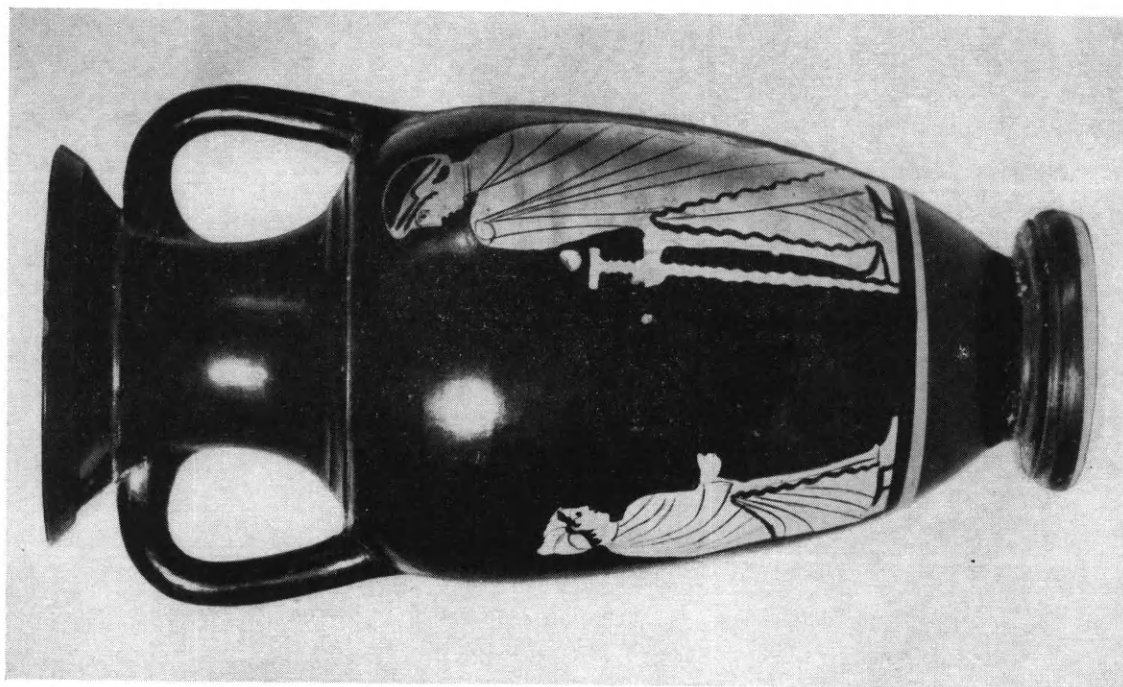

α - β. Λεπτομέρειαι τοῦ ἀμφορέως τοῦ πίνακος 44.

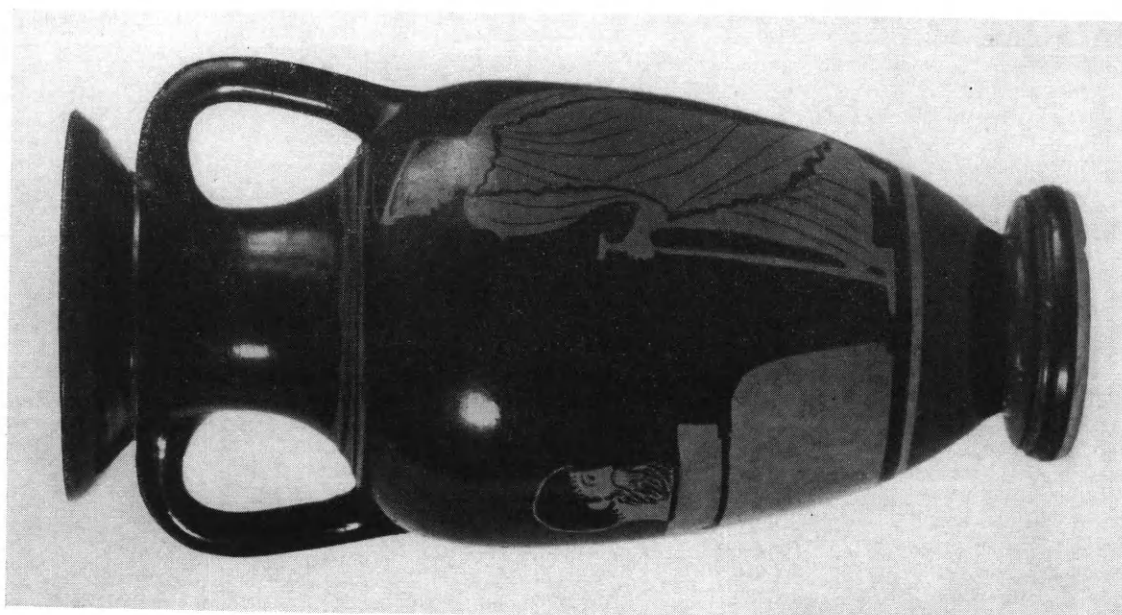

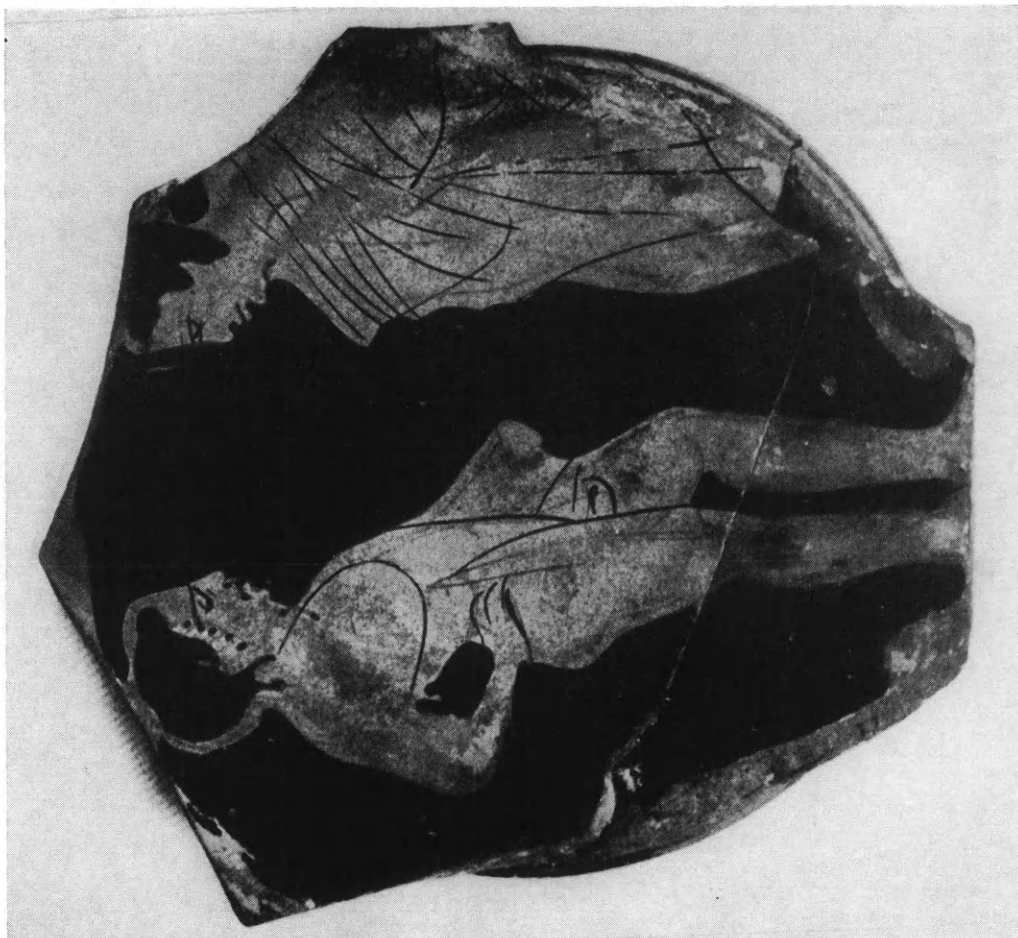
α - δ. Λεπτομέρειαι τοῦ ἀμφορέως τοῦ πίν. 44.

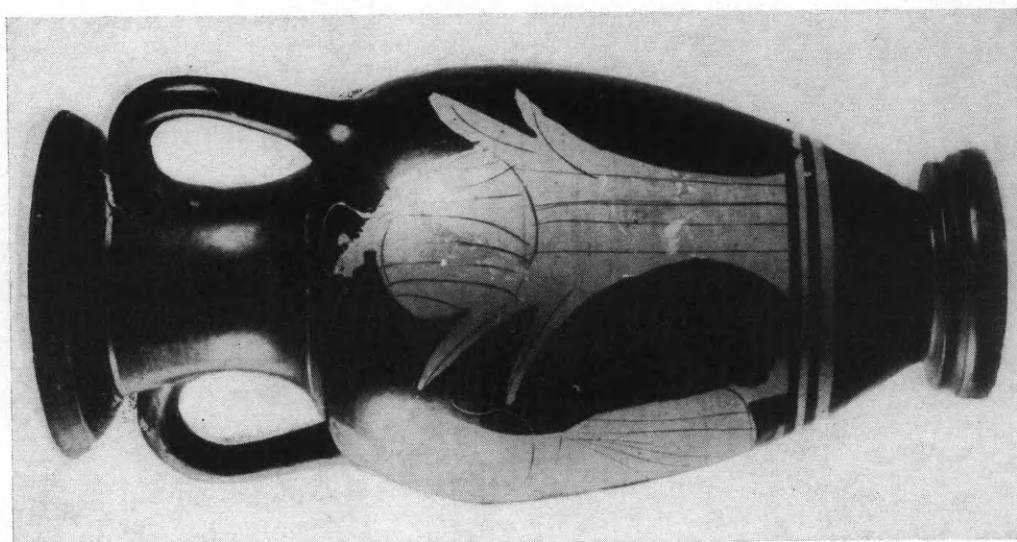
β. Ἡ ἑτέρα ὄψις τοῦ ἀμφορέως.

α. Ἀμφορεὺς τύπου «Nola» ζωγραφηθεὶς ὑπὸ τοῦ ζ. τοῦ ἀμφορέως τοῦ Σικάγου. Μασσαλία, Château Borely, ἀρ. εὔρ. 2869.

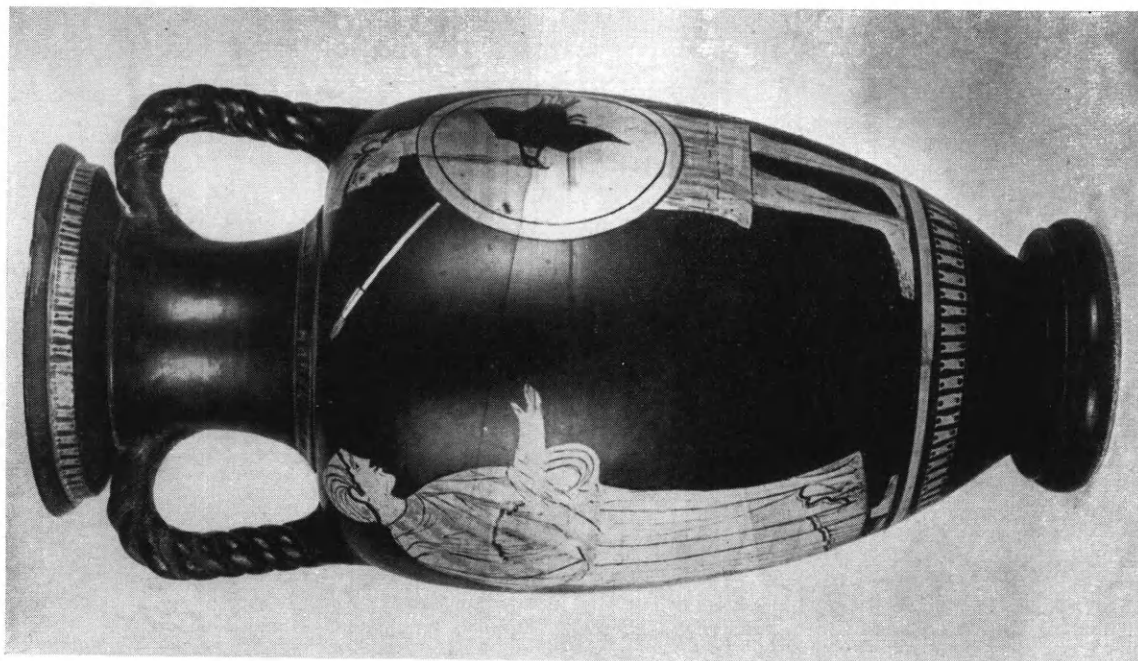

β. Ἀττιζὸν ἐρυθρόμορφον θραύσμα. Φραγκφούρτη, Museum für Vor- und Frühgeschichte, ἀρ. εὔρ. VF h 425.

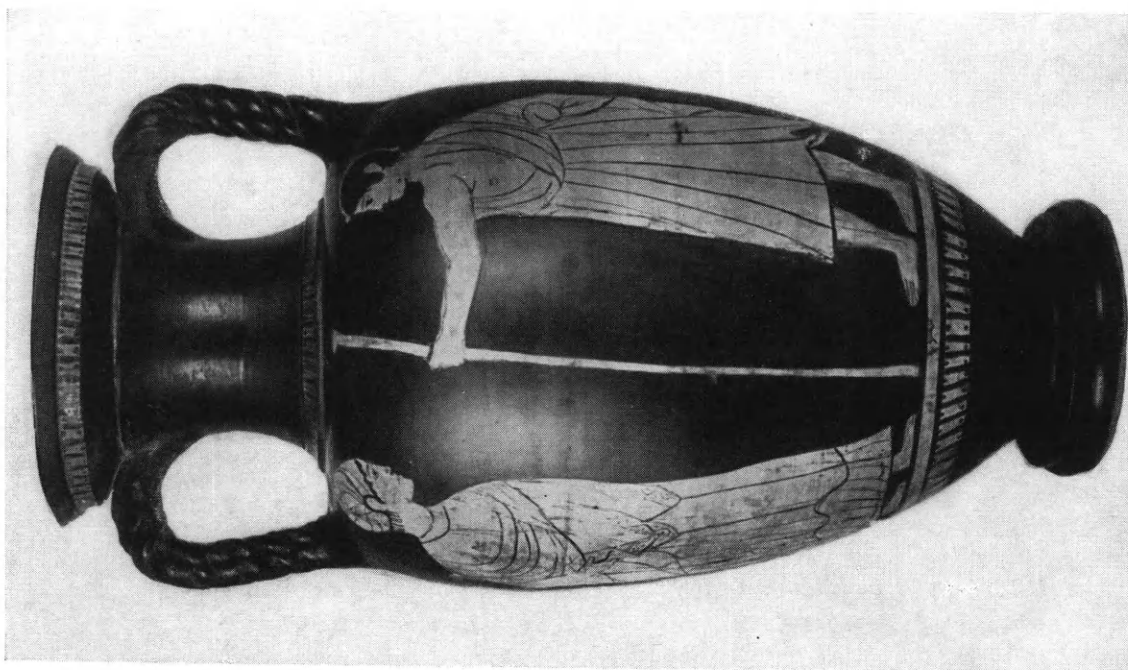

α. Λεπτομέρεια τοῦ ἀμφορέως τοῦ πλν. 44β.

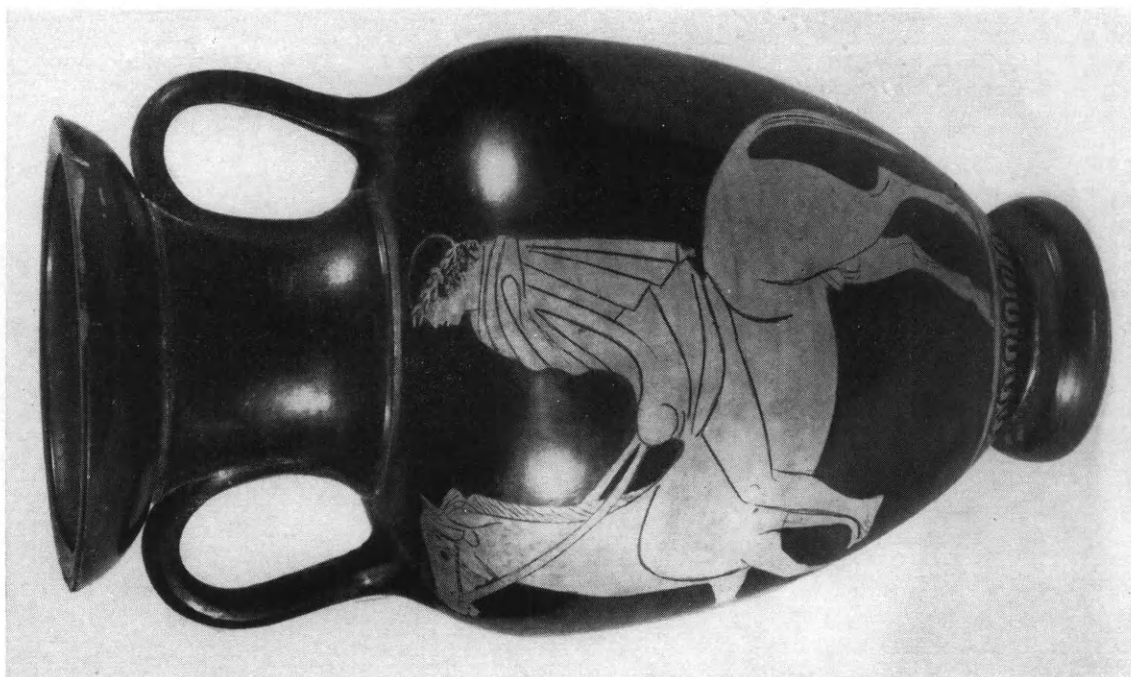

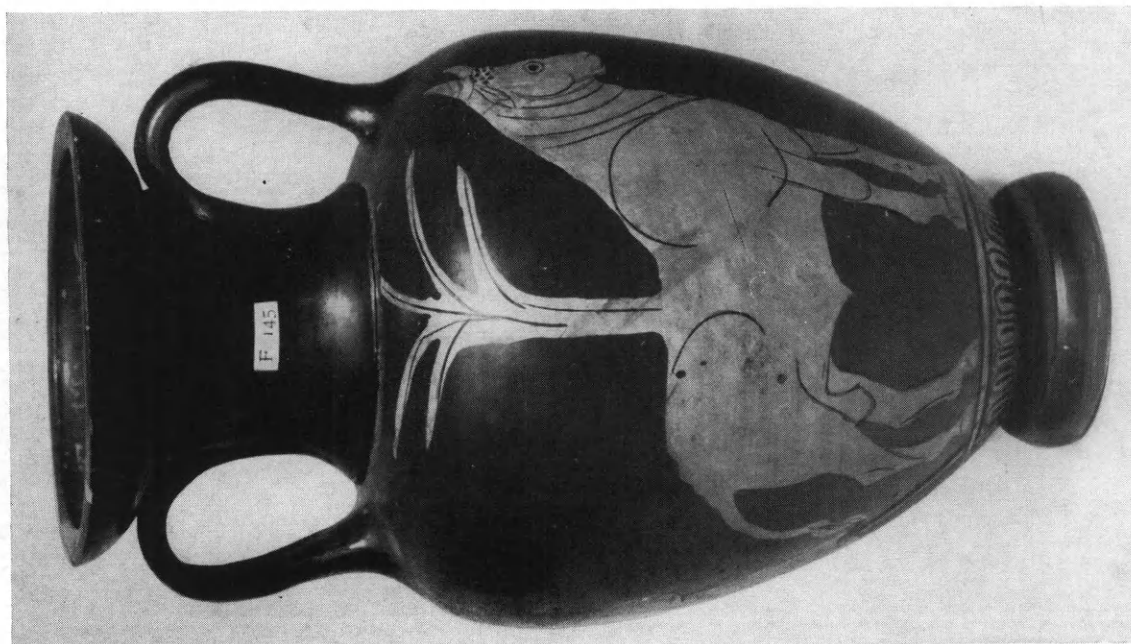
β. Ἡ ἐτέρα ὄψις τοῦ ἀμφορέως.

α. Ἀμφορεὺς τύπου «Nola» ζωγραφηθεῖς ὑπὸ τοῦ ζ. τοῦ Ἀμφορέως τοῦ Σιχάγου.
Allard Pierson Museum, Πανεπιστήμιον τοῦ Ἀμστερνταμ, ἀρ. εὑρ. 3404.

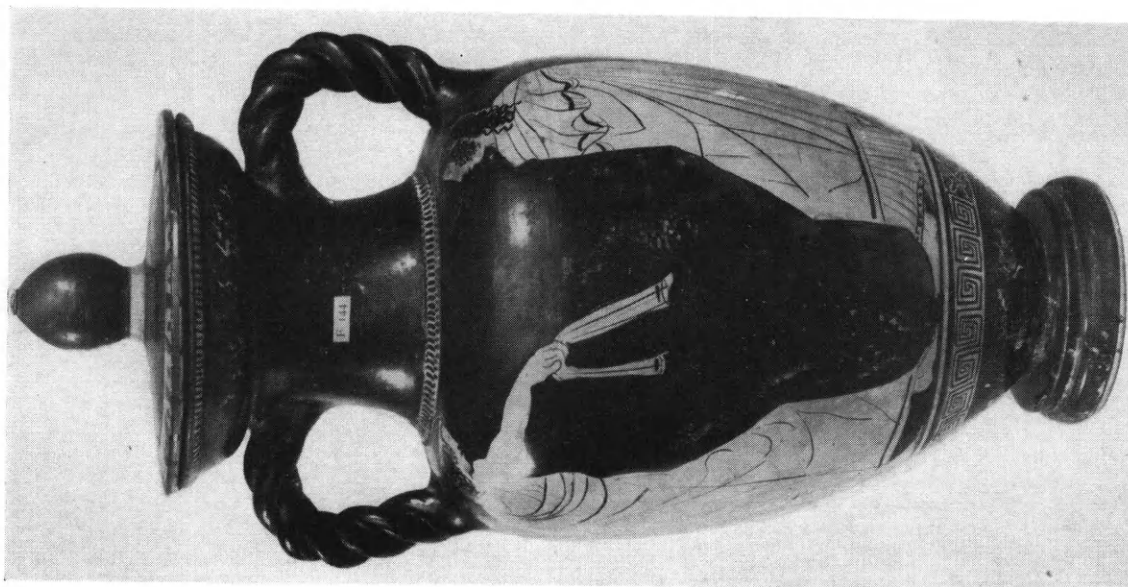
β. Ἡ ἑτέρα ὄψις τοῦ ἀμφορέως.

α. Ἀμφορεὺς τύπου «Nola». Βρετανικὸν Μουσεῖον, ἀρ. εὑρ. F 145.

β. Ἡ ἑτέρα ὄψις τοῦ ἀμφορέως.

α. Ἀμφορεὺς τύπου «Nolan», Βρετανικὸν Μουσεῖον, ἀρ. ἐφ. F 144.

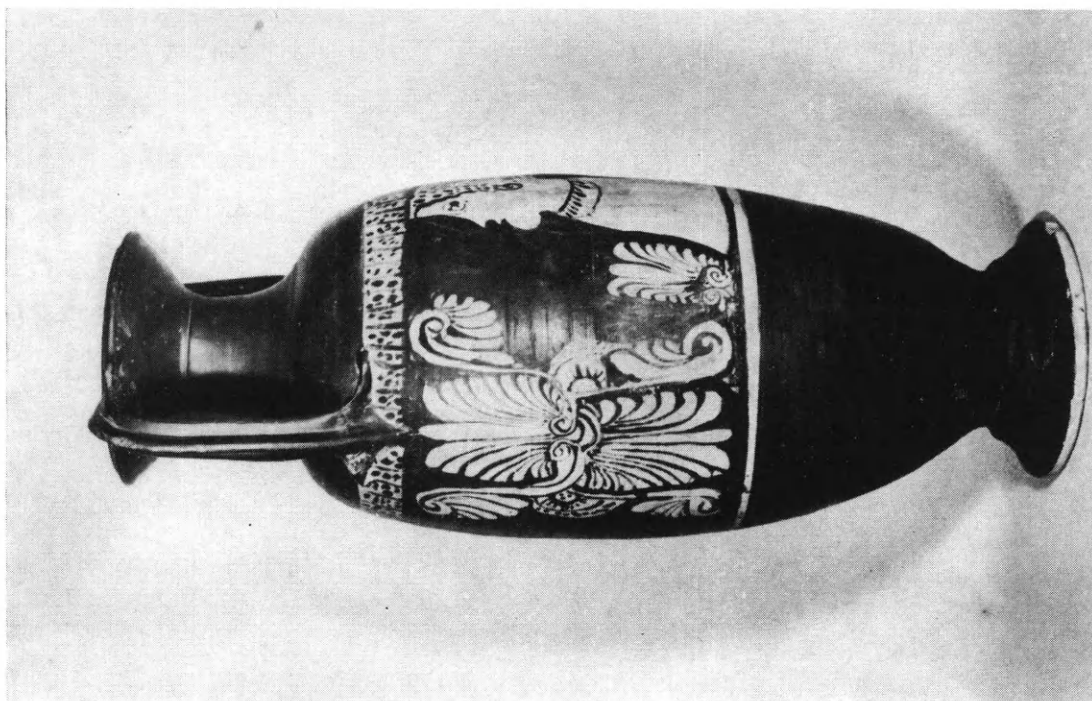

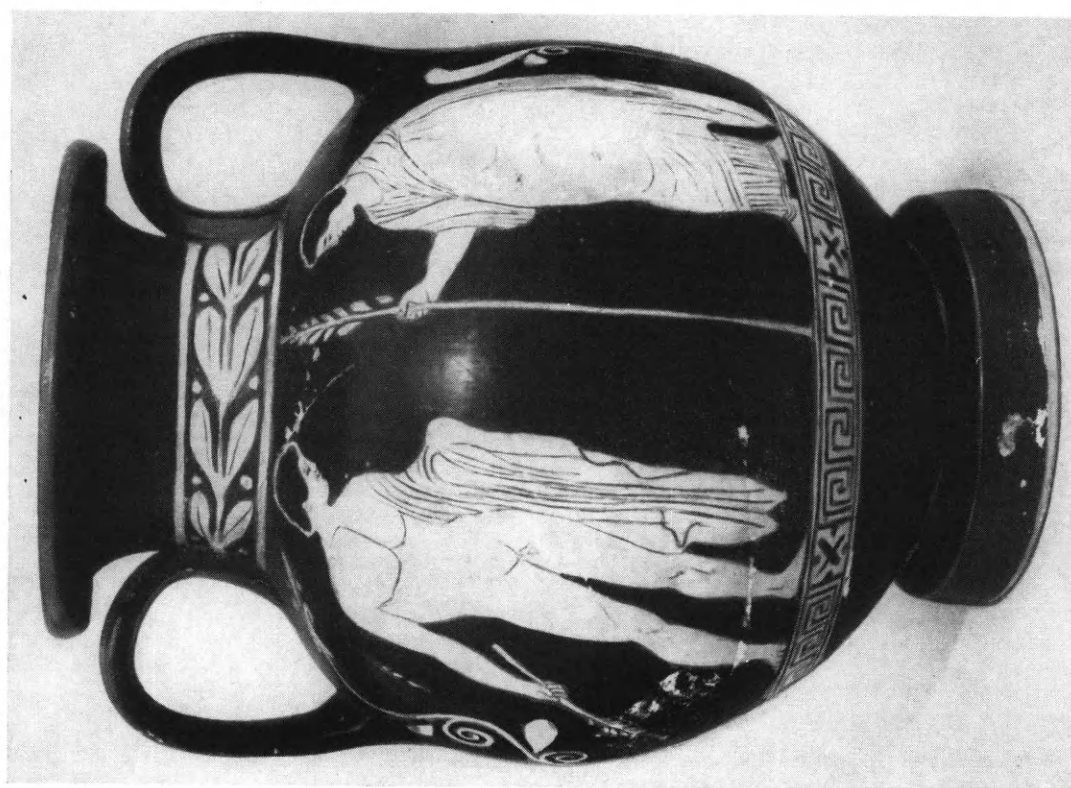
α. Ύδρία. Μητροπολιτικόν Μουσείον Νέας Υόρκης, αρ. εύρ. X. 21. 23.

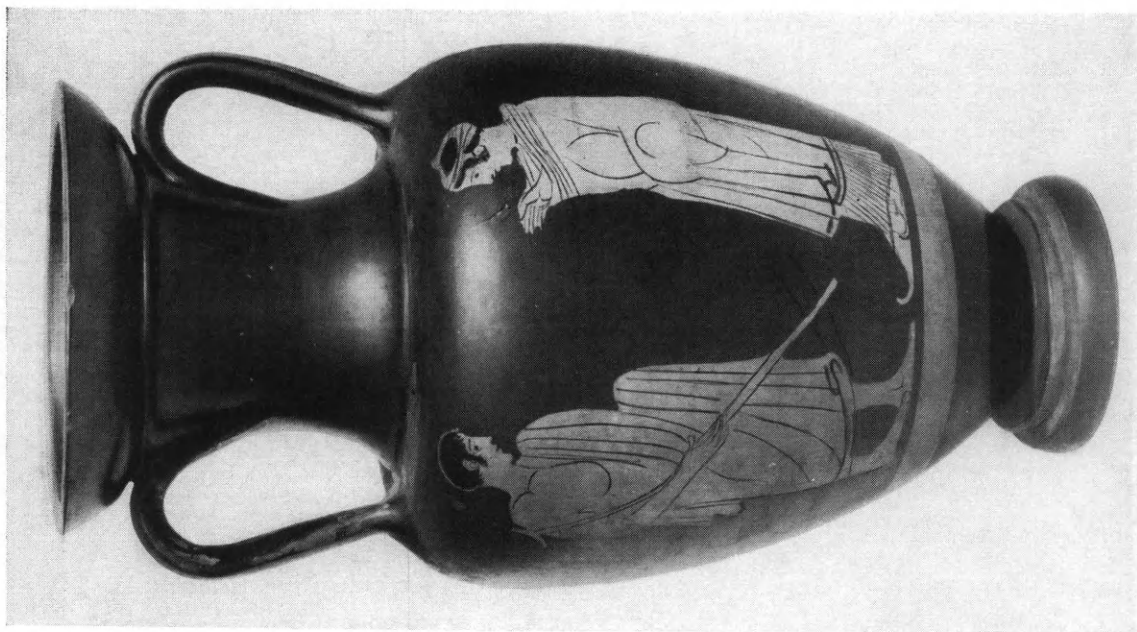
β. Ἀττική ἐρυθρόμορφος κύλιξ. Φραγκφούρτη, Museum für Vor-und Frühgeschichte, αρ. εύρ. VF b 425.

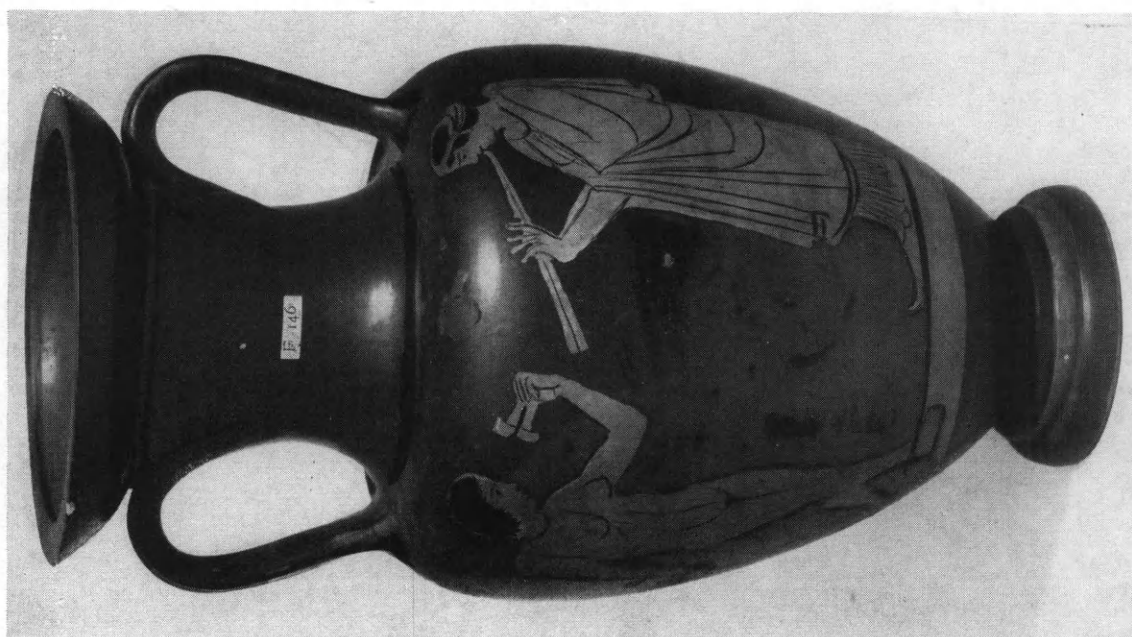
β. Κίβδηλος «Καμπανικός ἀμφορέας τύπου Nolan». Σιχάγο, Field Museum of Natural History, ἀρ. εὐρ. 24445.

α. Ἐρυθρόμορφος «λουκανική» πελίκη, γνωστή ὡς κίβδηλος. Nicholson Museum, Πανεπιστήμιον τοῦ Σίδνεϋ.

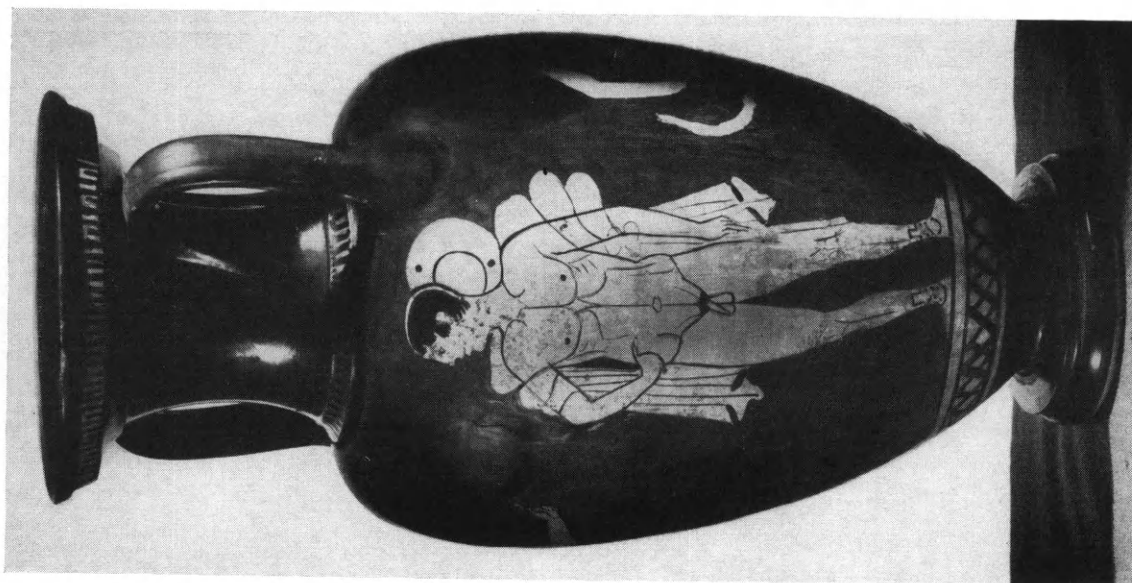

β. Ἡ ἐτέρα ὄψις τοῦ ἀμφορέως.

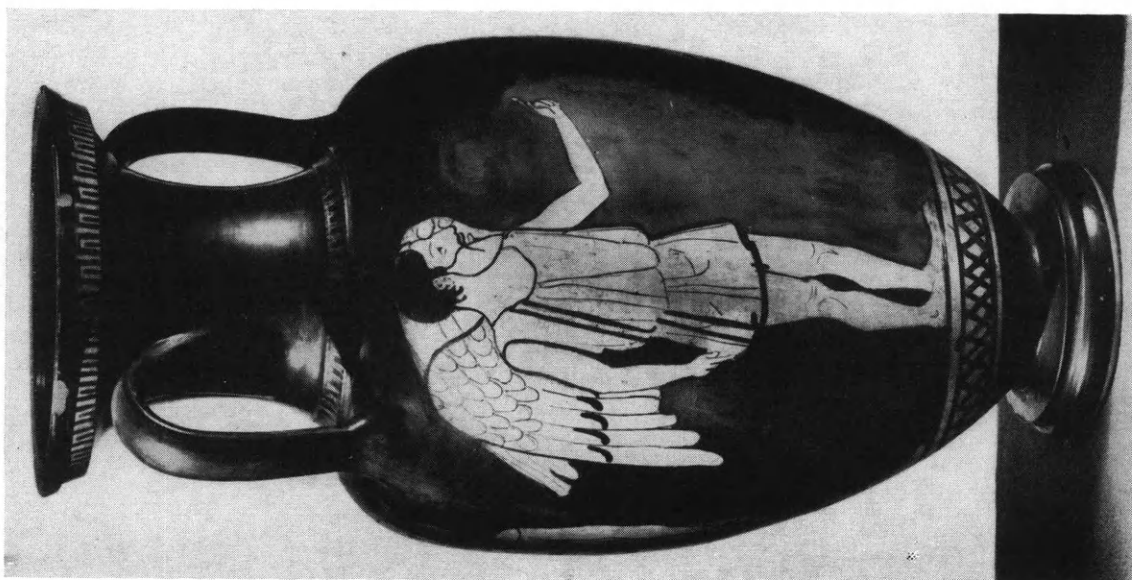

α. Ἀμφορεὺς τύπου «Νολα» ζωγραφηθεὶς ὑπὸ τοῦ ζωγράφου Γα.
Βρετανικὸν Μουσεῖον, ἀρ. εὔρ. F 146.

β. 'Η έτέρα δψις του άμφορέως.

α. Άμφορεύς τύπου «Nola» ζωγραφισθείς υπό του ζωγράφου Δ.
Staatliche Museen zu Berlin, άφ. εδρ. F 2991.

α. Κιονοειδής κρατήρ ζωγραφηθείς υπό τοῦ ζωγράφου Ε. Βρεταννικὸν Μουσεῖον.

β. Ἡ ἐτέρα ὄψις τοῦ κρατήρος.

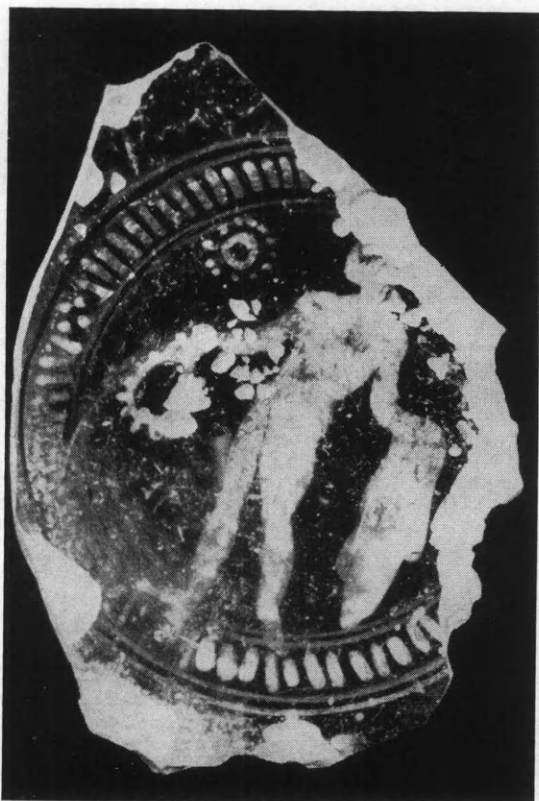

α. Ἐτρουσκιὸς σκύφος μετ' ἐπιθέτου ἐρυθροῦ καὶ ἐγχαράξεως. Πανεπιστήμιον τοῦ Σικάγου.

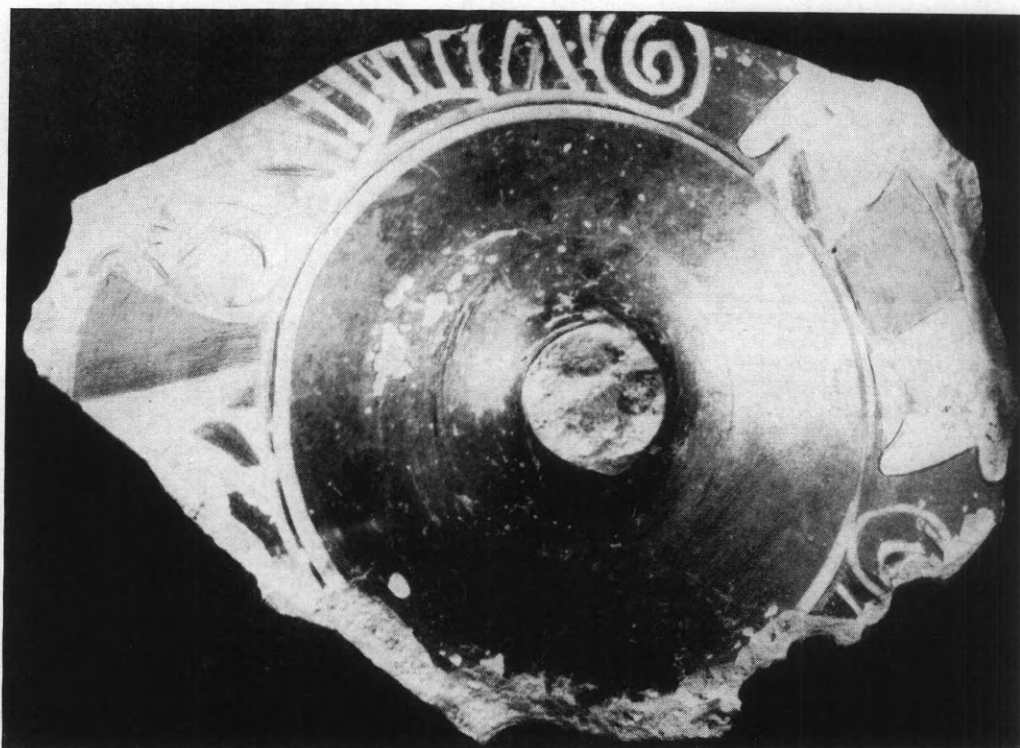

β. Ἡ ἐτέρα ὅψις τοῦ αὐτοῦ σκύφου.

α. Ὑστέρα ἐτρουσκική κύλιξ μετ' ἐπιθέτου ἐρυθροῦ. Πανεπιστήμιον τοῦ Σικάγου.

β. Ἡ αὐτὴ κύλιξ.

α. Φαλισκική κύλιξ. Πανεπιστήμιον τοῦ Σικάγου.

γ. Ἑτρουσκική ἐρυθρόμορφος κύλιξ.
Πανεπιστήμιον τοῦ Σικάγου.

β. Τὸ ἐσωτερικὸν τῆς φαλισκικῆς κύλικος (α).

δ. Τὸ ἐσωτερικὸν τῆς ἑτρουσκικῆς κύλικος (γ).

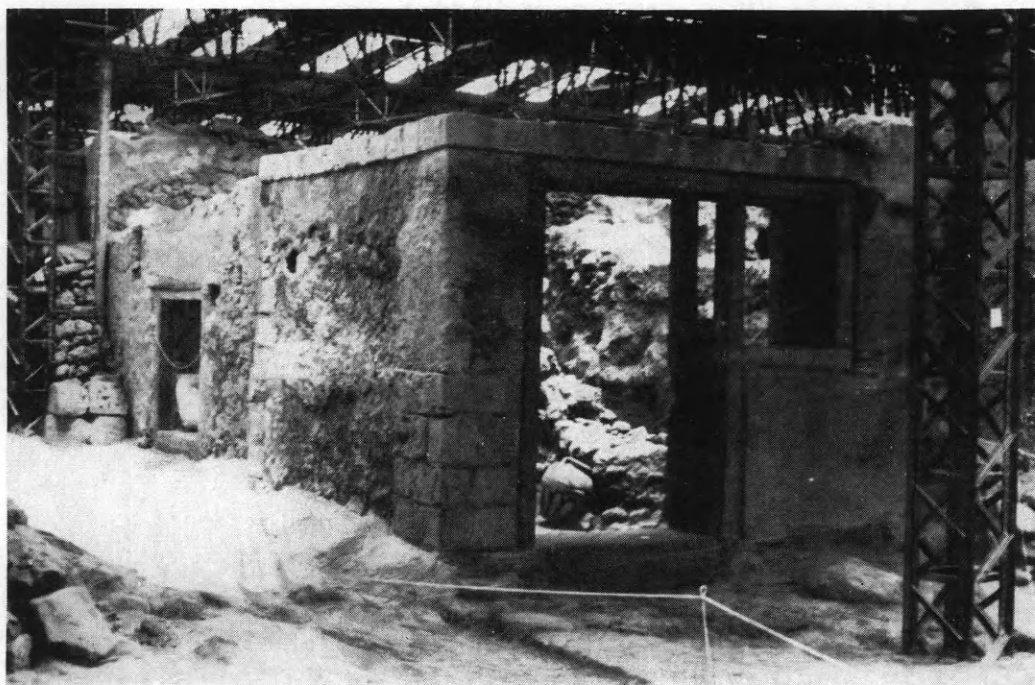

α. Έτρουσκή ἐρυθρόμορφος κύλιξ. Πανεπιστήμιον τοῦ Σικάγου.

β. Ἐξωτερικὸν τῆς αὐτῆς κύλικος.

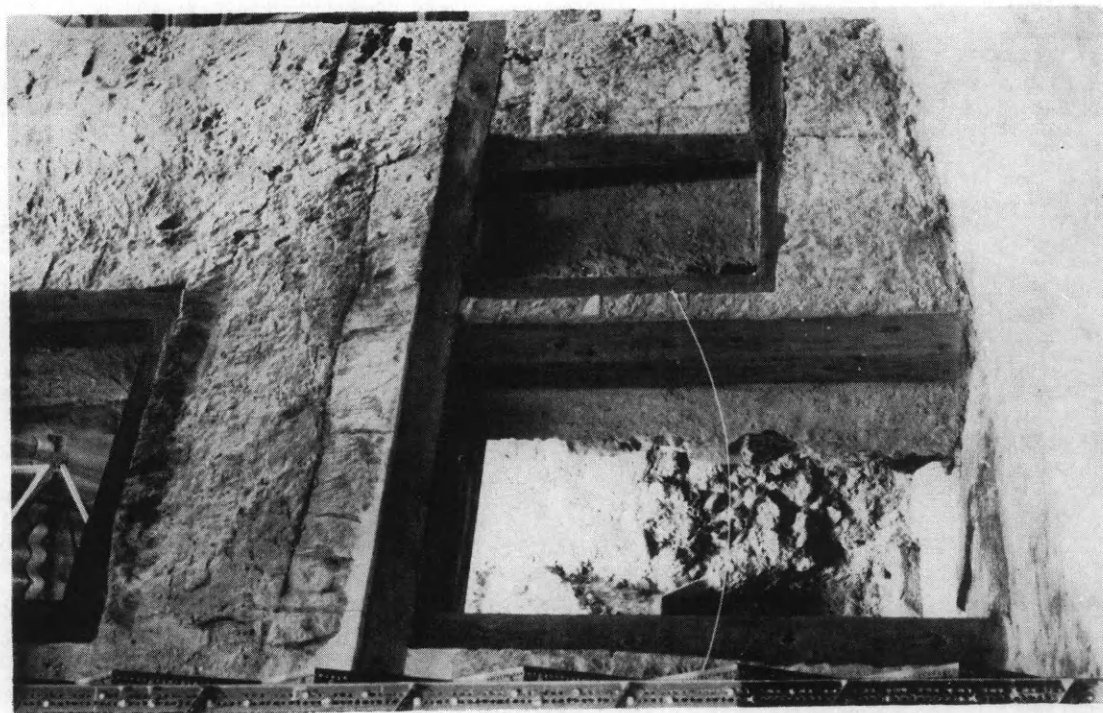

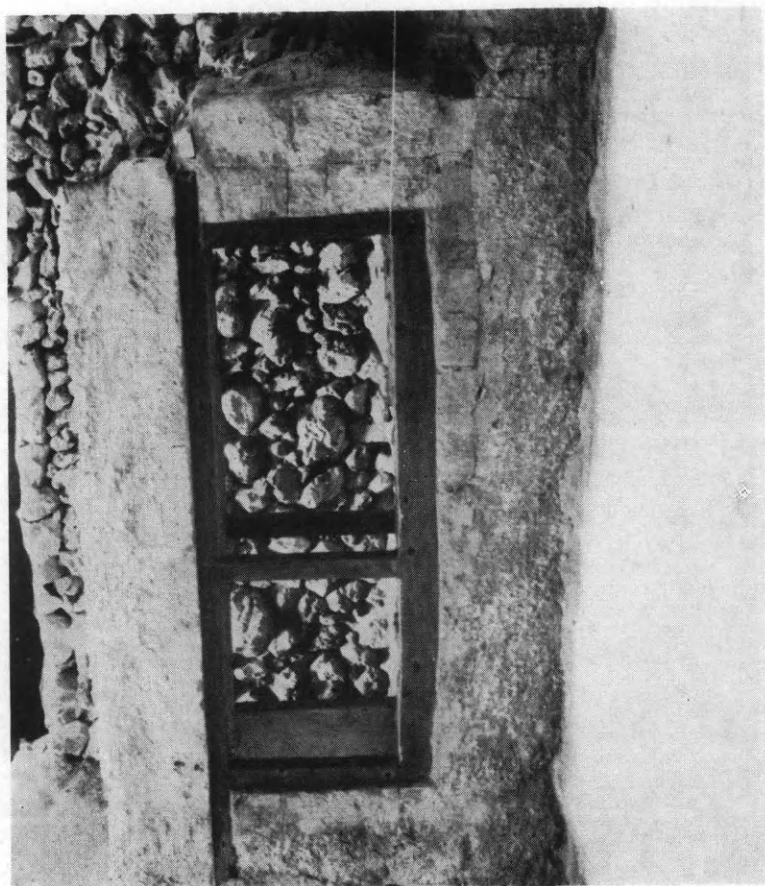
α. Ἡ ἐξωτερικὴ ὄψις τοῦ Δ15 (ἐκ ΝΔ.) μετὰ τὴν ἀποκατάστασιν τοῦ ἀνωφλίου τῆς νοτίας πλευρᾶς.

β. Ἀνατολική (ἐξωτερικὴ) ὄψις τοῦ Συγκροτήματος Δ. Διακρίνεται συνεχὴς ζώνη πελεκητῶν λίθων ὑπὲρ τὸ ὑπέρθυρον.

β. Ἡ εἰσοδος τῆς Νοτιάς Οἰκίας. Συνεχῆς ζώνη ἐκ πελεκητῶν λίθων ὑπὲρ τὸ ὑπέρθυρον.

α. Τὸ μέγα ἐπίμηχες παράθυρον τῆς οἰκίας δυτικῶς τῆς Τριγωνικῆς Πλατείας μετὰ τὴν ἀποκατάστασιν τῶν ξυλίνων πλαϊσίων του.

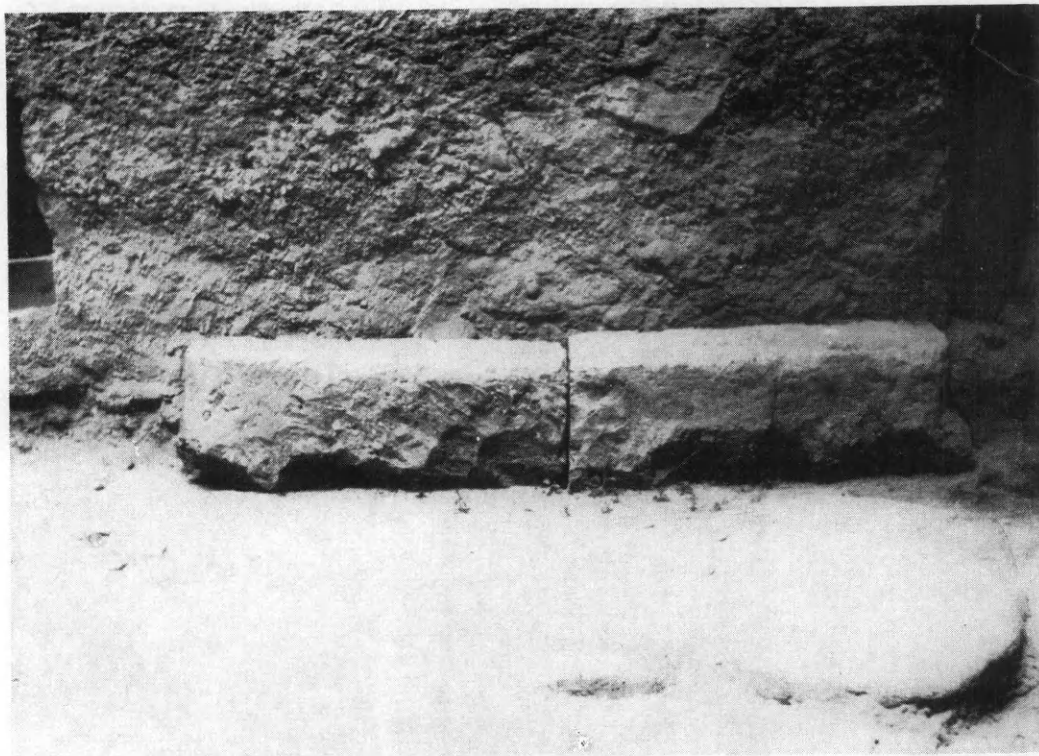

α. Βορεία (ἐξωτερική) ὄψις τῆς «Ξεστῆς». Διακρίνονται ζῶναι ἐκ πελεκητῶν λίθων καὶ σύστημα ξυλοδεσιᾶς.

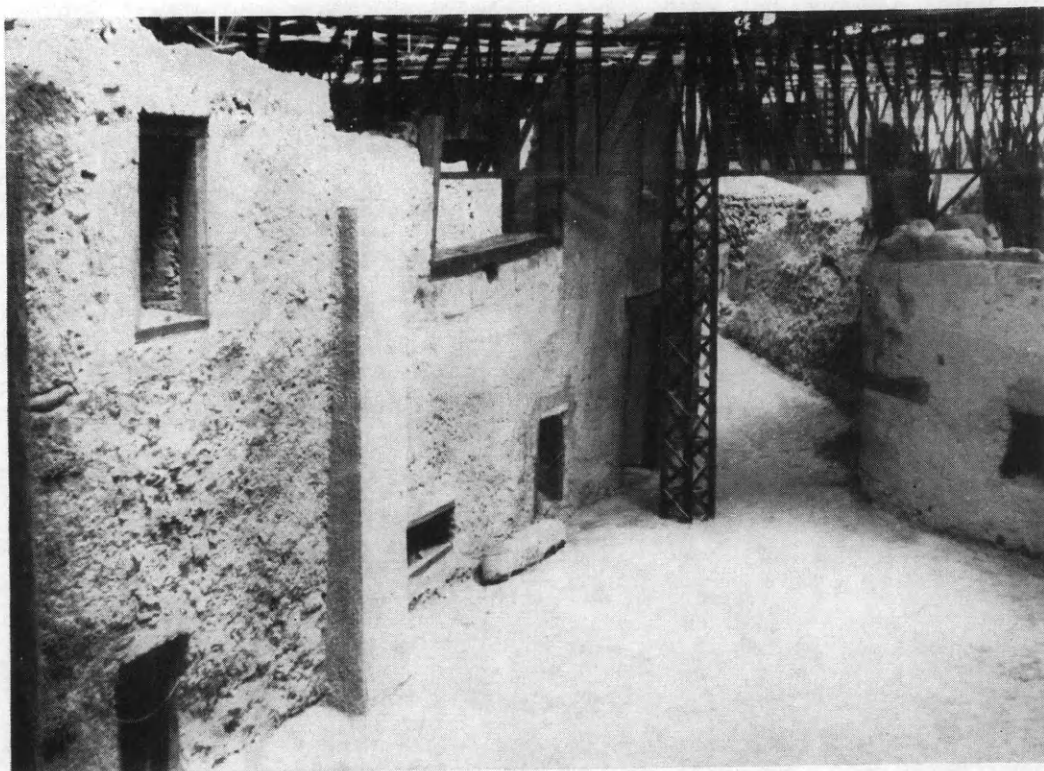

β. Τὸ μέγα ἐπίμηκες παράθυρον τοῦ ὀρόφου τῆς Δυτικῆς Οἰκίας. Διακρίνεται ἡ ἐγκοπή εἰς τὸ κατώφλιον.

α. Οί πρὸ τοῦ παραθύρου τοῦ πίν. 63β εὐρεθέντες λίθοι, προφανῶς ἄλλοτε ἱστάμενοι ἐντὸς τῆς ἐγκοπῆς τοῦ κατωφλίου (ἰδὲ εἰκ. 2).

β. Ἡ νοτία ὄψις τῆς Δυτικῆς Οἰκίας. Ἐπὶ τοῦ τοίχου διακρίνεται ἡ κυματοειδῆς γραμμὴ.

α. Ὑπόνομος τῆς Τριγωνικῆς Πλατείας συνδεόμενος μετὰ τὸ ἀποχευτικὸν σύστημα τοῦ Δ7. Τὴν σύνδεσιν ταύτην προστατεύει ὁ εἰκονιζόμενος σωρὸς λίθων.

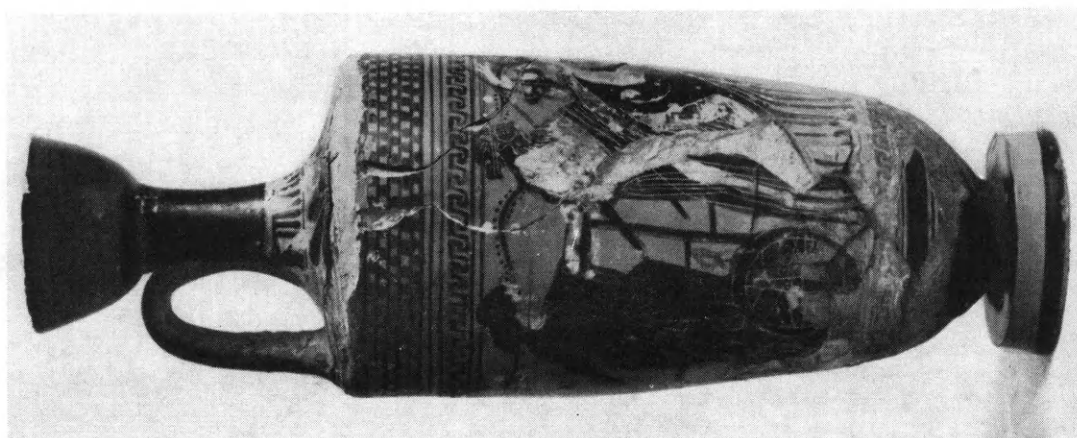
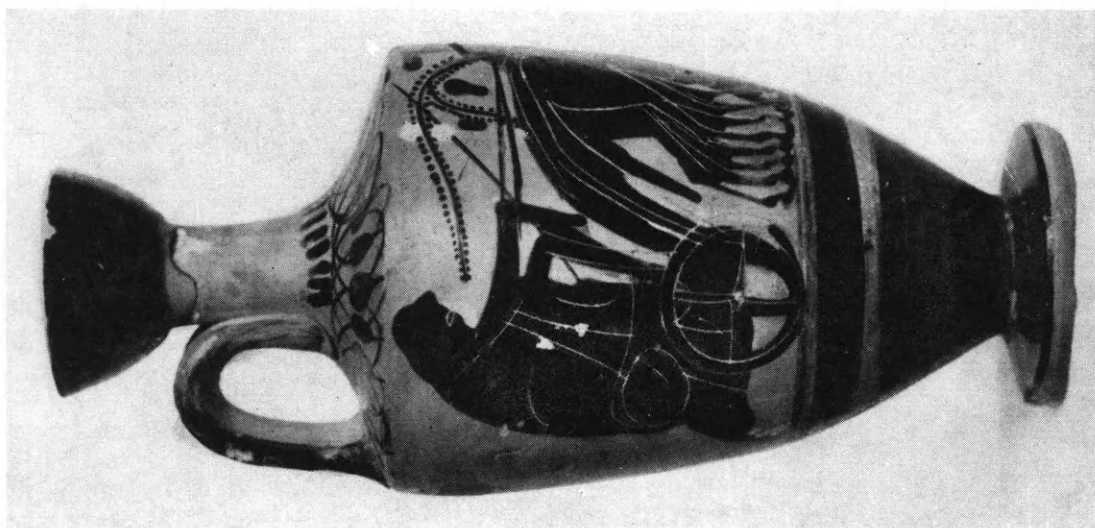
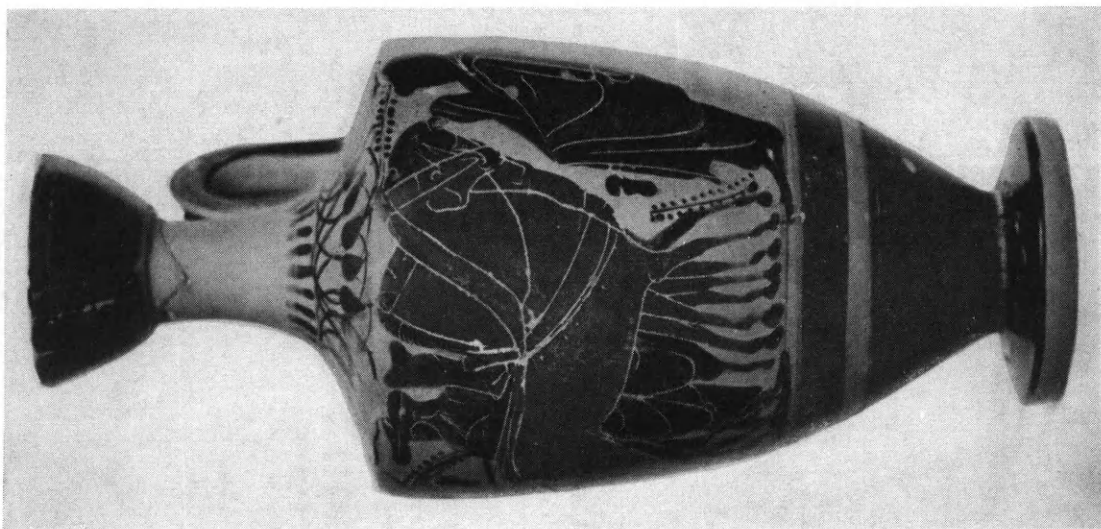

β. Ἡ ἐγκατάστασις ἀποχωρητηρίου τῆς Δυτικῆς Οἰκίας. Ἐπὶ τῶν τοίχων διακρίνονται λείψανα τῶν διαχωριστικῶν τοιχαρίων (ιδὲ καὶ εἰκ. 5).

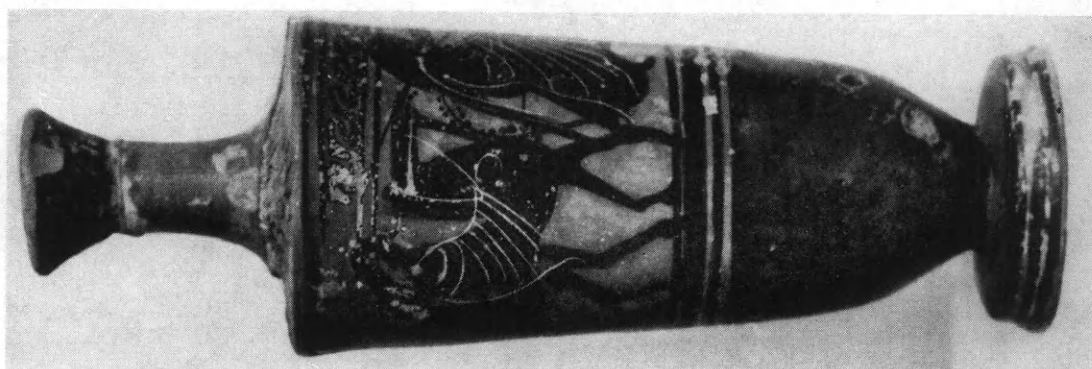
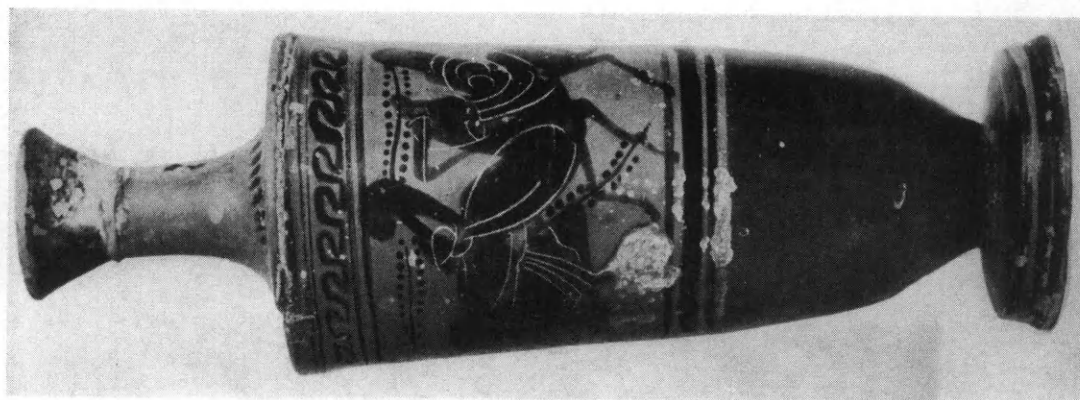

α - γ. Μελανόμορφος λήκυθος της Συλλογής 'Αλ. Οικονόμου.

α - γ. Μελανόμορφοι λήκυθοι της Συλλογής 'Αλ. Οικονόμου.

α - δ. Μελανόμορφοι λήκυθοι τῆς Συλλογῆς 'Αλ. Οἰκονόμου.

α. Βοιωτικός κάνθαρος.

β. Ἐξάλειπτρον.

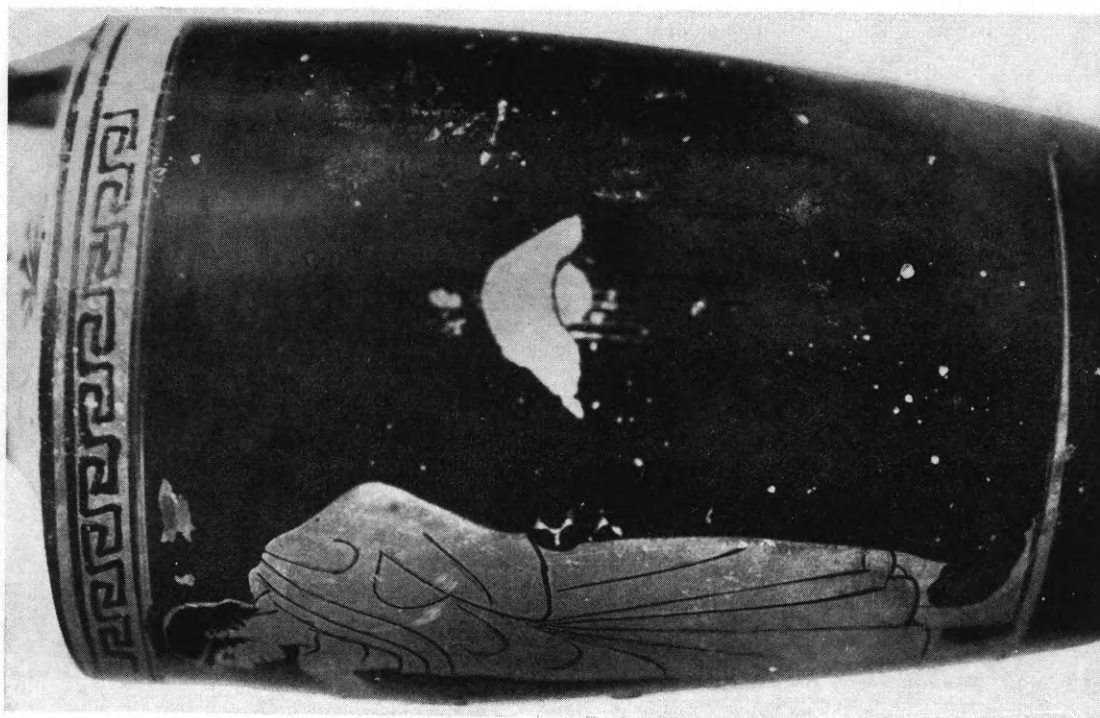

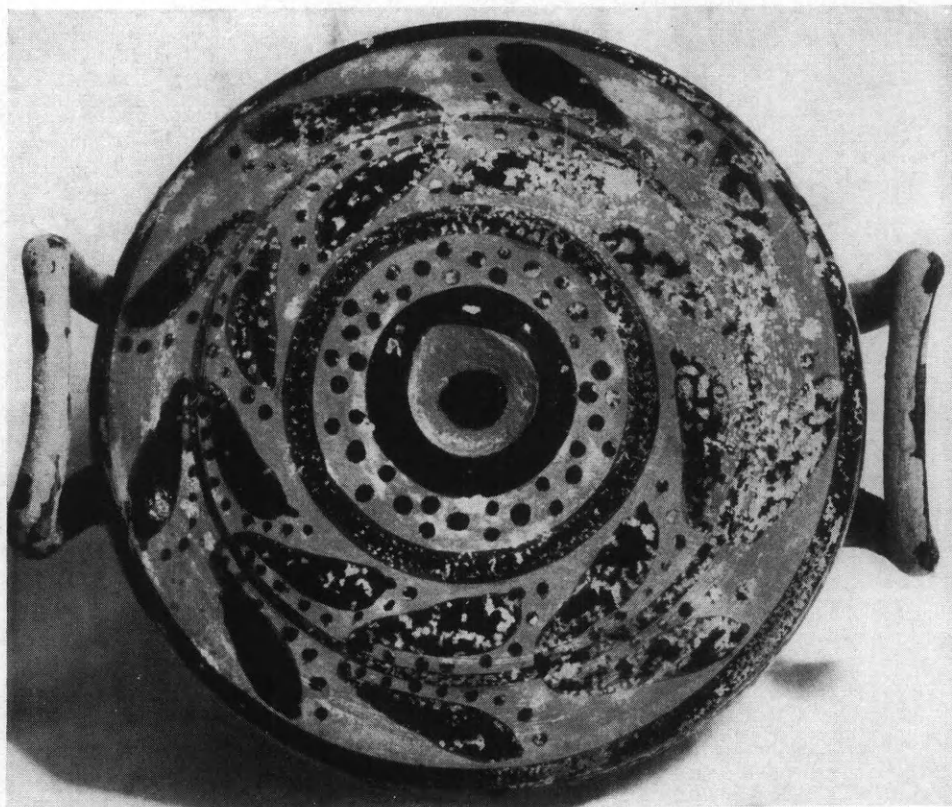
α. Στάμνος-ψυξίς βοιωτικού εργαστηρίου.

β. Σκύφος του Lancut Group.

α - γ. Τρυβρόμορφος λήκυθος τοῦ β' τετάρτου τοῦ 5ου π.Χ. αἰῶνος.

α - β. Λεκανίς τοῦ εὐβοῦκοῦ ἐργαστηρίου.

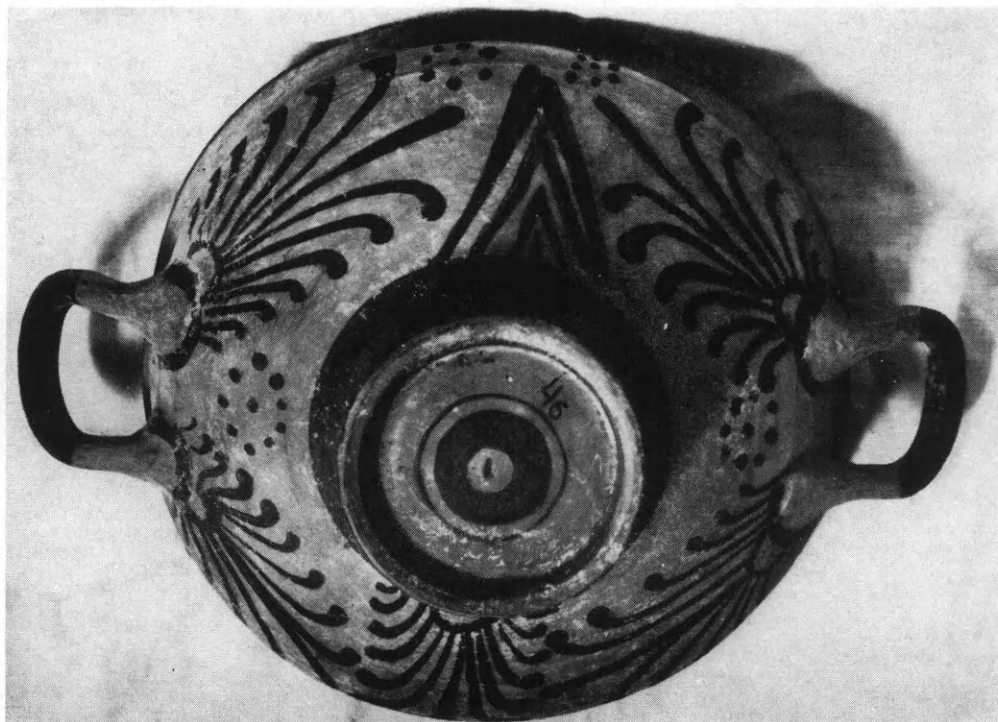

α. Πῶμα πυξίδος εὐβοϊκοῦ ἐργαστηρίου.

β. Βοιωτικὴ κύλιξ.

α - β. Βοιωτικά κύλικες.

α - β. Έρυθρόμορφος κρατηρίσκος τῶν ἀρχῶν τοῦ 4ου π.Χ. αἰῶνος.

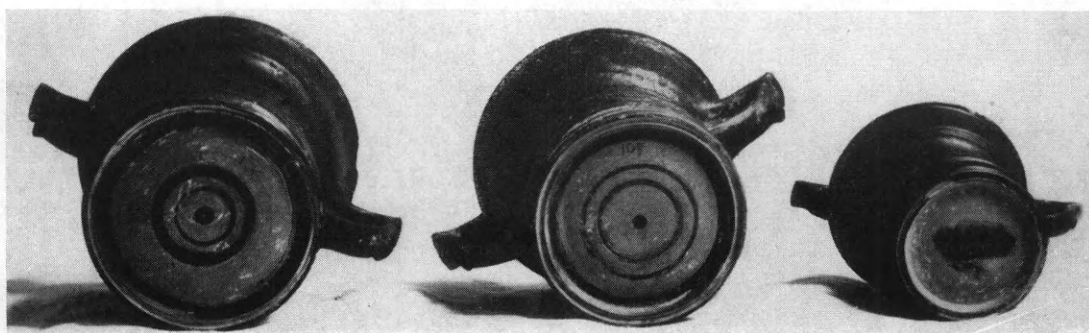

1

2

3

4

5

6

α - β. Μελαμβαφή καρχέσια.

1

2

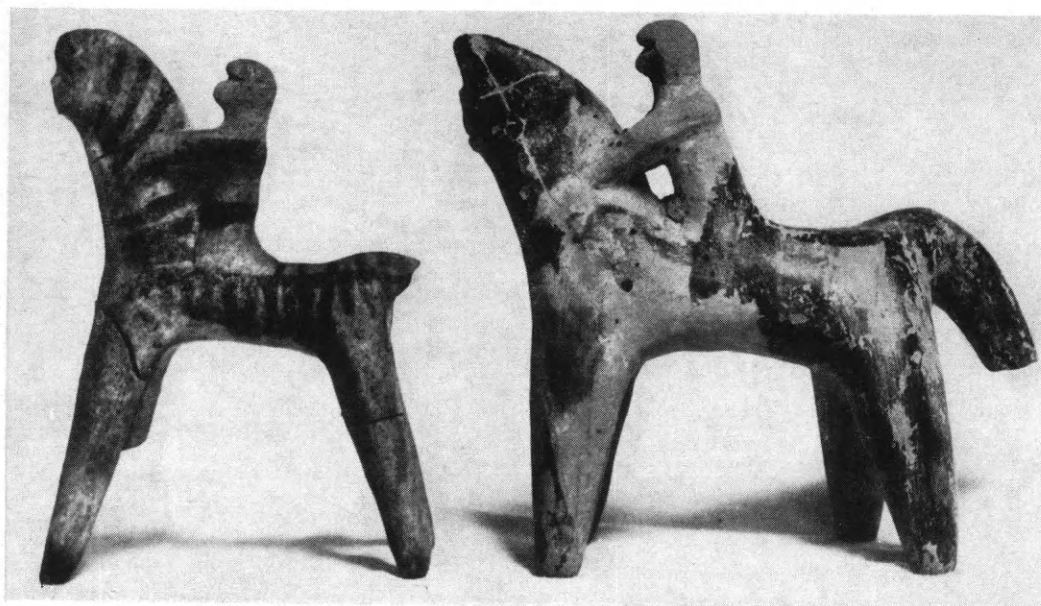
γ. Πυξίδες εξ άλαβάστρου.

α. Πίθηκος ἐπὶ ἵπποειδοῦς.

β. Ὀστρακον εὐβοϊκοῦ ἀγγείου, εὑρεθὲν ἐν Ἑρετρίας.

1

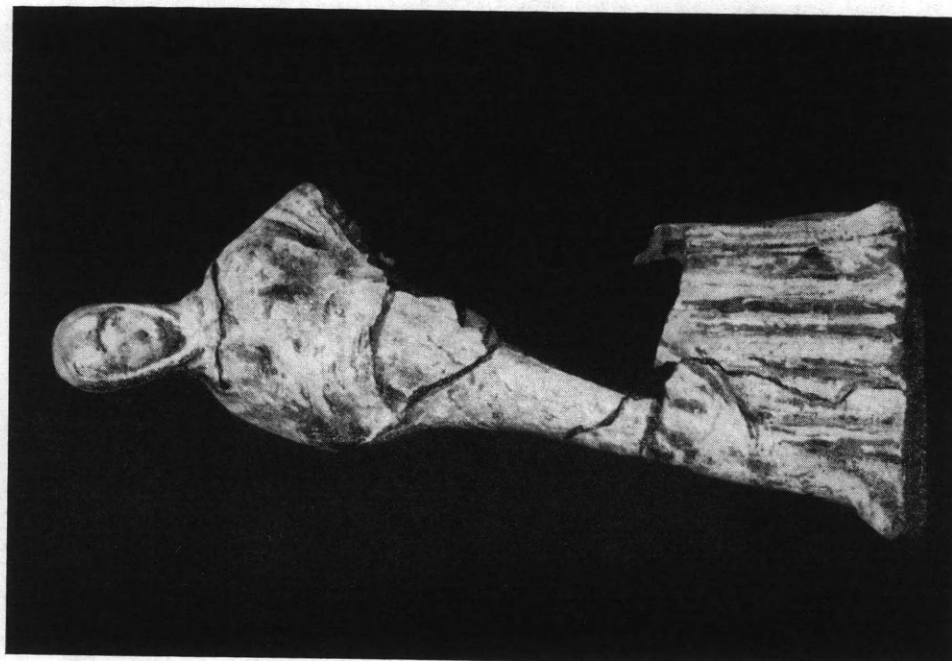
2

γ. Ἱππάρια βοιωτικοῦ ἐργαστηρίου.

α - β. Ταναγραῖται τῆς Συλλογῆς 'Αλ. Οἰκονόμου.

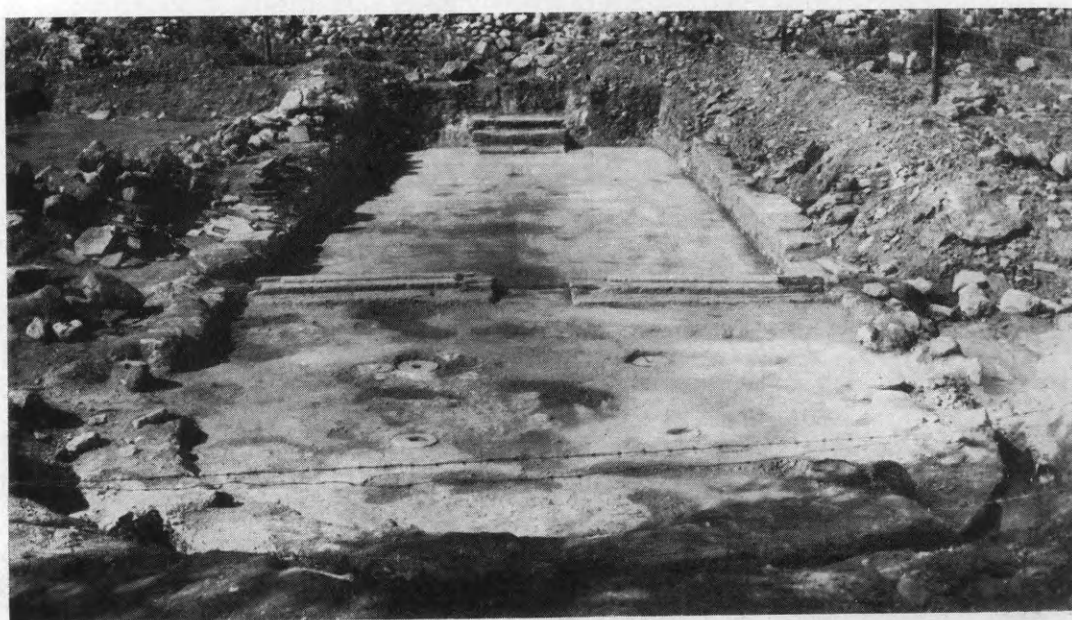
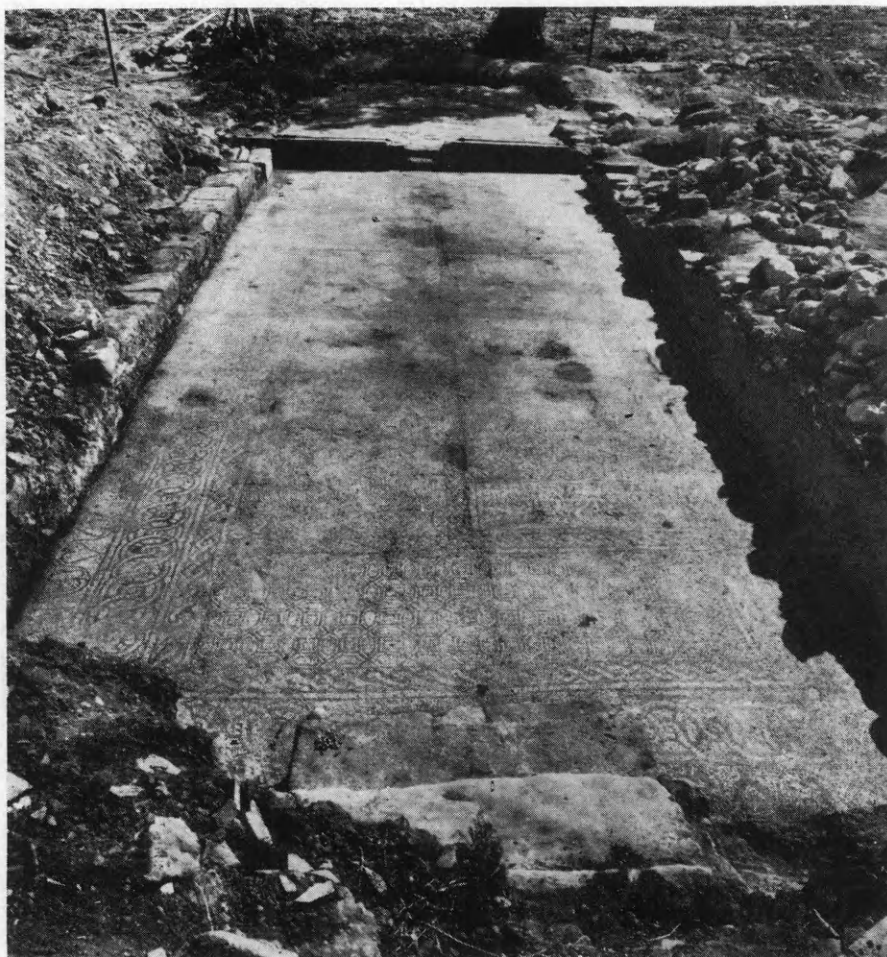

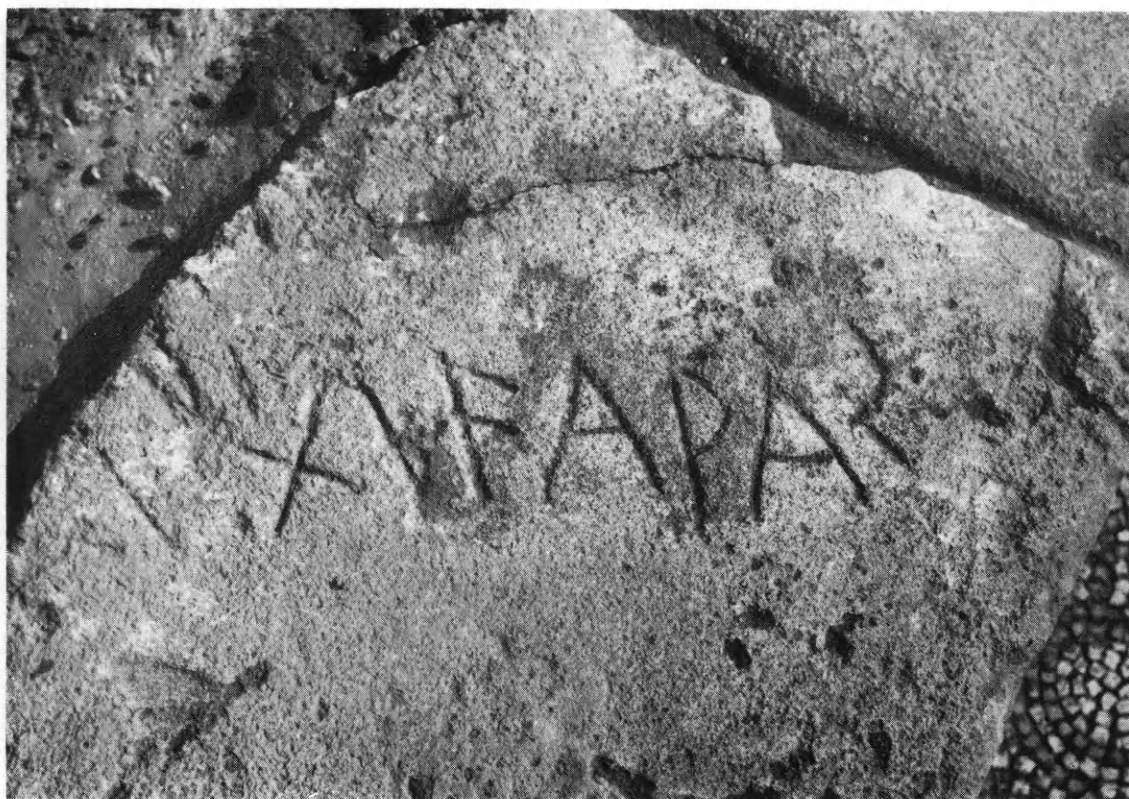
β. Ταναγραία.

α. Βοιωτικόν ειδώλιον ἀρτοποιοῦ.

Τὸ κεντρικὸν κλῆτος τῆς βασιλικῆς. α. ᾽Αποψις ἀπὸ Δ. πρὸς ᾽Α. β. ᾽Αποψις ἀπὸ ᾽Α. Τὸ ἱερὸν μετὰ τῶν βάσεων τοῦ κιβωρίου καὶ τοῦ θριαμβευτικοῦ τόξου.

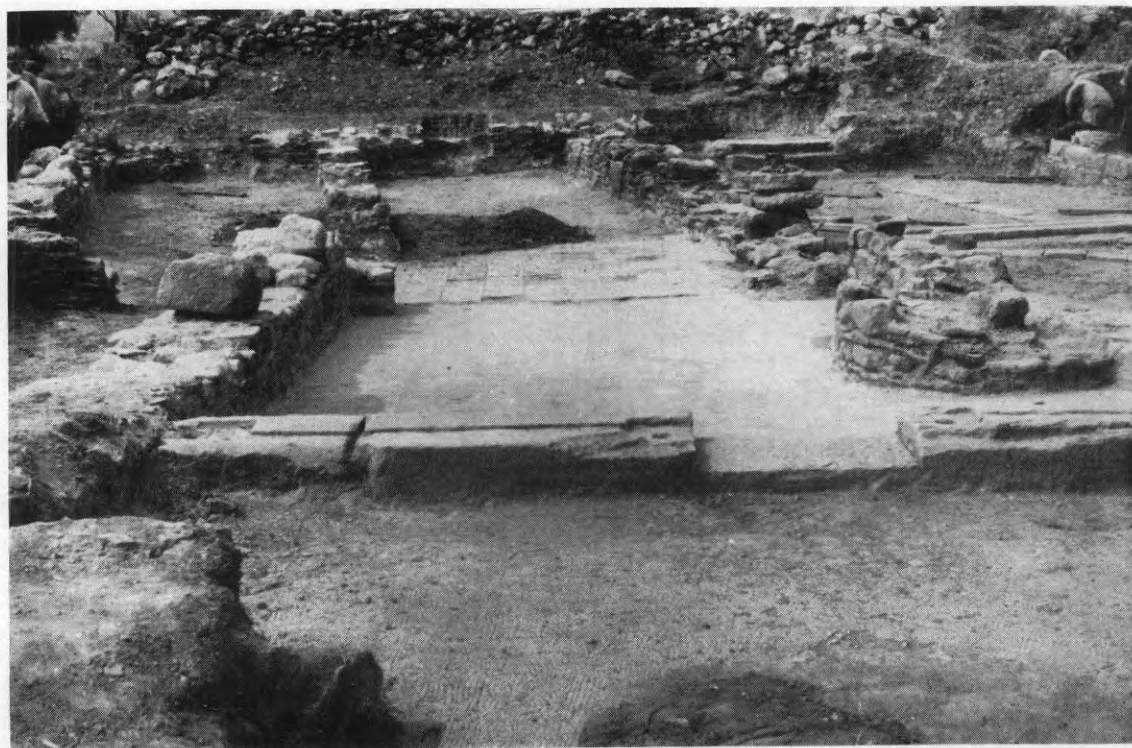

α. Ἐπιγραφή εἰς λακωνικὸν ἀλφάβητον ἐπὶ παρολίθου τοῦ βορείου στυλοβάτου τοῦ κεντρικοῦ κλίτους τῆς βασιλικῆς. β. Πεσσίσκοι τοῦ τέμπλου εἰς τὸ ἀνατολικὸν τμήμα τοῦ βορείου στυλοβάτου.

α. Τὸ Διακονικόν.

β. ᾽Αποψὶς τῆς ἀνασκαφῆς ἀπὸ ΝΑ.

Τὸ ψηφιδωτὸν δάπεδον τοῦ κεντρικοῦ κλίτους. α. Λεπτομέρεια ἐκ τοῦ πλαισίου.
β. Τὸ τρίτον ἀριστερὸν ἀπὸ 'Α. διάχωρον.

Κεντρικόν κλίτος. α. Τὸ τέταρτον δεξιὸν ἀπὸ 'Α. διάχωρον. β. Ἡ ψηφιδωτὴ ἐπιγραφή.

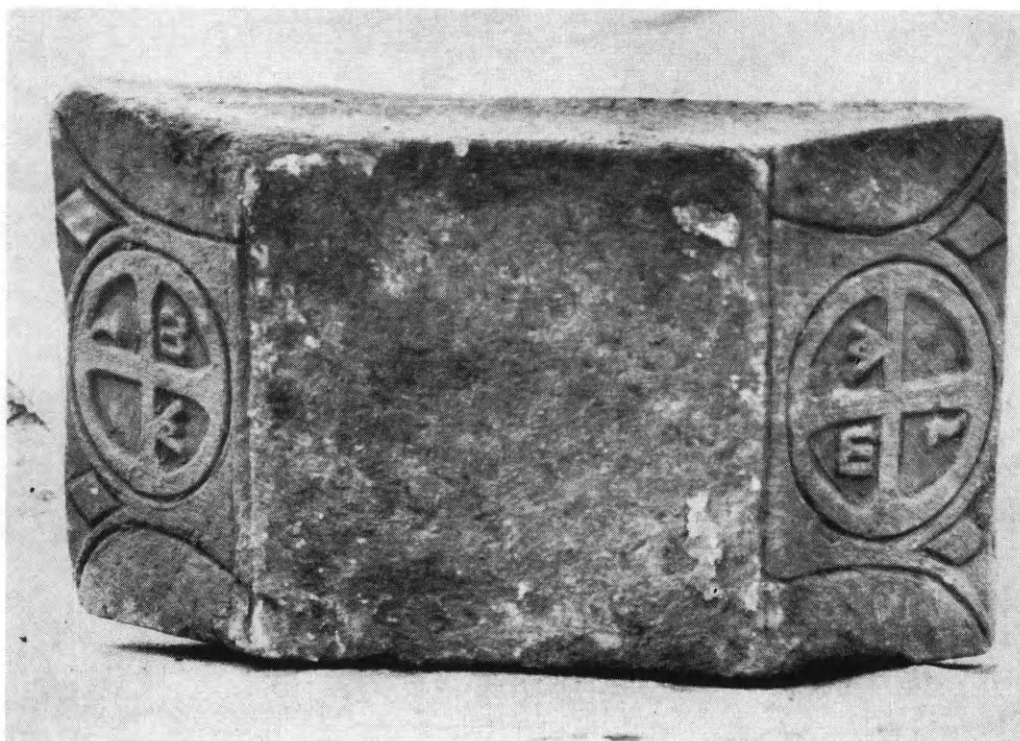
Διακονικόν. α. Τὸ πρῶτον ἀριστερὸν διάχωρον. β. Τὸ τρίτον ἀριστερὸν διάχωρον τοῦ ψηφιδωτοῦ δαπέδου.

α. Διακονικόν. Ἡ ψηφιδωτὴ ἐπιγραφή.

β. Ἴωνικόν κιονόκρανον ἐκ τοῦ χώρου τῆς ἀνασκαφῆς.

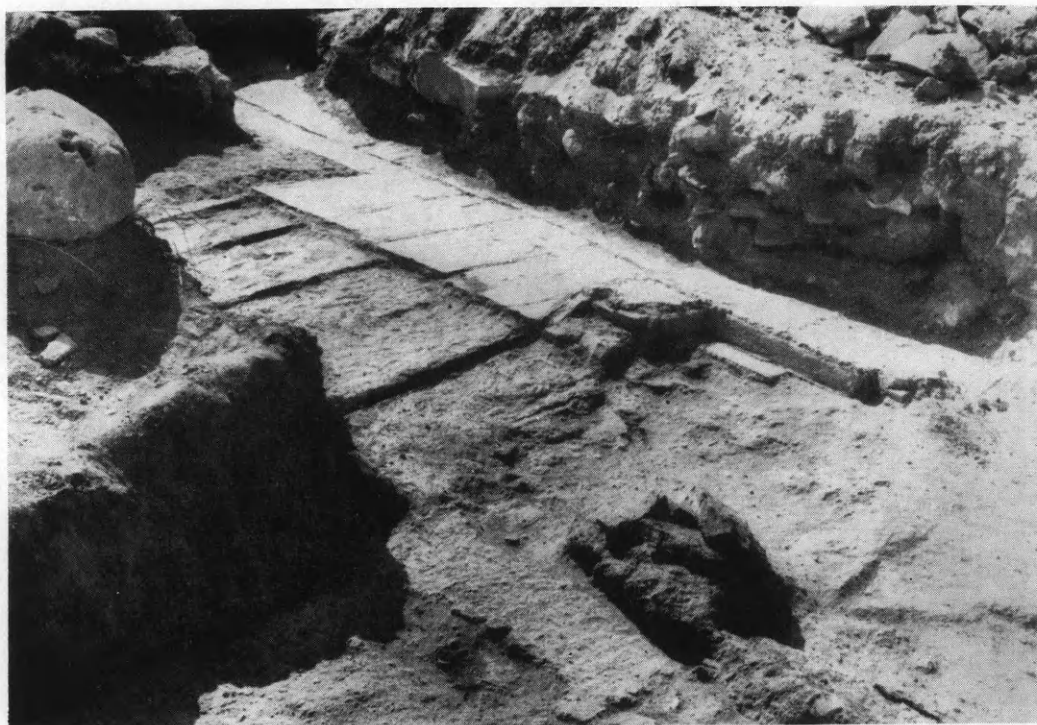

α. Ἐπίθημα ἰωνικοῦ κιονοκράνου εὑρεθὲν ἐπὶ τοῦ δαπέδου τοῦ κεντρικοῦ κλίτους.

β. Κιονόκρανον ἀμφικιονίσκου παραθύρου.

α. Ἄγρὸς Πραχάλη. Τὸ διὰ σχιστολιθικῶν πλακῶν ἐστρωμένον δάπεδον τοῦ Ἱεροῦ τῆς βασιλικῆς.

β. Ἄγρὸς Πραχάλη. Ἐπίθημα κιονοκράνου ἐκ τοῦ χώρου τῆς ἀνασκαφῆς.

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΑ ΧΡΟΝΙΚΑ

ΚΛΑΥΔΙΟΣ ΔΗΜΟΣΤΡΑΤΟΣ ΚΑΙ ΑΥΡΗΛΙΟΣ ΕΥΚΑΡΠΙΔΗΣ

Ὁ Μάρκελλος Θ. Μιτσός ἐδημοσίευσεν ἐν ΑΕ 1973, σ. 90 - 91, ἀρ. 3, τὴν ἀναδημοσιευομένην ἐνταῦθα ἐπιγραφὴν τῶν EM 4018 + 4077:

[ἀγαθῇ τύχη]
[.....] ἄρχον[τος]
[ὁ κοσμητὴς τῶ]ν ἐφήβω[ν]
[. Κλαύδιος] Δημόστρ-
[ατος Μελιτ]εὺς τὸν
[παιδοτρίβην] τῶν ἐφή-
βων Μ[. Αὐρ. Εὐ]καρπί-
δην) Βερε[ν]ει[κ]ίδην

Ὁ γράφων ἐγνώριζε τὸ κείμενον τοῦ EM 4077 ἐξ ἐκτύπου ἀποκειμένου παρὰ τῷ Ἰνστιτούτῳ Προ-
κεχωρημένων Σπουδῶν εἰς Princeton (ΗΠΑ),
τὸ ὁποῖον ἀνευρέθη κατ' Αὐγούστου τοῦ 1970 (τὸ
EM 4018 διασφύζει μόνον τοὺς ἐν ἀρχῇ στίχους
7 - 8: ΒΩΝΜ/ΔΗΝ)ΒΕΡΕΝΕΙ). Νέον καὶ βελ-
τιωμένον κείμενον τῶν EM 4018 + 4077 παρατί-
θεται κατωτέρω:

[ἀγαθῇ τύχη]
[ἐπὶ .....¹²]
[.....⁷] ἄρχον[τος]
4 [ὁ ἄρχων τ]ῶν ἐφήβω[ν]
[Κλαύδιος] Δημόστρ[α]-
[τος Μελιτ]εὺς τὸν
[κοσμητὴν] τῶν ἐφή-
8 βων Μ. [Αὐρ. Εὐ]καρπί-
δην) Βερεν[ε]ι[κ]ίδην
(κενόν)

Στίχ. 2 - 3: Κατὰ ὑποκειμενικοὺς ὑπολογί-

σμούς ὁ ἄγνωστος ἄρχων ἀνήκει εἰς τὰ ἔτη 231/
2 - 241/2 μ.Χ. περίπου, ἐφ' ὅσον βεβαίως ὁ κο-
σμητὴς (ἔρα στίχ. 6 - 9 κατωτέρω) ἦτο 40 - 50
ἐτῶν περίπου κατὰ τὴν κοσμητείαν του.

Στίχ. 4 - 6: Ὁ ἄρχων τῶν ἐφήβων Κλαύδιος
Δημόστρατος (B=Δ)¹ Μελιτέως, ὡς καὶ ὁ Μ. Μι-
τσός παρετήρησεν, ἀνήκει εἰς τὴν οἰκογένειαν τοῦ
Λεωνίδου (Z) Μελιτέως, περὶ τῆς ὁποίας ἐγράφη
εἰς BCH XCII, 1968, σ. 493 - 518 (καὶ στέμ-
ματα). Ὁ Δημόστρατος (B = Δ) ἴσως θὰ πρέπει
νὰ ἀναγνωρισθῇ ὡς ἔγγονος τοῦ Κλαυδίου Φι-
λίππου, τοῦ δαδούχου (BCH, ἔ.ἀ. σ. 512 - 513,
ἀρ. 105 = Ἡ. Καπετανοπούλου, *The Early Ex-
pansion of Roman Citizenship into Attica* . . .,
σ. 455 - 456, ἀρ. 1103 (περὶ τοῦ πλήρους τίτλου
τῆς διατριβῆς ταύτης, ἔρα *Historia* 19, 1970, σ.
562, σημ. 10). Σημειωτέον ὅτι τὸ ρῶ εἰς τὸ ὄνο-
μα Δημόστρατος ἀνεγράφη κατὰ πολὺ μικρότε-
ρον τῶν ὑπολοίπων γραμμάτων καὶ ταῦτο θὰ συνέ-
βη καὶ μὲ τὸ ἄλφα.

Στίχ. 6 - 9: Ὁ κοσμητὴς Μᾶρκος Αὐρήλιος
Εὐκαρπίδης Εὐκαρπίδου Βερενικίδης θὰ πρέπει
νὰ ταυτισθῇ πρὸς τὸν ἔφηβον Εὐκαρπίδην Εὐκαρ-
πίδου Βερενικίδην, γνωστὸν ἐκ τῆς I.G., II², 2203,
στ. 40: Εὐκαρπίδης) Βερν(ικίδης) (στ. 39: βα-
σιλεύς), 52 - 53: Ἀντινοείων ἐν Ἀστει/Εὐκαρπί-
δης) Βερν(ικίδης) (στ. 51: ἀγνωσθῆται) καὶ
80: Εὐκαρπίδης) Βερ(ενικίδης) (στ. 76: συν-
στρεμματάρχαι). Ὁ Νοτόπουλος ἐχρονολόγησε
τὴν I.G., II², 2203 εἰς τὸ ἔτος 209/10 μ.Χ. περί-
που ἐν *Hesperia* 18, 1949, σ. 54 (χρονολογία εἰς
I.G., II²: *paullo post a 200 p.*). Ὁ ἔφηβος καὶ
κατόπιν κοσμητὴς ἔγινεν Αὐρήλιος κατὰ ἡ μετὰ

1. Δεύτερος εἰς τὴν ἐκ Μελίτης οἰκογένειαν, τέταρτος
μετὰ τῶν ἐκ Σουνίου καὶ Δελφῶν συγγενῶν.

τὸ ἔτος 212 μ.Χ., δηλ. ὅτε ὁ Καρακάλλος ἐξέδωκε τὴν Constitutionem Antoninianam (ὁ Ἡ. Καπετανόπουλος συνεκέντρωσε τοὺς Αὐρηλίους παρ' Ἀττικῇ, ὡς ἐδηλώθη καὶ ἐν ΑΔ 26, 1971, σ. 307 - 308, K13). Ἐπὶ πλέον ὁ ἔφηβος καὶ κατόπιν κοσμητὴς ἴσως θὰ πρέπει νὰ ἀναγνωρισθῇ ὡς υἱὸς τοῦ Εὐκαρπίδου (τοῦ) Ἐκπάγλου Βερενικίδου, ὁ ὁποῖος μαρτυρεῖται ὡς κοσμητὴς εἰς I.G., II², 2224 = Hesperia 30, 1961, σ. 256, ἀρ. 56 = SEG XXI, 1965, σ. 239, ἀρ. 626, στ. 2, τὴν ὁποίαν ὁ Νοτόπουλος ἐχρονολόγησεν εἰς τὸ ἔτος 223/4 μ.Χ. ἐν Hesperia, ἔ.ἀ. (χρονολογία εἰς I.G., II²: περίπου 218/9). Σημειωτέον ὅτι τὸ ἦτα εἰς τὸ τέλος τοῦ στίχου 7 ἀνεγράφη πολὺ μικρότερον τῶν ἄλλων γραμμάτων.

Τὰ μέλη τῆς ἐκ Βερενικιδῶν οἰκογενείας κατὰ χρονολογικὴν κατὰτάξιν.

1. I.G., II², 2059 (147/8 μ.Χ. ἢ ὀλίγον κατόπιν):
  - α) Στ. 13: Ἀνθε. ὁ πολέμαρχος Ἐκπαγλος Εὐκάρπου Βερενικίδης (γυμνασίαρχος).
  - β) Στ. 41: - - - - -λου Βερενικίδης = [- - - Ἐκπάγ]λου Βερενικίδης (ὁ γράφων συμπληροῦ τὸ πατρωνυμικόν).
2. I.G., II², 2063 (μέσα τοῦ 2ου μ.Χ. αἰῶνος):
  - α) Στ. 13: Εὐκαρπος (Πτολεμαῖδος).
  - β) Στ. 14: Ἐκπαγλος Εὐκάρ(που) (Πτολεμαῖδος).
3. α) TAPA LXXI, 1940, σ. 308 (200 - 210 μ.Χ. = ΑΔ, ἔ.ἀ. σ. 308, K14, καὶ ΑΕ

1972, σ. 158, ἀρ. 27α), στ. 4: ζακ[ο-ρεύοντος Εὐκαρπίδου] τοῦ Ἐκπά[γλου Βερεν]εικίδου.

- β) I.G., II², 2224, κλπ. (ὄρα ἀνωτέρω, στίχ. 6 - 9), στ. 2: [ὁ κοσμητὴς τῶν] ἐφήβων Εὐκαρπίδης Ἐκπάγλου Βερενικίδης[ς] (223/4 μ.Χ. = Νοτόπουλος). Ἀδελφὸς τοῦ ἀρ. 6 καὶ πατήρ, φαίνεται, τοῦ ἀρ. 4.
4. α) I.G., II², 2203, στ. 40, 52 - 53, 80: Εὐκαρπίδης Βερενικίδης (ὄρα ἀνωτέρω, σ. 3, στίχ. 6 - 9· 209/10 μ.Χ. περίπου (= Νοτόπουλος)).
- β) ΑΕ 1973, σ. 91, ἀρ. 3 = ἀνωτέρω, στ. 6 - 9: Μ. Αὐρ. Εὐκαρπίδης Βερενικίδης (231/2 - 241/2 μ.Χ. περίπου). Υἱός, φαίνεται, τοῦ ἀρ. 3.
5. I.G., II², 2216 = ΑΕ 1971, σ. 57, ἀρ. 1 (219/20 μ.Χ. = Νοτόπουλος ἐν Hesperia, ἔ.ἀ. σ. 54 = I.G., II², 2221):
  - α) Στ. 35: [Αὐρ. Εὐ]καρπος ([Πτολε]μαῖδος).
6. I.G., II², 2224, κλπ. (= ὄρα ἀνωτέρω, ὑπ' ἀρ. 3 β):
  - α) Στ. 2 - 3: [ὁ ἀντικοσμητὴς / .....¹².....] Ἐκπάγλου Βερενικίδης (223/4 μ.Χ. = Νοτόπουλος). Ἀδελφὸς τοῦ ἀρ. 3.

ΗΛΙΑΣ Α. ΚΑΠΕΤΑΝΟΠΟΥΛΟΣ

ΕΚ ΤΗΣ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΗΣ ΕΥΒΟΙΑΣ

Παρ' όλον τὸ ἐνδιαφέρον, τὸ ὁποῖον ἐδείχθη τὰ τελευταῖα ἔτη διὰ τὴν προϊστορίαν τῆς Εὐβοίας καὶ τῆς Σκύρου, αἱ γνώσεις μας περὶ τῆς ἐποχῆς αὐτῆς ἐν Εὐβοίᾳ ἐξακολουθοῦν νὰ εἶναι ἀποσπασματικαὶ καὶ ἐλλιπεῖς. Ἀνασκαφαὶ ἐγένοντο εἰς τὸ Λευκαντὶ¹ καὶ εἰς τὴν Μάνικαν², ἀλλ' εἰς περιωρισμένην κλίμακα χωρὶς νὰ ἀποκαλύψουν τὸν χαρακτῆρα κυρίως τῆς ΠΕ καὶ ΜΕ ἐποχῆς. Εἰς τὴν ὑπόλοιπον Εὐβοίαν οὐδεμία ἀνασκαφὴ προϊστορικῆς θέσεως ἐγένετο εἰμὴ μόνον δοκιμαστικαὶ τομαὶ ὑπὸ τοῦ Δ. Θεοχάρη³ τὸ 1955. Ἐκτοτε παρῆλθον ἀρκετὰ ἔτη ἄνευ οὐδεμιᾶς προόδου εἰς τὸ θέμα αὐτό.

Τελευταίως προκύπτει καὶ τὸ θέμα τῆς καταστροφῆς τῶν προϊστορικῶν οἰκισμῶν ἀπὸ τὴν μηχανικὴν καλλιέργειαν ἢ ἀπὸ ἄλλους λόγους. Κατὰ τὸ παρελθὸν δύο προϊστορικοὶ λόγοι τῆς πεδιάδος Ψαχνῶν (Πύργος, Καυκάλα) ἰσοπεδώθησαν ἐν μέρει μὲ ἀποτέλεσμα τὴν ἀνεπανόρθωτον καταστροφὴν αὐτῶν. Ἐκ τῶν προϊστορικῶν οἰκισμῶν τῆς Εὐβοίας μόνον πέντε ἔχουν χαρακτηρισθῇ ὡς ἀρχαιολογικοὶ χώροι.

Παρὰ τὴν ἀνύπαρκτον ἀνασκαφικὴν ἔρευναν συνεχῶς νέαι προϊστορικαὶ θέσεις ἀνακαλύπτονται καὶ ὁ προϊστορικὸς ὀρίζων τῆς Εὐβοίας φαίνεται νὰ εὐρύνεται. Παρὰ τὴν φαινομενικὴν ἐρημίαν ἡ Εὐβοία κατὰ τὴν πικνὴ ἀπὸ τὴν Νεολιθικὴν ἐποχὴν, ἰδιαιτέρως εἰς τὰ πεδινὰ καὶ παραθαλάσσια μέρη. Κατοίκησις ὑπάρχει καὶ εἰς τὸ ἐσωτερικόν, εἰς τὸ μέσον ἢ εἰς τὰ ἄκρα τῶν μεγάλων πεδιάδων.

Πυκνοτάτη φαίνεται ἡ κατοίκησις εἰς τὴν πλου-

σίαν πεδιάδα τῶν Ψαχνῶν, ἥτις περιλαμβάνει μεγάλην καλλιεργημένην πεδινὴν ἑκτασιν, ἀρχομένην ἀπὸ τῶν ὑπωρειῶν τοῦ Κανδηλίου, τῆς Πυξαριᾶς, τῆς Δίρφους, τοῦ Ξεροβουνίου καὶ τοῦ Ἑρετρικοῦ Ὀλύμπου καὶ φθάνουσιν ἕως τὴν θάλασσαν. Εἰς τὴν πεδιάδα αὐτὴν ἐνετοπίσθησαν μέχρι σήμερον εἴκοσι περίπου θέσεις — πολλαὶ ἐν σχέσει μὲ τὸ μέγεθος τοῦ χώρου — μὲ προϊστορικὰ εὐρήματα. Ἡ κοιλὰς τῶν Ψαχνῶν, διαρρεομένη ὑπὸ δύο ποταμῶν καὶ ἀρκετῶν μικρῶν παραποτάμων, ἀποτελεῖ μικρογραφίαν τῆς θεσσαλικῆς πεδιάδος. Ἡτο ἐπόμενον νὰ ἀναπτυχθῇ ἐνταῦθα παλαιότατος πολιτισμός. Ἡ περιοχὴ εὐρίσκεται πλησιέστατα πρὸς τὴν βοιωτικὴν ἀκτὴν, μετὰ τῆς ὁποίας συνδέεται.

Ἡ περιοχὴ τῆς Χαλκίδος ἔχει δώσει μέχρι στιγμῆς ἀρκετὰ ἔχνη προϊστορικῆς κατοικήσεως. Ἐὰν ἐξαίρεσωμεν τὴν Μάνικαν, τὸν σημαντικώτερον οἰκισμὸν τῆς περιοχῆς, προϊστορικὰ λείψανα ἐνετοπίσθησαν εἰς Κακὴν Κεφαλὴν, Δοκόν, Βοῦρκον, Ἀρέθουσιν καὶ Ταψὶ Βρύση. Ἡ ἐναντι τῆς Χαλκίδος βοιωτικὴ ἀκτὴ, δηλαδὴ ἡ πεδινὴ ἑκτασις ἡ περιλαμβανομένη μεταξὺ Αὐλίδος, ὑπωρειῶν τοῦ Κτυπᾶ καὶ θαλάσσης, μὲ τὰς τρεῖς ἀξιολόγους προϊστορικὰς θέσεις φαίνεται στενῶς συνδεδεμένη μὲ τὴν Εὐβοίαν. Ὁ πολιτισμὸς τῶν δύο περιοχῶν ἦτο ὁμοιόμορφος. Οὕτως ἐξετάζοντες τὴν προϊστορικὴν Εὐβοίαν θὰ συμπεριλάβωμεν καὶ τοὺς οἰκισμοὺς τῆς περιοχῆς αὐτῆς (Γλύφα, Σαλγανεύς, Ἀγιος Μηνᾶς).

Ἡ ὑπόλοιπος Εὐβοία ἔχει κατοικηθῇ κατὰ τὴν προϊστορικὴν ἐποχὴν κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἥττον. Περισσότερον ἐντατικὴ φαίνεται ἡ κατοίκησις, ἰδίως κατὰ τὴν Νεολιθικὴν ἐποχὴν, εἰς τὴν περιοχὴν Λίμνης, ὅπου ὑπάρχουν πολλὰ θέσεις ἢ μία πλησίον τῆς ἄλλης. Ἀραιὰ παρουσιάζεται ἡ κατοίκησις εἰς τὴν βόρειον καὶ βορειοανατολικὴν Εὐβοίαν. Ἡ περιοχὴ Αὐλωναρίου καὶ Κύμης,

1. M. R. PORHAM καὶ L. H. SACKETT, Ἀνασκαφαὶ εἰς Λευκαντὶ Εὐβοίας κατὰ τὰ ἔτη 1964 - 66, 1968, μετ. Ν. Μποζάνα εἰς Ἀρχ. Εὐβ. Μελ. (ἐφεξῆς ΑΕΜ) 1970, σ. 91 κέ.

2. Δ. ΘΕΟΧΑΡΗΣ, Ἐκ τῆς προϊστορίας τῆς Εὐβοίας καὶ Σκύρου, ΑΕΜ 6, 1959, σ. 279 κέ.

3. Αὐτόθι σ. 281.

καθώς καὶ ἡ πεδιάς τῆς Καρύστου δίδουν τὴν ἐντύπωσιν ὅτι ἦσαν ἀραιότατα κατωκημένα. Ἀντιθέτως τὸ μικρὸν λεκανοπέδιον τῆς Δύστου κρύπτει μέγα προϊστορικὸν ἐνδιαφέρον, ἔχουν δὲ ἐντοπισθῇ τρεῖς θέσεις μέχρι στιγμῆς. Πυκνῶς φαίνεται ὅτι κατωκίθη καὶ ἡ παραθαλασσία περιοχὴ νοτίως τῆς Χαλκίδος μέχρι τοῦ Ἀλιβερίου.

Ὅπως δὴποτε ἡ φαινομενικὴ αὐτὴ ἀπουσία προϊστορικῶν θέσεων εἰς ὠρισμένας περιοχὰς καὶ δὴ εἰς εὐφόρους πεδιάδας πιθανὸν νὰ εἶναι συμπτωματικὴ ἢ νὰ ὀφείλεται εἰς ἄλλα αἷτια¹. Χρειάζεται ἐντατικὴ ἔρευνα, ἡ ὁποία δυνατόν νὰ ἀποδώσῃ διπλάσιον ἀριθμὸν τῶν μέχρι τοῦδε γνωστῶν θέσεων.

Ἡ συστηματικὴ ἔρευνα τῶν πολυαριθμῶν σπηλαίων τῆς Εὐβοίας, τὴν ὁποίαν τελευταίως ἔχει ἀναλάβει ὁ ὑπογράφων τῇ βοηθείᾳ ομάδος σπηλαιολόγων ὑπὸ τὸν φιλότατον Εὐβοέα ἱατρὸν κ. Θεόδωρον Σκούραν, θὰ πλουτίσῃ πιθανῶς τὰς περὶ τὴν προϊστορίαν τῆς Εὐβοίας γνώσεις μας.

Α. ΒΟΡΕΙΟΣ ΕΥΒΟΙΑ

1. Καστρί Γιάλτρων

Ἡ θέσις αὕτη, ἡ ὁποία κεῖται εἰς τὸ ΒΔ. ἄκρον τῆς Εὐβοίας ἐπὶ τῆς χερσονήσου τῆς Λιχάδος, εἶναι ἤδη γνωστὴ². Πρόκειται περὶ ἐνὸς λόφου, κειμένου πλησίον τῆς θαλάσσης, ἐπὶ τοῦ ὁποίου ὑπάρχουν λείψανα κτηρίων καὶ ὄστρακα ἀπὸ τῆς Νεολιθικῆς μέχρι τῆς Ρωμαϊκῆς ἐποχῆς. Εἰς τὰς δυτικὰς κλιτῦς τοῦ λόφου συναντῶνται ἐν ἀφθονίᾳ γεωμετρικὰ κυρίως ὄστρακα. Εἰς τοὺς πρόποδας πλησίον τῆς παραλίας ὑπάρχουν ὀψιανοὶ καὶ χονδροειδῆ ὄστρακα πιθανῶς νεολιθικά (πίν. Αα-β).

2. Πελέκι Κηρίνου

Σημαντικὰ νεολιθικά εὐρήματα ἀνεφάνησαν προσφάτως εἰς τὴν περιοχὴν τῆς ἀρχαίας Κηρίνου.

Συγκεκριμένως εἰς τὸ ἀνατολικὸν μέρος τῆς πεδιάδος Πελέκι ἐντὸς κτήματος ἦλθον εἰς φῶς λίθοι ἐκ καταστραφέντων προϊστορικῶν κτηρίων καὶ πολλὰ θραύσματα ἀγγείων. Τὰ πλεῖστα ἀνήκουν εἰς μεγάλα ἀγγεῖα (βαθεῖς σκύφοι ἢ φιάλαι) με ἀτρήτους λαβὰς καὶ ἐξογκώματα (πίν. Αγ-δ). εἶναι μονόχρωμα καὶ δύνανται νὰ χωρισθοῦν εἰς τρεῖς κατηγορίας:

α) Πηλὸς ροδόχρους φέρων ἐπίχρυσμα τοῦ ἰδίου περίπου χρώματος. Παρατηροῦνται ἀλλαγὰι χρώματος εἰς τὴν ἐπιφάνειαν ὀφειλόμεναι εἰς τὴν ὀπτῆσιν. Παρομοία κεραμικὴ ἔχει εὑρεθῇ καὶ εἰς ἄλλους οἰκισμοὺς τῆς Εὐβοίας³ (Καθενοί, Μαγούλα Ἐρετρίας, Γυμνοῦ, Ἀμάρυνθος) καὶ φαίνεται νὰ ἔχῃ σχέσεις με τοὺς ρυθμοὺς Γ1γ καὶ Γ1δ τῆς Θεσσαλίας⁴. Τοποθετεῖται εἰς τὸ τέλος τῆς νεωτέρας Νεολιθικῆς.

β) Πηλὸς τεφρὸς ἢ μελανότεφρος. Ἐπιφάνεια μελανὴ ἐστίλβωμένη. Ἡ κεραμικὴ αὕτη δὲν φαίνεται νὰ ἔχῃ σχέσιν με τὴν μελανὴν στιλβωτὴν τοῦ τέλους τῆς Νεολιθικῆς Γ1α (Βάρκα, Μαγούλα, Πολιτικά).

γ) Ὁστρακα λίαν χονδροειδοῦς κατασκευῆς. Ὁ πηλὸς ἔχει χρῶμα βαθύ ἐρυθρόν. Ἡ ἐπιφάνεια εἶναι ἀστίλβωτος.

Καὶ εἰς τὰς τρεῖς κατηγορίας ὁ πηλὸς εἶναι πολὺ κακῆς ποιότητος, περιέχων μεγάλα τεμάχια λίθων.

Εὐρέθησαν ἐπίσης τεμάχια λιθίνων ἐργαλείων (πίν. Αδ). Τὸ ἐν ἀποτελεῖται ἐκ μεγάλου κατεργασμένου ποταμολίθου, τὸ δ' ἕτερον ἐκ μέλανος λίθου φέρει τρῆμα διὰ τὴν στειλέωσιν. Ὁψιανοὶ δὲν ὑπάρχουν εἰμὴ μόνον λεπίδες ἐκ πρασίνου καὶ ἐρυθροῦ πυριτολίθου.

Περὶ τὰ 200 μ. ἀνατολικῶς τῆς θέσεως αὐτῆς εὐρίσκονται μινύεια ὄστρακα, ἀνοιχτοῦ φαιοῦ χρώματος, ἀνήκοντα εἰς μικρὰ ἀγγεῖα. Τὴν θέσιν αὐτὴν εἶχον ἐπισημάνει κατὰ τὸ παρελθὸν οἱ L. Sackett καὶ V. Hankey⁵. Προϊστορικὰ εὐρήματα ἔχουν ἐπισημανθῇ καὶ εἰς ἄλλας θέσεις τῆς ἀρχαίας Κηρίνου. Λιθίνην νεολιθικὴν ἀξίνην ἀνεῦ-

1. Εἰς τὸ γνωστὸν Ληλάντιον πεδίον π.χ. μεγάλαι ἐπιχώσεις ἔχουν καλύψει τὰ ἀρχαῖα στρώματα· μυκηναϊκὰ ἀγγεῖα ἀνευρέθησαν εἰς βάθος 8 - 10 μέτρων.

2. B. POWELL, *Trips in Euboea*, Athens 1899, τ. I. L. SACKETT, *Prehistoric Euboea*, BSA 61, 1966, σ. 37.

3. BSA 61, 1966, σ. 84 - 5.

4. A. WACE καὶ M. THOMPSON, *Prehistoric Thessaly*, Cambridge 1912, σ. 17 - 18.

5. BSA 61, 1966, σ. 44, εἰκ. 3.

ρεν ὁ Pernier¹ ἐπὶ τῆς ἀκροπόλεως καὶ ΠΕ ὄστρακα ὁ Δ. Θεοχάρης.

3. Μουρτιάς

Εἰς τὸ δυτικὸν ἄκρον μιᾶς ἐπιμήκους πεδιάδος, εἰς τὰ ἀριστερὰ τῆς ὁδοῦ πρὸς Λίμνην, εὐρίσκεται τὸ χωρίον Μουρτιάς. Ἡ περιοχὴ ἔχει κατοικηθῆ πυκνῶς κατὰ τὴν Νεολιθικὴν καὶ Χαλκῆν ἐποχὴν², μολοντί κεῖται εἰς ἀπομεμονωμένην θέσιν εἰς τὸ ἐσωτερικόν. Τελευταίως εἰς μικρὰν ἀπόστασιν ΝΑ. τοῦ χωρίου ἀνευρέθη λίθινος πέλεκυς ἐκ πρασίνου λίθου, διαστάσεων 0.093×0.045 μ., διατηρούμενος εἰς ἀρίστην κατάστασιν (πίν. Αε). Ἡ ἔρευνα ἐντὸς τῶν κτημάτων ἀπέδωσεν ἀφθονον κεραμικὴν ἀλλ' ὄχι χαρακτηριστικήν.

4. Παλαιοχώρι Ροβιῶν

Δεξιὰ τῆς ὁδοῦ Ροβιῶν - Παλαιοχωρίου, εἰς ἀρκετὴν ἀπόστασιν τῆς γνωστῆς προϊστορικῆς θέσεως³, περισυνελέγησαν θραύσματα ἀγγείων νεολιθικοῦ τύπου. Ὁ πηλὸς τῶν εἶναι ἀκάθαρτος, χρώματος φαιοῦ καὶ ὑπολεύκου. Δύο ἐξ αὐτῶν ἀνήκουν εἰς σκύφους μὲ χονδρὰ τοιχώματα καὶ ἐπίπεδον βάσιν. Ὑπάρχουν ἐπίσης ὀψιανοὶ καὶ λίθινα ἐργαλεῖα (πίν. Ας').

Θραύσματα ἀγγείων, πυριτόλιθοι καὶ ὀψιανοὶ περισυνελέγησαν καὶ εἰς ἄλλα σημεῖα τῶν Ροβιῶν καὶ τῆς Λίμνης.

Β. ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΕΥΒΟΙΑ

1. Κανκάλια Πολιτικῶν

Τὸ χαμηλὸν ὕψωμα Κανκάλια εἶναι σημαντικὸς προϊστορικὸς οἰκισμὸς, κείμενος ἀριστερὰ τῆς ὁδοῦ πρὸς τὰ Πολιτικά, εἰς μικρὰν ἀπόστασιν ἀπὸ τῆς θαλάσσης⁴. Ἐκτὸς τοῦ ὕψωματος

ὁ οἰκισμὸς ἐκτείνεται εἰς μεγάλην ἔκτασιν ἐντὸς τῶν πέριξ κτημάτων. Ἡ θέσις φαίνεται ὅτι κατωκλήθη ἀπὸ τῆς ΠΕ ἐποχῆς. Τὰ πρωιμώτερα δείγματα εἶναι θραύσματα ἀγγείων μετὰ προχοῶν καὶ Urfirnis τῆς ΠΕ II. Ἐν ὄστρακον φέρον ἐρυθρὸν ἐπίχρισμα διατηρεῖ γεωμετρικὴν διακόσμησιν⁵ ἐκ λευκοῦ χρώματος λίαν ἐξιτήλου (εἰκ. 1, στ). Ἀνήκει εἰς σπανίαν κατηγορίαν ἀγγείων τῆς ΠΕ III περιόδου.

Ὁ οἰκισμὸς τῆς Καυκάλας φαίνεται ὅτι ἤκμασε κυρίως κατὰ τὴν ΜΕ ἐποχὴν, τῆς ὁποίας ὑπάρχουν πολλὰ λείψανα κατοικήσεως καὶ διακρίνονται θεμέλια κτηρίων. Ἡ ἀποχωμάτωσις μέρους τοῦ ὕψωματος, ἥτις ἐγένετο κατὰ τὸ παρελθόν, κατέστρεψεν ἐν μέρει τὰ ὑπερκείμενα στρώματα κατοικήσεως τῆς κλασσικῆς, ἑλληνιστικῆς, ρωμαϊκῆς καὶ βυζαντινῆς περιόδου, ἀπεκάλυψε δὲ τὸ ΜΕ στῶμα, τὸ ὁποῖον σήμερον εὐρίσκεται εἰς τὴν ἐπιφάνειαν.

Εἶναι ὁ μοναδικὸς οἰκισμὸς τῆς Εὐβοίας, εἰς τὸν ὁποῖον τὰ ἀμαυρόχρωμα καὶ δὴ τὰ πολύχρωμα⁶ τῆς ὁμάδος III συναντῶνται εἰς ἴσον ἀριθμὸν μὲ τὰ μινύεια. Ἀνευρέθησαν ὄστρακα ἀνήκοντα εἰς ἀρκετὰ ἀγγεῖα ἐξαιρετικῆς ποιότητος (πίν. Βα-β). Ὁ πηλὸς τῶν εἶναι ἐρυθρῶς καὶ σπανίως φέρει ἀνοικτὸν ἐπίχρισμα. Εἶναι τοῦτο χαρακτηριστικὸν τῶν ἀμαυροχρῶμων τῆς Εὐβοίας καὶ Βοιωτίας⁷. Ὁκτὼ θραύσματα προέρχονται ἐκ μεγάλου πιθοειδοῦς ἀγγείου μὲ ὠραίαν «μετοπικήν» διακόσμησιν ἐκ ρόμβων (εἰκ. 1, α).

Τὰ πλεῖστα τῶν μινυείων ἀγγείων ἔχουν σκοτεινὴν ἀπόχρωσιν, κλίνουν δὲ μᾶλλον πρὸς τὰ «μελανὰ μινύεια» (Argive minyan). Ὑπάρχουν ἐπίσης ἐρυθρὰ μινύεια μετὰ πλαστικῶν δακτυλίων, θραύσματα ἀγγείων μετὰ προχοῶν⁸, κίτρινα μινύεια, ἀμαυρόχρωμα ἐξ Αἰγίνης (Aigina type) καὶ

5. Παρόμοιον θέμα εἰς ΠΕ III ἀγγεῖον ἐξ Εὐτρήσεως (H. GOLDMAN, Excavations at Eutresis in Boeotia, Cambridge 1931, πίν. XV, 3).

6. A. WACE καὶ C. BLEGEN, The Premycenaean Pottery of the Mainland, BSA 22, 1916 - 1918, σ. 175.

7. D. H. FRENCH, Notes on Prehistoric Pottery Groups from Central Greece, 1972.

8. WACE καὶ THOMPSON, ἔ.δ. εἰκ. 131 C (ΜΕ ἀγγεῖα μετὰ προχοῶν ἐκ Λιανοκλαδίου). Ὡρισμένα ἐξ αὐτῶν ὁμοιάζουν πολὺ μὲ παρόμοια θραύσματα προερχόμενα ἐκ τῆς Γλύφας Χαλκίδος.

1. L. PERNIER, Annuario 3, 1921, σ. 273, εἰκ. 132.

2. BSA 61, 1966, σ. 46. Κ. ΣΥΡΙΟΠΟΥΛΟΣ, Ἡ προϊστορία τῆς Στερεᾶς Ἑλλάδος, Ἀθῆναι 1968, σ. 42.

3. BSA 1966, σ. 48, ἀρ. 20.

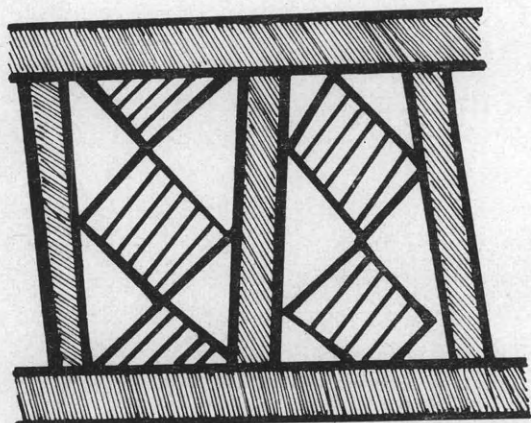
4. Αὐτόθι σ. 53, ἀρ. 26.

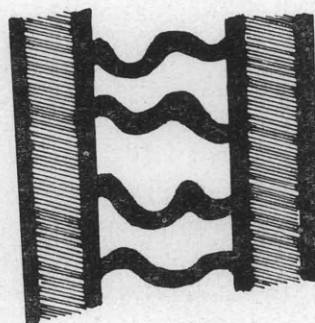
πολλά μυκηναϊκά ὄστρακα τῆς ΥΕ ΙΙΑ-Β περιόδου.

Ἡ κατοίκησις συνεχίσθη καὶ κατὰ τὴν κλασσικὴν καὶ ἑλληνιστικὴν ἐποχὴν (μαρμαρίνον ἀγγεῖον, θραύσματα μεγαρικῶν σκύφων κ.ἄ.).

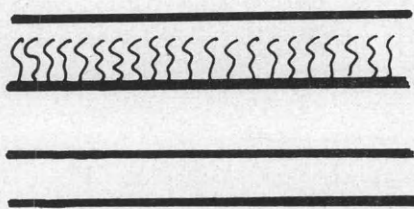
Εἰς τὸ ἀνατολικὸν ἄκρον αὐτῆς, τὸ ὁποῖον ὀνομάζεται Λεκάνη, ὑπάρχει χαμηλὸς λόφος. Ἐπ' αὐτοῦ σφίζονται ἐρείπια κτηρίων, τεμάχια κιόνων, ἐν ἀρχαῖον ἐλαιοπιεστήριον ἐκ σκληροῦ τιτανολίθου κ.ἄ., τὰ ὁποῖα ἐκ τῶν ὀστράκων δύνανται νὰ

α

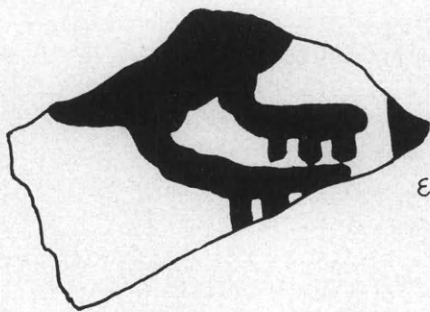
β

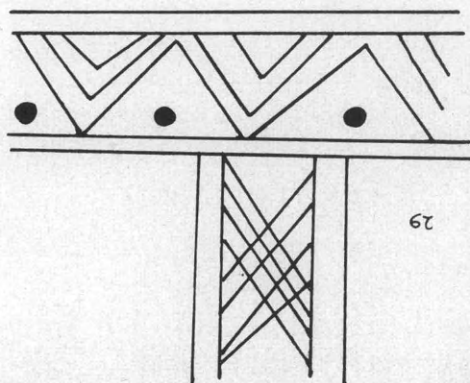
γ

δ

ε

στ

Εἰκ. 1. Διακοσμητικὰ θέματα ΜΕ ἀμαυροχρόμων ἀγγείων ἐκ Καυκάλας Πολιτικῶν.

2. Λεκάνη Βρυσακίων

Ὀλίγον μετὰ τὰ Βρυσάκια, δεξιὰ τῆς ὁδοῦ πρὸς τὰ Πολιτικά, ἀνοίγεται εὐφορος κοιλάς, εἰς τὴν ὁποίαν καλλιεργοῦνται ἐλαῖαι καὶ κηπευτικά.

χρονολογηθῶν εἰς τοὺς ἑλληνιστικοὺς καὶ ρωμαϊκοὺς χρόνους.

Ἐπὶ τοῦ λοφίσκου ὑπάρχουν ἐπίσης ὄψιανοί, οἱ ὁποῖοι δεικνύουν πρῶιμον κατοίκησιν. Ἐπίσης εἰς τὴν θέσιν Σπίτια, εὕρισκομένην βορείως τῆς

προηγούμενης εἰς ἀπόστασιν χιλίων μέτρων περίπου ἐπὶ λόφου ἐλέγχοντος τὴν ἐλαιόφυτον πεδιάδα τῶν Πολιτικῶν, ὑπάρχουν πολλὰ χονδροειδῆ ὄστρακα καὶ ὄψιανοί (πυρῆνες, λεπίδες, ἀπολεπίσματα). Ὀψιανοὶ εὐρέθησαν κατὰ τὸ παρελθὸν καὶ εἰς ἄλλας θέσεις τῆς περιοχῆς τῶν Βρυσακίων.

3. Κάστρον Ψαχνῶν

Πρὸς τὰ ΒΑ. τῶν Ψαχνῶν εὐρίσκεται μέγα κωνικὸν ὕψωμα, εἰς τὴν κορυφὴν τοῦ ὁποίου ὑπάρχει βραχώδης ἐπίπεδος ἑκτασις πίπτουσα ἀποτόμως εἰς τὴν ἀνατολικὴν πλευράν. Ἡ θέσις εἶναι φυσικὸν φρούριον, διατηρεῖ δὲ ἐπὶ τῆς κορυφῆς λείψανα τειχῶν βυζαντινῆς ἐποχῆς. Ἐντεῦθεν ἐλέγχεται ὁλόκληρος ἡ πεδιάς τῶν Ψαχνῶν¹. Εἰς τὰς κλιτύς τοῦ λόφου, ὅπου φύονται θάμνοι καὶ ὀλίγα πεῦκα, ὑπάρχει πλῆθος ὀστράκων ἀγγείων καὶ πολλὰ θραύσματα ὄψιανου καὶ πυριτολίθου (πίν. Βγ). Τὰ πλεῖστα τῶν ὀστράκων, τὰ ὅποια ἀνευρίσκονται κυρίως εἰς τὴν ἀνατολικὴν πλευράν, εἶναι γεωμετρικῆς καὶ κλασσικῆς ἐποχῆς. Ὅπωςδήποτε ἡ παρουσία προϊστορικῆς κατοικήσεως εἰς τὸ ὕψλὸν καὶ ἀπομονωμένον αὐτὸ σημεῖον ἔχει ἰδιαιτέραν σημασίαν.

4. Πύργος Ψαχνῶν

Ὁ οἰκισμὸς οὗτος² ἐκτείνεται περίξ ἑνὸς ἡμικυκλίου πύργου ἐνετικῆς ἐποχῆς καὶ κυρίως εἰς τὰ ΝΔ. αὐτοῦ εἰς μεγάλην ἑκτασιν ἐντὸς τῶν κτημάτων. Ἡ θέσις τοῦ οἰκισμοῦ εἶναι ἐπίπεδος. Πέριξ τοῦ πύργου ὁμῶς ἐδημιουργήθη τεχνικὸν ὕψωμα, ὕψους 2 μ. περίπου, ἀπὸ τὴν κατοίκησιν κατὰ τὴν βυζαντινὴν ἐποχὴν.

Ἡ θέσις κατωκίθη τὸ πρῶτον κατὰ τὴν Νεολιθικὴν ἐποχὴν, ὡς δεικνύουν νεολιθικὰ ἀμαυρόχρωμα ὄστρακα³ τοῦ «ρυθμοῦ Βάρκας», ἀνευρεθέντα προσφάτως. Φαίνεται ὅτι σχετίζεται μὲ τὸν πλησίον εὐρισκόμενον οἰκισμὸν τῆς Βάρκας.

Ἐὰν τὰ ὄστρακα δὲν εἶναι τυχαῖα ὑπάρχει ἐνταῦθα σύγχρονος κατοικήσις. Ἡ θέσις τοῦ Πύργου ἐντὸς τῆς πεδιάδος παρουσιάζει πολλὰ πλεονεκτήματα, ἐνῶ ἡ τῆς Βάρκας εἶναι λίαν ἀπομονωμένη, εὐρισκομένη εἰς τὸ μέσον γυμνῶν καὶ ξηρῶν λόφων καὶ ἀποκεκομμένη ἀπὸ τὸ ἐσωτερικόν.

Πιθανῶς ἡ ἀκμὴ τοῦ οἰκισμοῦ τοῦ Πύργου συμπίπτει μὲ τὴν ἀρχὴν τῆς ΠΕ περιόδου, ὅτε ὁ οἰκισμὸς τῆς Βάρκας εἶχεν ἐγκαταλειφθῇ. ΠΕ Urfinis εὐρέθησαν ὀλίγα. Ἀφθονοὶ εἶναι οἱ ὄψιανοί, μεταξὺ τῶν ὁποίων αἰχμαὶ βελῶν. Ἡ περιοχὴ ἤκμασεν ἰδιαιτέρως κατὰ τοὺς ΜΕ χρόνους, ὡς δεικνύει τὸ πλῆθος τῶν μινυείων ἀγγείων (πίν. Βδ). Ἐρείπια ΜΕ κτηρίων φαίνονται πλησίον τοῦ Πύργου. Τὰ μυκηναϊκὰ ὄστρακα εἶναι πολὺ καλῆς ποιότητος, κυρίως τῆς ΥΕ ΠΒ-Γ περιόδου. Ἡ θέσις αὕτη ἡρμώθη εἰς τὸ τέλος τῆς μυκηναϊκῆς ἐποχῆς.

5. Προφήτης Ἡλίας Ψαχνῶν⁴

Εἰς ἀπόστασιν μικροτέραν τῶν 500 μ. ἐκ τοῦ Πύργου εὐρίσκεται εἰς ἄλλος οἰκισμὸς εἰς τὴν ΝΔ. πλευράν τοῦ λόφου τοῦ Προφήτου Ἡλίας. Ἐλάχιστα μινύεια ὄστρακα ὑπάρχουν. Τὰ πλεῖστα ἀνήκουν εἰς τοὺς τελευταίους χρόνους τῆς μυκηναϊκῆς ἐποχῆς (ΥΕ ΠΑ-β). Ἡ θέσις ἤκμασε συγχρόνως μὲ τὸν οἰκισμὸν τοῦ Πύργου, ἀλλ' ἡ κατοίκησις εἰς αὐτὴν συνεχίσθη καὶ μετὰ τὴν ἐρήμωσιν τοῦ δευτέρου. Ὑπάρχουν πολλὰ γεωμετρικὰ καὶ ὀλίγα κλασσικὰ ὄστρακα ὁμοῦ μετὰ τῶν μυκηναϊκῶν (πίν. Εγ).

Ἡ τοποθεσία τοῦ Προφήτου Ἡλίας εἶναι πολὺ καλυτέρα τῆς προηγούμενης. Εὐρίσκεται ὕψλότερον καὶ ἔχει θέαν, ἐλέγχει δὲ ὁλόκληρον τὴν περίξ αὐτῆς πεδιάδα. Οὕτω βλέπομεν διαδοχικὴν μετακίνησιν οἰκισμῶν ἀπὸ τὴν παραλίαν πρὸς τὸ ἐσωτερικόν.

6. Βάρκα Ψαχνῶν

Ὁ γνωστότατος οἰκισμὸς τῆς Βάρκας⁵, ὅστις

1. Συμφώνως πρὸς παράδοσιν ἐνταῦθα εὐρίσκεται ὁ παλαιὸς οἰκισμὸς τῶν Ψαχνῶν.

2. BSA 61, 1966, σ. 54, ἀρ. 31.

3. Ἀμαυρὰ διακόσμησης ἐκ δικτυωτῶν ρόμβων ἐπὶ τοῦ ἐρυθροῦ ἐστιβωμένου πηλοῦ ἢ παραλλήλων γραμμῶν ἐπὶ κιτρινωποῦ ἐπιχρίσματος.

4. BSA 61, 1966, σ. 54, ἀρ. 30.

5. Δ. ΘΕΟΧΑΡΗΣ, ἔ.δ. σ. 285. BSA 61, 1966, σ. 54, ἀρ. 32.

κεῖται εἰς τὸ ἄκρον ἑνὸς ἔλους περιστοιχιζόμενος ὑπὸ πεταλοειδοῦς βραχῶδους ὑψώματος, παρουσιάζει ἐκπληκτικὴν ἀφθονίαν εἰς ἐπιφανειακὰ εὐρήματα. Κατωκλήθη κατὰ τὴν μέσσην καὶ νεωτέραν Νεολιθικὴν ἐποχὴν, πρὸς τὸ τέλος τῆς ὁποίας ἐγκατελείφθη. Περισυνελέγησαν πλῆθος κεραμεικῶν εὐρημάτων (ἐρυθρὰ μονόχρωμα, φαιὰ πρωτομινύεια, γραπτὰ ἀμαυρόχρωμα, νεολιθικὰ Urfinnis, μελανὰ στιλβωτὰ κ.ἄ.), ὄψιανοί, αἰχμαὶ βελῶν καὶ λίθινοι πελέκεις¹ (πίν. Δα). Τὸ πλῆθος τῶν θαλασσίων ὁστρέων καὶ τῶν ἐστρογγυλεμένων χαλίκων δεικνύει ὅτι ὁ οἰκισμὸς ἦτο παραθαλάσσιος. Πιθανώτατα κατὰ τὴν Νεολιθικὴν ἐποχὴν ἡ θάλασσα ἔφθανε μέχρι τῆς Βάρκας. Ἀργότερον ἐκ τῶν συνεχῶν προσχώσεων καὶ τῶν ὑπογείων ὑδάτων ἐδημιουργήθη τὸ σημερινὸν ἔλος.

Εἰς τὸν οἰκισμὸν τῆς Βάρκας λόγω τοῦ πλῆθους τῶν εὐρημάτων καὶ τῆς μικρᾶς ἐπιχώσεως ἀνασκαφὴ εἰς μεγάλην ἔκτασιν θὰ ἐγίνετο εὐκόλως καὶ θὰ ἔρριπτε φῶς εἰς τὰς γνώσεις μας περὶ τῆς νεολιθικῆς Εὐβοίας.

7. Γλύφα Ψαχνῶν

Λείψανα τείχους καὶ ΠΕ ὄστρακα εἶχεν εὖρει ὁ Δ. Θεοχάρης εἰς τὴν ΝΑ. πλευρὰν τοῦ βραχῶδους λόφου, ὁ ὁποῖος δεσπόζει δεξιὰ τῆς ὁδοῦ πρὸς Ψαχνά, ἐν μέσῳ τοῦ ἔλους. Ἀργότερον εἰς τὴν ἰδίαν θέσιν περισυνελέγησαν μυκηναϊκά, γεωμετρικὰ καὶ κλασσικὰ ὄστρακα², καθὼς καὶ ἐλάχιστα ΜΕ (coarse ware).

Τελευταίως εἰς τὴν ΒΔ. πλευρὰν τοῦ ὑψώματος πρὸς τὴν κατεύθυνσιν τῆς θαλάσσης εὐρέθησαν ἐντὸς καλλιεργημένου κτήματος ἀφθονοὶ ὄψιανοὶ καὶ πυριτόλιθοι, καθὼς καὶ θραύσματα πρωτογόνων ἀγγείων καστανοῦ χρώματος. Τὰ πλεῖστα ἐξ αὐτῶν φέρουν τετρημένους ἀποφύσεις³ (πίν. Γα-β). Ἐκ τῶν σχημάτων τῶν ἀγγείων καὶ τῆς τεχνικῆς ἡ ἐγκατάστασις εἰς τὸ σημεῖον αὐτό, ἥτις φαίνεται πολὺ περιορισμένη, δύναται νὰ χρονολογηθῇ εἰς

τὰς ἀρχὰς τῆς ΠΕ I περιόδου. Ἡ «ὑπονεολιθικὴ» αὕτη κεραμεικὴ εὐρέθη εἰς τὰ βαθύτερα στρώματα τῆς Μάνικας⁴ καὶ τοῦ Λιθοσωροῦ (Σαλγανέως). Φαίνεται ὅτι ὁ μικρὸς οἰκισμὸς τῆς Γλύφας ἤκμασεν εὐθὺς μετὰ τὴν ἐρήμωσιν τοῦ νεολιθικοῦ οἰκισμοῦ τῆς Βάρκας.

8. Βολέρι Ψαχνῶν

Ἀρκετοὶ ὄψιανοὶ καὶ ὄστρακα ὄχι χαρακτηριστικὰ εὐρέθησαν εἰς τὸν μυχὸν τοῦ ὄρμου, ὅστις σχηματίζεται εἰς τὸ ΝΑ. μέρος μιᾶς ἐκτεταμένης ἀμώδους παραλίας, ἀριστερὰ τῆς ὁδοῦ Χαλκίδος - Ψαχνῶν. Εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο σχηματίζεται βραχῶδες ἀκρωτήριο, ἐπὶ τοῦ ὁποίου φύονται θάμνοι καὶ πεῦκα. Ὁ ὄρμος αὐτὸς δὲν φαίνεται νὰ ὑπῆρχε κατὰ τὴν ἀρχαιότητα, ὅτε ἡ θάλασσα εἰσῆρχετο βαθέως ἐντὸς τῆς ξηρᾶς φθάνουσα μέχρι τῆς Βάρκας.

Ἡ θέσις κεῖται πλησίον τῆς Γλύφας, δύναται δὲ νὰ θεωρηθῇ ὡς μία μικρὰ ΠΕ ἐγκατάστασις παρὰ τὴν θάλασσαν.

9. Ἀγία Καλλιόπη Τριάδος

Ἐπὶ ἐλαφρῶς ὑψωμένου ἐδάφους, ἀνατολικῶς τοῦ χωρίου Τριάδα, ὑπάρχει βυζαντινὸς ναὸς τῆς Ἀγίας Καλλιόπης, ἀπέχων περὶ τὰ 300 μ. ἀπὸ τὰ εἰσέπια τοῦ γνωστοῦ βυζαντινοῦ ναοῦ τῆς Ἀγίας Τριάδος. Νοτίως καὶ δυτικῶς τῆς ἐκκλησίας εἰς ἀρκετὴν ἔκτασιν εὐρίσκονται πολλὰ θραύσματα ἀγγείων καὶ ὄψιανοί. Τὰ ἐπιφανειακὰ εὐρήματα εἶναι περισσότερα εἰς τὴν βόρειον πλευρὰν τοῦ ναοῦ ἐπὶ μιᾶς χαμηλῆς ἐξάρσεως τοῦ ἐδάφους.

Ἡ τοποθεσία εἶναι εὐνοϊκὴ, ἀφοῦ πλησίον ὑπάρχει τοποθεσία πηγαῖον ὕδωρ, καὶ ἐξ αὐτῆς ἐλέγχεται ἡ πεδιάς, ἥτις δημιουργεῖται εἰς τὸ βόρειον καὶ νότιον μέρος.

Ἰδιαιτέραν σημασίαν ἔχουν τὰ κεραμικὰ εὐρήματα τῆς θέσεως (Γγ, Γ'α). Ὑπάρχουν ὄστρακα μονοχρώμων μελανῶν ἀγγείων, τὰ ὁποῖα χρονολογοῦνται εἰς τοὺς τελευταίους νεολιθικοὺς χρόνους⁵. Τινὰ ἐξ αὐτῶν φέρουν στολιδωτὴν διακόσμησιν.

1. Εἰς ἐκ κιτρινωποῦ λίθου, μήκους 0.062 μ. καὶ πλ. 0.032 μ. καὶ εἰς ἄλλος, τετραγώνος ἐκ μέλανος λίθου, σφζ. μήκ. 0.055 μ. καὶ πλ. αἰχμῆς 0.034 μ.

2. BSA 61, 1966, σ. 56, ἀρ. 34.

3. Παρόμοιαι λαβαὶ τῶν ἀρχῶν τῆς ΠΕ I εὐρέθησαν εἰς Εὐτρησιν (H. GOLDMAN, ἔ.ἀ. εἰκ. 114, 1-3).

4. Δ. ΘΕΟΧΑΡΗΣ, ἔ.ἀ. σ. 294.

5. Εἶναι ἡ μελανὴ στιλβωτὴ κεραμεικὴ, ἥτις εὐρέθη εἰς τὴν Βάρκαν καὶ εἰς ἄλλους οἰκισμοὺς τῆς Εὐβοίας.

Δύο ὄστρακα φέρουν διακόσμησιν ἐξ ἐρυθροῦ ἀμαυροῦ χρώματος ἐπὶ φαιᾶς ἐπιφανείας. Παρομοία παραλλαγὴ νεολιθικῶν ἀμαυροχρώμων ἀνευρέθη καὶ εἰς τὴν Βάρκαν. Ἐκ τούτου φαίνεται ἐξάπλωσις τῆς γραπτῆς κεραμικῆς τῆς Βάρκας εἰς τὸ ἐσωτερικόν.

Ἀρκετὰ εἶναι ἐπίσης τὰ ΠΕ Urfirnis καὶ τὰ ΜΕ φαιὰ μινύεια διαφόρων ἀποχρώσεων, καθὼς καὶ τὰ μυκηναϊκὰ καὶ γεωμετρικά. Ἡ συνεχὴς κατοικήσις ἀπὸ τῆς Νεολιθικῆς μέχρι τῆς Γεωμετρικῆς ἐποχῆς εἰς περιοχὴν εὐρισκομένην εἰς τὸ ἐσωτερικόν τῆς πεδιάδος τῶν Ψαχνῶν ἔχει μεγάλην σημασίαν, ἀπαραίτητος δὲ εἶναι ἡ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα εἰς τὸ σημεῖον αὐτό.

10. Χάρμπιζα Μακρυκάπας

Μεταξὺ τῶν χωρίων Μακρυκάπα καὶ Ἁγίος Ἀθανάσιος ὑπάρχει μία λοφώδης ἑκτασις, πλησίον τῆς ὁποίας ρέει ποταμός. Ἡ τοποθεσία ἀναφέρεται ἀπλῶς ὑπὸ τοῦ Δ. Θεοχάρη¹. Λέγεται ὅτι εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο εὐρέθησαν κατὰ τὸ παρελθὸν λίθιναι ἀξῖναι² ὑπὸ τῶν ἐντοπίων.

Τελευταίως ἐκ τῆς θέσεως αὐτῆς περισυνελέγησαν ὀψιανοὶ καὶ τεμάχια χονδροειδῶν ἀγγείων οἰκιακῆς χρήσεως ἐκ καθαροῦ ἐρυθρωποῦ πηλοῦ, καθὼς καὶ ὀλίγα κλασσικὰ ὄστρακα. Ἡ περιοχὴ εἶναι πλήρης λίθων, ἔνδειξις ὅτι ὑπάρχουν κτήρια εἰς βαθύτερα στρώματα. Τὰ ἐλάχιστα ἐπιφανειακὰ εὐρήματα δύνανται νὰ χρονολογηθοῦν εἰς τὴν Νεολιθικὴν ἢ ΠΕ ἐποχὴν. Σημειωτέον ὅτι πλησίον τοῦ χωρίου Μακρυκάπα, εἰς τὰς θέσεις Ράκου καὶ Ζαρμπάνη εὐρέθησαν παλαιότερον, ἀλλὰ κατεστράφησαν, ΠΕ τάφοι. Εἷς ἄλλος εὐρέθη πλησίον τοῦ σημερινοῦ οἰκισμοῦ Ἑφτακόννακα. Ἐπειδὴ ἡ θέσις τῶν ΠΕ τάφων ἀπέχει ἐκ τοῦ οἰκισμοῦ τῆς Χάρμπιζας περὶ τὰ 3 χιλιόμετρα, πρέπει νὰ ἀναζητήσωμεν ἄλλον προϊστορικὸν οἰκισμὸν παρὰ τὸ χωρίον Μακρυκάπα³.

Εἰς μικρὰν ἀπόστασιν ἀπὸ τὴν Χάρμπιζαν εἰς

τὴν τοποθεσίαν Διαολάκιζα (Ἁγίος Ἀθανάσιος) εὐρέθησαν τὸ 1933 τὰ περίφημα ὑπὸ νεολιθικὰ χρυσὰ κύπελλα τοῦ Μουσείου Μπενάκη. Κατὰ πληροφωρίαν τῶν ἐντοπίων κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη ἀνευρέθησαν ἀρκετοὶ προϊστορικοὶ τάφοι εἰς τὴν περιοχὴν τῆς Μακρυκάπας, ἀλλ' οἱ πλεῖστοι ἐσπλήθησαν⁴.

11. Θεολόγος

Μία ἄγνωστος μέχρι τοῦδε περιοχὴ προσετέθη εἰς τὸν κατάλογον τῶν προϊστορικῶν θέσεων τῆς Εὐβοίας. Ἡ πεδιάς ἢ ἀρχομένη ἐκ δεξιῶν τῆς ὁδοῦ Χαλκίδος - Στενῆς καὶ φθάνουσα μέχρι τῶν χωρίων Μίστρος καὶ Θεολόγος εἶναι εὐφορώτατη. Διασχίζεται ὑπὸ μικροῦ ρεύματος (Καλαπόδι), τὸ ὁποῖον καταλήγει εἰς τὸν γνωστὸν ποταμὸν Λήλαντα. Ἐντὸς αὐτῆς ἔχουν ἐντοπισθῇ εἰς τρεῖς θέσεις μεταγενέστερα λείψανα κατοικήσεως (ἐλληνιστικά, ρωμαϊκά). Εἰς τὸ ἀνατολικὸν ἄκρον τῆς ἀρχίζει σειρὰ χαμηλῶν λόφων, μεταξὺ τῶν ὁποίων κεῖται τὸ χωρίον Θεολόγος.

Ἡ πρόσφατος παράδοσις εἰς τὸ Μουσεῖον Χαλκίδος δύο λιθίνων πελέκεων (πίν. Βε, Δγ), εὐρεθέντων πέριξ τοῦ χωρίου, ἔδωκεν ἀφορμὴν διὰ περαιτέρω ἔρευναν. Ὁ εἷς ἐξ αὐτῶν, μήκ. 0.047 μ., ἐκ πρασίνου λίθου, εὐρέθη ἐπὶ τοῦ λόφου Γκιώνη, 1 χλμ. δυτικῶς τοῦ χωρίου. Ἐνταῦθα ἐνετοπίσθησαν λείψανα κτηρίων καὶ ὄστρακα ὀχι χαρακτηριστικά. Τινὰ ἐξ αὐτῶν εἶναι χονδροειδοῦς κατασκευῆς, ἄλλα δὲ δύνανται νὰ χρονολογηθοῦν εἰς μεταγενεστέρους χρόνους. Εἰς μικρὰν ἀπόστασιν ἀπὸ τοῦ λόφου πρὸς τὰ ΒΑ. εὐρίσκεται ἐν ἄλλο ὕψωμα ὀνομαζόμενον Βασιλιάς. Ἐνταῦθα παρατηρεῖται ἐπίσης πλῆθος θραυσμάτων ἀγγείων.

Ὁ ἕτερος τῶν πελέκεων, μεγάλων διαστάσεων 0.11 × 0.08 μ., ἐκ μέλανος λίθου εὐρέθη εἰς τὴν θέσιν Πλάτωμα, εἰς μικρὰν ἀπόστασιν ἀνατολικῶς τοῦ χωρίου. Ὁστρακα ἀγγείων μεταγενεστέρων χρόνων ὑπάρχουν, ἀλλ' οὐδὲν προϊστορικόν. Συμφώνως πρὸς πληροφωρίαν εἰς τὰς ἀνωτέρω θέσεις εὐρέθησαν κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη πολλοὶ λίθινοι πελέκες, ἀλλ' ἐπωλήθησαν εἰς γυρολόγους.

4. Ἐλάχιστα εὐρήματα ἐξ αὐτῶν παρεδόθησαν εἰς τὸ Μουσεῖον Χαλκίδος. Δύνανται νὰ χρονολογηθοῦν εἰς τοὺς πρώτους χρόνους τῆς ΠΕ περιόδου.

1. Δ. ΘΕΟΧΑΡΗΣ, ἔ.δ. σ. 308.

2. Ι. ΠΑΠΑΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ, Ἡ Εὐβοϊκὴ Μεσσαπία, Ἀθήναι 1972, σ. 105.

3. Ὁ Δ. ΘΕΟΧΑΡΗΣ (ΑΕΜ 1959, σ. 308) ἀναφέρει τρία μαρμαρίνα ἀγγεῖα τοῦ Μουσείου Χαλκίδος, τὰ ὁποῖα προέρχονται ἀπὸ τὴν Μακρυκάπαν.

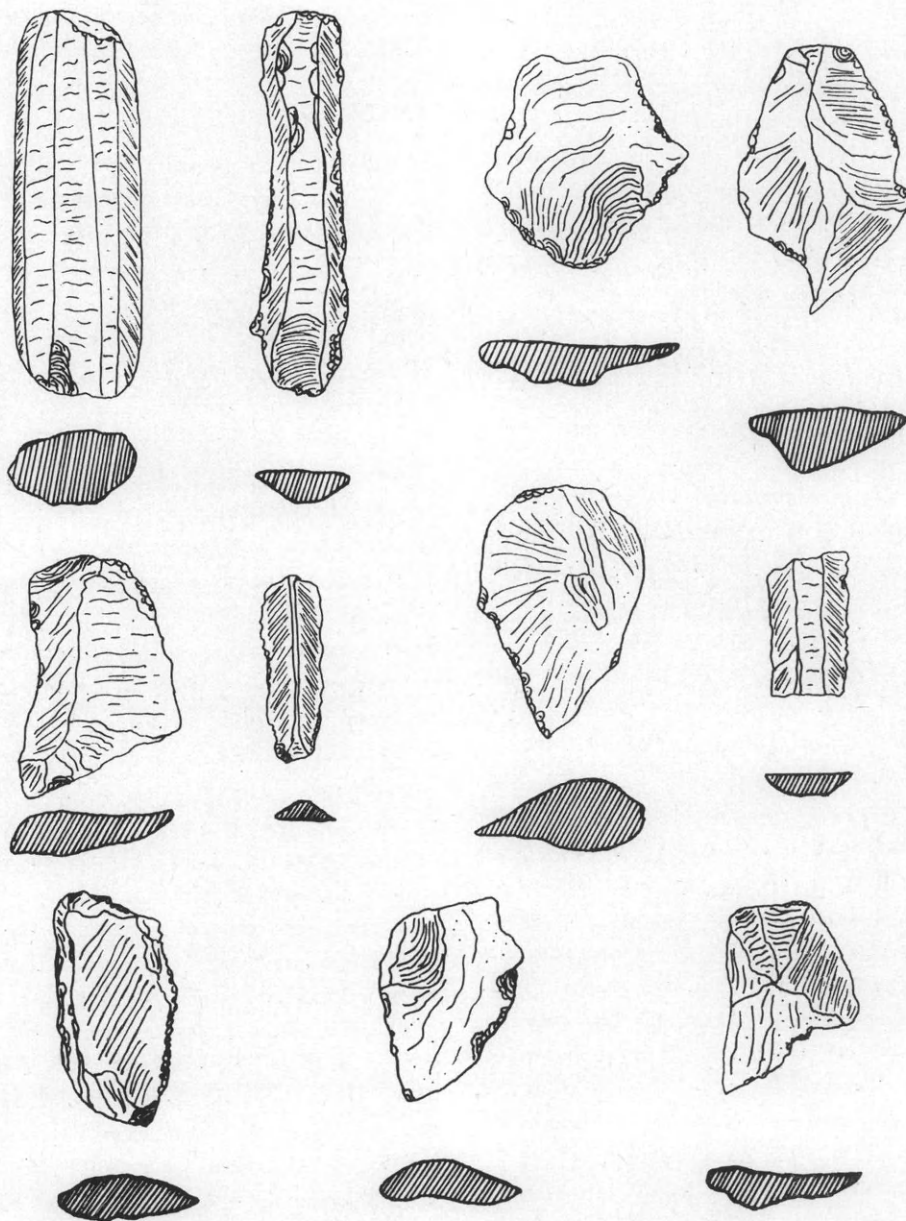

12. Ἀργυροῦ Φύλλων

Εἰς μίαν λίαν ἀπομεμονωμένην θέσιν, παρα-
πλεύρως τῆς ἀγροτικῆς ὁδοῦ Φύλλων - Καμαρίου -

ἐποχῆς. Εἰς ἀπόστασιν ἐνὸς χλμ. νοτιοανατολικῶς
(θέσις Κομματάκια) εὑρέθησαν λείψανα οἰκισμοῦ
κλασσικῆς ἐποχῆς.

Εἰς τὴν τοποθεσίαν Ἀργυροῦ ὑπάρχουν ἐπίσης

Εἰκ. 2. Ὀφεις καὶ κάθετοι τομαὶ ὀψιανῶν ἐκ Νέας Ἀρτάκης.

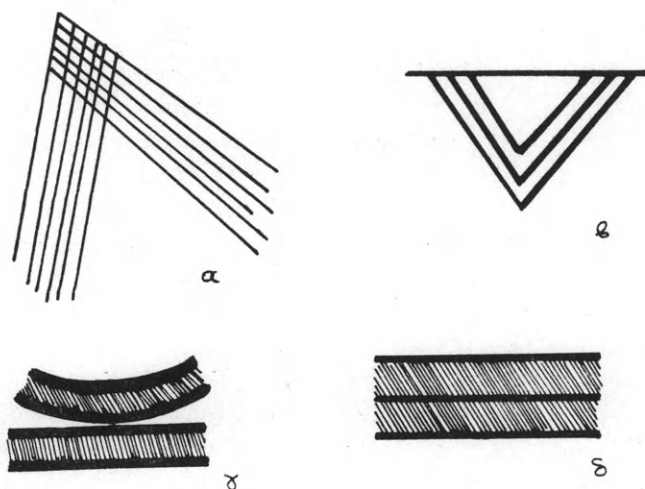
Θεολόγου, εὑρέθησαν πολλοὶ ὀψιανοί, οἱ ὅποιοι
δεικνύουν πρῶτον κατοίκησιν. Εἰς τὴν περιοχὴν
αὐτὴν προσφάτως ἐπεσημάνθη καὶ ἀνεσκάφη ἐν
μέρει νεκροταφεῖον ἐλληνιστικῆς καὶ ρωμαϊκῆς

τὰ ἐρείπια τοῦ παλαιοῦ μοναστηρίου τοῦ Ἀγίου
Γεωργίου Ἀρμᾶ. Ἡ περιοχὴ παρέχει μικρὰν καλ-
λιεργήσιμον ἔκτασιν ἀλλ' ἔχει ἀφθονίαν φυσικῶν
πηγῶν μὲ ἐξαιρετικὸν ὕδωρ.

13. Νέα Ἀρτάκη

Ἡ Νέα Ἀρτάκη εὐρίσκεται 8 χλμ. βορείως τῆς Χαλκίδος. Ἐχει κτισθῇ τὰ τελευταῖα ἔτη ἐπὶ μιᾶς χερσονήσου, ἡ ὁποία σχηματίζει ὑπὸ νη-
μον ὄρμον εἰς τὴν ΝΑ. πλευράν. Ἡ χερσόνησος, ἥτις κεῖται ἔναντι τῆς Μάνικας, τοῦ γνωστοῦ προϊστορικοῦ οἰκισμοῦ, φαίνεται ὅτι κατωκί-

Μάνικας² ἀποκαλύπτονται συνεχῶς νέα εὐρή-
ματα λόγῳ τῆς ἐντατικῆς καλλιεργείας. Ἐκ-
πλήσσει ἡ ἀφθονία τοῦ ὀψιανοῦ καὶ τὰ μινύεια
ὄστρακα, τὰ ὁποῖα εἶναι ἐξαιρετικῆς ποιότητος.
Ἐλάχιστα εἶναι τὰ ΜΕ ἀμαυρόχρωμα (εἰκ. 3).
Εἰς τὸ ἄκρον τῆς χερσονήσου εὐρίσκονται ΠΕ κτή-
ρια λίαν κατεστραμμένα καλυπτόμενα σχεδὸν ὑπὸ
τῆς θαλάσσης, τὰ ὁποῖα εἶχεν ἐρευνήσει κατὰ τὸ

Εἰκ. 3. Διακοσμητικὰ θέματα ΜΕ ἀμαυροχρῶμων ἀγγείων ἐκ Μάνικας.

θη ἀπὸ τὴν προϊστορικὴν ἐποχὴν. Ὅστρακα καὶ
πληθὺς ὀψιανῶν¹ (εἰκ. 2, πίν. Εδ) ἀνευρίσκονται
εἰς τὴν δυτικὴν καὶ ἀνατολικὴν παραλίαν καθὼς
καὶ εἰς τὸ κέντρον τῆς χερσονήσου. Εἰς ὠρισμένα
σημεῖα εἰς τὸ μέσον τῶν ὁδῶν τοῦ χωρίου δια-
κρίνονται λείψανα κτηρίων.

Ἡ θέσις εἶναι λίαν κατάλληλος δι' ἔδρυσιν ΠΕ
παραθαλασσίου οἰκισμοῦ. Πιθανῶς ἔχομεν ἐγκα-
τάστασιν σύγχρονον μὲ αὐτὴν τῆς Μάνικας, τῆς
Κακῆς Κεφαλῆς Χαλκίδος καὶ τοῦ Ἀγίου Μηνᾶ
εἰς τὴν ἔναντι βοιωτικὴν ἀκτὴν.

14. Μάνικα

Εἰς τὴν ἐπιφάνειαν τοῦ μεγάλου οἰκισμοῦ τῆς

1. Ἀνήκουν εἰς λεπίδας πρισματικὰς τριπλεύρους καὶ
γωνιώδεις, σμίλας, τρύπανα, αἰχμὰς βελῶν, ἐπίκυρτα
διαφόρων σχημάτων (Βλ. Ι. ΓΕΡΟΥΛΑΝΟΥ, Οἱ ὀψιανοὶ
τῆς ἀρχαιολογικῆς συλλογῆς Τραχῶνων, ΑΕ 1956, σ.
73 κέ.).

παρελθὼν ὁ Δ. Θεοχάρης. Ἐνταῦθα περισυνελέγη-
σαν λίθινα ἐργαλεῖα καὶ πυρῆνες ὀψιανοῦ (πίν.
Εα-β).

15. Καμάρες Χαλκίδος

Πρωτόγονα νεολιθικὰ ὄστρακα εἶχεν ἀνέυρει
ὁ Δ. Θεοχάρης εἰς μίαν ἐκτεταμένην περιοχὴν τῆς
Χαλκίδος, ἀπὸ τὴν πηγὴν τῆς Ἀρεθούσης μέχρι
Ταψὶ Βρύση, δυνάμενα νὰ ἀναχθοῦν εἰς τὴν ἀρ-
χαιότεραν Νεολιθικὴν περίοδον.

Τελευταίως εἰς τὴν περιοχὴν τῆς ἀρχαίας Χαλ-
κίδος, εἰς τὴν θέσιν Καμάρες εὐρέθησαν μονόχρω-
μα χονδροειδῆ ὄστρακα καὶ μικρὰ λιθινὰ ἀξίνη,
πρασίνου χρώματος (πίν. Γς'), διαστάσεων 0.045 ×
0.034 μ. Φαίνεται ὅτι ἡ προϊστορικὴ Χαλκίς κα-
τεῖχε θέσιν τῆς γεωμετρικῆς καὶ κλασσικῆς πό-
λεως.

2. Δ. ΘΕΟΧΑΡΗΣ, ἔ.ἀ. σ. 292. BSA 61, 1966, σ. 56 ἀρ.
35. Α. ΧΩΡΕΜΗΣ, ΑΔ 26, 1971, Χρονικά, σ. 258, εἰκ. 7.

16. Γλύφα Χαλκίδος

Ἀφορμὴν δι' ἔρευναν εἰς τὸν οἰκισμὸν τῆς Γλύφας¹, ὅστις κεῖται ἔναντι τῆς Χαλκίδος εἰς τὴν βοιωτικὴν ἀκτὴν, ἔδωσε πρόσφατος καταστροφή, γενομένη λόγῳ ἐργασιῶν διὰ τὴν ἀνέυρεσιν σιδηρομεταλλεύματος ἐπὶ τοῦ λόφου. Συγκεκριμένως ἐσκάφησαν βαθεῖαι τομαί, αἱ ὁποῖαι ἐφθασαν σχεδὸν μέχρι τοῦ στερεοῦ ἐδάφους καὶ κατέστρεψαν σημαντικὰ κτήρια. Ὁ οἰκισμὸς ἐκτείνεται κυρίως εἰς τὴν δυτικὴν καὶ βόρειον πλευρὰν τοῦ λόφου. Ἐπὶ τῆς κορυφῆς δὲν ὑπάρχει παρὰ ἐλαχίστη ἐπίχωσις.

Εἰς ὠρισμένα σημεῖα γίνεται εὐκόλος ἡ στρωματογραφικὴ διάκρισις. Εἰς τὴν ἐπιφάνειαν ὑπάρχουν γεωμετρικὰ ὅστρακα. Κατωτέρω διακρίνεται τὸ μυκηναϊκὸν στρώμα, ἱκανοῦ πάχους μὲ εὐρήματα καὶ ἀπὸ τὰς τρεῖς φάσεις τῆς ΥΕ περιόδου (πίν. Γδ-ε). Ἀρκετὰ πλούσιον εἶναι τὸ ΜΕ στρώμα μὲ πολλὰ φαιὰ μινύεια καὶ ὀλίγα ἀμαυρόχρωμα ὅστρακα. Τὸ ΠΕ καὶ νεολιθικὸν στρώμα δὲν εἶναι εὐκρινές. Εὐρέθησαν ὅμως θραύσματα ΠΕ Urfinis² καὶ μονόχρωμα νεολιθικά (βάσεις δακτυλιοειδεῖς ἢ ἐπίπεδοι), καθὼς καὶ λίθινα ἐργαλεῖα³ (πίν. Δδ, ςδ).

Ἡ ἀνασκαφικὴ διερεύνησις τοῦ οἰκισμοῦ τῆς Γλύφας ἐπείγει, διότι πρόκειται περὶ σημαντικοῦ προϊστορικοῦ κέντρου τῆς περιοχῆς.

17. Ἁγιος Μηνᾶς

Ἐπὶ τῆς βοιωτικῆς ἀκτῆς, ἀκριβῶς ἔναντι τῆς χερσονήσου Μάνικας καὶ τῆς Κακῆς Κεφαλῆς κεῖται βραχῶδες ἀκρωτήριο, ἐπὶ τοῦ ὁποῖου ὑπάρχει ναῦδριον τοῦ Ἁγίου Μηνᾶ. Ἡ θέσις ἦτο κατάλληλος δι' ἔδρυσιν προϊστορικοῦ οἰκισμοῦ, ἔχουσα καὶ μικρὸν ὑπήνεμον λιμένα εἰς τὴν νοτίαν πλευρὰν. Τὴν τοποθεσίαν ἀναφέρει ὁ Δ. Θεοχάρης⁴.

1. Δ. ΘΕΟΧΑΡΗΣ, ἔ.ἀ. σ. 282.

2. Προχοαὶ ἀγγείων ὁμοιάζουσαι μὲ αὐτὰς ἐξ Εὐτρήσεως (GOLDMAN, ἔ.ἀ. εἰκ. 113, 1, καὶ 116, 3).

3. Εἰς στρογγύλος λίθος, τοῦ ὁποῖου αἱ πλευραὶ ἐλαξεύθησαν καὶ ἔλαβε μορφήν κύβου, ὁμοιάζει μὲ ἐργαλεῖον ἐκ τῆς Εὐτρήσεως (Goldman, ἔ.ἀ. εἰκ. 278, 1, 2, 3). Παρόμοιον εἰς Τσαγκλί Θεσσαλίας (WACE καὶ THOMPSON, ἔ.ἀ. σ. 119, εἰκ. 68 Μ).

4. Δ. ΘΕΟΧΑΡΗΣ, ἔ.ἀ. σ. 309.

Ἐπὶ τῆς κορυφῆς τῆς χερσονήσου, ἐκεῖ ὅπου διατηρεῖται μικρὰ ἐπίχωσις εὐρέθησαν ὅστρακα ἀγγείων μὲ πηλὸν ἀκάθαρτον, καστανοτέφρου χρώματος. Τὰ περισσότερα ἀνήκουν εἰς σκύφους μετὰ ταινιοειδῶν λαβῶν⁵ ἢ ἀτρήτων ἀποφύσεων (πίν. Δε). Ἐφ' ὁλοκλήρου τοῦ λόφου ἀνευρίσκονται ὀψιανοὶ (λεπίδες, ἐπίκυρτα, φολιδοθραύσματα). Ἐκ τοῦ σχήματος καὶ τῆς ποιότητος τῶν ὁστράκων ἡ χερσονήσος τοῦ Ἁγίου Μηνᾶ φαίνεται ὅτι κατωκλήθη εἰς τὴν πρώιμον φάσιν τῆς ΠΕ I περιόδου. Εἶναι σύγχρονος μὲ τὸν πλησίον αὐτῆς εὐρισκόμενον οἰκισμὸν τοῦ Σαλγαλέως καὶ μὲ τὸν πρώιμον ΠΕ I τῆς Μάνικας. Πρόκειται περὶ μικρᾶς ἐγκαταστάσεως ἡ ὁποία δὲν διήρκεσεν ἐπὶ μακρόν.

Εἰς τὴν δυτικὴν πλευρὰν τοῦ ναοῦ ὑπάρχουν ἀρκετὰ γεωμετρικά, ἀρχαῖα καὶ κλασσικά ὅστρακα.

18. Ροδιά

Εἰς μικρὰν ἀπόστασιν ἀπὸ τὸν Ἁγιον Μηνᾶ ἔναντι τῆς Χαλκίδος εὐρίσκεται μικρὰ χερσονήσος, παραπλευρῶς τῆς ὁποίας σχηματίζεται μικρὰ ἀμμώδης παραλία. Ἡ περιοχὴ αὕτη ἀπὸ τοῦ Ἁγίου Μηνᾶ μέχρι τοῦ Καράμπαμπα ὀνομάζεται Ροδιά. Εἰς τὴν θέσιν αὕτην εὐρέθησαν ἀφθονοὶ ὀψιανοὶ καὶ πολλὰ ὅστρακα ἀγγείων ὄχι πολὺ χαρακτηριστικά (πίν. ςβ). Φαίνεται ὅτι ὑπάρχει καὶ μεταγενεστέρα κατοίκησις.

Γ. ΝΟΤΙΑ ΕΥΒΟΙΑ

1. Κούτσουρο Δύστου

Μία περιοχὴ, ἡ ὁποία πρέπει νὰ κρύπτη ἀρκετοὺς προϊστορικοὺς οἰκισμοὺς, εἶναι ἡ πεδιάς τῆς Δύστου. Πλησίον λιμνῶν (Βοιβητῆς, Κωπατῆς, Ξυνιάς κ.ἀ.) παρατηρήθησαν ἀνέκαθεν ἐντατικαὶ κατοικήσεις ἀπὸ τοὺς νεολιθικοὺς χρόνους. Παλαιότατοι οἰκισμοὶ ἀνακαλύπτονται καὶ εἰς τὸν βυθὸν ἀπεξηραμένων λιμνῶν⁶, αἱ ὁποῖαι κάποτε

5. Παρόμοιαι εἰς Εὐτρήσιν (GOLDMAN, ἔ.ἀ. εἰκ. 114, I). Ἀνήκουν εἰς τὴν ΠΕ I.

6. Οἰκισμὸς τῆς ἀρχαιοτέρας Νεολιθικῆς εἰς τὴν Ὀμβριακὴν Ξυνιάδος, Σχετικὴ μελέτη περὶ αὐτοῦ ἔχει δοθῇ πρὸς δημοσίευσιν εἰς τὰ Χρονικά τοῦ ΑΔ τοῦ 1973.

εἶχον ἑκτασιν μικροτέραν τῆς σημερινῆς ἢ δὲν ὑπῆρχον.

Εἰς τὴν δυτικὴν ὄχθην τῆς λίμνης Δύστου, εἰς τὴν θέσιν Κούτσουρο, ἐνετοπίσθησαν προσφάτως λείψανα προϊστορικῆς κατοικήσεως εἰς μίαν στενὴν λωρίδα γῆς μεταξὺ τῆς λίμνης καὶ τοῦ ἀποτόμου βραχώδους ὑψώματος, εἰς τὸ ὁποῖον ὑπάρχουν πολλὰ λατομεῖα μαρμάρου. Ἀνευρέθησαν λεπίδες ὀψιανοῦ, ὀλίγα λίθινα ἐργαλεῖα καὶ μονόχρωμα ὄστρακα ἐξ ἀκαθάρτου ροδόχρου πηλοῦ (πίν. Δβ). Ἐντατικὴ ἔρευνα εἶναι ἀπαραίτητος εἰς ὁλόκληρον τὴν δυτικὴν καὶ βόρειον ἀκτὴν τῆς λίμνης. Φαίνεται ὅμως ὅτι μέγα μέρος τῶν προϊστορικῶν λειψάνων συνεχίζεται ἐντὸς τῆς λίμνης.

2. Ἀκρόπολις Δύστου

Ἡ θέσις εἶναι γνωστὴ ἀπὸ τὸν Δ. Θεοχάρην¹. Πρόκειται περὶ τοῦ βραχώδους κωνικοῦ λόφου,

ὅστις δεσπόζει τῆς πεδιάδος, εἰς τὴν ΝΑ. πλευρὰν τῆς λίμνης.

Εἰς τὴν νοτίαν πλευρὰν τοῦ λόφου ἐντὸς τῶν ἀγρῶν ὑπάρχουν ἄρκετὰ λίθινα ἐργαλεῖα, ὀψιανοὶ καὶ νεολιθικὰ ὄστρακα. Ὁρισμένα θραύσματα ἀγγείων ἔχουν ἐπιφάνειαν κιτρινωπὴν, ὁμοιάζουν δὲ πρὸς ἄλλα παρόμοια ὄστρακα τῆς Βάρκας Ψαχνῶν. Τὰ πλεῖστα τῶν λιθίνων ἐργαλείων εἶναι ἐκ μαρμάρου, τὸ ὁποῖον ἔχει ληφθῇ ἐκ τῶν πλησίον εὕρισκομένων λατομεῖων (πίν. Γ'γ). Τὴν ἀφθονίαν τῶν λιθίνων πελέκεων εἶχον παρατηρήσει καὶ οἱ παλαιότεροι ἐρευνηταί².

ΑΔΑΜΑΝΤΙΟΣ Α. ΣΑΜΨΩΝ

1. Δ. ΘΕΟΧΑΡΗΣ, ἔ.δ. σ. 284.

2. TH. WIEGAND, AM XXIV, 1899, σ. 458 - 467. A. PHILIPPSON, Die griechische Landschaften, τ. I, σ. 623 - 4. BSA 61, 1966, σ. 76.

ΕΙΔΩΛΙΑ ΤΥΠΟΥ Φ ΕΚ ΤΗΣ ΕΠΑΡΧΙΑΣ ΡΕΘΥΜΝΗΣ

Τὰ τὸ πρῶτον ἐνταῦθα δημοσιευόμενα εἰδώλια τοῦ Μουσείου Ρεθύμνης, ἐπιστεύετο μέχρι τοῦδε ὅτι προήρχοντο ἐκ τοῦ χωρίου Ἀτσιπάδες (ἐπαρχία Ἀγίου Βασιλείου) τοῦ νομοῦ Ρεθύμνης, λόγῳ λανθασμένης τινὸς μνείας τοῦ Pendlebury¹. Εἰς τὸ ὥς ἄνω χωρίον ὁ Εὐστάθιος Πετρουλάκης ἀνέσκαψε κατὰ τὰ ἔτη 1912 καὶ 1913 τμήμα ἐνὸς λίαν ἐνδιαφέροντος νεκροταφείου ΥΜ III, ἐνδεχομένως δὲ καὶ ὑπομινωικῶν χρόνων. Εἰς τὴν βραχεῖαν ὁμῶς ἀναφορὰν τοῦ περὶ τῆς ἀνασκαφῆς ταύτης², δὲν ἀναφέρει περὶ εὐρέσεως εἰδωλίων. Ὁ ἄγγλος ἐρευνητὴς φαίνεται ὅτι δὲν εἶχε λάβει ἰδίαν γνῶσιν τῶν εὐρημάτων τῶν Ἀτσιπάδων, διότι καίτοι ἀντλεῖ ἐκ τῆς ἐκθέσεως τοῦ Πετρουλάκη — ὁ ὅποιος ὡς εἶδομεν οὐδαμοῦ μνημονεύει εἰδώλια — ἐν τούτοις γράφει περὶ «ταφῶν ἐντὸς πίθων μετὰ ἀγγείων καὶ εἰδωλίων»³, ἀλλαχοῦ δὲ συνδέει τὰ εἰδώλια μετὰ ΥΜ IIIA κεραμεικῆς⁴, ἐνῶ μετὰ τῶν εὐρημάτων τούτων οὔτε ἐν δύνανται νὰ χρονολογηθῇ τόσον ὑψηλὰ⁵. Ἀντλοῦντες ἀπὸ τὸν Pendlebury καὶ ἕτεροι ἐρευνηταὶ ἔκτοτε, ἀναφέρουν τὰ εἰδώλια ταῦτα ὡς προερχόμενα ἐξ Ἀτσιπάδων⁶.

Εἰς τὴν πραγματικότητα, ὡς διεπίστωσα κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς μακρᾶς ἐρεύνης μου τῆς πραγματευομένης τὴν ὑστερομινωικὴν περίοδον εἰς τοὺς νομοὺς Ρεθύμνης καὶ Χανίων, τὰ εἰδώλια ταῦτα προέρχονται ἐξ ἀνασκαφικῆς ἐρεύνης τοῦ Εὐσταθίου Πετρουλάκη, λαβούσης χώραν κατὰ τὸ 1926 εἰς τὸ χωρίον Χαμαλεύρι τῆς ἐπαρχίας Ρεθύμνης· δυστυχῶς ὁμῶς ἐλάχιστα γνωρίζομεν περὶ τῆς ἀνασκαφῆς ἐκείνης⁷.

1) Ἀρ. εὐρ. 504 (πίν. Ζα-β)

Γυναικεῖον εἰδώλιον τύπου Φ, τοῦ ὁποίου τὸ στῆθος δηλοῦται πλαστικῶς, αἱ ὑποτυπώδεις χεῖρες ὁμοίως, ἡ δὲ βάσις εἶναι ἐλαφρῶς κοίλη. Συνεπληρώθη ἡ κεφαλὴ. Ὑψος 0.10 μ. Πηλὸς κίτρινος, ἐπάλειψις ὁμοίου χρώματος, διακόσμησις καστανομέλαινα.

Κάθετοι, ἐλαφρῶς κυματοειδεῖς ταινίαι ἐπὶ τοῦ κυλινδρικοῦ τμήματος· πλάγαι κυματοειδεῖς τοιαῦται ἐπὶ τοῦ ἀνωτέρου τμήματος τοῦ σώματος, ταινία εἰς τὴν βάσιν τοῦ λαιμοῦ.

2) Ἀρ. εὐρ. 505 (πίν. Ζγ-δ)

Γυναικεῖον εἰδώλιον τύπου Φ. Τὸ ἄνω μέρος τῆς κεφαλῆς εἶναι ἐπίπεδον, οἱ ὀφθαλμοὶ εἶναι ἐνθετοὶ ἐκ βῶλων πηλοῦ, τὸ στῆθος δηλοῦται πλαστικῶς, ἡ δὲ βάσις εἶναι ἐλαφρῶς κοίλη. Συνεπληρώθησαν τμήμα τῆς βάσεως καὶ ὁ ἀριστερὸς ὤμος. Ὑψος 0.12 μ. Πηλὸς ροδόχρους, ἐπάλειψις ὁμοίου χρώματος, διακόσμησις καστανέρυθρος.

FRENCH 1971). V.R. DESBOROUGH, *Crete in the first Half of the Twelfth Century B.C. : Some Problems*, Πεπραγμένα τοῦ Γ' Διεθνoῦς Κρητολογικοῦ Συνεδρίου, τ. Α', Ἀθῆναι 1973, σ. 63, σημ. 4.

7. Τὸ θέμα ἀναπτύσσεται μετὰ περισσοτέρων λεπτομερειῶν εἰς τὴν ὑπὸ ἐκδοσιν μονογραφίαν μου τὴν πραγματευομένην τὴν ΥΜ III περίοδον τοῦ νομοῦ Ρεθύμνης.

1. J. D. S. PENDLEBURY, *The Archaeology of Crete*, London 1939, σ. 255, 261.

2. ΕΥΣΤΑΘΙΟΣ ΠΕΤΡΟΥΛΑΚΗΣ, ΑΕ 1915, σ. 48 κέ.

3. ἔ.δ. σ. 261.

4. Αὐτόθι σ. 255.

5. ΔΙΚ. ΜΑΥΡΙΔΙΑΝΝΑΚΗ, Τὸ νεκροταφεῖον Ἀτσιπάδων Ἀγίου Βασιλείου Ρεθύμνης, ΑΕ 1975 (ὑπὸ ἐκτύπωσιν).

6. ΣΤ. ΑΛΕΞΙΟΥ, Μινωικὸς Πολιτισμὸς, Ἡράκλειον 1964, σ. 60, ὅπου ἐκ παραδρομῆς ἀναφέρονται ὡς περυσιόσχημα (τύπος Ψ). Ε. FRENCH, *The Development of Mycenaean Terracotta Figurines with Special Reference to Unpublished Material from Mycenae* (πολυγραφημένη διατριβή), London 1961, σ. 70 καὶ σημ. 23. Τῆς ἰδίας, *The Development of Mycenaean Terracotta Figurines*, BSA 66, 1971, σ. 116 καὶ σημ. 19 (ἐφεξῆς

Ἡ κόμη δηλοῦται διὰ βερνικίου, ἡ ρις εἶναι βεβαμμένη, ὁμοίως βεβαμμένοι εἶναι καὶ οἱ ὀφθαλμοί, ὁ δὲ ἔνθετος βῶλος περιγράφεται διὰ λευκοῦ βερνικίου. Ἡ λοιπὴ διακόσμησις ὁμοία τοῦ προηγούμενου.

3) Ἀρ. εὑρ. 506 (πίν. Ζε-ς')

Γυναικεῖον εἶδωλιον ὅμοιον τοῦ προηγούμενου ὡς πρὸς τὸ σχῆμα καὶ τὴν διακόσμησιν. Συνεπληρώθη μέρος τῆς κεφαλῆς. Ὑψος 0.12 μ. Πηλὸς κιτρινόφαιος, ἐπάλειψις ὁμοίου χρώματος, διακόσμησις καστανέρυθρος.

Ὁ Furumark ταξινομεῖ τὰ μυκηναϊκὰ εἰδώλια ἀναλόγως τοῦ σχήματος αὐτῶν καὶ συμφώνως πρὸς τὰ γράμματα τοῦ ἑλληνικοῦ ἀλφαβήτου, εἰς τοὺς τύπους Φ, Τ καὶ Ψ¹, ἔκτοτε δὲ ἡ ἐπιτυχὴς αὕτη τυπολογικὴ κατάταξις ἐπεκράτησεν. Ἀκολουθῶς ἡ French εἰς τὴν ἐργασίαν τῆς περὶ τῆς ἐξελιξέως τῶν μυκηναϊκῶν πηλίνων εἰδωλίων, παραδεχομένη τὴν ἀρχικὴν τυπολογικὴν κατάταξιν τοῦ Furumark ἐπροχώρησεν εἰς τὰς ἀπαιτήτους ὑποδιαίρεσεις ἐκάστου τύπου. Οὕτω ὁ τύπος Φ, ὁ ὁποῖος καὶ μᾶς ἐνδιαφέρει ἐνταῦθα, διαιρεῖται εἰς τρεῖς κατηγορίας: ὁ μὲ τὰς χεῖρας δηλούμενας πλαστικῶς ἐπὶ τοῦ δισκοειδοῦς σώματος, ὡς καὶ ὁ Blegen εἶχε προηγουμένως παρατηρήσει², εἶναι πρωιμώτερος καὶ ἀποτελεῖ μίαν περαιτέρω ἐξέλιξιν τῶν φυσιοκρατικῶν εἰδωλίων, ἀποτελεῖ δὲ τὸν Πρωτο-Φ τύπον. Ἀκολουθῶς, εἰς τὸν Φ-Α τύπον, ὁ ὁποῖος ἀποτελεῖ στυλιστικὴν βαθμίδα μεταξὺ τοῦ Πρωτο-Φ καὶ τῶν πλέον ἐσχηματοποιημένων τύπων, ὁ κορμὸς εἶναι παχύς, ἡ ὀσφὺς εἶναι τοποθετημένη χαμηλά, οἱ ὀφθαλμοὶ εἶναι ἔνθετοι, ἡ κεφαλὴ καλύπτεται ὑπὸ βερνικίου καὶ ὁ κορμὸς συνήθως ἐκ πολλῶν κυματοειδῶν γραμμῶν. Τέλος, εἰς τὸν πλέον ἐσχηματοποιημένον Φ-Β τύπον, τὸ σῶμα εἶναι ἐντελῶς κυκλικόν, ὁ κορμὸς εἶναι λεπτός, κοσμούμενος ὑπὸ ὀλίγων καθέτων καὶ παχειῶν ταινιῶν, οἱ ὀφθαλμοὶ δηλοῦνται μόνον διὰ βερνικίου, συνήθως δὲ ὀπισθεν ὑπάρχει εἰς ἔνθετος

πλόκαμος. Εἰς ἐκάστην ἐκ τῶν βασικῶν τούτων κατηγοριῶν ἀπαντῶνται καὶ πολλὰ παραλλαγαί³. Ἐκ τῶν παρατεθειμένων ὑπὸ τῆς French πινάκων καὶ ἐκ τῶν νεωτέρων ἐκθέσεων καὶ δημοσιεύσεων, καθίσταται ἐμφανὲς ὅτι τὰ Πρωτο-Φ εἰδώλια εἶναι ὀλιγώτερα τοῦ ἡμίσεος τῶν εἰδωλίων τοῦ τύπου Φ.

Χρονολογικῶς ὁ Πρωτο-Φ τύπος ἀναπτύσσεται κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς πρώιμου ΥΕ ΙΙΑ φάσεως, παράγεται δὲ καθ' ὅλην τὴν διάρκειαν τῶν ΥΕ ΙΙΑ χρόνων, ὁ δὲ τύπος Φ καλύπτει τὴν ΥΕ ΙΙΑ2 φάσιν ἀλλὰ ἐπιζῇ καὶ εἰς τὴν ἐπομένην ΥΕ ΙΙΒ περίοδον⁴.

Ὡς ἤδη ἔχει παρατηρηθῇ ὑπὸ τῆς French⁵, τὸ ὑπ' ἀρ. 504 εἶδωλιον τοῦ Μουσείου Ρεθύμνης ἀνήκει εἰς τὸν Πρωτο-Φ τύπον, τὰ δ' ἑτέρα δύο εἰς τὸν Φ-Α τύπον. Ἐν τούτοις, καὶ εἰς τὰ τρία εἰδώλια παρατηροῦμεν ὠρισμένας παραλλαγὰς. Τὸ σχεδὸν κυκλικόν σῶμα τοῦ ὑπ' ἀρ. 504 εἰδωλίου (πίν. Ζα-β), ταυτίζεται περισσότερον πρὸς τὸν Φ-Β τύπον, ὁ δὲ κορμὸς τῶν ὑπ' ἀρ. 505 (πίν. Ζγ-δ) καὶ 506 (πίν. Ζε-ς') εἰδωλίων μὲ τὰς ὀλίγας παχείας καθέτους ταινίας, ἐνθυμίζει ὁμοίως, περισσότερον τὴν διακόσμησιν τοῦ κορμοῦ τοῦ Φ-Β τύπου⁶. Παρατηρητέον εἰσέτι ὅτι ἐπὶ τῶν δύο τελευταίων εἰδωλίων, καίτοι ἀπουσιάζει ἡ χαρακτηριστικὴ πλαστικὴ ταινία ἡ ὁποία ὑποδηλοῖ τὰς χεῖρας ὡς ἐπὶ τοῦ ὑπ' ἀρ. 504 Πρωτο-Φ εἰδωλίου, ἐν τούτοις, ἡ ταινία ἐκ βερνικίου ἐνταῦθα ἀκολουθεῖ τὴν ἰδίαν ἀκριβῶς διάταξιν τῆς πλαστικῆς ταινίας τοῦ Πρωτο-Φ τύπου. Τέλος, τὸ λευκὸν βερνίκιον, ὡς ὁ λευκὸς κύκλος πέριξ τῶν ὀφθαλμῶν τοῦ ὑπ' ἀρ. 505 εἰδωλίου, ἀπαντᾷται σπανίως· περιδέραιον ἐκ λευκωπῶν στιγμῶν εἰκονίζεται ἐπὶ εἰδωλίου Φ νῦν εἰς Saint Louis⁷.

Ἐκ τῶν ἀνασκαφῶν εἰς τὴν συνοικίαν Καστέλλι Χανίων προέρχονται πρώιμα ΥΜ ΙΙΑ εἰδώλια τύπου Φ⁸, μετὰ ἰδιομορφίας τινὸς ὡς πρὸς τὴν διά-

3. FRENCH 1971, σ. 112 κέ., 116 κέ.

4. Αὐτόθι σ. 112, 117.

5. Βλ. ἀνωτέρω σ. 16, σημ. 6.

6. Βλ. πίνακα ἐξελιξέως τοῦ τύπου Φ εἰς FRENCH 1971, σ. 109, εἰκ. 1.

7. G. MYLONAS, Bulletin of the City of Art Museum of Saint Louis, XL, 1955, σ. 8 καὶ εἰκ. 3b. Πρβ. FRENCH 1971, σ. 119.

8. ΑΔ 25, 1970, Β'2, σ. 466, πίν. 408α - β.

1. A. FURUMARK, The Chronology of Mycenaean Pottery, Stockholm 1941, σ. 86, 130.

2. C. BLEGEN, Prosymna, Cambridge 1937, σ. 355 - 356.

ταξιν τῶν χειρῶν, ἥτοι ἡ δεξιά εἶναι τοποθετημένη κάτωθεν τοῦ στήθους καὶ ἡ ἀριστερά ἐπὶ τῆς ὠμοπλάτης· ἐτέρα ἰδιομορφία παρατηρεῖται εἰς τὴν παλάμην, ἡ ὁποία παρίσταται ἀνοικτὴ μὲ τοὺς δακτύλους κεχωρισμένους δι' ἐγχαράξεως. Ταῦτα, περισσότερον τῶν κλασσικῶν Πρωτο-Φ, ἀποτελοῦν ἐν τύπον πλησιέστερον πρὸς τὰ φυσιοκρατικὰ εἰδῶλια. Ἔτερον εἰδῶλιον, τὸ ὁποῖον ἐκ τῆς δημοσιευθείσης φωτογραφίας φαίνεται νὰ εἶναι τοῦ τύπου Πρωτο-Φ, μὲ τὴν ἰδιομορφίαν τῶν ἐνθέτων μαστῶν, εὑρέθη εἰς τὴν αὐτὴν συνοικίαν¹. Τοῦτο, εὑρεθὲν εἰς ἀστρωματογράφητον σύνολον, χρονολογούμενον ἀπὸ τῆς ΜΜ II μέχρι τῆς ΥΜ IIIA περιόδου, κατὰ τοὺς ἀνασκαφεῖς, τοποθετεῖται περὶ τὸ τέλος τῶν ΥΜ III A χρόνων.

Ἐκ Φαιστοῦ προέρχονται κεφαλὴ εἰδωλίου συγκρινομένη μετὰ Πρωτο-Φ εἰδωλίου ἐκ Μυκηνῶν² καὶ μικροσκοπικὸν εἰδῶλιον Φ³, τέλος δὲ ἐκ Κνωσοῦ, τεμάχιον εἰδωλίου Φ⁴.

Ἡ πηγὴ ἐμπνεύσεως τῶν εἰδωλίων τῶν τύπων Φ, Τ καὶ Ψ, τῶν ὁποίων μέγας ἀριθμὸς ἔχει εὑρεθῇ κυρίως εἰς τὴν ἡπειρωτικὴν Ἑλλάδα ἀλλὰ καὶ

ἀλλαχοῦ, φαίνεται ὅτι ἀνάγεται εἰς τὴν μινωικὴν Κρήτην. Ἐν τούτοις, ὁ ἐντελὴς μυκηναϊκὸς χαρακτήρ, ὁ ὁποῖος ἐμφανίζεται ἤδη εἰς τὰ πρῶιμώτερα δείγματα τούτων, καθιστᾷ ἐξαιρετικῶς δύσκολον πρὸς τὸ παρὸν οἰανδήποτε περαιτέρω ὑπόθεσιν ὡς πρὸς τὴν ἐξελικτικὴν πορείαν, τὴν ὁποίαν ταῦτα ὑπέστησαν⁵. Τὰ ἐλάχιστα εἰδῶλια τύπου Φ τὰ ὁποῖα εὑρέθησαν εἰς Κρήτην, παρὰ τὰς ἰδιομορφίας, αἱ ὁποῖαι ὡς εἶδομεν ἀνωτέρω τὰ χαρακτηρίζουν, φαίνεται ὅτι ἀποτελοῦν μαρτυρίαν τῆς μυκηναϊκῆς ἐπιδράσεως εἰς τὴν Κρήτην κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς ΥΜ III περιόδου⁶.

Τὰ εἰδῶλια ταῦτα ἐρμηνεύονται ἀναλόγως τοῦ ἀρχαιολογικοῦ ὀρίζοντος εἰς τὸν ὁποῖον εὑρέθησαν, ἀναλόγως δηλαδὴ ἐὰν ταῦτα εὑρέθησαν εἰς οἰκισμούς, ἱερά, τάφους κλπ., καίτοι αἱ γυνῶμαι δίστανται, κυρίως ὡς πρὸς τὴν ἐρμηνείαν τῶν εἰδωλίων τῶν προερχομένων ἐκ τάφων⁷. Ὡς ἀνεφέραμεν ἀνωτέρω, αἱ διασθεῖσαι πληροφορίες περὶ τῆς παλαιᾶς ἀνασκαφῆς ἐκ τῆς ὁποίας προέρχονται τὰ εἰδῶλια τοῦ Μουσείου Ρεθύμνης εἶναι πολὺ πτωχαὶ καὶ οὕτω οἰαδήποτε ἐρμηνεία τούτων θὰ ἦτο ὁπωσδήποτε αὐθαίρετος.

AIKATERINH MAΥΡΙΓΙΑΝNAKH

1. Κρητ. Χρον. ΚΑ', 1969, σ. 542. ΑΔ 24, 1969, Β'2, σ. 430 πίν. 435 ζ'. Πρβ. BCH 95, 1971, σ. 1062, εικ. 577.

2. C. LAVIOSA, ASAtene N.S. XXV - XXVI, 1963 - 1964, σ. 15 - 16, εικ. 12a - b. Διὰ τὸ Πρωτο-Φ εἰδῶλιον ἐκ Μυκηνῶν, πρβ. FRENCH 1971, πίν. 15d.

3. Atti e Memorie del 1° Congresso Internazionale di Micenologia, τ. 3, Roma 1968, σ. 1090.

4. FRENCH 1971, σ. 180, 186. Ἐπὶ πλέον εἰς τὴν συλλογὴν Γιαμαλάκη ὑπάρχουν δύο Πρωτο-Φ εἰδῶλια (ἀρ. εὐρ. 323 καὶ 324) ἀγνώστου προελεύσεως καὶ τέσσαρα Φ

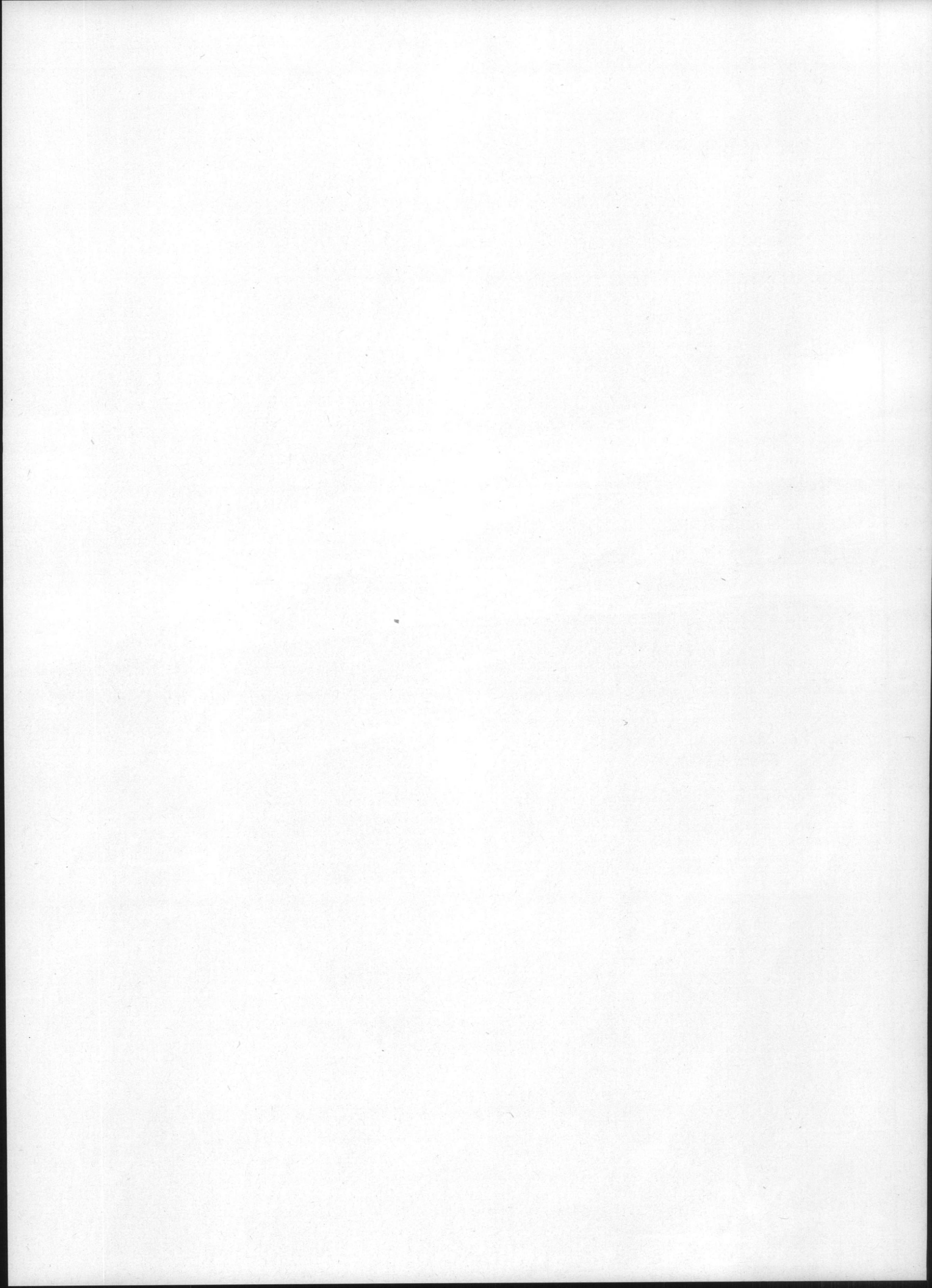
εἰδῶλια, ἐκ τῶν ὁποίων τὰ ὑπ' ἀρ. εὐρ. 236 - 237 φέρουν ὡς προέλευσιν ἀπλῶς «Ἀθῆναι», τῶν δὲ ὑπ' ἀρ. εὐρ. 321 - 322 ἡ προέλευσις εἶναι ἄγνωστος.

5. FRENCH 1971, σ. 105 - 106, 174. A. TAMVAKI, Some Unusual Mycenaean Terracottas from the Citadel House Area, 1954 - 69, BSA 68, 1973, σ. 258.

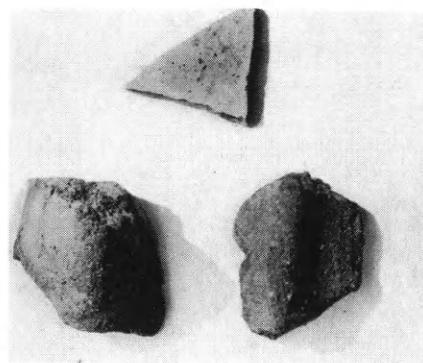
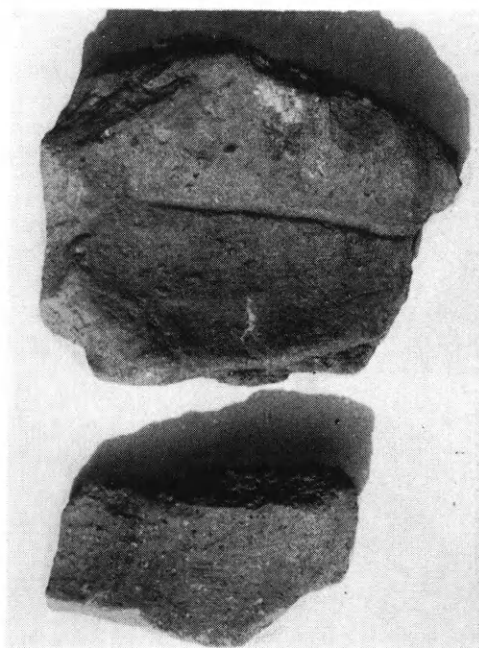
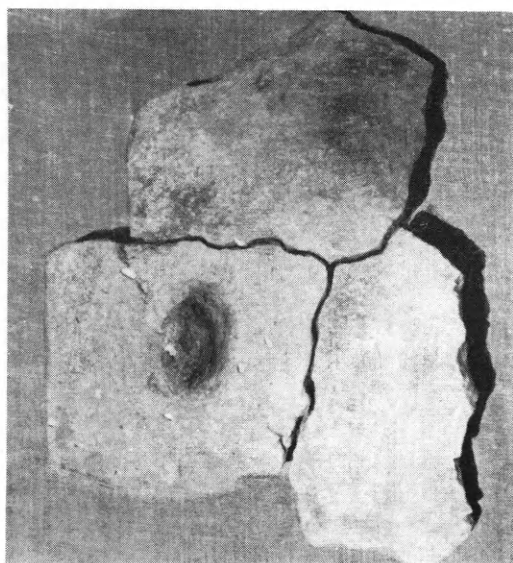
6. Πρβ. καὶ R. A. HIGGINS, Greek Terracottas, London 1967, σ. 12, 13. V. R. DESBOROUGH, ἔ.δ.

7. Κατατοπιστικὴν συζήτησιν ἐπὶ τοῦ θέματος βλ. ἐν FRENCH 1971, σ. 107 - 108. A. TAMVAKI, ἔ.δ.

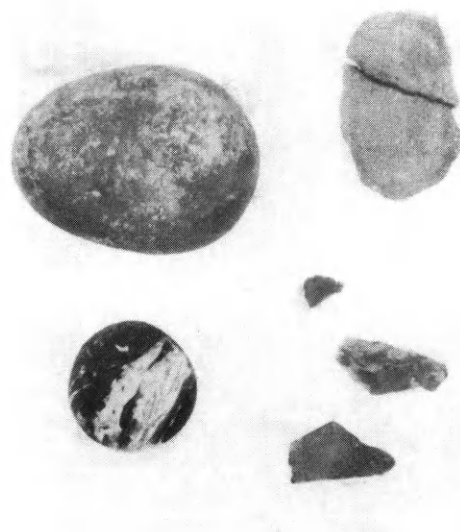
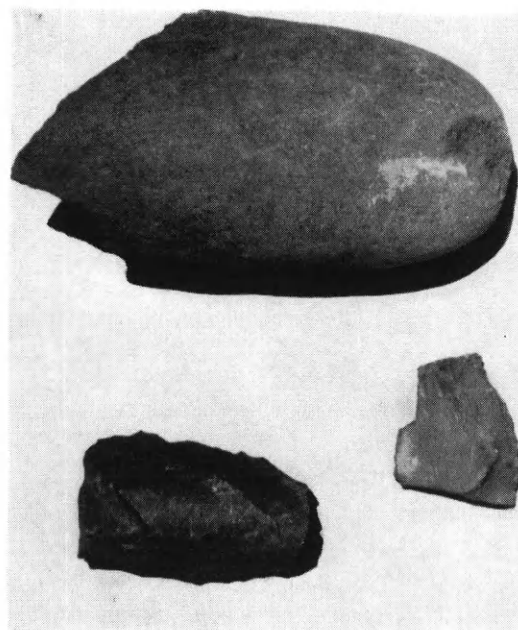
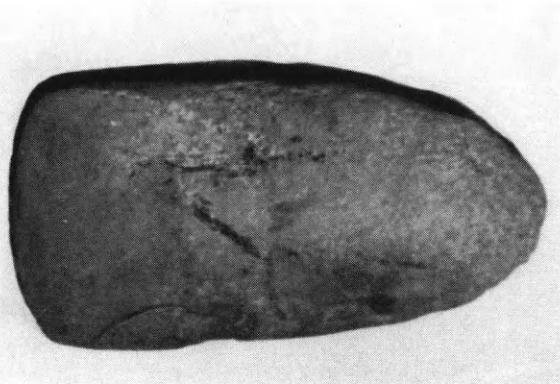

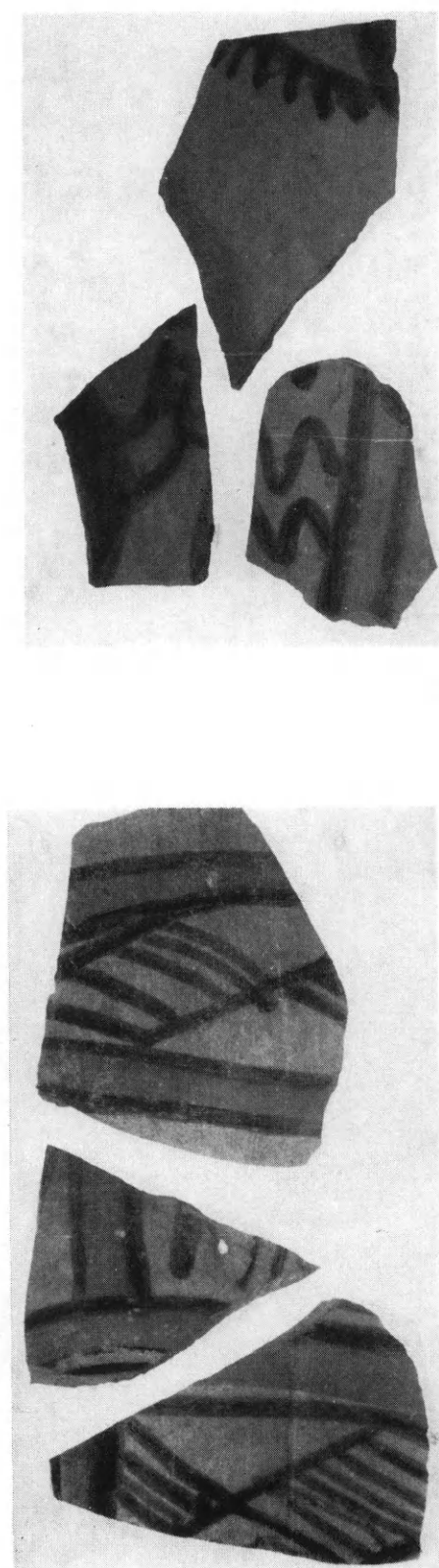

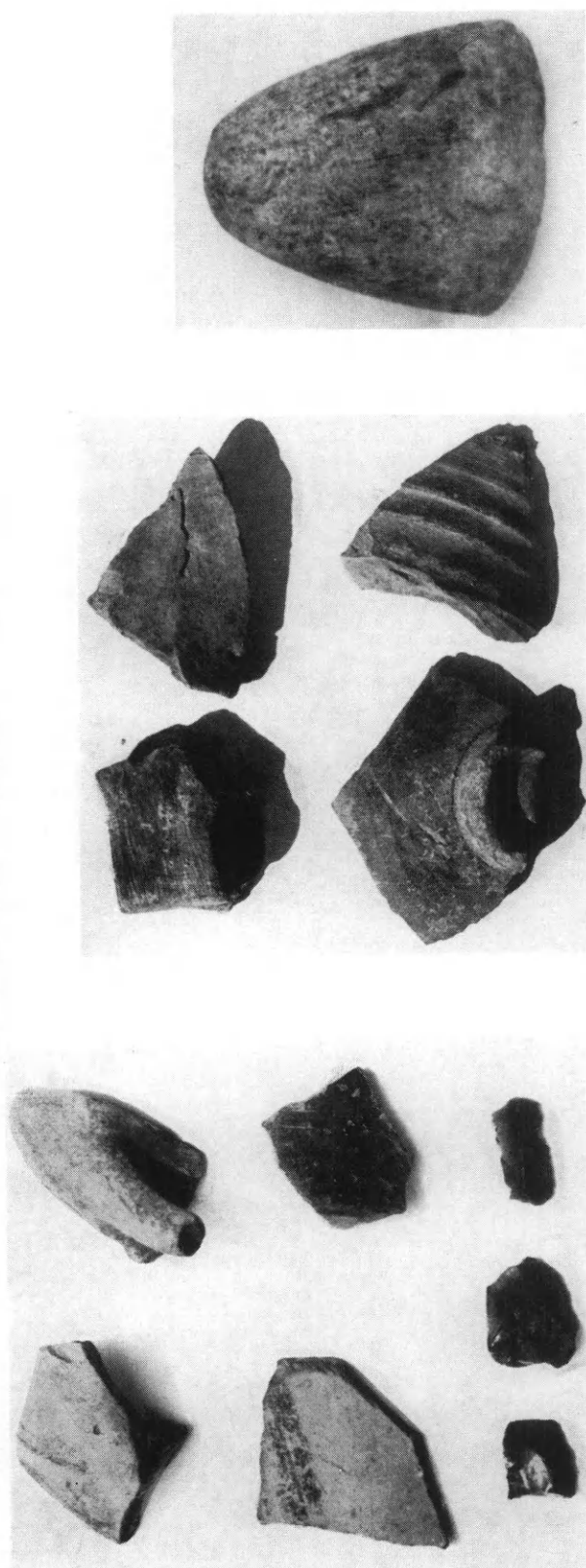
α - β. Νεολιθική κεραμική εκ Γιάλτρων. γ. Κεραμική από το Πελέκι Κηρίνου.

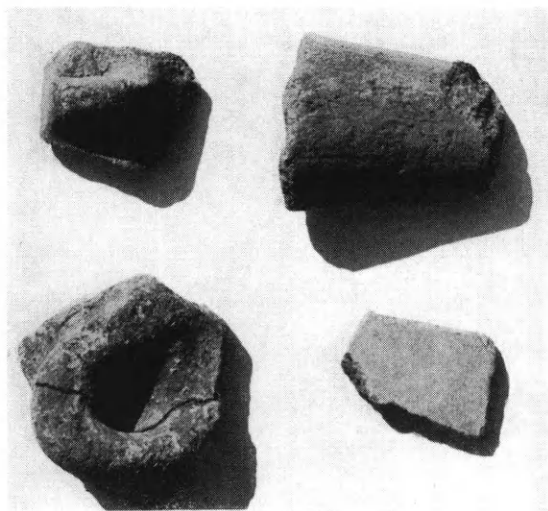
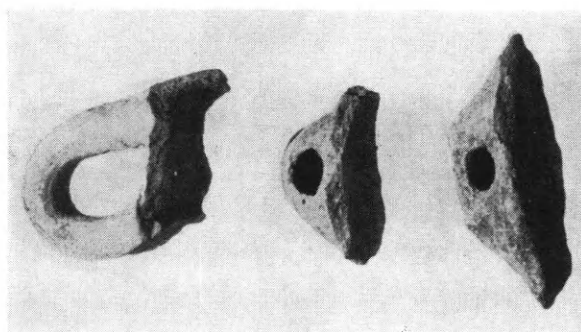
δ. Ύργαλεια από το Πελέκι Κηρίνου. ε. Λίθινος πέλεκυς εκ Μουρτιᾶ. ζ'. Λίθινα ἔργαλεια εκ Ροβιδῶν (Παλιόχορι).

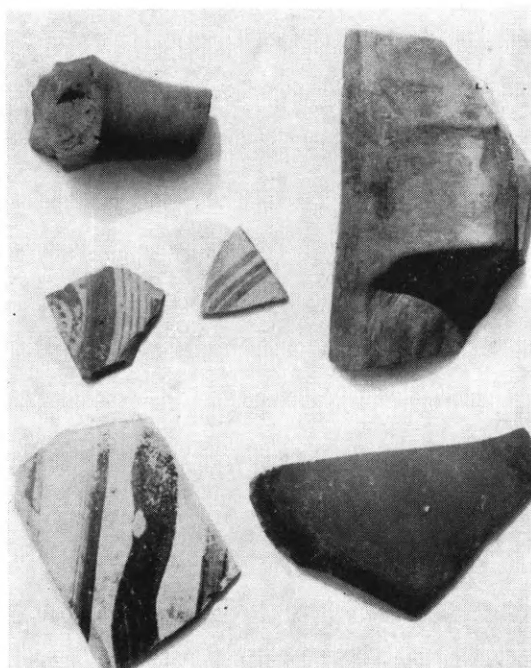
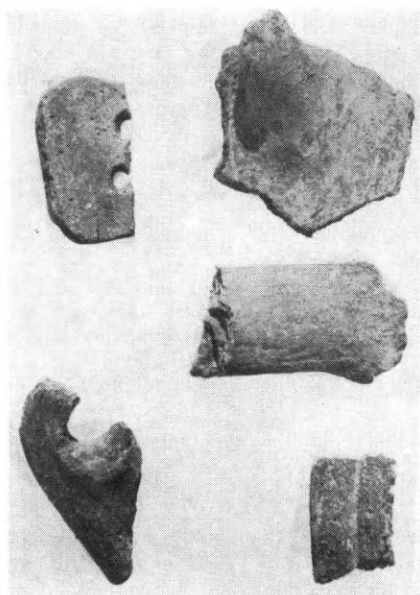
α - β. ΜΕ άμαυρόχρωμα ύστραχα έκ Καυκάλας Πολιτικῶν.

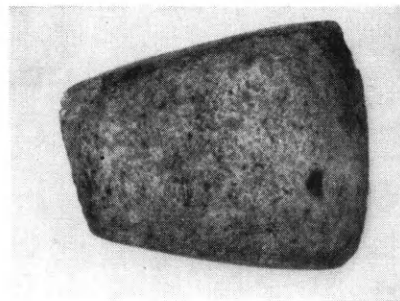
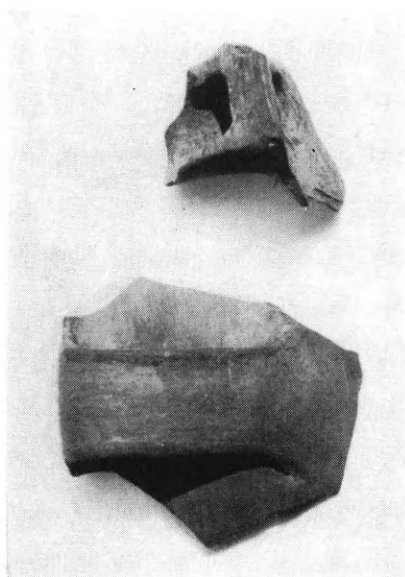
γ. "Οστραχα καὶ ὀψιανοὶ ἐκ Κάστρου Ψαγνῶν. δ. "Οστραχα ΜΕ ἐκ τοῦ Πύργου Ψαγνῶν. ε. Λίθινος πέλεκυς ἐκ Θεολόγου (Γκιώνη).

α - β. Εύρηματα ΙΙΕ από την Γλύφαν Ψαχνών. γ. Κεραμεική εκ της Αγίας Καλλιόπης.

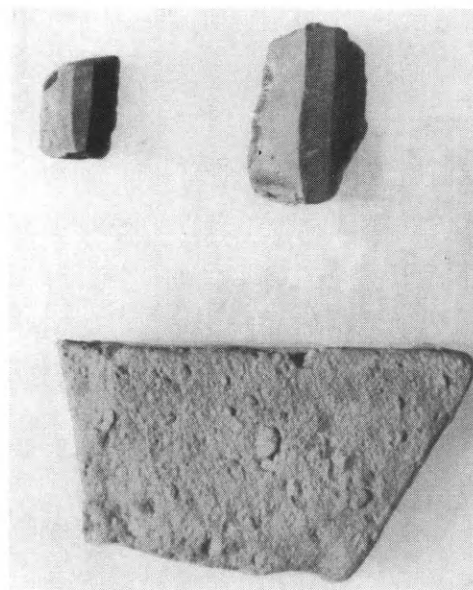
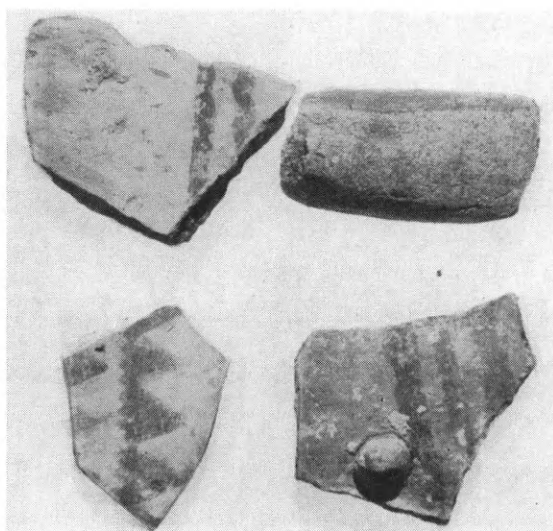
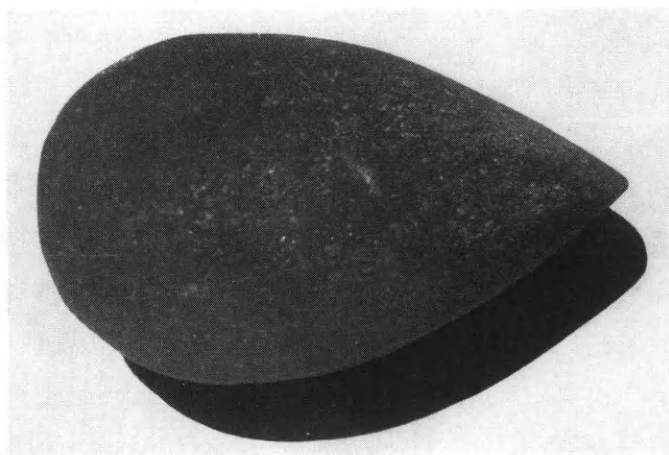
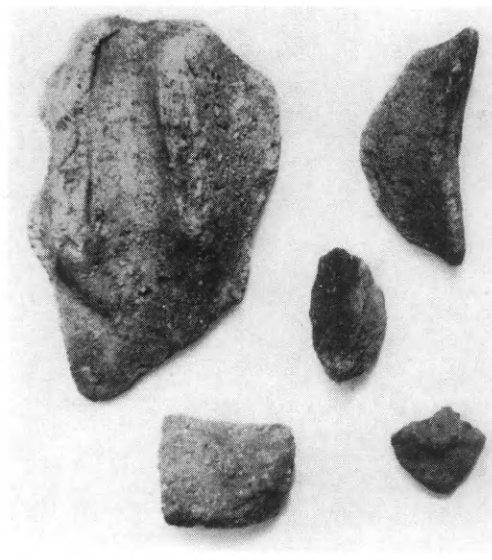
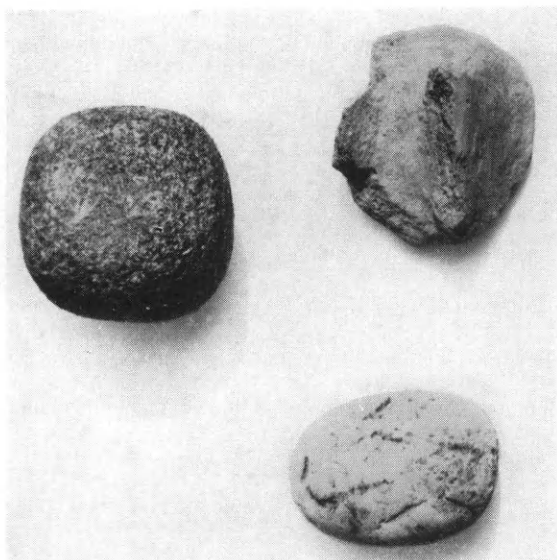

δ - ε. Θραύσματα ΜΕ και ΥΕ άγγεων.

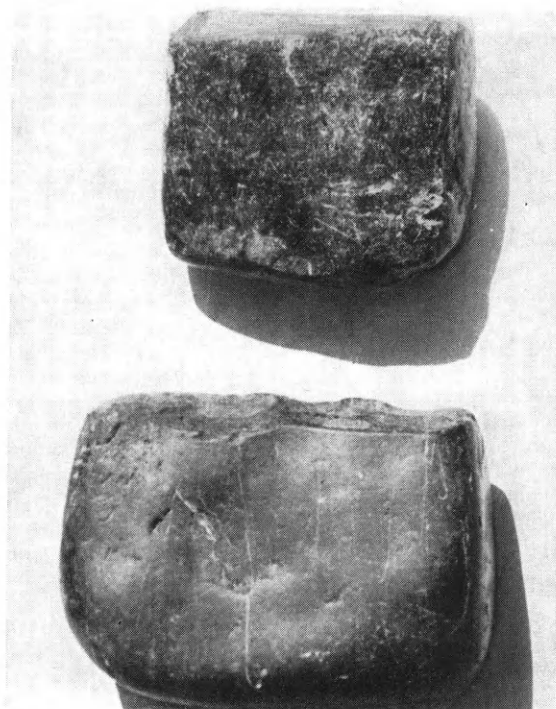
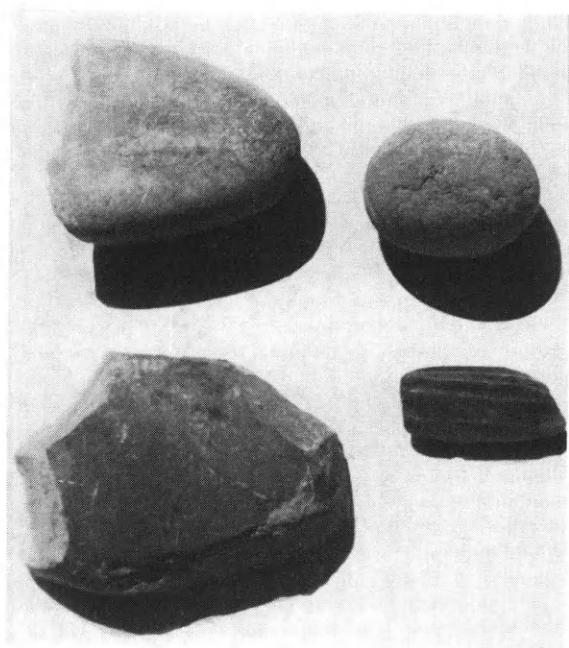

ζ' Λίθινος πέλεκυς εκ Χαλκίδος.

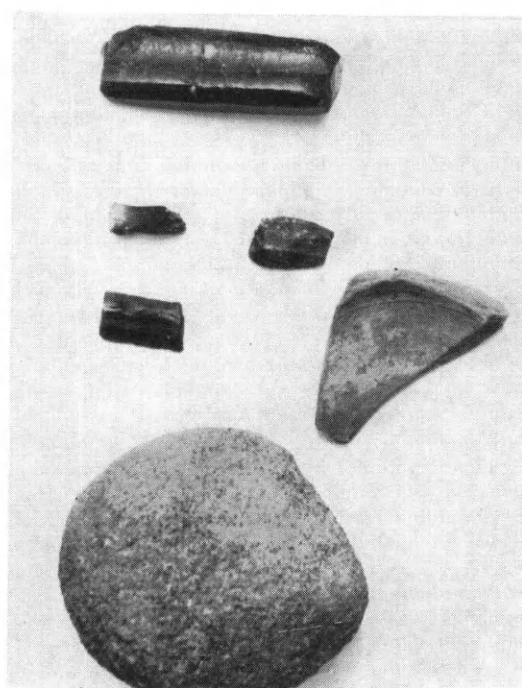
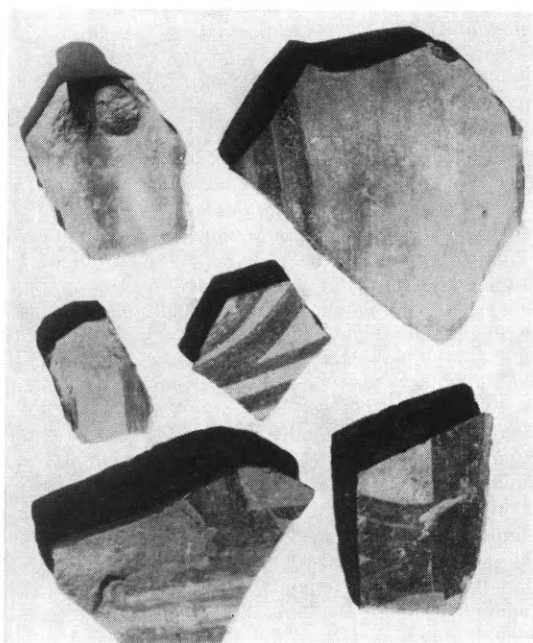

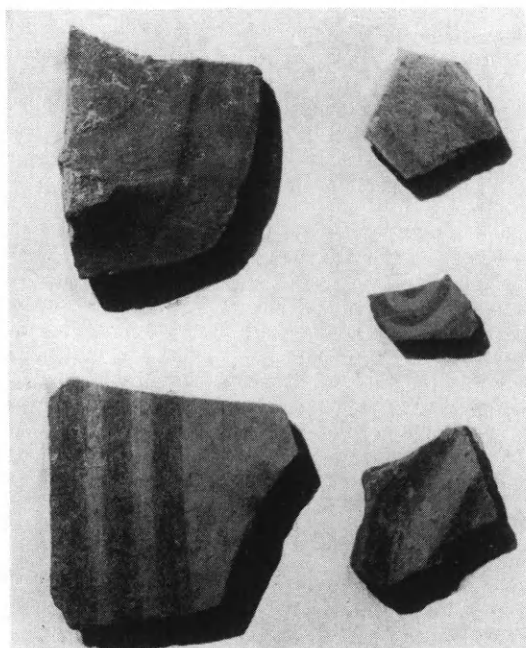
α. Κεραμεική και εργαλεία ἐκ τῆς Βάρκας Ψαχνῶν. β. Προϊστορικά εὑρήματα ἐκ Δύστου (Κούτσουρο). γ. Πέλεκυς ἐκ Θεολόγου (Πλάτωμα). δ. Λίθνα ἐργαλεία καὶ νεολιθικὸν ὄστρακον ἐκ Γλύφας, ε. "Ὀστρακα ΠΠ ἐξ Ἀγίου Μηνᾶ.

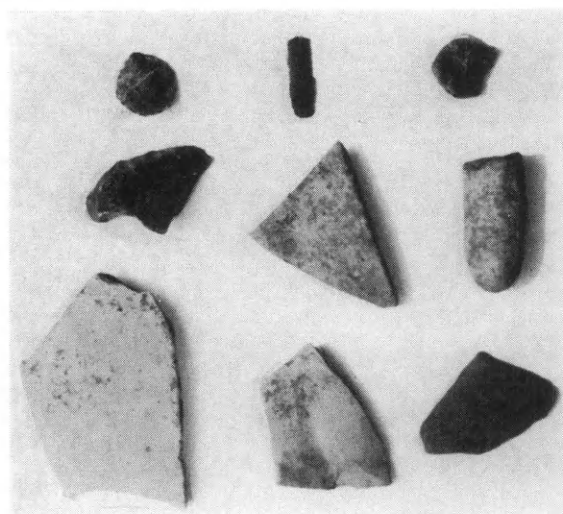
α - β. Λίθινα εργαλεία εκ Μάνικας.

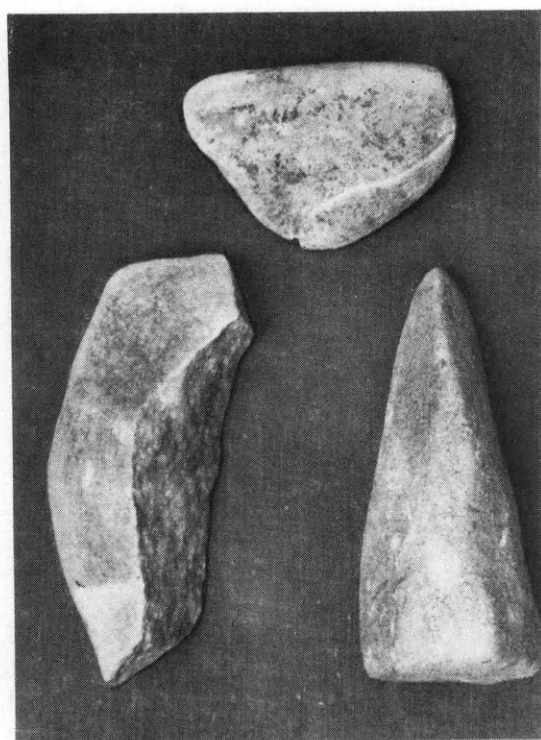
γ. Κεραμεική εκ τοῦ Προφήτου 'Ηλία Ψαχνῶν. δ. 'Οψιανοὶ καὶ διάφορα εὐρήματα εκ Νέας 'Αρτάκης.

α. Κεραμεική ἐκ τῆς Ἀγίας Καλλιόπης.

β. Προϊστορικά εὐρήματα ἐκ Ροδιᾶς.

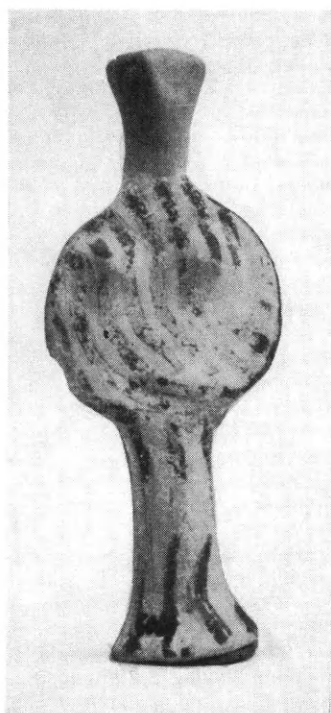

γ. Λίθινα ἐργαλεῖα ἐκ Δύστου.

δ. Λίθινον ἐργαλεῖον ἐκ Γλύφας.

α

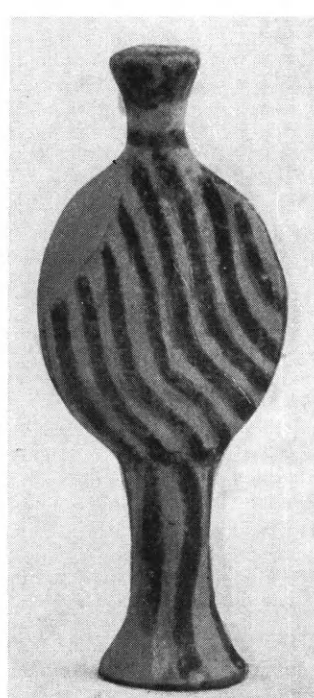
γ

ε

β

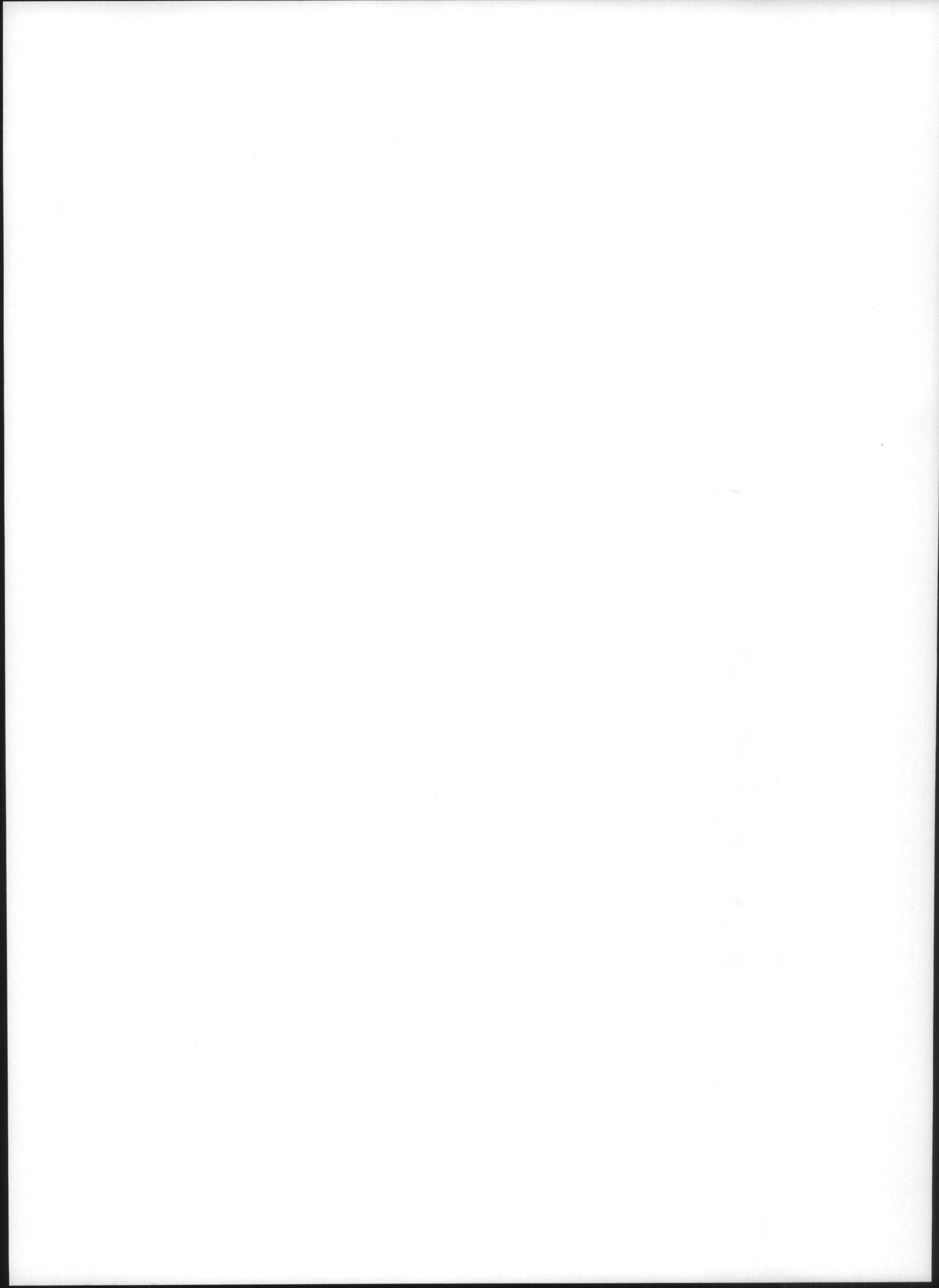

δ

ζ'

Μυκηναϊκά ειδώλια τύπου Φ ἐκ Χαμαλευρίου Πεθύμνης, Μουσείον Πεθύμνης. α - β. 'Αρ. εύρ. 504. γ - δ. 'Αρ. εύρ. 505. ε - ζ'. 'Αρ. εύρ. 506.

ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΑ ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

(1 8 3 7 - 1 9 7 5)

Α. ΠΕΡΙΟΔΙΚΑ ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΑ

	Δραχμαί
1. ΕΦΗΜΕΡΙΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ (ΕΑ) 1837 - 1909, ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΕΦΗΜΕΡΙΣ (ΑΕ) 1910 - 1974 (1 - 113: πρβ. πινάκιον παρὰ <Β. Λεονάρδω>, 'Αρχαιολογικῆς Ἐφημερίδος λεύκωμα, σ. 1 - 3). Σχῆμα 4ον	—
Περίοδος Α': τόμος 1 - 16 (1837 - 1860): 1837: τεύχη 4 (Ὀκτώβριος, Νοέμβριος καὶ Δεκέμβριος α' καὶ β'), (1838 - 1841 δὲν πωλοῦνται), 1842: τεύχος 26 (τεύχη 25 καὶ 27 - 28 δὲν πωλοῦνται), (1843 - 57 δὲν πωλοῦνται), 1858, τεύχος 50, 1859, τεύχος 51 (1860 δὲν πωλεῖται)· ἑκάστον τεύχος	200.—
Περίοδος Β': τόμος 17 - 21 (1862 - 1874): 17 (1862): τεύχη α' - ιβ' (τὰ τεύχη θ' - ιβ' ἐξεδόθησαν τῷ 1863)· ἑκάστον τεύχος	200.—
18 - 21 (1869 - 1874): 18 (1869): τεύχος ιγ'· 19 (1870): τεύχος ιδ'· 20 (1872): τεύχη ιε' καὶ ιϛ' (τὸ ιϛ' ἐξεδόθη τῷ 1873)· 21 (1874): τεύχος ιζ'· ἑκάστον τεύχος	200.—
Περίοδος Γ': τόμος 22 - 62 (1883 - 1923): 22 - 62 (1883 - 1923): 1883 - 1884, (1885 - 1892 δὲν πωλοῦνται), 1893 - 1894, (1895 - 1897 δὲν πωλοῦνται), 1898 - 1899, (1900 - 1904 δὲν πωλοῦνται), 1905 - 1918· εἰς τόμος κατ' ἔτος (ἐκ τεσσάρων τευχῶν συγκείμενος)· ἑκάστος τόμος	300.—
1919 - 1923· εἰς τόμος κατ' ἔτος· ἑκάστος τόμος	300.—
Περίοδος Δ': τόμος 63 κέ. (1924 κέ.): 63 - 75 (1924 - 1936): 1924, 1925/6, 1927/8, 1929, 1930, 1931, 1932, 1933, 1934/5, 1936: εἰς τόμος κατ' ἔτος· ἑκάστος τόμος	400.—
76 (1937): πανηγυρικὸς τόμος ἑκατονταετηρίδος εἰς 3 μέρη ἑκατὸν εἴκοσι περί- που τυπογραφικῶν φύλλων· α' καὶ β' μέρος· ἑκάστος τόμος	800.—
γ' μέρος	300.—
77 - 91 (1938 - 1952): 1938, 1939/41, 1942/4, 1945/7, 1948/9, 1950/1, 1952· ἑκάστος τόμος	400.—
92/3 (1953 - 4): Εἰς μνήμην ΓΕΩΡΓΙΟΥ Π. ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ Α' μέρος	500.—
Β' καὶ Γ' μέρος· ἑκά- στος τόμος	450.—
94 - 103 (1955 - 1964): 1955, 1956, 1957, 1958, 1959, 1960, 1961, 1962, 1963, 1964· ἑκάστος τόμος	450.—
104 - 105 (1965 - 1966): 1965, 1966· ἑκάστος τόμος	500.—
106 (1967): 1967	600.—
107 - 108 (1968 - 1969): 1968, 1969· ἑκάστος τόμος	500.—

109-111 (1970, 1971, 1972): 1970, 1971, 1972· ἕκαστος τόμος	Δραχμαί 450.—
112 (1973): 1973	800.—
113 (1974): 1974	—
Εὐρετήριον τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἐφημερίδος τῆς τρίτης περιόδου ὑπὸ Ἀλεξάνδρου Λαμπροπούλου· τόμος 1ος: 1883 - 1887. Σχῆμα 4ον, σελίδες η' + στῆ- λαι 550. 1902	300.—
Εὐρετήριον τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἐφημερίδος τῆς πρώτης καὶ δευτέρας περιόδου (1837 - 1874) ὑπὸ Ἀθηνᾶς Γ. Καλογεροπούλου καὶ Μαρίας Προύνη-Φιλίπ· τό- μος 1ος. Σχῆμα 4ον, σελίδες ροθ' + 243. 1973	600.—
2. ΠΡΑΚΤΙΚΑ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ 1837 - 1973 (ΠΑΕ 1 - 129: πβ. πινάκιον ἐν ΠΑΕ 1921, σ. 77 - 79).	
Περίοδος Α': τόμος 1 - 13 (1837 - 1848/9): 1 - 3 (1837 - 1837/8, 1838/9): Σύνοψις τῶν πρακτικῶν <τῆς Α' - Γ' συνεδριάσεως> τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας τῶν Ἀθηνῶν <Ἐκδοσις 1η>. Ἑλληνιστὶ καὶ γαλλιστί. Σχῆμα 16ον, σελίδες 93. 1840. (Δὲν πωλεῖται)	
4 (1940/41): Πρακτικὰ τῆς Δ' συνεδριάσεως τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας <Ἐκδοσις 1η>. Ἑλληνιστὶ καὶ γαλλιστί. Σχῆμα 16ον, σελίδες 77. 1840. (Δὲν πωλεῖται)	
5 (1840/1): Πρακτικὰ τῆς Ε' Γενικῆς συνεδριάσεως τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιο- λογικῆς Ἑταιρείας <Ἐκδοσις 1η>. Ἑλληνιστὶ καὶ γαλλιστί. Σχῆμα 16ον, σελί- δες 87. 1841. (Δὲν πωλεῖται)	
6 (1841/2): Πρακτικὰ τῆς Ζ' (γράφει: F') Γενικῆς συνεδριάσεως τῆς ἐν Ἀθή- ναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας <Ἐκδοσις 1η>. Ἑλληνιστὶ καὶ γαλλιστί. Σχῆμα 16ον, σελίδες 31. 1842. (Δὲν πωλεῖται)	
7 - 11 (1842/3 - 1846/7): Δὲν ἐξετυπώθησαν ἰδιαιτέρως	
1 - 11 (1837 - 1846/7): Σύνοψις τῶν πρακτικῶν <τῆς Α' - ΙΑ' Γενικῆς συνεδριά- σεως> τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας τῶν Ἀθηνῶν. <Ἐκδοσις 2α>. Ἑλληνιστὶ καὶ γαλλιστί. Σχῆμα 8ον, σελίδες 325, πινάξ 1. 1846 (1847). (Δὲν πωλεῖται). —	
12 (1847/8): Πρακτικὰ τῆς ΙΒ' Γενικῆς συνεδρίας τῆς Ἑλληνικῆς Ἀρχαιο- λογικῆς Ἑταιρείας. Ἑλληνιστὶ καὶ γαλλιστί. Σχῆμα 8ον, σελίδες 31. 1848. (Δὲν πωλεῖται)	
13 (1848/9): Πρακτικὰ τῆς ΙΓ' Γενικῆς συνεδριάσεως τῆς Ἑλληνικῆς Ἀρχαιο- λογικῆς Ἑταιρείας, Ἑλληνιστὶ καὶ γαλλιστί. Σχῆμα 8ον, σελίδες 37. 1849. (Δὲν πωλεῖται)	
Περίοδος Β': τόμος 14 - 25 (1858/9 - 1869/70): 14 (1858/9): Συνοπτικὴ ἔκθεσις τῶν πράξεων τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας. Σχῆμα 8ον, σελίδες α' + 43. 1858/9. 15 - 25 (1859/60 - 1869/70): Γενικαὶ συνελεύσεις τῶν ἐταίρων τῆς Ἀρχαιολογι- κῆς Ἑταιρείας 1859/60, 1860/1, 1861/2, 1862/3 (ἐξεδόθη τῷ 1864), (1863/4, 1864/5 δὲν πωλοῦνται), 1865/6, (1866/7, 1867/8 δὲν πωλοῦνται), 1868/9, 1869/70. Σχῆμα 8ον· ἕκαστον τεῦχος	

100.—

Δραχμαὶ

Περίοδος Γ': τόμος 26 - 74 (1870/1 - 1916/9): 26 - 74 (1870/1 - 1916/9): Πρακτικά Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας (1870/1 δὲν πωλεῖται), 1871/2, 1872/3, 1873/4, 1874/5, 1876 - 1882, (1883 - 1884 δὲν πωλοῦνται), 1885, (1886 - 1887 δὲν πωλοῦνται), 1888, 1889, 1890, 1891, 1892, 1893, (1894 - 1909 δὲν πωλοῦνται), 1910, 1911, (1912-1913 δὲν πωλοῦνται), 1914-1916/19. Σχῆμα 8ον· ἕκαστος τόμος 300.—

Περίοδος Δ': τόμος 75 κέ. (1920 κέ.): 75 - 107 (1920 - 1951): Πρακτικά Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας 1920, 1921, 1922/4, 1925/6, 1927, 1928, 1929, 1930, 1931, 1932, 1933, 1934, 1935, 1936, 1937, 1938, 1939, 1940, 1941/4, 1945/8, 1949, 1950, 1951. Σχῆμα 8ον· ἕκαστος τόμος ..... 300.—
 108 (1952): 1952 ..... 400.—
 109 - 110 (1953 - 1954): 1953, 1954· ἕκαστος τόμος ..... 200.—
 111 - 115 (1955 - 1959): 1955, 1956, 1957, 1958, 1959· ἕκαστος τόμος ..... 250.—
 116 (1960): 1960 ..... 500.—
 117 (1961): 1961 ..... 250.—
 118 (1962): 1962 ..... 350.—
 119 (1963): 1963 ..... 450.—
 120 (1964): 1964 ..... 350.—
 121 (1965): 1965 ..... 450.—
 122 (1966): 1966 ..... 350.—
 123 (1967): 1967 ..... 450.—
 124 (1968): 1968 ..... 350.—
 125 (1969): 1969 ..... 400.—
 126 (1970): 1970 ..... 450.—
 127 (1971): 1971 ..... 700.—
 128 (1972): 1972 ..... 900.—
 129 (1973): 1973 ..... 800.—

3. ΤΟ ΕΡΓΟΝ ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ [ἐπιμελεία Ἀναστασίου Κ. Ὁρλάνδου]

κατὰ τὸ ἔτος 1954 ..... 100.—
 » » » 1955, 1956· ἕκαστον τεῦχος ..... 100.—
 » » » 1957 ..... 150.—
 » » » 1958 ..... 150.—
 » » » 1959 ..... 150.—
 » » » 1960, 1961· ἕκαστον τεῦχος ..... 200.—
 » » » 1962, 1963, 1964, 1965, 1966, 1967, 1968, 1969, 1970· ἕκαστον τεῦχος ..... 200.—
 » » » 1971 ..... 200.—
 » » » 1972 ..... 200.—
 » » » 1973 ..... 200.—
 » » » 1974 ..... 200.—

Β. ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΤΗΣ ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

4. Ἐπιγραφαὶ ἀνέκδοτοι, ἀνακαλυφθεῖσαι καὶ ἐκδοθεῖσαι ὑπὸ τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ συλλόγου. Φυλλάδιον 1ον: 1851 (σελίδες 12, πίνακες 15· δὲν πωλεῖται), 2ον: 1852 (σελίδες ια' + 22 + 5, πίνακες 8), 3ον: 1855 (σελίδες 60, πίνακες 4). Σχῆμα 4ον· τὸ φυλλάδιον ἐκάτερον. 100.—

5. Πρακτικά τῆς ἐπὶ τοῦ Ἐρεχθείου ἐπιτροπείας ἢ ἀναγραφή τῆς ἀληθοῦς καταστά-

	Δραχμαὶ
σεως τοῦ Ἑρεχθείου, γενομένη κατ' ἐντολὴν τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ συλλόγου. Σχῆμα 4ον, σελίδες 12, πίνακες 8. 1853. (Δὲν πωλεῖται)	—
6. Ἐπιγραφαὶ Ἑλληνικαί, κατὰ τὸ πλεῖστον ἀνέκδοτοι. Φυλλάδιον α' (ἄλλο δὲν ἐξε- δόθη). Σχῆμα 4ον, σελίδες β' + 34, πίνακες 9. 1860	100.—
7. Εὐθύμιος Καστόρχης · Ἱστορικὴ ἔκθεσις τῶν πράξεων τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολο- γικῆς Ἑταιρείας ἀπὸ τῆς ιδρύσεως αὐτῆς τῷ 1837 μέχρι τοῦ 1879 τελευτῶντος. Σχῆμα 8ον, σελίδες F' + 130. 1879. (Δὲν πωλεῖται)	—
7α. Κατάλογος τῆς Βιβλιοθήκης τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας (Τεῦχος 1ον), σχῆμα 8ον, σελίδες 124, 1887. (Τεῦχος 2ον), σχῆμα 8ον, σελίδες 126. 1906. (Δὲν πωλοῦνται) ...	—
8. A. G. Lolling · Κατάλογος τοῦ ἐν Ἀθήναις Ἐπιγραφικοῦ μουσείου· τόμος 1ος· Ἐπιγραφαὶ ἐκ τῆς Ἀκροπόλεως, τεῦχος α': Ἀρχαῖκα ἀναθηματικὰ ἐπιγραφαί. Σχῆμα 4ον, σελίδες η' + στῆλαι 152 + η', πίναξ 1. 1899	150.—
9. Π. Καββαδίας · Τὸ ἱερόν τοῦ Ἀσκληπιοῦ ἐν Ἐπιδαύρῳ καὶ ἡ θεραπεία τῶν ἀσθενῶν. Σχῆμα 8ον, σελίδες 304, εἰκόνες 9, πίνακες 10, ὧν εἷς τοπογραφικός. 1900. (Δὲν πω- λεῖται)	—
10. Π. Καββαδίας · Ἱστορία τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας ἀπὸ τῆς ἐν ἔτει 1837 ιδρύσεως αὐτῆς μέχρι τοῦ 1900. Σχῆμα 8ον, σελίδες 115. 1900	100.—
10α. <Βαλέριος Στάης>· Τὰ εὐρήματα τοῦ ναυαγίου τῶν Ἀντικυθήρων (=AE 1902, στήλη 145 - 173/4), εἰκόνες 21, πίνακες 8 (παρένθετοι) + 11. (Δὲν πωλεῖται) ...	—
11. <i>Comptes rendus du Congrès international d' archéologie, Ière session: Athènes 1905.</i> Σχῆμα 8ον, σελίδες 400, μετ' εἰκόνων. 1905	200.—
12. Μνημεῖα τῆς Ἑλλάδος· τόμος 1ος· Γλυπτὰ ἐκ τοῦ Μουσείου τῆς Ἀκροπόλεως (συντάκται: Καββαδίας, Καστριώτης, Κουρουνιώτης, Lechat, Λεονάρδος, Schrader, Schroe- der, Στάης, Σωτηριάδης, Wolters). Σχῆμα 4ον, σελίδες β' + στῆλαι 118, πίνακες 36 (ἀρ. 1 - 33). 1906	250.—
13. P. Kavvadias + G. Kawerau · <i>Die Ausgrabung der Akropolis vom Jahre 1885 bis zum Jahre 1890. Π. Καββαδίας + Γ. Καβεράου</i> . Ἀνασκαφὴ τῆς Ἀκροπόλεως ἀπὸ τοῦ 1885 μέχρι τοῦ 1890. Ἑλληνιστὶ καὶ γερμανιστὶ. Σχῆμα φύλλου, στήλαι 150 + σελίδες 2, εἰ- κόνες 14, πίνακες 13. 1906 - 1907 [1974]	1.000.—
14. Χρῆστος Τσουντας · Αἱ προϊστορικαὶ ἀκροπόλεις Διμηνίου καὶ Σέσκλου. Σχῆμα 4ον, στήλαι ιF' + 432, εἰκόνες 312, πίνακες 47. 1908	600.—
15. Γεώργιος Ἀ. Παπαβασιλείου · Περὶ τῶν ἐν Εὐβοίᾳ ἀρχαίων τάφων μετὰ παραρτή- ματος Εὐβοϊκῶν ἐπιγραφῶν. Σχῆμα 4ον, στήλαι β' + 108, εἰκόνες 53, πίνακες 21. 1910.	200.—
16. Κωνσταντῖνος Κουρουνιώτης · Κατάλογος τοῦ Μουσείου Λυκοσούρας· Σχῆμα 8ον, σελίδες 72, εἰκόνες 74. 1911	150.—
16α. <Βασίλειος Λεονάρδος>· Ἀρχαιολογικῆς Ἐφημερίδος ἀναγραφὴ. Σχῆμα 4ον, σελί- δες 4. 1912. (Δὲν πωλεῖται)	—
16β. <Βασίλειος Λεονάρδος>· Ἀρχαιολογικῆς Ἐφημερίδος λεύκωμα. Σχῆμα 4ον, σελί- δες 8. (Δὲν πωλεῖται)	—

	Δραχμαὶ
17. Γεώργιος Π. Οἰκονόμος· <i>Ἐπιγραφαὶ τῆς Μακεδονίας</i> · τεῦχος 1ον. Σχῆμα 4ον, σελίδες 40, εἰκόνες 29. 1915	150.—
18. Γεώργιος Κ. Γαρδίκας· <i>Μελετήματα ἀρχαιολογικά</i> . Σχῆμα 8ον, σελίδες 48. 1915	150.—
19. Ἀντώνιος Δ. Κεραμόπουλλος· <i>Τοπογραφία τῶν Δελφῶν</i> · τεῦχος 1ον. Σχῆμα 8ον, σελίδες 113, εἰκόνες (παρένθετοι) 11, πίνακες 3. 1912 - 1917	150.—
20. Βαλέριος Στάης· <i>Τὸ Σούνιον καὶ οἱ ναοὶ τοῦ Ποσειδῶνος καὶ Ἀθηνᾶς</i> . Σχῆμα 8ον, σελίδες 55, εἰκόνες 14, πίνακες 5. 1920. (Δὲν πωλεῖται)	—
21. Georgius P. Oeconomus· <i>De profusionum receptaculis sepulcralibus inde ab antiquissimis temporibus usque ad nostram fere aetatem usitatis</i> . Σχῆμα 8ον, σελίδες 63, εἰκόνες 17. 1921	150.—
22. Ἀντώνιος Δ. Κεραμόπουλλος· <i>Ὁ ἀποτυμπανισμός, συμβολὴ ἀρχαιολογικὴ εἰς τὴν ἱστορίαν τοῦ ποινικοῦ δικαίου καὶ τὴν λαογραφίαν</i> . Σχῆμα 8ον, σελίδες 144, εἰκόνες 21, ἐξ ὧν 7 παρένθετοι. 1923. (Δὲν πωλεῖται)	—
23. Ἀπόστολος Σ. Ἀρβανιτόπουλος· <i>Γραπτὰ στῆλαι Δημητριάδος - Παρασῶν</i> . Σχῆμα 2ον, σελίδες 179, εἰκόνες 203, πίνακες παρένθετοι 7, πίνακες ἐν τέλει ἐγχρωμοί, 10. 1928.	900.—
24. Γεώργιος Ἐ. Μυλωνᾶς· <i>Ἡ νεολιθικὴ ἐποχὴ ἐν Ἑλλάδι</i> . Σχῆμα 8ον, σελίδες 174, εἰκόνες 86, πίνακες 2, γεωγραφικοὶ χάρται 3. 1928. Ἀνατύπωσις μετὰ προσθήκης. 1975	200.—
25. Ἰωάννης Γ. Γεννάδιος· <i>Ὁ Λόρδος Ἑλγιν καὶ οἱ πρὸ αὐτοῦ ἀνὰ τὴν Ἑλλάδα καὶ τὰς Ἀθήνας ἰδίως ἀρχαιολογήσαντες ἐπιδρομεῖς 1440 - 1837</i> . Σχῆμα 8ον, σελίδες κF' + 257, πίνακες 5. 1930	200.—
26. Ἰωσήφ Χατζιδάκης· <i>Ἱστορία τοῦ Κρητικοῦ Μουσείου καὶ τῶν ἀρχαιολογικῶν ἐρευνῶν ἐν Κρήτῃ</i> . Σχῆμα 8ον, σελίδες 74. 1931	100.—
26α. Γεώργιος Σωτηρίου· <i>Χριστιανικαὶ Θῆβαι (=AE 1929)</i> . Σχῆμα 4ον, σελίδες 256, εἰκόνες 270, πίνακες 5. 1931.	600.—
27. Γεώργιος Π. Οἰκονόμος· <i>Τὸ ἔργον τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας κατὰ τὴν πρώτην αὐτῆς ἑκατονταετίαν 1837 - 1937, ἐν ἀλφαβητικῇ διατάξει</i> . Σχῆμα 8ον, σελίδες 104. 1938.	150.—
28. Γεώργιος Π. Οἰκονόμος· <i>Τὰ ἑκατὸν ἔτη τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας</i> . Λόγος πανηγυρικὸς τοῦ Γραμματέως τοῦ Συμβουλίου, ρηθεὶς τῇ 23ῃ Ὀκτωβρίου 1938 ἐν τῷ Παρθενῶνι κατὰ τὴν πανηγυρικὴν συνεδρίαν τῆς ἑκατονταετηρίδος. Σχῆμα 4ον, σελίδες 14 [1942]	150.—
28α. Λεύκωμα τῆς ἑκατονταετηρίδος τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας 1837 - 1937. Σχῆμα 4ον, 62 + (51). Ἐν Ἀθήναις [1937 - 1952]	400.—
29. Νικόλαος Μ. Κοντολέων· <i>Τὸ Ἐρέχθειον ὡς οἰκοδόμημα χθονίας λατρείας</i> . Σχῆμα 8ον, σελίδες δ' + 102, εἰκὼν 1. 1949. Ἀνατύπωσις 1975	100.—
30. Φοῖβος Δ. Σταυρόπουλλος· <i>Ἡ ἀσπίς τῆς Ἀθηνᾶς Παρθένου τοῦ Φειδίου</i> . Σχῆμα 8ον, σελίδες η' + 84, εἰκόνες 31, παρένθετος πίναξ 1. 1950	200.—
31. Ἀνδρέας Ξυγγόπουλος· <i>Συλλογὴ Ἑλένης Ἀ. Σταθάτου. Κατάλογος περιγραφικὸς</i>	

	Δραχμαὶ
τῶν εἰκόνων, τῶν ξυλογλύπτων καὶ τῶν μεταλλίνων ἔργων τῶν Βυζαντινῶν καὶ τῶν μετὰ τὴν Ἀλωσιν χρόνων. Σχῆμα 4ον, σελίδες 7' + 47, πίνακες 27. 1950	350.—
32. Κωνσταντῖνος Θ. Συριόπουλος· Ὁ Στερεοβάτης τοῦ Παρθενῶνος. Σχῆμα 8ον, σελίδες F' + 121, εἰκόνες 8. 1951	150.—
33. Κωνσταντῖνος Α. Ρωμαῖος· Κέραμοι τῆς Καλυδῶνος. Συμβολὴ εἰς ἀκριβεστέραν θεώρησιν τῆς Ἑλληνικῆς τέχνης. Σχῆμα 4ον, σελίδες F' + 144, εἰκόνες 76. 1951	400.—
34. Μάρκελλος Μιτσός· Ἀργολικὴ προσωπογραφία. Σχῆμα 8ον, σελίδες 211. 1952 ..	300.—
35. Γεώργιος καὶ Μαρία Σωτηρίου· Ἡ βασιλικὴ τοῦ Ἀγίου Δημητρίου Θεσσαλονίκης. Κείμενον καὶ λεύκωμα. Σχῆμα 4ον, σελίδες ιβ' + 278, εἰκόνες 98, πίνακες VII + 102. 1952	900.—
36. Ἀναστάσιος Κ. Ὁρλάνδος· Ἡ ξυλόστεγος παλαιοχριστιανικὴ βασιλικὴ τῆς μεσογειακῆς λεκάνης. Σχῆμα 4ον, Τόμ. Α' (1952) + Β' (1954), σελίδες 605 + κη', εἰκόνες 549, πίνακες Α + Β καὶ «Εὐρετήριο» τοῦ Α' καὶ τοῦ Β' Τόμου (1957), σελίδες 136 ..	1.000.—
Τόμος Α'	400.—
Τόμος Β'	400.—
Εὐρετήριο	150.—
37. Ἀναστάσιος Κ. Ὁρλάνδος· Τὰ ὕλικά δομῆς τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων καὶ οἱ τρόποι ἐφαρμογῆς αὐτῶν κατὰ τοὺς συγγραφεῖς, τὰς ἐπιγραφὰς καὶ τὰ μνημεῖα. Σχῆμα 4ον.	
Τχ. 1ον. Τὸ ξύλον καὶ ὁ πηλός. Σελίδες 154, εἰκόνες 64. 1955	400.—
Τχ. 2ον. Τὰ μέταλλα, τὸ ἐλεφαντοστοῦν, τὰ κονιάματα καὶ οἱ λίθοι. Σελίδες 426, εἰκόνες 405. 1959 - 60	600.—
38. Νικόλαος Κ. Μουτσόπουλος· Ἡ ἀρχιτεκτονικὴ τῶν ἐκκλησιῶν καὶ τῶν μοναστηρίων τῆς Γορτυνίας. Σχῆμα 8ον, σελίδες ιε' + 238, εἰκόνες 142. 1956	250.—
39. Γεώργιος Ἐ. Μυλωνᾶς· Ὁ πρωτοαττικὸς ἀμφορεὺς τῆς Ἐλευσίνος. Σχῆμα 4ον, σελίδες ιε' + 135, εἰκόνες 39, πίνακες 16 καὶ ἐγχρωμοὶ Α + Β. 1957	450.—
40. Ἀνδρέας Ξυγγόπουλος· Σχεδιάσμα ἱστορίας τῆς θρησκευτικῆς ζωγραφικῆς μετὰ τὴν ἄλωσιν. Σχῆμα 4ον, σελίδες μς' + 380, πίνακες 72. 1957	800.—
41. Ἰωάννα Κ. Κωνσταντίνου· Ρυθμοὶ κινήσεων καὶ λοχαὶ στάσεις εἰς τὴν ἀρχαιότεραν ἑλληνικὴν πλαστικὴν. Σχῆμα 8ον, σελίδες ια' + 58, εἰκόνες 31, πίνακες 16. 1957	150.—
42. Νικόλαος Μ. Βερδελῆς· Ὁ πρωτογεωμετρικὸς ρυθμὸς τῆς Θεσσαλίας. Σχῆμα 8ον, σελίδες 7' + 102, εἰκόνες 25, πίνακες 15. 1958	150.—
43. Ἰωάννης Δ. Κοντῆς· Τὸ ἱερόν τῆς Ὀλυμπίας κατὰ τὸν Δ' π.Χ. αἰῶνα. Σχῆμα 8ον, σελίδες 7' + 120, πίνακες 17. 1958	150.—
44. Βασίλειος Γ. Καλλιπολίτης· Χρονολογικὴ κατάταξις τῶν μετὰ μυθολογικῶν παραστάσεων ἀττικῶν σαρκοφάγων τῆς ρωμαϊκῆς ἐποχῆς. Σχῆμα 8ον, σελίδες 79 + πίνακες 6. 1958	150.—
45. Χαρίκλεια Μπάρλα· Μορφὴ καὶ ἐξέλιξις τῶν βυζαντινῶν κωδωνοστασίων. Σχῆμα 8ον, σελίδες 52, εἰκόνες 12, πίνακες 14. 1959	150.—
46. Γεώργιος Σ. Δοντᾶς· Εἰκόνες καθημένων πνευματικῶν ἀνθρώπων εἰς τὴν ἀρχαίαν ἑλληνικὴν τέχνην. Σχῆμα 8ον, σελίδες 108 + πίνακες 40. 1960	200.—

	Δραχμαὶ
47. Δημήτριος Λαζαρίδης· Πήλινα εἰδώλια Ἀβδήρων. Σχῆμα 8ον, σελίδες 83 + πίν. ν.κ. 34. 1960	200.—
48. Σέμνη Καρούζου· Τὰ ἀγγεῖα τοῦ τύμβου I τοῦ Ἀναγυροῦντος. Σχῆμα 4ον, σελίδες ις' + 140, εἰκόνες 98, πίνακες 93 καὶ 9 ἑγχρωμοί. 1963	900.—
49. Χρυσούλα Καρδαρᾶ· Ροδιακὴ Ἀγγειογραφία. Σχῆμα 4ον, σελίδες ια' + 310, εἰκόνες 287, παρ. πίν. Α + Β, πίνακες 14. 1963	500.—
50. Νικόλαος Δρανδάκης· Ὁ Ἐμμανουὴλ Τζάνε Μποννιαλῆς θεωρούμενος ἐξ εἰκόνων του σφωζομένων κυρίως ἐν Βενετία. Σχῆμα 8ον, σελίδες η' + 182, πίνακες 70. 1962	250.—
51. Κωνσταντῖνος Θ. Συριόπουλος· Ἡ προϊστορία τῆς Πελοποννήσου. Σχῆμα 8ον, σελίδες XLVIII + 633, εἰκόνες 10, χάρται Ι - VI, πίνακες Ι - VIII. 1964	500.—
52. Ἀναστάσιος Κ. Ὁρλάνδος· Ἡ Παρηγορήτισσα τῆς Ἀρτης. Σχῆμα 4ον, σελίδες 183, εἰκόνες 157, πίνακες 30 (1 - 20 ἑγχρωμοί), μετὰ συντόμου γαλλικῆς μεταφράσεως ἐκ σελίδων XLII. 1963	ἄδετον 1.000.— δεμένον 1.200.—
53. Σωτήριος Ἰ. Δάκαρης· Οἱ γενεαλογικοὶ μῦθοι τῶν Μολοσσῶν. Σχῆμα 8ον, σελίδες β' + 169, πίνακες 5. 1964	200.—
54. «Χαριστήριον εἰς Ἀ. Κ. Ὁρλάνδον» Τόμ. Α' (1965), Β' καὶ Γ' (1966)· ἕκαστος τόμος	600.—
» » » » Τόμ. Δ' (1967 - 68)	700.—
55. Ἀριστείδης Πασαδαῖος· Ἐπὶ δύο βυζαντινῶν μνημείων τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἀγνώστου ὀνομασίας. Σχῆμα 4ον, σελίδες 108, παρ. πίν. πίνακες Α' - ΚΖ', πίνακες 16. 1965	350.—
56. Στυλιανὸς Ἀλεξίου· Ὑστερομινωικοὶ τάφοι λιμένος Κνωσοῦ (Κατσαμπᾶ). Σχῆμα 4ον, σελίδες ια' + 85, εἰκόνες 38, παρ. πίν. πίνακες 6, πίνακες 38 (πίναξ προμετωπίδος καὶ οἱ πίνακες 6 καὶ 20 ἑγχρωμοί). 1966	400.—
57. Φώτιος Μ. Πέτσας· Ὁ τάφος τῶν Λευκαδίων. Σχῆμα 4ον, σελίδες 192, εἰκόνες 43, παρ. πίν. 3, ἑγχρωμοί πίνακες Α' - Ι', πίνακες 45. 1966	600.—
58. Ἀναστάσιος Κ. Ὁρλάνδος· Ἡ ἀρκαδικὴ Ἀλίφειρα. Σχῆμα 4ον, σελίδες 274, εἰκόνες 175, παρ. πίν. πίνακες 1 - 5. 1967 - 68	600.—
59. Ἐμμανουὴλ Πρωτοψάλτης· Ἱστορικὰ ἔγγραφα ἀναφερόμενα εἰς τὰς ἀρχαιότητας καὶ λοιπὰ μνημεῖα τῆς Ἱστορίας κατὰ τοὺς χρόνους τῆς Ἐπαναστάσεως καὶ τοῦ Καποδίστρια. Σχῆμα 4ον, σελίδες μδ' + 296, πίνακες Ι - XIX. 1967	600.—
60. Σεραφεῖμ Χαριτωνίδης· Αἱ ἐπιγραφαὶ τῆς Λέσβου. Συμπλήρωμα. Σχῆμα 4ον, σελίδες 106, εἰκόνες 48, πίνακες 46. 1968	400.—
61. Κωνσταντῖνος Θ. Συριόπουλος· Ἡ προϊστορία τῆς Στερεᾶς Ἑλλάδος. Σχῆμα 8ον, σελίδες L + 540, εἰκόνες 10, χάρται Ι - VI, πίνακες 8. 1968	600.—
62. Μ. Ἀνδρόνικος· Βεργίνα Ι. Τὸ νεκροταφεῖον τῶν τύμβων. Σχῆμα 4ον, σελίδες ζ' + 298, εἰκόνες 108, παρ. πίν. Α - ΚΓ (ΚΓ 1 - 5), πίνακες 135. 1969	700.—
63. Βασίλειος Χ. Πετράκος· Ὁ Ὁρωπὸς καὶ τὸ ἱερόν τοῦ Ἀμφιαράου. Σχῆμα 8ον, σελίδες ιδ' + 222, εἰκόνες 43, παρ. πίν. Α, πίνακες 63. 1968	450.—

64. Μεταφέρεται εἰς τὸ κεφάλαιον Γ' ἀριθ. 4.
65. **Εὐστάθιος Γ. Στίκας**: *Τὸ οἰκοδομικὸν χρονικὸν τῆς Μονῆς τοῦ Ὁσίου Λουκά Φωκί-
δος*. Σχῆμα 4ον, σελίδες ια' + 299, εἰκόνες 135, παρένθ. πίν. Α' - ΙΒ', πίνακες 184 + ἔγχρω-
μος πίναξ προμετωπίδος καὶ Α - Γ. 1970 ..... 600.—
66. **Ἀντώνιος Ζώης**: *Προβλήματα χρονολογίας τῆς Μινωικῆς κεραμεικῆς — Γοῦρνες,
Τύλισος, Μάλια*. Σχῆμα 4ον, σελίδες ζ' + 99, πίνακες 47 + Α - Β ἔγχρωμοι. 1969 ..... 200.—
67. **Σπυρίδων Ε. Ἰακωβίδης**: *Περατὴ. Τὸ νεκροταφεῖον*. Σχῆμα 4ον. Τόμ. Α - Γ
(Α. Οἱ τάφοι καὶ τὰ εὐρήματα. Σελίδες ια' + 473, σχέδια 155.— Β. Γενικαὶ παρατηρήσεις.
Σελίδες ιθ' + 485, εἰκόνες 161, ἔγχρωμοι πίνακες Ι - ΙV.— Γ. Πίνακες 1 - 190 + σελίδες
1 - 38). 1969 - 1970 ..... 2.400.—
68. **Χαρὰ Τζαβέλλα - Ενjen**: *Τὰ πτερωτὰ ὄντα τῆς προϊστορικῆς ἐποχῆς τοῦ Αἰγαίου*.
Σχῆμα 8ον, σελίδες 132, πίνακες 40 ..... 200.—
69. **Θεοδώρα Γ. Καράγιωργα**: *«Γοργεῖη κεφαλὴ» (Καταγωγὴ καὶ νόημα τῆς γοργο-
νικῆς μορφῆς ἐν τῇ λατρείᾳ καὶ τῇ τέχνῃ τῶν ἀρχαῖκων χρόνων)*. Σχῆμα 8ον, σελίδες
ις' + 158, πίνακες 23 ..... 250.—
70. **Δέσποινα Παπακωνσταντίνου - Διαμαντούρου**: *Πέλλα Ι. Ἱστορικὴ Ἐπισκόπησις
καὶ μαρτυραίαι*. Σχῆμα 4ον, σελίδες ι' + 257, πίνακες 40 + Α - Β ἔγχρωμοι. 1971 ..... 300.—
71. **Ἐφη Σαπουνᾶ - Σακελλαράκη**: *Μινωικὸν Ζῶμα*. Σχῆμα 8ον, σελίδες κγ' + 259,
εἰκόνες 77, πίνακες 54 + Α - F ἔγχρωμοι καὶ χάρτης 1. 1971 ..... 300.—
72. **Θεόδωρος Σπυρόπουλος**: *Ὑστερομυκηναῖοι ἐλλαδικοὶ θησαυροί*. Σχῆμα 4ον, σελίδες
ις' + 233, εἰκόνες 1-37, πίνακες 37. 1972 ..... 300.—
73. **Γεώργιος Ἐ. Μυλωνᾶς**: *Ὁ ταφικὸς Κύκλος Β' τῶν Μυκηναίων*. Σχῆμα 4ον. .... 1.500.—
74. **Γρηγόριος Κωνσταντινόπουλος**: *Ὁ Ροδιακὸς κόσμος. Ι Αἰνδος. Συμβολὴ εἰς τὴν με-
λέτην τῆς πρὸ τοῦ ροδιακοῦ συνοικισμοῦ ἱστορίας τῆς Αἰνδου*. Σχῆμα 8ον, σελίδες 84, εἰκό-
νες 4. 1972 ..... 150.—
75. **Στυλιανὸς Πελεκανίδης**: *Καλλιέργης. Ὁλῆς Θετταλίας ἄριστος ζωγράφος*. Σχῆμα
4ον, σελίδες ι' + 175, εἰκόνες 3, πίνακες 1 - 83, ἔγχρωμοι πίνακες Α - ΚΑ, ἔγχρωμος πί-
ναξ προμετωπίδος + παρένθετος πίναξ Ι, 1973 ..... 800.—
76. **Ἀριστείδης Πασαδαῖος**: *Ὁ κεραμοπλαστικὸς διάκοσμος τῶν βυζαντινῶν κτηρίων
τῆς Κωνσταντινουπόλεως*. Σχῆμα 4ον, σελίδες Ι - XII + 84, πίνακες 50 + παρένθ. πίν.
Α - Β. 1973 ..... 400.—
77. **Ἀγγελικὴ Πιερίδου**: *Ὁ Πρωτογεωμετρικὸς ρυθμὸς ἐν Κύπρῳ*. Σχῆμα 4ον, σελίδες
ις' + 112, εἰκ. 5, σχήματα 23, πίνακες 35. 1973 ..... 400.—
78. **Γεώργιος Στ. Κορρές**: *Ἡ βιβλιογραφία τοῦ Ἑρρίκου Schliemann*. Σχῆμα 8ον, σελί-
δες κ' + 200, πίνακες 16. 1974 ..... 250.—
79. **Μάντω Καραμεσίνη - Οἰκονομίδου**: *Ἡ Νομισματοκοπία τῆς Νικοπόλεως*. Σχῆμα 4ον,
σελίδες κ' + 200, εἰκόνες 2, πίνακες 71. 1975 ..... 750.—
80. **Εὐστάθιος Στίκας**: *Περὶ τοῦ κτίτορος τοῦ καθολικοῦ τῆς Μονῆς τοῦ Ὁσίου Λουκά*.

	Δραχμαὶ
Σχῆμα 4ον, σελίδες κ' + 158, εἰκόνες 35, πίνακες 33, ἔγχρωμοι πίνακες Α' - Θ', ἔγχρωμος πίναξ προμετωπίδος + παρένθετοι πίν. Α' - F'. 1975	650.—
81. Γεώργιος Μυλωνᾶς· Τὸ Δυτικὸν Νεκροταφεῖον τῆς Ἐλευσίνης. Τόμος Γ: Πίνακες. Σχῆμα 4ον, σελίδες λθ', Πίνακες Α - Μ καὶ 1 - 91. 1975. Τόμος Α: Κείμενον. Σχῆμα 4ον, σελίδες ιθ' + 357, σχέδια 91, ἔγχρωμοι πίνακες 4. 1975	—
82. Ἰουλία Κουλεϊμάνη - Βοκοτοπούλου· Χαλκαὶ κορινθιογενεῖς πρόχοι. Σχῆμα 4ον ...	—
83. Ἀντώνιος Ζώης· Βασιλική Ι. Σχῆμα 4ον	—
84. Ἰωάννης Βολανάκης· Τὰ παλαιοχριστιανικὰ βαπτιστήρια τῆς Ἑλλάδος. Σχῆμα 4ον	—
85. Νικόλαος Πλάτων - W. C. Brice· Ἐνεπίγραφοι πινακίδες καὶ πίθοι Γραμμικοῦ συστήματος Α ἐκ Ζάκρου. Σχῆμα 4ον	—

Γ. ΑΡΧΑΙΟΙ ΤΟΠΟΙ ΚΑΙ ΜΟΥΣΕΙΑ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ

1. Ἀντώνιος Δ. Κεραμόπουλλος· Ὁδηγὸς τῶν Δελφῶν. Σχῆμα 16ον, σελίδες 144, εἰκόνες 100, χάρται 3. 1935. (Δὲν πωλεῖται)	—
2. K. Kourouniotes· Eleusis. A Guide to the Excavations and the Museum. Σχῆμα 16ον, σελίδες 127, εἰκόνες 71, χάρτης 1. 1936	150.—
3. Νικόλαος Μ. Κοντολέων· Ὁδηγὸς τῆς Δήλου. Σχῆμα 16ον, σελίδες 185, εἰκόνες 109, χάρτης 1. 1950. (Δὲν πωλεῖται)	—
4. Spyridon Marinatos· Excavations at Thera I (1967 season). Σχῆμα 8ον, σελίδες 59, εἰκόνες 88, πίνακες Α - C (Α - Β ἔγχρωμοι). 1968	200.—
Excavations at Thera II (1968 season). Σχῆμα 8ον, σελίδες 54, εἰκόνες 44, σχέδια I-XI, πίνακες 41 + Α - Ε ἔγχρωμοι. 1969	200.—
Excavations at Thera III (1969 season). Σχῆμα 8ον, σελίδες 68, εἰκόνες 45, σχέδια I - VIII, πίνακες 62 + Α - Β ἔγχρωμοι. 1971	200.—
Excavations at Thera IV (1970 season). Σχῆμα 8ον, σελίδες 54, εἰκόνες 4, σχέδιον 1, πίνακες 126 + Α - Η ἔγχρωμοι. 1971	250.—
Excavations at Thera V (1971 season). Σχῆμα 8ον, σελίδες 48, εἰκόνες 6, σχέδιον 1, πίνακες 104 + Α - Κ ἔγχρωμοι. 1972	250.—
Excavations at Thera VI (1972 season). Σχῆμα 8ον, σελίδες 60, εἰκόνες 7, πίνακες 112. 1974	250.—
Thera VI Colour Plates and Plans. Σχῆμα 4ον, ἔγχρωμοι πίνακες 11, σχέδια 7. 1974	250.—
Ἀνασκαφαὶ Θήρας VI (1972). Σχῆμα 8ον, σελίδες 52, εἰκόνες 7, πίνακες 112. 1974 ..	250.—
Θήρα VI, ἔγχρωμοι πίνακες καὶ σχέδια. Σχῆμα 4ον, ἔγχρωμοι πίνακες 11, σχέδια 7. 1974	250.—
Excavations at Thera VII (1973 season). Σχῆμα 8ον	—
Ἀνασκαφαὶ Θήρας VII (1973). Σχῆμα 8ον	—
5. Νικόλαος Πλάτων· Ζάκρος. Τὸ νέον μινωικὸν ἀνάκτορον Σχῆμα 8ον, σελίδες 334, εἰκόνες ἔγχρωμοι καὶ μαυρόασπροι 141 + παρένθ. πίναξ.....	1000.—

Δ. ΦΩΤΟΜΗΧΑΝΙΚΑΙ ΑΝΑΤΥΠΩΣΕΙΣ ΑΛΛΩΝ ΣΥΓΓΡΑΜΜΑΤΩΝ

1. Ἀναστάσιος Κ. Ὁρλάνδος· *Μοναστηριακὴ Ἀρχιτεκτονικὴ* ..... 500.—

Ε. ΑΛΛΑΙ ΔΗΜΟΣΙΕΥΣΕΙΣ

1. Ὁργανισμὸς τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας. (Τεύχος 1ον), σχῆμα 16ον, σελίδες 16. 1848. (Τεύχος 2ον), σχῆμα 16ον, σελίδες 8. 1876. (Τεύχος 3ον), σχῆμα 8ον, σελίδες 24. 1894. (Τεύχος 4ον), σχῆμα 8ον, σελίδες 48. 1896. (Τεύχος 5ον), σχῆμα 8ον, σελίδες 24. 1899. (Τεύχος 6ον), σχῆμα 8ον, σελίδες 41. 1912. (Δὲν πωλοῦνται) ..... —
2. Ὁ περὶ ἀρχαιοτήτων νόμος καὶ αἱ σχετικαὶ πρὸς αὐτὸν ἐγκύκλιοι ὑπουργικαὶ καὶ ἄλλα τινά, ἐκδιδόμενα ὑπὸ τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας πρὸς χρῆσιν τῶν κατὰ τὸ Βασίλειον ἀρχῶν καὶ αὐτῶν τῶν πολιτῶν. Σχῆμα 8ον, σελίδες 43. 1872. (Δὲν πωλεῖται) ..... —
3. Νέος Ὁργανισμὸς καὶ ἐσωτερικὸς κανονισμὸς τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας. Σχῆμα 8ον, σελίδες 41. 1959. (Δὲν πωλεῖται) ..... —
4. Νέος Ὁργανισμὸς καὶ ἐσωτερικὸς κανονισμὸς τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας. Σχῆμα 8ον, σελίδες 51. 1966. (Δὲν πωλεῖται) ..... —

Ὑπὸ τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας πωλεῖται καὶ τὸ ἐξῆς σύγγραμμα:

5. Βασίλειος Λεονάρδος· *Ἡ Ὀλυμπία*. Σχῆμα 8ον, σελίδες 352, πίνακες 2. 1901. .... 200.—

Ἐξεδόθη ὁ παρὼν (113) τόμος τῇ 14ῃ Νοεμβρίου 1975

Αἱ ἀνωτέρω τιμαὶ τῶν δημοσιευμάτων τῆς Ἑταιρείας ἰσχύουν διὰ τὴν πώλησιν αὐτῶν ἐν τῷ μεγάρῳ αὐτῆς (Λεωφόρος Βενιζέλου [Πανεπιστημίου] 22)· περὶ τῆς ἐκτὸς τοῦ μεγάρου τῆς Ἑταιρείας ἀποστολῆς τῶν ἀγοραζομένων παρακαλοῦνται νὰ φροντίζουν οἱ ἐνδιαφερόμενοι.

ΠΑΡΟΡΑΜΑΤΑ

Σελ. 50, σημ. 1, ἀντὶ Μ. Ρ. Popham νὰ ἀναγνωσθῇ Μ. Ρ. Popham.

ΔΙΟΡΘΩΣΕΙΣ

Παρά τῆς δ. Αἰκ. Μαυριγιαννάκη παρεκλήθημεν, ὅπως προβῶμεν εἰς τὰς κάτωθι διορθώσεις:

1. Σελ. 47, σημ. 9, στίχος τέταρτος, ἀντὶ Das antike Kreta, σ. 90 νὰ ἀναγνωσθῇ: Das antike Kreta, σ. 70.

2. Σελ. 48, τελευταῖος στίχος κειμένου, ἀντὶ ἐπὶ ἀγγείων ὁμοίας χρήσεως νὰ ἀναγνωσθῇ: ἐπὶ ἀγγείων ἴσως ὁμοίας χρήσεως.

3. Σελ. 49, σημ. 1, ἀντὶ JHS 27 νὰ ἀναγνωσθῇ: JHS 23.

4. Σελ. 49, σημ. 7, ἀντὶ Syria III νὰ ἀναγνωσθῇ: Syria XIII.

5. Σελ. 50, δευτέρα παράγραφος, τρίτος στίχος, ἀντὶ YM IIIA2, πρώιμον... νὰ ἀναγνωσθῇ: YM IIIA2 πρώιμον ...

6. Σελ. 53, σημ. 12, ἀντὶ Études Crétoises 15, 1970 νὰ ἀναγνωσθῇ: Études Crétoises 16, 1970.

7. Σελ. 54, ἑνατος στίχος, ἀντὶ λευκοκιτρίνου ἐπαλείψεως νὰ ἀναγνωσθῇ: λευκοκιτρίνης ἐπαλείψεως.

8. Σελ. 56, τρίτος πρὸ τοῦ τέλους στίχος τοῦ κειμένου, ἀντὶ ἀρ. 4 τοῦ πίνακος 7¹⁰ νὰ ἀναγνωσθῇ: ἀρ. 4 τοῦ πίνακος 20¹⁰.

